

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

**КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОСТІР
ЄВРОПИ І УКРАЇНА: ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ
ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

*Керівник авторського колективу
і науковий редактор – доктор історичних наук,
професор А. І. Кудряченко*

Державна установа «Інститут історії НАН України»

Київ
2010

УДК 327(4:477)
ББК 66.4(4)+66.4(4Укр)
К90

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту європейських досліджень НАН України
(Протокол № 6 від 30 червня 2010 року)*

*За повного або часткового відтворення матеріалів монографії
посилання на видання обов'язкове*

Рецензенти: *Ф. М. Рудич*, доктор філософських наук, професор, академік Академії політичних наук України
В. М. Ткаченко, доктор історичних наук, професор, академік Національної академії педагогічних наук України

К90 **Культурно-цивілізаційний простір Європи і України: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку:** колективна монографія / керівник авторського колективу і науковий редактор — доктор історичних наук, професор А. І. Кудряченко // Інститут європейських досліджень НАН України. — К. : Університет «Україна», 2010. — 405 с.
ISBN-978-966-388-331-1.

Автори монографії всебічно досліджують феномен розвитку Європи, її культурно-цивілізаційні параметри і залученість України до цих процесів. У роботі висвітлюються важливі тенденції зміцнення цивілізаційних та культурно-політичних вимірів, які уможливили формування Європейського Союзу як унікального об'єднання, що нарощує геополітичний вплив та сприяє поширенню і поглибленню інтеграції до загальноконтинентальних масштабів. Окремо проаналізовано європейський вибір України, його цивілізаційну складову, а також розвиток держави та громадянського суспільства в контексті формування спільного європейського простору.

Монографічне дослідження розраховане на науковців — істориків, політологів, культурологів, філософів, воно стане в нагоді фахівцям з міжнародних відносин і державного управління, політикам і дипломатам, а також широкому колу читачів, які цікавляться даною проблематикою.

УДК 327(4:477)
ББК 66.4(4)+66.4(4Укр)

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	8
ЧАСТИНА I. Цивілізаційні та культурно-політичні складові сходження Європи	11
1.1. Цивілізація як категорія культурно-цивілізаційного аналізу	11
1.2. Релігія — цивілізаційний чинник політичного життя національних держав	25
1.3. Історія утвердження ідеї об'єднаної Європи	43
1.4. Інтеграція в Європі: геополітичні та етнокультурні засади	55
1.5. Взаємодія національних і наднаціональних інститутів в об'єднаній Європі	75
1.6. Європа на політичній карті світу ХХ—ХХІ століть	95
ЧАСТИНА II. Україна в європейському культурно-цивілізаційному просторі	115
2.1. Цивілізаційна ідентичність України: особливості становлення та виклики сучасності	115
2.2. Проблеми цивілізаційної визначеності сучасної України	134
2.3. Суперечності міжцивілізаційних відносин в країнах об'єднаної Європи та стратегії їх подолання	147
2.4. Законодавче регулювання державно-церковних відносин в Україні: європейський контекст	163
2.5. Україно-російські культурні зв'язки: міфологеми та реалії сьогодення	179
2.6. Парадигми російської ідеології: історія і сучасність	194
ЧАСТИНА III. Стратегічний вибір України в контексті формування спільного європейського простору	205
3.1. Концептуальні проблеми стратегії розвитку України: європейський та загальноцивілізаційний виміри	205
3.2. Європейський цивілізаційний універсалізм і Українська держава	221
3.3. Формування єдиного європейського простору та перспективи України	233
3.4. Європейська стратегія України у глобалізованому світі: виклики і перспективи	252
3.5. Україна в сучасному світі: вимоги зовнішньополітичної раціональності	265
3.6. Україна і становлення об'єднаної Європи: геоекономічний аспект	275
3.7. Співпраця України з Європейським Співтовариством у науково-технічній сфері	288
ЧАСТИНА IV. Держава та громадянське суспільство в Україні: європейські виміри	306
4.1. Демократизація українського суспільства — складова входження країни до культурно-цивілізаційного простору Європи	306
4.2. Становлення громадянського суспільства в Україні: європейський контекст	322
4.3. Вітчизняне громадянське суспільство і виклики державотворення	344
4.4. Держава і громадянське суспільство в Україні: взаємодія чи боротьба?	355
4.5. Європейська соціальна модель і український соціально-культурний вибір	374
4.6. Солідаристсько-корпоративна парадигма антикризового розвитку України	389
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	403

УДК 327(4:477)
ББК 66.4(4)+66.4(4Укр)
К90

Рекомендовано к печати

*Ученым советом Института европейских исследований НАН Украины
(Протокол № 6 от 30 июня 2010 года)*

***При полном или частичном использовании материалов монографии
ссылки на издание обязательны***

Рецензенты: *Ф. М. Рудич*, доктор философских наук, профессор, академик Академии политических наук Украины
В. Н. Ткаченко, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии педагогических наук Украины

К90 **Культурно-цивилизационное пространство Европы и Украина: особенности становления и современные тенденции развития**: коллективная монография / руководитель авторского коллектива и научный редактор — доктор исторических наук, профессор А. И. Кудряченко // Институт европейских исследований НАН Украины. — К. : Университет «Украина», 2010. — 405 с.
ISBN-978-966-388-331-1

Авторы монографии всесторонне исследуют феномен развития Европы, ее культурно-цивилизационные параметры и участие Украины в этих процессах. В работе освещаются важные тенденции укрепления цивилизационных и культурно-политических факторов, которые способствовали формированию Европейского Союза как уникального объединения, которое наращивает свое геополитическое влияние и способствует углублению и расширению интеграции до общеконтинентальных масштабов. Отдельно анализируется европейский выбор Украины, его цивилизационная составляющая, а также развитие государства и гражданского общества в контексте формирования общего европейского пространства.

Монографическое исследование адресуется ученым — историкам, политологам, культурологам, философам, оно будет полезным специалистам в области международных отношений и государственного управления, политикам и дипломатам, а также широкому кругу читателей, которые интересуются данной проблематикой.

УДК 327(4:477)
ББК 66.4(4)+66.4(4Укр)

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ	8
ЧАСТЬ I. Цивилизационные и культурно-политические составляющие восхождения Европы	11
1.1. Цивилизация как категория культурно-цивилизационного анализа	11
1.2. Религия – цивилизационный фактор политической жизни национальных государств	25
1.3. История утверждения идеи объединенной Европы	43
1.4. Интеграция в Европе: геополитические и этнокультурные принципы ..	55
1.5. Взаимодействие национальных и наднациональных институтов в объединенной Европе	75
1.6. Европа на политической карте мира XX–XXI веков	95
ЧАСТЬ II. Украина в европейском культурно-цивилизационном пространстве	115
2.1. Цивилизационная идентичность Украины: особенности становления и вызовы современности	115
2.2. Проблемы цивилизационной определенности современной Украины ..	134
2.3. Противоречия межцивилизационных отношений в странах объединенной Европы и стратегии их преодоления	147
2.4. Законодательное регулирование государственно-церковных отношений в Украине: европейский контекст	163
2.5. Украина-российские культурные связи: мифологемы и реалии современности	179
2.6. Парадигмы российской идеологии: история и современность	194
ЧАСТЬ III. Стратегический выбор Украины в контексте формирования общеευропейского пространства	205
3.1. Концептуальные проблемы стратегии развития Украины: европейское и общецивилизационное измерения	205
3.2. Европейский цивилизационный универсализм и Украинское государство	221
3.3. Формирование единого европейского пространства и перспективы Украины	233
3.4. Европейская стратегия Украины в глобализованом мире: вызовы и перспективы	252
3.5. Украина в современном мире: требования внешнеполитической рациональности	265
3.6. Украина и становление объединенной Европы: геоэкономический аспект	275
3.7. Сотрудничество Украины с Европейским Сообществом в научно-технической сфере	288
ЧАСТЬ IV. Государство и гражданское общество в Украине: европейские измерения ..	306
4.1. Демократизация украинского общества – составляющая вхождения Украины в культурно-цивилизационное пространство Европы	306
4.2. Становление гражданского общества в Украине: европейский контекст	322
4.3. Отечественное гражданское общество и вызовы государственного строительства	344
4.4. Государство и гражданское общество в Украине: взаимодействие или борьба?	355
4.5. Европейская социальная модель и украинский социально-культурный выбор	374
4.6. Солидаристско-корпоративная парадигма антикризисного развития Украины	389
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	403

УДК 327(4:477)
ББК 66.4(4)+66.4(4Укр)

Cultural-Civilization Space of Europe and Ukraine: Features of formation and current trends of development

*Supervisor of the authors' team and scientific editor
Doctor of Science (History), Professor A. I. Kudriachenko*

*Recommended by the Academic Board of NAS of Ukraine
the Institute of European Research
(Protocol number 6, dated June 30, 2010)*

For full or partial reproduction of the monograph reference to the publication is obligatory

Referees: Prof. *Ruditsch F. M.*, Doctor of Science (Philosophy), Full Member of the Academy of Political Sciences of Ukraine
Prof. *Tkachenko V. M.*, Doctor of Science (History), Member of the National Academy of Education Science of Ukraine

Cultural-Civilization Space of Europe and Ukraine: Features of formation and current trends of development: collective monograph. Supervisor of the authors' team and scientific editor — Doctor of Science (History), Professor A. I. Kudriachenko // Institute of European Research at NAS of Ukraine. — K. : University «Ukraine», 2010. — 405 p.
ISBN-978-966-388-331-1.

Authors of the monograph are exploring the phenomenon of Europe's development, its cultural and civilization parameters and involvement of Ukraine into these processes. The work emphasizes important trends of strengthening of civilizational and cultural-political dimensions that made possible creation of the European Union as a unique association, which increases its geopolitical influence and facilitates widening and broadening of the integration up to continental level. A separate subject of analysis is the European choice of Ukraine, its civilization component, as well as development of the state and civil society in the context of creation of joint European space.

Monographic study is designed for scholars — historians, political scientists, culture experts, philosophers, it might be useful for specialists in international relations and public administration, politicians and the diplomats as well as for the readers interested in this range of problems.

УДК 327(4:477)
ББК 66.4(4)+66.4(4Укр)

CONTENTS

INTRODUCTION	8
PART I. Civilizational and cultural-political components of Europe's rise	11
1.1. Civilization as a category of the cultural-civilization analysis	11
1.2. Religion — a civilizational factor of political life of nation states	25
1.3. History of the concept of united Europe	43
1.4. Integration in Europe: geopolitical and ethno-cultural principles	55
1.5. Interaction of national and supranational institutions in modern Europe	75
1.6. Europe on the world political map in XX–XXI centuries	95
PART II. Ukraine in the European cultural-civilization space	115
2.1. Civilization identity of Ukraine: peculiarities of development and contemporary challenges	115
2.2. Problems of civilizational determinacy of modern Ukraine	134
2.3. Contradictions of inter-civilization relations in countries of united Europe and strategies of overcoming them	147
2.4. legislative regulation of state-church relations in Ukraine: the European context	163
2.5. Ukrainian-Russian cultural ties: contemporary mythology and the realities	179
2.6. Paradigms of Russian ideology: past and present	194
PART III. The strategic choice of Ukraine in the context of common European space formation	205
3.1. Conceptual problems of the strategy of Ukraine's development: European and general civilization dimensions	205
3.2. European civilization universalism and the Ukrainian state	221
3.3. Formation of a single European space and prospects for Ukraine	233
3.4. European Strategy for Ukraine in a globalized world: challenges and prospects	252
3.5. Ukraine in the modern world: the requirements of foreign policy rationality	265
3.6. Ukraine and development of united Europe: geo-economic aspect	275
3.7. Ukraine's cooperation with the united Europe in scientific-technical area	288
PART IV. State and Civil Society in Ukraine: European dimensions	306
4.1. Democratization of Ukrainian society — a component of entering European cultural-civilization space	306
4.2. Development of civil society in Ukraine: the European context	322
4.3. Domestic civil society and challenges for the state building	344
4.4. State and Civil Society in Ukraine: cooperation or conflict?	355
4.5. European social model and Ukrainian socio-cultural choice	374
4.6. Solidarist-corporate dimension of the search for anti-crisis model of development of Ukraine	389
NOTES ON THE CONTRIBUTORS OF COLLECTIVE MONOGRAPH	403

ПЕРЕДМОВА

А. І. Кудряченко

Геополітична карта світу на рубежі ХХ–ХХІ століть радикально трансформувалася. У світовому розкладі сил все відчутніше заявляє про власні інтереси і шляхи їх досягнення Європейський Союз, який нині об'єднує 27 держав континенту. Водночас процеси глобалізації все відчутніше проявляються й у масштабах всієї земної кулі. Проблеми, з якими стикається нині людство, ставлять під загрозу саме його існування. Викликом світовій спільноті стали не лише ядерні арсенали і техногенні навантаження, екологічні катастрофи і розмах тероризму, а й проблеми збереження довкілля, демографічної рівноваги та різноманітності мов, культур, цивілізацій.

З іншого боку, в сучасних умовах посилення глобалізації відбувається перетворення локальних суспільних процесів – соціально-економічних, політичних, культурних тощо – на процеси світові. Відтак велими актуалізується питання взаємин культурного та цивілізаційного чинників суспільного розвитку. Як у суспільній свідомості, так і в інтелектуальних колах відчувається зростаюче занепокоєння тими не до кінця зрозумілими загрозами, які несе глобалізація для окремих спільнот. Серед них чи не найбільшою постає загроза уніфікації країн і народів, а відтак і їх національної деідентифікації. Наростаючі тенденції уніфікації в культурній сфері із середини минулого століття набули вигляду вестернізації, «західно-центристської конфігурації» соціально-культурного простору та наступу гомогенної мас-культури на національну культуру. Природно, що вони викликали й дедалі більше викликають занепокоєння інтелектуальних еліт різних країн. Нині все більше й небезпідставно поширюється твердження про те, що глобалізація руйнує традиційні й самобутні форми культури, що вона вимиває ґрунт для культурної, а отже й національної самоідентифікації особистості.

У той же час попередній суспільний досвід свідчить про беззаперечну важливість у процесах утвердження національних культур відповідних цивілізацій національних держав, які постали в період Нового часу і залишаються дієвими чинниками міжнародних відносин. Однак взаємовідносини між державами ґрунтувалися на силевій рівновазі. Логіка паритету сил означала також ведення безкінечних війн, наймасштабнішими з яких у ХХ столітті були дві світові війни і розв'язані вони були в Європі.

Суттєвим культурно-цивілізаційним досягненням повоєнних років стало те, що кращі представники західноєвропейських держав зуміли піднятися до переосмислення національних цінностей і цілей, зважившись на радикальний розрив із багатьма віковими традиціями. Тим самим було досягнуто кардинального оновлення бачення перспектив національних держав, віднайдено конструктивні підходи до розв'язання проблем, що постали перед Європою. Сходження Європейського економічного співтовариства було доволі непростим, воно знало підйоми і спади, але зрештою привело до реального об'єднання Європи, до утвердження Європейського Союзу.

Держави Євросоюзу неухильно дотримуються прав людини і демократичних норм і цінностей у повсякденній практиці, тут відпрацьована солідаристсько-корпоративна система, вони одними із перших перейшли до постіндустріального, інноваційного розвитку, вже кілька років поспіль реалізують нові підходи до екологічної політики, цілеспрямовано підтримують країни молоді демократії та країни, що розвиваються. Європу-27 виділяє слушна практика досягнення компромісів і система узгодження національних інтересів, а на міжнародній арені відрізняє зваженість і конструктивізм, прагнення здебільшого превентивними засобами запобігти можливим конфліктам.

В умовах, коли наслідком процесів глобалізації є втрата державою низки своїх функцій на міжнародній арені й поява на ній значної кількості нових міжнародних акторів, неурядових організацій, транснаціональних корпорацій, що беруть на себе функції, які їм делегуються окремими державами, зростає притягальність практики діяльності міждержавних та наддержавних інститутів ЄС. У більшості випадків Євросоюзу вдається подолати етнічний сепаратизм, депресивність окремих регіонів, зберегти культурне розмаїття європейської спільноти.

Природнім виникає питання: в чому криється успіх такого розвитку цього феномена, яким постала об'єднана Європа? Для повної відповіді, певно, мало сказати за політико-правову, соціально-економічну систему. У даному контексті велими велике, якщо не вирішальне, значення мають засади культурного і цивілізаційного розвитку кожної держави і європейської спільноти загалом.

Україна, ставши на незалежний шлях розвитку, на перших етапах формування засад зовнішньої політики обрала стратегічний курс на входження до європейського простору, налагодження широкомасштабних відносин із прогресуючим інтеграційним об'єднанням в силу історичних та культурно-цивілізаційних чинників. Грунтувався цей вибір на її життєво важливих інтересах, історичному прагненні українського народу бути невід'ємною частиною єдиної Європи. Соціологічні опитування громадян України підтверджують: українці ідентифікують себе з європейцями. Однак і в Україні, і в об'єднаній Європі багато неупереджених пересічних громадян, а також фахівців вказують на існуючі відмінності. До них частіше за все відносять стереотипи сприйняття національних характерів та ціннісних настанов. Але тут важливими постають: зріз відносин між народом і владою, стан і можливість впливу громадянського суспільства на вирішення актуальних соціальних проблем, дієздатність влади, вміння політичного класу акумулювати прагнення різних соціальних верств у реальну політику тощо.

Варто відзначити, що входження України до культурно-цивілізаційного простору Європи має все більшу перспективу як з огляду на засади демократичного розвитку, так і у світлі реалізації державного курсу на європейську інтеграцію. Європейські прагнення України імперативно вимагають як проведення відповідної політики та імплементацію і розвиток на національному ґрунті тих культурно-цивілізаційних норм і цінностей, які притаманні державам Європейського Союзу, так і збереження своєї самобутності. Відправним моментом на цьому шляху стало прийняття України членом Ради Європи та взяті нею зобов'язання, пов'язані із проведенням конституційної, судової реформ, прийняттям важливих нормативно-правових актів, кодексів. Починаючи з 1995 р., Україна розпочала

глибинні перетворення, підґрунтям яких стало вдосконалення конституційного законодавства, створення законодавчих основ парламентської, адміністративної і судової реформ, реформи місцевого самоврядування і політичної реформи в цілому. Прийняття у 1996 р. Конституції України сприяло визначенню стратегічних напрямів розвитку і вдосконалення законодавства України на кшталт правової держави.

Виходячи із свого цивілізаційного вибору і сповідуючи європейські демократичні цінності та з метою реалізації стратегічного курсу на європейську інтеграцію у червні 1998 р. Указом Президента України було затверджено Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу. На основі Стратегії були розроблені заходи щодо здійснення практичних, цілеспрямованих, і послідовних кроків із реалізації завдання набуття повного членства в Євросоюзі. У Посланні Президента України до Верховної Ради «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки» був окреслений план конкретних дій влади й суспільних перетворень.

Даний курс став визначальним для нашої держави на подальші роки. За визначенням Президента України В. Ф. Януковича, у виголошеному 3 червня 2010 р. «Посланні до українського народу», на сучасному етапі «Найвищим пріоритетом нашої зовнішньої політики була і залишається євроінтеграція».

Однак реалізація стратегічного курсу, як з'ясовується нині, особливо у порівнянні із сусідніми державами із ЦСЄ, має невтішні результати. Тому прискіпливий аналіз не лише політичних вимірів, а й культурно-цивілізаційних засад входження України до єдиного європейського простору має принести свої позитивні наслідки як для теорії, так і для вітчизняної практики. Цими міркуваннями і керувався авторський колектив пропонованої праці.

Про складові культурно-цивілізаційного простору Європи і місце в ньому України, про минулу взаємодію та сучасні тенденції розвитку йде мова у розділах монографії, яку підготували науковці Інституту європейських досліджень НАН України, інших академічних інститутів та дослідних установ, викладачі провідних вищих навчальних закладів України.

Авторський колектив сподівається, що викладені ідеї і напрацювання, аналіз і оцінки не залишать байдужими тих, хто ознайомиться з ними. Хочеться вірити, що будь-який розділ пропонованої монографії спонукатиме кожного із уважних читачів, або більшість із них, до поглиблених роздумів і до конкретних дій щоб ствердити ті кращі якості, які притаманні нам, як українцям, прихильникам демократичних цінностей, які сповідує і високо несе європейська спільнота.

ЧАСТИНА I

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ТА КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНІ СКЛАДОВІ СХОДЖЕННЯ ЄВРОПИ

Т. О. Метельова

1.1. ЦИВІЛІЗАЦІЯ ЯК КАТЕГОРІЯ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО АНАЛІЗУ

В умовах перетворення локальних суспільних процесів — соціально-економічних, політичних, культурних тощо — на процеси світові, в умовах, що їх сучасна наукова думка кваліфікує як феномен глобалізації, як ніколи актуалізується питання взаємин культурного та цивілізаційного чинників суспільного розвитку. З одного боку тому, що і на рівні суспільної свідомості загалом, і в інтелектуальних колах, зокрема, відчувається певний страх перед неминучістю глобалізаційних явищ, занепокоєння тими здебільшого не зовсім зрозумілими загрозами, які несе глобалізація для окремих локальних спільнот. Серед них чи не найбільшою постає загроза уніфікації, а відтак і національної деідентифікації. Уніфікаційні тенденції, що в культурній царині із середини минулого століття набули вигляду вестернізації, «західно-центристської конфігурації» соціально-культурного простору [19] та наступу гомогенної мас-культури на культури національні, викликали й дедалі більше викликають занепокоєння інтелектуальних еліт різних країн. Щодалі більше поширюється думка (і то небезпідставна), що глобалізація, руйнуючи традиційні й самобутні форми культури, вимиває ґрунт для культурної, а отже й національної самоідентифікації особистості. У граничному вираженні глобалізаційні загрози описуються в координатах протистояння цивілізації і культури — як наступ першої на другу.

З іншого боку, дається взнаки обмеженість і досі поширеного так би мовити «системного підходу», за якого суспільний розвиток розглядався переважно в аспекті його техніко-технологічних ознак за більшого чи меншого ігнорування притаманних різним суспільствам культурних особливостей. Обмеженість ця зазнавала ґрунтовної критики ще за часів величезної популярності марксистської теорії суспільно-економічних формацій. А проте, критичні запитання, що на них неспроможний був відповісти марксизм у його тлумаченні суспільно-історичного процесу (найголовніші з яких — штучність застосування цієї теорії до історичного та суспільно-політичного процесів у країнах Сходу та цілковите ігнорування культурних відмінностей між суспільствами), не втратили своєї гостроти і влучності й для сучасних різновидів системницьких моделей творців концепцій постіндустріального (посттехнократичного, інформаційного) суспільства — Р. Арона [1], Д. Белла [2], Е. Тоффлера [27], Ф. Фукуяма [30; 31]. І саме техніко-технологічні та безпосередньо пов'язані з ними економічні та інституційно-політичні ознаки здебільшого фігурують у «системницьких теоріях» під іменем цивілізації.

Не в останню чергу поширенню такого розуміння цивілізації сприяла й праця Е. Хантінгтона «Рушійні сили цивілізації», що побачила світ 1995 року [39]. Автор у намаганні надати поняттю коректного наукового, а отже й уніфікованого та верифікованого змісту і разом ввести параметри, що дозволили би порівнювати рівні розвитку суспільств, виділяє такі його критерії, що піддаються кількісному вимірюванню. І хоча від самого початку введення терміна «цивілізація» в літературний

і, зрештою, науковий обіг,¹ його рамки значною мірою охоплювали й культурний складник суспільного життя, однак дедалі більше здійснюваний наголос на соціально-економічному і – вужче – виробничому аспекті цивілізації штовхав до ототожнення предметного змісту цього поняття саме із цією стороною і цим джерелом суспільного поступу, а зрештою й до можливостей протиставлення цивілізації не лише «доцивілізаційним» стадіям історичного розвитку людства – дикості та варварству, а й культурному його складнику, що кількісному виміру не піддається.

Позірно конфронтаційні стосунки цивілізаційного та культурного складників суспільного життя вимагають уточнення предметного поля понять «цивілізація» й «культура», які до сьогодні, попри здійснене ще на початку минулого століття їх розмежування і виявлення їхньої нетотожності, здебільшого вживаються в синонімічному значенні – не в останню чергу також і з подачі інших творців «культурологічних» концепцій суспільного розвитку й типологізації суспільств за культурною чи навіть інтегративною ознакою – М. Данілевського [6], М. Вебера [3], Л. Гумільова [5], А. Тойнбі [27] та ін. На неприпустимість застосування некоректного й надто розширеного поняття цивілізації для аналізу культурних систем указував уже П. Сорокін, зазначаючи, що «найсерйозніша помилка цих теорій полягає у змішуванні культурних систем із соціальними системами (групами), в тому, що назва «цивілізація» надається істотно різним соціальним групам та їхнім спільним культурам – то етнічним, то релігійним, то державним, то територіальним, то різноманітним багатofакторним групам, а то й конгломерату різних суспільств з притаманними їм сукупними культурами». І далі: «...соціальна спільнота (система) і культурна система належать до різних типів, що не співпадають один з одним і не ідентичні за змістом. І з погляду логіки і самої науки невірно називати «цивілізаціями» цілковито несхожі соціальні спільноти з відмінними сукупними культурами. Помилка полягає в ототожненні різних феноменів» [25, 47].

Як зазначає Б. Єрасов, «широкий розкид значень, у яких у міжнародному інтелектуальному й політичному дискурсі застосовується слово «цивілізація», вимагає ґрунтовного з'ясування цих значень, їхнього співвідношення одне з одним і з тими сенсами, що відповідають уживанню терміна, прийнятого в соціальних науках за всієї різноманітності існуючих у них шкіл і напрямів» [8, 7]. У визначеннях, що наводяться в різних джерелах, до ознак цивілізації зазвичай включено й специфічно культурні риси й властивості, як-то «культура, притаманна певному місцю й часу» (словник Вебстера [43, 413]), «умови матеріального й культурного життя» та «вияви інтелектуальної, релігійної й художньої діяльності» (визначення М. Крузе [40, 40]),

¹ Виникнення терміна традиційно пов'язують з іменем маркіза де Мірабо, який уживає його у своєму трактаті «Друг законів», виданому 1757 року. Однак питання першості й досі залишається дискусійним, адже майже паралельно – у 1766 році цей же термін широко зустрічається і у творі Адама Фергюсона «Есе з історії громадянського суспільства» («Essay on the history of the civil society»). Зі свого боку, Люсьєн Февр у власному спеціальному дослідженні історії терміна «Цивілізація: еволюція слова та групи ідей» [29] доходить висновку, що він того ж таки 1766 року присутній і в роботі французького інженера Н. Буланже «Древність, викрита у своїх звичаях» («L'Antiquité dévoilée par ses usages»). Однак Л. Февр схильний визнавати авторство за П. Гольбахом, за чия редакцію і було видано твір Буланже вже після смерті останнього і в чийх творах, за висновком Л. Февра, цей термін можна зустріти неодноразово. Водночас французький історик культури Ж. Старобінський віддає палку першості В. Мірабо, що, за дослідженнями Ж. Старобінського, вперше ужив цей термін ще 1756 року у творі «Друг людства» («Ami des hommes»). Позицію Ж. Старобінського поділяє й його земляк – відомий лінгвіст Е. Бенвеніст. Він же звертає увагу на можливе запозичення терміна А. Фергюсоном від французьких мислителів, що застосували його значно раніше. Однак саме шотландський учений уперше використав поняття «цивілізація» з метою періодизації історії, протиставивши цивілізацію дикості й варварству. У подальшому таке протиставлення перетворюється на традиційне й загальноживане.

«релігія олімпійського чи монотеїстичного типу» та «монументальні архітектура й мистецтво» (визначення У. Адамса [42, 6]), «культурні типи, яким притаманна органічна гетерогенність і відповідна їй складна соціальна структура» (визначення з «Міжнародної енциклопедії соціальних наук» [37, 218–221]). Отже, ситуація, від якої застерігав П. Сорокін [25; 26] ще в першій половині минулого століття, залишається незмінною.

Той таки Б. Єрасов виділяє відповідні спільні всім визначенням ознаки цивілізації: «1. Система економічних відносин, заснована на поділї праці – горизонтальному (професійна і вузька спеціалізація) та вертикальному (соціальна стратифікація); 2. Засоби виробництва (із живою працею включно) контролюються правлячим класом, який здійснює централізацію й перерозподіл додаткового продукту, вилученого у первинних виробників через оброк чи податки, а також використання робочої сили для здійснення громадських робіт; 3. Наявність мережі обміну, контрольованої купецтвом або ж державою, що витісняє прямий обмін продуктів і послуг; 4. Політична структура, в якій домінує шар суспільства, що концентрує у своїх руках виконавчі й адміністративні функції. Племінну організацію, засновану на походженні й родинних зв'язках, заступає влада правлячого класу, що спирається на примус; держава, що забезпечує систему соціально-класових відносин і єдність території, становить основу цивілізаційної політичної системи» [8, 13]. Далі ж після цих визначальних, за Б. Єрасовим, соціально-економічних і політичних ознак ідеться про культурні чинники цивілізації – морально-етичні та світоглядні принципи, поширення яких забезпечено спеціальними інститутами.

Не вдаючися до критики наведених визначень, констатуємо наразі наявну змістовну розмитість поняття цивілізації і не меншу (якщо не більшу) варіативність змістів поняття культури². Констатуємо також присутність у колі охоплених поняттям «цивілізація» явищ принаймні двох істотно різних предметних рядів – соціально-економічного (й пов'язаного з ним політичного) та світоглядно-культурного, що не лише розрізняються за можливістю їх кількісного вимірювання, а й, як ми побачимо в подальшому, функціонують і розвиваються за дещо іншими законами. Також зазначимо, що попри таку поліфонію споріднених і водночас протиставлених понять цивілізації і культури, не варто ігнорувати ані їхню, підмічену О. Шпенглером, нетотожність, ані факт їх синонімічного розуміння, яке, видається, не може бути наслідком колективної помилки наукового співтовариства впродовж багатьох століть і радше свідчить про можливу генетичну спорідненість явищ, охоплених ними.

Разом з тим слід звернути увагу, що в річищі філософського, історіософського, соціологічного аналізу закономірностей суспільного розвитку поруч із функціонуванням згаданих «системницького» та «культурологічного» підходів паралельно існують теоретичні концепти, що не висувають своїх претензій на методологічний статус, однак у зазначеному контексті мають неабиякий евристичний потенціал, здебільшого не помічений навіть їхніми творцями. Йдеться про напрям, започаткований у філософській та політологічній царині К. Поппером [19] та Ф. Гаєком [33] та суголосний йому в психологічній та соціологічній – В. Лефевром [11; 13, 465–466], однак такий, що має фундаментальні перегуки й кореляції з синергетичними

² Як зазначає А. Гриценко, «в середині ХХ століття різних концепцій культури та самих визначень її зібралось уже досить для того, щоб самий лише їх огляд склав чималу книжку – напр., відому працю американських антропологів Кребера та Клакгона [Kroeber A., Kluckhohn C., 1952] [4]».

розробками І. Пригожина [20–22] та Г. Гакена [34], здійснюваними в цілковито іншій галузі – природничих наук. Концепція відкритих і замкнених суспільств (соціальних систем) К. Поппера іманентно апелює до визнання і факту відмінності закономірностей їхнього функціонування і, відповідно, нетотожності логік розвитку. І це закономірно: загальновідомим фактом існування двох типів систем – відкритих й замкнених – не можна нехтувати при дослідженні особливостей функціонування й розвитку суспільств як соціальних систем. Навіть абстрагуючись від історичної конкретики, що переконливо демонструє нам існування у будь-якому типі суспільств двох нетотожних фактажних рядів – соціально-виробничого та духовно-культурного, які перебувають у взаємодії, однак не зводимі один до одного, ми не вправі не поширити твердження про існування двох типів систем на соціальну дійсність. А відтак необхідним і коректним є визнання і двох типів їхнього функціонування й розвитку, що фактично й було зроблено К. Поппером. Застосування евристичних можливостей його концепції, не виключено, дозволило б виявити нові змістовні грані понять «цивілізація» та «культура» та їхніх взаємин і надати сучасній культурно-цивілізаційній методології суспільного пізнання більшого ступеня наукової коректності.

Задля досягнення такої мети необхідно передусім звернутися до широкого наукового контексту теорії систем та проаналізувати з цих позицій основні підходи до аналізу суспільних процесів, згадані раніше.

У найзагальнішому вигляді ознакою утвору-системи (будь-якого рівня організації – неживого, живого чи соціального) є незводимість її властивостей як цілого до сукупності властивостей її складників-елементів. Система завжди «більша за суму» своїх елементів, властивості системи – інші, ніж «просумовані» властивості її елементів. Системні стосунки породжують нову якість, не притаманну жодному складникові та їхній сукупності.

Якщо система нерівноважна, диференційована на різноякісні складники, то елементи всередині неї взаємодіють один з одним через процеси обміну – речовиною, енергією, інформацією. Причому речовинний та енергетичний обміни є фактично різновидами обмінів інформаційних, а саме таких, за яких інформацію нерозривно «вкарбовано» у структуру носія. Відкрита система, таким чином, базована на «горизонтальних» співвіднесеностях її елементів. Такий спосіб взаємин, що ґрунтується на двобічному обміні, ми зазвичай і називаємо відношенням. **Отже, відношенням є такий процес взаємодії, за якого здійснюється обопільний обмін інформацією між елементами системи.**

Неврівноваженість системи забезпечено її відкритістю – взаємодією з довкіллям. Відкрита система є, власне, несамодостатньою (у суворому сенсі слова – ще не є системою, позаяк сама являє собою складник системи більш високого порядку). Відкриті системи, обмінюючись речовиною-енергією-інформацією з довкіллям, «засвоюють» нові надходження у вигляді подальшого внутрішнього власного ускладнення й урізноманітнення.

Здійснюване у внутрішніх інформаційно-обмінних процесах змістовне (інформаційне) збагачення контрагентів взаємодії (урізноманітнення їхніх функцій або, якщо йдеться про соціальну систему, форм їхньої діяльності), своєю чергою, розширює варіативність способів їхніх взаємин. За ознакою збагачення, ускладнення окремих елементів системи та в підсумку її в цілому такий розвиток і кваліфікується як прогрес. Його ж можна кваліфікувати передусім як **функціональний**, оскільки йдеться про функціональне ускладнення внутрішніх взаємодій у системі. Результується

й об'єктивується він у функціональних, а згодом і структурних трансформаціях самих контрагентів (на рівні досоціальних систем) або (у випадку із системою соціальною) в таких самих трансформаціях комунікативних засобів, передусім – засобів виробництва (докладніше [16]). Отже, за способом об'єктивації функціональний розвиток-прогрес, притаманний відкритим (неврівноваженим, дисипативним) соціальним системам, можна визначити як розвиток техніко-технологічний.

Саме такий, техніко-технологічний, тип розвитку беруть за конститутивну й пояснювальну основу функціонування й поступу будь-якого типу суспільств представники системницьких концепцій. І саме до його предметної сфери звужується поняття «цивілізація», коли воно застосовується в межах таких концепцій.

Здавалося б, системи з техніко-технологічним типом об'єктивації мають значні переваги в розвитку, хоча б з огляду на їхнє постійне інформаційне збагачення й, відповідно, ускладнення. І справді, така їх оцінка є характерною для дослідників системних закономірностей соціальності минулого століття (Л. Берталанфі [41], І. Лакатоса [9], К. Поппера [19], Ю. Габермаса [32] та ін.). Натомість спроби розглянути історичний процес не лише з боку його системних залежностей, а й, передусім, через призму культурно-світоглядних здобутків ведуть до протилежного висновку, що й демонструють нам філософські доробки, зокрема О. Шпенглера [36], деякою мірою М. Данілевського [6], А. Тойнбі [27] й Ф. Фукуями [30]. Однак «культурологічний підхід» у його нинішньому вигляді хвибує тим, що у своєму протиставленні техніко-технологічному («цивілізаційному») типу розвитку, протилежний високо оцінюваний ним тип помилково іменує «культурним», розуміючи під ним спосіб функціонування й видозмін, притаманний системам замкненим.

Цікаво, що у випадку із соціальними системами їхня «замкненість» цілком може бути наслідком природного процесу структурування відкритих систем (типичним прикладом такого наслідку структурування відкритої індустріальної системи й був тоталітаризм і фашистського, і комуністичного зразка). Що більше система структурується, то більше її окремі елементи втрачають «незалежність», вмонтовуючись у її структуру як супідрядні. У високо-структурованій системі взаємини елементів схарактеризовані супідрядністю, нерівнозначністю їхнього положення. Оскільки кожен із елементів визначається лише через своє місце у структурі цілого і завдяки співвіднесеності з ним набуває власного змісту й значення, то й стосунки між елементами стають «однобічними», «без зворотного зв'язку» і розгортаються за односпрямованим вектором «від «центру» (цілісності або її репрезентанта) до периферії».

Розвиток будь-якої системи є розгортанням її в конкретність, структурованість, у якій її елементи, що відпочатково відносяться один до одного як рівнозначущі, рядопокладені, втрачають свою «рівність» за ознакою способу інформаційного обміну внаслідок її (системи) структурування.

Що більше система виявляє свою «системність», підпорядкованість її елементів загалові, що більше вона стає уніфікованою за якимось одним принципом чи ознакою, то більше вона тяжіє до згортання своїх стосунків із «довкіллям», стагнує в техніко-технологічному сенсі і втрачає потенціал подальшого розвитку-прогресу.

Протилежним відкритому (динамічному) типом системної побудови є замкнені утвори, що інформаційно не взаємодіють із зовнішнім середовищем. Як відомо, функціонування замкнених неорганічних систем підпадає під дію другого закону термодинаміки, згідно з яким рівень ентропії в таких системах з часом збільшується, або ж, іншими словами, ізольована від довкілля система припиняє якісно

змінюватися, стагнує, тобто вектор природного напрямку руху спрямовано від більшої складності до меншої, від порядку до хаосу. Жартуючи, фізики формулюють цей закон таким чином: щоб навести лад у кімнаті, треба докласти зусилля, а безлад накопичується сам собою. Відтак замкнена система деградує від складного до простого й найпростішого – хаосу [17]. Однак у дійсності згаданий закон, що змушує песимістично дивитися на майбутнє замкнених систем, не є, так би мовити, абсолютним. Навіть у світі неорганіки цілковито ізольованих систем не існує, а отже й дія його є відносною. Однак його чинність тією чи тією мірою таки проявляє себе в замкнених системах будь-якого рівня організації з соціальною включно. Така, наприклад, органічна система, як живий організм, ізольована від речовинно-енергетичного обміну з довкіллям, припиняє функціонування, помирає. У випадку з органічною системою, яка на речовинно-енергетичному рівні в принципі не може бути ізольованою від довкілля (вид рослин чи тварин), однак може бути ізольованою від аналогічних систем, смерть особин як елементів системи не настає. Однак із плином часу вид починає деградувати і зрештою приречений якщо не на вимирання (внаслідок накопичення генетичних негараздів через інбридинг), то на стагнацію (припинення видозмін, розвитку) – напевне (згадаймо, лишень, фауну Австралії).

Соціальні системи є замкненими, якщо обміну із зовнішнім світом не існує **на соціальному рівні**, як обміну «із собі подібними» з іншими – відмінними – соціальними утворами, як обміну наслідками життєдіяльності певної соціальної системи з іншою соціальною системою. Певна річ, що обмін речовиною й енергією із зовнішнім світом тут не припиняється, однак інформація, що надходить до соціальної системи за такого «обміну», не виходить за межі досоціальних стосунків і як така, сама собою не може спричинити соціальних новацій.

У замкненій соціальній системі, як і в будь-якій іншій, елементи теж зорганізовано супідрядним чином і підпорядковано системній цілісності. Тут джерелом інформації (суб'єктом) є лише один із учасників (фактично той, хто репрезентує систему як таку і, як репрезентант, він сам – теж лише ретранслятор), функція ж іншого обмежена виключно сприйняттям для подальшої ретрансляції й об'єктивації. **Стосунки, базовані не на обміні, а на супідрядності – однобічних силових впливах, можна схарактеризувати як зв'язок.** За такої інформаційної акції «без зворотного зв'язку» її контрагенти залишаються незмінними, інформаційно не збагачуються. Отож, «прогресивного» поступу системи (ускладнення) не відбувається; за базовим комунікативно-виробничим і, відповідно, техніко-технологічним параметрами система стагнує й тяжіє до безупинного репродукування вже набутих форм життєдіяльності.

Однак унеможливлений у техніко-технологічному сенсі розвиток (як розширення поля варіативності) не припиняється остаточно. Функціонування однієї зі сторін взаємодії лише як передаточної ланки для руху інформації від її джерела до об'єктивації уможлиблює модифікації самого «шляху інформаційного руху». Ускладнення структури однобічних інформаційних каналів об'єктивується у вигляді структурування «ідеального» – «владного тіла» соціальності. **За цією ознакою другий тип розвитку можна назвати структурним розвитком**, оскільки він являє собою ускладнення інституціонально оформлених стосунків супідрядності (владних стосунків) і зростання інституціональної різноманітності суспільства. За сферою об'єктивацій такий тип розвитку можна кваліфікувати як владно-інституціональний. Похідно ж зауважимо, що з таких позицій соціальний інститут є аналогом засобу виробництва в умовах відсутності зворотного інформаційного зв'язку.

1.1. Цивілізація як категорія культурно-цивілізаційного аналізу

Таким чином виявилось, що для аналізу структури взаємодій (комунікації) в різних типах соціальних систем – відкритому й замкненому – методологічно доцільним є її розгляд з погляду організації стосунків одиничного (індивіда) і загального (самої соціальної системи як цілого), позаяк очевидно, що тип соціальної системи корелює з тим, чи є такі стосунки дво- або однобічними. Залежно від місця одиничного в системі (індивіда в соціумі), від його суб'єктного статусу, його інформаційно-обмінної самодостатності і визначається той або тип соціальної системи. Відкрита система з пануванням «горизонтальних» трансакцій – міжіндивідуальних та міжгрупових – сама у своїй цілісності є, **поруч із іншими**, контрагентом взаємодії, а в її історичному поступі домінує техніко-технологічний тип розвитку. Натомість у системі замкненій, де панують вертикальні зв'язки, безпосередній інформаційний обмін між її елементами унеможливлено, він завжди, явно чи не явно, опосередкований самою системою. У такій системі, що виступає не рівнозначним контрагентом взаємодії, а єдиним і однобічним суб'єктом – інформаційним «джерелом», елементи системи не є суб'єктами – джерелами інформаційного впливу, а панівним типом розвитку є владно-інституціональний.

Згаданий раніше «культурологічний» підхід з його доволі негативною оцінкою ототожнюваного із цивілізацією техніко-технологічного розвитку призводить до більшого поцінювання систем із владно-інституціональним типом розвитку. Водночас у його рамках відбувається підміна понять, за якої владно-інституціональний розвиток, своєю чергою, кваліфікується як культурний. Останнє є неправомірним, оскільки, на відміну від культурної царини, комунікативні взаємини одиничного й загального в обох типах соціальних систем, визначені нами як конститутивні щодо характеру системності, є з боку системи репресивними щодо її складників³.

У системах з техніко-технологічним типом розвитку (відкритих) індивід, хоч і є суб'єктом комунікативної трансакції, однак і через його включеність у процес виробництва матеріальних благ, під час якого організація рухів індивіда в часі й просторі визначається структурою знарядь праці, і через підпорядкованість суспільним нормативам (і метанормативам!), якщо застосовувати здобутки і термінологію філософського постмодернізму) є підпорядкованим і керованим з боку соціального-системи. Хоч, зрозуміло, можливості самореалізації індивіда, вияву його свободи й самочинності в таких системах значно більші, ніж у системах замкнених.

У системах із владно-інституціональним типом розвитку (замкнених) часово-просторову організацію руху індивіда визначено передусім його місцем у системі владних стосунків. Сам індивід як одиничний феномен є цілковито неістотним і підпорядкований настановам, наскрізно встановленим для нього з боку загалу як системи влади. Тут індивід, по суті, позбавлений можливості бути суб'єктом і ступінь його «свободи» жорстко детермінований місцем, яке він обіймає в соціальній системі.

Відтак і техніко-технологічний, і владно-інституціональний типи розвитку, притаманні, відповідно, відкритим і замкненим суспільствам, ґрунтуються на системних

³ Репресивний характер системності щодо людини завдовго до представників філософського постмодерну й навіть мислителів Франкфуртської школи помітив Ніцше, відбивши це спостереження в концепції вічного повернення. Деяку суголосність із зазначеним мають і екзистенційні дихотомії Е. Фромма, зокрема та, де йдеться про необхідність для людини прагнути максималізації власної особистості та не меншій необхідності підпорядковуватися родові.

закономірностях, за яких одиничне є визначеним з боку загального⁴. І саме ці сторони суспільного життя в першу чергу відбито в понятті цивілізації.

Однак кумулятивний розвиток суспільства (хоч техніко-технологічного, хоч владно-інституціонального типу) і поступ культурного життя – речі не лише не тождні, а й не корелятивні. За будь-яких системних умов – і у відкритих системах, що бурхливо розвиваються й модифікують, і у суспільствах замкнених, що тяжіють до репродукування усталених форм, культурний поступ не припиняється. «Час прогресу», який «складається» з нагромадження технічних відкриттів, жодною мірою не є єдиним осьовим часом нашого існування, котрий однак, наче стріла, простромлює всі історії, у цьому часі ніщо не втрачається, усе накопичується», – відзначає П. Рікьор. На цю «вісь тривалості» нанизуються «всі історії, підлеглі цьому кумулятивному принципіві – історія наукових відкриттів, історія технічних винаходів і знарядь праці, історія виробництва матеріальних благ і історія воєн. ...Однак утворюються й інші історичні ритми, які не збігаються з траєкторією прогресу наук і техніки. З'являються і зміцнюються цикли цивілізацій... час вимагає тут інших понять, відмінних від понять «відкладення в осад» і «прогрес»: криза, апогей, ренесанс, наступність, революція; час нехлюїв і час вольових людей» [23, 210–211].

З цих позицій слід визнати, що О. Шпенглер, концепція якого викликала свого часу небезпідставні численні нарікання на її штучність й шалену критику, цілком справедливо протиставляв культурний і техніко-технологічний (за його термінологією – цивілізаційний) виміри суспільного життя. Культуротворча, споглядально-креативна дія людини-особи є тим притулком свободи від системних обмежень, де сама свобода народжується, живе й накладає свій відбиток на системне існування людини, і з розвитком суспільства-системи розриває кайдани самої системності. Автор «Занепаду Європи» робить висновок про загибель культури через наступ цивілізації не лише під тиском неспростованих фактів, які свідчать: що розвиненішою є техніка, що більше спроможна вона тиражувати культурні витвори, то меншою є їхній культурний – унікально-неповторний сенс, то меншою є вартість самої культури в соціальному континуумі. Новацією його концепції є не стільки звернення до культури як первня й джерела людяності й людини, скільки виявлення самої ознаки завершення циклу розвитку, «занепаду» системи, що виявляється передусім у зміні несистемного принципу існування культурних феноменів системним. Одним із виявів цього й є, за О. Шпенглером, репродукування, тиражування феноменів культури.

Адже спосіб, за яким здійснюється існування людини у сфері культури (культуротворчості), – нерепресивний, побудований на принципі збігу унікального, особливого й усезагального. Унікальність культурного витвору зумовлена тим, що стосунки одиничного й загального, людини й соціальної системи у сфері культуротворчості є не лише рівноправними: те унікально-одиничне і неістотне в рамках системних залежностей, що являє собою окрема людина, в культуротворчості є джерелом останньої. Іншими словами, культуротворчість, на відміну від будь-яких інших форм людської діяльності, не підпорядкована системному закону панування загального над одиничним, а ґрунтується на протилежному принципі генерування загального одиничним. Тим-то й «культурними» є витвори культури, що кожен із

⁴ Коли Шпенглер робить висновок про занепад культури внаслідок розвитку й поширення цивілізації, він, власне, має для того неабиякі підстави. Не розглядаючи культуру й цивілізацію з позицій їх системного чи несистемного характеру, він усе ж протиставляє їх саме за цією ознакою – як сфери з «протилежним знаком» стосунків загального й індивідуально-унікального.

них – унікальний і несе на собі відбиток і особистості його творця, і особливостей духовного світу спільноти, до якої належить цей творець.

Культуротворче – несилове, суб'єктне й суб'єктивне відтворення світу в мисленні, почутті, переживанні людини є, відтак, не просто іншим, ніж системно-силовий, способом її «спілкування» зі світом. Воно є специфічним і виключним для соціальності як системного утвору. Його наслідком є об'єктивація суб'єктивного «відображення» в таких витворах, які хоч і «дублюють» світ, однак дублюють його через витворення предметів, сформованих за антропними зразками, насиченими індивідуальними і – більше – індивідними змістами, утилітарне значення яких мінімізоване або відсутнє.

Форми об'єктивацій культуротворчого, споглядально-креативного відношення «байдужі» за своїм значенням системному буттю людини. Оця-то «байдужість», «непотрібність» індивідного відображення для самозбереження й існування соціуму є тим «додатком», котрий, ще утримуючи одиничне – людину – в межах підпорядкованості загалові, згодом створює для неї прохід у світ свободи. Ця ж «непотрібність», укупі з несиловою природою споглядальності, й перетворює її, споглядальність як відображення, на творчу, справді креативну форму стосунків зі світом.

І саме через свій вихідний ціннісно-сакральний характер культуротворчість протилежна утилітарним потребам індивіда й суспільства, «зайва» для них. Через свою не менш вихідну збагаченість варіативністю змістів і сенсів завдяки тому, що в ній особі вітальні переживання є не лише значущими, а й конститутивними для неї, культуротворчість постає настільки ж іманентною людському буттю, наскільки й протиставленою його, хоч і специфічному, однак виключно системному – ейдегично-логічному складникові. Оскільки виникнення феноменів ейдосу, цінності, символу й міфу як конститутивних основ людського буття і їх синтетичного відповідника у структурі допредикативного досвіду – аксіологеми є умовою й об'єктивним тлом, на якому і через безпосередню участь якого здійснюється формування пралогічного і затим і логічного мислення, остільки ціннісно-сакральний зріз людського буття, об'єктивовуваний безпосередньо у культуротворчості і світоглядних феноменах є базовим для людського буття. Формування того базового шару спричинено незбігом індивідуального й родового буття особи, яке складається в комунікативно організованих утворах в межах самого природного буття. Через фундаментальну значущість особності, окремішності одиничної людини для тих людинотворчих процесів є підстави кваліфікувати інваріанти того базового шару людського буття – антропологічними.

Нетотожність наслідків культуротворчої дії особи наслідком її техніко-технологічної та владно-інституціональної дій і спричинює все фіксоване історією байдуже, якщо не вороже ставлення до культуротворчості як додаткової, надмірної дії, намагання надати їй утилітарно-прикладного характеру, спрямувати в річище обслуговування й ствердження влади, виявлюване в тих суспільствах, у яких домінувала ідея надцінності загалу. Недаремно суто системницька комуністична ідеологія так відверто презирливо й утилітарно ставилася до будь-якого виду культуротворчості й так нехтувала її представниками.

А проте, в історіософській моделі Шпенглера використано, за словами К. Свасьяна, «математичну парадигму» і навіть «поетичне свавілля її, що перетворилася на притчу во язицех аж до апіорно підозрілого до неї ставлення з боку «спеціалістів» («А, Шпенглер, так це ж не серйозно!»), санкціоноване не ліричними примхами, а найсуворішим математичним каркасом самої концепції в цілому» [24, 87]. Попри

справді прискіпливу увагу О. Шпенглера до культурного зрізу соціального буття, у тлумаченні самого феномену культури він не виходить за звичні для зрілого Модерну рамки системності, розглядаючи виокремлені ним культури, яких в історії людства він нараховує вісім, як «множини, геометрично ізольовані одна від одної за самою своєю суттю», які наскрізно підпорядковано дії одних і тих самих законів розвитку організму. Цілісність останнього закладено-закодовано у прасимволі. Кожна культура, базована на власному прасимволі, розвивається і у своєму розвитку проходить стадії дитинства, юнацького віку, зрілості й, нарешті, старості й занепаду. Ознакою занепаду, як стверджує Шпенглер, є бурхливий розвиток цивілізації – техніко-технологічного складника суспільного життя. Цивілізаційний шлях, на який вступає суспільство, позначається щодалі більшим зростанням тиражування виробів, хоч би й культурних, та їхньою уніфікацією. У такому тиражуванні, в наростанні одноманітності розчиняється унікальність культурних витворів і культура гине.

Розглянуті як ізольовані *системи*, культури прямують до припинення ускладнення, до стагнації – цілком у згоді зі способом функціонування будь-яких замкнених систем. Заслуга Шпенглера і його незапланована ним самим «модифікація другого закону термодинаміки стосовно замкнених нефізичних систем» полягає не в його пророцтві загибелі європейської культури, з чим і справді можна сперечатися. Вона полягає в непоміченому ним самим і здебільшого його шанувальниками відкритті: наречені ним «культурами» замкнені соціальні системи, на відміну від фізичних, не проходять шлях занепаду «до кінця», їхній розпад і наростання хаосу не є невідворотними. «Смерть» соціальних систем – у репродукуванні набутого стану, яке може тягнутися тисячоліттями.

Та хоч би як накладалися й підмінювалися поняття цивілізації й культури в концепції математика О. Шпенглера, його звернення до культури як визначальної ознаки суспільства на противагу «голій» системності, є правомірним. Позасистемний культурний «додаток» до системної соціальності, цілком байдужий їй з погляду її потреб і законів кумулятивного розвитку, є тією «дрібничкою», яка забезпечує тяглість соціальних систем і убезпечує їх від остаточної стагнації навіть в умовах їхньої замкненості.

Оскільки розвиток як ускладнення є системною характеристикою і системним феноменом, то йому піддано комунікативно-ейдетичну архітектоніку суспільного життя, у той час як сакральна-ціннісна основа і, відтак, її культурні прояви зазнають видозмін, що не піддаються вимірам з позицій прогресу. І хоча генетично культурний і – ширше – світоглядно-антропологічний вимір людського буття є базовим, у сенсі його системної самодостатності ситуація протилежна, і можна говорити про «першість» і «головування» системного складника – комунікативного світу, який «перетворюється без залишку на форму, котра забезпечує осягнення будь-якого можливого змісту будь-яких реальних чи потенційних об'єктів» [7, 286]. Відтак марксистська формула про визначеність мислення з боку буття несподівано набуває справедливого змісту. Інша річ, що «буття» є передусім і виключно буттям «відображувальним», вихідно ідеальним, хоч і об'єктивним – ейдетичним, динамічно-інформаційним буттям. І одним із істотних складників структури самого комунікативного буття є існування одиничного відображувального світовідношення.

Таким чином, визначена в координатах стосунків цілого й особи, загального й одиничного, людини й соціальної системи загальна топіка соціальності задає як структурні особливості системно-комунікативного виміру соціальності, так і харак-

теристики її сакрального-ціннісного ґрунту, а отже – й світоглядно-антропологічних інваріантів людського буття та їх похідних – апріорій світогляду й мислення. У цьому сенсі справедливим виглядають міркування К. Леві-Стросса щодо семантичних розходжень між різними типами соціальності. «Форми існування, – пише він, – надають значення ідеологіям, які є їх вираженням: знаки створюють мову лише завдяки предметам, до яких вони відносяться. У даний момент нерозуміння між Заходом і Сходом є головним чином семантичним: у визначеннях, що ми намагаємося туди впровадити, присутні елементи, що мають інші відповідності або не мають таких зовсім» [10, 191]. Структурну тотожність комунікативного світу й його культурних корелятів у певну історико-культурну епоху забезпечено, отже, не тим, що один з цих вимірів людського буття є похідним від іншого, а їхнім спільним родоводом. І в цьому світлі феноменологічні настанови щодо історичного дослідження є цілком справедливими. Як пише Ж.-Ф. Ліотар, «феноменологія пропонує рефлексивне засвоєння даних історичної науки, інтенціональний аналіз культури і періоду, визначеного цією наукою, а також відтворення конкретного історичного *Lebenswelt*, завдяки якому виявляється прозорим зміст цієї культури або цього періоду» [12, 122].

Можна говорити, таким чином, про генетичну спорідненість предметного поля понять «цивілізація» і «культура», що і є основою для їх змішування, ототожнення і включення одного до складу іншого. І хоч би який набір ознак цивілізації виділяв той чи той автор, хоч би скільки культурних параметрів суспільного життя включав він до поняття цивілізації, кожного разу змістовне її розуміння визначається тим, який із системних чи позасистемних принципів визнає він неявно за провідний: чи йдеться про спосіб, яким здійснюється розвиток відкритої системи, чи про поступ системи замкненої, а чи й справді про культурний розвій.

Та, враховуючи, що під цивілізацією, як було показано, зазвичай справедливо розуміється саме системний бік суспільного буття, ця категорія соціологічного аналізу є провідною у визначенні способу функціонування суспільства як системи, однак, за всієї широти, яку їй надаватиме дослідник, не спроможна відобразити фундаментальних світоглядно-культурних підвалин суспільного буття і його своєрідності.

Наостанок варто хоча б побіжно торкнутися проблеми, піднятої на початку: контраверсійності стосунків «цивілізації» й культури в епоху глобалізації. Чи справді глобалізаційні процеси перетворюють на невідворотну, пророковану Шпенглером, «загибель» культури під наступом цивілізаційної уніфікації? Чи справді глобалізований світ прирікає культуру на девальвацію й розчинення в системному знеособленні?

Видається, відповідь на ці питання мусить бути негативною. Притаманні системному («цивілізаційному») зрізу інтеграційних процесів уніфікація, стандартизація, масифікація тощо в постіндустріальний час втрачають свою однозначну домінацію. Тотальне поширення нових засобів зв'язку й спричинена цим інтенсифікація інформаційних обмінів сприяє не лише уніфікаційним процесам в усіх сферах суспільного життя з культурною включно. Сприяє вона й формуванню соціально недиференційованих компактних спільнот і локальних груп та їхньому пріоритету в структурі суспільств. Відтак у межах суспільств, що стрімко входять у стадію постіндустріального розвитку, набувають сили процеси, протилежні тим, які позначали суспільний розвиток індустріальної доби, – демасифікація, деурбанізація, децентралізація й деуніфікація.

Зазначені процеси торкаються також усіх сфер суспільного життя, аж до виробничої, і тягнуть за собою зменшення рівня вимушеної мобільності членів суспільства, а отже, зміцнення їхніх зв'язків з локальними спільнотами. Останні, таким чином, тяжіють до більшої згуртованості, в тому числі й у питаннях організації власного життя і в сенсі самоврядування, і в культурному сенсі. Суспільство ж постає, передусім, як високодиференційоване в соціальному відношенні та сегментоване й фрагментаризоване в сенсі комунікативному й культурно-побутовому.

Відтак можна констатувати, що поглиблення глобалізаційних процесів і посилення постіндустріальних рис суспільств у царині культурного життя має наслідком для всіх втягнених в орбіту глобалізації суспільств не лише формування уніфікованого («вестернізованого») культурного шару (мас-культури), має воно й протилежно спрямований результат – посилення сегментизації культурної панорами глобалізованого світу. При цьому центр ваги культурного життя зміщується з національного до локального рівнів.

Однак таке зміщення, здавалося б, справді становить небезпеку для існування національних культур. Її загострено також і тим, що в умовах необмеженої комунікації, забезпеченої техніко-технологічними можливостями та помноженої на постмодернове світоглядне урівнювання в правах будь-яких «метанаративів» і «дискурсів», згадане зміщення центру ваги продовжується від рівня локальних спільнот до персонального рівня. Сама архітектоніка сучасного суспільного життя викликає зростання значущості в ньому особистості, адже вибір між урівняними в правах «дискурсами», традиціями, у тому числі культурними, належить їй – самій особистості. Тож варто подивитися на «культурно-цивілізаційну» дилему з іншого боку: чи існує загроза деідентифікації, а тому й руйнації особистості внаслідок «наступу цивілізації на культуру»? Чи втрата «примусового» слідування культурним традиціям дорівнює втраті можливостей культурної самоідентифікації й зникненню національно-культурних традицій? І зрештою, чи справді витворена самою логікою суспільного розвитку можливість виходу особистості з-під влади традиції є загрозою національним культурам?

Тут варто згадати, що визначальною ознакою людини, підґрунтям її унікальності серед живих істот є здатність до свідомого ціннісного вибору. Поширення тієї здатності на світоглядно-культурну царину лише розширює спектр людських можливостей та загострює проблему вибору як такого. В усі часи у будь-якій етнічній, національній спільноті у гурті тих, чиє життя у всіх його ланках забезпечувалося дотриманням традиції, існували й ті, хто вважав за можливе жодним традиціям не слідувати (їх зазвичай позначають терміном «маргінали»), ба навіть ті, хто взагалі не відчував потреби бути залученим до культурних обширів. Наш час у цьому сенсі відрізняється від попередніх не стільки збільшенням їхньої кількості, скільки формуванням толерантного ставлення до них і визнанням за ними права на «буття-поза-культурою». Щоправда, до тієї межі, допоки таке «не-слідування традиціям», незалученість до культурного світу не загрожує іншим. Однак, якщо раніше вибір було обмежено альтернативою «слідування якійсь культурній традиції чи відмова від неї», то найновітніший, постіндустріальний час кардинально змінив самий зміст вибору, збагативши його «предметне поле» і свідомою зміною традиції на будь-яку іншу, і можливістю одночасного прийняття кількох традицій – аж до засвоєння їх необмеженої кількості. Завдання спільноти в такій ситуації – не створювати штучні заборони «невірного» вибору, а забезпечити повноцінне «предметне поле» для здійснення самого вибору. Як зазначає професор В. Лях, між індустріальними та

постіндустріальними країнами існує дуже суттєва різниця. «Для перших має значення розвиток матеріальної бази на основі індустріального типу праці. Мірилом розвитку для других є інтелектуальний потенціал країни, здатність людей до творчості» [14, 125], а отже – й до розширення своїх інтелектуальних та культурних обріїв.

Людина в ситуації необмежених можливостей комунікації у своєму повсякденному бутті стикається з безліччю традицій, дискурсів, культурних практик. Розуміти й поважати їх – ось чому має вона вчитися; цінувати їх естетику й відчувати поліфонічність і полісемантичність їхнього змісту. Традиційна народна і – ширше – національна культура як предмет вибору в новій ситуації лише втрачає свої преференції як такої, що обирається за належністю до спільноти. Однак у будь-якому разі вона проривається до буття і не лише живить своїми енергіями культуру високу, а й конститує ґрунт мас-культури – тільки відповідним, мозаїчно-фрагментаризованим способом.

Острах втратити ґрунт для культурної самоідентифікації особистості спричинений вже згаданою дією ринково-уніфікаційного чинника, успадкованого постіндустріальним суспільством від свого попередника. Однак посилення глобалізаційних процесів, яке вочевидь тягне за собою і відзначає дослідниками втрату впливу національних держав й перерозподіл ролей у прийнятті впливових рішень від них до наднаціональних інституцій, має зворотній бік: зростання значущості локальних об'єднань і далі – значущості персони. Це є той «альтернативний соціальній організації процес дезорганізації соціуму» [13, 34], який, теж існуючи об'єктивно, протистоїть ринковій уніфікації.

Використані джерела та література

1. Арон Р. Введение в философию истории // Арон Р. Избранное: введение в философию истории. – М.: СПб., 2000. – 788 с.
2. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – С. 194–251.
3. Вебер М. Избранное. Образ общества / пер. с нем. – М.: Юрист, 1994. – 704 с.
4. Гриценко О. А. Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі. – http://www.culturalstudies.in.ua/knigi_1_1_1.php
5. Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли. – М.: ООО «Фирма Издательство АСТ», Астрель, 2005. – 512 с.
6. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. <http://www.vehi.net/danilevsky/rossiya/index.html>
7. Делёз Ж. Мишель Турне и мир без Другого // Турне М. Пятница, или Тихоокеанский лимб. – СПб., 1999. – 310 с. – С. 282–302.
8. Ерасов Б. С. Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия: учеб. пособие для студентов вузов / сост. Б. С. Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 1998, 1999, 2001. – 556 с.
9. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ // Кун Т. Структура научных революций: пер. с англ. / Т. Кун; сост. В. Ю. Кузнецов. – М.: АСТ, 2001. – 608 с. – С. 265–454.
10. Леви-Строс К. Печальные тропики / пер. с фр. – Львов: Инициатива, М.: ООО «Фирма Издательство АСТ», 1999. – 576 с.
11. Лефевр В. А. От психофизики к моделированию души // Вопросы философии. – 1990. – № 7. – С. 51–58.
12. Лиотар Ф. Феноменология / пер. с англ. и послесловие Б. Г. Соколова. – СПб.: Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2001. – 160 с.
13. Лушников Д. А. Глобализационные альтернативы: организация – дезорганизация // Муниципальные и региональные процессы в условиях глобализации и европеизации. – М.: КДУ, 2006. – С. 30–46.
14. Лях В. Глобалізація чи шлях до невизначеного майбутнього? // Виклики глобалізації. – К.: Стілоз, 2001. – С. 124–132.

ЧАСТИНА І. Цивілізаційні та культурно-політичні складові сходження Європи

15. Метельова Т. О. Європейський культурно-світоглядний простір та його українські конотації: аксіологічний вимір / Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього // Метельова Т. О. — К. : Фенікс, 2009. — 544 с.
16. Метельова Т. О. Людина в історії: пошук системних закономірностей. — К. : Українська книга, 2002. — 448 с.
17. Метельова Т. О. Хронофобія як симптом невиліковної хвороби діамату // Т. О. Метельова / Філософська думка. — К., 2000. — № 6. — С. 11–24.
18. Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. и др. Цивилизационные модели современности и их исторические корни. — К. : Наукова думка, 2002. — 606 с.
19. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1. / пер. з англ. О. Коваленка. — К. : Основи. — 444 с.
20. Пригожин И. От существующего к возникающему: время и сложность в физических науках. — М. : УРСС, 2002. — 288 с.
21. Пригожин И., Стенгерс И. Время. Хаос. Квант. К решению парадокса времени. — М. : Эдиториал УРСС, 2001. — 240 с.
22. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. — М. : Эдиториал УРСС, 2002. — 312 с.
23. Рикер П. Истина и ложь // Рикер П. История и истина / пер. з фр. — СПб. : Алетейя, 2002. — 400 с. — С. 185–214, С. 210–211.
24. Свасьян К. А. Освальд Шпенглер и его реквием по Западу / Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии истории: в 2 т. / Т. 1. — Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1989. — 399 с.
25. Сорокин П. Общие принципы цивилизационной теории и ее критика // Ерасов Б. С. Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия: учеб. пособие для студентов вузов / сост. Б. С. Ерасов. — М. : Аспект Пресс, 1998, 1999, 2001. — 556 с.
26. Сорокин П. А. Главные тенденции нашего времени. — М. : Наука, 1997. — 351 с.
27. Тойнби А. Дж. Постижение истории / пер. с англ. — М. : Прогресс, 1991. — 736 с.
28. Тоффлер Э. Третья волна / пер. с англ. — М. : ООО «Фирма Издательство АСТ», 1999. — 784 с.
29. Февр Л. Цивилизация: эволюция слова и группы идей // Бой за историю / Февр Л., Гуревич А. Я. АН СССР. — М. : Наука, 1991. — 629 с. — С. 239–281. — (Памятники исторической мысли)
30. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / пер. с англ. М. Б. Левина. — М. : ООО Издательство АСТ: ЗАО НПП «Ермак», 2004. — 588 с.
31. Фукуяма Ф. Конец истории? // Философия истории: Антология. — М. : Аспект Пресс, 1995. — С. 108–122.
32. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / пер. с нем., под ред. Д. В. Складнева; послесл. Б. В. Маркова. — СПб. : Наука, 2000. — 380 с.
33. Хайек Ф. Дорога к рабству. — М. : Новое издательство, 2005. — 264 с. — (Серия «Библиотека фонда «Либеральная миссия»).
34. Хакен Г. Синергетика / пер. с англ. — М. : Мир, 1980. — 406 с.
35. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. — 1994. — № 3. — С. 30–49.
36. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии истории: в 2 т. / Т. 1. Гештальт и действительность. — М., 1998. — 298 с.
37. Armillas P. Civilization. The International Encyclopedia of Social Sciences. L., 1968, V. 16. 1280 P.
38. Crowel M. Preface generate des civilisation. P., 1953. V. 1. P. 25. Цит. за: Мчедлова М. М. Вопросы цивилизации во французском общественном знании / М. М. Мчедлова. — М. : Изд-во Моск. гос. ун-та им. М. В. Ломоносова, филос. фак., 1996. — 80 с.
39. Huntington E. Mainsprings of Civilization. N.Y. : John Wiley & Sons, 1945. — 612 p.
40. Kroeber A., Kluckhohn C., Culture. New York: Meridian Books. 1952.
41. Bertalanffy L. von, General System Theory — A Critical Review, «General Systems», vol. VII, 1962, p. 1–20.
42. The Boundaries of Civilizations in Space and Time. Lanham, 1987. P. 6.
43. Webster's Third International Dictionary of the English Language. Unabridged. Springfield, Mass., 1966. P. 413

1.2. РЕЛІГІЯ — ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ЧИННИК ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ

Вихідним для нашого аналізу є визначення цивілізації як системи, складовими елементами якої є народи, нації, держави, інтегровані в певну цілісність, системоутворюючим чинником якої виступає ціннісно-світоглядна єдність, акумульована, насамперед, у сфері релігійного досвіду та духовної практики. Звичайно, що різні цивілізації мають спільні риси об'єктивного характеру, таких як мова, історія, релігія, звичаї, інститути. До цього слід додати також суб'єктивну самоідентифікацією людей, їх ставлення до самих себе та оточуючих спільнот.

Досвід розвитку людської цивілізації яскраво свідчить, що релігія як соціальний феномен тісно вплетена в суспільно-політичні системи. Ці зв'язки з різними підсистемами є не статичними, а динамічними, тобто такими, що постійно видозмінюються у часовому і просторовому масштабі. Релігія завжди постає вельми суттєвою складовою цивілізаційного поступу суспільства, а релігійно-політичні відносини завжди впливали і певною мірою продовжують впливати на розвиток будь-якої держави. Тому, щоб збагнути характер релігійно-політичних відносин, необхідно розглядати їх в історичному розрізі та зважати на існування множинності неповторних культурних світів, у яких ці взаємини розкриваються, вбираючи в себе специфіку останніх. Щоправда, при осмисленні даної проблеми наявна певна методологічна складність щодо систематизації фактичного матеріалу. Найкращий спосіб уникнути цього — вибудувати логіку дослідження релігійного феномена з позицій певної системи. Фактично йдеться про його класифікацію або ж типізацію на підставі вибраного критерію.

Якщо взяти за основу механізм вияву функціональної присутності релігії у суспільно-політичній організації людства, можна виділити **три великі періоди в еволюції суспільно-релігійних відносин**: 1) *тотального синкретизму релігійного і суспільного буття*; 2) *домінування релігії в ролі ключової ідеологічної системи*; 3) *секуляризації релігійних цінностей*. Тут доцільно уточнити, що дана типізація відображає передусім «вертикальний» аспект еволюційного процесу суспільно-релігійних відносин, тобто акцентує увагу на превалюючій тенденції, притаманній їм у різний час. До того ж, вона носить загальний і певною мірою умовний характер. Далеко не всі культурно-історичні традиції однозначно підпадають під наведену періодизацію. Насамперед, зазначене стосується третього періоду, що в точному розумінні характерний лише для західноєвропейського регіону, а щодо східних суспільств має свої особливості.

Перший період — тотального синкретизму релігійного і суспільного буття — охоплює найраннішу стадію людської культури. На цьому етапі історичного розвитку суспільство (локальна племінна група) ще не диференційоване на окремі системи — політичну, економічну, соціальну тощо. Як зазначає американський соціолог релігії Роберт Белла: «На примітивному рівні не існує релігійної організації як окремої соціальної структури. Церква і суспільство — одне. Релігійні ролі, як правило, злиті з іншими ролями...» [1]. Родове суспільство являє собою неподільну цілісність матеріального і духовного життя та організоване за принципом «механічної» солідарності: індивіди мало чим відрізняються один від одного; поділяючи колективні уявлення, переживають однакові почуття, дотримуються ідентичних норм та приписів. Останні у вигляді традиції, описаної міфами і постійно відновлюваної за допомогою

ритуальних дій, стають регуляторами всіх відносин між членами первісних родових спільнот.

Іншими словами, міфи великою мірою, будучи аморфними утвореннями, пов'язані з деталями реального світу. А їхнє відтворення в обрядових церемоніях нівелює дихотомію «сакрального» і «профанного» сприйняття дійсності. У ритуальному дійстві учасники ідентифікуються з міфічними істотами, яких вони репрезентують. «У ритуалі, коли «завжди» стає «зараз», — пише В. І. Гараджа, — практично зникає дистанція між людиною і містичними істотами» [2]. Кожний клан і кожна місцева група визначаються в категоріях першопредків роду і міфічних подій, котрі з ними відбувалися. У такий спосіб дійсність, в тому числі і соціальна, набуває тотального сакрального виміру.

Релігійна свідомість пронизує все життя групи, а сама група являє собою релігійну організацію. З цього приводу доволі влучну характеристику дав відомий англійський католицький філософ та історик релігії Крістофер Доусон: «У первісній культурі ... все життя суспільства мало релігійну орієнтацію, і релігія була життєвим центром соціального організму; і не тому, що первісна людина істотно релігійніша, ніж сучасна, чи може більше зацікавлена в матеріальній стороні життя, а тому, що матеріальний і духовний аспекти її культури так нероздільно пов'язані один з одним, що релігійний фактор виявляється в кожному момент її існування. Навіть найпростіші з її матеріальних потреб можуть бути задоволені тільки за допомогою надприродних сил» [3]. Ці сили, власне, створюють основу для магічних дій, у яких усі члени примітивного колективу беруть участь на рівних: немає ні священнослужителів, ні пастви, ні посередників, ні глядачів. Дійсно, на примітивній стадії культури будь-яка сторона життя як спільноти в цілому, так і окремого індивіда релігійно санкціонована. Наприклад, полювання передбачає виконання відповідного ритуального церемоніалу. Те ж саме відбувається при вирощуванні та збиранні врожаю, народженні дитини, лікуванні хворих тощо.

У родовому суспільстві різноманітні вірування (анімістичні, тотемістичні, фетишистські тощо), не знаючи поділу на «народний» і «офіційний» рівні, настільки вплетені в повсякденне життя людей, що загальносуспільна традиція повністю перекривається релігійною традицією, що стає транслятором культурних досягнень групи від покоління до покоління; а належність індивіда до того чи того роду збігається з його релігійною приналежністю. Скажімо, тотемізм — це не лише віра в кровноспоріднений зв'язок з певним видом тварин, рослин або інших природних сутностей, а й важливий принцип організації життєдіяльності традиційної спільноти. Будучи за своєю суттю феноменом міфічно-релігійної свідомості, він одночасно акумулює у собі низку соціальних функцій. Зокрема, по лінії тотемної родинності здійснювався поділ племінних об'єднань на дрібні структурні одиниці — фратрії, триби тощо. Шлюбні стосунки також визначалися у відповідності з тотемістичною належністю партнерів. Невипадково французький соціолог і релігієзнавець Еміль Дюркгайм наголошував на ідентичності тотему й клану. З цього приводу він висловився так: «Тотемізм — це віра не в яких-небудь тварин, яких-небудь людей чи які-небудь зображення, а в деяку ... безособову силу, що наявна в кожній із цих істот, не змішуючись при цьому з жодною з них. Ніхто не володіє нею цілком, але всі мають до неї відношення. Вона настільки незалежна від окремих суб'єктів, в яких втілюється, що і передує їхній появі, і живе після них. Вмирають індивіди. Одні покоління замінюються іншими. Але ця сила, як і раніше, залишається сучасною, живою і незмінною. Вона одухотворює теперішнє покоління, як одухотворювала і вчо-

рашне, і як одухотворюватиме завтрашне. У найширшому значенні слова можна сказати, що ця сила — Бог, поклоніння якому вирізняє кожний тотемічний культ. Тільки Бог безособовий... позаісторичний, іманентний світові, розсіяний серед багатьох речей» [4].

Таким чином, на світанку людської історії релігія в її елементарних виявах тісно пов'язана з усіма іншими проявами життя і діяльності даного суспільства. «Міф» і «ритуал» у найзагальнішому вигляді означають визнання загальних (колективних) цінностей групи, що не потребує раціонального обґрунтування, і вираження її прагнень та переживань. Роль індивіда в примітивній спільноті визначається тією роллю, яку він відіграє в релігійній діяльності. Тут ще немає спеціалізації, не конституюється релігійна організація, відмежована від організації самого суспільства у вигляді сім'ї, триби або земляцтва. Примітивна релігія — це релігія, яка зв'язує суспільство в єдине ціле, утверджуючи загальні цілі, і дає індивіду відчуття своєї причетності до досягнення цих цілей і життя цілого. Примітивні вірування — це вірування, котрі визнаються усіма, стосовно яких не існує ніякого інакомислення, які уявляються просто як єдино можливі, як дещо настільки ж очевидне, як сам факт дійсності.

На стадії примітивної культури релігійне світовідношення виступає виключно монопольним й обумовлене чуттєво-емоційним ставленням людини до оточуючої реальності, зокрема соціальної. Тому-то суспільно-релігійні відносини цієї доби є не відносинами між частиною (релігія) і цілим (суспільство), а відносинами тотального зв'язку між членами спільноти, зорганізованої на засадах природної релігійності, де міфологічна картина світу, закріплена ритуальними актами, забезпечує соціальний конформізм, а з ним і стабільність функціонування соціуму.

В умовах державної інституалізації влади суспільно-релігійні відносини підіймаються на новий рівень. Потреба владних інститутів у легітимації, обґрунтуванні власного права на верховенство перетворила релігійний фактор на потужний ідеологічний механізм, спрямований на встановлення і підтримання довготривалих та стійких зв'язків між різними структурними компонентами соціальної системи. Історичні моделі вказаних зв'язків багатогранні і залежать і від міри взаємопроникнення суспільства та держави, і від порядку організованості релігійних систем. Стосовно останніх, мається на увазі передусім відмінність між «народними релігіями», що репрезентують собою частину того чи іншого соціального цілого (або — в термінології Йінгера — «дифузними релігіями» [5]), і релігіями універсальними, не прив'язаними виключно до якоїсь однієї соціальної групи («організовані релігії»). Відносини релігій першого типу з державною владою встановлюються як відносини лояльності, тоді як відносини універсальної релігії до влади і соціальних груп — компонентів профанного світу — не ідентичні відносинам лояльності, закладаючи тим самим підґрунтя можливого конфлікту між «божим» і «кесаревим».

Власне другий період у розвитку суспільно-релігійних відносин і пов'язаний із появою соціального розшарування та утвердженням державних утворень. Його показовою фазою можна вважати виникнення давніх цивілізацій Сходу і Середземномор'я — єгипетської, шумерської, асирійської, хеттської, грецької, римської, а також культур Американського континенту — інків, ацтеків, майя. Для всіх них характерний «народний» тип релігій. За нових історичних обставин постає організація релігійної діяльності у вигляді культу з комплексом богів, жерців, богослужінь та жертвоприношень, часто — з обожнюваною або першосвященницькою царською владою. Комплекс міфів і ритуалів, притаманних примітивному суспільству, зберігається, однак переосмислюється і систематизується.

Якщо в первісних колективах учасник ритуалу вступає в прямий магічний контакт із божеством, то в народних релігіях ритуальна дія як складова упорядкованої системи культу встановлює цю дистанцію і створює потребу в особливих церемоніалах, націлених на зменшення відстані між людьми та їхніми божествами, передусім, через жертвопринесення. Могутні міфічні істоти утворюють систематизований пантеон богів. «Народний» тип релігій поступово втрачає колективістський характер і психологію солідарності, притаманні архаїчному благочестю, та починає забезпечувати вираження нового соціального досвіду й нових аспектів, морального порядку в умовах соціально неоднорідного суспільства, коли для його функціонування необхідним видається не стільки відчуття причетності до священної основи соціальної єдності, скільки визнання сакрального статусу влади, персоніфікованої в особі царя, фараона, імператора.

У цілому «народні релігії» виступали в ролі опори державної влади. У низці випадків (Стародавній Рим, Єрусалим епохи Давида і Соломона) релігійні культури виявились інтегрованими в державну систему: держава або монополізує культ (він стає частиною державної діяльності), або субсидує спеціальну касту, яка здійснює управління релігійного культу.

Варто також зазначити, що суспільно-релігійні відносини в давніх цивілізаціях визначалися ієрархічною залежністю «бог-цар-піддані». Така схема впливала з того факту, що давні цивілізації – цивілізації «космологічні». Вони базувалися на двох принципах – суммодеїзму (поклоніння верховному богу – творцю світу, гаранту нормального функціонування космосу) та ідеї божественно санкціонованої царської влади (цар у подібних суспільствах виступає як син верховного бога або його намісник). При цьому земна держава уявлялася як одна з провінцій всекосмічної держави верховного божества. Оскільки в її межах горизонт колективної ідентифікації непомірно розширюється в порівнянні з традиційним суспільством (відносно невеликої групи людей), то єдиним інтеграційним началом стає царська особа, яка до того ж виступає захисником слабкого від сваволі сильного, гарантом права. В одному давньоєгипетському написанні сказано: «Мені, царю, бог Сонця і бог Дощу доручили країну і дім мій. Я, цар, оберігаю свою країну і свій дім» [6].

Зближення влади і релігії створювало обопільну залежність, яка особливо помітною була там, де ритуальні дії державної значимості повинні виконуватися правлячою персоною (наприклад, у вже згаданому Єгипті). Даний зв'язок виявляється ще і в тому, що поряд із використанням релігійної системи як опори державної влади, дуже часто релігійні діячі починають використовуватися для служби в державних цілях. Політичне життя в таких суспільствах пронизане релігією, нічого не відбувається політично важливого без участі релігії. Типовий приклад – державне життя у Стародавньому Римі, де мав місце культ імператора, обставлений усіма релігійними атрибутами.

Однак при тому, що політичне життя було пронизане релігійними ритуалами, це практично ніколи не призводило до домінування релігії над політикою. Високий соціальний престиж священнослужителів, як правило, був майже збалансований з їхнім політичним безвладдям. Ніколи ні антична Греція, ні античний Рим не стикалися із загрозою узурпації влади жрецькою елітою. Причина подібного не в применшених політичних амбіціях духовенства, а в деякій специфіці внутрішньої системи віри.

«Народні релігії» (або «дифузні релігії») в умовах існуючої державної влади не спромоглися досягти достатньо високого ступеня організованості і самостійності.

Вони продовжували існувати, мало змінюючись при трансформації режимів доти, доки їм надавалася державна підтримка. Щойно остання припинялася, такі релігії гинули. Подібна доля спіткала давньоєгипетські вірування, грецькі і римські культури доби Античності тощо.

Ідеологічність релігійних систем забарвлюється в інші тони з появою універсальних релігій, у першу чергу християнства і буддизму. Подібна трансформація зумовлена певними особливостями організованих релігійних систем. Зокрема, характерним для них є диференціація власних організаційних структур від інших форм соціальної організації — передусім політичної, що поступово перестає бути носієм принципу узаконення самої себе. Ця процедура, навпаки, якоюсь мірою стає залежною від релігійної ієрархії, котра претендує на виключний моральний авторитет. А оскільки основна мета універсальних релігій — спасіння людської особистості шляхом морального вдосконалення й побудова довершеного суспільства, то звідси й прагнення церкви на першість у всіх секторах буття соціуму. Яскравий приклад тому — середньовічна Європа, про суспільне життя якої доводило висловився відомий російський соціолог П. Сорокін: «Архітектура і скульптура середніх віків були «Біблією в камені». Література також була наскрізь проникнута релігією і християнською вірою... Філософія була практично ідентична релігії і теології і концентрувалася навколо тієї ж основної цінності чи принципу, яким виступав Бог. Наука була всього лише прислужницею християнської релігії... Політична організація в її духовній та світській сферах була переважно теократичною і базувалася на Богові і релігії. Сім'я як священний релігійний союз виражала все ту ж фундаментальну цінність. Навіть організація економіки контролювалася релігією, котра накладала заборони на численні форми економічних відносин, що могли б виявитися доречними і прибутковими, заохочуючи в той же час інші форми економічної діяльності, недоцільні з чисто утилітарного погляду» [7].

Як бачимо, в Середньовіччі механізм регулювання суспільних відносин мав чітко виражений релігійний характер. Усі морально-правові норми цього механізму освячувалися та санкціонувалися релігією, оскільки вона виступала головною ідеологічною силою суспільства. Монополія церкви в різних сферах життєдіяльності соціуму визначалася значною мірою і її положенням як найбільшого феодала, власника земель. Звідси й політична міць, яку зосередила у своїх руках церковна інституція.

Ідеологічне обґрунтування церковних домагань канонічне право отримало в ідеях возвеличення «духовної влади над світською». Ці ідеї містяться, зокрема, в працях одного з отців християнської церкви Августина Блаженного (в католицькій церкві — святого), який ратував за поглинання держави церквою. Згідно з Августином, церква усуває «мирський союз» (державу), поглинаючи його атрибути і функції. Поза церквою немає правового порядку, тому держава, відокремлена від церкви, — розбійницька ватага, бо немає в державі без церкви справедливості.

Аналогічні ідеї превалювали і в соціальних поглядах Фоми Аквінського. У відповідності до томістської теорії «природного права», Бог — верховний законодавець, творець закону, котрий є одночасно основою, мірою та метою суспільства. Оскільки світ створений Богом, то все в ньому має божественну напередвизначеність. Саме ж суспільство є ніщо інше, як середовище, в якому людина віднаходить ціль, окреслену їй Богом.

Життя людини в економічній, політичній і духовній сферах — шлях, що спрямовує до Бога. А його істинність визначається «природним правом», що виступає

в ролі моральної сили. Тому-то церква, як вища моральна інстанція, наділена правом втручатись у суспільне життя, утверджувати свої критерії, надаючи їм регулятивного характеру.

Інколи це призводило до серйозної напруги між релігією та суспільством. В історії Західної Європи, скажімо, зіткнення релігійної організації з її зазіханнями на втілення верховної влади у суспільстві і принципом верховенства державної влади в межах своїх територіальних кордонів спричинили конфлікт між імператором та папою. Протягом тривалого періоду, аж до XVI ст., католицька церква зуміла побороти всі спроби монаршого престолу обґрунтувати власне право на першість без церковної легітимації.

Однак, така ситуація – окремий випадок, а не загальне правило. За всіх релігійно-політичних конфліктів, наприклад, в ісламі, навіть відстоювання халіфату шиїтами не призвело до аналогічного західноєвропейському протистояння. Відтак і *суспільно-релігійні відносини в мусульманському регіоні розвивалися за іншим сценарієм, ніж на Заході*. Їхній характер впливав безпосередньо з ісламу як світоглядної доктрини і способу життя.

Згідно з мусульманським віровченням, Аллах – єдиний Бог, всемогутній, всемілостивий, творець усього суцього і його верховний суддя. Безмежній всевладності Господа відповідає закон, який охоплює всі сторони життя, в тому числі світського. Тобто в даному випадку не спрацьовує правило «Богу – боже, а кесарю – кесарево». «Боже» – усе без виключення життя людини. Іслам у цьому розумінні виступає «релігією книги та закону», котрим повністю підпорядковане існування правовірних.

Особливо відчутно іслам впливає на людське життя через вчення про обов'язки. Система мусульманського права – шариат – визначає всі норми стосунків індивіда у сім'ї і суспільстві, його приписи стосуються не лише культурної і богослужбової діяльності, а й охоплюють цивільне та кримінальне право, детально регламентують навіть побутову сферу.

Мусульманське вчення втілює свого роду теократії. Іслам не створив інституту церкви, але він реалізував на практиці ідею теократичної держави. Це означало злиття духовного і світського начал. На відміну від християнства, іслам розвивався в умовах релігійно-політичного синтезу таким чином, що його провідниками й авторитетами виступали державні діячі, котрі одночасно були й релігійними лідерами – пророк, халіфи, еміри, представники влади на місцях.

Злиття світського і духовного начал в єдине ціле сприяло абсолютизації релігійного авторитету, з одного боку, та знижувало значення адміністративно-бюрократичної ієрархії – з іншого. Іншими словами, іслам як релігійна доктрина і форма соціальної організації завжди відігравав на мусульманському Сході принципово іншу роль, ніж християнство на Заході. Ніколи, навіть в епоху свого майже необмеженого панування над суспільством, християнська церква не витісняла повністю світської влади. Іслам же заповнив собою всі ніші мусульманського суспільства, визначив характер економічних відносин і форми політичної адміністрації, соціальну структуру, культуру і побут правовірних. Як наголошує Л. С. Васильєв: «Духовне життя в ісламських країнах не тільки завжди було під контролем ісламу – воно просто плинуло в рамках ісламу, було ісламським і по суті, і за формою... іслам був тим фундаментом, на якому стояли і від якого відштовхувалися правовірні. Можна було сперечатися щодо незрозумілих місць Корану, заперечувати ті чи інші сури або хадиси, приймати погляд того чи іншого мазхабу... але неможливо було виступити проти ісламу ні прямо, ні навіть опосередковано (наприклад,

в манері Рабле чи Вольтера). Неможливо було не тому, що це кимось категорично заборонялось, що за це спалювали на вогнищах... Неможливо було тому, що в умовах абсолютного панування ісламу, його загальності, інтегральності виступити проти нього означало б виступити проти того всього, що є в житті і суспільстві мусульман, тобто протиставити себе цьому суспільству...» [8]. Все це зміцнювало позиції ісламу, надавало стійкості його культурній традиції навіть тоді, коли ситуація у світі різко змінювалася, життя втрачало свої звичні засновки, а нове ріднече примушувало рахуватися із собою.

Відмінність західноєвропейської та мусульманської моделей суспільно-релігійних відносин криється в різновекторних шляхах соціально-економічного й політичного розвитку двох регіонів. Наскільки переконають наукові дослідження, в античній Греції (VIII–VI ст. до н. е.) відбулася своєрідна архаїчна революція, що виплекала до життя спочатку малорозвинуті і багато в чому обмежені приватновласницькі відносини. Однак із часом вони стали панівними і структурофундуєчими.

Навпаки, для Сходу характерними виявилися всевладдя держави та невичленовуваність індивіда з колективу, що зумовило зовсім інші політичні, правові і соціальні норми. На сторожі цих норм і пов'язаної з їх непорушністю системи стояли століттями вироблені ідеї та відповідні їм інститути, що опиралися на традицію і, зрештою, освячувалися релігією. Іншими словами, дані інституційні структури були цілеспрямовані на те, щоб не допустити будь-яких новацій, що могли б підірвати силу централізованої влади та існуючих соціальних відносин. А релігія їм у цьому допомагала й допомагає, виступаючи вищим і безумовним *ultima ratio*.

Але повернімося до Європи. Генеральний поступ Західної цивілізації, сформований античною культурою і дещо притьмарений диктатом церкви в епоху Середньовіччя, виступив на передній план за доби Ренесансу, ознаменувавши початок *третього періоду в еволюції суспільно-релігійних відносин — періоду секуляризації релігійних цінностей*. Йдеться, власне, про складний й одночасно поступальний процес звільнення різних сфер суспільства від панування релігійних інститутів та символів. Спочатку секуляризація означала експропріацію церковної власності та обмеження владних повноважень духовенства, і тільки пізніше, в епоху Просвітництва, поширилася на духовну парину, культуру, освіту тощо. У своєму вихідному значенні термін «секуляризація» вперше був використаний в 1646 р. французьким посланцем Лонгвілем на переговорах, які передували підписанню Вестфальського миру, і припускав задоволення інтересів держав-переможниць за рахунок конфіскації монастирських володінь.

Процес секуляризації багато в чому визначався тим, що держава під впливом поступу наукового знання та утвердження гуманістичного світосприйняття в головних своїх функціях почала виходити з-під контролю церкви. Зміцніла королівська влада провела низку акцій, спрямованих проти засилля релігійної організації в державному житті. У цьому контексті велике значення мало створення світської юрисдикції. Воно диктувалося вимогою протестантів надати їм рівні права з католиками. Так, у Франції Нантським едиктом 1598 р. король Генріх IV урівняв у правах католиків із протестантами. Власне підґрунтя секуляризації заклали реформаційні рухи, що отримали загальну назву «протестантизм» і були спрямовані на реорганізацію католицької церкви. Тобто вона розпочиналася з релігійних мотивів, однак у майбутньому далеко вийшла за їхню межу.

В європейських країнах, охоплених Реформацією, до сфери світської юрисдикції відійшли не лише державні, а й значна частка цивільних відносин. Держава не

тільки вийшла з-під контролю церкви, а й підпорядкувала собі останню, використовуючи релігію у власних цілях. Становлення світської юрисдикції означало виникнення світського правового механізму регулювання суспільних відносин. Однак подібний механізм не був відразу повністю емансипований від релігії. Він лише відмежувався від контролю з боку церкви, однак зберігав релігійну санкцію.

Церква ж, потрапивши після Реформації під контроль держави, все-таки продовжувала володіти значним економічним потенціалом і політичними привілеями. Коронація, релігійне освячення інших актів державної значимості залишалися ще в її (хоча й не абсолютному) віданні. Тим не менше факт невтручання церкви в правове регулювання мав неабияке значення. Віднині духовна інстанція відсторонювалася від формування нормативної основи механізму правового регулювання і залучалася до цього тільки з ініціативи держави, що свідчило про реальне звуження регулятивної функції церкви у суспільстві.

У XVII ст. розпочинається секуляризація науки. Європейське Просвітництво здійснило вагомий внесок у цей процес, протиставивши релігії самостійний і незалежний від неї людський розум. Воно в теорії і на практиці підривало вплив релігійного світогляду, утверджуючи самодостатність світу: людина не потребує опіки з боку релігії та церкви. Тим самим був кинутий виклик християнським церквам, що прагнули зберегти своє панівне положення в суспільстві, проголосивши справжню війну науці й демократії.

У понятті секуляризації з тих пір виражено, головним чином, саме автономність світу, звільнення людського розуму від нав'язуваних теологічних догм і заборон, звільнення людської совісті від насилля у виборі світогляду та ціннісних переконань. Йде боротьба за те, щоб відокремити церкву від держави, а школу — від церкви.

Під час буржуазних революцій в Англії, Франції, війни за незалежність у США висувається ідея народного суверенітету: законним авторитетом володіє не Бог і традиція, а народ. Своєю волею він встановлює політичні свободи, а не отримує їх із рук церкви. Відповідна позиція закріплюється в різних документах, передусім у конституціях. Наприклад, закон Джефферсона про релігійну свободу, прийнятий у штаті Вірджинія в 1786 р., твердить: «... наші громадянські права не залежать від наших релігійних переконань...» [9].

З часом, у XIX ст., з'являються різноманітні організації, що відстоюють світські принципи в організації суспільного життя. До них належить Британське національне секулярне товариство, засноване в 1866 р. в Лондоні, Міжнародний союз секуляристів, що розпочав свою діяльність у 1880 р. тощо.

Поступово навіть моральна сфера звільняється від контролю з боку церкви, а етика набуває статусу однієї з галузей наукового знання гуманітарного спрямування.

Усе це переконливо доводить, що *в рамках європейської цивілізації остаточно утверджується суспільство світської орієнтації, тобто суспільство, в якому стосунки між людьми перестають бути релігійно зумовленими*. Релігія і церква втрачають колишнє місце і значення, які відводилися їм у попередні століття. Це виявляється в тому, що значно зменшується або просто зникає апеляція до Бога, релігійна інтерпретація в поясненні різних аспектів дійсності, участь релігійних інституцій у вирішенні життєвих проблем суспільства та особистості. Мова релігії, її поняття все більше дистанціюються від повсякденного досвіду. Все менше залишається взаємного простору між життям сучасного світу і церковною проповіддю. За словами П. Бергера, «... сучасна ситуація не сприяє правдивості авторитету релігії» [10].

До епохи Просвітництва у всіх існуючих суспільствах релігія слугувала фундаментом формування світогляду, що визначав екзистенцію тієї чи іншої культури. Усі найважливіші сфери соціуму та його інститути відзначалися релігійною легітимністю. На сьогоднішній день вони виокремилися з обумовленого церквою порядку життя суспільства і його культури як єдиного цілого і набули статусу самостійних підсистем. Разом з тим і сама релігія перетворилася на одну зі сфер життя соціуму. Тепер вона значною мірою співіснує на рівні з мистецтвом, філософією, наукою, політикою, економікою тощо.

У відповідності до диференціації та спеціалізації суспільства індивід набуває статусу вільного, автономного суб'єкта: він нічого не зобов'язаний приймати просто на віру, сліпо підпорядковуватися силі традиції. Перед ним відкривається можливість за власним бажанням вибирати ту галузь знання, в якій наявна перспектива для реалізації його здібностей. Людина має право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, обмежившись суто світською діяльністю. Вона спроможна заперечувати віру в Бога, вважати себе вільнодумцем чи атеїстом.

В окресленому вище аспекті поняття секуляризації характеризує низку соціальних змін, що мали місце в Західній Європі та деяких країнах Нового світу (США, Канада) впродовж останніх століть й тривають понині. Якщо ж ідеться про Схід, то щодо даного регіону користуватися згаданим терміном потрібно доволі обережно. Необхідно зважати на той факт, що секуляризація — феномен європейської культури з притаманною для неї дискретно-раціоналістичною і прагматичною системою мислення. Цілковиті інші ментальні стереотипи й традиції країн Сходу не спричинили в них до масштабної диференціації соціуму на автономні підсистеми. Останні залишаються внутрішньо злитими і в сучасну добу, а роль консолідуючої ланки продовжує виконувати все та ж релігія.

Скажімо, *істотні відмінності перебігу суспільно-релігійних процесів між європейським Заходом і мусульманським Сходом криються на юридично-правовому рівні*. Релігійне середовище Європи виступає частиною громадянського суспільства і є доволі плюралістичним. Ситуація плюралізму обумовлює зростання різноманітних і, до того ж, конкуруючих між собою конфесій, а сама релігія все більше перетворюється на «приватну справу» чи «справу індивідуального смаку», тобто справу суб'єктивного вибору особистості. Іншими словами, свобода совісті в західноєвропейському контексті має справді широкі рамки, сприяючи тим самим демократизації релігійного життя.

Арабський же світ, навпаки, схиляється переважно до апробації цінностей однієї релігійної системи — мусульманської. Ця система отримує статус державної і як нормативно-регламентуюча охоплює всі сфери функціонування соціуму. Вплив неісламських релігій на суспільство навряд чи можна назвати суттєвим. Вони існують скоріш задля задоволення відповідних потреб своїх нечисленних послідовників. Цим і вичернується їхня роль, у тому числі й соціальна.

Ще глибшою є різниця в оцінці значимості релігійного чинника між європейським Заходом та індо-буддистським Сходом. Розходження між обома парадигмами світобачення має психологічну природу й впливає з розуміння поняття «духу».

Індо-буддистська цивілізація не створила жодного еквівалента західній психології. Вона обмежилася лише однією метафізикою. Критична філософія, мати сучасної психології, залишилася для нього такою ж далекою, як і для середньовічної Європи. Тому-то слово «дух» вживається тут у метафізичному ракурсі. Західне розуміння вказаного феномена втратило це значення, і сьогодні він позначає лише

«психічну функцію». Як писав К. Юнг: «Результатом розвитку західної філософії двох останніх століть було те, що дух виявився ізольованим у своїй власній сфері і позбавленим своєї першопочаткової єдності зі Всесвітом. Сама людина перестала бути мікрокосмом, а її душа – іскоркою Душі Світу» [11].

Навпаки, на індо-буддистському Сході термін «дух» зберігає своє вихідне значення й означає космічний принцип, субстанціональну основу буття взагалі. Тобто, в одному випадкові, дух – це пізнавальний органон людини, що виражає активне ставлення останньої до навколишнього світу й одночасно підтверджує роздільність суб'єкта та об'єкта, а в другому – метафізична сутність суцього. Оскільки ця сутність наявна в індивіді, то він відповідно прагне віднайти її в лоні власної суб'єктивності.

Отже, відмінність між мисленням та світосприйняттям Заходу й індо-буддистського Сходу визначається неоднаковістю психологічних складів «характеру» двох культурних регіонів. Інтроверсія – стиль Сходу, екстраверсія – стиль Заходу. Нетотожність двох культурних традицій влучно відображає висловлювання Р. Кіплінга: «Захід є Захід, Схід є Схід, і з місця їм не зрушити» [12].

Яскраве вираження ця полярна світоорієнтація знаходить у структурних компонентах та функціональній природі релігійних вчень обох цивілізацій. Так, на Заході говорять про благодійний вплив релігії та милости Божої; для європейця чи американця Бог – це Господь Вседержитель; християнська релігія – це релігія любові до ближнього; в західних церквах і соборах вітварі будуються високими, символізуючи собою Царство Небесне.

Представники ж індо-буддистської культури говорять про дх'яну – медитацію й зосередженість; їхнє божество перебуває всередині усіх речей, і передусім – у людях; останні «відвертаються» від зовнішнього світу та основну увагу приділяють самоспогляданню глибин власної душі. В індійських храмах вітвар вбудований у землю на 2–3 метри. Особистість Заходу вірить у діяння, індуїсти й буддисти – у спокійне, незворушливе існування.

Християнин підкоряється вищій силі, якій належить виключна влада. Ця сила є абсолютно досконалою, але зовнішньою щодо нього. Саме зовнішня настанова мислення обумовила той факт, що індивідуум західного суспільства, пройшовши певний шлях історичного розвитку, настільки відійшов від своїх власних витоків, що його інтелект у результаті «розпався» на віру та знання, позбавлені діалектичної єдності. Європейець мислить здебільшого однобічно й тому не в змозі досягти природної цілісності. Він забуває про одне, то про інше. Володіючи знаннями про природу, він досить мало знає про свою власну сутність. Віддаючи перевагу науковим принципам і методам, особистість західного суспільства почасти не в змозі оцінити свою «односторонність», бо в неї неідентифікований центр духовного самоствердження.

Для людини Сходу, навпаки, характерна внутрішня гармонія. Єдине, Абсолют завжди присутні в душевному світі особистості. Будь-яке життя впливає з них, і всі форми явищ освячуються «диханням» Шиви, Вішну або Будди. Це основна психологічна парадигма індивіда індо-буддистської традиції, яка визначає його вчинки, думки та дії і разом з тим відрізняє від представника християнської культури. До того ж, вона обумовлює духовне обличчя цієї цивілізації й нинішнє домінування в її межах релігійного світогляду.

Звісно, сьогодні, наприклад, у Пакистані, в Ірані та Саудівській Аравії, в Індії й Непалі тощо ми зустрічаємося із суттєвими трансформаціями суспільного життя, спостерігаємо впровадження в нього елементів демократії. Однак подібне значною

мірою — результат безпосереднього впливу західної культури з її експансіоністськими амбіціями або, іншими словами, — наслідок вестернізації. Тому-то стосовно Сходу доречніше, мабуть, говорити не про період секуляризації релігійних цінностей в аспекті розгляду проблеми еволюції суспільно-релігійних відносин, а про період модернізації, оновлення останніх.

Почасти сфери релігії і політики досить відмінні, передусім, за функціональним призначенням. Можна навіть сказати, що вони в чомусь виключають одна одну, є несумісними. Релігія покликана опікуватися людськими душами, зцілювати їх від усього недоброго та виховувати високоморальну особистість, завдання ж політики — забезпечувати належну організацію державного життя шляхом боротьби за владу.

Невипадково від початку свого існування християнська церква намагалася розвести справи духовні та державні й у такий спосіб уникнути ангажування політикою. Про такі спроби красномовно свідчать правила Святих Апостолів. Деякі з них прямо забороняють поєднання посад церковних і цивільних. Зокрема, правило 81-ше проголошує: «Ми сказали, що не личить єпископові чи пресвітерові ставати до роботи в народних управліннях, а невідступно бути при справах церковних. Або хай прийде до переконання, що цього не можна робити, або хай буде видалений, бо за заповітом Господнім ніхто не може служити двом панам» [13]. Та ж сама думка звучить й в євангелії від Матвія: «Єпископ або пресвітер чи диякон, якщо працює при війську й хоче затримати дві посади, тобто римське начальство та священну посаду, хай буде позбавлений священного сану, бо кесареве кесареві, а Боже Богові» [14].

Таким чином, *ідеальний варіант взаємовідносин між релігією і політикою — їхнє розмежування*. Проте в силу природи людини, її численних вад релігійна й політична складові соціального буття з давніх-давен знаходяться в постійному переплетінні, поперемінно домінуючи одна над іншою. Прикладом може послугувати хоча б середньовічна Європа, коли католицька церква зосередила у своїх руках неабиякий контроль над політичною ситуацією. Перед Папою Римським схиляли голови навіть імператори і монархи могутніх європейських держав. Зазвичай без санкції Святішого Отця не проходили навіть більш чи менш значимі заходи політичного, воєнного чи економічного порядку. За його ініціативи здійснювалися відомі (не лише з релігійного, а й насамперед із політичного погляду) акції — хрестові походи. По суті, в ті часи католицька церква виконувала роль політичного комісара Європи.

Варто брати до уваги й Росію дорадянського періоду. Попри потужну в ній традицію цезаропапізму, релігія була необхідна імперській владі як джерело легітимності останньої. Тому про жодне відокремлення церкви від держави, зрозуміло, не могло бути й мови. Владні структури патрунували церкву, сприяли їй у боротьбі з іновірцями та еретиками. Православ'я виявилось дієвим ідеологічним символом влади й підносилося над іншими конфесіями та релігіями. Яскраво виражений характер політики в царській Росії отримав закріплення у відомій сентенції Уварова: «Православ'я, самодержавство, народність».

Приблизно із середини ХХ століття зміст зв'язку між релігією і політикою кардинально переосмислюється. Внаслідок глибоких світоглядних зрушень, до яких зараховують насамперед утвердження демократії, плюралізму, процесів секуляризації, постулюються думки про необхідність дистанціювання політики від релігії, вивільнення різних сфер суспільного життя з-під впливу релігійних ідей. Однак у реальності ситуація має дещо інший вигляд. Насправді простежується подальший істотний симбіоз релігійного та політичного чинників. Причому двосторонній контакт політики й релігії виглядає багатовекторним.

По-перше, має місце наростаюче апелювання політичних рухів, окремих державних діячів, громадськості до релігійних ідей. Фактично йдеться про експлуатацію релігійних цінностей задля досягнення конкретних політичних цілей. Особливо інтенсивною вона виглядає напередодні виборчих кампаній. Політики намагаються заручитися підтримкою релігійних організацій, оскільки віруючі останніх – це солідний потенційний електорат, а церковні інституції в обмін на подяки своїх прихожан вимагають від партійних лідерів (у разі успіху) гарантій щодо забезпечення власних інтересів і потреб.

Практика розв'язання політичних проблем із допомогою релігії знаходить своє відображення в більшості «гарячих точок» планети.

По-друге, зустрічаються спроби облагородити політичну парину духом релігійного благочестя. Приміром, у США напередодні президентських виборів 2004 р. вагомого значення надавалося проблемі взаємодії релігії та політики, але під кутом зору з'ясування того місця, яке посідає релігійна віра в житті претендентів на пост глави держави.

На думку американських аналітиків, ця тема ніколи не була настільки актуальною, як нині. І це не випадково. Після трагічних подій 2001 р. в Нью-Йорку люди все частіше апелюють до релігії, вбачаючи в ній засіб до єднання. Відтак, кандидат на президентське крісло має всіляко свідчити про своє благочестя перед громадянами. Інакше шансів у нього посісти посаду глави держави практично немає, оскільки навіть атеїсти віддають перевагу особистості релігійній.

Ось як прокоментував цю ситуацію священник нью-йоркської церкви пілігримів Ренді Паркс: «... релігію важко відокремити від політики. Релігійні погляди політика значною мірою визначають, як він вирішує найрізноманітніші питання – наприклад, як відноситися до малозабезпечених сімей, чи вважає за потрібне їм допомагати і як допомагати. Релігійні переконання даються взнаки і при ставленні питань щодо війни, впливають на відношення до проблеми абортів» [15]. Одним словом, більшість американців переконана, що релігійна людина має чіткіше уявлення про те, що добре і що погано, що правильно, а що ні, а тому керується, передусім, своїми принципами, а не власними інтересами.

По-третє, активно відбувається процес творення політизованих (саме політизованих, а не політичних) релігійних організацій. Найяскравіше він помітний у мусульманському середовищі.

Нині ісламський світ представлений у міжнародній політиці різними акторами: державами, де мусульмани складають відчутну більшість серед населення або іслам визнано державною релігією (Кувейт, Єгипет, Іран, Ірак, Саудівська Аравія, Марокко, Пакистан тощо); народами, які не мають своєї державності, але намагаються її здобути (курди, палестинці); організаціями, які забезпечують регіональну стабільність і контролюють міждержавні відносини (Ліга арабських держав, Організація ісламська конференція); міжнародними недержавними об'єднаннями (Ліга ісламського світу, Народний ісламський конгрес); численними неурядовими релігійно-політичними організаціями.

Усі ці суб'єкти міжнародних відносин займаються добродійністю, просвітницькою, культурною або ж політичною діяльністю в рамках закону. У мусульманських країнах зв'язок релігії і політики санкціонований і правовими, і божественними нормами, а тому мусить спрямовуватися на досягнення загального блага. Аятола Хомейні у своєму «Заповіті» різко критикував тих, хто намагався відмежовувати управління державними справами й політику від релігії: «Необхідно сказати цим

невігласам, що у Священному Корані і Сунні мовиться більше про політику та управління державою, ніж про інші проблеми. І навіть переважна частина ісламських заповідей стосовно богослужіння й поклоніння Аллаху має політичний характер і нехтування ними приносить багато біди. Пророк Ісламу створив державу, подібну іншим державам світу, однак її метою був розвиток соціальної справедливості» [16].

По-четверте, самі взаємини між віросповідними напрямками і церквами часто опосередковуються політичним підтекстом. Причина тому — боротьба за першість, лідерство в конфесійному просторі. Так, церковні функціонери російського православ'я всіма правдами і неправдами витворюють збірний образ ворога, яким наділяють усі інославні конфесії, що нібито намагаються зліквідувати РПЦ. Ось як про це написав один із чільних ієрархів РПЦ Митрополит Санкт-Петербурзький і Ладозький Йоанн: «Не раз составляли враги России хитроумные планы её порабощения. Вот лишь несколько примеров того, как предполагалось уничтожить ненавистную, непокорную страну. Самым верным способом для этого сочли лишить Россию её религиозной самобытности, её православных святых, «растворив» их в западном католичество» [17]. Такі алармські заклинання підхоплюють масові видання й мільйонними тиражами поширюють їх не лише в Росії, а й в Україні, хоча нібито всім відомо, що «Україна — не Росія».

Таким чином, із попереднього аналізу напрашується висновок: політика переважно використовує релігійні ідеї не з метою власного одухотворення, а для маніпуляції свідомістю мільйонів людей; у свою чергу релігійні інституції гіперболізують роль політичного інструментарію в розв'язанні будь-яких проблем, що відволікає їх від виконання безпосередніх завдань, перетворює на маргінальну структуру.

Разом з тим зрозуміло й інше: не має сенсу говорити про абсолютне розмежування релігії та політики через відчутну взаємопроникність і взаємовплив обох сфер. Однак до обмеження цієї взаємодії необхідно прагнути, причому з необхідністю правовим способом. У протилежному випадку з'являється реальна загроза втрати політичною і релігійною спільнотою свого функціонального призначення, що спроможне обернутися незворотними негативними трансформаціями для усього людства.

Саме тому *доцільно завершити наш аналіз впливу релігійних чинників на життя національних держав позитивним прикладом сучасного європейського демократичного врегулювання релігійно-політичних відносин.*

Як зазначалося вище, європейський політичний і культурний простір упродовж останніх п'яти століть розвивається під гаслом секуляризації. Саме вона стала однією із ключових сил, що сформувала сучасний образ Європи. Секуляризація утвердила світський дух, притаманний сучасній людині. Відтак ми, європейці, нині живемо в секулярному суспільстві. Це виявляється в тому, що значно зменшуються апеляція громадян до Бога, масштаби звернень до релігійної інтерпретації в поясненні різних аспектів дійсності, участь релігійних інституцій у вирішенні життєвих проблем соціуму та особистості. Мова релігії, її поняття все більше дистанціюються від повсякденного досвіду. Все менше залишається взаємного простору між життям сучасного світу і церковною проповіддю. За словами П. Бергера: «... сучасна ситуація не сприяє правдивості авторитету релігії» [18].

Нині нікому не спаде на думку вбачати в теології ту «царицю наук», яка раніше владарювала над людським розумом та здійснювала роль вищого цензора в будь-якій царині пізнання.

Однак подібне зовсім не є свідченням загибелі сакрального в контексті сьогодення (на зразок теології «мертвого Бога» Д. Бонхоффера та ін.). Релігія продовжує існувати. Вона не ізольована абсолютно від інших сфер життєдіяльності суспільства, а інколи й навпаки, доволі активно стверджує про власну громадську позицію. Її зв'язки із соціумом продовжують залишатися багатограничними і далеко не ідентичні в різних країнах, навіть якщо вони належать, скажімо, до демократичної традиції. Справа полягає так, тому що характер і специфіка даних зв'язків визначається цілою низкою факторів – історичною традицією, архетипами місцевої культури, діючим режимом, формою правління, станом соціально-економічного розвитку тієї чи іншої держави тощо.

Оскільки ж конфесійний сегмент є невід'ємною інституалізованою складовою суспільства, то його функціональні можливості детермінуються, передусім, виробленою по відношенню до нього державною політикою. Відтак, не випадково говорять про певні різновиди державно-церковних відносин, які, у свою чергу, дають розуміння релігійно-політичних процесів загалом. До найпоширеніших на сьогодні типів державно-церковних відносин належать наступні.

1. Законодавча підтримка певної церкви в державі. Йдеться про модель державної церкви, що передбачає передусім державне фінансування діяльності окремих релігійних організацій та покладає на них виконання низки державницьких функцій (реєстрації новонароджених, смерті, шлюбу і т. п.). Доволі часто Статут та нормативні акти, прийняті вищими органами подібних церковних структур, набувають сили офіційного закону. Статус державної церкви в різних варіантах притаманний визначеним конфесіям у Греції, Данії, Англії, Швеції, Саудівській Аравії, а зафіксований у конституціях більш, ніж 40 країн світу.

2. Система конкордату. Ця модель передбачає укладення відповідних угод між однією чи кількома релігійними інституціями, з одного боку, та державою — з іншого. Підписання конкордату має силу міжнародного права, а його умови не можуть бути змінені урядом країни в односторонньому порядку. Окрім того, конкордатна система надає суттєві привілеї визначеним церквам на різних напрямках їхньої діяльності. Зазначена модель державно-церковних відносин характерна, зокрема, для Італії, Чілі, Аргентини.

3. Відокремлення церкви від держави. Суть даного типу взаємин полягає в неможливості втручання церковних об'єднань у справи держави при одночасній презумпції зворотної перспективи. Модель відокремлення досить чітко викристалізувалася в колишніх соціалістичних країнах і зберігається в ряді регіонів посткомуністичного простору.

4. Відокремлення церкви і держави. При такому підході державно-церковні відносини відзначаються максимальним станом взаємоневтручання двох інституцій у сфері повноважень одна одної, гарантією забезпечення широкої свободи релігії, формуванням атмосфери толерантності й віротерпимості, відсутністю спеціального державного органу, який би здійснював контроль над діяльністю конфесійних утворень. Типовим прикладом такої моделі є Сполучені Штати Америки, де релігійна свобода виступає однією з найвищих демократичних цінностей.

А тепер *на прикладі окремих країн розглянемо роль та місце релігії у сучасному європейському суспільстві.* Зокрема, звернемося до досвіду Нідерландів, Німеччини та Греції.

Система державно-церковних відносин у Нідерландах характеризується відділенням церкви і держави. Однак, таке відділення не є абсолютно полярним, тобто таким,

коли суб'єкти взаємин не контактують між собою. На практиці воно виглядає як свобода релігії й віросповідання та нейтральність держави щодо них. Згідно з Конституцією, гарантується свобода сповідувати чи не сповідувати релігію. Дане право може бути обмежене лише спеціальним парламентським актом з метою захисту здоров'я громадян, збереження суспільного порядку та спокою. Окрім того, як пише Софі ван Бійсбервельд: «Конституція гарантує не тільки свободу релігії, а й свободу діяти у відповідності зі своїми переконаннями без ризику бути відповідальним перед законом. Останнє означає, що тільки національний законодавчий орган компетентний окреслювати конкретні рамки вираження релігійної свободи» [19]. Основний Закон також забороняє дискримінацію на релігійній, світоглядній, расовій та іншій основі. До того ж він забезпечує свободу релігійної освіти.

Що стосується останнього моменту, то публічна освіта передбачає повагу до будь-якої релігії; різні освітні документи забезпечують шану до цінностей і традицій різних релігій. Освіта, яка має світський характер, репрезентується й субсидується на тих самих умовах, що й релігійна. Приватні школи фінансуються державою, якщо їхні програми відповідають прийнятним стандартам. Майже 60% початкових шкіл у країні — це приватні школи (в т. ч. належать деномінаціям). З кінця XIX ст. існують також університети конфесійного спрямування, що перебувають на державному забезпеченні.

В інформаційному просторі Нідерландів релігія — досить помітний фактор. Релігійні об'єднання масштабно представлені в ЗМІ. У цій сфері вони працюють самостійно або з телерадіокомпаніями визначеної конфесійної спрямованості. Порядок та обсяги трансляцій, а також фінансування встановлюються законодавством.

Прямої фінансової підтримки церквам з боку держави не існує. Однак у певних формах вона все-таки має місце. Зокрема, йдеться про деякі різновиди церковного служіння — приміром, в армії, виправних закладах, лікарнях тощо. При цьому духовне служіння розглядається як невід'ємна складова усієї подібної діяльності. Непряма ж фінансова підтримка налягає у вигляді звільнення від податків.

Варто вказати, що правовий статус церков як юридичних осіб відрізняється від аналогічного статусу інших об'єднань — наприклад, асоціацій чи фондів. Виявляється це в тому, що чинне законодавство робить суттєві виключення для релігійних інституцій, не поширюючи, скажімо, на них положення, якими в обов'язковому порядку змушені керуватися громадські, підприємницькі чи політичні організації.

У країні відсутня конституційна структура, яка займається консультуванням церков стосовно відповідних аспектів чинного законодавства. Релігійні організації повинні самостійно слідкувати за цим. До того ж вони можуть діяти або автономно, або у складі певних об'єднань, скажімо, входити до Міжцерковного органу по зв'язках із державою, Національної ради церков (включає тільки християнські утворення).

У Нідерландах доволі багато соціальних та культурних інститутів у сфері освіти, засобів масової комунікації, охорони здоров'я і т. п., що базуються на релігії. Уряд всіляко стимулює діяльність таких закладів, заохочує їх працювати в рідній релігійній суспільній інтересів.

Демократичним духом вирізняється й німецька модель державно-церковних відносин. Дослідники вказують, що вона ґрунтується на трьох основних принципах — нейтральності, толерантності і рівності — та посідає проміжне місце між моделлю державної церкви й моделлю повного відокремлення церкви від держави.

Нейтральність передбачає наступне: держава не втручається у внутрішні справи релігійних організацій, не підтримує й не утискує жодну з них, а також не ідентифікує себе з будь-якою наявною конфесією. Толерантність вказує, насамперед, на повагу держави до релігійних уподобань своїх громадян. Рівність фіксує передусім правовий аспект: стосовно діючих церков застосовуються однакові законодавчі норми. Однак Конституційним судом Німеччини встановлено, що за певних обставин (йдеться про суспільний вплив та кількість послідовників) держава може проводити різницю у своєму ставленні до конфесій.

У Німеччині юридичний статус усіх релігійних організацій неоднаковий. Найбільші з них, а також низка менших (близько 15) займають особливе положення. Щоб його набути, конфесійний утвір має бути справді релігійним, володіти певною доктриною й мати певну кількість членів, фінансові ресурси та структура повинні бути достатніми для функціонування в рамках правового поля.

Великі церкви мають свої школи, що фінансуються державою, як і аналогічні світські навчальні заклади. Релігійна освіта в останніх є обов'язковою. Проте батьки замість уроків релігії можуть вибирати уроки етики.

Діяльність церков у місцях позбавлення волі, лікарнях, армії регулюється спеціальними контрактами з державою. Такими ж угодами визначаються розміри податків (загалом коливаються в межах від 8 до 9%), які сплачують релігійні об'єднання. Жодний уряд не наважився скасувати чинну систему оподаткування конфесій у силу значимості тієї роботи, котру вони здійснюють на соціальному терені. Показово, що для громадян, які сплачують церковний податок і здійснюють пожертвування на користь церкви, відсутній зменшений податок на прибуток.

У фінансовому плані церкви незалежні від держави. Однак отримують державні дотації як каритативні заклади, особливо для лікарень, військових капеланів, дитячих садків тощо.

Відносини між державою та церквами в Німеччині корелюються міністерством у справах культури, департаменти якого наявні у кожному адміністративно-територіальному окрузі. Їх повідомлення щодо створеної нової релігійної асоціації не є обов'язковим.

Дещо інше забарвлення мають державно-церковні відносини у Греції. Не вдаючись у подробиці, їх можна звести до кількох фундуючих принципів: православна релігія в Греції проголошена державною; церква розглядається як корпоративний інститут, діючий у системі публічного права; вона користується привілейованим статусом; держава наглядає за церквою та наділяє її повноваженнями, притаманними державним інстанціям. Держава зберігає за собою право втручатись у справи церкви, навіть у внутрішні. Однак таке втручання спирається не на прямий примус, а реалізується через законодавство і правову традицію.

Свобода совісті поширюється на прибічників усіх релігій у Греції. Грецька Конституція з цього приводу проголошує: «Свобода релігійної свідомості не підлягає порушенню. Повнота особистих і громадянських прав індивіда не залежить від його релігійних вірувань. Усі визнані релігії вільні у своїх культових відправленнях та охороняються законом. Не припускаються лише ті форми релігійної практики... котрі порушують суспільний порядок або моральні принципи...» [20].

Статут церкви Еллади має статус державного закону. А Священний Синод володіє правом видавати власні нормативні документи, що набувають законної сили з моменту публікації в державній газеті.

У Греції діє й закон, що стосується неправославних конфесій. У відповідності до нього, наприклад, зведення церкви, мечеті чи синагоги, поряд з іншими формальностями, потребує дозволу місцевого православного ієрарха. І хоча, скажімо, відмова митрополита дати згоду не носить характеру адміністративної заборони, відповідні державні органи рахуються з нею.

Елладська церква залишається впливовою й у царині освіти та сімейно-шлюбних відносин. Зокрема, в початкових і середніх школах релігійна освіта здійснюється згідно з догматами і традиціями Східної (Православної) церкви. Неправославні учні не зобов'язані відвідувати відповідні уроки. До того ж, кожна релігійна деномінація в Греції має свої власні школи, а батьки можуть виховувати дітей у річищі власних конфесійних уподобань.

Церковний шлюб має однакову силу з громадянським (зведений 1982 р.). Хоча з Громадянського кодексу вилучені численні перешкоди для вступу у шлюб, Православна церква їх зберігає. Йдеться передусім про третій шлюб, шлюб із неправославним, близькі родинні зв'язки між шлюбною парою тощо.

Варто також зазначити, що державне забезпечення Православної церкви в Греції є нормою.

Таким чином, проведений вище науковий аналіз свідчить, що релігія виступає доволі суттєвою складовою суспільно-політичного розвитку і потенціал впливу її зі сходженням національних держав не може ігноруватися. На етапі секуляризації релігійних цінностей, зрозуміло, що вплив релігії здебільшого відчутно зменшується, але жодним чином не нівелюється. Водночас, за певних цивілізаційних вимірів, вплив релігії і її ціннісних настанов та орієнтирів у житті національних держав може навіть відчутно зростати.

Зважаючи на викладені вище науковий аналіз та результати дослідження, маємо чітко усвідомити, що функціонування релігійних чинників (а не ігнорування їхнього інколи прихованого потенціалу) у політичному житті національних держав, без сумніву, може бути корисним та ефективним з погляду втілення в життя Українською нацією свого європейського вибору.

Використані джерела та література

1. Белла Р. Основные этапы эволюции религии в истории общества // Религия и общество: хрест. по соц. религии. — М.: Аспект Пресс, 1996. — С. 667.
2. Гараджа В. И. Социология религии. — М.: Аспект Пресс, 1996. — С. 108.
3. Доусон К. Прогресс и религия. — Брюссель, 1991. — С. 80–81.
4. Цит. за: Арон Р. Этапы развития социологической мысли / пер. с фр. — М.: Изд. группа «Прогресс-Универс», 1993. — С. 349.
5. Yinger Milton. Sociology Looks at Religion. — New York, 1963. — P. 18.
6. Цит. за: Баскакова Т. А. Модели религиозного развития древних ближневосточных обществ (Ассмановская концепция «теологического дискурса» в Египте и вопрос о ее применимости к религ. истории других ближневосточных обществ II нач. I тыс. до н. э.) // Вестник древней истории. — 1999. — № 2. — С. 10.
7. Сорокин П. Кризис нашего времени // Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992. — С. 430.
8. Васильев Л. С. История религий Востока. — М.: Высш. шк., 1988. — С. 181.
9. Цит. за: Гольдберг Н. М. Свободомыслие и атеизм в США (XVIII–XIX вв.). — М.; Л., 1965. — С. 69.
10. Бергер П. Религиозный опыт и традиция // Религия и общество: хрестоматия. по соц. религии. — М.: Аспект Пресс, 1996. — С. 339–364.

ЧАСТИНА І. Цивілізаційні та культурно-політичні складові сходження Європи

11. Юнг К. Г. О психологии восточных религий и философий. — М., 1994. — С. 94.
12. Цит. за: Открытие Индии. Философские и эстетические воззрения в Индии XX века. — М., 1987. — С. 5.
13. Книга Правиль Святыхъ Апостоль, Святыхъ Соборовъ Вселенскихъ и Поместныхъ, и Святыхъ Отець. — М., 1893. — С. 32.
14. Мт. 22: 21.
15. Поверх барьеров. Бог и политика // <http://www.svoboda.org/programs/OTB/2004/OBT.012404.asp>
16. Цит. за: Рустем Джангужин. Конфессиональная самоидентификация, как способ ориентации в социально-политическом пространстве // <http://www.crimea-tau.org.ua/project/islam/zhanguzhin.html>
17. Митрополит Санкт-Петербургский и Ладожский Иоанн. Битва за Россию. — СПб. : Изд-во Л. С. Яковлевой, 1993. — С. 45; див. також сотні інших видань РПЦ та УПЦ МП.
18. Бергер П. Религиозный опыт и традиция // Религия и общество: Хрестоматия по соц. религии. — М. : Аспект Пресс, 1996. — С. 356.
19. Бийсбервельд Софи ван. Свобода религии в Нидерландах // Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США: сб. научных трудов. — К., 1996. — С. 100.
20. Хараламбос К. П. Государственно-церковные отношения в Греции // Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США: сб. научных трудов. — К., 1996. — С. 30.

Державна установа «Інститут всевітньої історії України»

1.3. ІСТОРІЯ УТВЕРДЖЕННЯ ІДЕЇ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ

Наш час багатий фундаментальними зрушеннями і новими явищами у сфері міжнародно-економічних, політичних і правових відносин. Особливу роль у цих процесах відіграє європейська інтеграція. Термін «інтеграція» походить від латин. *integratio*, що означає відновлення цілісності, воз'єднання. Вперше термін «інтеграція» використав американський адміністратор «плану Маршалла» П. Гофман, увів його в політичний лексикон для позначення процесів, що розвивалися в Західній Європі. З початком інтеграції, після Другої світової війни, Європа дедалі частіше сприймається як єдине ціле зі спільними інтересами, цілями та цінностями. Нині уособленням цієї єдності сприймається Європейський Союз, що об'єднує 27 європейських країн та має значне коло країн, які прагнуть до нього приєднатися. Саме ЄС сьогодні сприяє посиленню європейської ідентичності, дозволяє будувати відносини між європейськими державами на основі відчуття спільної єдності та формує подвійну ідентичність їх громадян. Із закінченням холодної війни, створенням і подальшим поступом Євросоюзу європейці переосмислюють своє місце у світі та виробляють відповідні підходи до викликів світової політики. Прямим наслідком об'єднання європейських країн є зростання їх сили та впливу, що сприяє набуттю нового виміру політичного і міжнародного життя європейців.

Однак навіть сьогодні Європа не становить окремого об'єданого політичного організму, адже ЄС не тільки не охоплює всю Європу, а й не є ще самостійним актором світової політики, оскільки діє від імені держав-членів і є швидше форумом для узгодження їхніх позицій і вироблення спільних рішень. Розрізненість Європи була однією з характерних рис її тривалої історії, яка є більшою мірою свідченням ворожнечі і конфлікту, аніж єдності й уніфікації. Упродовж доволі тривалого періоду Європа зазнавала різних політичних пертурбацій, пов'язаних і з об'єднанням її окремих частин, і з наступним їх розпадом. В основі цих політичних подій лежали різні мотиви – від ідей світового панування (наприклад, Римська імперія) до об'єднання ресурсів Європи для розв'язання національних питань.

За умов, коли європейці не мають спільного бачення історії, розмовляють багатьма мовами, мають різні соціальні цінності, – їх погляди на своє місце у світі були і залишаються досить різними. Єдина Європа була мрією багатьох, тому і форм об'єднання Європи впродовж її тисячолітньої політичної історії було розроблено багато – від завоювання до створення спільних інституцій для розв'язання спільних завдань. Разом з тим в умовах постійної ворожнечі європейських країн ідея об'єднаної Європи мала особливе звучання, зміст якого, як правило, був направлений на розв'язання поточної конфліктної ситуації і досягнення миру. Цей провідний лейтмотив ідей об'єднаної Європи не був позбавлений нашарування і контексту історичних епох, в яких вони поставали. Урахування останнього є основним методологічним підходом в нашому аналізі становлення ідеї об'єднаної Європи.

Історичне утвердження ідеї об'єднаної Європи неможливо відділити від культурно-політичного сходження Європи загалом. Тут існує кілька аспектів. Перший полягає в тому, що ідея європейської єдності цілком залежить від розуміння, що таке «Європа» як така. Другий полягає в тому, що на кожному етапі розвитку європейської цивілізації залежно від її характеристик змінювався зміст ідеї об'єднаної Європи. Цей процес можна простежити з часу виникнення поняття «європейський» і до

нашого часу, адже змінювалися не лише географічні межі регіону, а й його сутнісні характеристики. Таким чином, ідея об'єднання Європи, що значно прогресує з часу створення ЄС, не є новою і сьогодні реалізується за сприятливих обставин і, що особливо цінно, вперше сприймається і підтримується більшістю європейців.

Тож вперше ідею об'єднаної Європи було чітко окреслено доволі недавно – в XIV–XV ст.ст., у період виникнення окремих держав-націй у їх сучасному розумінні, та пов'язується з іменами П. Дюбуа (1305 р.) та А. Маріні (1461 р.) [1, 36]. Виокремлення певних мислителів та діячів епохи Середньовіччя водночас не означає, що саме вони були її авторами. Адже Європа має тривалішу історію, що сягає корінням принаймні грецької традиції.

Невідомо, чи термін «Європа» у Стародавній Греції було вперше вжито до окремої території чи мешканців, однак він набуває певного змісту тоді, коли греки почали колонізувати Іонійські острови та зіткнулися з персами [2, 18]. Експансія персів у V ст. до н. е. призвела до війни, що стало поштовхом для багатьох грецьких мислителів звернутися до осмислення відмінності мови, звичаїв культури і цінностей греків та азійських народів. Варто відзначити, що ідея Європи в цьому контексті не мала значення для греків, які розглядали Європу як західні землі, що не належали до грецьких міст, а населення цих земель – як варварів. Доказ такого розуміння греками концепту Європи знаходимо у праці Аристотеля «Політика», який розрізняє греків і варварів [3]. Принциповою антитезою в грецькій думці був дуалізм «греки проти варварів», зокрема Платон у праці «Республіка» чітко розрізняє греків і варварів і не надає значення ідеї Європи [4].

Античні автори загалом мало вживали термін «Європа» і, як стверджує Д. Хей у своєму дослідженні історії ідеї Європи, у цей час термін міг вживатися для позначення континентальної частини Греції. Ідея Європи для греків загалом була підпорядкована ідеї Заходу, яким вважалося східне Середземномор'я і яке не було тотожне Європі [5, 2]. Вона починає набувати політичного значення за часів Олександра Македонського, який прагнув використати її для формування окремої визаченості земель, що були ним завойовані.

Після поразки Македонії від Риму в 197 р. кордони грецької цивілізації було перенесено зі східного на західне узбережжя Середземного моря. Як і для греків, для римлян не характерне почуття європейської ідентичності частково тому, що половина території Римської імперії перебувала поза європейським континентом і не включала північну його частину. Серце Римської імперії перебувало в Середземномор'ї, вона була західною і східною водночас та об'єднувала досить розрізнені народи.

Для римлян термін «Європа» означав географічний регіон, до якого входить більшість сучасної континентальної Європи, за виключенням Скандинавії. Британські острови й Іберійський півострів також не вважалися частиною Європи [2, 20]. Так, наприклад, бенедектинський чернець Беда Преподобний, англійський історик та святий, у своїй праці «Церковна Історія Англійського Народу» («*Historia ecclesiastica gentis Anglorum*») вказує в дусі римської традиції, що Британія відокремлена від Європи і не належить до неї [6]. Як бачимо, для римлян концепт Європи позбавлений політичного змісту і окреслював лише географічний регіон, що був частиною імперії, а не континент в геополітичному значенні. Більше того, цей регіон був культурно розрізнений – для римлян, як і для греків, він був населений «варварами». Таким чином, для античних часів ідея об'єднаної Європи не мала того змісту, який ми вкладаємо в неї сьогодні, а сама Римська імперія була побудована на міфі Риму як центру світу.

Народження концепту Європи часто пов'язують із раннім Середньовіччям та становленням цивілізації, основу якої склало християнство. Саме розкол між його західною і східною частинами став каталізатором формування європейської ідентичності в західній частині континенту. У своєму дослідженні історії європейської ідеї Д. Хей вказує, що вперше широкого вжитку термін «європейський» набуває на початку IX ст. після коронації у 800 р. Карла I Великого, якого називають батьком Європи, імператором Священної римської імперії [5, 25]. Сучасники вважали Карла I «ректором християнського люду і намісником Христовим», він зумів нав'язати суміжним територіям, населеними розрізненими племенами, свою владу, а в багатьох випадках і християнство. Франкська імперія, на чолі якої він стояв, охоплювала територію сучасної Франції, Австрії, Швейцарії, країн Бенілюксу та півдня Німеччини. Однак, досить швидко це утворення розпалося на окремі складові, а Європа поринула в темні часи міжусобиць.

Значний економічний підйом, що стався в XI–XV ст., мав наслідком подальше виникнення системи держав-націй і зменшення світської влади Римського Папи. Для Європи XVI–XVII ст. характерне різноманіття держаних і політичних форм та масштабні релігійні війни. Однак завдяки процесу колонізації європейська державна модель поширюється на інші континенти та підкріплюється культурною експансією, що базувалася на грецькій і римській традиції.

Культурна і політична розрізненість Європи поряд зі значним зростанням її міжнародного впливу дає підстави стверджувати, що виникнення ідеї об'єднаної Європи було обмежено питаннями зовнішніх завоювань [2, 42]. Перші прихильники ідеї об'єднання були переконаними, що єдина християнська Європа є необхідною умовою виживання Священної Римської імперії перед турецькою навалою. Тому більшість пропозицій об'єднання Європи в цей час виходили з того, що провідні позиції папи (його світська влада) повинні бути збережені.

Яскравим прикладом цього напрямку ідей європейської єдності є пропозиція французького дипломата П'єра Дюбуа, радника Філіпа IV Красивого, який у своєму найвідомішому трактаті «Про повернення Святої Землі» («*De recuperatione terrae sanctae*») (1306 р.) констатував, що, незважаючи на християнське вчення і спільність релігійних переконань, війна в Європі є постійним явищем, що послаблює її перед зовнішніми ворогами. П'єр Дюбуа викладає ідею європейської єдності, що мала б зробити хрестові походи успішними. Необхідною умовою для цього є встановлення і підтримання миру між християнськими націями Заходу. На думку Дюбуа, для реалізації цього завдання європейським політичним утворенням потрібно створити конфедеративну «Християнську Республіку». Вищим органом цього об'єднання мала б стати асамблея, до складу якої входили б володарі всіх частин конфедерації. Основним завданням цього органу було б забезпечення миру шляхом запровадження принципів християнства. У випадку виникнення суперечок між європейськими країнами арбітрами мали виступити колегія з дев'яти суддів та Папою Римським як остання апеляційна інстанція [7].

Подальше посилення держав-націй відносно світської влади Папи Римського та поширення ідеї індивідуалізму і республіканізму загалом сприяли витісненню ідеї регіональної єдності Європи на периферію політичної думки. Однак слід констатувати збереження незначної когорти ідеалістів, а також тих, хто прагнув вирішити свої державні справи, пропагуючи ідею об'єднання Європи. Яскравим прикладом цього напрямку є ідея європейської конфедерації, яку запропонували чеський король Подебрад (чеськ. — Jiri Boczko z Kunstatta a Podebrad) та його дипломат Антуан

Маріні, які прагнули таким чином забезпечити мирні відносини з Римом. Запропоновані ними принципи побудови європейської конфедерації деякі сучасні дослідники вважають подібними до засад, на яких функціонує сучасний Європейський Союз [8]. Так, європейська конфедерація мала бути заснована християнськими державами на договірних засадах. Державами-засновниками, на думку авторів ідеї, мали виступити Німеччина, до складу якої входила Богемія, а також Франція та Італія. Решта європейських держав могли приєднатись. Це об'єднання передбачало, у першу чергу, усунення міждержавних суперечностей у Європі. Держави — члени конфедерації мали вирішувати всі суперечки між собою виключно мирним шляхом, а об'єднанні зусилля спрямовувати на спільну боротьбу проти Османської Порти. Передбачалося створення парламенту, що працював би на регулярній основі та переобирався кожні п'ять років, та колегії постійних членів, що мали б представляти держави-учасниці. Ці органи мали приймати рішення більшістю голосів, а не одногосно чи з правом вето. Крім того, потрібно було б утворити раду королів та судову палату для вирішення суперечок.

Король Подебрад позиціював ідею конфедерації як об'єднання християнських держав (терміни «Європа» чи «європейські країни» прямо не згадуються в його пропозиції) задля протистояння туркам, які захопили Константинополь в 1453 р., та сподівався підписати відповідну угоду в 1464 р. Однак його пропозиція не знайшла підтримки у столицях інших європейських королівств.

На кінець XVI ст. влада церкви достатньо ослабла, а з нею втратили свою актуальність ідеї об'єднаної християнської Європи. В основі подальших пропозицій об'єднання Європи лежали не стільки релігійна спільність європейських країн, скільки прагнення усунути джерела міждержавних конфліктів у Європі. Таким був, зокрема, лейтмотив «Великого плану» Максиміліана де Бетюн, герцога Сюллі, запропонованого ним на початку XVII ст. Герцог Сюллі залишив колекцію мемуарів, написаних від третьої особи, що є досить цінними історичними джерелами. Два томи його мемуарів було надруковано ще за його життя в 1638 р., два інших з'явилися в Парижі в 1662 р. вже після його смерті.

Серед його найвідоміших робіт був план створення об'єднаної Європи, до складу якої входило би п'ятнадцять приблизно рівних за силою держав. Основою «Великого плану» мали стати нові адміністративні кордони між державами-членами, що змінювали б наявні на той час розміри території держав задля вирівнювання їх сили. Здійснювати керівництво об'єднаною Європою мала б «дуже християнська Рада Європи», завданням якої було врегулювання розбіжностей і керівництво спільною армією. Також передбачалося створення європейського сенату, що складався б із 66 осіб з ротацією кожні три роки [9]. Цей відомий «Великий план», утопічний проект створення християнської республіки, часто подається як перший із грандіозних планів об'єднання Європи, що, врешті-решт, лягли в основу Європейського Союзу.

Ідея створення спільних європейських органів задля боротьби із зовнішньою загрозою, гарантування внутрішнього миру і вирішення суперечок мирним шляхом визначили подальший напрям розвитку ідей об'єднаної Європи. Подібні ідеї щодо спільної боротьби та підтримання стабільності висловлював Е. Лакруа, який у 1623 р. пропонував створити об'єднання європейських держав зі столицею у Венеції.

У розпал чергової війни між європейськими країнами (Англією і Францією) Вільям Пенн, який відіграв одну з ключових ролей у ранній історії англійських колоній в Америці, опублікував «Есе на сьогодення і майбутнє миру в Європі шляхом створення європейського парламенту» (*An Essay towards the Present and Future Peace of*

Europe by the Establishment of a European Dyet, Parliament or Estates) (1693 р.), в якому спільному європейському парламенту відводив роль інституції, здатної вирішити суперечки між європейськими країнами.

Рішення майбутній парламент мав ухвалювати кваліфікованою більшістю (в три чверті) голосів, а кожна держава-член мала б різну кількість голосів у парламенті залежно від своєї економічної ваги. Так, пропонувалося, що Німеччина матиме 12 голосів, Франція та Іспанія по 10, Італія – 8, Англія – 6, Швейцарія – 4, Польща – 4, Об'єднані Провінції (Нідерланди) – 4, Португалія – 3, Данія – 3, Венеція – 3, Тринадцять кантонів – 2, герцогство Гольштайн і Курляндія – 1. В. Пенн не виключав можливості участі й інших країн: «у разі приєднання турків чи московитів вони отримають по десять голосів» [10]. Запропонований механізм прийняття рішень у європейському парламенті дуже подібний до нинішньої системи кваліфікованої більшості, яку використовує сучасний ЄС для ухвалення рішень.

Ідея гарантування миру в Європі шляхом створення спільних інституцій була розвинена одним із представників французького Просвітництва XVIII ст. абатом де Сент-П'єр, який у трактаті «Проект вічного миру» («*Projet de paix perpetuelle*») (1713 р.) закликав до створення зони вільної торгівлі між європейськими країнами та формування сенату. Цей твір не був першим, що вийшов з-під пера Шарля де Сент-П'єр. У 1708 р. він написав трактат, в якому згадав про можливість створення постійної арбітражної установи, яка б розв'язувала конфлікти між правителями, що убезпечило б мир і розквіт торгівлі між усіма державами.

«Проект вічного миру» абата де Сент-П'єр був представлений на Утрехтському конгресі (1713 р.), що вирішував питання підписання мирних договорів після війни за іспанську спадщину. На думку абата де Сент-П'єр, який брав участь у цьому конгресі як секретар Мельхіора де Поліньяка, представника короля Франції, Утрехт мав стати столицею нової організації, яку він назвав Європейською Унією. Проект передбачав створення ліги або союзу, подібних до старої німецької імперії, яка б об'єднувала європейські держави, включно з Росією. Взаємні права і обов'язки держав-членів мали встановлюватися загальною конституційною угодою.

Абат де Сент-П'єр визначив європейський парламент, який назвав Генеральними Штатами Європи чи сеймом (*Diette*), ключовим органом нової організації. Загальний сейм передбачався як законодавчий і судовий орган союзу, що володіє верховною владою стосовно своїх членів. Таким чином, європейський союз, згідно проекту абата де Сент-П'єр, мав ознаки держави та позбавляв своїх держав-членів можливості одноосібно розпоряджатися своїм суверенітетом як усередині них, так і поза їх межами. У проекті також визначалося, скільки голосів повинна мати кожна держава-член і який її фінансовий внесок до бюджету організації. Гарантувати мир і спокій на континенті повинна армія, що складатиметься з контингентів держав-членів, які би втручалися в разі заколоту, що загрожував поваленням законної влади в будь-якій із них, на підставі рішення Генеральних Штатів (*Assamblee Generale*). Проект абата де Сент-П'єр включав також рекомендації стосовно майбутніх угод у рамках нового союзу, передбачав застосування санкцій щодо порушників принципів членства, пропонував способи прийняття рішень і критерії, яким мали відповідати представники держав-членів.

Проект європейського об'єднання абата де Сент-П'єр уплинув на багатьох видатних мислителів XVIII–XIX ст. — Г. Ляйбніца, К.-Ф. Вольнея, М. Кондорсе, Ж.-Ж. Руссо, А.Тюрго, А. Сміта та ін. Вони припускали можливість встановлення вічного миру в Європі, але чекали його не стільки від створення певного спільного

політичного утворення, скільки від посилення духовного єднання всього цивілізованого світу і солідарності економічних інтересів. Так, Джеремі Бентам, англійський філософ і правознавець, у праці «Про загальний і вічний мир» (1789 р.) писав про свою ідею створення європейської асамблеї та побудову спільної армії. І. Кант у філософських роздумах «Про вічний мир» (1795 р.) висловлюється про можливу організацію світового уряду, який би сприяв досягненню миру. Ідея європейського об'єднання абата де Сент-П'єр надихнула Ф. Шиллера написати «Оду радості» (нім. *An die Freude*), яка в майбутньому стала гімном Європейського Союзу [11].

Ж.-Ж. Руссо, звертаючись до праці абата де Сент-П'єр, вказував, що «ніколи ще розум людський не вправлявся в такому великому, прекрасному і корисному проєкті встановлення вічного і загального миру усіма Європейськими народами... Ми живемо в узаконеному стані лише зі своїми співвітчизниками, однак живемо в природному стані з рештою світу, ... тому необхідно поєднати народи в такий же союз, в якому живуть між собою люди (в середині держави – *авт.*)» [12, 1–4.]. Ж.-Ж. Руссо підтримав ідею абата де Сент-П'єр про необхідність створення «спільного уряду» та «твердої і тривалої Конференції»: бажано, щоб ця Конференція мала «велике союзне військо, завжди готове до попередження тих, які намагаються зруйнувати цей Державний Союз або чинити йому спротив». Європейське об'єднання має бути засноване «на силі, що може утримати властолубних в рамках спільного трактату» [12, 30–31]. Ж.-Ж. Руссо перераховує учасників «Європейського сейму», який складатиметься з представників 19 держав, що «головують по черзі «попри нерівність могутності» [12, 60–61].

Передбачалося створення «Генеральної Конференції», яка, ймовірно, базуватиметься на таких основних засадах: 1) встановлення «вічного і непорушного союзу» із сеймом або конгресом, «в якому всі суперечки сторін будуть вирішено й скінчено за згодою або за рішенням суду»; 2) перелік монархів, запрошених до складання трактату, порядок старшинства, внески на загальні витрати; 3) за кожною державою закріплюються її володіння і права із заборобою домагатися нових прав; 4) порушник трактату «буде позбавлений свого володіння, ... проти нього будуть направлені об'єднані сили всіх держав»; 5) сейм матиме законодавчу владу [12, 34–38].

Таким чином, існувала значна кількість різноманітних, однак схожих між собою проєктів. У них можна виділити наступні складові: об'єднання держав; створення європейського парламенту, сенату чи сейму, рішення якого є обов'язковими до виконання; створення арбітражного суду для вирішення конфліктів мирним шляхом; об'єднання збройних сил для спільного захисту від зовнішніх загроз, у першу чергу, з боку турків-османів.

З часом з'явилася ще низка доволі розлогих проєктів філософсько-теоретичного характеру, розроблених А. Сен-Симоном, П.-Ж. Прудоном, В. Гюго та ін. До речі, саме французькому письменнику В. Гюго належить термін Сполучені Штати Європи [13, 12]. Проте автори проєктів зовсім не враховували тогочасні суспільно-політичні та економічні чинники, натомість керувалися романтичними уявленнями про європейську ідентичність та християнське братерство. Вони відстоювали ідею відновлення єдності шляхом поступового зростання серед народів розуміння своєї європейської ідентичності, що стане основою встановлення в Європі «вічного миру».

Та у майбутньому ідея об'єднання Європи перетворювалася не лише на рушійну силу влаштування справедливого устрою, що дозволяв би встановити і підтримувати мирні відносини, а й проєктом досягнення окремими правителями великодер-

жавних цілей. Прагнення подолати політичну роздробленість Європи за допомогою військового загарбання, як правило, мало наслідком спротив інших європейських держав, що діяли за принципом класичного балансу сил, постало в Європі на початку XIX ст.

Перша спроба у цей час досягти об'єднання силою була здійснена Наполеоном, який поставив під своє управління Францію, країни Бенілюксу й значні частини Німеччини та Італії. Для європейської єдності важливо було створити спільну систему судочинства, запровадити єдину валюту тощо. Однак система балансу сил в Європі спрацювала бездоганно і, всупереч прагненням Наполеона об'єднати Європу за допомогою сили в XIX ст., вона вступає в період зростання націоналізму, що виник під впливом Французької революції та наполеонівських воєн і призвів до уніфікації Італії (1860-ті рр.) та Німеччини (1871 р.). Незважаючи на позитивні імпульси політики Наполеона, боротьба між європейськими країнами суттєво загострилася. Посилювалася вона, окрім іншого, й великодержавними амбіціями на світове панування, оскільки більшість великих держав перебували в Європі.

Друга половина XIX ст. – початок XX ст. в історії Європи характеризується зростанням ролі Німеччини у політичних процесах на континенті. Німеччина, позбавлена серйозних можливостей для значних колоніальних завоювань, основну увагу зосередила на європейському континенті й діяла через призму пангерманських устремлінь. Запізніле об'єднання дрібних німецьких держав у Німецьку імперію на чолі з прусською монархією, видавалося лише початком масштабних об'єднавчих процесів у Європі.

Такий стан речей відобразився в пангерманських проектах П. де Лагарда, Г. фон Трітцке, Ф. Ліста, П. Дехи. Потенційні переваги від економічної інтеграції здавалися привабливими для європейських політичних еліт. Тому в пангерманських проектах переважала тема економічного об'єднання Європи навколо Німеччини. Так, П. Дехи запропонував впровадити систему митних союзів: спочатку німецькі держави повинні утворити *Митний союз (Zollbund)* – митну конфедерацію з певними повноваженнями і в політичній сфері, а з часом створити *Митне об'єднання (Zollverband)* – альянс, заснований на широкій системі митних та торгівельних угод, що поєднав би німецькі держави з більшістю країн Європи, в т. ч. Францією, країнами Центральної та Південно-Східної Європи, Балтійського басейну. В інших проектах також розглядалася можливість створення навколо Німеччини міцного економічного європейського союзу. Так, у 1893 р. у вигляді памфлету було змальоване майбутнє Європи як митного союзу Центральної Європи (*Mitteleuropa*). У союзі передбачалося об'єднання Польщі, Рутенії, Румунії, Сербії, Прибалтійських та, можливо, Балканських країн навколо територіально розширеної Німеччини. А. К. Франц вважав за необхідне Німеччину поєднати митними угодами з Австрією, Бельгією, Великою Британією, Нідерландами, країнами Скандинавії та Швейцарією [13, 12–13].

Проте силові тенденції в європейській політиці у цей період взяли гору. Як результат, по Європі прокотилася низка війн, наймасштабнішою з яких була Перша світова війна 1914–1918 рр. Саме страхіття війни підштовхнули до пошуків мирних шляхів інтеграції. Зародження ідеології європеїзму в роки Першої світової війни вивчено ще недостатньо повно і потребує значних наукових досліджень.

Після Першої світової війни в Європі активізувалися рухи на підтримку мирної інтеграції. З'явилися численні публікації, в яких автори висловлювалися на підтримку європейської єдності. Одним із найяскравіших прихильників ідеї

європейської єдності був граф Р. Куденхове-Калергі. Проблема, з якою зіштовхнулася Європа після Першої світової війни, переконала Р. Куденхове-Калергі в тому, що єдиною дієвою гарантією миру в Європі може бути політичний союз. Свої думки з цього приводу він виклав у книзі «Пан-Європа» [14], де вказує, що глобальне домінування Європи минає, однак її внутрішнього занепаду можна уникнути, якщо буде модернізовано політичну систему з наголосом на співробітництві на вищому міждержавному рівні.

Політичні зміни, яких потребувала Європа, були тісно пов'язані із загальними світовими процесами. Тому Р. Куденхове-Калергі вважав, що об'єднання Європи має сприяти побудові мирних відносин у світі загалом. Найкраще цих цілей можна досягти шляхом створення кондомініуму глобальної п'ятірки: Пан-Європи (включно з колоніями в Африці та Південно-Східній Азії), Америки (окрім Канади), СРСР, Східної Азії (Китай та Японія), Великої Британії та її імперії (включно з Канадою, Австралією, південною Африкою, Середнім Сходом та Індією). На думку Р. Куденхове-Калергі, до об'єднаної Пан-Європи не належить СРСР, оскільки він занадто розрізнений і позбавлений демократичних традицій, необхідних для розвитку Пан-Європи. Також він виключав Велику Британію, оскільки вона була занадто потужною і могла виступати самостійним гравцем, однак у випадку втрати імперських позицій вона могла стати частиною Пан-Європи. За нових світових політичних умов лише об'єднана Європа могла зберегти своє економічне й політичне становище, а в перспективі – і свою незалежність не лише в політичному (геополітичному), економічному, а й у культурному аспектах.

Для просування цієї мети в 1923 р. було засновано Пан-Європейський союз, головою якого став Р. Куденхове-Калергі, а з 1924 р. почав виходити журнал «Пан-Європа», на сторінках якого точилася дискусія щодо створення європейської конфедерації. У 1926 р. у Відні відбувся Перший конгрес союз, на якому були присутні близько 2 000 осіб із 24 країн. Основним завданням руху було поширення ідеї єдиної Європи серед політичних еліт, представників промислових кіл та громадськості. Наприкінці 20-х – початку 30-х рр. багато провідних політиків країн Європи були членами цього руху. Крім Пан-Європейського союзу графа Р. Куденхове-Калергі, у міжвоєнний період в Європі діяли Федеральний комітет європейської співпраці на чолі з Е. Борелем та Європейський митний союз на чолі з Івом Ле Троке.

Найбільшими прихильниками зближення виявилися малі держави Європи, втягнені в Першу світову війну через суперечки великих держав. Деякі з них здійснили практичні кроки у напрямку економічної інтеграції. Наприклад, Бельгія і Люксембург у 1922 р. створили економічний союз. Однак у цей час в Європі постає система співіснування держав-націй Європи в рамках Ліги Націй, і ідея інтеграції відсувається на другий план.

На основі ідеї Пан-Європи виникла інша відома ініціатива об'єднання європейських країн, висунута А. Бріаном, прем'єр-міністром Франції, сформульована в його промові 9 вересня 1929 р. на осінній сесії Ліги Націй у м. Женева. На основі цієї промови європейські країни – члени Ліги Націй запропонували А. Бріану підготувати меморандум для впровадження висловлених ідей. 1 травня 1930 р. було опубліковано доповідь А. Бріана «Меморандум про організацію режиму Європейського Федеративного Союзу», що була адресована двадцяти шести урядам європейських країн [15, 11–15]. У меморандумі йшлося про створення в рамках Ліги Націй комітету з питання Європейського Союзу, що мав виробити пропозиції щодо формування Союзу Європейських Націй. Ним передбачалося поширення на всі

держави режиму безпеки, створеного Локарнським пактом. А. Бріан вписував свою систему в рамки Ліги Націй, але передбачав і незалежні органи: європейську конференцію представників усіх європейських держав — членів Ліги Націй, виконавчий орган — постійний політичний комітет та службу секретаріату [16, 123]. Також ішлося про потребу «постійного режиму солідарності, що базувався би на міжнародних угодах про регіональну організацію в Європі». А. Бріан застосовує такі терміни, як «спільний ринок» та «Європейський Союз», а також вказує на потребу створення спільної європейської політики, зокрема розвиток транс'європейської транспортної мережі та регіональної і соціальної політики. Створений комітет Ліги Націй провів кілька зустрічей, однак після смерті А. Бріана в 1932 р. це питання було знято з порядку денного. Більшість європейських держав мали свою позицію щодо Європейського Союзу, і переважала позиція співробітництва, а не інтеграції [16, 123–124].

На початку 1930-х рр. суперечності між країнами продовжували зростати, особливо після радикальної зміни політичної ситуації в Німеччині. Лідер нової Німеччини А. Гітлер пропагував ідею «європейського дому», однак лише задля поширення німецького панування на європейському континенті. Згодом Німеччина розв'язала війну і впродовж відносно короткого проміжку часу захопила значну частину Європи. Завоювання більшої частини континенту гітлерівськими військами в 1940 р. дало змогу реалізувати політичну і економічну інтеграцію, відому під назвою гітлерівського нового порядку в Європі.

Друга світова війна зруйнувала сподівання на європейську єдність та значно вплинула на подальші кроки об'єднання Європи. Встановлення диктаторських авторитарних режимів у багатьох європейських країнах та масштаби поневірянь у роки Другої світової війни зіграли роль каталізатора щодо майбутньої євроінтеграції. Під час війни та по її завершенню провідні позиції посіла ідеологія європейського федералізму, що виходила з необхідності створення європейської федерації задля недопущення повторень жахів попередніх війн. Для цього на пряму основним мотивом інтеграції виступає необхідність подолання міжнародної анархії як основної причини війн між державами, а результатом цього процесу має постати Європейське об'єднання у формі федеративного утворення. Федералісти скептично ставилися до таких традиційних механізмів підтримання миру як баланс сил чи дипломатія і пропонували революційне вирішення проблеми створення світової системи — усунення національної незалежності і злиття різних політичних утворень у єдине ціле.

Контури нової європейської федерації були окреслені у 1943 р. в Маніфесті представників антифашистського руху опору А. Спінеллі та Е. Россі, які ще в 1941 р. в Італії заснували Європейський федералістський рух. У Маніфесті вони закликали до руйнування старої системи поділу Європи між національними, суверенними державами [17]. А. Спінеллі, який вважається одним із «батьків-засновників» ЄС, вказує, що «національні держави втратили свої права, оскільки не можуть гарантувати політичну і економічну безпеку своїх громадян». Відтак федералістська ідея об'єднання Європи базувалася на традиції, що сягає доби Просвітництва з її прагненням вічного миру та наслідувала зразок колишніх американських колоній, які об'єднались, утворивши США, що дозволило їм захистити себе, а також уникнути війни між собою [18].

Федералісти вірили, що створення союзу вирішить проблему війни між європейськими державами, оскільки вони не матимуть більше змоги односторонньо звертатися до зброї. Автономне використання сили буде заборонено. Наднаціональне

управління відповідно до внутрішньодержавної практики регулюватиме відносини між державами так, як уряди держав діють стосовно громадян [19]. Типовим для федералістів є концепт створення дворівневого урядування – частин і цілого – та розподіл функцій між ними. Центральні органи федерації повинні зберегти контроль над інструментами сили, в іншому випадку можливий конфлікт між складовими федерації чи центром. Маніфест («*Ventotene Manifesto*») залишився пам'ятником повоєнного федералізму, що ніколи, втім, не був імplementований.

Головною рушійною силою розвитку європейського федералістського руху були ідеї демократії та свободи. Саме вони зіграли мобілізуючу роль у становленні Руху опору проти гітлерівського режиму. В умовах окупації серед населення європейських країн з'явилося багато прихильників обмеження національного суверенітету на користь європейської федерації, що візьме на себе роль гаранта миру та безпеки [13, 15].

Після закінчення Другої світової війни, як і після Першої світової війни, відбулась актуалізація проблеми європейської інтеграції, вона стає центральним питанням обговорення і політиками, і громадськістю. Європа під час світових війн зазнала колосальних матеріальних та людських втрат, позиції європейських держав були сильно ослаблені і в міжнародній політиці, і у світовому господарстві. Лідерство перейняли на себе США та СРСР, які поділили між собою Європу, підтримуючи своїх сателітів ресурсами, фінансами і воєнною силою. Нерідко прихильники євроінтеграції розглядали об'єднану Європу як шанс протистояти біполярній загрози.

Ідея об'єднаної Європи підтримувалася представниками різних політичних напрямів та релігійних конфесій: соціалістами – через Соціалістичний рух за Сполучені Штати Європи, лібералами з їх Європейською лігою економічного співробітництва тощо. З'явилися нові й поновили чи продовжили свою діяльність старі організації європейських рухів: Пан-Європа, Європейський федеративний рух, Європа-Союз, Федеративний союз, Союзний європейський рух тощо [13, 52]. Але вимоги наднаціональності та федералізму проголошувалися в досить м'якій формі.

У м. Базель у грудні 1946 р. було засновано Рух на підтримку європейської федерації, який вбачав своє завдання у скликанні міжнародної конференції для опрацювання конституції Європи, яка дозволила б остаточно розпрощатися зі старою системою держав-націй. Прийняття нової європейської конституції планувалося на Гаазькому конгресі у травні 1948 р., однак ідея європейської федерації вкотре виявилась не на часі – єдиної точки зору серед лідерів провідних держав Європи не було, починався період «холодної війни». Результатом роботи конференції було утворення міжурядової організації, яка отримала назву Рада Європи і яка, зрозуміло, не мала жодного відношення до європейської федерації.

Подальші практичні кроки побудови перших інтеграційних об'єднань у повоєнній Європі, а це, передусім, створення Європейського об'єднання вугілля та сталі, що врешті-решт призвело до утворення Європейського Союзу, були прикладом жорсткого реалізму відбудови зруйнованих економік і відбувалися в контексті початку «холодної війни» та формування біполярної структури міжнародних відносин, що розділила Європу на дві частини. Хоч би як не дивним уявляється твердження, однак саме «холодна війна» стала доволі відчутним каталізатором інтеграційних процесів у Західній Європі й, зрештою, утворення ЄЕС. У контексті

протистояння США і СРСР чи не вперше впродовж своєї історії країни Європи виявилися на периферії світової політики, що нівелювало суперечності між ними, особливо між Францією і Німеччиною, і вимагало об'єднання зусиль задля протистояння спільній загрозі. США підтримували проекти передусім західноєвропейської інтеграції, як такі, що здатні посилити їх союзників. У наш час, коли відмінності між європейськими країнами не такі суттєві, як у минулому, ЄС стає основним локомотивом об'єднання Європи, що дозволяє створити ефективну відповідь сучасним викликам на європейському континенті [20]. А подальше сходження Європейського Союзу спроможне також значно підсилити вплив Європи у вирішенні позаконтинентальних проблем у час, коли світовими акторами постають великі держави [21].

У витоків сучасної об'єднаної Європи стояли видатні особистості, по праву відзначені історією як «батьки Європи»: Ж. Монне, Р. Шуман, К. Аденауер, А. де Гаспері – саме вони змогли надати чітких обрисів європейським ідеям, визначити зміст і напрямки європейського будівництва. Їх справу підтримали і продовжили такі відомі політики, як П. Х. Спаак, Р. Маржолф, В. Хольштейн, а пізніше, В. Ж. д'Естен, Г. Шмідт, Ф. Міттеран, Г. Коль, Ж. Делор [13, 61–63]. Без діяльності цих особистостей було б значно проблематичнішим поєднання євроінтеграційних тенденцій задля формування Європейського Союзу.

Отже, на основі викладеного можна зробити висновки, що існувала значна кількість ідей щодо об'єднання Європи практично на всіх ключових етапах історії континенту. Історичне становлення ідеї об'єднаної Європи неможливо відділити від культурно-політичного сходження Європи загалом. Ідеї створення спільних європейських органів проголошувалися задля боротьби із зовнішньою загрозою, гарантування внутрішнього миру і вирішення суперечок мирним шляхом ще з періоду Середньовіччя і визначили подальший напрямок розвитку ідей становлення об'єднаної Європи. Прагнення подолати політичну роздробленість Європи реалізувалося деякими державами за допомогою військової сили, що, як правило, мало наслідком спротив інших європейських держав, які діяли за принципом класичного балансу сил. XX ст. з його двома світовими війнами актуалізувало проблеми європейської інтеграції, що в кінцевому результаті призвело до утворення Європейського Союзу у нинішньому вигляді.

Використані джерела та література

1. McCormick J. Understanding the European Union: a concise introduction / John McCormick. – Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan, 2005. – 260 p.
2. Delanty G. Inventing Europe: idea, identity, reality / Gerard Delanty. – Basingstoke: Macmillan, 1995. – 187 p.
3. Арістотель. Політика / Олександр Кислюк (пер.з давньогрецької, авт. передм.). – 2-ге вид. – К. : Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2003. – 239 с.
4. Платон. Республіка / Саймон Блэкберн; [пер. с англ. Л. Мазитовой]. – М. : АСТ, 2009. – 246 с.
5. Hay D. Europe: the emergence of an idea / Denys Hay, Edition 2. – Edinburgh, Edinburgh U.P., 1968. – 151 p.
6. Wallace-Hadrill J. Bede's Ecclesiastical history of the English people: a historical commentary / J.M. Wallace-Hadrill. – Oxford: Clarendon Press, 1988. – 330 p.
7. De recuperatione Terrae Sanctae // Encyclopedia Britannica. – Режим доступу: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/153975/De-recuperatione-Terrae-Sanctae>.

ЧАСТИНА І. Цивілізаційні та культурно-політичні складові сходження Європи

8. Bernet C. George of Podebrady / Claus Bernet // Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL)., Nordhausen: Bautz, 2003. – Bd. 21. – S. 1183–1203.
9. Maximilien de Bethune, Duke of Sully // Encyclop?dia Britannica. – Режим доступу: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/572976/Maximilien-de-Bethune-duc-de-Sully>.
10. Penn W. An Essay towards the Present and Future Peace of Europe by the Establishment of a European Dyet, Parliament or Estates (1693) / William Penn. – Режим доступу: http://olldownload.libertyfund.org/Texts/LFBooks/Penn0200/PDFs/0479_Pt13_Peace.pdf.
11. «Ода радості» – музика фіналу Дев'ятої симфонії Людвіга ван Бетховена, написаного на вірші Фрідріха Шіллера. У 1985 р. була прийнята Радою ЄС як офіційний гімн Європейського Союзу. Вона не призначена для заміни національних гімнів держав – членів Євросоюзу, а покликана відстоювати цінності, які вони поділяють, їх єдність у різноманітті.
12. Руссо Ж.-Ж. Сокращение / Сделанное Жан-Жаком Руссо, женеvским гражданином, из проекта о вечном мире, сочиненного господином абатом де Сент-Пьером / Жан-Жак Руссо: переведено с французского И. Ф. Богдановичем. – Санкт-Петербург [Тип. Акад. наук], 2007. – 74 с.
13. Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський союз: заснування і етапи становлення / Валерій Копійка, Тетяна Шинкаренко. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 448 с.
14. Куденхове-Калерги Р. Пан-Європа = Pan-Europa: молодому поколінню Європи посвящається : перевод с немецкого / Рихард Николас Куденхове-Калерги. – Москва: Вита Планетаре, 2006. – 119 с.
15. Briand A. Memorandum on the Organization of a Regime of European Federal Union / Aristide Briand // The Origins and Development of the European Community / D. Weigall and P. Stirk, editors. – Leicester: Leicester University Press, 1992. – P. 11–15.
16. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / пер. з фр. Є. Марічева, Л. Погорелової, В. Чайковського / Жан-Батіст Дюррозель. – К. : Основи, 1999. – 903 с.
17. Spinelli A. Post-war Duties: European Unity / Altiero Spinelli, Ernesto Rossi // Documents on the History of European Integration, Vol. 1: Continental Plans for European Union, 1939–1945 / ed. Walter Lipgens. – Berlin: Walter de Gruyter, 1985. – P. 471–484.
18. Deudney D. The Philadelphian System, Sovereignty, Arms Control and Balance of Power in the American States Union, ca. 1787-1861 / D. Deudney // International Organization. – 1995. – № 49/2. – P. 191–228.
19. Suganami H. The domestic analogy and world order proposals / Hidemi Suganami. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1989. – 238 p.
20. Bretherton, Ch. The European Union as a Global Actor / Ch. Bretherton, J. Vogler. – London: Routledge, 2002. – 316 p.
21. Філоненко Р. Ю. Досягнення та виклики європейської інтеграції // Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / Колективна монографія за ред. проф. А. І. Кудряченка. – К. : Фенікс. – С. 292.

1.4. ІНТЕГРАЦІЯ В ЄВРОПІ: ГЕОПОЛІТИЧНІ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ

На сучасному етапі розвитку людства широко обговорюються проблеми об'єднання країн світу для розв'язання не тільки економічних та політичних питань, а й проблем культурного розвитку. Спільний ринок, забезпечення вільного пересування громадян, можливість європейців жити і працювати в будь-якій країні ЄС при чіткому дотриманні їхніх прав – усі ці чинники сприяли формуванню «європейської мрії». Наприкінці ХХ століття об'єднана Європа постає багатозначним поняттям, що означає водночас і спільний ринок, і технологічне оновлення, і зразкове суспільство, засноване на дотриманні прав людини. Також поняття «об'єднана Європа» стало синонімом великої сили, здатної відігравати визначну роль на світовій арені.

У час, коли Україна декларує курс на зближення з Європейським Союзом, ідеї об'єднаної Європи та європейських інтеграційних процесів стають вагомими для подальшого вивчення та набувають актуальності з огляду на вибір довгострокових орієнтирів європейської політики України. Вітчизняними істориками, політологами та представниками інших соціогуманітарних наук періоду державної незалежності опублікована низка праць, в яких розглядаються ідеї, практика досягнення об'єднання Європи, виклики, з якими вона зіткнулася на рубежі ХХ–ХХІ століть і перспективи України [1].

Сьогодні, на тлі значного інтересу українських науковців до загальних питань становлення об'єднаної Європи, переважна більшість досліджень у цій галузі зосереджена на процесах євроінтеграції, особливостях останніх розширень та подальших впливів уже загальноєвропейського об'єднання, яким став Європейський Союз. У цьому контексті відзначимо низку праць вітчизняних дослідників. Це монографія В. В. Копійки та Т. І. Шинкаренка «Європейський Союз: заснування та етапи становлення», інші їхні праці, присвячені європейським інтеграційним процесам, проблематиці вступу України в ЄС [2].

Помітною колективною працею, в якій досліджуються європейські інтеграційні процеси, є дослідження В. А. Манжоли, М. М. Білоусова, Л. Ф. Гайдукова та ін. «Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті рр. ХХ століття)». У ній детально розкриваються процеси задуму та становлення ідеї об'єднаної Європи в широких політичних колах європейських країн. Автори послідовно доводять думку, що в цілому країни «малої Європи» схвально поставилися до прийняття нових членів до ЄЕС [3].

Дисертаційне дослідження І. І. Погорської «Євроінтеграційна політика Франції» є змістовною працею із зазначеної проблематики. У ній розглянуто вплив зовнішньої політики Франції на євроінтеграційні процеси, важливість співробітництва Франції з іншими країнами Західної Європи тощо. Автор доводить, що інтеграційна політика Франції базується на глобальному баченні стратегії розвитку європейського регіону як полюсу світової рівноваги [4].

Грунтовним дослідженням із цієї проблематики є робота професора А. І. Кудряченка «Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини (1970–1991 рр.)». Автор досліджує особливості «зовнішньої політики ФРН, що представляє одну із провідних демократій Заходу, справляє значний вплив на ситуацію не лише на

європейському континенті, а й у світі в цілому» [5]. Дослідник слушно наголошує на тому, що «західноєвропейська політика Бонна уможливила еволюцію розвитку країни від свідомо запрограмованої залежності до взаємозалежності у межах західного виміру та відповідних політичних координат», а також підкреслює роль «взаємодії ФРН і Франції», яка «є наріжним каменем євроінтеграційної стратегії Бонна». У той же час політичні лідери постійно тримають курс на зміцнення взаємин ... і, не дивлячись на розбіжності (іноді суттєві), нарошують вплив у європейському будівництві і посиленні ролі ЄС у світогосподарських стосунках» [6].

Також багатосторонній вимір зовнішньополітичної стратегії ФРН досліджується в монографії Р. А. Кривоноса «Німеччина в структурі європейської співпраці» та монографії С. В. Кондратюка «Зовнішня політика об'єднаної Німеччини». Дослідники доводять, що Німеччина відіграє важливу роль у становленні об'єднаної Європи [7]. Р. А. Кривонос, зокрема, робить висновок, що «внаслідок глобальних змін кінця 80-х – початку 90-х років Німеччина отримала засоби структурного впливу на політичну й економічну ситуацію на європейському континенті, тобто здатність впливати на структуру міжнародних відносин, у рамках якої діють інші міжнародні актори» [8].

У той же час ідея об'єднаної Європи викликає увагу значної кількості молодих українських дослідників, які присвятили свої дисертаційні дослідження різним аспектам даної проблеми. Так, темі еволюції зовнішньої політики ЄС приділили увагу О. П. Кравченко, Н. М. Буренко, Г. П. Заборітня, В. М. Терницький, О. Ю. Полтораков; євроінтеграційним процесам присвячені дисертації М. М. Алієва, О. Л. Семенова, Н. А. Вінникової. Значний інтерес викликають роботи О. Є. Пристайко та Р. Ю. Філоненко, як такі, що безпосередньо присвячені тематиці об'єднаної Європи і європейських перспектив України.

Серед російських вчених тематика об'єднаної Європи досліджується переважно через призму відносин ЄС — РФ. У російській науковій літературі значна увага приділяється проблематиці останнього розширення Євросоюзу, подальших перспектив євроінтеграції, аналізу відносин ЄС і РФ. Російські дослідники намагаються охопити широке коло питань, сфер взаємодії ЄС і РФ, включаючи економічну, політичну, культурну; окреме місце приділяється регіональному співробітництву між ЄС та Російською Федерацією.

Перспективи євроінтеграції Російської Федерації розглянуто у монографії Т. Бордачова «Межі європеїзації. Росія і Європейський Союз у 1991–2007 рр.: теорія і практика відносин» [9]. Автор монографії є прихильником ліберального міжурядового підходу і приділяє значну увагу вивченню проблем європеїзації — розповсюдження правил, практики та процедур ЄС на національні зовнішні політики окремих країн — членів ЄС.

Комплексний підхід до вивчення геополітичних засад становлення об'єднаної Європи, а також відносин Європейського Союзу і Російської Федерації, здійснено у праці «Розширення Європейського Союзу і Росія», за редакцією Ю. А. Борко, О. В. Буторіної [10]. У роботі досліджуються всі найважливіші напрями діяльності Європейського Союзу в світлі його просування на Схід і під кутом зору стратегічного партнерства Росії і ЄС. Автори розглядають можливі наслідки актуальних загальноєвропейських процесів для різних груп країн: старих і нових членів Євросоюзу, його нових потенційних учасників.

Також низка дослідників аналізують зовнішню політику Росії в контексті відносин із ЄС, її нові засади останніх років (І. М. Бусигіна, Л. І. Глухарев, Д. А. Данилов,

Ю. А. Матвієвський, Ю. Л. Седякін, М. П. Шмельов). Характерними рисами більшості робіт цих авторів є підходи до Євросоюзу як до регіонального об'єднання, що переживає загострення інституційної кризи, відносини з яким РФ має формувати з урахуванням геополітичних пріоритетів у світовому розкладі сил. Низку робіт присвячено пошукам дієвіших механізмів співробітництва по лінії Росія – ЄС, зокрема у формуванні чотирьох спільних просторів та піднесення його до рівня стратегічного партнерства.

Проблематика становлення об'єднаної Європи досить детально опрацьована та вивчається здебільшого з економічного погляду в працях таких дослідників, як І. А. Сафонова, Ю. В. Шишков, В. Г. Шемятенков.

Можна резюмувати, що у вивченні європейських інтеграційних процесів пріоритетними напрямками досліджень є вивчення таких питань, як: зародження та розвиток ідеї об'єднаної Європи; основні напрями розширення інтеграційних процесів; головні етапи процесу створення та становлення Європейського Союзу – як організації сучасної Європи 27 країн. Зазначені позиції мають потенціал перспективного наукового осмислення.

Сьогодні Євросоюз доречно розглядати в контексті проблем глобального лідерства, саме в той час, коли «інтегрована суб'єктність» Європейського Союзу як міжнародно-політичного гравця майже сформувалася повною мірою. Наразі набрав чинності Лісабонський договір, який вносить поправки у Договір про Європейський Союз (Маастрихтський договір) і Договір про заснування Європейського Співтовариства (Римський договір), і який замінив неприйнятий проект Європейської Конституції [11]. Прийняття цього договору всіма країнами – членами ЄС вивело співтовариство на якісно новий рівень із власною правосуб'єктністю, а отже – це надало йому можливість стати справжнім політичним гравцем світового масштабу.

Керівники ЄС дотримуються глобального трактування своїх зовнішньополітичних інтересів, підкреслюючи, що в епоху транснаціоналізації географічно віддалені загрози можуть викликати не меншу заклопотаність, ніж ті, які виникають у сусідніх регіонах. Ядерні проблеми Північної Кореї та Південної Азії, безпека на Близькому Сході, ситуація в Афганістані, Екваторіальній Африці, післявоєнне відновлення і демократичні реформи в країнах Балканського півострова і у східноєвропейських державах – далеко не повний список міжнародних проблем, у вирішенні яких бере безпосередню участь Євросоюз як єдиний політичний суб'єкт.

І у своїй зовнішній політиці, і в оцінках глобальних загроз ЄС має багато спільного зі Сполученими Штатами Америки. Однак особливості політичної природи Євросоюзу, його унікальна геополітична специфіка та особливості економічних устремлінь визначають істотні розходження міжнародних стратегій Брюсселя та Вашингтона. Європейський Союз виробляє власний стиль лідерства у світовій політиці – більш стриманий і непомітний, але в довгостроковій перспективі, можливо, здатний не поступати американському в ефективності. І все-таки, якою мірою сьогодні можна вважати Євросоюз глобальним лідером? Пошук відповіді варто почати з аналізу становлення об'єднаної Європи та її лідерського потенціалу.

Об'єднуючи 27 держав із населенням майже в 450 млн осіб, що виробляють чверть світового валового внутрішнього продукту (ВВП), і маючи широкий набір інструментів, Європейський Союз, за оцінками його керівників, має всі підстави бути зарахованим до кола глобальних гравців [12]. Поряд із потужним економічним фундаментом важливим елементом лідерського потенціалу Євросоюзу

є його культурно-політичний вплив, масштаби якого мають фактично загально-світовий характер. Сьогодні поняття «європейські цінності» стало досить широким. Воно містить у собі уявлення про необхідність розв'язання суперечок мирним переговорним шляхом, дотримання громадянських і політичних прав і свобод людини та етнічних меншин. Інші компоненти «європейських цінностей» – забезпечення економічної і політичної стабільності на основі суспільної солідарності та підвищенні добробуту європейців, підтримка безпечного і дружнього зовнішнього оточення. Європейські цінності впливали і продовжать впливати на політичну культуру багатьох неєвропейських країн і регіонів – від Східної Азії до Африки та Латинської Америки.

Орієнтуючись на лідерське положення в міжнародній політиці, Європейський Союз зазнає труднощів у використанні наявних у його розпорядженні ресурсів. На відміну від органів влади національних держав, керівні органи ЄС не можуть швидко забезпечувати концентрацію ресурсів на потрібних напрямках зовнішньополітичної діяльності та їхнє переключення з одного на інший напрям. З цього погляду головна складність пов'язана із процесом прийняття рішень, під час якого доводиться погоджувати думки 27 національних держав – членів ЄС. З одного боку, основною проблемою для погодженого зовнішньополітичного курсу ЄС стало обмежене ставлення національних урядів до передачі своїх зовнішньополітичних повноважень наднаціональним органам, а з іншого боку – розбіжності між країнами Євросоюзу при формуванні спільних підходів щодо зовнішньої політики, а також із конкретних міжнародних питань.

Однак найбільше зовнішньополітичний потенціал ЄС обмежують суперечності між національними урядами країн – членів Євросоюзу та його наднаціональними інститутами. Вони стосуються і зовнішньої діяльності (де вони є відображенням розходження зовнішньополітичних позицій окремих держав), і питань поточного реформування самого ЄС. Свою роль відіграє і непристосованість сформованої системи роботи наднаціональних органів до підвищення і оптимізації витрат на цілі спільної зовнішньої та безпекової політики.

Процес інтеграції йде повільно й суперечливо, але вже зараз очевидно, які безпрецедентні можливості він відкриває для європейців у сфері економіки, політики та оборони. «Європа ще ніколи не була настільки процвітаючою, безпечною та вільною», – такими словами відкривається «Європейська стратегія безпеки», – прийнята Європейським Союзом на саміті в червні 2003 р. [13]. Ця констатація свідчить про досить високу самооцінку Євросоюзу. І для неї, як показано вище, є достатньо вагомих підстав. Тому не дивно очікувати від ЄС лідерських устремлінь. Як писав один із ідеологів післявоєнного «європейського проекту» Жан Монне, співтовариство, що створили європейці, «не є самоціллю. Воно – лише етап на шляху до більш організованого світу завтра» [14]. Це означає, що вже творці Європейських Співтовариств не виключали за своїм дітищем ролі міжнародного лідера, здатного «структурувати» міжнародне середовище за допомогою вдосконалення практик глобального управління.

Зовнішньополітична активність ЄС збільшується мірою його просування шляхом інтеграції. Але одночасно і спільна зовнішня політика стала для Євросоюзу способом зміцнення та розвитку його згуртованості та ідентичності. Результати європейських зовнішньополітичних ініціатив і проблеми, з якими стикається Брюссель у ході їхнього впровадження, найчастіше стимулюють європейську інтеграцію. ЄС визначає шляхи усунення недоліків і ставить нові цілі під впливом зовнішнього

1.4. Інтеграція в Європі: геополітичні та етнокультурні засади

середовища. Інша справа, що ЄС поки що не може відігравати роль міжнародного лідера без співробітництва з Вашингтоном. І хоча Європа наразі не підтримує прямої присутності США на континенті, вона ще не може обійтися без «старшого брата». Ця двоїста позиція європейських політиків створює широке поле для американських маневрів у Старому Світі. Ця суперечність європейської інтеграції та атлантичної стратегії США на континенті дозволяють прогнозувати два найімовірніші сценарії розвитку геополітичної ситуації.

Перший сценарій – ЄС як «континентальний блок». Якщо європейцям вдасться сповна використати всі шанси інтеграції та прийнятого у 2009 р. Лісабонського договору, то в результаті на геополітичній карті світу виникне сильна політично об'єднана Європа, що буде означати базову зміну у світовому розподілі геополітичних сил. І в Європі, і в США є чимало прихильників такого розвитку подій. Для того, щоб реалізувати цей сценарій повною мірою, європейцям необхідно буде здійснити всі амбіційні плани у сфері створення самостійної військової промисловості. Це непросте завдання, що потребуватиме значного збільшення військового бюджету. Але економіка і оборона є тільки однією – технічною стороною проблеми. Набагато складніша справа – політична воля та рішучість лідерів ЄС у бажанні перетворитися в незалежний геополітичний центр світу.

По суті, цей сценарій означає відродження двополосної геополітичної моделі, в якій США та ЄС будуть глобальними партнерами-суперниками. Сьогодні політична еліта Європи не готова до такого різкого геополітичного повороту. На користь цього сценарію в цей час свідчить тільки зростання антиамериканських настроїв на континенті. І це не тільки рух антиглобалістів, а й виступи європейських суспільних і політичних діячів, стривожених відверто гегемоністськими устремліннями США. Питання про те, чи спроможна політична еліта Європи використати зростаючі антиамериканські настрої на континенті як політичний важіль, за допомогою якого можливо здійснити поворот до незалежного геополітичного курсу, залишається відкритим. Поки що міжнародні події більше свідчать про ймовірність іншого сценарію.

Другий сценарій – ЄС як глобальний партнер США. Існує реальна тенденція підміни поглиблення інтеграції на її розширення, що робить процес євроінтеграції суперечливим і багаторівневим. Французький політолог, колишній президент Європейського банку реконструкції і розвитку Жак Атталі, наприклад, вважає, що в ЄС через певний час будуть входити 35–40 держав (включаючи Україну). Таке значне збільшення чисельності не може не привести до поглиблення вже наявних суперечностей і нових зіткнень між країнами-членами. Ситуація загострення суперечливих тенденцій дуже вигідна США, які завжди можуть претендувати на роль арбітра при вирішенні європейських суперечок і тим самим тримати весь процес інтеграції під атлантичним контролем.

На користь здійснення саме цього сценарію сьогодні достатньо аргументів. При всій швидкості, з якою європейські лідери просувають технічні та організаційні аспекти об'єднання, поки що не вдалося перетворити ЄС у реально дієздатну політичну одиницю. Апарат ЄС та його методи формування громадської думки і прийняття рішень залишаються поки що на рівні звичайної міждержавної дипломатії.

Чи вдасться еліті ЄС упоратися з цими «антинаднаціональними» тенденціями? Це питання, від якого багато в чому залежить майбутнє Об'єднаної Європи і на яке поки що важко дати певну відповідь. Але не можна не погодитися з досвідченим

німецьким політиком Гельмутом Колем: «Європейська єдність — питання життя і смерті; від цього залежить, чи буде в XXI столітті мир або війна». Вибір між двома сценаріями європейської інтеграції все-таки досі не відбувся. Об'єднана Європа перебуває на роздоріжжі свого політичного шляху, і ключові рішення поки не прийняті.

Високий рівень невизначеності сучасного міжнародного середовища змушує по-новому оцінити переваги та недоліки європейської моделі лідерства. Вона не носить «вольового» характеру, але від цього не стає менш цілеспрямованою та ефективною. Цілі політики ЄС розраховані у більшій мірі на довгострокову перспективу, і в меншій — на одержання швидкого виграшу. Однак саме це дозволяє Європейському Союзу вчасно корегувати методи їх досягнення. Стратегія «м'якого лідерства» викликає набагато менший опір середовища і пов'язана з меншим ризиком від спроб його нейтралізувати.

Економічна інтеграція — рушійна сила процесу об'єднання Європи. Вона не є самоціллю, однак у найбільшій мірі відповідає повсякчасним потребам країн-учасниць і їхнього населення, сприяє зростанню добробуту і меншою мірою торкається таких чутливих сфер державного суверенітету, як національна безпека, оборона, зовнішня політика й ін. Однак прогрес економічної інтеграції не генерує автоматичне поглиблення політичного співробітництва. Водночас, не мали успіху і спроби передчасно форсувати політичну й військову інтеграцію.

Але на сучасному етапі розвитку Європейського Союзу, який вже став однорідним господарським простором із достатньо сформованою економічною системою і єдиною валютою, якісно новою особливістю інтеграційних процесів стає його перетворення в політичну силу. Очевидним стає факт прискореного руху до політичної інтеграції ЄС. Прийняття Лісабонського договору остаточно завершило інституціональну ідентифікацію Євросоюзу як економічного і політичного центру світового співтовариства. Гасло «батька Європи» Жана Монне про Сполучені Штати Європи, яке раніше здавалося міфом і химерою, знаходить реальні риси. Адже регіональна економічна інтеграція не може ефективно розвиватися без відповідної політичної системи регулювання і наднаціональної влади.

Великомасштабні акції на просторі Європейського співтовариства не можна реалізувати без політичної волі національних держав, політичних механізмів і узгодженої політичної стратегії. Видатними дослідниками історії новітнього часу В. Ключевським, Ф. Броделем, А. Тойнбі, які аналізували генезис розвитку державності, показано, що економічні інтереси трансформуються в ширші суспільні зв'язки, а з них виростає політичний союз. Метою «погодженої стратегії» ЄС є формування політичної системи, а саме: створення Європи як самостійної економічної і політичної сили світового масштабу. Саме тому євробудівництво було не тільки «Європою трестів», а й «Європою держав», і якщо їхні акції були економічними, то логіка поступово стає все більш політичною. У наші дні цей процес виходить на більш високий рівень формування політичного союзу держав і наднаціональної влади.

Розірваний у часі і просторі, процес політичної інтеграції йде нерівномірно і стрибкоподібно, а тому відстає від економічної інтеграції. Він йде від секторальної інтеграції (ЄОВС) і формування «однорідного господарського простору» (ЄЕС) до Співтовариства як економічно структурованої системи і потім до політичного Союзу, легітимізованого Лісабонським договором.

Активні імпульси пов'язані з історичними поворотними моментами європейської історії, наприклад, підсумками Другої світової війни, «Великою рецесією» 70-х рр.,

нарешті, з геополітичними зрушеннями, спричиненими зникненням біполярної системи та розвалом соціалістичного табору. Перетворення США в єдину супердержаву стимулювало зовнішньополітичну активність ЄС [15]. Неогегемонізм США, відводячи Євросоюзу роль другого порядку, має, як писав колишній прем'єр-міністр Італії Дж. Амато, «спокусу відігравати роль єдиної супердержави, що діє в односторонньому порядку». Стратегія ЄС орієнтована на багатополлярний світ, на роль рівноцінного суб'єкта світової політики. «Європа, сильна в політичному плані, яка відіграє роль першого порядку на світовій арені» — так формулював завдання ЄС у новій, «просторовій ері» колишній прем'єр-міністр Бельгії Г. Верховстадт. Розширення Євросоюзу на Схід — це не тільки переділ господарського простору колишнього соціалістичного табору, а й формування майбутнього політичного простору, що займає половину європейського континенту, на основі власних цивілізаційних цінностей.

Вихід на пріоритетні позиції політичних компонентів розвитку Євросоюзу диктується і внутрішніми проблемами. Розмах націоналізму в останньому десятилітті, сепаратизм і так званий «національний егоїзм» серед урядів і еліт, радикальні виступи Ле Пена і його прихильників у Європі (популістів, які виступають і проти глобалізації, і проти Європейського Союзу та його інститутів) — знакове явище сучасності, переплетіння класових, соціальних, етнічних суперечностей, які ні національні уряди, ні Єврокомісія не можуть ані уникнути, ані згладити. Ле Пен і його прихильники виступають із альтернативною програмою денонсації договорів «Європи технократів» і перебудови системи на націоналістичній основі. Соціально-політична нестійкість, погроза громадській безпеці, сплеск тероризму послужили стимулом для формування «територіального простору, заснованого на безпеці, волі і правосудді» — такою є думка французького экс-міністра у справах Європи, євродепутата П'єра Московічі [16].

Як відзначають західні дослідники З. Бауман, П. Вагнер, Х. Арндт та ін., однією з причин прискореного просування в напрямі політичної інтеграції і посилення наднаціональної влади інститутів ЄС стає ще один феномен останніх років. Західні вчені називають його «вакуумом влади» [17]. Він пов'язаний із кризою державності, з ерозією регулюючих функцій держави, ростом серед населення недовіри до владних структур. У ході глобалізації і нової технологічної ери національні держави найчастіше демонструють «фрагментарність державного контролю», «ірраціональність поведінки», «поведінковий параліч» — і в економічній сфері, і в питаннях безпеки громадян. Англійський соціолог і філософ З. Бауман пише: «Сучасний політичний суверенітет держав є лише слабка тінь багатогранної політичної, економічної, військової і культурної автономії держав минулого [18]». Аналітики ЄС при розробленні програми «Європа-2010» відзначали, що національні уряди і держави передають частину своїх функцій приватним і громадським організаціям, церкві тощо.

У той же час європейці стають усе менш політизованими. Як показало нещодавно проведене опитування громадської думки, тільки 43% громадян європейських країн вважають, що політика відіграє важливу роль у їхньому житті. Крім того, вони не дуже то й довіряють інститутам влади. Як з'ясувалося, найбільшою довірою користуються органи місцевого самоврядування — їм довіряє майже половина європейців. А от національному парламенту й уряду довіряють тільки близько 30% громадян країн ЄС, тоді як 60% ставляться до них з недовірою. Політичним партіям не довіряють взагалі 73%. Якщо виключити місцеве самоврядування, то число тих, хто не довіряє жодному із трьох основних політичних інститутів

сучасного демократичного суспільства (парламенту, уряду і політичним партіям), досягає 62%.

Звичайно, ці цифри варіюються по країнах. Автори дослідження підкреслюють, що в цілому рівень довіри в країнах Північної та Західної Європи вище, ніж у Південній та Східній Європі. Так, у Польщі, де найпоширеніші нігілістські політичні установки, більше 80% опитуваних не мають довіри до будь-яких національних політичних інститутів. Ці дані дозволяють говорити якщо не про кризу західної політичної моделі, то, принаймні, про наявність серйозних проблем: довіра політичним інститутам традиційно відіграє важливу роль у концепції громадянського суспільства, якій країни ЄС приділяють стільки уваги.

Ставлення до політичних інститутів демонструє занепад значення політичної боротьби й фактичне зникнення реальної політики із життя європейців. Багато спостерігачів пов'язують це з характером сучасного демократичного суспільства, в якому, по суті, є тільки один вимір, який, як цілісна система, містить у собі політику, економіку та культуру. У цій системі всі серйозні політичні рішення приймаються, виходячи з існуючого «ліберального консенсусу». Політична сфера втрачає свою автономність і перетворюється в місце застосування тих або інших управлінських технологій, у машину, що штампує політичні рішення. Це не може не позначатися на рівні довіри політичним інститутам.

Картину ослаблення ролі політики в житті суспільства гармонійно доповнює й частково пояснює теорія «кінця ідеології», вперше озвучена на Заході наприкінці 1950-х. Її прихильники вважають, що політичне життя західних країн перестало будуватися на основі якогось суперництва цінностей і пов'язують зникнення ідеологій з політичного життя з настанням ери постіндустріалізму з її новою суспільною структурою та економікою. У цих умовах традиційні суспільні ідеології — лібералізм, консерватизм та соціалізм, що ведуть своє походження ще з часів Французької революції, втратили свою актуальність, не відповідаючи новій соціальній реальності. Однак їм на зміну не прийшло жодної альтернативи. Виник ідеологічний вакуум, який заповнювався завдяки холодній війні і протистоянню із СРСР. Після краху радянського блоку бездіяльність та ставка на технологічність у західній політичній системі стали очевидними для багатьох.

Саме тому цей «вакуум влади» національних урядів прагне заповнити наднаціональна влада, інститути Співтовариства шляхом усе більш тісної політичної уніфікації, в тому числі завдяки реалізації Лісабонського договору. Кожному етапу євробудівництва передують теоретичне розроблення шляхів, форм і методів розвитку, яке згодом трансформуються у визначену політичну стратегію і оформлюється у відповідних договорах. Історичний контекст дозволяє простежити конфліктно-компромісну динаміку політичної інтеграції, логіку її натхненників і провідників, зіткнення протилежних доктрин. Ідея об'єднаної Європи як «політичної сили» (Ж. Монне) з'явилася ще на початку інтеграції в рамках дискусії про те, що повинно бути спочатку: економічна інтеграція або політична; зі змістовної сторони — «Європа націй» або «Нація-Європа». Її об'єктивною основою були: економічна розруха після війни, посилення впливу США, побоювання відновлення Німеччини як економічного конкурента і вогнища милітаризму і «холодна війна», що набирала обертів [19].

Ідеологом політичної інтеграції, «Федеральної Європи» як єдиного цілого виступив Жан Монне. Він висував новаторську ідею делегування суверенітету національних держав наднаціональній владі і створення європейського уряду, що суперечило

всім канонам двохсотлітнього розвитку в Європі національних держав. Європа «повинна усвідомити свою ідентичність і свій суверенітет», — писав Ж. Монне. Його філософія передбачала взаємодію економічних, політичних і моральних факторів. Він висував тези «фактичної солідарності», «політичної відповідальності», «європейського духу», однорідної економіки і цивілізаційного шляху до Західної Федерації [20].

Нерівномірність економічного і політичного розвитку, суперечності між Англією і Францією, побоювання малих держав і скептицизм США не створювали сприятливого ґрунту для федералістських ідей. Висунувши на перший план концепцію «Нація Європа», Жан Монне в той час не одержав підтримки. Теоретик західної інтеграції професор Андре Маршаль згодом писав: «Федеральна Європа не химера, але вона ще не дозріла» [21]. У післявоєнній Європі обговорювалися дві доктрини: а) «ліберальна Європа без кордонів» [22] і б) регіональна «солідарна Європа». Перша передбачала ліквідацію митних кордонів, друга — митний, економічний і, як віддалену перспективу, політичний союз. Прихильники ліберальної Європи (К. Віннер, Я. Тінберген) орієнтувалися на автоматичний механізм ринку, вільну конкуренцію при непорушності національного суверенітету і національних економічних політик. Суть цієї концепції була «тільки торговельна, але не економічна. Ринок розглядався не як причина, а наслідок інтеграції», — писав А. Маршаль. З цією концепцією ліберальної Європи була співзвучна і космополітична концепція «мондіалізму» — своєрідний попередник сучасної теорії глобалізації.

Інша група вчених (А. Маршаль, П. Юрі, Ж. Денію тощо) висунули концепцію «солідарної Європи» [23], створення автарктичного й економічного «простору солідарності» у масштабах Малої Європи. На відміну від «ринковиків», вони пропонували інтеграцію структурну, інтеграцію економічних політик, а не тільки ринку, активну інтервенцію держави, координацію національних політик і захист інтересів Співтовариства. Закладалися теоретичні основи регіональної інтеграції, яка через координацію політик відкривала перспективу формування спільної політики у сфері господарства й ринку. Цей метод регіональної інтеграції був названий «комунітарним», і його сутність полягала в поступовій передачі частини функцій національних держав інститутам Співтовариства. Фактично це був перехідний період до тіснішого політичного співробітництва, до політичної системи держав.

Розглядаючи федералістські ідеї з погляду формування єдиної політичної системи ЄС, слід зазначити, що практично до останньої третини ХХ століття вони були приглушені — панувала ідея Ш. де Голля — «Європа держав», «Європа націй». Але проблема політичної Європи не пішла в небуття. Вона трансформувалася в концепцію функціоналізму, яку її теоретик Е. Хаас формулював як перехід «від політично інспірованого загального ринку до економічного, а потім автоматично і до політичного союзу». Ця концепція була співзвучна з теорією фазності, викладеною в роботах Ф. Махлупа: митний союз, загальний ринок, економічний союз, спільна інтеграція з елементами політичної системи [24]. Теорія функціоналізму, фазності і «комунітарний метод» А. Маршала припускали поетапне діюче формування економічної системи шляхом інтеграції економічних політик та поступове визрівання в політичну інтеграцію.

«Велика рецесія» 70-х рр. разом із кризою кейнсіанських ідей «керованого капіталізму» призвела до приходу в Західну Європу неоліберальних ідей Ф. фон Гаєка та інших теоретиків ринкового абсолютизму, «цілком відкритого ринку». Кейнсіанські ідеї «економіки попиту» змінювалися ліберальними поглядами

«економіки пропозиції» [25]. Тетчеризм і «рейганоміка» як неоконсерваторські напрями почали усе активніше обговорюватися у Співтоваристві. Глобалізація і міжнародний капітал диктували свої закони, і стратегія ЄС не могла їх ігнорувати. Але ЄС прагнув пристосуватися до нових умов. Як пише професор Н. Ябко, ринок розглядався як «існуюча реальність, нормативна модель, простір розвитку», «спільний горизонт» [26]. Але при цьому в ЄС продовжують притримуватися концепції «комунітарного методу», тобто узгодженого політичного регулювання в масштабах Співтовариства.

В умовах експансії заокеанського капіталу американські теоретики розглядають Співтовариство як якусь другорядну величину. Так, професор Р. Триффін писав про неефективність національного суверенітету Співтовариства і про більш організований суверенітет США, про розчинення ЄЕС у зоні долара, про автоматичне створення Атлантичного співтовариства. Західноєвропейські вчені відповіли концепцією «блокової економіки» і формуванням ЄЕС як самостійного центра сили. Академік Луї Арман і професор Мішель Дранкур у монографії «Європейське парі» писали, що «економічна дійсність відвернула Європу від політичного дозрівання, але ставить політичний імператив – створення Федерації, відмінної від США і СРСР, яка заповнить вакуум між ними [27]. Рубіж XX–XXI століть оживляє федералістську теорію. Професор Д. Сіджанскі у своїй монографії «Майбутнє федералізму в Європі» пише про наступаючу «еру федералізму», про «федералістську революцію», про те, що «федералістська революція» і федералізм – «інтегральна частина європейської культури, заснованої на її відмінності і єдності» [28]. Професор Ж. Рубан, критикуючи «національний егоїзм», сепаратистські устремління деяких урядів, писав, що національний суверенітет – «мала величина, яка дедалі зменшується», а національну незалежність варто розглядати в системі європейської незалежності. В умовах реформи інституціональної структури Євросоюзу ідеологія і філософія доктрини «Європа-держава» доповнюється новими поняттями: «європейський народ», який формує суспільний і політичний простір, «європейське громадянство», що розглядається не тільки як правова форма, а й як елемент політичного простору, як фактор самосвідомості, «європейська ідентичність», яка вбачається як належність до визначеної цивілізації з її культурою, релігією, побутом і історично сформованими традиціями. Регіональна інтеграція розглядається як цивілізаційний процес, багато в чому унікальний і самодостатній [29].

Перебудова існуючої інституціональної структури ЄС стає об'єктом наукової розробки і загальної стратегії. Теза про еру федералізму може бути спірною, але фактом є те, що доктрина Ш. де Голля «Європа Націй» вже не має абсолютного пріоритету, а фігурує поряд із доктриною Жана Монне «Нація-Європа». Доктрина «Європа-держава» знаходить свій прояв у формулах видних державних діячів. Так, экс-президент ФРН Ріхард фон Вайцеккер порушував питання про необхідність політичного Союзу з метою уникнення етнічних конфліктів. Екс-президент Франції Франсуа Міттеран після об'єднання Німеччини висував формулу «Конфедерація Заходу і Сходу», Голова КЕС Жак Делор – формулу «Федерація держав-націй». У той же час экс-президент Франції Жак Ширак декларував формулу «Європа народів на службі громадян», а экс-міністр закордонних справ ФРН Йошка Фішер бачив майбутню Європу як «федерацію з парламентом, президентом і єдиним урядом». Поступово з тіні виходить концепція «Європа-держава» і береться на озброєння інтеграційної стратегії як одна з майбутніх моделей політичної Європи. Процес визрівання політичного простору не є стихійним, він – результат погодже-

ної і деякою мірою вимушеної стратегії Євросоюзу, обумовленої конкретно-історичними обставинами і викликами епохи.

Інтеграційна стратегія ЄС від початку була спрямована на формування митного, економічного, валютного, а також політичного союзу. Вона виходить із принципу економічної і політичної взаємозалежності, цивілізаційної основи та ідентичності частини європейського континенту. Ця стратегія будується на узгодженні національного і наднаціонального регулювання, ринкової і конституціональної інтеграції, економічних і політичних важелів керування під час євробудівництва в масштабах спочатку «малої», а потім і розширеної Європи. Вона виробляється ідеологами Єврокомісії і вченими країн ЄС, і є компромісом між національною і наднаціональною владою, проходить етапи економічної і політичної інтеграції, роблячи акценти то на економізм, то на федералізм відповідно до конкретних умов, змінюючи тактику, але не залишаючи кінцеву мету – економічно і політично об'єднану Європу.

Початкові етапи розвитку ЄС ґрунтувалися – використовуємо формулу Жака Делора – на «стратегії економічного прагматизму», спрямованій на реформу господарської структури, соціально-економічну стабілізацію, ліквідацію технологічного відставання від США і на протистояння американському прагненню створити «атлантичну зону вільної торгівлі» [30]. Курс на формування однорідного господарського простору при ліквідації застарілих промислових баз, забезпечення контрольованої інфляції, ресурсозберігаючого типу виробництва (аграрна, технологічна, соціальна Європа), є, як ми вважаємо, політично погодженою стратегією функціонального просування ЄС до політичної уніфікації. Це стало результатом політичної кооперації, політичного мислення і волі, «федеральної економічної політики» [31].

Світова економічна і фінансова криза 70-х рр. відкриває нову фазу інтеграції – одночасне просування до валютно-економічного і політичного союзу. Доповідь Давіньйона (1970 р.) закликала до політичної уніфікації. План Вернера (1970 р.) про валютний союз припускав створення наднаціональних структур: центра керування економічною політикою і системи центральних банків, що передбачало перехід частини національного суверенітету інститутам співтовариства. Депутат французьких Національних зборів Жан Пудевіль у статті «Крок за кроком» писав: «Погоджуючись на створення єдиної валюти, європейські держави допускають відмову від володіння одним із основних знарядь національної політики» [32]. Стратегія політичної інтеграції знаходить свій прояв у низці документів і практичних інституціональних перетворень. З'являється «Доповідь Тіндемманса» (1975 р.) про перетворення «дев'ятки» у політичний блок федеративного або конфедеративного типу зі спільною зовнішньою політикою і політикою безпеки і відповідним конституційним оформленням [33].

Співтовариство робить кілька кроків у цьому напрямі: три комісії – ЄОВС, Євроатом і ЄЕС – зливаються воедино, розширюються прерогативи Європарламенту, що обирається прямим голосуванням (1979 р.), створюється перший політичний орган – Європейська Рада. Єдиний європейський акт (1984 р.) містив «замасковані» тези політичної інтеграції (визначення та запровадження спільної європейської політики у сфері зовнішніх зносин; досягнення якомога більшої координації позицій держав-учасниць у політичному та економічному аспектах безпеки; зважання кожної держави на позиції інших держав-учасниць, а також на інтерес, який представляє прийняття та здійснення спільних європейських позицій [34]).

Головним підсумком інтеграційної стратегії ЄС стало утворення вперше в історії органічної структури – Співтовариства, нової міжнародної форми міждержавного

і наднаціонального співробітництва, політичної кооперації і створення наднаціональної влади із власними важелями управління і фінансових ресурсів. Генеральний секретар КЕСЭ. Ноель стверджував, що «Співтовариство — більше, ніж міжурядова організація. Його інститути мають власне обличчя і широкі повноваження» [35]. Можна констатувати, що «система Монне», як її назвали західні теоретики, дала паростки політичної інтеграції і до кінця ХХ століття майже сформувалася у визначену політичну систему. Це був своєрідний перехідний період підготовки до створення політичного фундаменту і політичної надбудови майбутнього Європейського Союзу.

Історичні зміни на рубежі ХХ–ХХІ століть визначили і поворотні моменти в інтеграційній стратегії ЄС. Прихований паралелізм економічної і політичної інтеграції попередніх етапів поступово трансформується в економічну і політичну конвергенцію. Була поставлена задача реконструкції інститутів Співтовариства, перетворення його в «політичну силу», «супердержаву», відновлення інституціональної системи на федеральній основі. Європейський простір у масштабах Співтовариства починає розглядатися не тільки як географічний, соціально-економічний, а і як політичний простір.

Нова фаза активного визрівання політичної інтеграції дала свої реальні результати. Європейське Співтовариство трансформувалося в Європейський Союз (1992 р.). Його політичні компоненти утворюють три опори: спільний ринок, спільна зовнішня політика і політика безпеки, а також правосуддя і юстиція. Розширюються компетенції Європарламенту, який відтепер утверджує склад Комісії і найважливіші міжнародні договори. Було намічено розширення ЄС і реформування його інституціональної структури. Амстердамський договір (1997 р.), Договір у Ніщі (2000 р.) і низка інших документів ЄС передбачають не тільки спільну валюту і соціальний вимір, а і військовий: європейську ідентичність у сфері безпеки і оборони. Вводиться європейське громадянство. Закінчився процес ратифікації Лісабонського договору, який вносить поправки до існуючих договорів і, це мабуть, незворотна тенденція до більш чітко структурованої політичної системи, об'єднаної на власних цивілізаційних цінностях Західної і Східної Європи.

На сьогодні, жодне з нових інтеграційних угруповань у світі не може зрівнятися із ЄС за рівнем розвитку та зрілістю об'єднання. Модель Європейського Союзу стає привабливим прикладом для всього світу. На початку ХХІ століття процес розширення ЄС стимулювався, з одного боку, великим бажанням країн-кандидатів повернутись до материнського дна європейської цивілізації, а з іншого, об'єктивною зацікавленістю «старих» членів ЄС у експансії впливу, здобутті нових ринків, завершенні процесу політичного об'єднання Європи.

Аналізуючи пройдений шлях розвитку європейських країн, можна стверджувати: соціокультурний чинник став дійсно вагомою компонентою у справі розбудови сучасного Європейського Союзу. У той же час, соціокультурний вектор європейської інтеграції залишається найменш «просунутим» із суто об'єктивних причин, пов'язаних із особливостями національного історичного розвитку. Не випадково важливим напрямком європейського інтеграційного процесу є формування так званих «європейських регіонів», що, по суті, є еманцією глибинних соціокультурних меж на рівні локальних територіальних об'єднань.

Зазначимо, що соціокультурні властивості історичних суб'єктів призводять до встановлення соціокультурних меж — своєрідних «демаркаційних ліній» і в історичному міжцивілізаційному контексті, і між окремими групами (блоками) країн

1.4. Інтеграція в Європі: геополітичні та етнокультурні засади

сучасного, переважно європейського за своєю сутністю, цілісного цивілізаційного організму. Історично так склалося, що соціокультурні межі, як правило, не збігаються з політичними кордонами, які є віддзеркаленням розвитку тенденцій іншого, ніж духовність чи культура рівнів. Соціокультурні «демаркаційні лінії» досить повільно змінюються у часі і певною мірою протистоять політичним чи економічним змінам. Політичні кордони держав змінюються значно частіше, ніж геополітичні та соціокультурні межі.

Що стосується політичних аспектів європейської інтеграції, то на відміну від економічних, тісніше пов'язаних з матеріальними потребами і швидким пошуком компромісних рішень, політичні аспекти здебільшого пов'язані з проблемами функціонування національних державних механізмів, з поняттям суверенітету, національної ідентичності, узгодженням позицій різних політичних еліт тощо. На сьогодні суто з політичного погляду певною мірою можна говорити про посилення гомогенності сучасного Європейського Союзу. Однак очевидно, що порівняно невисокий ефект процесу європейської політичної інтеграції (централізації) дедалі продовжує стримувати не менш вагомий феномен ідентифікації (регіоналізації), який живлять існуючі соціокультурні стереотипи.

Суттєвим чинником впливу на зміну політичних кордонів у Європі є глобалізація, котра потребує більш тривалого часу для її вирішального впливу на існуючі соціокультурні межі. Але остаточно соціокультурна глобалізація стане дійсним історичним фактом лише тоді, коли вона «ліквідує» зовнішні і внутрішні соціокультурні межі в Європі.

Дискусія також точиться навколо визначення геополітичних меж нової об'єднаної Європи. Визнавши мусульманську Туреччину кандидатом на вступ, ЄС гіпотетично зупиниться на соціокультурному кордоні Сирії, Іраку, Ірану. Проте розширення до самого Близького Сходу, говорячи термінологією С. Хантінгтона, може спровокувати «зіткнення цивілізацій» у структурі самого Європейського Союзу.

Внутрішні соціокультурні бар'єри для європейської спільноти формують насамперед національні меншини. Своєрідним джерелом, що живить і множить цей фактор, стають іммігранти, котрі, по суті, є «щепленням» на європейський цивілізаційний організм ментальних традицій інших цивілізацій. Спроможність щодо здійснення соціокультурної інтеграції іммігрантів до європейських цінностей стає питанням конкурентоспроможності Європейського Союзу. Існуюча європейська правова система досить надійно захищає права національних меншин, за винятком циган, басків, корсиканців та деяких інших. Однак ставлення до іммігрантів, як свідчать повсякденні повідомлення преси, є ще досить конфронтаційним. Причини цього полягають насамперед у конфлікті соціокультурних цінностей. Із сучасної європейської імміграції найбільш вороже ставлення зазнають сьогодні на собі мусульмани, яких сприймають переважно як «терористів», «ісламських фанатиків» тощо.

Мусульманський світ певною мірою намагається адаптуватись до сучасних тенденцій глобалізації, але темпи цієї адаптації суттєво відмінні від європейських, і він ще довгий час проявлятиме «неадекватну» реакцію на приниження віри правовірних витворами сучасної масової культури у вигляді рок-музики, моди або інших винаходів «гуманітарної інтервенції». Як наслідок, ще досить тривалий час спостерігатиметься напруження між традиційною християнською та мусульманською цивілізаціями.

Тому нагальною потребою стає налагодження діалогу культур, адже сьогоднішні іммігранти неминуче стануть завтра національними меншинами. Отже, соціокультурна

інтеграція іммігрантів до «титової» нації (зі збереженням умов для культурної ідентичності етнічних груп) стає справжнім викликом, від ефективності відповіді на який залежить перспектива мирного співіснування або зіткнення цивілізацій з усіма негативними наслідками для формування нової глобальної системи [36].

Україна як повноцінна держава нової Європи знаходиться в процесі засвоєння нею європейських реалій у всіх їх проявах та стрімкій динаміці. Цьком вірогідно, що разом із розширенням Європейського Союзу на Схід виникатиме й потреба у новому політичному центрі посттрансформаційної Європи. Один із таких вірогідних кандидатів – Україна.

Прийняття восени 2009 р. Лісабонського договору всіма країнами — членами ЄС вивело співтовариство на якісно новий рівень із власною правосуб'єктністю, а отже — це надало йому можливість стати справжнім політичним гравцем світового масштабу. А ще до набрання ним чинності, 19 листопада 2009 р. на саміті ЄС у Брюсселі лідери 27 країн обрали першого президента Європейського Союзу та першого міністра закордонних справ ЄС. Ними стали відповідно прем'єр-міністр Бельгії Херман ван Ромпей та британська баронеса Кетрін Ештон, яка працювала комісаром з торгівлі ЄС.

Вже сам процес відбору кандидатур на найвищі посади ЄС та результати голосування за них представників країн-членів засвідчили важливу тенденцію формування нової політичної культури компромісу та стратегічного мислення всередині ЄС.

Головним фактором обрання нового керівництва стали не тільки баланс інтересів між «старою» і «новою» Європою, а й політико-культурні, цивілізаційні чинники. Зокрема, Ромпея обрали за те, що він зміг владнати конфлікт між двома бельгійськими регіонами — Фландрією та Валлонією. Після парламентських виборів 2007-го призначений прем'єр-міністром Бельгії Ів Летерм не зміг створити новий уряд. У країні почалася політична криза. Розвиненіша Фландрія хотіла відділитися від країни. У грудні 2008-го бельгійський король Альберт II попросив представника консерваторів Германа ван Ромпея очолити уряд. Новому прем'єр-міністру вдалося ефективно залагодити конфлікт.

Оскільки глава уряду Бельгії був креатурою франко-німецького тандему, висування британської лейбористки Кетрін Ештон підтримали представники «нової» Європи. Важливе значення також мав гендерний чинник, співвідношення між великими та малими державами-членами, між консерваторами та соціал-демократами, проєвропейська спрямованість кандидатів.

1 грудня 2009 р., коли набрав чинності Лісабонський договір, президент Європейської ради ван Ромпей та верховний представник ЄС із закордонних справ і політики безпеки Кетрін Ештон приступили до виконання своїх обов'язків.

Лісабонський договір є черговим вагомим кроком у бік розв'язання інституціональної кризи в ЄС. В той же час він не позбавлений окремих суперечностей та недоліків. Про це свідчать численні винятки, доповнення, які містить угода та дискусії, що виникають із цього приводу. Існує багато суперечок стосовно значимості Лісабонського договору для Європейського Співтовариства та особливо — країн, що тільки мріють про набуття статусу держави — члена ЄС. Як сподіваються державні діячі Євросоюзу, Лісабонський договір зміцнить ефективність ухвалення рішень в ЄС, вдосконалив його внутрішню демократичність та сприятиме консолідації європейської зовнішньої політики, а також стане новим виміром розбудови Європи. Водночас експерти вважають норми Лісабонського договору менш чіткими та зрозумілими за норми Європейської конституції. Громадяни, у свою

чергу, сподівалися отримати достовірне та чітке уявлення про інституційну структуру Євросоюзу, засади його функціонування. Як відзначає багато авторитетних експертів (наприклад, А. Міссіролі [37]), Лісабонський договір підвищує ефективність роботи структур ЄС, але не вирішує кардинальним чином проблему «дефіциту демократії». Рівень легітимності Європейського Союзу й довіри до нього в очах громадян, як і раніше, недостатній.

Практичний сенс Лісабонського договору полягає в тому, щоб зробити розширений ЄС керованим. Зокрема, більшість питань в Раді ЄС буде вирішуватися кваліфікованою більшістю, а не консенсусом. При цьому виключається можливість введення вето однією країною. Нова процедура голосування передбачає ухвалення рішення за принципом «подвійної більшості», тобто під «кваліфікованою більшістю» тепер буде розумітися більшість в 55% всіх країн — членів ЄС, яка представляє не менше 65% населення Союзу. Якщо питання не стосується пропозиції Єврокомісії, то більшість визначається в 75% всіх країн, а вимоги з кількості населення не змінюються. Щоб заблокувати рішення, необхідні негативні позиції як мінімум 4 країн.

Процедура прийняття рішень, ухвалена в Ніщі, буде діяти до 2014 р. Із 2014 по 2017 рр. почне діяти нова система, однак може застосовуватися також і стара процедура за бажанням країни-члена. Крім того, із 2014 діятиме механізм, що дозволяє малим країнам — членам ЄС вимагати перегляд рішень, якщо вони вважають це за потрібне. Лише в деяких сферах процедура односторонності ще буде застосовуватися. Це зовнішня політика і безпека, оподаткування, соціальна сфера та культура.

Нові інституційні перетворення в ЄС створюють чіткі політико-системні передумови для вироблення єдиної європейської ідентичності в межах існуючого соціального простору Союзу. Крім того, посилюється прозорість, демократична легітимність європейських інституцій.

По-перше, Лісабонський договір підтвердив права, пов'язані з європейським громадянством, і вперше юридично окреслив демократичні засади Євросоюзу. Вони спираються на три основні принципи: 1) демократична рівність; 2) представницька демократія; 3) соціальна демократія.

Окрім іншого, у Лісабонському договорі закладено інструмент, що стимулює пряму участь населення в політиці ЄС, — «громадська ініціатива». Єврокомісія зобов'язана розглянути заяву із проханням прийняти той або інший закон, якщо вона підписана мільйоном громадян. Громадяни ЄС мають можливість впливати на загальноєвропейське законодавство через комітет з петицій Європарламенту, однак це дозволяє їм лише давати оцінку існуючим правовим нормам ЄС. На відміну від цього, «громадська ініціатива» дозволяє громадянам прямо висувати законопроекти і формувати порядок денний Європейського Союзу. Йдеться про важливе нововведення, яке вперше висуває поняття соціальної демократії на європейську політичну арену. Крім того, воно надає європейським громадянам право на пряме волевиявлення. Щоб нововведенню сприяли умови, які привели до чіткішого розподілу повноважень і спрощенню юридичних інструментів, що має на меті максимально наблизити громадянина ЄС та інституційні структури Євросоюзу. Також у Договорі відзначається необхідність проведення консультацій з асоціаціями, громадянським суспільством, робітниками і роботодавцями. Таким чином, чиновники ЄС спробували вирішити проблему негативного ставлення до них з боку простого населення, яке вважає, що Брюсселю немає діла до того, чим живуть «пересічні люди» [38]. Оцінювати «громадську ініціативу» поки що зарано, хоча, на наш погляд, саме з нею пов'язані найперспективніші шляхи вирішення проблеми «дефіциту демократії».

До того ж, новий договір коригує цінності і цілі ЄС (ст. 2 і 3 Договору про ЄС). Таким чином, принципи, що розглядалися раніше як суто декларативні: захист громадян ЄС в усьому світі, економічна, соціальна і територіальна єдність, культурне різноманіття та ін., – тепер поряд із соціальними цілями стають засадничими завданнями внутрішньої і зовнішньої політики Євросоюзу. Завданням ЄС також стає створення «внутрішнього ринку» і досягнення цілої низки цілей: повна зайнятість, соціальний прогрес, високий рівень захисту довкілля, боротьба проти дискримінації в усіх сферах, соціальна справедливість, захист прав дітей тощо.

Крім того, згідно Лісабонського договору «ЄС поважає права, свободи і принципи, викладені в Хартії з прав людини», вона «має ту ж юридичну силу, що й основоположні договори ЄС» (ст. 6 Договору про ЄС). Попри те, що текст Хартії не було включено у Договір, її положення є обов'язковими [39].

Хоча новий документ і не формалізує спільний прапор і гімн об'єднаної Європи (на практиці нинішня символіка залишатиметься у вжитку), натомість введено посаду президента Європейської ради, яка набуває офіційного статусу інституції ЄС як його керівний політичний орган. Запровадження посади постійного голови цієї євроінституції посилює її функцію спільного політичного скеровування та координації діяльності Євросоюзу, а також відкриває нові можливості для проведення ефективної зовнішньої політики ЄС на міжнародній арені.

Так само злиття посад високого представника зі спільної зовнішньої та безпекової політики і комісара з питань зовнішніх відносин ще більшою мірою сприятиме становленню Євросоюзу як впливового актора міжнародних відносин, реалізації «європейського виміру дипломатії» та тіснішій координації зовнішніх політик держав-членів. У своїй роботі Кетрін Ештон зможе опертися на Європейську дипломатичну службу, до якої увійдуть відповідні управління генерального секретаріату Ради та Європейської комісії (разом із її 130 закордонними представництвами), а також відряджені працівники дипломатичних відомств держав-членів. У зв'язку з побоюваннями окремих держав, ще в рішенні Міжурядової конференції уточнювалося, що створення подібного поста, як і проведення спільної політики ЄС у сфері міжнародних відносин, жодним чином не торкнеться політики окремих держав – членів ЄС, включаючи членство у Раді Безпеки ООН.

Значно підвищується роль Європейського парламенту: 95% рішень прийматимуться спільно Європарламентом і Радою ЄС, у два рази більше, ніж досі. З утвердженням процедури спільного рішення як звичайної законодавчої процедури Європейський парламент уподібнюється до нижньої палати бікамерального законодавчого органу, в рамках якого Європарламент представляє громадян Євросоюзу, а Рада міністрів як вища палата захищає інтереси держав-членів. У деяких сферах Парламент даватиме згоду на проведення в життя рішень Ради, в інших же випадках Рада повинна буде проводити консультації з Парламентом з пропозицій Єврокомісії. Рада стає зв'язаною не стільки рішеннями Парламенту, скільки необхідністю проведення необхідних консультацій. Досягнення паритетності з Радою логічно завершує поетапну еволюцію Європарламенту від дорадчого органу до повноправного учасника законодавчого процесу в ЄС [40]. Європарламент матиме значний вплив на регулювання Шенгенського простору, надання притулку, а також на співробітництво в галузі цивільного права та боротьби з організованою злочинністю. Крім того, ця інституція прийматиме остаточне рішення в переговорах про бюджет ЄС.

Розширення повноважень Європарламенту відповідно до Лісабонського договору може стати вирішенням проблеми «дефіциту демократії», який, за визначенням С. Уільямса, полягає у «розриві між повноваженнями, переданими Співтовариству,

та ефективністю контролю, здійснюваного Європарламентом» [41]. Йдеться про розширення сфери застосування «спільного рішення». Частіше використання цього механізму дозволило б Європарламенту ефективніше контролювати Раду ЄС і виявляти більш сильний тиск на держави — члени ЄС. Однак слід враховувати, що прямої залежності між зростанням впливу Європарламенту на КЄС і демократизацією політики на рівні Євросоюзу немає. Ключовим інструментом для Європарламенту у справі посилення власного впливу є вільніший доступ до інформації. Це — необхідна умова для підвищення політичної активності населення Євросоюзу з найширшого спектра питань.

На думку Н. Кавешникова, для зміцнення легітимності рішень Євросоюзу недостатньо впливу національних парламентів, натомість їх втручання може знизити ефективність роботи органів ЄС [42]. Ця теза слушна лише почасти. Положення Лісабонського договору допоможуть зменшити своєрідну «інформаційну асиметрію» між виконавчою владою та парламентами держав — членів ЄС, що дозволить національним парламентам вести більш чітку й осмислену політику щодо Євросоюзу. При цьому розширення повноважень національних парламентів у середньостроковій перспективі буде одним із ключових факторів політичного розвитку Європейського Союзу. Про те, що національні легіслатури серйозно мають намір використовувати можливості, надані Лісабонським договором (хоча б у сфері отримання додаткової інформації), говорить їхнє прагнення розширити повноваження та апарат постійних представників при Європарламенті [43]. У середньостроковій перспективі розширений доступ до інформації створить основу для більш активної діяльності Європарламенту і підвищення ролі національних парламентів на загальноєвропейському рівні.

Слід відзначити, що в рамках посилення спільної безпекової та оборонної політики ЄС Договір про реформу встановлює обов'язкову колективну відповідальність країн — членів ЄС. Якщо держава стала жертвою агресії, інші держави «зобов'язані» надати допомогу і підтримку «усіма можливими засобами». Водночас держави — члени надалі визначатимуть і контролюватимуть перебіг та зміст євробудівництва завдяки збереженню вимоги однаковості при перегляді установчих договорів, чіткішому розмежуванню повноважень між Євросоюзом та державами-членами і, зокрема, дотриманню принципу присвоєння компетенцій, відповідно до якого Євросоюз діє виключно в межах повноважень, наданих йому установчими договорами. Більше того, Лісабонський договір надає державам-членам право добровільного виходу з ЄС і встановлює відповідну процедуру.

По суті, набуття чинності Лісабонського договору надає нового імпульсу процесу політичного, економічного та демократичного розвитку Євросоюзу, значно посилює його культурну ідентичність та цивілізаційний вплив на сусідні регіони. Відтепер об'єднана Європа має змогу більше взаємодіяти з «іншими» суб'єктами міжнародних відносин і при цьому зберігає свої власні інтеграційні цілі та цінності, що є невід'ємною частиною європейської цивілізації й основою для формування «європейської ідентичності». Така постановка завдання вкрай необхідна в умовах дедалі більшої інтеграції європейських держав. Коли величезна кількість рішень приймається не національними урядами, а в Брюсселі, то самого лише юридичного оформлення цього об'єднання замало. Тут варто вже говорити про легітимізацію інституцій ЄС в очах пересічних громадян.

Саме пошук шляхів легітимізації нових функцій європейських структур спонукає шукати спільну ідентичність, яка об'єднувала б сотні мільйонів громадян. Це завдання є непростим з огляду на попередній досвід становлення Євросоюзу як

колективного утворення. Адже відчуття європейської спільності протягом багатьох століть було притаманне переважно представникам культурних, політичних й економічних еліт, а пересічні громадяни Євросоюзу залишаються орієнтовані переважно на свої національні держави, культурні надбання, історію, звичаї, обряди, символіку.

В еволюції Європарламенту, національних парламентів держав-членів, пошуку прямих форм участі громадян у політиці Євросоюзу закладений ключовий напрям розвитку Європейського Союзу в середньостроковій перспективі. Лісабонський договір формує низку передумов для участі населення в політиці Євросоюзу. Тепер необхідно, щоб громадяни ЄС змогли чітко ідентифікувати себе з тією або іншою політичною силою й, відповідно, впливати на її місце в політичній системі ЄС, – саме так може початися процес формування загальноєвропейського демосу.

Іншими словами, сьогодні ЄС знаходиться в процесі формування європейської «колективної політичної ідентичності» [44]. Цей процес є настільки складним, наскільки і важливим для майбутнього України, для якої відкривається нове вікно можливостей. Адже тепер ЄС може більш детально та предметно зосередитися на трьох фундаментальних викликах: подоланні відставання у соціально-економічному розвитку нових держав-членів, зокрема через реформу спільного бюджету ЄС; розблокуванні процесу розширення Євросоюзу на країни Західних Балкан і Туреччину; встановленні поглибленої асоціації з країнами Східної Європи та Закавказзя [45].

Яскравим прикладом, що характеризує нову політико-системну та цивілізаційну дієздатність ЄС, стала Резолюція Європарламенту щодо ситуації в Україні, прийнята депутатами Європарламенту в день інаугурації нового Президента України 25 лютого 2010 р. У цьому документі вони привітали українців із чесними виборами та визнали, що Україна – європейська держава і відповідно до Статті 49 Договору про Європейський Союз може подати заявку на членство у ЄС як будь-яка інша європейська країна, яка дотримується принципів свободи, демократії, поваги до прав людини та основних свобод, а також верховенства права [46]. Також у резолюції було зазначено, що Україна є стратегічно важливим сусідом ЄС, зважаючи на її ресурси, населення та географічне розташування, що ставить нашу державу на особливий шабель в Європі та робить її ключовим регіональним актором.

Резолюція Європарламенту щодо ситуації в Україні є потужним політичним сигналом для подальшого розвитку відносин з ЄС і дуже важливо його не втратити. Проголошуючи 3 червня 2010 р. «Послання до українського народу», Віктор Янукович наголосив: «Найвищим пріоритетом нашої зовнішньої політики була і залишається євроінтеграція» [47].

Водночас представникам нової української влади варто чітко усвідомлювати, що у відносинах ЄС із сусідніми країнами поряд з політичними і економічними чинниками істотно зростатиме значення цивілізаційного фактора. Йдеться передусім про додержання прав та свобод людини і громадянина, соціально-ринкову економіку, політичний плюралізм, толерантність до інших поглядів, визнання свободи совісті, забезпечення гендерної рівності, повагу до навколишнього середовища.

Використані джерела та література

1. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Сходження європейської ідеї. – К., 2009; Гальчинський А. С. Україна на перехресті геополітичних інтересів. – К., 2002; Доценко К. О. Ідея об'єднаної Європи в дослідженнях українських істориків (1990-ті роки – початок XXI ст.) [Електронний ресурс] / К. О. Доценко: Наукові праці історичного факультету ЗНУ. – Вип. 27. – 2009. – Режим

1.4. Інтеграція в Європі: геополітичні та етнокультурні засади

- доступу: <http://sites.znu.edu.ua/historySciWorks/issues/27/410.ukr.html>; Ковальова О. В. Європейська інтеграція і геополітичні процеси в Європі. — К., 2003; Кондратюк С. В. Європейська політика об'єднаної Німеччини. — К., 2007. Кудряченко А. І. Геополітичні виміри Європейського Союзу / Геополітика. — К., 2004. — С. 129–155; його ж: Лісабонська програма Євросоюзу — реальна відповідь на сучасні виклики / Трибуна. — № 9–10. — К., 2009; Євроатлантичний доступ України та її відносини з Росією / Україна дипломатична. — К., 2009; Европейский выбор Украины: достижения и перспективы // Revista de Filosofie, Sociologie si Stinte Politice/ Cuisineu 7/2009; Спецвыпуск журналу «Віче» / № 16, 18 і 19 за 2009 рік: Євроінтеграція України: реалії, необхідність, перспективи; Солошенко В. В. Підтримка Німеччиною євроінтеграційних прагнень України; Рудяков П. М. Євроінтеграційні перспективи України у світлі реформування Євросоюзу та Філоненко Р. Ю. Досягнення та виклики європейської інтеграції у монографії: Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього: колективна монографія / за ред. проф. А. І. Кудряченка. — К.: Фенікс.
2. Копійка В. В. Європейський Союз: заснування та етапи становлення / В. В. Копійка, Т. І. Шинкаренко. — К., 2001. — 406 с.; Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз. Історія і засади функціонування. — К.: Знання, 2009.
 3. Манжолла В. А. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті роки) / В. А. Манжолла, М. М. Білоусов, Л. Ф. Гайдуков та ін. — К., 1999. — 297 с.
 4. Погорська І. І. Євроінтеграційна політика Франції / Автореф. дис... канд. істор. наук. — К., 2002. — С. 15–16.
 5. Кудряченко А. І. Європейська політика ФРН (70–90-ті рр.). — К., 1996. — 5 с.
 6. Там само: с. 201.
 7. Кривонос Р. А. Німеччина у структурі європейського співробітництва. — К., 2002; Кондратюк С. В. Європейська політика об'єднаної Німеччини. — К., 2007.
 8. Кривонос Р. А. Німеччина у структурі європейського співробітництва. — К., 2002. — С. 20.
 9. Бордачев Т. В. Пределы европеизации. Россия и Европейский Союз 1991–2007: теория и практика отношений / Т. В. Бордачев. — М.: ГУ-ВШЭ, 2008. — 403 с.
 10. Буторина О. В., Борко Ю. А. Расширение Европейского Союза и Россия / Ю. А. Борко, О. В. Буторина. — М.: Деловая лит., 2006. — 567 с.
 11. Посельський В. Оновлені договори чи ерзац-конституція [Електронний ресурс] / В. Посельський; Інтернет-газета «Дзеркало тижня». — № 40 (669). — 2007. — Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1600/60914>
 12. A Secure Europe in a Better World. European Security Strategy [Електронний ресурс]: Adopted at the European Council meeting in Brussels, December 12, 2003. — Р. 1. — Режим доступу: http://consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78_367.pdf
 13. A Secure Europe in a Better World. European Security Strategy [Електронний ресурс]: Adopted at the European Council meeting in Brussels, December 12, 2003. — Р. 2. — Режим доступу: http://consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78_367.pdf
 14. Euromed Report [Електронний ресурс]: Issue № 70. December 3, 2003. — Режим доступу: http://europa.eu.int/comm/external_relations/euromed/publication.htm
 15. Глухарев Л. Политические компоненты развития Евросоюза / Л. Глухарев. Современная Европа. — М., 2003. — № 2. — С. 26.
 16. Le Monde [Електронний ресурс]: 10 decembre 2000. — Режим доступу: <http://scholar.lib.vt.edu/IntefNews/LeMonde/index/2000/1m-Decembre-2000.html>
 17. Хаасс Р. Американський дослідницький центр про проблему розширення НАТО [Електронний ресурс] / Р. Хаасс; Інтернет-газета «День». — 1997. — № 115. — Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/285376/>
 18. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. — М., 2002. — 390 с.
 19. Глухарев Л. Политические компоненты развития Евросоюза / Л. Глухарев; Современная Европа. — М., 2003. — № 2. — С. 28.
 20. Monnet J. Memoirs / J. Monnet; London: Collins, 1978. — p. 346.
 21. Marchal A. L'Europe solidaire / A. Marchal; Paris., 1964. — p. 262.
 22. Тинберген Я. Пересмотр международного порядка / Я. Тинберген. — М., 1980. — С. 52–56.
 23. Тинберген Я. Пересмотр международного порядка / Я. Тинберген. — М., 1980. — С. 267, 69.
 24. Euroforum 68. L'Europe dans le monde de demain. Saarbruck, 1968. — P. 123–124.
 25. Глухарев Л. Политические компоненты развития Евросоюза / Л. Глухарев. — Современная Европа. — М., 2003. — № 2. — С. 30.

26. Probleme economique, P., № 276, 22 mai 2002.
27. Armand L., Drancourt M., Le Pari European, Paris, 1968. — P. 17–19.
28. Сиджански Д. Федералистское будущее Европы: от Европейского сообщества до Европейского Союза / Д. Сиджански. — М.: Российск. Гос. Гуманит. Ун-т, 1998. — С. 15.
29. Draft Treaty establishing a Constitution for Europe. Title I: Definition And Objectives Of The Union, adopted by consensus by the European Convention on 13 June and 10 July 2003 [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://european-convention.eu.int/docs/treaty/cv00850.en03.pdf>
30. Кернз В. Вступ до Права Європейського Союзу / В. Кернз; К., 2002. — С. 379.
31. Глухарев Л. Политические компоненты развития Евросоюза / Л. Глухарев; Современная Европа. — М., 2003. — № 2. — с. 31.
32. Le Monde, 19–20 decembre, 1970.
33. Див., наприклад: Tindemans L. Report on European Union 1975–1976 / L. Tindemans; Bulletin of the European Communities. Supplement. Brussels, January 1976.
34. Сорон Ж.-Л. Курс з європейських інституцій: європейська головоломка / Ж.-Л. Сорон. — К.: 2001. — С. 86.
35. Див.: Noel E. Les mages de L'Europe / E. Noel; Paris, 1976.
36. Василенко И. А. Диалог цивилизаций: социокультурные проблемы политического партнёрства / И. А. Василенко. — М.: Эдиториал УРСС, 1999. — 272 с.
37. Missiroli A. No quick fix for Europe's legitimacy problem. EPC Challenge Europe. Issue 17. December 2007. P. 41.
38. Draft Treaty Amending The Treaty on European Union And The Treaty Establishing the European Community [Електронний ресурс] / (OR.fr): 5 October 2007. GIG 1/1/07 REV1 // Conference of the representatives of the governments of the member states. — Art. 12. — p. 9. — (Рада ЄС). — Режим доступу: <http://www.consilium.europa.eu/igcpdf/en/07/cg00/eg00001.en07.pdf>
39. Теліпко В., Мартинюк С. Реанімація Євроконституції та перспективи Лісабонського договору // Журнал «Юридичний авангард». — 2009. — № 1. — С. 8–9.
40. Посельський В. Європейський Союз після ратифікації Лісабонського договору [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. — № 38 (766) 10–16 жовтня 2009. — Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1600/67405/>
41. Williams S. Sovereignty and accountability in the European community / Keohane R. O., Hoffmann S. (eds.) The new European community: Decision-making and institutional change. Boulder, CO: Westview Press. P. 155–176.
42. Кавешников Н. Ю. Євросоюз в процессе трансформации // Современная Европа. — 2005. — № 3. — С. 18–34; A midsummer night's Treaty / EPC. Post-summit analysis. June 2007.
43. Eleventh Bi-annual report: Developments in European Union procedures and practices relevant to parliamentary scrutiny. COSAC. May 2009.
44. Максименко І. В. Європейський Союз на початку ХХІ століття: пошук зовнішньополітичної ідентичності [Електронний ресурс] // Вісник Одеського національного університету: соціологія і політичні науки, 2009. — Т. 14. — Випуск 13. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/vonu/Sip/2009_13/pdf/t14v13s687-693.pdf
45. Посельський В. Європейський Союз після ратифікації Лісабонського договору [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. — № 38 (766) 10–16 жовтня 2009. — Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1600/67405/>
46. Резолюція Європарламенту щодо ситуації в Україні (повний текст) [Електронний ресурс] // УНІАН. — 26.02.2010. — Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-364951.html>
47. Послання Президента України В. Януковича до українського народу [Електронний ресурс] // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — 03.06. 2010 р. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/17307.html>

1.5. ВЗАЄМОДІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ І НАДНАЦІОНАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ В ОБ'ЄДНАНІЙ ЄВРОПІ

Формування та подальший розвиток Європейського Союзу – сучасного інтеграційного об'єднання європейських держав, стає доволі яскравим підтвердженням і уособленням процесів світової глобалізації, що відбуваються протягом останніх десятиліть. Водночас посилення інтеграційних процесів нашоюхується на багато труднощів та проблем, що мають не лише теоретичні, а й суто практичні виміри. Серед них: економічні, соціальні, політико-правові, організаційні, проблеми ефективності діяльності відповідних структур. Пошуки відповідей, підходи до їх розв'язання багато в чому визначали і визначатимуть у подальшому конкурентоспроможність самої об'єднаної Європи.

До кола таких питань, що час від часу актуалізуються, належить проблема засад взаємовідносин і ефективної взаємодії інститутів держави та інтеграційних наддержавних структур. Адже від самого початку Європейські Співтовариства, а потім і Євросоюз були і є складним і багатоаспектним організмом, аналогів якому у світі немає. Створення останнього та прагнення політиків надати Європейському Союзу більш вагомих рис гравця сучасного, все відчутніше глобалізованого світу імперативно і все гостріше ставлять проблему взаємодії національних і наднаціональних інститутів. До того ж ця проблема тією чи іншою мірою завжди поставала в колі питань поліпшення взаємодії на рівні об'єднаної Європи.

У теоретичному плані провідною ідеєю процесів глобалізації постає піднесення ролі та впливу на міжнародні відносини транснаціональних організацій і структур. Деякі дослідники пророкують, що глобальні сили, під якими розуміють транснаціональні організації, інші глобальні економічні чинники, а також глобальну культуру та різні ідеології глобалізації, стають настільки сильними, що ставиться під питання подальше існування окремих національних держав. Параметри політичної глобалізації визначаються кризою потенціалу окремих держав, зростанням проблем планетарного масштабу, виникненням нової політичної культури, що характеризується поширенням і сприйняттям загальносвітових цінностей та інтересів. Поставлений ще в 70–80-х роках прогноз щодо майбутньої неефективності національної держави у високоінтегрованому до транснаціональних структур суспільстві на рубежі ХХ–ХХІ століття нині зазнає переосмислення. Прямі аналогії між економічною і політичною інтеграцією стали не настільки вдалимими, як здавалося раніше. Невідповідність між фактично сформованим єдиним світовим ринком і національними державами вимагає в умовах політичної глобалізації дійсно нового переосмислення. Що відбудеться з державою у процесі подальшої глобалізації, з її правом монополії на законне насильство, із зовнішнім суверенітетом – це не лише теоретичні питання, що постають перед науковцями дослідницьких центрів світу [1].

Аналіз процесів «розмивання» та «девальвації» статусу держави й послаблення централізованих інститутів державної влади практично виділився у самостійний напрям досліджень. Головним з погляду проблеми державного суверенітету наслідком процесів глобалізації є суперечності між наростаючою економічною і політичною взаємозалежністю країн і народів, з одного боку, і збереженням за державою права самостійно і на свій розсуд розв'язувати глобальні проблеми – з іншого. Наслідком процесів глобалізації є втрата державою низки своїх функцій на

міжнародній арені й поява на ній значної кількості нових міжнародних акторів, неурядових організацій, транснаціональних корпорацій, що беруть на себе функції, які їм делегуються окремими державами, тим самим фактично обмежуючи свій зовнішній суверенітет. Зворотний бік процесу глобалізації і наднаціональних органів влади – етнічний сепаратизм, депресивність окремих регіонів, що призводить також і до «девальвації» внутрішнього суверенітету. Таким чином, дослідники відзначають два, здавалося б, взаємовиключні процеси – інтеграцію і децентралізацію, кожний з яких не сприяє *status quo* державної влади [2].

Поряд з цим слід брати до уваги, що події на міжнародній арені, починаючи з XV століття, призвели до утвердження національних держав, відносини між якими ґрунтувалися на силовій рівновазі. Логіка паритету сил означала також ведення безкінечних війн, наймасштабнішими з яких у період Нового й Новітнього часу стали Тридцятилітня війна (1618–1648 рр.), війни революційної Франції і Наполеона I, французько-пруська війна (1870–1871 рр.), Перша світова (1914–1918 рр.), Друга світова (1939–1945 рр.) та, врешті-решт, холодна війна між Заходом і Сходом, яку уособлювало протиборство США та СРСР. Відправним моментом їх початку було прагнення однієї держави чи групи держав переглянути існуючий в Європі статус-кво. Така спроба піднятися над іншими та досягти панування неминуче викликала рішучу відсіч з боку решти держав. Як правило, кожна війна завершувалася встановленням нової рівноваги. Такий перебіг подій ставав уже сталою традицією.

Проте кожна нова спроба порушення рівноваги коштувала численних людських життів і матеріальних втрат (прикладом може слугувати Друга світова війна). Водночас досить важливим для подальшої післявоєнної ходи континенту було переосмислення в 50-х рр. XX ст. більшістю політичних діячів, кращими представниками еліти західноєвропейських країн національних цінностей і цілей розвитку. Зважившись на розрив із попередніми традиціями суперництва, що призводило до воєн, більшість із них перетворилися на активних прихильників об'єднання зусиль і будівництва так званого спільного європейського дому [3]. На Сході континенту тодішні підходи і дії західноєвропейців, м'яко кажучи, не викликали захоплення, а точніше, засуджувалися і їм пророкували невдачу. Проте наголос на спільності європейської культури й цивілізаційних вимірів, історичної долі і необхідності об'єднання зусиль заради досягнення соціально-економічних зрушень стали поруч із завданнями протистояння комуністичному Сходові досить дієвими спонуками формування й розвитку того інтеграційного об'єднання, яке з 1993 року називається Європейським Союзом.

Щоб збагнути всі особливості й складність тих процесів, що відбувалися за період сходження та функціонування ЄС і наслідком чого завжди було прийняття компромісних рішень, слід завжди брати до уваги ті чинники, що впливали саме на досягнення таких компромісів. У такому контексті слід хоча б побіжно оглянути етапи і складові сходження об'єднаної Європи – створення Європейських Співтовариств та їх еволюцію у напрямі прогресуючого поглиблення та розширення інтеграції, що привела до сучасного інтеграційного об'єднання Європейського Союзу.

У самих витоків західноєвропейської, а нині загальноєвропейської інтеграції стояли видатні постаті, державні діячі, які увійшли в історію як «батьки Європи» – Ж. Монне, Р. Шуман, К. Аденауер, А. де Гаспері та інші. Зваживши на історичне минуле, вони усвідомили, що європейські держави складають фактично єдиний географічний, економічний та політичний простір, здатний, в межах єдиного ринку, гарантувати добробут і процвітання всіх учасників. Ці діячі змогли надати

імпульс європейському починанню конкретним проектом, здатним змінити курс європейської історії, визначити зміст і напрями європейського будівництва [4, 43].

У відомій заяві Робера Шумана 1950 р., яку підготував Жан Монне, було вперше чітко викладено принципи поступового та поетапного підходу до європейської інтеграції. На думку М. Леонарда, «геніальність Жана Монне полягала у створенні ним «невидимої руки Європи», завдяки якій із національних інтересів кожної держави складалось організоване європейське суспільство» [5, 36].

За винятком Ж. Монне, «батьки Європи» походили з прикордонних регіонів, де не було міцного підґрунтя для формування націоналістичних почуттів. Усі ці видатні особистості були знайомі з різноманітними культурами, що забезпечувало їм різнобічно розвинені світоглядні засади. Погляди засновників проекту об'єднували католицький універсалізм, латинська культура, технократизм і прагматизм [6, 59].

Звісно, на початку побутували різні засади об'єднання зусиль. Коли з'ясувалося, що інституціональний підхід до європейської інтеграції, який передбачав шляхом опрацювання й прийняття європейської конституції дати «згори» імпульс формуванню політичного союзу, не спрацьовує, «функціоналісти» запропонували розпочати пошуки шляхів співробітництва «знизу», в обмежених секторах, що представляли спільні інтереси європейських країн (секторальна інтеграція).

На відміну від інституціонального, функціональний підхід до інтеграції передбачав, що європейські держави, які шойно відновили свій національний суверенітет після Другої світової війни, не мусили від нього одразу ж та повністю відмовлятися на користь федерації європейських держав. Натомість, їм лише треба було відмовитися від догми неподільності і цілісності суверенітету та від певних частин суверенітету у чітко визначених сферах [7, 61].

Наголосимо, що в процесах формування Євросоюзу, сучасного інтеграційного об'єднання, належну роль відігравали і об'єктивні, і суб'єктивні чинники. Відомо, що інтернаціоналізація господарського життя у другій половині ХХ ст. стала провідною тенденцією розвитку сучасної світової економіки. Найбільш повно та чітко економічні інтеграційні процеси виявилися в Західній Європі, де з другої половини ХХ ст. починає формуватися єдиний господарський простір цілого регіону. В межах останнього поступово складаються загальні умови відтворення руху факторів виробництва та постають механізми його регулювання. Ясна річ, що, окрім ідеї єдиної Європи, яку висували попередні мислителі та тогочасні політики, діяли об'єктивні чинники: інтернаціоналізація економічно-господарського життя, розгортання науково-технічної революції, відчутне посилення ролі транснаціональних компаній та глобальні впливи виробництва й руху капіталу.

Водночас слід завжди мати на увазі, що в перші повоєнні роки здавалося проблематичною сама можливість досягнення солідарності між провідними європейськими державами, для яких залишався пріоритетним захист власних національних інтересів [8, 73]. Нідерланди й Данія віддавали перевагу ООН, інші держави були прихильниками ідеї регіональної європейської організації, яка б відповідала комбінації тих чи інших сил: французько-британському порозумінню або угоді Франції з Бенілюксом. Лондон, обтяжений проблемами власної валюти і заборгованості перед США, надавав перевагу традиційним зв'язкам із країнами Британської Співдружності й Північною Америкою. Париж не полишав надій на можливість об'єднання Західної Європи під французьким керівництвом.

У перші повоєнні роки виношувалися різні проекти розчленування Німеччини: поновлена ідея відокремлення Рейнської області з метою забезпечення безпеки

Франції; міжнародне управління Руром із союзницьким міжурядовим комітетом для забезпечення потреб Франції у німецькому вугіллі; проект 1946 р., що передбачав інтернаціональне управління долинами Рейну, Ельби, Одери, Дунаю; створення великого Бенілюксу під опікою Франції з відповідними угодами, митним союзом і підпорядкованістю Німеччини. Усі ці проекти зустріли опозицію Лондона та Вашингтона, а також були відхилені Нідерландами, які не погоджувалися з протекціоністськими планами Парижа [9].

Після провалу французьких спроб консолідувати Європу під франко-англійським керівництвом або в союзі з Бенілюксом ідея «західного союзу» трансформувалася в план «атлантичного співробітництва», який спочатку отримав визнання у Франції, Італії й Бельгії. Водночас, у Західній Німеччині Християнсько-демократичний союз (ХДС) на чолі з Конрадом Аденауером відстоював ідею західноєвропейської інтеграції з метою подолання ізоляції німців.

Інтеграційним процесам сприяв започаткований з літа 1947 р. американський «план Маршалла», який забезпечив надання фінансової допомоги для відбудови повоєнної економіки Європи. Відомо, що допомога пропонувалася усім державам континенту. Однак, оскільки СРСР засудив американську ініціативу як спробу економічно прив'язати Європу до США, її змогли прийняти лише ті країни, що не потрапили до радянської сфери впливу. «План Маршалла» відіграв вирішальну роль у відбудові й модернізації Європи і, в першу чергу, у відродженні Західної Німеччини та в налагодженні її тісних зв'язків з європейськими партнерами [10, 75].

З метою координації виконання «плану Маршалла» 12 липня 1947 р. у Парижі розпочала роботу конференція 16 європейських держав, які погодились прийняти американську допомогу, з метою визначення спільних економічних потреб. На конференції було створено Комітет європейського економічного співробітництва. Пізніше, у 1948 р., він був перетворений на Організацію європейської економічного співробітництва (ОЄЕС). Ця організація мала забезпечити розподіл американської допомоги, а також координацію національних економічних політик країн-учасниць. Зазначимо, що з приєднанням позаєвропейських держав ОЄЕС 1960 р. перетворилася на Організацію економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР).

Деяко пізніше, 5 травня 1949 р., виникла Рада Європи (РЕ). Метою Ради було об'єднання європейських держав на основі таких цінностей, як представницька демократія, ринкова економіка, свобода особистості, дотримання прав людини та принцип верховенства права (у статуті Ради ці цінності названі «спільним надбанням» європейських народів), сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу, а також розвитку європейської культурної самобутності, яка базується на різних системах суспільних цінностей і охоплює різні культури».

Проте зростання напруженості між Францією й Німеччиною з приводу Саару в 1948–1950 рр., а також політична слабкість Ради Європи змушувала прихильників об'єднаної Європи шукати нові шляхи інтеграції. З іншого боку, посилення конфронтації між Сходом і Заходом (блокада Берліна з 23 червня 1948 до 12 травня 1949 р., початок війни в Кореї в серпні 1950 р.) зумовлювали відмову Франції від жорсткої позиції щодо відродження Західної Німеччини та її економічної незалежності.

Саме францuzько-німецьке порозуміння, підтримане США, стало ключовим фактором європейської консолідації і в минулому, і в подальшому утвердженні Євросоюзу. Більше того, від позиції цих двох держав, яких по праву називають локомотивами євроінтеграції, залежав успіх чи невдача наднаціональних починань. На

той час Франція була зацікавлена у формуванні об'єднання європейських держав із французьким лідерством з метою зайняти місце Великої Британії – попередньої натхненниці європейської політики протягом півтора століття [11].

Отже, консолідація Західної Європи мала пом'якшити міжнародну напругу на континенті і в більш широких межах. Цей чинник був і залишається доволі важливим у подальшому сходженні об'єднаної Європи.

Перші конкретні кроки на шляху до економічної інтеграції держав Західної Європи і формування наддержавних структур були зроблені з ініціативи міністра національного планування Франції Жана Монне, який запропонував передати керівництво виробництвом вугілля та сталі єдиному наднаціональному органу.

3 травня 1950 р. підготовлений Ж. Монне Меморандум був переданий міністру закордонних справ Франції Р. Шуману, який узяв його за основу власної Декларації, усвідомлюючи, що «єдина Європа не створиться одразу згідно з певним планом. Вона буде будуватися через конкретні досягнення, які спочатку створять солідарність де-факто». Він запропонував утворити спільний ринок у двох життєво важливих економічних секторах, що до цього використовувалися у військових справах: вугільному та сталевому. Така солідарність, за його баченням, «зробить війну між Францією та Німеччиною не тільки немислимою, а й фізично неможливою». Він запропонував передати певні повноваження прийняття рішень у цих двох секторах, які раніше належали окремим державам, незалежному органу. Рішення, прийняті цим органом, мали бути обов'язковими для виконання всіма країнами-учасницями [12]. Тим самим наднаціональний орган управління був покликаний модернізувати виробництво, створити однакові умови для вугледобувної і сталеплавильної галузей на спільному ринку, розвивати спільний експорт, поступово вирівняти умови праці робітників.

Декларація проголошувала рух у напрямі до об'єднання європейських народів, ставилася мета покінчити з багатостолітнім протистоянням між Францією й Німеччиною, а також створити міцну виробничу базу подальшої економічної інтеграції Європи. Хоча звернення Р. Шумана було адресовано всім європейським країнам, тільки п'ять із них – Німеччина, країни Бенілюксу та Італія – дали позитивні відповіді.

План Р. Шумана був схвально сприйнятий у США й різко розкритикований у СРСР. Велика Британія відмовилася брати участь у підготовчій роботі над проектом, оскільки не погоджувалася з принципом наднаціональності й митною інтеграцією, які могли ускладнити її відносини зі Співдружністю Націй. Громадська думка в країнах – партнерах Франції реагувала на план Р. Шумана в цілому прихильно.

Після довгих дискусій **18 квітня 1951 р. в Парижі Франція, Німеччина, Італія й країни Бенілюксу підписали договір, який на 50 років засновував Європейське співтовариство вугілля та сталі (ЄСВС)** [13]. Паризький договір передбачав підготовчий і перехідний періоди для адаптації національних промисловостей, по завершенню яких вводився спільний зовнішній тариф стосовно третіх країн.

Досить важливо, що Договір про ЄСВС засновував інституції, які стали передвісниками відповідних структур Європейського співтовариства і діяльність яких носила вже й зростаючий наднаціональний характер. У відповідності з Договором були утворені:

- **Вище правління** – виконавчий, колегіальний, незалежний від урядів, наднаціональний орган, який мав повноваження приймати рішення. Цей орган складався з восьми членів, призначених за спільною згодою країн-членів на шість років,

а також дев'ятого, який кооптувався іншими вісьмома. Першим президентом Вищого правління був Ж. Монне (1952–1954 рр.);

- **Рада міністрів** – створена на пропозицію країн Бенілюксу, представляла уряди для координації діяльності Вищого правління з економічною політикою окремих країн. Необхідною умовою для прийняття важливих рішень було одностайне схвалення Радою або прийняття його більшістю голосів. Це обмежувало федеративний характер інституційної системи ЄСВС;

- **Асамблея** призначалася національними парламентами держав-членів для здійснення демократичного контролю над Вищим правлінням. Асамблея не володіла законодавчими й бюджетними можливостями, але могла висловлювати вотум недовіри і зміщувати Вище правління двома третинами голосів;

- **Суд** складався із призначених урядами, але незалежних від них шести суддів. Покликанням європейського суду було – вирішувати спірні питання і можливість анулювати рішення органів ЄСВС;

- **Консультативний комітет** – без можливостей прийняття рішень; представляв виробників, робітників, комерсантів і споживачів [14].

У системі інститутів ЄСВС ключова роль від самого початку відводилася Вищому правлінню, створеному як виконавчий орган. Рішення Вищого правління були обов'язковими в усіх своїх частинах для державних установ всіх шести країн об'єднання. Створення в системі ЄСВС Вищого керівництва, наділеного реальними широкими наднаціональними повноваженнями, було серйозним кроком на шляху економічної інтеграції Європи, проривом у традиційних уявленнях про функціональну структуру міжнародних організацій. Водночас, на противагу Вищому правлінню створювалася Рада міністрів, яка обмежувала тенденції наднаціональності у розвитку інтеграційних процесів.

Інституції ЄСВС були з урочистостями відкриті Ж. Монне 10 серпня 1952 р. в Люксембурзі – першій «європейській столиці». Протягом перехідного періоду (до 1958 р.) було створено митний союз і запроваджено спільний митний тариф щодо третіх країн шляхом зниження митних тарифів, які в різних країнах становили від 12 до 28%, на рівень 6%. Між 1954 і 1961 рр. було запроваджено вільне пересування робочої сили. Велика Британія підписала з ЄСВС угоду про асоціацію в 1954 і тарифну угоду в 1957 р. [15].

Функціонування спільного ринку вугілля і сталі продемонструвало, що економічна інтеграція не лише можлива, а й вигідна. Водночас спонуками до нарощування співпраці й зростання ролі наднаціональних інститутів ставали не тільки успіхи, а й невдачі. Економічні кризи, різність підходів і відмінність результатів від очікувань тощо підштовхували лідерів євроінтеграції до пошуків спільних кроків і формування сучасної мережі наднаціональних інститутів та спільних засад зміцнення інтеграційного об'єднання. Варто зауважити, що у становленні ЄС була низка етапів, на кожному з яких цілі корегувалися з практикою, розширення та поглиблення інтеграції прислужувалися зміцненню засад єдності. Так, практика ЄСВС дозволила реально апробувати методи діяльності комунітарних інституцій, зняти існуючі складнощі чи адаптувати амбітність планів.

Із підписанням 1957 р. у Римі двох договорів, за якими створювалися Європейське економічне співтовариство (ЄЕС) і Європейське співтовариство з атомної енергії (Євратом), створювалися й відповідні інститути цих об'єднань. Перший договір також передбачав заснування Європейського соціального фонду (ЄСФ) та Євро-

1.5. Взаємодія національних і наднаціональних інститутів в об'єднаній Європі

пейського інвестиційного банку (ЄІБ). Втілення в життя проекту Спільного ринку мало відбутися поступово і передбачало перехідний дванадцятирічний період [16, 172].

Наднаціональний характер діяльності ЄЕС передбачалося формувати поступово: рішення спочатку мали ухвалюватися одностайно, згодом — кваліфікованою більшістю голосів. Обидві угоди мали одну спільну деталь: **Вище правління ЄСВС замінювалося Радою міністрів як ключовим органом в інституціональній системі європейських співтовариств.**

У ЄЕС постійне поточне управління справами Співтовариства покладалося на Комісію. На той час **Комісія складалася з дев'яти членів, призначених за спільною згодою країн-учасниць.** Головне завдання Комісії полягало в забезпеченні належного функціонування й розвитку Спільного ринку.

Сформована Європейська парламентська асамблея, спільна для ЄЕС, ЄСВС, Євро-атому, покликана була здійснювати консультативні й контролюючі функції. Парламентська Асамблея могла двома третинами голосів накладати вето на ухвали Комісії ЄЕС. Одразу ж після підписання Римських договорів була підготовлена й того ж дня підписана Конвенція про деякі майбутні інститути співтовариств. Згідно з Конвенцією створювався **єдиний для всіх трьох співтовариств Суд.**

До десятиліття існування трьох співтовариств було вирішено об'єднати їхні функціональні органи з метою економії ресурсів, що знайшло вияв у підписанні в Римі 8 квітня 1965 р. Договору про злиття трьох Співтовариств (заснування єдиної Ради і єдиної Комісії трьох Співтовариств під назвою «**Комісія європейських співтовариств**»). Спільна комісія почала діяти з 1 липня 1967 р., що означало фактичне об'єднання усіх трьох співтовариств в єдину структуру. Дана об'єднана структура отримала назву Європейське Співтовариство (ЄС, *European Community, EC*).

У перші роки існування Європейських Співтовариств інтеграція охопила переважно ринкову сферу й елементи регулювання сільського господарства. Головним досягненням перехідного періоду було запровадження спільного зовнішнього тарифу й створення митного союзу, який став підґрунтям подальшої економічної інтеграції ЄЕС. Скасування митних бар'єрів значно прискорило розвиток торгівлі між країнами — членами Співтовариства. Разом із тим, лібералізація торгівлі не призвела до очікуваного злиття шести ринків країн-учасниць у єдиний внутрішній ринок. Завершення його формування вимагало подальшої гармонізації національних законодавств, узгодження технічних стандартів і нормативів.

Поступово в рамках Співтовариства склався спільний внутрішній ринок. Із 1968 р. було ліквідовано митні збори у торгівлі між країнами, дозволено вільне переміщення робочої сили. Протягом цього періоду було прийнято більшість головних рішень щодо функціонування спільного сільськогосподарського ринку, визначено інструменти фінансування та засади механізму Спільної сільськогосподарської політики ЄЕС. Тож спільна організація виробництва, взаємна технічна допомога, обмін науково-технічною документацією сприяли швидкому зростанню виробництва країн ЄЕС та збільшенню товарообігу, що з 1956 по 1972 рр. зріс у 8 разів.

Історія розвитку інтеграції має для Європи дві складові, які взаємодоповнювали цей процес: поглиблення і розширення інтеграції. Проте несумісні уявлення різних політичних лідерів про майбутнє об'єднаної Європи, боротьба економічних інтересів і політичних підходів і в країнах-учасницях, і в межах Співтовариств породжували чимало суперечностей і зіткнень, вони часто давалися взнаки. Однак поступово, хоча й із затримками, набирав обертів механізм взаємодіяльності

Співтовариства. Наддержавний характер доводив свою доцільність, зростала дієвість його інституціональної системи.

Гостра економічна криза 1970-х рр. підштовхнула Європейське Співтовариство до плідних дискусій, розроблення і прийняття у 1986 р. Єдиного європейського акта (ЄЄА), що зняло цілу низку проблемних питань [17]. ЄЄА проголошував центральним завданням Співтовариства утворення до 31 грудня 1992 р. «простору без внутрішніх кордонів», тобто завершення формування єдиного спільного ринку, усунення всіх перешкод щодо вільного переміщення товарів, людей, послуг та капіталу в рамках ЄЕС. ЄЄА вносив доповнення до Римського договору, згідно з яким вперше в історії Співтовариства країни-члени зобов'язувалися тісно координувати економічну та валютну політику з метою перетворення Співтовариства у валютно-економічний союз. Вагоме значення ЄЄА надавав інтеграції у сфері наукових досліджень і розробок, у розвитку й освоєнні нових технологій. Такий підхід вимагав посилення наддержавних інститутів.

Особливе місце в ЄЄА приділялось *Європейському політичному співробітництву* в галузі зовнішньої політики. Віднині співробітництво у рамках Європейської ради отримало законодавчу основу. У структурі ЄПС був закладений новий інститут: *Політичний комітет*, який регулярно збирав директорів політичних департаментів Міністерств закордонних справ країн-членів. Метою діяльності Політичного комітету стала послідовна підтримка діяльності ЄПС і підготовки питань для обговорення на сесії міністрів закордонних справ ЄЕС. У випадку надзвичайних обставин Політичний комітет або нарада міністрів закордонних справ могли бути скликані протягом 48 годин на прохання не менше трьох країн-членів. У Брюсселі засновувався *Секретаріат*, який мав допомагати голові Ради міністрів координувати й ініціювати зовнішньополітичне співробітництво.

ЄЄА проголошував необхідність узгодження політики Співтовариства і ЄПС. Між ЄПС та інститутами ЄЕС уперше закладався прямий зв'язок, а голова Комісії офіційно брав участь у діяльності ЄПС. Рішення продовжували прийматися одностайно. Однак, щоб не ускладнювати прийняття тих чи тих спільних рішень, будь-яка держава могла утриматися під час голосування.

Єдиний європейський акт легітимізував новий інститут Співтовариства – *Європейську раду*, яка зайняла найвище положення в системі управління. Число засідань Європейської ради було скорочено до двох на рік. Засідання Європейської ради мали проводитися після закінчення шестимісячних строків головування чергової країни. Новим інститутом став також *Суд першої інстанції*, що мав розглядати трудові й адміністративні позови й тим самим розвантажити Суд Європейських співтовариств [18].

ЄЄА значно розширив повноваження *Європейського Парламенту* (ЄП). Метою цього заходу мало стати обмеження зростаючої концентрації влади в руках таких бюрократичних інститутів, як Комісія й Рада міністрів Європейського співтовариства. Європейський Парламент отримав можливість здійснювати більший вплив на процес прийняття законодавчих актів Європейського Співтовариства.

Значне місце в роботі ЄП займало виконання бюджетних повноважень. Починаючи з 1970 р. Парламент отримав право брати участь в обговоренні й прийнятті всіх фінансових документів, що дозволило йому стати законодавчим органом поряд із Радою міністрів Європейського співтовариства. ЄЄА закріпив та зафіксував цей стан речей. Починаючи з 1986 р., щорічні Акти про затвердження бюджету Співтовариства стали підписуватись головою Європейського Парламенту.

1.5. Взаємодія національних і наднаціональних інститутів в об'єднаній Європі

Взаємодія між інститутами Співтовариства відбувається на основі консенсусу. Це можна наочно продемонструвати на прикладі питання прийняття у Співтовариство нових членів. Ст. 8 ЄЄА, яка замінила абз. 1 ст. 237 Договору про ЄЕС, проголошує, що «будь-яка європейська держава може звернутися з проханням про прийняття у члени Співтовариства. Вона направляє прохання в Раду, яка після консультації з Комісією й отримання відповідного рішення Європейського парламенту, прийнятого абсолютною більшістю голосів, приймає рішення на основі «одностайності». Ст. 7 ЄЄА передбачила комплексний механізм для актів Ради, прийнятих у співпраці з Парламентом, за схемою: Рада висловлюється обов'язково кваліфікованою більшістю на пропозиції Комісії, які будуть прийняті у двох читаннях ЄП. У цілому, кваліфікована більшість ставала правилом.

Принцип одностайності залишався для всіх проблемних питань: європейська фінансова система, податки, вільне переміщення капіталу, освіта, умови діяльності представників регламентованих професій, вступ нових держав, асоціація. У двох останніх питаннях Парламент мав дати відповідне тлумачення, яке було б висловлено абсолютною більшістю [19].

Відповідаючи на виклики 1990-х рр. західноєвропейські держави скористалися геополітичними змінами і не лише поглибили, а й розширили географічні межі інтеграції. Вони підтримали трансформаційні процеси в країнах ЦСЄ, об'єднання Німеччини та демократичні процеси в державах пострадянського простору [20]. Німеччина підтримала позицію Франції щодо європейської валюти, чому раніше опонував Бонн. Водночас, ФРН наполягала на прискоренні процесу політичної уніфікації Співтовариства, наголошуючи на необхідності паралельної розбудови валютного й політичного союзів. Політичний союз дозволив би консолідувати Співтовариство напередодні нового розширення, запобігти відродженню націоналістичних тенденцій в об'єднаній Німеччині і міцно закріпити її у Співтоваристві. Париж і Бонн запропонували поширити компетенцію Співтовариства на такі сфери, як довкілля, охорона здоров'я, соціальна політика, енергетика, дослідження, захист споживачів. У поле діяльності Співтовариства було запропоновано увести такі нові сфери, як правосуддя і внутрішні справи. На реальні засади лягло запровадження європейського громадянства, посилення повноважень Європейського Парламенту, генералізація мажоритарного принципу. Визначалися напрями Спільної зовнішньої та безпекової політики.

Об'єднання Німеччини змінило внутрішню рівновагу в Співтоваристві. Однак, за виключенням Європейського Парламенту, кількісне представництво Німеччини в європейських інститутах залишилось без змін. За рішенням Європейської ради в Единбурзі у 1991 р. кількість німецьких євродепутатів збільшилася з 81 до 99 осіб, тоді як Франція, Італія та Велика Британія збільшили цю кількість відповідно з 81 до 87 депутатів [21].

Кувейтська та югославська кризи виявили обмеженість механізму ЄПС. Співтовариство діяло непослідовно, нерідко під тиском національних урядів, без врахування ситуації з відставанням від розвитку подій. Унаочненням такої позиції стала лінія Співтовариства в югославській кризі, яка фактично повністю дублювала політику Німеччини. Остання ж традиційно виступала за незалежність Словенії та Хорватії і вважала Югославію штучним утворенням. План Співтовариства щодо розв'язання балканського конфлікту з'явився запізно, у розпалі процесу дезінтеграції, і він, фактично, узаконив розпад Югославії. Все це, як і подальший перебіг

подій, підтвердило обмеженість Співтовариства здійснювати превентивні заходи, які попереджували б ескалацію напруження в регіоні.

Новим етапом сходження об'єднаної Європи став Маастрихтський договір про заснування з 1993 р. Європейського Союзу. Підготовча робота була ускладнена розбіжностями в позиціях країн-членів, у першу чергу навколо проблематики спільної зовнішньої політики й політики безпеки, критеріїв готовності країн-членів до введення єдиної валюти, генералізації мажоритарного принципу. Проте узгодження контраверсійних підходів уможливило об'єднати всі нові положення в одному документі — Договорі про Європейський Союз, який було підписано у Маастрихті 7 лютого 1992 р. [22].

Договір про Європейський Союз фіксував утворення Союзу на базі Європейських Співтовариств, доповнених політиками й формами співробітництва, введених новим Договором. Згідно з Договором, структура ЄС включає Європейські Співтовариства і політичний союз, у компетенцію якого входять сфери зовнішньої політики й спільної безпеки, а також співробітництво у сфері юстиції та внутрішніх справ. Слід зауважити, що сам термін «політичний союз» не потрапив у текст щодо політичного виміру.

Аналіз положень Маастрихтського договору про створення ЄС свідчить про те, що в документі було розмежовано соціально-економічний сектор, де домінує Співтовариство, та його наднаціональні органи. Поряд із цим, виділений і політичний сектор мав перевагу у функціонуванні саме міжурядових інститутів.

Маастрихтський договір про створення ЄС складається із семи розділів. У першому викладено загальні принципи; у другому — положення, що з метою утворення Європейського Союзу вносять зміни до Договору про ЄЕС; у третьому — зміни до Договору про ЄСВС; у четвертому — зміни до Договору про Євроатом; у п'ятому — положення про спільну політику у сфері зовнішніх стосунків і безпеки; у шостому — положення про співробітництво у сфері юстиції та внутрішніх справ і в сьомому — заключні положення.

Реалізація договірних положень активізувала політику у сфері охорони довкілля, досліджень і технологічного розвитку, розширила повноваження ЄС у таких областях, як промисловість, охорона здоров'я, транс'європейські мережі, захист споживачів, культура, освіта, професійна підготовка. Нові положення про промислову політику Співтовариства у сфері наукових і технологічних розробок та досліджень спрямовувалися на підвищення конкурентоспроможності європейської промисловості на світовому ринку.

Новий договір розширив контролюючі можливості Європейського Парламенту (ЄП), зокрема в бюджетній сфері. Комісія ЄС має представляти проекти законодавчих актів як у Раді ЄС, так і в ЄП, причому обидва інститути мають право приймати й відхиляти проєкт. Роль Європарламенту підвищувалась і при формуванні Комісії ЄС. Голова та інші члени Комісії перед тим, як бути призначеними спільним рішенням країн-членів, мали відтепер отримати вотум довіри від Європарламенту. Маастрихтський договір продовжив термін дії мандата Комісії до п'яти років, починаючи з 1995 р., щоб її функціонування хронологічно збігалось з повноваженнями ЄП. Таким чином, Маастрихтський договір підвищив роль Європарламенту, який він поставив на перше місце серед інститутів Співтовариства.

Маастрихтський договір увів у ранг наднаціонального інституту Співтовариства *Рахункову палату*, створену в 1975 р., що сприяло демократизації інституціональної

системи ЄС, заснував *Комітет регіонів* консультативного характеру і *відповідний Фонд*, також *посаду омбудсмена* з метою посилення захисту прав громадян ЄС.

Нововведенням стали положення про співробітництво у сфері юстиції і внутрішніх справ, виділені в Договорі про Європейський Союз в окремий розділ. Співробітництво у цій сфері стосувалося, в першу чергу, проблем, пов'язаних із розбудовою «вільного простору без кордонів»: охорона зовнішніх кордонів ЄС, імміграційна політика, надання притулку, візовий контроль, юридичне співробітництво, співробітництво органів охорони правопорядку, боротьба проти міжнародної злочинності, наркобізнесу, тероризму, корупції та шахрайства тощо. Співпраця органів правопорядку стала спиратися на організовану в масштабі Союзу Систему обміну інформацією, створену в Європейському поліцейському управлінні — *Європолі*. Згідно з Договором, країни-члени залишалися головними відповідальними інстанціями з підтримки суспільного порядку й забезпечення внутрішньої безпеки, однак виконання їхніх функцій у просторі без кордонів передбачало співробітництво на всіх рівнях. Сфера юстиції і внутрішніх справ підлягає правилам міжурядового співробітництва, що передбачає одностайне прийняття рішень у цій сфері.

Швидкоплинні зміни в Європі та світі вимагали опрацювання нових перспектив розвитку євроінтеграційних процесів, істотного реформування інституційної системи Євросоюзу. Прихильники прискорення інтеграційних процесів, яких надихнули елементи федералізації Співтовариства, закріплені Маастрихтським договором, де фіксувався пріоритет норм європейського права над національним правом, а також ієрархія норм європейського права, розподіл повноважень між Співтовариством та державами-членами, запропонували низку кардинальних змін. Так, 10 лютого 1994 р. Європарламент висловився за прийняття єдиної Конституції для Європейського Союзу. Окремі пропозиції виходили з необхідності запровадження інституту президентства ЄС як вищого виконавчого органу.

Зазначимо, що реальний розвиток Євросоюзу, «дефіцит демократії» в діяльності його бюрократичних структур та потреби надання більшої прозорості діяльності євроструктур змусили корегувати договірні положення, прийняті у Маастрихті [23]. Напрацювання Міжурядової конференції держав-членів та Європейської комісії лягли в основу прийнятого 2 жовтня 1997 р. так званого Амстердамського договору про зміну Договору про Європейський Союз та інших установчих актів.

Амстердамський договір посилив захист прав і свобод людини, передбачав застосування санкцій проти держав-членів, які порушують фундаментальні принципи свободи й демократії. Договір надав офіційний статус процедурам, спрямованим на зміцнення прав і свобод людини, її соціальним правам і гарантіям. Був розвинутий інститут європейського громадянства, уточнено, що громадянство Союзу доповнює, а не замінює національне громадянство. Все це лягало у площину зміцнення європейської ідентичності та критеріїв цивілізаційного простору [24].

Інституційні зміни стосувалися розширення законодавчих повноважень Європарламенту і підвищення його ролі у формуванні Єврокомісії, чим підвищувався його статус в ієрархії інститутів Євросоюзу. Відтепер призначення Голови Комісії урядами держав-членів має затверджуватися голосуванням у ЄП. Підвищувалася роль Голови Комісії, яка працює під політичним керівництвом свого Голови, останній з часу власного призначення бере участь у виборі членів Комісії. Була розширена сфера прийняття рішень у Раді кваліфікованою більшістю, а одногослність рішень залишалася у питаннях конституційного порядку: поправки до угод,

прийняття нових членів, податків. Амстердамський договір інтегрував Шенгенські угоди до правової системи Євросоюзу. Принципам субсидіарності та пропорційності був присвячений окремий протокол, яким визначалися шляхи реалізації цих принципів, критерії і процедурні правила, яких мають дотримуватися інститути ЄС. У Договорі приділено значну увагу зміцненню механізмів СЗБП.

У контексті майбутнього розширення ЄС за рахунок країн ЦСЄ важливим по-стало поглиблення інтеграції, завершення інституціональної реформи і корегування філософії подальшого європейського будівництва. Реформи, спрямовані на підвищення ефективності функціонування Євросоюзу після його розширення, остаточно були узгоджені на сесії Європейської Ради в Ніцці 2000 р. По-перше, було розширено сферу застосування голосування кваліфікованою більшістю, а предметом одностайного голосування залишалися лише 70 позицій від всіх статей Договору про заснування Євросоюзу, що складає тільки 10%. Це стало підтвердженням демократичних засад діяльності ЄС.

По-друге, було прийнято рішення щодо перерозподілу квот у голосуванні в Раді Євросоюзу, яке мало набути чинності після розширення ЄС і з урахуванням кількості населення кожної держави. З прийняттям 12 нових членів, тобто в ЄС-27, кваліфікованою більшістю має бути не менше 255 голосів із 342, але лише у випадку, якщо вони представлятимуть не менше 65% загальної кількості населення Євросоюзу.

По-третє, у Ніцці було узгоджено рішення, що з розширенням ЄС усі держави-члени матимуть по одному комісару в Європейській комісії, а кількісний склад якої не перевищуватиме 27 комісарів. У випадку подальшого розширення Євросоюзу Комісія функціонуватиме на засадах ротаційної системи. Були розширені повноваження Голови Комісії – він призначатиме заступників, розподілятиме обов'язки поміж членами Комісії і матиме право звільняти комісарів. Була збільшена кількість депутатів ЄП [25].

Водночас слід підкреслити, що спіткала невдача ухвалене на Ніццькому саміті ЄС у грудні 2000 р. **рішення щодо прийняття Конституції Європейського Союзу**, у якій змінювалися б засади федералізму. Проект Конституції упродовж 2002–2003 рр. розробив Конституційний Конвент під проводом колишнього президента Франції В. Жискар д'Естена. 29 жовтня 2004 р. була підписана Угода про Конституцію ЄС. Утім, вона не набрала чинності, оскільки не всі країни її ратифікували, зокрема референдуми Франції та Нідерландів. Угода про Конституцію Євросоюзу передбачала надання об'єднанню єдиної структури шляхом перетворення його на суб'єкт права й вона мала замінити всі чинні до неї договори. Водночас Угода мала продовжити реформування інституцій ЄС, започатковані у відповідності до Ніццького договору.

Угода про Конституцію поділялася на чотири наступні частини:

Основні принципи: Європейська хартія з основних прав стає частиною Конституції. Тут вперше чітко й системно визначаються всі демократичні основи діяльності Євросоюзу.

Органи і установи: в даній частині наводяться зміни та нововведення інституційної структури.

Механізми і процес ухвалення рішень: завдяки подальшому інституційному реформуванню згідно засад Конституційної угоди має бути більш спрощено і полегшено ухвалення рішень, у тому числі за рахунок більшої гнучкості.

Політика Євросоюзу: структура із трьох складових опор ЄС має бути уніфікованою завдяки скасуванню міждержавного співробітництва в рамках СЗБП та СПКС на користь саме наддержавних інститутів.

З огляду на проблеми, виниклі з ратифікацією Угоди про Конституцію, глави держав і урядів ЄС ухвалили рішення про проведення «рефлексивного етапу», під час якого мали відбутися широкі громадські дебати стосовно майбутнього Європи. Взятая вимушена пауза сприяла корегуванню амбітних підходів і ширшому інформуванню громадян всіх країн ЄС-27 про засади його функціонування.

Зрештою 13 грудня 2007 р. була підписана *Лісабонська угода щодо реформування Євросоюзу*. Вона корегувала розбіжності та уможливила завершення реформ інституцій ЄС. Так звана Угода реформування покликана надати Євросоюзу єдину структуру, зробити його суб'єктом права та замінити відхилену конституційну угоду. Втім, існуючі договори ця угода реформування має не замінити, а лише змінити [26].

Цілями Угоди є підвищення дієздатності та ефективності ЄС. Для цього необхідно провести демократизацію структур, адаптацію інституцій для 27 країн-членів, забезпечити єдине сприйняття ЄС іншими геополітичними гравцями та розширити сфери його діяльності. Угода реформування створює правові рамки та необхідні засоби для ефективного розв'язання майбутніх проблем і забезпечення потреб громадян. Передбачено відповідні зміни інституційної структури:

Європейська Рада: двома основними нововведеннями буде те, що Європейська Рада стане органом, інститутцією ЄС і що головування в ній триватиме 2,5 роки. З міжнародних питань Євросоюз представлятиме Президент Європейської Ради та Верховний представник зовнішньої та безпекової політики.

Рада міністрів: зміни в Раді міністрів стосуються лише системи голосування. Одностайність майже повністю буде замінена кваліфікованою більшістю чи подвійною більшістю.

Європейська Комісія: після 2014 року Єврокомісія має бути чисельно зменшена, а Президент Комісії буде обиратися Європейським Парламентом.

Європейський Парламент: компетенції ЄП будуть ще більше розширені, майже по всіх законах ЄС необхідно буде отримувати згоду Європарламенту.

Процес ратифікації Лісабонської угоди мав свої особливості, але успішно завершився і вона набрала чинності з 1 грудня 2009 р.

Слід зазначити, що у своїй основі ЄС має велику кількість угод. Крім трьох засновницьких договорів, це три документи про внесення змін. Утім, правовою основою роботи Європейського Союзу є Ніццький договір, адже він став останнім документом про внесення змін до Європейських договорів й наразі визначає правила політичної системи ЄС.

Європейський Союз на сьогодні є відчутно більшим утворенням, ніж просто об'єднанням держав, хоча і не є федерацією. Скоріше це структура нового порядку, яку важко віднести чи визначити у відомих категоріях. Політична система Євросоюзу є унікальною. ЄС управляє та здійснює керівництво трикутника – *Рада Європейського Союзу* як виразник національних інтересів, *Європейський Парламент* є представництвом громадян, *Європейська Комісія* як структура, незалежна від національних урядів, покликана захищати європейські інтереси. У системі Європейського Союзу легко розрізнити й основні елементи класичного вчення про поділ влади. Європейська Комісія виступає в ролі виконавчої влади, законодавча складається з Ради Європейського Союзу та Європейського Парламенту, а *Суд* європейських спільнот представляє судову владу.

Аналізуючи систему взаємовідносин національних інститутів та наддержавних структур в ЄС, звернімо увагу на існуючу практику діяльності та нововведення, що набувають сили з ратифікацією Лісабонської угоди. Глави держав і урядів країн-

членів, а також *Президент Європейської Комісії, яким з 2004 р. є Жозе Мануель Дурау Баррозу* (Португалія), як мінімум двічі на рік збираються на чергові засідання *Європейської Ради*. У цьому форматі на засіданнях обговорюються інтереси об'єднаної Європи керівниками національних держав. Головував на засіданнях глава держави чи уряду держави, яка на той час головувала в Раді ЄС. Головування змінювалося кожні півроку [27].

На зустрічах на найвищому рівні ухвалюються загальні принципові рішення, визначаються стратегічні цілі ЄС. Зустрічі покликані надавати необхідні для подальшого розвитку Євросоюзу імпульси, наприклад, щодо прийняття нових членів чи нових законів Спільноти. Іншими словами, Європейська Рада має досить великий вплив на процеси європейського єднання, на конкретний перебіг подій. Формат зустрічей на найвищому рівні дозволяє обговорювати питання щодо внесення змін до угод або змін органів, а також питання стосовно зовнішньої та безпекової політики. Всі рішення в Європейській Раді ухвалюються шляхом консенсусу. Окрім того, Європейська Рада має право висунення кандидатури на посаду Президента Єврокомісії, яка потім має бути затверджена Європейським Парламентом. Президент Європейської Ради представляє Європейський Союз у зовнішніх зносинах, представляє позицію ЄС відносно актуальних міжнародних подій. При цьому він отримує підтримку з боку Верховного представника СЗБП і Комісара із зовнішніх відносин. Разом вони утворюють так звану Трійку ЄС.

Рада Європейського Союзу, в якій представлено окремі країни-члени, є найважливішим органом ЄС, що ухвалює рішення. Оскільки в цій Раді збираються міністри тих чи тих галузей окремих держав-членів, вона також називається *Радою міністрів*. На засіданнях, що проходять у Брюсселі чи Люксембурзі, міністри виступають як представники своїх країн, захищаючи національні інтереси держав, які вони представляють на рівні Європейського Союзу. Відповідно до проблематики, що виноситься на обговорення, на ці зустрічі збираються різні міністри. Наприклад, якщо обговорюються проблеми сільського господарства, збираються міністри агропромислового комплексу; якщо обговорюються питання зовнішньої політики, то збираються міністри закордонних справ. Нині склад Ради міністрів має дев'ять різних галузевих форматів.

Під час своєї діяльності Рада міністрів виконує різноманітні завдання. Разом із Європейським Парламентом вона виступає як гілка законодавчої влади об'єднання. Тобто вона схвалює закони для європейської правової системи. Поряд з цим вона відповідає за координацію співпраці ЄС у галузях економіки та соціальної політики, а також за укладання міжнародних договорів та угод. Як і Європейський Парламент, Рада міністрів відіграє визначальну роль у СЗБП, але за умови врахування приписів, визначених Європейською Радою. Таким чином, робота Ради міністрів стосується, передусім, Європейської спільноти, так званого першого стовпа, сектора ЄС.

Рішення Ради міністрів ухвалюються простою більшістю, кваліфікованою більшістю та одностайно. Якщо до прийняття ЄСА рішення Ради міністрів майже завжди мали прийматися одностайно, тобто зворотною стороною була можливість для будь-якої країни-члена накласти вето, заблокувати рішення, наразі більшість рішень ухвалюються кваліфікованою більшістю. Кількість голосів кожної країни в Раді міністрів залежить від чисельності населення країни.

Європейська Комісія є наднаціональним органом Євросоюзу, тобто незалежною від окремих держав інституцією, що представляє виключно європейські інтереси.

Єврокомісія фактично є виконавчою гілкою влади ЄС. Європейська Комісія, офіс якої розташований у Брюсселі, складається з Президента та по одному комісару від кожної з 27 країн-членів, які несуть відповідальність за різні сфери. Президент і комісари Єврокомісії обіймають свої посади протягом п'яти років. Кандидата на посаду Президента висуває Європейська Рада, а затверджує Європейський Парламент. Діяльність Європейської Комісії забезпечують також службовці, які працюють у 36 генеральних директоратах і відомствах, передусім, у Брюсселі і Люксембурзі.

Єврокомісія опікується чотирма сферами діяльності, вона єдиний орган ЄС, що має право законодавчої ініціативи. У даному контексті вона вносить відповідні пропозиції на розгляд законодавчої влади – Ради міністрів та Європейського Парламенту. Поряд із цим Європейська Комісія наділена правами контролю щодо виконання європейських законів, бюджету та проектів Євросоюзу. Єврокомісія має право подавати до Суду ЄС позови на країни – членів Спільноти у разі того, коли останні ігнорують приписи. Ще одним завданням Європейської Комісії є управління бюджетом, також вона представляє ЄС на міжнародній арені, виконуючи репрезентативну функцію.

Європейський Парламент (ЄП) є представництвом європейських народів. ЄП – єдиний орган ЄС, що обирається громадянами в порядку прямого голосування. Починаючи з перших прямих виборів у 1979 р., ЄП переобирається кожні п'ять років. Разом із Радою міністрів він представляє законодавчу владу Євросоюзу. Останні вибори Європейського Парламенту відбулися у 2009 р., коли було обрано 785 депутатів, що представляють усі 27 країн-членів. Найбільшу кількість парламентарів має ФРН – 99, а найменше їх число від Мальти – 5 депутатів. **Президентом Європейського Парламенту обрано Єжи Бузека** (Польща). Досить важливо, що депутати ЄП розподіляються не за національними платформами, а утворюють фракції, членами яких є представники різних країн. За результатами останніх виборів у ЄП сформовано 7 фракцій: Європейської народної партії (християнських демократів) і європейських демократів; Партії європейських соціалістів; Альянсу лібералів і демократів за Європу; Фракція зелених/Вільного європейського альянсу; Європейських об'єднаних лівих/Ліві зелені Північної Європи; Фракція незалежності/Демократії та Союзу за Європу націй [28].

Діяльність ЄП поділяється за трьома сферами. По-перше, разом із Радою міністрів він представляє законодавчу владу ЄС, зокрема, у таких галузях: стосовно процедури співробітництва, тобто може вносити зміни до законопроектів щодо процедури ухвалення правових актів та процедури ухвалення спільного рішення. У випадку неухвалення законопроекту, розпочинається процедура погодження. Наступним завданням є контроль за іншими органами ЄС. Так, ЄП затверджує склад Єврокомісії, він має право висловлювати їй вотум недовіри. Насамкінець, повноваження Європарламенту стосуються бюджету Європейського Союзу. Знову-таки спільно з Радою міністрів ЄП приймає бюджет Євросоюзу. Слід зауважити, що маючи можливість відхилити бюджет, Європарламент може здійснювати непрямий вплив на політику ЄС.

Судову владу Європейського Союзу представляє **Суд Європейських спільнот**, який існує з моменту заснування ЄСВС, він розташований у Люксембурзі. До складу Суду ЄС входять по одному судді від кожної країни-члена, кандидатури їх узгоджуються, вони висуваються на термін шести років і працюють незалежно від підходів своєї країни. Основним завданням Суду є захист права, він має відслідковувати дотримання

права ЄС, коректного тлумачення і застосування договорів. Це забезпечує рівність всіх держав-членів перед спільним правом. Із 1988 р. є ще *Суд першої інстанції*, покликання якого – правовий захист громадян [29].

Лісабонський договір, що вже набрав чинності, привносить певні зміни політичної системи Європейського Союзу. Так, Європейська Рада набуває статусу інституції ЄС, Президент Ради висувається не за принципом ротації через півроку, а обирається главами держав і урядів, термін виконання ним обов'язків триватиме 2,5 роки. *Першим Президентом Ради обраний Херман ван Ромпей* (Бельгія) [30].

Європейська Рада у майбутньому буде збиратися, щонайменше, чотири рази на рік, отримає право на висунення кандидатури Президента Європейської Комісії та на призначення Верховного представника зовнішньої та безпекової політики.

Найбільших змін у Раді міністрів зазнає процедура ухвалення рішень. *Починаючи з 2014 р.*, майже всі рішення будуть ухвалюватися за принципом подвійної більшості. *Подвійна більшість означає*, що мають проголосувати не менше 55% всіх держав – членів ЄС. Водночас вони мають представляти понад 65% населення Євросоюзу. Принцип одностайного голосування, коли кожна країна-член може накласти на рішення вето, стосуватиметься лише таких галузей, як податки, оборона, зовнішня політика й соціальна безпека. Голосування в Раді міністрів, як і раніше, триватиме півроку, за винятком Ради міністрів закордонних справ.

Із 2014 р. має бути зменшеною Європейська Комісія, лише дві з трьох держав-членів матимуть у ній свого комісара. Іншими словами, замість сьогоденських 27 комісарів Комісія матиме у своєму складі лише 18 комісарів. Рівноправність країн-членів забезпечуватиме запровадження процедури ротації.

У майбутньому буде обмежено щонайбільше 750 парламентарями склад Європейського Парламенту. Навіть за умови прийняття до ЄС нових членів кількість мандатів залишиться незмінною. Кожна держава матиме відрядити до ЄП щонайменше 6 і щонайбільше 96 парламентарів. При цьому посада Президента Парламенту не рахуватиметься, оскільки в майбутньому він не матиме права голосу. Натомість будуть розширені права ЄП. У законотворчому процесі процедура спільного прийняття рішень стане нормою, що поставить ЄП на рівень із Радою міністрів. У бюджетних питаннях Європарламент так само, як і Рада міністрів, матиме повне право голосу. ЄП отримає право на затвердження Єврокомісії та Верховного представника зовнішньої та безпекової політики, а також повноваження на вибори Президента Європейської Комісії.

Запровадження посади *Верховного представника зовнішньої та безпекової політики* є одним із найважливіших інституційних нововведень Лісабонської угоди. Верховного представника призначає Європейська Рада на п'ять років і він забезпечуватиме більшу послідовність у реалізації СЗПБ. Цей посадовець представлятиме два відомства: буде повноважним Ради міністрів з цих питань та Віце-президентом Єврокомісії з питань ЄЗБП і представлятиме ЄС та ЄЗБП на міжнародному рівні. *Першим Верховним представником зовнішньої та безпекової політики ЄС стала Кетрін Ештон* (Великобританія) [31].

Також Лісабонська угода вперше визначила і покликана врегулювати договірну можливість виходу з ЄС будь-якої держави-члена, а також реалізацію громадянських ініціатив.

Таким чином, проведений аналіз дає підстави стверджувати, що підсумковим виміром розвитку ЄС на рубежі ХХ–ХХІ століть стала не лише розбудова Економічного і валютного союзу, а й вихід об'єднання на рівень політичної інтеграції

1.5. Взаємодія національних і наднаціональних інститутів в об'єднаній Європі

та функціонування Європейського Союзу як нового геополітичного актора. Держави — члени Євросоюзу стали на шлях об'єднання зусиль у реалізації спільної зовнішньої політики й політики безпеки; європейського громадянства; гармонізації юридичних і політичних практик країн-членів у просторі без кордонів. Функціонування ЄС стало водночас більш ефективним і демократичним у соціально-економічних аспектах, але в політичній сфері, як і раніше, домінують міжурядові структури.

Слід зазначити, що ідеї політичного об'єднання Євросоюзу на основі федералізму певною мірою заклалися в Маастрихтському договорі, хоч сам термін «федералістський» викреслили з тексту договору на прохання Великої Британії. Замість цього в ньому вказувалося на «федералістське покликання» Союзу: ЄС створювався поступово, базуючись на двох найважливіших принципах федералізму — автономії держав-членів та їхньої участі у прийнятті загальних рішень. Про федералістські основи ЄС свідчили важливі елементи, закріплені в Договорі: територія без внутрішніх кордонів, спільна валюта, проведення погодженої політики, принцип субсидіарності, прийняття рішень кваліфікованою більшістю тощо.

Найважливіший із них — принцип *субсидіарності*. Він дає змогу врівноважити й розв'язати суперечності між Євросоюзом й національно-державним суверенітетом. Відповідно до нього повноваження інститутів центральної й місцевої влад повинні ретельно регулюватися для запобігання як гегемоністським, так і відцентровим тенденціям. Цей принцип означає також своєрідну взаємодоповнюваність влад, коли до повноважень верховного рівня вводиться обмежена кількість функцій, що їх центральні органи можуть виконувати якнайкраще, не порушуючи автономії нижчих рівнів, які мають достатні повноваження й компетенцію під час вирішення місцевих питань. Характерною рисою європейського федералізму є також збереження національного, культурного та релігійного розмаїття, що окремо й сукупно становлять сутнісну характеристику європейської цивілізації.

З висоти сьогодення попередній розвиток і досягнення Європейського Союзу останніх років бачаться по-іншому. Тапер практично немає тих чи інших суб'єктів міжнародних відносин, які б засуджували інтеграційний розвиток держав ЄС. Навпаки, нині в більшості країн, зокрема молодій демократії, досягнення Євросоюзу викликають захоплення і потяг до входження в це могутнє об'єднання держав і народів. На рубежі ХХ—ХХІ століть вигляд континенту радикально змінився, він ознаменувався доволі значимим процесом: об'єднанням Європи, що фактично вже перетворило її в могутню і своєрідну наддержаву якісно нового типу.

Аналізуючи соціально-економічні, геополітичні і культурні тенденції розвитку сучасної Європи, варто визначити джерела її прогресу там, де дослідники довгі роки бачили лише передумови відставання і занепаду. Саме в умовах становлення постіндустріальної господарської системи і сучасного суспільства Європа має досить могутній соціально-економічний потенціал для свого подальшого розвитку. Поряд з цим, важливим є також і те, що в Євросоюзі відпрацьована і практика постійного узгодження інтересів держав — учасниць інтеграції. У ході попереднього нелінійного розвитку, подолання непростих ситуацій вироблена і культура діалогу та досягнення компромісів. Останнє включає повагу і врахування інтересів усіх без винятку країн-партнерів.

Під час будівництва об'єднаної Європи була сформована унікальна інституціональна система, що не має аналогів в історії. Її покликання — врахування й узгодження в процесі розроблення і прийняття рішень інтересів не тільки окремих

країн — членів Євросоюзу, а й регіонів, а також відповідних соціальних груп. Особливість, що відрізняє інституціональну систему ЄС від інших об'єднань інтеграційного типу, створених у різних регіонах сучасного світу, полягає в тому, що вона має значною мірою наднаціональний, а частково міждержавний характер.

Автору вже доводилося також відзначати, що на всіх етапах розвитку євроінтеграції вона характеризувалася високим рівнем правового регулювання [32]. Європейське право поставало, разом з тим і продуктом, і інструментом інтеграції, що забезпечує функціонування і подальший розвиток об'єднання, яким є Євросоюз. Практика європейського будівництва також підтвердила вагомість мобілізації суспільної підтримки на всіх етапах євроінтеграції.

Держави — члени ЄС створили інституційну мережу, що об'єднала їх на основі системи нормативно-правових актів. Законодавчі акти ЄС нині складають 31 том та налічують понад 80 тисяч сторінок документів, що законодавчо регулюють усі аспекти повсякденного життя, починаючи від прав людини і закінчуючи правами споживачів. Вони відомі під назвою *acquis communautaire*, що буквально означає «доробок Спільноти» або «загальноновизнаний факт» суспільства [33].

Право ЄС функціонує не тому, що існує європейська держава з поліцейським апаратом, яка змушувала б непокірні країни, що не дотримуються цих законів, застосовувати їх, а завдяки тому, що всі європейські держави хочуть, щоб ця система діяла успішно. Кожна держава ЄС прагне, щоб її партнери підкорялися законам, тому всі держави-учасниці змушені самі дотримуватися правових норм Співтовариства. Звичайно, сьогодні багато нарікань на європейську бюрократію, але парадокс у тому, що саме великий обсяг європейського зібрання законів забезпечує компактний характер європейських інститутів.

Країни — члени ЄС турбуються про захист міжнародних правових норм, оскільки основою самого ЄС є ніщо інше, як міжнародний договір. Тому Євросоюз вважає, що все має ґрунтуватися на міжнародному праві, і право є ефективним засобом зміцнення мирного демократичного порядку. Сьогодні держави — учасниці Євросоюзу розуміють, що ключем до їхнього успіху є ще й добровільний та взаємний характер контролю. Сила інтегрованого ЄС втілюється в контролі, який здійснюється політиками і громадянами, що залучаються в такий спосіб у політичний процес усередині Співтовариства.

Місце, що посідає нині ЄС у сфері міжнародних відносин, його роль у світовій політиці, значні соціально-економічні досягнення і стандарти свідчать про ефективність обраної західними європейцями політичної філософії, а також стратегії, механізмів і методів інтеграції. Варто підкреслити, що Євросоюз нині підтримує дипломатичні відносини більше ніж із 130 країнами світу. Він має статус спостерігача в ООН і в її спеціалізованих організаціях, бере участь у роботі ОЕСР, що об'єднує 30 економічно розвинених країн. У щорічних самітах «Вісімки» беруть участь найбільші держави — члени ЄС: Великобританія, Італія, ФРН і Франція, а також голова Комісії, що безпосередньо представляє Євросоюз. Від початку ЄС є активним учасником ОБСЄ. На рубежі тисячоліть об'єднана Європа вийшла на такий рівень інтеграції, що вона відчуває себе і сприймається світом як єдине ціле. Євросоюз — це також ключовий компонент архітектури європейської безпеки, ядро системи європейських цінностей і стандартів.

Відомо й те, що нині Європейський Союз переживає не найкращі часи, особливо з огляду на фінансово-економічну світову кризу. Однак проблеми і досягнення тієї чи іншої країни та союзу держав не вичерпуються і ніколи не вичерпувалися

одними тільки економічними факторами. У соціальних, геополітичних і культурних вимірах успіхи європейських країн уявляються доволі значущими, більшими, ніж навіть їхні економічні досягнення. Саме тому нині відбувається природній процес переосмислення геополітичного статусу Європи, загалом і Європейського Союзу, зокрема. Ставши врівень із США за багатьма економічними вимірами, ЄС не сприймає одноосібної гегемонії з боку США. Водночас у Брюсселі та столицях європейських держав провідні політики свідомі того, якою ціною і завдяки чому зміг ствердитися Європейський Союз. Тут здебільшого відсутній радикалізм, натомість виваженість та конструктивізм беруть гору. З іншого боку, навіть прагнення Євросоюзу говорити одним голосом геополітичного гравця змушує і США враховувати тією чи іншою мірою позицію ЄС вже нині.

Також слід підкреслити, що, на відміну від США, Європа має тривалі і стійкі соціальні і культурні традиції; світогляд європейців, система мотивів їхньої діяльності істотно відрізняються від тих, що властиві суспільству за океаном. Сучасна Європа спрямована не стільки до підвищення рівня життя, скільки до поліпшення його якості.

З огляду на нинішні світогосподарські виклики, слід мати на увазі також і наступне. Європейський Союз вже кілька років поспіль демонструє нові підходи до екологічної політики, цілеспрямованої підтримки країн молодшої демократії та країн, що розвиваються. ЄС стає більш привабливим полюсом сили, ніж інші геополітичні гравці. Зваженість і конструктивізм у світовій політиці вже нині стають все більш притаманними ознаками Євросоюзу як нового геополітичного полюса. То ж не дивно, що число претендентів на вступ до ЄС все більше зростає.

Використані джерела та література

1. Алексеев І. В. Національні держави в умовах глобалізації світу (політичні і правові аспекти). – Ніжин: ТОВ «Видавництво Аспект-Поліграф», 2006. – 360 с.; Авдокушин А. В., Маюров В. Г. Право націй на самоопределение необходимо конкретизировать // Московский журнал международного права. – 1999. – № 3. – С. 15–27.
2. Блинов А. С. Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка. – М.: МАКС Пресс, 2003. – 150 с.; Лапидот Р. Суверенитет: Эволюция понятия // Национализм – суверенитет: история и современность: реферативный сборник. – Мн.: МОДЗК, 1993. – 436 с.
3. Кудряченко А. І. Європейська політика Федеративної Республіки Німеччина (1970–1991 рр.). – К., Наук. думка. – С. 25–27.
4. Duchene F. Jean Monnet: The First Statesman of Interdependence. – New York; London, 1994; Борко Ю. А. От Европейской идеи – к единой Европе. – М.: Деловая литература, 2003. – 464 с.
5. Леонард М. XXI век – век Европы. – М., 2006. – 250 с.; Европа: Новое начало: 1950–1990 / Декларация Шумана. – М.: Международная издательская группа «Право», 1994.
6. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності: історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. – К.: Інститут історії України, 2009.
7. Hoffmann R. The European Union and the Central and Eastern European countries: prospects for integration. Debate chaired by Rainer Hoffmann // Transfer. – 1995. – Vol. 1. – Nr. 3.
8. Копійка В. В. Європейський Союз: Досвід розширення і Україна. – К., 2005. – 448 с.
9. Duchene F. Jean Monnet: The First Statesman of Interdependence. – New York; London, 1994.
10. Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: історія і засади функціонування: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Знання, 2009. – 751 с.; Уткин А. И. Американская стратегия для XXI века. – М., 2000. – 272 с.
11. Борко Ю. А. От Европейской идеи – к единой Европе. – М.: Деловая литература, 2003. – С. 77–78.
12. Там само.

ЧАСТИНА І. Цивілізаційні та культурно-політичні складові сходження Європи

13. Договоры, учреждающие Европейские Сообщества. — М. : Международная издательская группа «Право», 1994. — 367 с.
14. Грицяк І. А. Право та інституції Європейського Союзу: навч. посіб. — К. : Вид-во «К.І.С.», 2006. — С. 167.
15. Keohane R. International Institutions and State Power: Essays in International Relations Theory. — Boulder, San-Francisco, London: Routledge, 1989. — 250 pp.
16. Договоры, учреждающие Европейские Сообщества. — М. : Международная издательская группа «Право», 1994. — 367 с.
17. Конституційні акти Європейського Союзу / упоряд. Г. Друзенко. — К., 2005. — Ч. 1. — 512 с.
18. Rosencrance R. The European Union: A New Type of International Actor // Paradoxes of European Foreign Policy. — Kluwer, 1998.
19. Посельський В. Л. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. — К. : Смолоскип, 2002. — 168 с.
20. Кудряченко А. І. Геополітичні виміри Європейського Союзу // Геополітика: підручник / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. — К., 2004. — С. 129—155.
21. Європейський Союз. Словник-довідник / ред. М. Марченко. — К. : Вид-во «К.І.С.», 2006. — 140 с.; XXI век: Европейский Союз и Содружество Независимых Государств. — М. : «Интердиалект+», 1998.
22. Договор о Европейском Союзе //Документы Европейского Союза; Т. II. — М., 1994.— С. 54.
23. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього, колективна монографія // заг. ред. д-ра іст. н., проф. А. І. Кудряченка / Інститут європейських досліджень НАН України. — К. : Фенікс. — 544 с.
24. Амстердамский Договор, изменяющий Договор о Европейском Союзе. Договоры, учреждающие Европейские Сообщества и некоторые относящиеся к ним акты. — М. : «Интердиалект+», 1999.
25. Кавешников Н. Влияние расширения ЕС на процесс институциональной реформы / Расширение Европейского Союза и Россия. — М. : Деловая литература, 2006. — С. 54 — 55.; Леонард М. XXI век — век Европы. — М., 2006. — 250 с.
26. На шляху Лісабонської угоди залишилась одна країна // Інтерфакс-України, 10 жовтня 2009; Ірландці одобрив Лиссабонський договір. <http://korrespondent.net/world/987098>
27. ЄС на п'ятій швидкості: Інтерв'ю з М. Сівець, членом Європейського Парламенту // День, 8 жовтня 2009.
28. Вибори в Європейському Союзі. — К., 2006. —156 с.; Результати виборів до Європарламенту. — http://www.parlament.org.ua/index.php?action= magazine &id=9&ar_id=12&iar_id=348&as=2
29. Dick L., Leonard M. Pro-European Reader. — London, 2002.
30. Перший Президент ЄС приступив до своїх обов'язків. <http://tsn.ua/svit/pershii-prezident-yes-pristupiv-do-svoiyh-obov-yazkiv.html>
31. Верховний представник ЄС з питань зовнішньої і безпекової політики, віце-президент Єврокомісії Кетрін Ештон назвала основні цілі зовнішньої політики Європи. — <http://www.nrcu.gov.ua/index.php?id=4&listid=113397>
32. Кудряченко А. І. Європейський вибір України: досягнення, виклики та перспективи // Віче. — 2009. — № 16. — С. 2, 4.
33. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament: Wider European — Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours [POF, 201КБ]. 10.12 — 2007. <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publikation/print/2983.htm>

1.6. ЄВРОПА НА ПОЛІТИЧНІЙ КАРТІ СВІТУ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ

ХХ – початок ХХІ століття – особливий період у розвитку світу і, зокрема, Європи як невід’ємного, якщо не провідного, компонента міждержавних відносин глобального рівня. В історії виокремлюється п’ять загальносвітових систем міжнародних відносин. Чотири з них – Вестфальська, Віденська, Версальсько-Вашингтонська, Ялтинсько-Потсдамська – пройшли етапи сталого розвитку і надалі занепаду, а п’ята – періоду постбіполярного світу – знаходиться на етапі становлення. Водночас всі вони формувались і функціонували на основі або з урахуванням європейського континенту як геополітичного центру світу.

Зазначимо, що розстановка геополітичних сил у світі загалом і в Європі, зокрема, вже на початку 1900-х рр. достатньо чітко виокремила коло провідних акторів світової і європейської політики, які формували тенденції і характер міжнародних відносин упродовж усього наступного століття. Так, надзвичайно швидкий індустріальний розвиток світу, що набуває з 2-ї пол. ХІХ ст. глобального масштабу, зумовлює кількісне зростання великих держав. На передові позиції, услід за Великою Британією, Францією, Росією, Австрією (Австро-Угорщиною), перейшла ще низка країн Європи, насамперед, об’єднані Німеччина та Італія, а також Сполучені Штати і Японія. Віденська система міжнародних відносин, від 1815 р. базована на спільній згоді (балансі інтересів) європейської пентархії – Росії, Австрії, Пруссії, Франції, Великої Британії, зазнає кризового стану, а з останньої третини ХІХ ст. – поступово занепадає. Втрачає реалій євроцентризм як принцип міжнародних відносин, а втягування європейських країн до глобальної політики стає головною рисою світоустрою нових і новітніх часів.

Європа початку ХХ ст. – це згусток міждержавних суперечностей, значна частина яких стосувалася не тільки впливів у межах європейських кордонів (зокрема, щодо Балкан), а й світових колоніальних володінь, формування яких було розпочато ще в межах Вестфальської, а завершено між декількома великими державами на етапі Віденської системи міжнародних відносин. За підрахунками військових істориків Е. і Т. Дюпюї, до початку Першої світової війни тільки 6 передових країн (Велика Британія, Росія, Франція, Німеччина, США, Японія) володіли колоніями у 65 млн кв. км з населенням понад 523 млн осіб [1, 661]. Багато країн – Китай, Іран, Османська імперія – опинилися у напівколоніальному стані від великих держав або потерпали, як, наприклад, Португалія, балканські і деякі латиноамериканські країни, від того чи іншого ступеня залежності від них. Це породжувало низку гострих конфліктів залежних і напівзалежних країн з великими державами, що належали до країн-метрополій.

Конфлікти виникали й між великими (у тому числі європейськими) державами, що розвивалися дуже нерівномірно і, претендуючи на певну ступінь ваги у світі, часто-густо зіштовхувалися своїми інтересами щодо геополітичних впливів і територіальних володінь. Так, Велика Британія втратила промислову гегемонію та, опинившись до 1914 р. відтиснутою за обсягом промислового виробництва з першого місця на третє, продовжувала утримувати найбільшу у світі колоніальну імперію (її колоніальні володіння становили у 1914 р. 33, 5 млн кв. км з населенням 393, 5 млн осіб), а Лондон традиційно залишався найбільш важливим світовим фінансовим центром. Німеччина, що після 70-х рр. ХІХ ст. розвивалась у 3–4 рази швидше, ніж Велика Британія і Франція, починає, зі свого боку, претендувати на гегемонію

в Європі, сподіваючись поширити свої колонії за рахунок володінь Великої Британії і Франції та територій, що підпадали під юрисдикцію або політичні впливи Росії. Франція, хоча й відставала в індустріальному розвитку від Німеччини, за чотири передвоєнні десятиліття в 11 разів збільшила території своїх колоній і сподівалася, що реванш відносно Німеччини дозволить їй повернути панівне становище на європейському континенті.

З експансіоністськими планами виступали й інші великі та середні держави, що перебували на стадії індустріального розвитку, зокрема, й Австро-Угорщина, яка домагалася поширення своїх володінь на півдні та сході Європи, де встановлювала впливи Росія. Італія прагнула поширити свій вплив у Середземноморському басейні – традиційній сфері впливів Франції і Австро-Угорщини та утворити колоніальну імперію в Африці. Росія домагалася поширення своїх впливів на Балканах, де прагнула ствердитись Австро-Угорщина, а також у Середній Азії та на Далекому Сході, де встановлювала свої сфери впливів Англія й Японія, що індустріально зростала. США, досягнувши на початку XX ст. стану наймогутнішої у світі промислової держави, почали проникати в Південно-Східну Азію, де панували Японія і Велика Британія.

Вихід Сполучених Штатів на глобальний рівень міжнародних відносин на початку XX ст. був наслідком більше як столітнього політичного курсу розвитку країни в межах американського континенту. Цей чинник, а також доктринальні позиції третього президента США Дж. Монро, що подаються в сучасній політичній літературі як доктрина Монро (її, принаймні, три найвідоміші принципи – принцип неколонізації європейськими країнами американського континенту в нові часи; принцип відокремленості Старого і Нового Світів та об'єктивності обмеження зовнішніх орієнтацій країн двох систем межами своїх континентів; принцип невтручання європейських країн у справи західної півкулі зі зворотною нейтральністю США до справ європейських країн [2, 186–202; 3, 16; 4, 86]) стають підґрунтям для тверджень багатьох сучасних політологів щодо ізоляціоністських (на етапі XIX – початку XX ст.) позицій Сполучених Штатів.

Такий підхід, однак, слід сприймати вельми умовно, враховуючи, що американські політичні кола, заперечуючи подальшу колонізацію Західної півкулі, виступали не стільки проти колоніальної політики взагалі, скільки проти колоніальної монополії європейських країн і, в цьому плані, проти перешкод для американського підприємництва та мореплавання в цьому регіоні. Як наслідок, принцип «неколонізації» став знаряддям утворення колоніальної сфери чи територіальних надбань самих США. Причому методами реалізації такого курсу ставала не стільки дипломатія, скільки політичний й економічний тиск або навіть військові дії.

Орієнтованість доктрини Монро на активний експансіонізм була зумовлена всім ходом XIX століття, коли просування у північному, південному і західному напрямках мало своїм наслідком не тільки приєднання до кордонів Сполучених Штатів нових вагомих територій, а й послаблення в цьому відношенні реальних американських і європейських конкурентів [5, 51–57]. Вступ Сполучених Штатів до стадії імперіалізму на початку XX ст. не лише не зменшив, а радше посилив експансіоністські тенденції уряду, значно поширивши при цьому географію зовнішньополітичних інтересів країни. За підрахунками американських істориків Ч. Кеглі і Ю. Вітккофа, протягом перших двох десятиліть XX ст. Сполучені Штати брали участь у збройних конфліктах за межами країни десятки разів, втручаючись у сферу інтересів і європейських, і позаєвропейських країн [6, 41–42].

Тож, якщо узагальнити зовнішньополітичні інтенції США у XIX та на початку XX ст., не можна не визнати, що інтервенціоністський характер цих тенденцій навряд чи збігається з поняттям «ізоляціонізм». Орієнтацію на ізоляціонізм зовнішньої політики Сполучених Штатів можна визнати лише в тому аспекті, що більшість акцій з розширення територіальних володінь країни, як це справедливо відзначено в дослідженні українських американістів Є. Камінського і А. Дашкевича, мали односторонній характер [7] і здійснювались у зазначений період у межах американського континенту. Водночас, здійснюючи колонізацію американського континенту, США постійно стикалися з інтересами та протидією їх політиці з боку провідних європейських країн, що піднімало зовнішньополітичні орієнтири Сполучених Штатів до рівня європейських і навіть світових відносин.

Зазначимо, що інтервенціонізм США можна розглядати як зворотній бік глобалізму і, зокрема, євроатлантизму, до якого Сполучені Штати об'єктивно дійшли 1918 р., вступивши в Першу світову війну.

Утім, безпосередніми причинами першого у світі глобального конфлікту слід вважати загострення відносин не між США і європейськими країнами, а між самими європейськими країнами щодо колоніальних володінь, хоча опосередковано до сфери колоніальної політики було втягнуто і Сполучені Штати поряд із усіма іншими впливовими акторами європейського континенту. Зазначимо, що розпалюванню світової війни сприяла антагоністична політика двох воєнно-політичних блоків за участі провідних європейських країн – Троїстого союзу, сформованого на засадах секретного договору від 1879 р. щодо спільної оборони Німеччини і Австро-Угорщини, до якого 1882 р. приєдналась Італія, і Антанти як альянсу Росії, Франції, Великої Британії, базованого на розмежуванні сфер впливу і тристоронніх союзницьких домовленостях Росії і Франції від 1891–1893 рр., Франції і Великої Британії від 1904 р., Великої Британії і Росії від 1907 р.

До цього слід додати й низку локальних конфліктів – Балканського 1908 р., Марокканського 1911 р., Першої (1912–1913 рр.) і Другої (1913 р.) балканських війн країн блокового протистояння, що призвели до остаточного розмежування і водночас подальшого загострення відносин великих і малих європейських держав. Так, австро-німецький блок посилив свій вплив на Османську імперію та притягла до себе Болгарію. Антанта утримала вплив над Сербією, Чорногорією, Грецією і притягла до себе Румунію. Європа стала місцем збройного зіткнення двох коаліцій, що надзвичайно швидко набуло характеру загальносвітової війни.

Геополітичними її наслідками стали не тільки територіальні втрати Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини як країн Четверного союзу, що зазнали поразки у війні, а й суттєві зміни загальноєвропейської політичної карти відповідно до реалій довоєнного світоустрою. Були піддані краху й розпалися Німецька, Російська, Австро-Угорська, Османська імперії. На їх теренах утворилися нові держави: Польща, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів, словенців (із 1929 р. – Югославія), Австрія, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія. У низці країн – Росії, Німеччині, Угорщині, Австрії, Фінляндії, Словаччині – відбулися революції. У Росії революційні зміни привели до встановлення нового суспільно-політичного ладу, що поклало початок формуванню біполярності світу, політичному, соціально-економічному протистоянню двох систем.

У межах західної системи і світу взагалі значно зростають впливи країн-переможниць, насамперед США, Великої Британії, Франції. Вони виступають із планами перерозподілу територіальних володінь і, по суті, стають упорядниками нового

світовлаштування, що ввійшло в історію як Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин. Породжена наслідками війни і відвертими претензіями кожної з країн-переможниць на лідерство, ця система від початку її формування відзначалася значним рівнем нестабільності, насамперед через прагнення її головних акторів здобути переваги за рахунок інших гравців, у тому числі у колі союзних держав.

Показовою в цьому плані є позиція Сполучених Штатів, що претендували на провідну роль у міжнародних відносинах адекватно до найпотужнішого економічного потенціалу, здобутого за рахунок військових поставок під час війни. Характерно, що з держави-боржника до Першої світової війни США перетворюються на державу-кредитора, насамперед щодо європейських країн. Сума позик Сполучених Штатів іноземним державам на початку 1920-х рр. сягнула 11,1 млрд дол., причому головними боржниками США на європейському континенті ставали Англія (4 600 млн дол.), Франція (3 999 млн дол.), Італія (2 015 млн дол.). Скориставшись послабленням своїх союзників у війні, США починають повсюдно відтісняти їх на світових ринках, прагнучи поєднати економічну першість із політичною гегемонією країни у системі новоутворюваних міжнародних відносин.

Такі позиції визначалися посланням президента США конгресу від 8 січня 1918 р., відомим в історії як «14 пунктів» В. Вільсона. Серед головних ідей цього документа: «відкриті мирні угоди» й відмова від таємної дипломатії (п. 1); скорочення озброєнь (п. 4); «безстороннє врегулювання колоніальних претензій» (п. 5); звільнення захоплених німцями французьких територій (п. 8); справедливе уточнення італійських кордонів (п. 9); найвільніші можливості для автономного розвитку народів Австро-Угорщини (п. 10); відродження Румунії, Сербії, Чорногорії (п. 11); гарантія автономного розвитку нетурецьким національностям Оттоманської імперії за збереження її турецьких частин; відкриття Дарданелл для всіх держав (п. 12); утворення незалежної Польщі (п. 13); формування «загальної асоціації народів з метою надання взаємних гарантій політичної незалежності й територіальної цілісності як великим, так і малим державам» (п. 14) [8].

З урахуванням глобалізму геополітичних завдань, висунутих США, мова може йти про «14 пунктів» як про документ панамериканського спрямування, що «встановлював нові межі старих американських зобов'язань щодо активної міжнародної політики» [3, 134] не тільки в межах американського континенту, а й світу взагалі і Європи, зокрема. Стверджував це і сам В. Вільсон, схваливши в жовтні 1918 р. підготовлені держдепартаментом США коментарі до «14 пунктів», де, на відміну від головного документа, офіційно й лаконічно диктувалися дипломатичні орієнтири на забезпечення провідних позицій Сполучених Штатів на всіх напрямках міжнародної політики [9, 55].

Зрозуміло, що такі підходи зіштовхувалися з устремліннями інших країн-переможниць, передусім Великої Британії і Франції, котрі сподівалися на можливість утримання позиції лідерства в міжнародних відносинах, притаманних їм напередодні світової війни. Велика Британія, наприклад, прагнула не тільки збереження морського панування, а й подальшого поширення своїх колоніальних володінь за рахунок колишніх колоній Німеччини і територій Османської імперії. Оскільки її економічна могутність була значно підірвана внаслідок війни, вона намагалась досягти своїх планів завдяки традиційній англійській політиці «балансу сил». Це передбачало спрямування Франції на протидію гегемоністським устремлінням США при спрямуванні останніх протидіяти таким самим намірам Франції; використання

Німеччини для протидії Франції і Росії при певній підтримці її в цьому. Такі дипломатичні орієнтири знайшли відображення у «Меморандумі з Фонтенбло» – посланні прем'єр-міністра Великої Британії Д. Ллойд-Джорджа голові уряду Франції Ж. Клемансо і президенту США В. Вільсону від 25 березня 1919 р. Це засвідчувало реальні наміри англійського уряду зберегти панівні позиції у світовій системі економічних і політичних відносин [10].

До гегемонії, принаймні на європейському континенті, прагнула й Франція, хоча її економічний стан був надзвичайно тяжким після війни. Найпретензійнішим зовнішньополітичним орієнтиром Франції залишалося економічне й політичне послаблення Німеччини і, більше того, розчленування її на низку дрібних, оточених недружніми державами, країн. Франція прагнула також закріпити свої завоювання в Африці та на Близькому Сході, компенсувати втрату союзницької Росії утворенням блоку союзних східно- та південноєвропейських країн – Польщі, Чехословаччини, Румунії, Югославії та інших.

Проблематичними були позиції Італії, що формально належала до кола великих держав, хоча в реальності такою не була. За участь у війні на боці Антанти їй обіцяли колонії в Африці та низку земель, належних Австро-Угорщині. Проте, послаблена у військовому плані, вона не змогла самостійно зробити ці надбання під час війни і розраховувала отримати їх, використовуючи на свою користь суперечки інших держав.

Підходи країн-переможниць до повоєнного світовлаштування обговорювалися на мирній конференції у Парижі, що тривала з перервами від 18 січня 1919 р. до 21 січня 1920 р. і мала своїм наслідком укладання мирних договорів із Німеччиною та її союзниками; утворення Ліги Націй; розподіл колоніальних володінь Німеччини та Туреччини; розгляд польського й італійського питання. На конференції розглядалось і російське питання, хоча поза порядку денного і участі в конференції Радянської Росії, яка запрошення на конференцію взагалі не отримала.

У роботі конференції взяли участь 32 країни, хоча делегації переможених країн були запрошені лише для ознайомлення з текстами мирних договорів і фактично всі важливі питання розглядалися «Радою десяти», в яку увійшли голови урядів і міністри закордонних справ США, Великої Британії, Франції, Італії, Японії. У подальшому було утворено «Раду п'яти» у складі міністрів закордонних справ провідних держав, а також «Раду чотирьох» у складі тільки голів урядів цих країн без Японії. Головні рішення приймалися на вузьких нарадах «великої трійки», а саме – прем'єр-міністра Франції Ж. Клемансо (обраного головою конференції), прем'єра Великої Британії Д. Ллойд-Джорджа і президента США В. Вільсона.

Мирний договір із Німеччиною, що дістав назву Версальського, було підписано 28 червня 1919 р. Він містив положення, що суттєво змінювали геополітичний, економічний, військовий обрис Європи довоєнних часів. Німеччина, визнана винною в розв'язанні війни, втрачала значну частину своїх територій, на неї накладались обмеження та репарації за збитки, завдані країнам Антанти. Ельзас і Лотарингія повертались Франції. Бельгії передавались округи Ейпен і Мальмеді. Утворювалася Рейнська демілітаризована зона, куди увійшли землі на лівому березі та смуга завширшки 50 км на правому березі. У межах цієї зони заборонялось утримувати збройні сили, проводити маневри, будувати укріплення. Франція отримала у власність вугільні копальні Саарської області з правом викупити їх, якщо ця область буде приєднана до Німеччини. Управління Сааром передавалося на 15 років Лізі Націй, після чого його державну належність мав вирішити плебісцит.

Визнавши незалежність Польщі, Німеччина передавала їй частину споконвічно польських земель: Познань, частини Померанії (Помор'я), Західної Пруссії та Верхньої Сілезії. Водночас значна частина стародавніх польських земель, загарбаних німцями (більше як 100 тис. кв. км), залишались у межах Німеччини. Вихід Німеччини до Балтійського моря мав забезпечити вузький «Польський коридор». Данциг (Гданськ) оголошувався вільним містом під захистом Ліги Націй. Німеччина відмовлялася від прав на Мемель (Клайпеду), возз'єднаний 1923 р. з Литвою. Договір передбачав визнання незалежності Чехословаччини і безумовну повагу незалежності Австрії. Німеччина позбавлялась усіх своїх колоній, що були поділені між головними державами-переможцями на основі затверджених Лігою Націй мандатів. Вона також відмовлялася від усіх прав і привілеїв у Китаї. Військові постанови встановлювали межу чисельності армії, що мала комплектуватися на основі добровільного найму, у 100 тис. осіб. Німеччині заборонялося мати танки, тяжку артилерію, авіацію, підводні човни. Їй дозволялося мати лише обмежений військово-морський флот.

Відповідно до принципів, на яких базувався Версальський мирний договір із Німеччиною, укладались й мирні договори країн-переможниць із союзницями Німеччини – з Австрією, Болгарією, Угорщиною і Туреччиною. Країни – союзниці Німеччини втрачали значні території в Європі, а також значні зони впливів і колонії поза межами безпосередніх кордонів країн; вони мали виплачувати репарації, обмежувались у кількості збройних сил.

Особливо грабіжницький характер мав Севрський мирний договір, згідно з яким Туреччина позбавлялася майже 80% території колишньої Османської імперії. Безпосередньо Туреччині виділяли позбавлений ресурсів район у межах Анатолії з центром в Анкарі. Зону чорноморських протоків було піддано роззброєнню і передано під контроль міжнародної комісії. Туреччину було позбавлено флоту і значно обмежено в сухопутних силах. Фактично стан війни між Туреччиною і країнами-переможницями був припинений лише Лозанським договором, укладеним із урядом Кемала 24 червня 1923 р. Цей договір юридично оформив розпад Османської імперії і зафіксував нові турецькі кордони. У протоках вводилося вільне судноплавство. Туреччина отримувала міжнародне визнання як незалежна самостійна держава.

Зазначимо, що складовою частиною Версальського та інших договорів став статут Ліги Націй («Пакт Ліги Націй» як частина перша ввійшов до текстів усіх мирних договорів) – міжнародної організації, покликаної забезпечити мирний розвиток світу на основі укладених договорів. У статтях статуту проголошувалися принципи мирних гарантій територіальної цілісності й суверенітету всіх членів Ліги Націй, її право використовувати будь-які засоби для забезпечення миру, стримування агресора і проведення політики обмеження озброєнь.

Утворення Ліги Націй мало значний вплив на подальший розвиток міжнародних відносин. Йшлося про спробу організації структури глобального характеру, що упереджувала би можливість воєнних конфліктів через узгодження політики її членів. На практиці, однак, Ліга Націй далеко не завжди відповідала покладеним перед нею цілям і часто-густо була платформою реалізації імперіалістичних домагань великих держав. Це з усією очевидністю виявилось під час поділу країнами-переможницями німецьких колоній і земель колишньої Османської імперії. Для ствердження нових колоніальних володінь вводилася система мандатів, що надавалися за рішеннями Ліги Націй.

У повоєнній системі колоніалізму провідне місце, як і раніше, посіли Велика Британія і Франція. Сполучені Штати не змогли досягти тієї частини колоній, на яку сподівались перед початком конференції у Парижі. Дипломатична поразка Сполучених Штатів була однією з головних причин того, чому конгрес США відмовився ратифікувати Версальський договір і офіційний вступ до Ліги Націй. 1921 р. США уклали з Німеччиною та її колишніми союзниками мирні договори без статей щодо Ліги Націй, обмежуючи своє представництво в цій організації статусом «спостерігача».

Така позиція дістала у Сполучених Штатах назву «ізоляціоністської», хоча йшлося не про «чистий» ізоляціонізм як прагнення керівництва країни обійти проблеми європейської чи світової політики, а про наміри американського зовнішньополітичного істеблішменту подолати англо-французьку домінанту в межах Ліги Націй, забезпечити за США ініціативу досягнення їхніх геополітичних інтересів. Ці тенденції вочевидь виявили себе під час Вашингтонської міжнародної конференції, що тривала з 12 листопада 1921 р. по 6 лютого 1922 р. у Вашингтоні за участі 14 країн (США, Великої Британії з окремим представництвом чотирьох домініонів й Індії, Китаю, Японії, Франції, Італії, Бельгії, Голландії, Португалії) і мала своїм результатом підписання серії договорів й угод, що розглядаються як невід'ємна формуюча частина Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин. Ініціаторами дипломатичної зустрічі у Вашингтоні виступили США, що прагнули здобути реванш у питаннях, які не отримали остаточного вирішення у попередні роки. За три неповні місяці роботи конференції з цих питань було прийнято 28 угод, резолюцій, декларацій, заяв, що знайшли юридичне оформлення у договорах чотирьох, п'яти і дев'яти держав.

Договір чотирьох держав – США, Англії, Франції, Японії, підписаний 13 грудня 1921 р., стосувався взаємної поваги прав країн-підписантів на територіальні володіння в Тихоокеанському регіоні і спільне забезпечення оборони цих територій у разі загрози їм з боку будь-якої іншої держави. Договір п'яти держав (від 6 лютого 1922 р.) встановлював співвідношення між флотами країн договору за класом лінкорів у пропорції (відповідно переліку: США, Велика Британія, Японія, Франція, Італія) 10:10:6:3,5:3,5. Договір дев'яти держав (США, Великої Британії, Франції, Японії, Італії, Бельгії, Голландії, Португалії, Китаю), підписаний 6 лютого 1922 р., стосувався статусу Китаю як «цілісної країни» з визнанням «рівних можливостей для торгівлі і промисловості в цьому регіоні усіх націй» [11, 57–61]. У сукупності ці договори в сучасній політичній літературі розглядають як другу (далекосхідну) підсистему порівняно з першою (європейською) підсистемою міжнародних відносин Версальсько-Вашингтонського періоду [12, розділ IV]. Такий підхід не викликає принципових заперечень з уточненням водночас тієї позиції, що договори Вашингтонської конференції, географічно орієнтовані на регіони Далекого Сходу і Тихого океану, безпосередньо впливали на розстановку геополітичних сил в Європі і не можуть розглядатися поза продовженням курсу держав, сформульованого Вашингтонською конференцією.

Розрив англо-японського договору про союз від 1902 р. в межах угоди чотирьох заклав основи англо-американських союзних відносин як надійної платформи спільної євроатлантичної політики західних держав. А обмежувальні положення щодо флотів згідно договору п'яти держав відкривали перспективи значного зростання військової могутності США і посилення її статусу серед західних, насамперед, європейських країн.

Такі тенденції вочевидь почали виявляти себе на європейському континенті, причому саме договірна основа Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин, що відзначалась високим ступенем гетерогенності, зумовлювала трансформацію її основних положень вже на етапі 1922–1929 рр. як періоду відносної стабілізації міжвоєнного устрою. В основі цього процесу – не тільки невизначеність багатьох регіональних проблем як основи значної кількості локальних війн і конфліктів – радянсько-польської війни 1920–1921 рр., польсько-литовського конфлікту 1920 р., румунської збройної акції 1920 р. щодо Бессарабії, Рурського конфлікту 1923 р., а й бажання США посісти відповідне їй можливостям місце в системі європейських відносин, як і прагнення переможених країн (насамперед Німеччини) відродити свій промисловий і військовий потенціал і, таким чином, повернути втрачений статус провідної держави світу.

Показово, що два останні положення стали основою взаємопереплетення інтересів США і Німеччини, а це, у свою чергу, забезпечило динамізм розвитку процесів, що характеризували міжнародні відносини на європейському континенті протягом 1920-х рр. Йдеться, насамперед, про «план Дауеса» і «план Юнга» як ініційовані Сполученими Штатами системи економічної допомоги Німеччині, що не тільки визначила перспективи поступового економічного розвитку останньої, а й зумовила зміну принципів договірної основи Версальсько-Вашингтонської системи через перерозподіл політичних впливів залучених до її реалізації великих країн.

Йдеться знову ж таки про США, які саме через «дауесізацію» Німеччини здобули позиції реального лідерства у розв'язанні європейських економічних і політичних проблем. Безпосередньою сходинкою до цього стало перетворення Німеччини на «надійного партнера» США щодо подальшого проникнення американських капіталів у Європу і протидії – через Німеччину – Сполучених Штатів головним упорядником Версальської системи договорів – Франції і Великій Британії.

Останнє не знаходить однозначної оцінки в сучасній історичній і політичній літературі, оскільки, попри позитиви фінансової допомоги Німеччині з боку США як чинника, що сприяв стабілізації на певний час ситуації в Західній Європі, «план Дауеса» і «план Юнга» містили в собі небезпечні складові відродження німецького милітаризму, а за цим – налаштованість найреакційніших сил Німеччини на реалізацію реваншистських планів, які, привівши до влади 1932 р. фашистську партію, почали активно готуватись до нової світової війни.

Німецький реваншизм значною мірою зумовлювався політикою самих країн-переможниць у війні. Німеччина зберегла свою промисловість і досить легко змогла відновити у повному обсязі всю її виробничу потужність. Антанта сама заохочувала цей процес, розраховуючи на агресію Німеччини проти СРСР. Особливу роль при цьому відіграли й США, що прагнули через надання Німеччині значної фінансової допомоги використати її для протидії іншим європейським державам. Досягнення Сполученими Штатами світової гегемонії розглядалось американськими зовнішньополітичними відомствами за мету, значно пріоритетнішу за збереження балансу сил чи упередження проявів німецького реваншизму.

До цього додавалися й суперечності ідеологічного, суспільно-політичного характеру, що чітко окреслились від початку 1920-х рр. між західним світом і радянською країною. Так, Версальсько-Вашингтонська система практично виключила (принаймні на першу половину 1920-х рр.) зі світової дипломатії Радянську Росію, що мало своїм наслідком не тільки надзвичайно тяжкий і виснажливий період збройно-

го протистояння двох систем, а й складність входження Радянського Союзу (СРСР) у європейську (світову) систему економічних і політичних відносин.

Показово, що саме зазначені чинники, поряд із світовою економічною кризою (1929–1933 рр.), зруйнували, врешті-решт, Версальсько-Вашингтонську систему міжнародних відносин, ставши водночас передумовою різкого загострення міжнародних відносин в 1930-ті роки. Політичні процеси на європейському континенті протягом десятиліття напередодні Другої світової війни, значною мірою зумовлені розвитком міжнародних відносин в межах Версальсько-Вашингтонської системи 1920-х рр., у той же час набули й деяких специфічних, нехарактерних для попереднього періоду рис. Серед них – зростання впливу на європейську і світову політику країн із «деструктивним» потенціалом, де на особливу роль, поряд із фашистською (від 1922 р.) Італією і мілітаристською Японією, претендує з 1933 р. нацистська Німеччина; схильність західних демократій (насамперед, через ідеологічне і політичне протистояння із СРСР) до політики потурання агресору і невдалі спроби Франції, Радянського Союзу та Чехословаччини (через відсутність достатньої підтримки з боку західних країн) реалізації ініційованих ними заходів з утворення дієвої системи колективної безпеки. Хроніка головних подій на європейському континенті набувала вельми суперечливого характеру: 1933 р. – встановлення фашистської диктатури в Німеччині, вихід Німеччини з Ліги Націй; 1934 р. – радянсько-французьке зближення й здійснення спроб реалізації проекту Східного пакту як системи колективної безпеки в Європі; 1934 р. – прийняття СРСР до Ліги Націй; 1935р. – підписання франко-радянського, франко-чехословацького і радянсько-чехословацького договорів про взаємодопомогу; 1935 р. – агресія Італії в Ефіопії; 1936 р. – введення Німеччиною військ у Рейнську демілітаризовану зону; 1936–1939 рр. – громадянська війна в Іспанії й інтервенція в країну Німеччини й Італії; 1936–1937 рр. – формування вісі фашистських держав: Берлін – Рим – Токіо; 1938 р. – аншлюс Німеччиною Австрії; 1938 р. – Мюнхенська змова Німеччини, Італії, Великої Британії, Франції щодо приєднання Судетської області Чехословаччини до Німеччини.

«Фактично, — як зауважують відомі українські дослідниці з міжнародних відносин О. Коппель і О. Пархомчук, — з моменту приєднання Німеччиною Судетської області Чехословаччини розпочалася ланцюгова реакція колапсу системи, що, як відомо, завершилась Другою світовою війною... Розстановка сил, залишаючись із системної точки зору майже ідентичною до тої, що спостерігалась упродовж попередньої фази, визначала в цей період лише строки початку системної війни та конфігурації коаліцій, що братимуть в ній участь...» [12, розділ IV]. Загальносвітовий характер подій, що відбувалися на європейському континенті протягом 1930-х рр., значно посилив європоцентризм Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин на фазі її кризового стану і повної руйнації, що зумовлювалося не тільки «зменшенням інтересу» великих країн до далекосхідної підсистеми міжнародних відносин в умовах світової економічної кризи і депресії, а й відстороненням від європейських справ Сполучених Штатів.

1930-ті рр. — дійсно унікальний період в історії США і Європи, який характеризувався нейтральністю Сполучених Штатів до світових і європейських проблем, майже цілковитим зведенням нанівець американських політичних і мілітарних операцій за кордоном та виявленням «економічного націоналізму» американського підприємництва з його переважною орієнтацією на внутрішній ринок. Складовою такого курсу стала політика «доброго сусіда» США до латиноамериканських країн

та дипломатичне визнання адміністрацією Ф. Д. Рузвельта Радянського Союзу. Зворотню стороною формули нейтралітету США до Європи [9, 294, 302] були й негативні прояви. Відмова Сполучених Штатів від колективних дій у межах європейської підсистеми міжнародних відносин за умов реальних можливостей зупинити агресора стала поштовхом для посилення експансіонізму країн фашистського блоку і, зрештою, сприяв розв'язанню Другої світової війни.

Вступ у війну самих США був зумовлений глобальністю події, масштабністю планів країн фашистської осі, що не могло не зачіпати національних інтересів США. Показово, що рішення, прийняті адміністрацією Вашингтона щодо підтримки СРСР у війні проти Німеччини, про входження до антигітлерівської коаліції, яка почала формуватись із червня 1941 р., а надалі – офіційний вступ у війну в грудні 1941 р., після нападу японської авіації на американську військово-морську базу Перл-Харбор, надали військовому зіткненню справді світового характеру. Вступ США у війну остаточно повернув їх до глобалістських орієнтацій, надавши відтоді відповідного характеру всій існуючій системі міжнародних відносин.

По закінченні Другої світової війни США – вже достоту наймогутніша країна світу [13, 1081–1082; 14, 23–24], що починає претендувати не тільки на роль центру або лідера західного світу, а й головного чинника повоєнного світопорядку [9, 419–425; 15, 158–160]. Геополітична й ідеологічна протидія їм з боку СРСР як іншої, новоутвореної після Другої світової війни супердержави та країни-переможниці, стає передумовою формування принципів нових засад міжнародних відносин. Світ розколюється на дві системи і стає біполярним на протигагу багатополусному світу, що був у часи Версальської-Вашингтонської системи. Надпотужні можливості СРСР і США у військовій, політичній, економічній та культурно-ідеологічній сферах зумовлюють перетворення цих двох держав у домінуючі «центри сили», що здійснюють системоформуючий вплив на структуру і характер решти світ-системи.

Умовно сформована після Другої світової війни міжнародна система отримала назву Ялтинсько-Потсдамської відповідно до рішень останніх двох конференцій голів провідних країн антигітлерівської коаліції – СРСР, Великої Британії і США в Ялті (4–11 лютого 1945 р.) і в Потсдамі (17 липня – 2 серпня 1945 р.). Хоча, на відміну від сутності самих рішень, в основу яких була покладена ідея повоєнного співробітництва країн-переможниць, система набула конфронтаційності й непримирених суперечностей в економічній, політичній, військовій, ідеологічній та інших сферах [16, розділ V].

До найпоказовіших принципів функціонування Ялтинсько-Потсдамської системи слід віднести її глобалізаційність і поглиблену геополітичну структуру. Додамо, що Ялтинсько-Потсдамська система не отримала міцної первісно сформованої договірної-правової бази. Водночас, існування у двох системах беззаперечних лідерів, а саме СРСР і США, дозволяло досягти через механізми «блокової дисципліни» високого рівня керованості міжнародних процесів як явища, що набувало особливого значення, зокрема у військово-політичній сфері, переговорах з контролю над озброєннями, врегулювання конфліктних ситуацій тощо.

Слід визнати неабияке значення в системі міжнародних відносин Ялтинсько-Потсдамського періоду ідеологічного, доктринального забезпечення позицій сторін. Для Сполучених Штатів – це, насамперед, доктрина «стримування комунізму» як провідна зовнішньополітична стратегія країни [3, 150–158]. Для СРСР – ідеологічна платформа на захист й поширення ідеалів соціалізму [16, розділ V].

Однак задеклароване зіткнення морально-політичних й ціннісних орієнтирів протилежних систем у практичній площині найчастіше було відвертим геополітичним зазіханням на світове лідерство та гегемонію з боку Вашингтона та ствердженням позиції світового силового центру з боку Москви. До того ж, ідеологічне, економічне й військове суперництво двох систем відбувалося за умов ядерного озброєння, а за цим і переосмислення й поступової еволюції зовнішньополітичних стратегій й доктрин провідних держав: від позиції ядерного залякування, шантажу й ультиматумів (середина 1950-х – початок 1960-х рр.), а надалі – моделі конфронтаційної стабільності відносин на основі ядерного паритету й «рівноваги страху» (кінець 1960-х 1970-ті рр.) до виключення ядерної війни з переліку засобів здійснення політики на засадах концепції однакової безпеки, однакової достатності та стриманості в ядерній сфері (друга половина 1980-х – початок 1990-х рр.).

Зауважмо, що реалізація головних принципів Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин відбувалася за умов функціонування ООН як організації світового рівня, орієнтованої відповідно до рішень Ялтинської і Сан-Франциської (квітень 1945 р.) конференцій на полагодження світових конфліктів та гармонізацію відносин між державами на основі створення глобальної системи колективної безпеки. Розвиток повоєнних подій, зумовлений біполярним протистоянням систем, значно звузив потенційні можливості ООН через її зосередженість переважно на упередженні можливого збройного зіткнення двох систем і значний рівень внутрішньої замкненості останніх, а, відтак, обмеження можливостей впливу на них зовнішніх, у тому числі загальносвітових організацій.

Показово, що розгортання «холодної війни», як і ствердження політики розрядки 1970-х рр. або руйнація біполярного протистояння систем в межах Ялтинсько-Потсдамського світоустрою, відбувалися за активної участі в цих процесах європейських країн. Так, визначення ідеологічних засад протистояння СРСР і США протягом 1946-1947 рр. мало своїм наслідком поглиблення суперечностей у багатьох інших сферах. Ідеться, насамперед, про «план Маршалла» як системи економічної допомоги Європі з боку США, що, за відмови Москви від ідеї економічної співпраці із Заходом на умовах Вашингтона, призвела до поглиблення розбіжностей двох систем в економічній сфері, розколу міжнародної економічної системи з утворенням в Європі двох протилежних формувань – Організації європейського економічного співробітництва (ОЄЕС, 1948 р.) і пізніше Європейського економічного співтовариства та Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ, 1949 р.).

У стратегічному плані нарощування суперечностей СРСР і Заходу позначилося в німецькому питанні й спричинило першу берлінську кризу (червень – серпень 1948 р.) та розгортання де-факто «холодної війни»; у геополітичному плані виявилось у встановленні Вашингтоном і Москвою повного контролю у своїх сферах впливу на Заході і Сході Європи. Основними інструментами домінування США в Західній Європі стали «план Маршалла», утворення НАТО, а СРСР – у Східній Європі – «сталінізація» країн соціалістичної орієнтації, створення Комінформбюро, РЕВ, Організації Варшавського договору (1955 р.) поряд із потужною системою перехресних договорів східноєвропейських країн. Вінцем розколу Європи було завершення розколу Німеччини із формуванням двох німецьких держав – ФРН і НДР.

Перетворюючись на відправний регіон формування біполярної системи міжнародних відносин, більше того, регіон особливо гострого протистояння західної і східної суспільно-політичних систем, Європа стала місцем поглиблення політики

міжнародної розрядки, коли до американо-радянського діалогу на вищому рівні щодо обмеження ядерних озброєнь на етапі другої половини 1960-х – 1970-х рр. долучилися Франція і Німеччина. Йдеться про концепцію «розширеної» розрядки (згоди, співробітництва від Атлантики до Уралу) як державної позиції французького уряду другої половини 1960-х – початку 1970-х рр., про вихід Франції з інтегрованої військової структури НАТО (1966 р.), франко-радянське зближення й «нову східну політику» соціал-демократичного уряду В. Брандта в ФРН.

На особливу вагомість у цьому контексті заслуговує серія договорів, підписаних ФРН із СРСР, деякими іншими, сусідніми до Західної Німеччини країнами з табору соціалістичної співдружності, що слугували незмінності новою статус-кво в Європі й зменшенню напруги у протистоянні країн — представниць протилежних суспільно-політичних блоків. Це: Московський договір 1970 р. між СРСР і ФРН про основні принципи непорушності кордонів держав у Європі; Варшавський договір 1970 р. між ПНР і ФРН про основи нормалізації їхніх відносин; Чотиристороння угода СРСР, США, Великої Британії і Франції щодо Західного Берліну від 1971 р.; Договір 1972 р. між ФРН і НДР про основи відносин між ними; Договір 1973 р. про нормалізацію відносин ЧСР і ФРН.

Крім того, Європа стала місцем загальноєвропейського процесу як багатостороннього діалогу з міжнародних проблем США, Канади, 33 європейських країн. Найбільшим досягненням цього процесу було підписання Заключного акта в Гельсінкі (серпень 1975 р.) як своєрідного кодексу правил поведінки країн-підписантів на євроатлантичному просторі. По суті, в Гельсінкі була підписана загальноєвропейська конвенція про ненапад, мирне співробітництво і врегулювання суперечностей між державами. Загальноєвропейський процес супроводжувався формуванням системи консультативних пактів СРСР з іншими країнами Заходу — Францією, Великою Британією, ФРН, Італією, Данією, Канадою, Туреччиною; він започаткував функціонування НБСЄ (з 1994 р. — ОБСЄ) як політичного консультативного органу, до якого увійшли країни Європи, Центральної Азії та Північної Америки. Усе це сприяло розвитку довіри й співробітництва на європейському континенті, поглибленню демократичних процесів як передумови трансформаційних змін у межах комуністичного табору.

Попри чергове загострення міжнародних відносин кінця 1970-х – першої половини 1980-х рр. як періоду, що характеризувався новим витком гонки озброєнь та ескалацією напруженості в Європі, демократизація міжнародного життя на європейському континенті за часи перебудови в СРСР була підготовлена менталітетом та договірними засадами періоду розрядки 1970-х рр. До найважливіших подій другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. слід віднести падіння Берлінського муру (листопад 1989 р.); об'єднання Німеччини (жовтень 1990 р.); виведення радянських військ із території Польщі, Угорщини, Чехословаччини; розпуск РЕВ (червень 1991 р.); розпуск ОВД (липень 1991 р.) і, нарешті, дезінтеграцію «соціалістичної співдружності» демократичними революціями в країнах Центральної і Східної Європи (1989–1990 рр.). Кульмінацією зазначених процесів став розпад СРСР, що мав своїм наслідком формування 15 національних незалежних держав.

Географічні й геополітичні зміни карти Європи на початку 1990-х рр. означали не тільки руйнацію біполярності, а й формування принципово нових підходів до світоустрою, що, за визначенням переважної частини сучасних науковців, отримав назву постбіполярного світу. В географічному вимірі його характеризує поява цілої низки нових незалежних держав Європи, що виникли на пострадянському й пост-

соціалістичному просторі, в їх числі й України. У геополітичному – перерозподіл стратегічних позицій й політичних орієнтацій європейських держав. Поряд із набуттям членства (або його прагненням) в європейських й євроатлантичних інтеграційних союзах (ЄС, НАТО) більшістю з них за умов безперечної домінанти у світових міжнародних відносинах (принаймні, протягом 1990-х рр.) єдиною після розвалу СРСР супердержави – Сполучених Штатів, досить чітко виявили себе й інші, альтернативні тенденції. До них належать і спроби РФ (яка перебрала на себе більшість функцій спадкоємиці СРСР) зберегти свої геополітичні впливи на пострадянському або навіть європейському рівні через об'єднання навколо себе інших (орієнтованих на союзництво з нею) країн та ствердження лідируючих позицій в межах новоутворених інтеграційних об'єднань – СНД, ОДКБ, ЄЕП; формування певної відстороненості (як тенденції кінця 1990-х – початку 2000-х рр.) ЄС від політики США; утворення ситуативних або тривалих союзницьких формувань по лінії двосторонніх або тристоронніх відносин європейських держав; включення до системи міжнародних відносин недержавних акторів тощо.

Специфіка постбіполярного світу, навіть з урахуванням прикладу Європи, набула надзвичайно складного й багатовимірного характеру, що відверто ускладнює визначення провідних принципів її формування й розвитку. Йдеться про змінюваність, нестаціонарність (за словами російського академіка О. Неклесси) «системи світових зв'язків» [17] як еволюційного процесу системи міжнародних відносин, що й донині не отримала остаточних форм. І це додає проблематичності в їх об'єктивному сприйнятті й тлумаченні.

Варто зауважити, що сприйняття системи міжнародних відносин, виниклої після дезінтеграції комуністичної системи як монополюсної, визнання абсолютної економічної та військової могутності США держави протягом 1990-х рр. мало доволі широке поширення в західній, насамперед, американській, політичній літературі. Воно було притаманне не лише відверто консервативним аналітикам (так званим «неоконам») як незмінним прихильникам збереження гегемонізму США, а й прагматично орієнтованим дослідникам – Р. Такеру і Д. Хендріксону [18, 27, 40, 191], С. Амброузу [19, 378], З. Халлзаду [20, 14–17], які, визнаючи некерованість багатьох глобальних процесів після ліквідації біполярності, були схильними сприймати США як «головного опікуна» міжнародного миру й порядку. Такі висновки начебто підтверджувалися високими темпами розвитку американської економіки на етапі біполярного і постбіполярного світів, що забезпечили ВВП країни на початку XXI ст. на рівні третини світового валового продукту – майже 11 трлн дол. Сполучені Штати зберігали лідерство у військовій сфері, випереджаючи усі інші країни за більшістю параметрів військової могутності: на частку США, зокрема, на кінець 1990-х рр. припадало до 40% усіх світових військових витрат [21, 80]. Ці позиції підкріплювалися політичним лідерством, коли величезна зона держав не тільки вважала лідерство США прийнятним для себе, а й прагнула стратегічного й економічного партнерства з ними. Тому значною мірою сприяв і реальний гегемонізм США, виявлюваний в економічному й політичному втручанні у світові проблеми, неузгодженій з міжнародною спільнотою політиці санкцій або й у відкритій агресії проти інших держав – Югославії 1999 р. або Іраку 2003 р. Характерно, що відвертий гегемонізм США періоду 1990-х – початку 2000-х рр. був закладений у низку фундаментальних документів американських адміністрацій – від «Стратегії національної безпеки на нове століття» (1998 р.) за президентства Б. Клінтона [22] до «Стратегії національної безпеки США (2002 р., 2006 р.) за президентства Дж. Буша-молодшого

[23–24], що не тільки обґрунтовували силові позиції країни на міжнародній арені, а й зумовлювали ескалацію гегемоністської політики Сполучених Штатів за умов відсутності реальної протидії їм.

Йдеться, зокрема, про кілька надзвичайно важливих положень згаданих документів, що, попри належність їх до діяльності різних адміністрацій, утворювали послідовність зовнішньополітичних орієнтирів, як і методів діяльності Сполучених Штатів на світовій арені у зазначений період. Це, по перше, позиціонування Сполучених Штатів як найпотужнішої світової держави, що об'єктивно перебирає на себе функції глобальної рушійної сили. По-друге, глобалізація американських національних інтересів через включення до їх переліку, поряд із невід'ємними або життєво важливими інтересами, й таких, що не стосуються безпосередньо благополуччя країни, але пов'язані із загальним розвитком світу. По-третє, окреслення національних інтересів США відносно всіх сучасних геополітичних центрів та з урахуванням усіх найгостріших проблем сучасного світового розвитку. І, нарешті, визнання силових дій як основного засобу досягнення зовнішньополітичних цілей при готовності США діяти самотужки, більше того – превентивно (відповідно до доктрини Дж. Буша-молодшого, сформульованій у Стратегії від 2002 р.) задля реалізації своїх національних інтересів і запобігання загрози їхній безпеці.

Зазначене вочевидь не знайшло триумфальної реалізації в практичній площині і через виявлену неспроможність країни контролювати всі світові події, і через окреслення низки негативних наслідків (і для світової спільноти, і для самих США), спричинених спробами американського керівництва одноосібно впливати на світовий розвиток. Це особливо стало відчутним після подій 11 вересня 2001 р., коли терористичний напад довів уразливість навіть такої наддержави, якою є Сполучені Штати Америки. До цього слід додати й дестабілізацію політичної ситуації в регіонах, куди силовим шляхом втручалися Сполучені Штати; падіння рівня довіри до американських адміністрацій з боку самого суспільства США; опозиційні настрої у колі провідних акторів світу, у тому числі й традиційних західних союзників Сполучених Штатів, з приводу відверто гегемоністської (спрямованої проти інтересів світової спільноти) зовнішньополітичної діяльності Вашингтона.

Слід зазначити, що відповідні до цього перестороги складала змістовне наповнення аналітичних розвідок Е. Ростуа [25], З. Бжезинського, [26–27], Г. Кіссінджера [28], Д. Каллагана [29], С. Хантінгтона [29–31], Р. Гаасса [32–33], Дж. Гудбі [34] й інших всесвітньо відомих дослідників міжнародних відносин, які ще на початковому етапі постбіполярного світу передбачали кризовість гегемоністського спрямування зовнішньої політики Сполучених Штатів відповідно до тенденцій, що характеризували найновітніший світоустрій. «Закінчення холодної війни, — зазначав, наприклад, у своїй «Дипломатії» (1994 р.) Г. Кіссінджер, — утворило ситуацію, яку численні оглядачі називають «однополюсним» або «монополюсним» світом. Але Сполучені Штати насправді перебувають не в такому блискучому стані, щоб однобічно диктувати глобальну міжнародну діяльність. Америка здобула більшої переваги, ніж десять років тому, але за іронією долі сила її стала більш розсередженою. Таким чином, здібність Америки скористатись нею, щоб змінити обрис решти світу, насправді зменшилась» [28, 736–737]. Зазначене пов'язується дослідником із низкою викликів однобічному домінуванню Сполучених Штатів, серед яких — зростання економічної та військової могутності Європейського Союзу, насамперед завдяки потенціалу об'єднаної Німеччини; відчутна економічна і навіть військова протидія США з боку таких азіатських гігантів, як Китай, Японія, Північна Корея;

прагнення країн Латинської Америки вийти на світовий рівень. Особливу роль Г. Кіссінджер відводить і пострадянському простору.

Тому суголосні й позиції інших авторів, котрі наголошували на небезпеці такого курсу США й розбалансування внаслідок його реалізації ситуації в окремих країнах і навіть регіонах світу (З. Бжезинський) [26, 163–164]; відзначали можливість поступового звуження зусиль економічних, політичних чи військових потенцій країни внаслідок глобалізму (Р. Гаас) [32, 37–38]; вірогідність на певному етапі активної міжнародної протидії Америці з боку інших великих держав та їхніх союзів (Е. Ростоу, С. Хантінгтон, Дж. Гудбі) [25, 376; 31–32; 34]. Показово, що останнє знайшло підтвердження в реальній практиці, насамперед під час війни в Іраку, передумови, перебіг і наслідки якої викликали протест проти політики США з боку провідних європейських держав і водночас союзників США по НАТО – Німеччини й Франції, до яких приєдналися Росія, Китай, Індія, низка інших держав.

Слід зазначити, що розбіжності позицій США й інших країн, передусім держав – членів НАТО, щодо Іраку не можна сприймати сьогодні як такі, що мають фундаментальний характер і зумовлюють формування нового антиамериканського вектора. Вочевидь йдеться про симптоми спільних дій, партнерства незадоволених країн задля стримування відвертого гегемонізму Сполучених Штатів. Це дало змогу деяким сучасним оглядачам говорити про тенденції формування нових союзницьких утворень – франко-німецького «кондомініуму», франко-німецько-російського «трикутника», російсько-китайського союзу і водночас визнавати провідною лінією сучасних міжнародних відносин формування багатополюсного світу із визначенням таких претендентів на роль геополітичних центрів, як Китай, потенційно Індія, Бразилія, а з урахуванням європейського континенту – Євросоюз і Росія.

Сприйняття ЄС деякими аналітиками як геополітичного центру, здатного протистояти за могутністю і впливовістю Сполученим Штатам, спирається на низку показових чинників економічного і військово-політичного характеру. Адже на початку 2000-х рр. Європейський Союз був за економічними показниками набагато успішнішим за Сполучені Штати, забезпечуючи 40% світового торговельного обігу, у той час як США – лише 13%. ЄС контролювали також більшу, ніж США, частку в загальному обсязі закордонних інвестицій. Завдяки динамічному розвитку протягом 1980-х рр. країни ЄС не тільки сягли рівня ВВП США за паритетом купівельної спроможності й поточним обмінним курсом валют, а і з середини 1990-х рр. перевищили його. З кінця 1990-х – початку 2000-х рр. країни ЄС також перевищили США за темпами зростання економіки: 1,5% проти 1% за 2001 р. і 1,2% проти 0,7% за 2002 р. [35, 69–70]. ЄС також є одним із найпотужніших військово-політичних блоків сучасного світу. Сукупні збройні сили тільки 15-ти (на початку 2000-х рр.) країн ЄС майже на третину перевищували американські. До того ж, європейці протягом останніх десятиліть докладають зусиль із розроблення власної оборонної стратегії (СПБО), заснованої на утворенні загальноєвропейських збройних сил. Це неминуче зменшить значення військових структур НАТО, що залишаються нині під повним контролем США, і збільшить вагомість військового потенціалу ЄС.

Слід також визнати вагомість військового, а також деяких інших чинників, у перспективі впливу на загальноєвропейські і навіть світові проблеми й такого (від середини першого десятиліття 2000-х рр.) реального «центру сили» Європи, як Росія. Пройшовши тяжкий період економічного падіння через руйнацію міжреспубліканських зв'язків колишнього СРСР, трансформаційні процеси, пов'язані з формуванням ринкових відносин, фінансовою нестабільністю, доповненою

кризою 1998 р., Росія змогла (завдяки формуванню жорсткої вертикалі влади, мобілізації суспільства, підпорядкуванню бізнесу державним структурам, а також надзвичайно високим цінам на енергоносії) забезпечити на початку 2000-х рр. помітне зростання ВВП країни, здійснюючи модернізацію військової і технологічної сфер. Уже у 2005–2006 рр. Росія – амбітна авторитарна держава, що виступила з відвертими претензіями геополітичних впливів не тільки на пострадянському, а й на європейському і навіть світовому рівні. Відображене у фундаментальних державних документах новітнього часу [36–38] і підкріплене реальною практикою, таке позиціонування країни стало підтвердженням і готовності, і спроможності Росії захищати будь-якими (включно із силовими) засобами свої взаємовідносини і з країнами пострадянського простору (приклад тому – практика переважно силових взаємовідносин РФ з Україною і Грузією протягом 2004–2010 рр.), і з країнами Європейського Союзу (шантаж під час україно-російського газового конфлікту 2005, 2009 рр.) або й із США (протидії розміщенню в Чехії й Польщі елементів ПРО, поширенню НАТО на Схід тощо).

Варто згадати також і про надзвичайний економічний, ресурсний потенціал Росії як перспективу її подальшого зростання. РФ успадкувала від Радянського Союзу 75% території, 51% населення, 60% основних фондів, 76% підприємств з виготовлення засобів виробництва. Їй належить 90% видобутку нафти, 73% газу, 63% електроенергії колишнього СРСР. Росія в цілому є країною, що володіє найбільшими у світі енергоресурсами. У 2002 р., наприклад, вона вийшла на перше місце у світі за видобутком нафти, обійшовши Саудівську Аравію як провідного члена ОПЕК і водночас найбільшого у світі нафтового експортера. Слід визнати також і збереження за Росією досить високого рівня індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП) як елемента економічної безпеки суспільства. Втративши свої позиції щодо ІРЛП (порівняно із СРСР) приблизно із 34–35 місця на 62, Росія, однак, на початку 2000-х рр. випереджала в цьому рейтингу Китай (99 місце), Індію (128 місце), Бразилію (74 місце), Саудівську Аравію (75 місце) й деякі інші країни, що можуть претендувати на провідні позиції регіонального і світового рівня [39].

Якщо ж урахувати належність Росії до країн – членів «ядерного клубу» (за умов активних зусиль уряду РФ протягом 2000-х рр. щодо модернізації свого ядерного арсеналу й засобів його доставки), членство її в Раді Безпеки ООН, збереження значних впливів в антиамериканському ісламському світі та в регіоні АТР (за умов поглиблення союзницьких зв'язків Росії і Китаю), то перспективи на досягнення РФ статусу провідної держави глобального рівня видаються вельми ймовірними.

Утім на сьогодні – це дивідше передбачення, ніж реальність. Ані Росія, що виявляє тенденції відродження, ані зростаючі Індія, Китай або навіть Європейський Союз не в змозі поки що зрівнятися зі Сполученими Штатами за економічними, технологічними чи військовими показниками, що відкладає можливості їх реально-го суперництва із США на глобальному рівні на доволі невизначену перспективу.

Отож, процес формування багатополосності в межах існуючої системи міжнародних відносин перебуває на початковій стадії, стикаючись час від часу з надзвичайно складними і суперечливими економічними й політичними явищами. Йдеться, зокрема, про світову фінансову кризу 2008–2010 рр., що значно відкинула назад можливих економічних суперників Сполучених Штатів на європейському континенті, виявивши при цьому переваги економічної потужності США у темпах відродження. До цього слід додати й інші, наприклад, цивілізаційні чинники, коли, виявляючи тенденції протистояння Сполученим Штатам, ЄС, скажімо, залишається елементом єдиної зі США західної цивілізації зі спільними для них ціннісними

й ідейними орієнтирами. Крім того, наздогнавши протягом 1990-х рр. Америку за темпами розвитку і зростання загального валового продукту, Європейський Союз значно втратив згодом у своїх показниках (загального валового продукту і середнього показника ВВП на душу населення) через приєднання до його складу ще 12 центральноєвропейських країн. Отже, за реальним станом ЄС-27 на початок 2010-х рр. навряд чи може претендувати на позиції нового культурно-історичного, економічного і політичного центру, альтернативного тому, який зберігає за собою США.

Ще проблематичніше з економічного, політичного, військового погляду зазначене може стосуватись інших претендентів на роль глобальних геополітичних центрів, зокрема Росії, що значно відстає від Сполучених Штатів за розвитком економіки і передових технологій. Показово, що, коли протягом 1990-х рр. ВВП США зріс приблизно на 30%, показник ВВП Росії скоротився майже на 40% [39, 62–63]. І хоча від початку 2000-х рр. економіка РФ виявляє тенденцію зростання, зазначене навряд чи може компенсувати попередні економічні і соціальні втрати та забезпечити стрімке набуття Росією попередньої могутності СРСР для відповідного змагання із США.

Характерно, що, відкладаючи видимі перспективи виходу РФ на глобальний рівень суперництва із США, сучасні аналітики піддають сумніву й реальні можливості протидії Сполученим Штатам з боку Росії в союзі останньої з іншими країнами або союзами країн. Найчастіше в даному контексті згадують Китай як одного з найперспективніших претендентів на роль супердержави після Сполучених Штатів. Причому, розглядаючи можливості союзницьких відносин по лінії РФ – КНР, експерти враховують існування у зовнішньополітичній лінії Сполучених Штатів від початку 2000-х рр. платформи на сприйняття КНР не як партнера, а як суперника (заява міністра оборони США Д. Рамсфелда від 2001 р.) [35, 75]. Враховують і укладання 2001 р. безпрецедентного для КНР і Росії Договору про добросусідство, дружбу і співробітництво, що врегулював довготривалі територіальні претензії сторін і відкрив перспективи їхнього співробітництва в економічній, військово-політичній і безпековій сферах.

Можливий союз РФ і Китаю справді можна було б розглядати як серйозну зовнішньополітичну силу, спрямовану на протидію Сполученим Штатам, однак, як показує практика, Росія і Китай сьогодні більше зацікавлені в поглибленні відносин зі Сполученими Штатами, ніж переведенні їх у стан конфронтації і суперництва. Пріоритетність американського вектора для обох сторін, усупереч навіть гегемоністському тиску, який можуть відчувати на собі ці країни з боку США, зумовлюють насамперед їхні економічні інтереси. Китай, наприклад, досяг упродовж 2000-х рр. товарообігу зі США майже в 120 млрд дол., з яких майже 100 млрд становить китайський експорт. Для порівняння – російсько-китайський товарообіг у зазначений період був у 10 разів меншим.

Вищевикладене водночас не дає підстав ігнорувати тенденції і доцільність формування багатополісності сучасного світу, попри навіть те, що Сполучені Штати залишатимуться у видимій перспективі найпотужнішою державою світу. На увагу заслуговує і той факт, що, зберігаючи значні ресурси свого подальшого зростання, США не нарощуватимуть, однак, у подальші десятиліття відрив від ЄС, Китаю, Індії, низки інших країн, включаючи Росію, такими самими темпами, як це було в минулому. Крім того, неоглобалізм США, виявляючись у глобальному, воєнно-політичному залученні країни до світових справ, може привести у довготерміновій перспективі до розпилювання могутності країни у військовому й економічному вимірах, а за цим – загрожуватиме різким спадом ділової активності, погіршенням

економічної кон'юнктури і, ймовірно, серйозною економічною і політичною кризою в країні. Це, як можна припустити, чітко усвідомлює чинне керівництво Сполучених Штатів, очолюване з листопада 2008 р. президентом-демократом Б. Обамою. Його підходи до реалізації зовнішньої політики країни, окреслені в низці основоположних виступів, включно із озвученою в травні 2010 р. Стратегією національної безпеки країни [40–43] передбачають модернізацію (порівняно із попередніми адміністраціями) акцентів у визначенні пріоритетів зовнішньополітичного курсу країни. На зміну жорсткому нав'язуванню іншим країнам позиції США має прийти пошук компромісів між провідними акторами світу. Передбачають вони й принципове оновлення методів досягнення зовнішньополітичних цілей: пріоритетними визнано не силові дії й односторонність, а дипломатію і співробітництво з міжнародною спільнотою.

Такі підходи отримали назву «доктрини Обама», зміст якої визначено як «форму реалізму без остраху на розгортання влади Америки, але з розсудливістю, коли використання влади повинно бути перевірено практичними межами з додатком самоусвідомленості» [44]. На практиці це означає збереження провідних позицій США у міжнародних справах, проте, скоріше, через маневрування та пошук союзників, ніж відверто силову політику, або окреслення міжнародно-політичних інтересів Сполучених Штатів з урахуванням виключно прагматичних інтересів країни, але без їх глобалізації та відвертого протиставлення ціннісним (демократичним) орієнтирам нації.

Отже, короткострокові й середньострокові перспективи розвитку міжнародних відносин не виключають тенденцій формування багатополосної структури, однак найімовірніше, поєднуюватимуться зі збереженням провідних позицій Сполучених Штатів як єдиної суперпотуги або, принаймні, першої серед інших надпотуг сучасної світ-системи. На цьому тлі й будуть вимальовуватися геополітичні перспективи об'єднаної Європи, тобто Європейського Союзу, та й загалом Європи, як континенту.

Врахування позицій цих та інших акторів світової політики унеможлиблює абсолютну чітке формулювання специфіки конструкції міжнародних відносин на європейському континенті. При тому, що визначення характеру взаємовідносин суб'єктів Європи може залежати не тільки від їх сучасного стану, а й від впливу чинників глобального характеру (світових криз, дії міжнародного тероризму, політично нестабільних держав, етносенних, інформаційних тощо катаклізмів і т. ін.), набуваючи при цьому вельми неочікуваних, а то й альтернативних форм. Йтиметься, як це передбачав ще на початку 2000-х рр. американський дослідник Дж. Гудбі, й про рівнозначне ствердження на європейському континенті трьох центрів влади – Сполучених Штатів, Європейського Союзу, Росії; й про різні комбінації взаємодії цих сил, за якими пріоритет у міжнародних відносинах Європи зберігатиметься або окремо за США чи за Європейським Союзом, або за коаліцією ЄС – Сполучені Штати (при підпорядкуванні цій коаліції Росії), або за коаліцією Росія – Європейський Союз (при провідній ролі цієї коаліції Сполученим Штатам) [34, 301–302].

Такі підходи, зрозуміло, не відображують усієї сукупності впливів, що можуть характеризувати розвиток міжнародних відносин, а звідси й риси політичної карти європейського континенту. До того ж ці підходи обмежені врахуванням позицій у міжнародних справах Європи лише провідних її акторів. І водночас об'єктивним тут залишається усвідомлення багатоваріантності можливих моделей європейського порядку як тенденції, що стає наслідком нестаціонарності всієї сучасної світ-

системи. Світова і, зокрема європейська система міжнародних відносин постбіполярного періоду продовжує перебувати на стадії динамічних змін. Маючи своїм генетичним корінням попередні системи міжнародних відносин, вона повторює деякі її характерні риси, насамперед, з у визначенні провідних світових і європейських акторів. Водночас не виключене набуття системою міжнародних впливів принципово нових вимірів із включенням до неї (у тому числі на європейському континенті) нових акторів, геополітичних об'єднань чи формувань. Винайдення збалансованості їх взаємодії, насамперед через зменшення гегемонізму одних силових центрів проти інших (як засвідчує досвід функціонування попередніх систем) може сприяти зменшенню конфліктності міжнародної політики, забезпеченню міжнародного середовища, сприятливого для розвитку не тільки малих і середніх, а й провідних держав.

Використані джерела та література

1. Дюпюї Р. Э. Всемирная история войн: Книга третья. 1800–1925 (пер. Усовой Г. С., Берденникова Н. Б., Васильева А. В.) / Дюпюї Р. Э., Дюпюї Т. В. – СПб.: М.: Полигон, АСТ, 1988. – 1016 с.
2. Major Problems in American Foreign Policy. Documents and Essays / [ed. by Paterson T. G.]. – Lexington, Toronto: D.C. Heath and Company, 1989. – 541 p.
3. Hunt M.H. Ideology and U.S. Foreign Policy / Michael H. Hunt. – New Haven: Yale University Press, 1987. – 237 p.
4. Lafeber W. The American Age United States Foreign Policy at Home and Abroad / Walter Lafeber. – New York, London: W.W. Norton & Company, 1994. – 842 p.
5. Дудко І. Д. Національні інтереси США у постбіполярному світі / І. Д. Дудко. – Київ: КНЕУ, 2003. – 208 с.
6. Kegley Ch.W. American Foreign Policy Pattern and Process. Fifth Edition / Ch.W. Kegley, Jr.E.R. Wittkopf. – New York: St.Martin's Press, 1996. – 658p.
7. Камінський Є. Політика США щодо України: Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція / Є. Є. Камінський, А. В. Дашкевич. – К.: Політична думка, 1998. – 547 с.
8. Woodrow Wilson's «Fourteen Points» Speech, 8 January 1918 //The Human Record: Sources of Global History / Ed. By Andrea A. J., Overfield J. H. – Boston: Houghton Mifflin, 1994. – Vol. II. – 1994. – P. 384–386.
9. История США: в 4-х т. / [ред. коллегия: Г. Н. Севастьянов (отв. редактор) и др.]. – М.: Наука, 1985. – Т. 3: 1918–1945. – 671 с.
10. The Fontainebleau Memorandum of Mr. Lloyd George (dated March 25, 1919). Some Considerations of the Peace Conference Before They Finally Draft Their Terms // Baker R.S. Woodrow Wilson and World Settlement / Ray Stannard Baker – N. Y.: Doubleday, Page & Co., 1922. – P. 449–450.
11. Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики XX–XXI ст. / [В. Ф. Салабай, І. Д. Дудко, М. П. Чуб, М. В. Борисенко]. – К.: КНЕУ, 2006. – 368 с.
12. Коппель О. А. Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин / О. А. Коппель, О. С. Пархомчук // Системи міжнародних відносин: (навч. посіб.). – К.: ВПЦ «Київський університет», 2007. – 142 с.
13. America's Needs and Resources: A New Survey / [Ed. by Dewhurst J. F. and Associates]. – New York: The Twentieth Century Fund, 1955. – 1148.
14. Бердычевский Я. М. Всемирная история. 1945–1997 / Я. М. Бердычевский, Т. В. Ладиченко, И. Я. Щупак. – К.: А.К., 1998. – 704 с.
15. Learning in US and Soviet Foreign Policy / [ed. by Breslower W., Tetlock Ph.E.]. – Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press, 1991. – 881 p.
16. Манжола В. А. Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин / Володимир Андрійович Манжола // Системи міжнародних відносин: навч. посіб. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2007. – 142 с.
17. Неклеса А. И. Феномен 11 сентября и движение к нестационарной системе мировых связей [Электронный ресурс]. Сокращенная стенограмма доклада, прочитанного 1 марта 2002 г. на семинаре «Социальный менталитет и формы организации общества (гностический вектор истории). Центр геоэкономических стратегий. – Режим доступа: <http://www.inesnet.ru/institute/structure/geo/text06.htm>.

18. Tucker R. W. *The Imperial Temptation. The New World Order and America's Purpose* / R. W. Tucker, D. C. Hendricson. — New York: Council on Foreign Relation Press, 1992. — 228 p.
19. Ambrose S. E. *Rise to Globalism. American Foreign Policy since 1938* / Stephen E. Ambrose. — New York: Penguin Books, 1993. — 428 p.
20. Khalilzad Z. M. *From Containment to Global Leadership? America and the World After the Cold War* / Zalmay M. Khalilzad. — Santa Monica: RAND, 1995. — 45 p.
21. Кортунов С. В. Становление нового мирового порядка / С. В. Кортунов // *Международная жизнь*. — 2002. — № 6. — С. 74–94.
22. *A National Security Strategy for a New Century. The White House, October 1998*. — 59 p.
23. *The National Security Strategy of the United States of America* [Electronic resource]. — Regime of access: <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss.html>.
24. *The National Security Strategy* [Electronic resource]. — Regime of access: <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss/2006/index.html>.
25. Rostow E. V. *Toward Managed Peace. The National Security Interests of the United States, 1759 to the Present* / Eugene V. Rostow. — New Haven, London: Yale University Press, 1993. — 401 p.
26. Brzezinski Z. *Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the 21 century* / Zbigniew Brzezinski. — N. Y. : Collier books, etc., 1993. — 240 p.
27. Brzezinski Z. *Premature Partnership* / Z. Brzezinski // *Foreign Affairs*. — 1994. — Vol. 73, № 2. — P. 67–82.
28. Киссинджер Г. *Дипломатия* / пер. с англ. В. Б. Львов. М. : Ладомир, 1997. — 848 с.
29. Huntington S. *Democracy's Third Wave // The Global Resurgence of Democracy* / Samuel Huntington. — Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press, 1996. — P. 3–25.
30. Huntington S. *The Clash of Civilizations and Remaking of World Order* / Samuel Huntington. — New York: A Touchstone Book, 1997. — 368 p.
31. Huntington S.P. *The Lonely Superpower* / S. P. Huntington // *Foreign Affairs*. — 1999. — Vol. 78, № 2. — P. 35–49.
32. Haass R. N. *What to Do With American Primacy?* / R. N. Haass // *Foreign Affairs*. — 1999. — Vol. 78, № 5. — P. 37–49.
33. Haass R. N. *Foreign Policy in the Age of Primacy* / R. N. Haass // *Brooking Review*. — 2000. — Vol. 18, № 4 — P. 2–7.
34. Гудби Дж. *Неразделенная Европа. Новая логика мира в американо-российских отношениях* / Джеймс Гудби. — М. : Международные отношения, 2000. — 336 с.
35. Иноземцев В. *Россия в системе международных отношений XXI века* / В. Иноземцев // *Международная жизнь*. — 2003. — № 9–10. — С. 67–81.
36. *Концепция внешней политики Российской Федерации* [Электронный ресурс]. Утверждена указом Президента России от 12 июля 2008 г. — Режим доступа: <http://archive.kremlin.ru/text/docs/2008/07/204108.shtml>
37. *Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года* [Электронный ресурс]. Утверждена указом Президента России от 12 мая 2009 г. — Режим доступа: kremlin.ru/SESSION/S_HBdso84p/PILOT/main.html
38. *Военная доктрина Российской Федерации* [Электронный ресурс]. Утверждена указом Президента России от 5 февраля 2009 г. — Режим доступа: http://text.document.kremlin.ru/SESSION/S_HBdso84p/PILOT/main.html
39. Кокошкин А. *Россия — сверхдержава, великая или региональная держава?* / А. Кокошкин // *Международная жизнь*. — 2002. — № 9–10. — С. 36–66.
40. *Remarks of Senator Barack Obama to the Chicago Council on Global Affairs April 23, 2007* [Electronic resource]. — Regime of access: <http://my.barackobama.com/page/content/fpccga>
41. Barack O. *A New Strategy for a new world. July 15, 2008. Washington, D. C.* [Electronic resource]. — Regime of access: <http://my.barackobama.com/page/content/newstrategy>
42. *Obama's inaugural address full text and video. Whitehouse.gov. 20.01.2009.* [Electronic resource]. — Regime of access: <http://www.whitehouse.gov/blog/inaugural-address/>. Retrieved 2009-01-2
43. *Message from the President Regarding the National Security Strategy* [Electronic resource]. Office of the Press Secretary. The White House. May 27, 2010. — Regime of access: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/message-president-regarding-national-security-strategy>
44. Dionne E. J. Jr. *The Obama Doctrine*. — *The Washington Post*. — 2009. — April, 16. [Electronic resource]. — Regime of access: <http://www.washingtonpost.com/wp-yn/content/article/2009/04/15/AR2009041502902.html>.

ЧАСТИНА II

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ

Д.Є. Шкляр

2.1. ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ

Упродовж останнього десятиліття в галузі суспільних наук спостерігається актуалізація цивілізаційного підходу до аналізу історичних, культурологічних та геополітичних явищ, процесів і тенденцій. Про світоглядні та методологічні підстави такого інтересу до цивілізаційного підходу йдеться у публікаціях вітчизняних науковців [1].

При цьому застосування цивілізаційного підходу виявило низку методологічних проблем, розв'язання яких лише сприятиме поглибленому вивченню суспільно-історичних, політичних, зокрема, геополітичних викликів, що виникають перед кожною окремою країною та людством в цілому. Серед них, зокрема, й проблеми класифікації та типології цивілізацій. Йдеться про критерії, за якими формується уявлення про цивілізацію як певну систему надетнічного чи національно-державного порядку. Залежно від вибору таких критеріїв будемо мати той чи інший клас цивілізацій. Якщо в основу буде покладено релігію як критерій для класифікації, то це буде одна модель цивілізаційного простору, умовно кажучи, — горизонтальна модель цивілізацій, що взаємодіють в реальному просторі-часі. Класичним представником такого підходу був А. Тойнбі [2]. Якщо це не один, а кілька критеріїв, наприклад, комбінація культурних, релігійних та технологічних характеристик, то це буде зовсім інше розуміння цивілізації, межі якої можуть збігатися з територією окремої країни: «Якщо нація або народність (етнічна група) має мову, культуру, специфічний спосіб життя, вірувань тощо, то чи має право дослідник відмовити цьому суб'єкту світового цивілізаційного процесу у праві на визначеність регіональної або осередкової цивілізації?» [3, 443]. Такий підхід, очевидно, диференціює уявлення про цивілізацію як моносистему, вводячи принцип ієрархічності в її будову за ознаками глобальності, регіональності чи локальності. Отже, відповіді на поставлені питання необхідно шукати у площині трактування самого поняття «цивілізація».

Аналіз відповідної літератури показує, що єдиного розуміння змісту цього явища на сьогодні немає, а це породжує широкий плюралізм думок на предмет відмінностей між цивілізацією і суспільством, цивілізацією і країною тощо. Тому перш, ніж перейти до змістовного аналізу заявленої проблеми, слід бодай коротко окреслити концептуальні межі дослідження, а саме: визначитися з поняттями, їх змістовим навантаженням, методологічними підходами. На це слід особливо наголосити, оскільки йдеться про дискусійні питання, що мають світоглядний характер, несуть вагоме політичне (геополітичне) навантаження, справляють значний вплив на консолідацію нації та зовнішньополітичну стратегію розвитку країни.

Як показує майже двадцятирічний досвід становлення України як незалежної держави, саме цивілізаційні межі та пов'язані з ними ідентифікуючі чинники у кінцевому підсумку істотно впливають і на внутрішній, і на зовнішній вибір країни. Тому цивілізаційна проблематика для України постає як проблема дискурсу на предмет її внутрішньої цілісності та зовнішньополітичної стратегії. Поштовхом для цього послужив факт розпаду СРСР як специфічної євразійської імперії, що, по суті, являла собою окрему цивілізаційну систему. Якщо руйнується така система, то, очевидно, на зміну їй має прийти щось нове, більш ефективне і привабливе. Для

України альтернативою радянській цивілізації виступив проект європейського вибору, тобто, власне, європейська цивілізація. Проте намагання інтегруватися в систему західного цивілізаційного простору виявилось непротим завданням для правлячих еліт і суспільства в цілому, яке виявилось не готовим до практичної реалізації цього проекту. Його проміжним підсумком можна вважати офіційну відмову України від вступу до НАТО із внесенням відповідних змін до Закону про засади зовнішньої і внутрішньої політики, що орієнтують українську зовнішньополітичну стратегію на позаблоковий статус. Щоправда, слід зазначити, що відмова від політики вступу до Північноатлантичного альянсу не є перешкодою на шляху інтеграції нашої країни у Європейський Союз (ЄС), про що неодноразово заявляли як очільники європейських структур, так і вітчизняні керівники держави.

У теоретичному аспекті поштовхом для цивілізаційного аналізу проблем сучасної геополітики стала публікація на початку 90-х рр. минулого століття професора Гарвардського університету США С. Хантінгтона — «Зіткнення цивілізацій?» [4]. Вона поклала початок дискусії навколо так званої «цивілізаційної моделі» розвитку міжнародних відносин. На думку цього вченого-політолога, після завершення холодної війни світова політика вступила в нову фазу, яка викликала чимало версій та дискусій. Серед найпоширюваніших на той час були ті, що кружляли в орбітах глобалізації, з одного боку, та відродження націоналізму у різних куточках планети, — з другого. Віддаючи належне кожній із цих версій, С. Хантінгтон вважав, що кожна з них охоплює лише окремі аспекти нової реальності, проте втрачається суттєвий зміст проблеми, а саме: «У світі, який народжується, головним конфліктом буде уже не ідеологія і не економіка. Найважливіші кордони, що розділяють людство, і домінуючі джерела конфліктів визначатимуться культурою. Нація-держави залишаться головним дівцем у міжнародних справах, однак найзначиміші конфлікти глобальної політики розгортатимуться між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій перетворяться на домінуючий чинник світової політики. Лінії розломів між цивілізаціями — це і є лінії майбутніх фронтів» [4, 33].

Такий підхід, якщо брати його за основу аналізу геополітичних процесів після зникнення двополосної парадигми, змушує замислитися над проблемою цивілізаційної ідентичності будь-якої країни, у тому числі й України, оскільки спонукає до пошуку партнерів і союзників за цими ознаками та критеріями. Цивілізаційний підхід має свої особливості, оскільки, як було сказано, оперує не стільки поняттям «окрема країна» (державна), а «група країн». Причому підставою для такого групування виступає певна матриця, на основі якої формується та функціонує цивілізація як метадержавний утвір.

При аналізі цивілізації за будь-яким підходом, на наш погляд, доцільно керуватися категоріями цілого та частини, загального та окремого. Адже будь-яка країна при інтерпретації цивілізації як метасистеми — це лише частковий та особливий випадок такого утвору. Необхідно також брати до уваги, що цивілізаційна ідентичність здійснюється за іншими критеріями та ознаками, ніж, скажімо, національна. Якщо інтегральною характеристикою національної ідентичності є колективне відчуття, що уособлюється займенником «ми», то що виступає індикатором на рівні свідомості для ідентичності цивілізаційної? Цивілізації не ідентифікуються єдністю мови, культури, звичаїв і традицій. Вони навіть не ідентифікуються за ознакою єдності історичної пам'яті, спогадів про спільне минуле, адже між частками цивілізаційного цілого нерідко виникали війни, спогади про які не стільки об'єднують, скільки роз'єднують її учасників. Тим не менше, наука, насамперед всесвітня

2.1. Цивілізаційна ідентичність України: особливості становлення та виклики сучасності

історія, культурологія, політологія тощо активно використовують поняття цивілізації для аналізу не лише минулого, а й сьогодення та проектування майбутнього. Отже, є підстави стверджувати, що, попри внутрішні відмінності, цивілізація як одиниця аналізу історичного процесу та геополітики є внутрішньо цілісним явищем, всередині якої доцентрові сили переважають відцентрові. А якщо існує така внутрішньо диференційована цілісність, то й мають існувати чинники, що її формують, впливаючи на відчуття спільності в рамках цивілізації як світ-системи.

Торкаючись безпосередньо питання дефініції цивілізації, зазначимо, що сьогодні воно вживається у кількох значеннях, а саме: 1) стадія чи епоха соціокультурного розвитку людства, що настає після первісного ладу; 2) як поліетнічний, але внутрішньо цілісний і своєрідний соціокультурний утвір, у складі якого перебуває ціла низка країн та народів; 3) стадія розвитку суспільства, на якій вичерпується творча енергія, а замість органічних форм життя («пасіонарності») з'являються механічні та відчужені його варіанти (О. Шпенглер, Л. Гумільов).

Ми розглядатимемо цивілізацію в другому значенні цього поняття, тобто як систему, складовими елементами якої є народи, нації, держави, інтегровані в певну цілісність, системоутворюючим чинником якої виступає ціннісно-світоглядна єдність, акумульована, насамперед, у сфері релігійного досвіду та духовної практики. Це розуміння цивілізації за своїми гносеологічними функціями та методологічними підходами певною мірою перегукується з інтерпретацією цього поняття, яку запропонував уже цитований нами С. Хантінгтон. Із цього приводу він зазначав: «Ми можемо визначити цивілізацію як культурну спільноту найвищого гатунку, як найширший рівень культурної ідентичності людей... Цивілізації визначаються наявністю спільних рис об'єктивного характеру, таких як мова, історія, релігія, звичаї, інститути, а також суб'єктивною самоідентифікацією людей. ...Цивілізація — це найширший рівень спільності, з якою вона (людина — прим. Л. Шкляра) себе співвідносить. Культурна самоідентифікація може змінюватися, і в результаті змінюються межі тієї чи іншої цивілізації» [4, 34]. Як на наше переконання, такий погляд на цивілізацію, попри певні його недоліки та критику, яка звучала в науковій літературі, в цілому прийнятний насамперед для аналізу геополітичних процесів, що відбуваються у сучасному світі. А саме цей зріз проблеми і буде цікавити нас найбільше.

Актуалізація цивілізаційної проблематики на сьогодні пояснюється декількома причинами. Насамперед тим, що відбувається новий перерозподіл світових центрів впливу, навколо яких іде процес концентрації ресурсів окремих країн, близьких за ціннісно-світоглядними та культурно-історичними характеристиками. Яскравим прикладом такого процесу є створення Європейського Союзу не лише як регіонального, а й світового центру впливу з чіткими ознаками цивілізаційної системи. Подруге, відбувся розпад радянської квазіцивілізації, на руїнах якої утворилися суверенні держави з різними цивілізаційними традиціями та орієнтирами. Серед них — Росія як правонаступниця імперії та радянської спадщини, що нині претендує на статус окремої цивілізаційної системи, яку найчастіше характеризують поняттям «євразійська». Зазначимо, що сучасний проект «євразійської цивілізації» передбачає своєрідну структуру відносин, центром якої виступає колишня метрополія, в зоні впливу котрої перебувають цивілізаційно близькі держави-сателіти. Ця конструкція скоріше нагадує геополітичну, аніж цивілізаційну систему, і вибудовується за принципом залежності і впливу, а не паритетних відносин, як того

вимагає природа самої цивілізації. По-третє, якщо за прогнозами деяких політологів майбутні глобальні конфлікти відбуватимуться не стільки між окремими державами, скільки між цивілізаціями, то вже сьогодні важливо чітко уявляти, якими територіальними, демографічними, сировинними тощо ресурсами володіє та чи та цивілізаційна світ-система.

Як явище реального світу, цивілізації слід відносити до складних систем, елементи або частини яких — це так само гетерогенні, а не гомогенні утвори. Тобто в окремо взятій країні, яка в цілому нібито примикає до певної цивілізаційної системи, насправді можуть знаходитися елементи інших цивілізаційних утворів, що ускладнює сам процес цивілізаційної ідентифікації такої країни чи регіону. Конкретніше про це йтиметься далі, коли мова піде про українську цивілізаційну природу.

Як було зазначено, цивілізація формується не за етнічними чи мовними, а більш фундаментальними ознаками. Так, Західна цивілізація складається з різних етнічних груп народів — романських, германських та англосаксонських, відповідно і мовні групи, що утворюють цю цивілізацію, також відрізняються, але це жодним чином не позначається на їхній цивілізаційній належності. Те саме можна сказати й про ісламську цивілізацію, чия мовна палітра далеко не вичерпується лише арабською, а й включає тюркомовні, іраномовні та інші народи. Це ж стосується практично всіх цивілізаційних систем, яких за різними класифікаціями нараховується від двадцяти одної (А. Тойнбі) до семи (С. Хантінгтон). Таким чином, цивілізація як системний утвір, де ціле більше його частин, функціонує на засадах поліетнічності та багатомовності і виконує функцію консолідації, яку спостерігаємо за іншими ознаками, аніж мова чи її носії.

У теорії цивілізаційного аналізу вагоме місце посідає ідея конкурентоспроможності тієї чи тієї цивілізації. Так само, як і тривалість цивілізаційної історії, що залежить від багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників. Однією зі спроб концептуалізації цих аспектів функціонування і розвитку цивілізаційних систем стала теорія А. Тойнбі, котрий розробив концепцію цивілізаційних «викликів» та «відповідей» [2]. Розглядаючи цивілізації як окремі соціальні організми, які взаємодіють, а не перебувають в ізолюваному стані, як вважав О. Шпенглер, він аналізував історію цивілізацій крізь призму відповідей на зовнішні та внутрішні виклики. Оскільки цивілізації це все ж таки не якісь там духовні чи органічні істоти, а скоріше інформаційно-комунікативні канали та зв'язки, що споріднюють різноманітні складові світу в певну органічну цілісність, то цілком природно, що життєздатність такої системи необхідно шукати в реальних носіях цих зв'язків.

На думку С. Хантінгтона, цивілізація може включати до свого складу декілька націй-держав або ж складатися з одної єдиної держави, прикладом чого він вважав Японію. Цивілізації можуть змішуватися, накладатися одна на одну, включати субцивілізації. Так, наприклад, Західна цивілізація виступає у двох версіях, а саме — європейській та північноамериканській, а ісламська поділяється на арабську, турецьку та малайську. Попри це, цивілізації являють собою певні цілісності, кордони між якими рідко бувають чіткими. На думку фахівців, більша частина людської історії — це історія цивілізацій, а не держав-націй. Ця історія свідчить, що людство розвивається шляхом зменшення кількості цивілізацій, натомість зростають їхні масштаби. Якщо за підрахунками А. Тойнбі історія людства нараховувала 21 цивілізацію, з яких на сьогодні залишилося лише шість-сім, то, очевидно, розширення цивілізаційних меж за рахунок поглинання інших цивілізацій і призводить до загострення конфліктів між ними. Щоправда, у С. Хантінгтона майбутній профіль цивілізаційних систем включатиме дещо іншу кількість — сім-вісім великих цивілізацій, серед яких західна,

2.1. Цивілізаційна ідентичність України: особливості становлення та виклики сучасності

конфуціанська, японська, ісламська, індуїстська, православно-слов'янська, латиноамериканська і, можливо, африканська [4, 35].

На думку А. Тойнбі, стійкість цивілізації зумовлюється спроможністю еліти до креативних відповідей на зовнішні виклики. Саме еліта веде за собою інертну масу, яка довіряє її лідерським якостям і на якій лежить відповідальність за долю і країни, і цивілізації в цілому. У разі, якщо еліта дає невдалі відповіді на ті чи ті виклики, долю окремої країни чи цивілізації може очікувати не лише глибока криза, а й повний занепад, руйнування, зникнення з історичної арени, як це неодноразово спостерігалось в минулому. Виникає питання: чи дійсно неминучим є конфлікт між цивілізаціями, в основі яких — різні релігійні світогляди?

Необхідно відзначити, що з методологічного погляду С. Хантінгтона можна вважати представником конфліктологічної парадигми в теорії цивілізаційного дискурсу і, як такий, цей підхід має право на існування саме при такому аналізі. Його продуктивність зумовлена тим, що він загострює увагу до потенційних загроз та конфліктів на міжцивілізаційній основі. Це, безперечно, сприяє пошуку істини. Проте слід пам'ятати, що не всяка логічна суперечність має розв'язуватися на практиці лише конфліктами, тим більше руйнівними. Завдання теорії виявити такі конфліктні зони, а реальної політики — зробити все, щоб мінімізувати їх наслідки або й узагалі уникнути їх. Тому сам підхід і діагностика ситуації, що склалася в цивілізаційному дискурсі крізь призму конфліктологічної парадигми, видається цілком правомірним. А оскільки цей дискурс здійснюється С. Хантінгтоном не в історичному чи культурологічному ключі, а, насамперед, геополітичному, то варто наголосити на особливостях цивілізаційного та геополітичного підходів.

Як відомо, класична геополітична схема, розроблена ще класиками геополітики — Х. Макіндером, М. Спідменом, Х. Хаусхофером та ін. — виходить із того, що існує традиційний конфлікт між суходільними країнами — концепція «теллурократії» та морськими — «таласократії». Як видно, цей підхід будується на засадах так званого географічного детермінізму та його визначальній ролі в міжнародній політиці. Про збіг геополітичного та цивілізаційного дискурсів говорить вітчизняний науковець Ю. В. Павленко. Зокрема він зазначає, що «саме геополітичне світобачення в чомусь споріднене із цивілізаційним, а в чомусь принципово відмінне від нього» [6, 123]. Продовжуючи паралелі між цими підходами, автор зауважує, що «класичний геополітичний підхід принципово відрізняється від цивілізаційного тим, що виходить із ідеї географічного детермінізму (передусім, через протиставлення суходільних та морських держав) політичної взаємодії країн і їх блоків, у той час як цивілізаційний підхід виходить із соціокультурної визначальної близькості та спорідненості спільнот народів і держав» [6, 128–129]. Розглядаючи ці поняття в методологічному ключі, Ю. Павленко доходить висновку: «не можна сказати, що цивілізаційний та геополітичний підходи взаємовиключні. Йдеться, радше, про необхідність їх співвідношення за принципом додатковості» [6, 129]. Слід погодитися з автором, що це не суміжні підходи. Кожний із них має свою специфіку, оскільки предметне поле їх аналізу, хоч і близьке, але відмінне: «Цивілізаційний підхід розкриває соціокультурні засади реальних надетнічних утворів з їхніми специфічними формами організації господарства, суспільного життя, особливостями світогляду (найбільш ёмно представленого релігійним життям) тощо, тоді як геополітичний дозволяє лише чіткіше уявити систему взаємодій (переважно у військово-політичній сфері) між окремими державами чи навіть цивілізаціями із суто зовнішнього, географічного боку» [6, 129].

На наш погляд, дискусійним є питання щодо надетнічного характеру цивілізації та відповідного підходу, оскільки серед переліку цивілізаційних систем, що існують на сьогодні, той самий С. Хантінгтон, наприклад, виокремлює Японію, як окрему цивілізацію, специфіку якій саме і надає її етнічне, етноісторичне та етнокультурне забарвлення. А якщо взяти до уваги тезу про регіональні та локальні цивілізації, межі яких збігаються з територіями нині існуючих держав, то надетнічність цих утворів викликає великі сумніви. Але, хоч би як там було, особливістю цивілізаційного світобачення порівняно з геополітичним є наголос на соціокультурних та духовних засадах функціонування міжетнічних, міжнаціональних та міждержавних взаємодій, тоді як геополітика бере за основу аналізу ресурсний потенціал країн чи їх блоків, які часто-густо збігаються або не збігаються із цивілізаційними кордонами. Для прикладу можна сказати, що Західна цивілізація, перебуваючи у складних, інколи конфліктних відносинах з ісламським світом, у суто геополітичних аспектах має чимало союзників в особі країн ісламського Сходу, таких як Єгипет, Саудівська Аравія тощо. Це свідчить про те, лінія цивілізаційного розлому не завжди збігається з лінією геополітичних конфліктів. І те, чи буде геополітична стратегія вибудовуватися, виходячи з цивілізаційних ідентичностей, викликає чималі сумніви, а отже й концепція С. Хантінгтона як така потребує корекції з огляду на процеси і тенденції глобалізації, що суттєво пом'якшують цивілізаційні відмінності.

Можна сказати, що гносеологічна ситуація, яка складається під кутом зору співставлення цивілізаційного та геополітичного підходів, спонукає до висновку про те, що цивілізаційні зв'язки не завжди є достатньою підставою для вироблення спільної геополітичної стратегії, так само як і геополітична стратегія не завжди будується на цивілізаційній основі. Можна лише констатувати, що сьогодні з'явилося немало прихильників цивілізаційного підходу, які розглядають геополітичні стратегії під кутом зору міжцивілізаційного конфлікту.

Отже, цивілізаційний підхід ґрунтується на ідеях соціокультурної спорідненості, що існує між окремими країнами та їх групами, незалежно від того, чи є вони переважно суходольними чи морськими, — це не заважає їхній цивілізаційній єдності. Поєднавши геополітику та цивілізаційний аналіз, С. Хантінгтон змінив акценти в розумінні природи глобального конфлікту, — її закорінене не в географії, а в цінностях та культурі. Але саме різниця у світоглядних картинах світу і є, на думку вченого, підставою для можливих геополітичних конфліктів у майбутньому.

Проте на сьогодні такий підхід не підтримується багатьма дослідниками цивілізацій і, замість конфліктологічного бачення глобального розвитку людства, пропонуються компромісні варіанти, побудовані на засадах нині досить поширених теорій та ідей толерантності і політичної коректності. Замість конфронтації пропонується діалог цивілізацій, замість конфлікту — партнерство [7]. Вважаємо такий підхід правомірним та доцільним, оскільки він орієнтує мислення і реальну політичну практику на повагу кожної окремої культури та цивілізації, пошук спільних рішень, що стоять перед людством. Це, однак, не означає, що необхідно відмовитися від конфліктологічного підходу. Підкреслюємо, він продуктивний на етапі виявлення проблем, загострення уваги до конфліктних ситуацій, що існують у реальному житті і даються взнаки не лише на рівні міжцивілізаційних контактів, а й усередині окремих країн, де має місце ситуація співіснування різних цивілізаційних сегментів. Адже не випадково той же таки С. Хантінгтон не лише аналізує глобальну цивілізаційну ситуацію, а й звертає увагу на такий чинник, як «розколоті країни», до розряду яких він зараховує і Україну, і Росію.

2.1. Цивілізаційна ідентичність України: особливості становлення та виклики сучасності

Тому, на наш погляд, варто було б конфліктологічний підхід до аналізу міжцивілізаційних контактів доповнити аксіологічним, під яким ми розуміємо усвідомлення глибоких відмінностей між цивілізаціями, які носять об'єктивно-історичний характер, укорінені в ментальності й культурі народів, що сповідають відмінні цінності, але розглядати ці факти не як підставу для конфлікту, а як основу для цивілізаційного діалогу, поваги до самотності та унікальності кожної з культур та цивілізацій.

З погляду ціннісного підходу, цивілізація — це, насамперед, соціокультурна система, складовими якої є господарський тип, технології, характер соціальних відносин, політичний лад, статус особистості в соціальній ієрархії, але найважливіше при цьому (що, власне, й утворює цивілізаційну систему) — духовно-ментальна структура народів, які її формують. Це не є, підкреслюємо, надетнічна система, такою вона є лише в абстракції, тоді як в реальності вона є міжнародною (міжетнічною) системою відносин, що формується на спільності світоглядних орієнтирів та ментальних характеристик поведінки і способу життя. На сьогодні більшістю фахівців визнається, що такою структурою виступає релігія. І хоча значною мірою це так, але навряд чи варто перебільшувати цей чинник з огляду на характер тієї чи тієї цивілізації. Ми переконані, що релігія здійснює значний регулятивний вплив у країнах, де значне місце посідає традиційний спосіб життя. Це, насамперед, країни мусульманського Півдня та Сходу, певною мірою Китай та Японія. Навряд чи можна говорити про вирішальний вплив релігії на спосіб мислення та поведінку представників Західної цивілізації чи, наприклад, Латинської Америки, як окремої цивілізації, попри те, що рівень релігійності тут надзвичайно високий.

З погляду соціокультурного аналізу, релігія — це не лише сфера почуттів, свідомості, уявлень. Це також соціальний інститут, який здійснює регулятивний вплив на поведінку людських спільнот. Цей вплив здійснюється через етичні норми та стандарти поведінки, але не тільки. Відомо, що цивілізації несхожі за своєю історією, мовою, культурою, традиціями і, що найважливіше, — релігією. Люди різних цивілізацій по-різному дивляться на стосунки між Богом і людиною, індивідом і групою, громадянином і державою, батьками і дітьми, між дружиною і чоловіком, мають різні уявлення про значимість прав та обов'язків, свободи і примусу, рівності та ієрархії. Можна погодитися, що ці відмінності глибші, ніж відмінності між політичними ідеологіями та режимами [4]. Проте ми впевнені, що хоч би якою глибокою була між ними прогалина, лише вона не може бути основою для майбутніх цивілізаційних війн.

Релігія завжди опосередковано, через певні заклики і постулати справляє і неабиякий вплив на політичну свідомість своїх adeptів. Відтак, межа між релігією й політикою, а отже й геополітикою, є досить тонкою і за певних обставин може навіть зникати, а релігійні почуття набувати радикально політичного або й екстремістського забарвлення. Прикладів такого поєднання релігійних почуттів і політичних акцій більш ніж достатньо, і вони свідчать про те, що політико-мобілізаційний потенціал релігії є досить потужним, хоча й не слід його перебільшувати. Адже попри той ренесанс, що його нині переживають, хоча й з різною інтенсивністю, по суті, всі релігії світу, за рідкісним винятком, міжцивілізаційні контакти здійснюються не лише на релігійній основі, а насамперед на базі інтересів, які мають широкий профіль — від економіки до співпраці у військовій сфері.

Таким чином, ціннісний характер цивілізацій, зрозуміло, не вичерпується лише його зв'язком з релігією. Він також дається взнаки і через світський характер

духовного життя — мистецтва, естетичних форм творчості тощо. У комплексі це накладає відбиток на характер і стиль життя представників тієї чи іншої цивілізації. Особливістю ціннісного підходу до цивілізаційного аналізу є те, що матеріально-речові компоненти розвитку цивілізації відносно швидко змінюються в часі та запозичуються представниками інших цивілізацій, у той час як духовно-ціннісні імперативи, релігійно-світоглядні норми залишаються константними і змінюються лише із загибеллю цивілізації як такої. Саме тому ціннісний аспект цивілізаційного розвитку має виняткове значення для аналізу і розуміння процесів цивілізаційної ідентичності.

Як показує практика, на ціннісних засадах цивілізаційних систем сьогодні дехто намагається будувати геополітичну стратегію. Це стосується не лише країн Західного світу відносно, скажімо, країн Латинської Америки, які Захід, насамперед, в особі США, прагне тісніше інтегрувати у свою орбіту, а й політики того таки Заходу щодо країн центрально-східноєвропейського регіону. В орбіту цієї політики, безперечно, потрапляє і Україна, про цивілізаційну належність якої йтиметься далі.

Ще одне важливе питання — це питання політичного (геополітичного) прагматизму, що орієнтує ту чи ту країну на вибір геополітичної стратегії. Цивілізаційний орієнтир у даному разі є вектором розвитку країни, її стратегічним орієнтиром, з урахуванням якого відбувається своєрідна фільтрація цінностей, вибір пріоритетів, визначення стратегічних партнерів тощо. Відтак, із урахуванням вище викладеного, цивілізаційний підхід дає змогу країні визначитися в координатах «співпраці», «партнерства», «дружби» тощо, які є важливими складниками сучасної геополітики в умовах досить динамічної зміни геополітичного дизайну. Для України це має виняткове значення з урахуванням того, що наша країна продовжує пошук свого місця не лише в системі геополітичних, а й цивілізаційних координат, які на сьогодні досить тісно переплітаються.

Переходячи від концептуальних міркувань до аналізу конкретних реалій, варто зазначити, що згідно критерію релігійного чинника фахівці сьогодні виокремлюють кілька типів цивілізаційних систем. С. Хантінгтон, як було зазначено, фіксує сімвісім цивілізацій, серед яких нашу увагу в контексті теми дослідження привертають дві — Західна цивілізація в складі Північної Америки та Західної Європи, з одного боку, та Православно-слов'янська цивілізація у складі Росії, України, Білорусі, Болгарії та Сербії, з другого. Для нас важливо акцентувати увагу саме на цих двох цивілізаційних утворах, оскільки доля України, як дотичної до обох цивілізаційних систем, сьогодні та в майбутньому визначатиметься контурами та взаємодією саме цих світ-систем. Це важливо також з погляду геополітичної прагматики, оскільки орієнтує владні еліти на пошук того, що в системі міжнародних відносин прийнято вважати партнерами та союзниками, опонентами та потенційними ворогами. Це, безперечно, має сенс лише за умови, що в майбутньому конфлікти у глобальному світі відбуватимуться не стільки на рівні окремих держав, скільки цивілізацій. Так, наприклад, належність до Західної цивілізації автоматично робить вас заручником майбутнього в протистоянні і з Китаєм, і з мусульманським світом, — потенційних супротивників Заходу, на думку С. Хантінгтона. Ще раз наголосимо, що фатальної неминучості в такому конфлікті ми не вбачаємо, хоча суперечності і на двосторонньому, і на багатосторонньому рівні цілком можливі. Проте, це зовсім не означає, що їх вирішення відбуватиметься в дусі глобального протистояння часів холодної війни з ризиком застосування зброї масового знищення.

2.1. Цивілізаційна ідентичність України: особливості становлення та виклики сучасності

У цьому зв'язку **викликає неабиякий інтерес питання цивілізаційної ідентичності України**. Це питання свого часу набуло актуальності в контексті задекларованого та очікуваного вступу нашої країни до Європейського Союзу та НАТО. Після внесення змін до Закону України про основи національної безпеки, питання членства у Північноатлантичному альянсі втратило свою актуальність, оскільки країна обрала на найближчу перспективу позаблоковий статус. Проте в політико-методологічному аспекті залишається відкритим питання належності України до Західної чи Православно-слов'янської цивілізації. Вирішення цієї проблеми, на наш погляд, необхідно шукати не лише на шляху ідентифікації з релігією, хоча це, як зазначалося, один із ключових цивілізаційних показників. На проблему слід дивитися ширше і розглядати її в парадигмі «викликів та відповідей» (А. Тойнбі). А вона пропонує пошук ресурсів не лише у сфері світоглядно-ідеологічних констант, а й у сфері економічного прагматизму та політичного реалізму. Останнє залежить від якості еліти, її здатності дивитися не стільки в минуле, скільки майбутнє, розуміючи, що їх неможливо та й недоцільно протиставляти. У світі, як було зазначено, спостерігається тенденція до виокремлення груп держав за цивілізаційною ознакою. При цьому нерідко змішуються три різні, хоча й близькі за деякими критеріями підходи, — етнополітичний (націоналістичний), геополітичний та, власне, цивілізаційний.

Слід зазначити, що етнічна ідентичність може частково або повністю збігатися із цивілізаційною, проте вона не тотожна їй. У варіанті ісламського світу цивілізація об'єднує різні етнічні спільноти в єдину міжетнічну та міжнаціональну систему. Іншим прикладом того, як етнічні кордони не збігаються із цивілізаційними, може бути слов'янський світ. Тут вона роз'єднує спільний етнічний корінь на різні цивілізаційні системи — Західну (чехи, словаки, поляки, хорвати, словенці), Східну (росіяни, болгари, серби, українці та білоруси) та ісламську (боснійці).

Отже, цивілізаційна єдність — це міжетнічна (макроетнічна) соціокультурна система, яка має в основі фундаментальні ментально-психологічні та ціннісно-мотиваційні засади, найбільш глибоко явлені у формах культурно-релігійної традиції і освячених нею етичних нормах та цінностях.

Фахівці в галузі етнології та історії відзначають, що завдяки тривалому співіснуванню спочатку в рамках російської імперії, а потім і Радянського Союзу, народи євразійського простору створили певною мірою цивілізаційну світ-систему. Серед науковців точаться дискусії на предмет того, чим була й чи може стати ця спільнота — окремою цивілізацією чи ні. На думку деяких фахівців, ні Російська імперія, а ні, тим паче, СРСР не являли собою окремої цивілізації, оскільки в цих поліетнічних утворах не було головного консолідуючого цивілізаційного чинника — релігійно-духовної єдності як основи ідейно-ціннісного світосприйняття. Очевидно, цей факт усвідомлюють навіть ідеологи сучасного комуністичного світогляду, інакше чим пояснити ту обставину, що замість традиційної для цієї доктрини класово-партійного підходу вони несподівано стають адептами цивілізаційного світогляду на історію і геополітичне сьогодення. Яскравим прикладом такої трансформації світогляду та методології стала поява науково-публіцистичної праці одного з лідерів Компартії України Л. Грача з промовистою назвою «Україна — не Європа». Зокрема автор пише: «Україна належить до Східнослов'янської цивілізації... східні слов'яни, на відміну від народів Західної та центральної Європи, були відкриті культурному впливові з боку Кавказу, Закавказзя і Середньої Азії. Не варто забувати і про світоглядні відмінності між православ'ям і католицизмом...

Православ'я істотно вплинуло і на наш державний лад, і на характер суспільного і приватного життя» [8, 6–7].

Без сумніву, роль православної традиції у формуванні східнослов'янської цивілізації в цілому та України, зокрема, переоцінити важко. Проте вона формувалася не лише в лоні цієї традиції, а й зазнавала істотних впливів західного християнства. Це, насамперед, стосується західного регіону України, що впродовж століть формувався як частина західного культурного світу, власне, європейської цивілізації, а тому категорично стверджувати, що Україна — не Європа лише на тій підставі, що певна її частина перебувала під домінуючим впливом спочатку візантійського, а потім і московського православ'я, на наш погляд, підстав немає. Крім того, жодна країна не може бути заручником свого минулого, якщо вона хоче здійснити ефективну модернізацію. Вона має враховувати всі три часові модуси свого буття: минуле, теперішнє і майбутнє з акцентом, безумовно, на перспективу. Якщо в країні переважають мотиви ретроспективного характеру, така країна стає на шлях консервативного розвитку, а в кінцевому підсумку, — самоізоляції. Тому мають рацію ті дослідники, які підкреслюють, що: «Цивілізації — це такі історичні системи спільностей, логіка функціонування і розвитку яких у кожний період визначається не тільки суспільствами, які існують у цьому періоді, а й політико-культурними інваріантами попередніх періодів, перспективами розвитку держави і суспільства» [3, 452].

Що стосується фактора «впливів», то Україна являє собою досить показовий приклад країни нашарувань у різні історичні періоди різних цивілізацій. Відтак, в її генезі слід враховувати не лише східнослов'янський етнічний компонент та православну традицію, а й процеси, пов'язані із Заходом (Польща, Литва, Австро-Угорщина, Румунія, Чехія і Словаччина), і зі Сходом (Росія, СРСР), Півднем (Туреччина, Кримське ханство) та Північчю — (Швеція, Норвегія). Отже, за класифікацією С. Хантінгтона, в Україні маємо перетинання трьох цивілізаційних систем: західноєвропейської, східноєвропейської та, частково, навіть ісламської.

Нашарування різноманітних цивілізаційних, культурно-історичних та церковно-релігійних систем у кінцевому підсумку призвело до появи в Україні досить строкатої картини ціннісних орієнтирів, у тому числі й у політичному та більш широко, — геополітичному контексті. Ці світи перебувають у складній взаємодії між собою, аж до глибокого внутрішнього конфлікту між носіями різних цивілізаційних цінностей: «варіант конфлікту цивілізаційних цінностей усередині України спостерігається і сьогодні, зокрема — в політичній сфері найбільш яскраво» [3, 453]. Проте найзагрозливішим є те, що цей конфлікт цінностей пронизує гуманітарну сферу свідомості представників духовної та політичної еліти українського суспільства, що гальмує процес духовної та політичної консолідації української нації.

Тут варто зупинитися на деяких особливостях та характеристиках східнослов'янської православної цивілізації. Цивілізація, про яку йдеться, — це спільність народів, що об'єднує значну територію України, Росії та Білорусі на ґрунті релігійної ідентичності — православної гілки християнства. Ця спільність вважається правонаступницею візантійського православного світу. Ідея східнослов'янської православної спільності сьогодні набуває деякого розголосу у зв'язку з актуалізацією геополітичних реалій, пов'язаних насамперед, з розширенням впливу Західної цивілізації, рух якої означає і паралельне розширення католицизму. Отже, відродження східнослов'янської православної цивілізації означає спробу протисто-

2.1. Цивілізаційна ідентичність України: особливості становлення та виклики сучасності

яти експансії західного християнства на канонічні території православ'я, а відтак проблема набуває ознак цивілізаційного конфлікту. Те, що відносини носять конфліктний характер з огляду саме на релігійно-церковний компонент, свідчить, наприклад, нервова реакція Московської патріархії з нагоди можливого візиту до України Папи Римського Бенедикта XVI. Розглядаючи Україну як власну канонічну територію, очільники РПЦ вимагають, щоб цей візит було узгоджено саме з керівництвом Московської патріархії, а не Київської метрополії чи інших християнських церковних громад, не підпорядкованих Москві.

Між тим дослідники відзначають, що російська імперія мала подвійну цивілізаційну природу, оскільки, належачи до християнського світу східного обряду як цивілізація, зовнішньо вона запозичила чимало рис західного світу як держава. Її еліта була досить інтегрована в європейську культуру, що й надавало цій цивілізації подвійного змісту. Разом з тим, включивши значні території та підкоривши різні народи, Російська імперія формувалася як слов'яно-тюркський світ, в рамках якого православ'я та іслам досить мирно співіснували. Таким чином, східнохристиянський цивілізаційний простір, що прийшов на зміну візантійсько-православній цивілізації, у кінцевому підсумку виявився недостатньо сконсолідованим та інтегрованим, щоб претендувати на самостійну цивілізаційну цілісність: «Його гетерогенність і слабка духовна консолідація, як і високий ступінь вестернізації освіченої частини суспільства, очевидні, при тому, що більшовицька влада нанесла руйнівного удару самим засадам цього соціокультурного типу» [6, 647].

Що ж до цивілізаційної ідентичності пострадянського простору в частині його слов'янського сегмента, то, на думку Ю. Навленка, «про сучасні Росію, Україну, Білорусь і Казахстан (у слов'янській половині його населення) ми можемо вести мову як про православно-пострадянський ареал. Проте слід пам'ятати, що головним масивом його представників (особливо в містах) органічний зв'язок зі східнохристиянською традицією або ж утрачений повністю, або ж виявляється лише зовнішньо і фрагментарно...» [Там само].

На думку цього дослідника, «на пострадянському просторі в результаті складного історичного симбіозу тюрко-мусульманських та східнослов'яноправославних елементів утворилася широка перехідна синкретична зона периферій, що перетинаються, відповідних цивілізаційних світів» [Там само, с. 649]. Як видно з усього, Україна потрапляє у цю периферійну зону, але її частини також є неоднорідними і тяжіють до різних цивілізаційних світів — східноправославного, з одного боку, та західно-католицького, з другого. Слід також врахувати, що в Криму компактно мешкають і представники тюркського народу — кримські татари, які за цивілізаційною належністю тяжіють до ісламського світу.

Продовжуючи цивілізаційний аналіз українських реалій, необхідно акцентувати увагу на одній суттєвій рисі, на яку слушно звертають увагу деякі вітчизняні дослідники: «аналіз української реальності суттєво ускладнюється тим, що Україна близька і до Західної Європи, і до Євразії (Росії)» [3, 445]. Якщо взяти за основу тезу про те, що існує ієрархія цивілізаційних систем, що, окрім глобальних або універсальних, існують ще й регіональні цивілізації, то на думку деяких вітчизняних дослідників Україну можна вважати саме такою цивілізацією. Обстоюючи цю тезу, О. Моця зазначає, що підставою для такого висновку виступає наявність достатнього за чисельністю народу, «який має багатовікову історію, національну культуру, мову, свій спосіб життя, свій національний характер, своє бачення міжнародних

відносин і своєї ролі у світі... А монолітна вона чи розколота — це вже інша справа» [Там само, с. 445–446].

Проте, бути «регіональною цивілізацією» не завжди означає бути самодостатньою цивілізацією. Цивілізація, що має ознаки регіональної, насправді може виявитися лише «периферійною зоною» більш глобальних цивілізаційних світів, а її «регіональність» полягає лише в тому, що вона має атрибути, завдяки яким одна нація або народ відрізняється від іншої. Адже а ні історія, а ні культура, а ні мова чи національний характер не є достатніми чинниками, які утворюють цивілізацію. На таку роль могла б претендувати релігія, в рамках якої об'єднувалися б різні етнічні групи, що надавало б країні внутрішньої єдності та цілісності, проте на прикладі України якраз цього ми і не спостерігаємо. Натомість, усе частіше доводиться стикатися з фактами та аналізом, які доводять протилежне, а саме, що Україна — це внутрішньо розколота країна саме за цивілізаційною ознакою, в якій, як виявляється, релігія відіграє далеко не визначальну роль. Принаймні, це стосується країн християнської цивілізації що східного, що західного обрядів.

У цьому зв'язку нашу увагу привернула недавня публікація з промовистою назвою — «Зіткнення цивілізацій посеред України». Рухаючись у парадигмі С. Хантінгтона про «конфлікт цивілізацій», автор статті, розміщеної на інтернет-сайті «Української правди» не погоджується з ним у тому, що конфлікт, який розколює Україну, є конфліктом між західною, представленою переважно регіонами проживання греко-католиків, та православною цивілізаціями — центральною та східною частиною України. Як відомо, американський вчений для свого аналізу української ситуації брав результати президентських виборів 1994 р., які наочно довели політико-географічний або регіональний розподіл електоральних симпатій населення України на той час. Проте, як слушно зазначив вітчизняний автор згаданої статті, лінія розколу тоді пройшла не по кордонах релігійного домінування, а значно східніше і південніше, а саме у тих регіонах, які не є уніатськими за конфесійною належністю. Йдеться про Київську, Черкаську, Вінницьку та інші області: «Ще більш показовими є результати президентських виборів 2004 та 2010 рр., та парламентських 2007 р. Результати дають стабільну лінію, за якою «західна» частина України включає ще й Чернігівську, Сумську та Полтавську області, які ні географічно, ні релігійно не належать до тієї межі, по якій провів поділ Хантінгтон. Стабільність цього поділу вже стає достатнім приводом для аналізу його природи. Очевидно, що він не є релігійним. Такі ж самі православні знаходяться по обидві сторони лінії розколу» [9]. На цій основі автор робить справедливий висновок, що ставити знак рівності між поняттями «українське суспільство» та «православна цивілізація» з додаванням етнічного елемента — «східнослов'янська», як це приміром робить Л. Грач, — немає жодних підстав. Так само, немає підстав стверджувати, що цивілізаційний розкол в Україні має релігійну основу. Якщо так, то яку ж дійсно основу він має, адже розбіжності за мовними, культурними та політичними уподобаннями серед українців таки існують, що підтверджується загальнонаціональними виборами?

На думку відомого вітчизняного публіциста М. Рябчука, — одного із тих, хто підтримує тезу «про дві України», і якого у даному разі підтримує цитований нами автор, коріння цього розколу необхідно шукати в історичному минулому нашої країни, яке чітко проявилось вже в середині ХУІІ ст. Її сучасний внутрішній розкол збігається з кордоном Речі Посполитої, яка, на відміну від Московського царства, представляла іншу політичну культуру, іншу ментальність, зрештою, іншу цивілізацію. Як свідчать історичні джерела, вплив Заходу на українські терени,

2.1. Цивілізаційна ідентичність України: особливості становлення та виклики сучасності

особливо західноукраїнські землі, був дещо іншим, ніж це було в Росії. Справа у тому, що, починаючи із Середньовіччя та доби Відродження, християнський світ Західної Європи безпосередньо увійшов у контакт із українсько-православним світом, він став не лише частиною життя духовної та політичної еліт, а й способом життя різних суспільних верств тодішнього українського суспільства. Усі ці обставини дають підстави для висновку, що євразійський простір по-різному був інтегрований у Західний світ. Якщо Росія європеїзувалася лише на рівні освіти вищих шарів соціуму, то Україна значним сегментом свого організму впродовж багатьох століть безпосередньо була інтегрована у Західну цивілізацію, хоча й залишалася при цьому її східною периферією.

Цивілізаційний розкол, що намітився ще в середні віки, як вважають дослідники, нікуди не подівся і сьогодні, свідченням чого є дві речі — лінгвістична карта України, з одного боку, та зовнішньополітичні орієнтири населення, з другого. Спираючись на дані останнього (2001 р.) всеукраїнського перепису населення, рідною українську мову визнала переважна більшість тих, хто мешкає на історичних теренах Речі Посполитої. Що ж стосується зовнішньополітичних орієнтирів, то під час опитування, проведеного в Україні у травні 2010 р. на предмет ставлення українців щодо приєднання країни до Євросоюзу, відповіді розподілилися наступним чином: ідею приєднання підтримали мешканці західних областей (69%), центру (61%) та Києва (60%) із числа опитаних. Водночас мешканці Східних та Південних регіонів активніше висловилися проти цього — відповідно, лише 35% та 30% серед опитаних підтримали цю ідею [Там само]. На думку автора цитованого матеріалу, ці відповіді свідчать про цивілізаційну ідентичність населення України, яке досить чітко поділяється на прихильників прозахідної, європейської та східної, євразійської цивілізації. Оскільки ці системи традиційно знаходяться в конфліктних відносинах, цілком логічно постає питання: який вихід із ситуації для країни, яка вважається розколотою за цивілізаційною ознакою?

Автор статті «Зіткнення цивілізаційний посеред України» пропонує чотири можливих сценарії розвитку подій, а саме: а) євразійська цивілізація підкорює західну; б) західна цивілізація підкорює євразійську; в) зберігається ситуаційна рівновага; г) кожна з конфлікуючих цивілізацій створює окрему державу [Там само].

Перший сценарій, на думку М. Нічоги, важко піддається реалізації, оскільки у прихильників цього варіанта розвитку подій бракує ресурсів для втілення. Йдеться, насамперед, про демографічні, ментальні, ідеологічні тощо ресурси, які мобілізують лідерів і прибічників цього сценарію на відповідні дії. До того ж, його реалізація потребує зусиль репресивного апарату, само собою звуження демократії або й взагалі її знищення. Проте, як на наш погляд, це крайні варіанти розвитку подій, до якого схильні лише радикальні елементи, тоді як більшість навіть прихильників євразійського шляху розвитку України навряд чи погодяться з такими крайнощами. Натомість, куди реалістичнішим для цього вектора розвитку виглядає шлях тісної інтеграції в рамках євразійського простору або ж навіть втілення давньої мрії представників східноправославної цивілізації — створення слов'янського союзу держав у складі Росії, України, Білорусі і, можливо, також Казахстану. По суті, створення такого союзу де факто означатиме реалізацію євразійського сценарію, оскільки він змінить не лише демографічні, а й культурні, інформаційні та інші ресурси на його користь. У рамках цього проекту цілком може реалізуватися ідея відродження: а) неоевразійської цивілізації з домінуючими компонентами — російська мова та культура, російський інформаційний простір, російська

православна церква; б) неоевразійської цивілізації з периферійними елементами інших цивілізацій, насамперед, ісламської.

Другий сценарій вважається найменш імовірним із двох причин. Перша — немає достатнього демографічного ресурсу; друга — нездатність влади до консолідованих та рішучих дій. Слід зауважити, що такий сценарій, особливо що стосується другої причини, також має мало спільного з демократичним розв'язком проблеми. Більше того, він має ознаки етнократичної моделі вирішення проблеми національної консолідації на зразок того, як це було зроблено у деяких країнах Прибалтики. Проте там цей сценарій дав очікуваний владою за підтримки місцевого населення результат: Латвія та Естонія сьогодні — повноправні учасники європейського цивілізаційного процесу. Натомість Україна, намагаючись діяти за правилами європейських демократій, у кінцевому підсумку опинилася перед прірвою не просто цивілізаційного розколу, а й розпаду держави на регіони з різними цивілізаційними орієнтирами. Проте можливість міжцивілізаційної інтеграції усе-таки залишається, але не силовими методами, а тривалим шляхом поступового змішування євразійського та європейського векторів розвитку.

Третій сценарій передбачає можливість поділу влади між представниками двох цивілізаційних систем. Цей сценарій розвитку подій чимось нагадує бельгійську ситуацію, де, як відомо, владу ділять дві громади — франкофони та фламандці, кожна із громад має свої політичні партії, за які голосує і під час виборів до національного парламенту. Ця країна цікава для України ще й тим, що вона, за винятком Брюсселя — столиці країни, яка знаходиться у фламандській частині, має чіткий приблизно рівний географічний поділ за мовною ознакою. На сьогодні Бельгія переживає складні часи консолідації і все йде до того, що країна може розпастися на дві частини. Але причина тут не цивілізаційна, адже і франкофони, і фламандці належать до єдиної західноєвропейської цивілізації, а лінгвістична та регіонально-економічна. В Україні ж до цих двох компонентів додається ще й цивілізаційна складова. Виходячи з цих обставин, даний сценарій уможливує формування національного парламенту на основі пропорційного представництва від цивілізаційних груп країни, відповідно, і поділ ключових посад в країні — президента та прем'єр-міністра. Значна частина владних повноважень та бюджет залишається на рівні регіонів. Як бачимо, така конструкція передбачає здійснення територіальної реформи, а також реформування державного устрою країни, зміни політичної системи. Усе це, очевидно, мало б рацію, якби не той факт, що конструкція виглядає доволі хиткою, адже рівновага внаслідок змін у чисельності населення, економічного розвитку тощо, буде постійно змінюватися. Та й не в традиціях української політичної еліти ділити владу, тому його реалізація навряд чи має перспективу, хоча ймовірність такого сценарію повністю виключати також не можна.

Нарешті, четвертий сценарій, — варіант поділу країни на дві частини, утворення двох цивілізаційно-однорідних, а тому менш конфліктних держав. Виходячи з того, що в країні на сьогодні немає жодної політичної сили, яка б обстоювала саме такий проект розвитку, можна зробити висновок про його безперспективність. Проте, як зазначає М. Німого, «все ясніше, що так жити далі неможливо. Але ще не ясно, а як же можливо?» [Там само].

Таким чином, ми розглянули чотири можливих сценарії розвитку ситуації в Україні за умов моделювання цивілізаційного конфлікту. Кожний із них має різну ймовірність реалізації. Але найголовніше те, що вони сигналізують наявність такого конфлікту, який має латентну форму перебігу, а загострюється, виходячи на поверх-

2.1. Цивілізаційна ідентичність України: особливості становлення та виклики сучасності

ню лише в період виборчих кампаній, які, власне, й визначили так звану електоральну карту країни, що свідчить про наявність відмінностей цивілізаційного плану. Проте в Україні, як вважають деякі експерти, існує не лише латентний цивілізаційний розкол, а й більш локальний, який умовно можна позначити як історико-регіональний з акцентом на етнополітичну специфіку цього конфлікту. Йдеться про те, що у разі реалізації, наприклад, четвертого сценарію, про який йшлося, справа не обмежиться поділом країни на дві окремі держави. Цілком реально припустити, що почнеться ланцюгова реакція у західній частині, де про свої автономістські інтереси може заявити Закарпаття, підкріплене русинським сепаратизмом. Очевидно, певні процеси відбуватимуться на Буковині та Бессарабії за підтримки з боку Румунії.

Для повноти картини, яка ілюструє стан конфліктності всередині нашої країни, не зайвим буде навести спостереження російського журналіста, який, подорожуючи Україною, звернув увагу на таку обставину: «Реальний розкол на захід і схід, який загрожує Україні, видно навіть із вікна машини, коли їдеш по країні. До Дніпра напівзруйновані палаци дворян, оточені колишніми селами, а після Дніпра — зовсім інша організація простору. Важко пояснити, але кордон між православною і католицькою цивілізаціями, який перетинає Дніпро, відчуваєш фізично» [10, с. 9]. Автор, перебуваючи, очевидно, у полоні певних міфів та стереотипів, намагається накинути Україні розкол насамперед за конфесійною ознакою: православні — католики. Як було зазначено вище, він не має прямого відношення до політичних уподобань українців, цей чинник не є загрозливим для української цілісності та ідентичності. Підводячи «церковний базис» під цивілізаційний розкол України, російський журналіст намагається вкотре довести, у чому ж полягає різниця православних та західних цінностей. На його думку, «православні цінності не збігаються із західними. Що таке наші цінності? Несприйняття секуляризму, віра у Бога, обов'язок перед батьками і родиною, патріотизм, уявлення, що інтереси суспільства можуть інколи бути важливішими за інтереси окремої людини, презирство до egoїстичного західного індивідуалізму, неприйняття гомосексуалізму» [Там само].

Можливо, деякі особливості доктринального характеру християнських конфесій тут схоплені вірно, проте, наскільки вони реально впливають на поведінку сучасних православних і католиків? Враховуючи той факт, що релігія в нашій країні в силу відомих причин, про які йшлося вище, на сьогодні не відіграє тієї ролі формуючого інституту, яку вона відігравала до радянської влади, зокрема серед православних, навряд чи доцільно так жорстко наголошувати на тому, що цінності православних і католиків в Україні не збігаються, де свідомість та світогляд людей формуються не лише і не стільки під впливом церковного авторитету, скільки реалій буденного життя.

Тезу «про дві України» активно підтримує і скандально відомий український журналіст, який спеціалізується на вітчизняній історико-політичній тематиці, — О. Бузина. В одній із своїх як завжди тенденційних публікацій всупереч історичним фактам він зазначив: «Дозволю собі з повною впевненістю стверджувати: якби ЗУНР вдалося розбити поляків, а УНР — білих та червоних «москалів», і так звані «визвольні змагання» закінчилися б перемогою двох братських українських країн, вони б не об'єдналися. Молоді, незалежні одна від одної бюрократії Києва та Львова просто не змогли б вирішити, хто з них головніший. Можливо, до відкритої війни між ними так і не дійшло б, але прикордонні стовпи по Збручу залишилися б — адже ніхто не зняв їх і після 22 січня 1919-го — тієї самої легендарної «злуки» [11, с. 9]. Як

на нас, то це показовий пасаж «історичного публіциста», який демонструє бажання, будь-що довести тезу про «дві України», між якими нема і не може бути нічого спільного. Методологічна хиба тут виявляється в тому, що певні, зовсім незначні відмінності, які є у будь-якій країні, видаються за протилежності, які з неминучістю діалектичного закону ведуть до протиріччя, а отже і конфлікту. Насправді ж, історія розпорядилася інакше і факт злуки таки вкарбований в літопис українських визвольних змагань і державотворення, а недоречна іронія та песимістичні припущення автора є лише грою лихого розуму.

Продовжуючи аналіз теми цивілізаційної ідентичності України крізь призму релігійного чинника, варто звернути увагу не стільки на суто віросповідні аспекти, скільки інституційні прояви релігійної свідомості, а саме на роль церкви у цивілізаційних конфліктах. Це тим більше важливо, оскільки дехто, як було сказано раніше, саме в релігійній, а в даному випадку — церковній належності вбачає головну рису цивілізаційної визначеності тієї чи іншої країни. Розглядаючи Україну за цивілізаційним типом як розколоту країну, дослідники давно звернули увагу на її церковну роз'єднаність. Причому церковний розкол проходить не лише по лінії гілок християнства чи ісламу, а й, що суттєво, в межах самого православ'я. Цей розкол в Україні набув інституційного оформлення і функціонує у вигляді трьох православних громад. Дві із них — Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП) та Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), обстоюють позиції української державності та незалежності, і за цивілізаційним критерієм скоріше за все можна віднести до прихильників України як «регіональної цивілізації» з православною домінантою на засадах помісної автокефальної церкви. Натомість Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП), перебуваючи у структурі Російської православної церкви (РПЦ), і формально підтримуючи державний суверенітет України, ідеологічно, а отже й цивілізаційно, знаходиться в полоні євразійської доктрини. Відзначаючи роль і вплив РПЦ на політичні процеси як всередині країни, так і за її межами, фахівці зазначають, що, крім суто віросповідних функцій, вона виконує ще й роль ідеологічного та політичного партнера держави: «Традиція Російської православної церкви — спиратися на вплив влади, демонструвати близькість політичній владі. РПЦ, наприклад, отримавши значну свободу дій, сама прагне «віщати», давати поради владі і населенню щодо політичних дій, отже — втручається в політику» [3 с. 447]. Це досить симптоматичний факт, на який варто звертати увагу не лише дослідникам та аналітикам із церковно-релігійної тематики, а й політикам та державним діячам, якщо вони прагнуть зберегти за Україною принаймні статус регіональної цивілізації.

Останнім часом певного поширення набуває концепція України як цивілізаційно-лімітрофа [12]. Щоправда, на думку деяких вітчизняних дослідників, Україна на сьогодні перебуває лише частково у лімітрофному (проміжному) стані між західноєвропейською та євразійською цивілізаціями. Звертається увага на те, що у країнах-лімітрофах мають місце специфічні риси міжкультурної комунікації: «Країни-цивілізації порубіжного типу відрізняються від інших специфічнішим способом вирішення докорінних проблем способу життя, більш різноманітною культурою. З одного боку, це позитив, а з іншого — в деякі моменти ця порубіжність стає негативом: можуть ускладнюватись механізми співіснування культур, релігій, мов тощо. Домінування різноманітності може виступати силою, що дестабілізує цілісність суспільства» [Там само, с. 449].

2.1. Цивілізаційна ідентичність України: особливості становлення та виклики сучасності

Слід зазначити, що при розгляді лімітрофного статусу України дискурс, як правило, переходить у площину геополітичного аналізу, тоді як власне цивілізаційний аспект відходить дещо на другий план: «Україна — лімітроф для Росії та Європи, проміжний, міжцивілізаційний простір між західноєвропейською і російсько-євразійською цивілізацією. Притому лімітроф із подвійною оцінкою. Європа (натівська) вважає східні кордони України лінією розлому між Європою та Росією... А Росія вважає західні кордони України лінією розлому між НАТО й СНДівським простором, позначаючи останній як зону своїх особливих інтересів» [Там само, с. 453].

Між тим поняття лімітрофа стосовно України не обмежується лише її географічним місцезнаходженням. Зміст цього проміжного (або перехідного) стану набагато ширший і охоплює найважливіші сфери суспільного життя: «Ознаками лімітрофізму України є не тільки низький рівень національної політичної свідомості, а й нестійка політична система країни, аморфні політичні інститути». [Там само, с. 456]. Продовжуючи аналіз і досліджуючи характерні риси лімітрофізму, О. Моця зазначає: «Україна є лімітрофом у трьох значеннях. У геополітичному вона дійсно виявилася між НАТО і Росією. В економічному — між країнами з переважно ринковою, соціально орієнтованою економікою Заходу і хаотичною, грабіжницькою, експлуатованою новим правлячим класом, економікою Росії. У державно-моральному — між тоталітарним, моноідеологічним і лжеморальним минулим і невизначеним, навіть Невідомим Майбутнім, яке функціонує у формі соціальної утопії (міфу) про багатопартійну, правову, демократичну державу, основу якої ще тільки закладено. Усі три значення характеризують межовий, перехідний характер держави і суспільства» [6, 454]. Як наслідок лімітрофного стану країни, маємо низку негативних наслідків для її міжнародного міджу, а саме: нестійку зовнішню політику — постійну зміну векторів розвитку, відсутність наступності у зовнішній політиці [6, 460].

Отже, очевидно, що за обставин, які склалися, питання ідентифікації країни за цивілізаційною ознакою видається дуже складним. Навряд чи можна категорично стверджувати, що в Україні гостро конфліктують дві цивілізаційні системи — східна, євразійська та західна, європейська. Так, вони конкурують між собою, мають своїх прихильників і лідерів, між ними є ціннісний дисбаланс, зумовлений історичним минулим, традиціями, закріпленими політичною культурою та менталітетом народу. Але ми проти тези, яку обстоюють деякі науковці та публіцисти про «дві України», як доконаний факт. Якщо йти за такою логікою, то насправді цих «україн» виявиться навіть більше, ніж дві [13]. Проте, стан речей, що утворився, безумовно викликав стурбованість і занепокоєння не лише науковців, а й громадськості. Тому й виникають теоретичні та методологічні труднощі при спробах цивілізаційної ідентифікації України: «Сьогодні ще важко визначити, до якої цивілізації належить Україна. У нашій країні співіснують тоталітарна і ліберальна культури мислення і дій. Конфронтація, розкол орієнтацій та системи цінностей — це характерні риси суспільного життя» [3, 447].

Таким чином, у результаті розгляду різноманітних концептуальних підходів було встановлено, що на сьогодні в теорії проблеми домінує парадигма цивілізаційного аналізу, орієнтована на виявлення: а) класифікаційних ознак цивілізацій — їх кількість та різновиди; б) типологію — єдність чи розколотість; в) взаємодію за принципом — «свій-чужий», а отже — конфліктологічного дискурсу. Екстраполюючи зазначені підходи на українську реальність, доходимо висновку, що Україна в більшості випадків постає, як правило країною, яку розглядають під кутом зору

східно-християнської або ж православно-слов'янської цивілізації. Разом з тим, за типологічними ознаками вона є цивілізацією-лімітрофом, тобто такою, частини якої тяжіють до взаємодії чи то з євразійською цивілізацією, епіцентром якої є Росія, чи то західноєвропейської у складі країн Західної Європи та США. Наявність двох потужних центрів тяжіння — на Сході та на Заході — не завжди позитивно впливає на цивілізаційну ситуацію в Україні. Замість консолідації нації, пошуку адекватних відповідей на зовнішні виклики, у тому числі і у сфері безпеки, Україна виглядає демобілізованою країною, — стан, який не сприяє реалізації амбітних і перспективних проєктів. Звідси непривабливий статус країни-лімітрофа, що останнім часом закріпився за Україною. Більше того, фахівцями, особливо експертами-політологами, всерйоз розглядаються моделі не лише федералізації країни, а й її розпад на дві або й більше частин.

Щоб уникнути подібних сценаріїв розвитку подій, необхідно і в політологічному дискурсі, і в політичній практиці провідних суб'єктів на політичній арені країни відмовитися від конфліктної парадигми цивілізаційної взаємодії, а перейти до, умовно кажучи, консенсусної парадигми, що будується на засадах діалогу і співпраці. Як слушно зазначають деякі фахівці, «конфлікт цивілізацій» повинен трансформуватися у «співробітництво цивілізацій», де Україна, перебуваючи у зоні зіткнення, взаємодії цивілізацій, має визначити і відстоювати своє місце і на євразійському, і європейському напрямках зовнішньополітичної стратегії [3, 456].

Як показав аналіз ситуації, цивілізаційна ідентичність євразійсько-пострадянського простору виявилася справою досить складною. Вона пояснюється, з одного боку, етнічною, релігійно-конфесійною та мовною мозаїчністю, а з другого — тривалими впливами сусідніх цивілізаційних систем, які залишили глибокі сліди у вигляді певних культурних традицій, звичаїв, побуту, буденної свідомості та психології окремих регіонів нашої країни. Так, на цьому просторі значною мірою домінує православний, а фактично — російський компонент. Проте російський у цивілізаційному відношенні не означає суто православно-слов'янський, як дехто помилково вважає. У Росії цей компонент, хоча і є домінуючим, проте тісно взаємодіє з ісламським, переважно тюркомовним та буддистським монголономним компонентом, що надає російській цивілізаційній системі внутрішньої неоднорідності та потенційної конфліктності.

На цивілізаційну систему Євразії негативний вплив справили роки більшовицького правління. Вони істотно підважили власне цивілізаційні засади Євразії, — її соціальну структуру, культуру та релігію. На підставі аналізу таких процесів Ю. Павленко робить висновок, що «такі яскраві словосполучення, як «Мир России — Евразия» чи «Русский узел евразийства», не мають поки що чіткого та визначеного сенсу... Власної глибинної ідейно-ціннісно-мотиваційної підоснови вона не має, що й засвідчено відсутністю в її межах релігійної спільності... Цей феномен можна було б визначити поняттям «квазіцивілізація» [6, 650].

Однак, враховуючи особливості українського цивілізаційного контексту, ми повинні бути свідомі того, що цивілізаційні кордони, особливо у наші часи глобальних перетворень, є нестійкими. Тому на цивілізаційній карті світу на різних рівнях, із залученням найрізноманітніших засобів та ресурсів точиться боротьба за українську цивілізаційну ідентичність. Кожна зі сторін, що є учасницями цього процесу, хотіла би бачити Україну серед своїх партнерів та союзників. Проте роль, яку належить їй зіграти в цій грі, по суті, однакова — роль периферії чи то Євразії, чи то Європи. А доля цивілізаційних периферій в історії добре відома: вони завжди стають

2.1. Цивілізаційна ідентичність України: особливості становлення та виклики сучасності

розмінною монетою у великих геостратегічних комбінаціях. Хотілося б, що свідомими цієї участі країни були і відповідальні політики, і політологи та експерти, які вивчають цивілізаційну долю та перспективи України як регіонального гравця на геополітичній та цивілізаційній картах світу.

Використані джерела та література

1. Див. : Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ. — К., 2002. — 760 с.; Шейко В. М., Богуцький Ю. П. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина XIX — початок XXI ст.): монографія. — К., 2005. — 592 с.; Моця О. П. Європейська культурно-цивілізаційна визначеність України // Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. — К., 2009. — С. 443–461.
2. Див.: Тойнбі А. Постижение истории // пер. с англ. / сост. А. П. Огурцов; вступ. ст. В. И. Уколовой; закл. сл. Е. Б. Рашковского. — М.: Прогресс, 1991. — 736 с.
3. Моця О. П. Цивілізаційна визначеність України: сутність, проблеми, перспективи // Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього/ (за ред. А. І. Кудряченка). — К.: Фенікс, 2009. — 544 с.
4. Див.: Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. — 1994. — № 1 (19). — С. 33–48.
5. Див. : Дискуссия вокруг цивилизационной модели: С. Хантингтон отвечает оппонентам // Полис. — 1994. — № 1 (19). — С. 49–57.
6. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ.
7. Див. : Диалог культур и партнерство цивилизаций: XIII-е Международные Лихачевские научные чтения, 22–23 мая 2008 г. — СПб.: Изд-во СПбГУП, 2008. — 528 с.
8. Грач Л. И. Украина — не Европа. — К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2008. — 272 с.
9. Нічога М. Зіткнення цивілізацій посеред України // Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/11/5126765>.
10. Зачем полякам Украина? // КП Украина. — 10. 04. 2010.
11. Див. : Михальченко М. І. Україна — лімітроф чи запасний гравець Європи? — К., 2004. — 482 с.
12. Бузина О. Крах неравного брака Галичины и Украины? // Сегодня. — 5.06. 2010.
13. Див.: Яневский Д. Наше будущее утонуло в нашем прошлом // Известия в Украине. — 8. 04. 10.

2.2. ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Людство пройшло тривалий шлях від локальних до регіональних (у політичному та географічному розумінні), а згодом і до глобальних цивілізацій. Глобальною цивілізацією вважається всесвітня людська цивілізація, яка включає як основні елементи дві регіональні цивілізації — європейську та північноамериканську. При цьому варто враховувати, що сучасну всесвітню цивілізацію складають й інші регіональні цивілізації — китайська, японська, індійська, євразійська (із центром у Росії), а також локальні цивілізації (в тому числі й українська).

Питання полягає у визначенні внеску, який українська локальна цивілізація може й повинна зробити у вирішенні глобальних, універсальних для людства проблем. Існує українська реальність та інший, неукраїнський світ, який істотно чи не дуже, проте відрізняється від нашого, характеризується багатоманітністю й суперечливістю тенденцій розвитку. З цим світом ми змушені контактувати, взаємодіяти. Зрозуміло, що Україна входить і до всесвітньої цивілізації. Ця цивілізація не вважає за доцільне рахуватися із внутрішньою самоізоляцією регіональних та локальних цивілізацій, жорстко спонукаючи їх вступати в діалог мовою ідеології, політики, економіки, культури тощо.

Таким чином, на початку ХХІ ст. склалася нова конфігурація цивілізацій, яка не вкладається в прокрустове ложе формули «західна/незахідні цивілізації»; вона також заперечує тезу, що єдиним шляхом розвитку людства є перехід на західні моделі розвитку і засвоєння західних цінностей. Глобалізація всесвітньої цивілізації паралельно супроводжується регіоналізацією цивілізацій, створенням нових суб-регіональних цивілізацій, які структуруються за релігійним, економічним, політичним та іншими критеріями.

Основна проблема сучасної теорії цивілізацій та історії української цивілізації полягає в тому, що в умовах плюралістичної пізнавальної традиції практично неможливо створити єдину, несуперечливу концепцію формування і взаємодії цивілізацій. Тому необхідно шукати компроміси, консенсус на основі наукової толерантності й зваженості. По відношенню до цивілізацій і культур необхідно поєднувати або хоча б узгоджувати дві істини: екзогенну (зумовлену зовнішніми причинами) та ендогенну (результат внутрішніх факторів). Оцінки ж народів, цивілізацій та їхніх культур зсередини та ззовні (з погляду зовнішнього світу) збігаються не часто. Особливо важко гомогенізувати суб'єктивну самооцінку цивілізації та її об'єктивні параметри: тут спрацьовує надзвичайно велика група факторів, тому досягти збігу зовнішніх і внутрішніх оцінок і установок надзвичайно складно.

Зрештою, цей стан не слід надміру драматизувати: зіткнення різних концепцій, теорій, гіпотез та підходів стимулює евристично сприятливу атмосферу наукового пошуку й діалогу цивілізацій. Це означає, що перехід у другій половині ХХ ст. від класичних концепцій історії людства (наприклад, позитивістської та марксистської), які будували єдину картину світу на основі категорично-уніфікованого критерію, до неокласичних (модерністських та постмодерністських), які відкидають можливість створення єдиної картини світу, містив значний креативно-евристичний потенціал. Світ почав тлумачитися як єдність багатоманітності, де жодна цивілізація не має беззаперечних переваг, а є лише конкуруючим сегментом світового процесу розвитку.

2.2. Проблеми цивілізаційної визначеності сучасної України

Проблема специфіки, характерних рис української регіональної цивілізації, яка інколи визначається неологізмом «українська політична нація», значною мірою залишається *tabula rasa* соціального пізнання. Дехто може заперечувати цю тезу на тій підставі, що українська регіональна цивілізація має надзвичайно багато складових: і анамнез (спомин про героїчне та знеславлене минуле), і почуття другорядності (синдром «молодшою брата» Росії), і стійку толерантну компоненту традиційної свідомості, і амбівалентне ставлення до Сходу та Заходу, і небажання з наукових позицій витлумачувати геополітичне й гео економічне становище України, і мрійливо-хімеричні міркування про унікальність України, і сучасний правовий нігілізм.

Суспільні науки в сучасній Україні — породження європейської історії і науки в цілому. В них панує європоцентричний підхід, ними часто ігнорується специфіка локальних цивілізацій та місцева історична реальність, у тому числі й українська. Для нас ситуація ускладнюється ще й тією обставиною, що спочатку Російська імперія, а згодом більшовизм упродовж тривалого часу фальсифікували українську історію. Вітчизняна ж історія і реальність не тотожні ні західноєвропейській, ні російській історії та соціальній реальності в цілому. У цьому — специфіка й велика проблема України як «мосту» між Заходом та Сходом, «санітарного кордону» між НАТО та Росією, «міжцивілізаційного простору» між європейською та євразійською культурами. Цивілізаційна реальність України гетерогенна: в ній химерно поєднані певні ознаки модернізаційної проективності Заходу та традиційної стереотипичності Сходу. Тож не дивно, що здебільшого світоглядно-аксіологічний формат України вживається в контексті категорій-символів: Захід/Схід, Європа/Азія, цивілізованість/дикунство (варварство).

Якщо закони фізики, відкриті в Англії в Україні діють бездоганно, то економічні закономірності, сформульовані Смітом і Рікардо, у нас спрацьовують все-таки специфічно, оскільки вони не настільки універсальні, аби безапеляційно здолати національну специфіку, культуру, ментальність тощо. Якщо ринок в Англії має природні й усталені ознаки, то в сучасній Україні ринок спочатку повинен виграти конкуренцію з попередніми традиціями господарювання й стереотипами світогляду, а вже потім виявляти ту чи іншу ступінь гомогенності з «універсальними законами ринку». Отже, плідність сучасних дискусій щодо України як нової країни і локальної цивілізації залежить від уміння вийти за межі крайнощів метаісторичних схем та релятивістських (а частіше — поверхово-споглядальних) підходів.

Визначальними ознаками суспільства є функціонування механізмів самовідтворення й самозбереження. Чому, наприклад, Швейцарія в минулому знайшла такі механізми, а Україна — ні? Невже різниця лише в державах-сусідах? Хіба сусіди Швейцарії — Франція, Німеччина, Австро-Угорщина та Італія — були менш агресивними, ніж Польща, Росія та Кримське ханство? Тут ми підходимо до одного принципового визнання: при цивілізаційному аналізі на перший план виходить дослідження здатності (і здатність як така) підтримувати свої відтворювальні механізми та потенціал вище критичного рубежу, який відділяє суспільне життя від смерті, виживання від деградації. Саме тут прихована сутнісна, фундаментальна різниця між одними спільнотами, які всупереч зовнішнім та внутрішнім небезпекам продовжують ефективно самовідтворення, та іншими, які втратили здатність відтворювати себе як суб'єкти історії. Останні, між іншим, є не якимось прикритим непорозумінням чи випадковістю, а складають величезний список-мартиролог зниклих народів і держав.

Ефективність відтворювальної діяльності людства і конкретних суспільств визначається, головним чином, такими факторами: а) зовнішніми небезпеками, які можуть підірвати потенціал самовідтворення суспільства або стимулювати його внутрішню дезорганізацію; б) внутрішніми небезпеками, які дезорганізують життєздатність (громадянські війни, нецивілізовані форми боротьби за владу, вичерпання національних ресурсів, етнічні та релігійні конфлікти тощо).

У кінцевому результаті функціонування суспільств залежить від здатності його членів зберігати потенціал відповідності своїх можливостей зростаючій складності зовнішніх та внутрішніх проблем, спроможності відповісти на реальні та потенційні загрози. Водночас, життєздатність суспільств у сучасну епоху багато в чому залежить від спроможності сприймати позитивні, креативні інновації, встановлювати зв'язки з іншими країнами на рівні вимог часу.

Різниця між закритими та відкритими суспільствами містить чимало аспектів. Виявляється вона й на рівні особи. Зокрема, в тоталітарних (закритих) суспільствах особа повністю підпорядкована державі, оскільки системи цінностей таких суспільств вимагають придушення інновацій, заперечення свободи мислення і дій вище встановленого владою або традицією рівня (зрізати все, що вище певної межі, — своєрідна модифікація «закону газонкосарки»). Відкрите ж суспільство орієнтує особу й соціальні групи на розвиток здібностей до інновацій, на свободу мислення, дій, слова, прав і обов'язків. Якщо в першому випадку функції особи жорстко підпорядковані державній або традиційній структурі, то в другому держава прагне забезпечити простір розвитку особи й людських спільнот у форматі демократичного розвитку.

Поки що важко однозначно стверджувати, до якого типу суспільств нині належить Україна. Це зумовлено співіснуванням тоталітарної та ліберальної культури мислення і дій, конфронтацією і розколом орієнтацій на системи цінностей. Більше того: характерною рисою не лише українського суспільного життя, а й культури та способу життя кожної людини залишається традиціоналізм, тоталітаризм та лібералізм, які переплетені в настільки химерних поєднаннях, що інколи здається, ніби і суспільство, і окрема особа зависли у своєрідній добі межичасся, у вакуумі міжцивілізаційного простору.

Самоідентифікації української політичної нації як локальної цивілізації, а також «політичного українця» як громадянина України заважають деякі історичні та цивілізаційні фактори. Наприклад, історично склалося так, що доля України визначалася нашими сусідами — Росією, Польщею, Австро-Угорщиною. Безперечно, це наклало істотний відбиток на спосіб мислення й поведінки, на оцінку місця України в історії. Втім, не варто перебільшувати: особливості України не є доказом винятковості, унікальності чи месіанізму української цивілізації — насправді, самотність України не вища самотності Португалії, Греції, Шотландії або Норвегії.

Цивілізаційна цілісність України також поки що не беззаперечна. Досить пригадати, що існують протестні настрої частини населення проти «українізації» (яка *de facto* відсутня), крім того, збереження соціокультурної багатоманітності як духовного багатства країни не завжди виявляється перевагою українського державотворення. Втім, цивілізаційна цілісність України можлива лише через суперетнічний (політична нація), суперкультурний цивілізаційний характер форм національної свідомості й самосвідомості. Питання стоїть жорсткіше, ніж просто абстрактні рефлексії на тему майбутнього України: чи зможуть органи влади та етнічні громади

2.2. Проблеми цивілізаційної визначеності сучасної України

країни знайти нові підходи до міжкультурного спілкування, до обміну символами та нормами різних культур без взаємознищення, зі збереженням ціннісних змістів?

Висновок, що Україна йде шляхом загальноєвропейського розвитку, виявиться уразливим, якщо ми не звернемо увагу на беззаперечний факт: українській локальній цивілізації притаманні багато рис цивілізації порубіжної. До таких цивілізацій відносять ті, що відзначаються неоднозначним, часто конфліктним переплетінням характеристик базової національної культури та двох великих типів цивілізаційного розвитку людства, між якими локальна цивілізація перебуває. В Європі до країн порубіжної цивілізації можна віднести пострадянські країни, більшість країн Балкано-Дунайського регіону, навіть Іспанію та Португалію, які запозичили чимало зразків культури своїх колоній.

Держави-цивілізації порубіжного типу відрізняються від інших специфічним способом розв'язання контраверсійних проблем буттєвості, більш багатоманітною, синтетичною культурою. З одного боку, це містить значний потенціал позитиву, з іншого ж — в окремі періоди історичного розвитку порубіжність може виявитися істотним негативом, ускладнюючи механізми співіснування культур, релігій та мов. Крім того, домінування багатоманітності може набувати дестабілізуючих для єдності суспільства й держави ознак.

Якщо класичним цивілізаціям притаманна деяка цілісна основа — наприклад, духовно-релігійний фундамент цивілізації, то в порубіжних цивілізаціях така основа є неоднорідною і хиткою, а тому й проблеми, що виникають, розв'язувати значно складніше. Наприклад, Велика Британія набула рис порубіжності тоді, коли на проблеми міжнаціональних відносин нашарувалися ще й проблеми релігійного розколу (йдеться про протистояння католицької та англіканської церков).

Для класичних цивілізацій характернішим є синтез, а для порубіжних — складна взаємодія симбіотичних та синтетичних складових. Якщо у випадку порубіжних цивілізацій перемагає синтетична складова, то така цивілізація прямує до класичних цивілізаційних форм (або цивілізацій-держав); якщо ж перемагає симбіотичний чинник (Австро-Угорщина, Росія, Югославія і т. д.), то цивілізація-держава приречена на розпад. Тому в Україні важливо всіма можливими цивілізованими засобами підтримувати синтетичні процеси соціокультурного та політичного розвитку: взаємозбагачення культур, релігійну й загалом національну толерантність, недопущення расового та міжетнічного протистояння.

Залежно від конкретно-історичних обставин у формулі цивілізаційного синтезу можуть домінувати різні складові. Звідси — гнучке корелятивне співвідношення між економічною, політичною, культурно-духовною підсистемами цивілізаційної системи. Вихід на перший план тієї чи іншої складової визначає міру динаміки та телеологічну акцентованість цивілізаційного процесу. Наприклад, культурна складова діє повільніше, проте глобальніше. А от політична та економічна складові підштовхують динаміку цивілізаційного процесу, однак вони більш уразливі до впливів зовнішнього характеру (воєн, світових криз тощо), а також значно частіше виявляються причиною соціальних конфліктів.

Усі порубіжні цивілізації характеризуються незавершеністю історичного формату. Сучасна українська цивілізація також перебуває в процесі становлення. Основні її риси остаточно ще не структувалися; в ній ще живуть залишки субцивілізацій (російської, австро-угорської та ін.), до яких входили різні частини України. Західноєвропейський вплив в українській цивілізації хоч і присутній, проте не

визначальний. У соціокультурний і генетичний код нашої цивілізації він закладений приблизно в однаковій пропорції з іншими геополітичними й цивілізаційними впливами. Тому поки що траєкторія історичного руху українського суспільства залишається телеологічно й аксіологічно невиразною і суперечливою. Виникає запитання: чи перетвориться Україна на складову західноєвропейської цивілізації, не засвоївши при цьому західні цінності як домінуючі? Будь-яка відповідь на сформульоване запитання поки що виявиться верифікаційно небездоганною і аргументаційно уразливою.

Цивілізаційна ідентифікація України цікава і з наукового погляду, і з погляду формування свідомості й самосвідомості соціальних груп. Можна зустріти і аргументовані позитивні оцінки західної та східної цивілізацій, і жорстку критику курсу України на зближення із Західною Європою та Євразією. Також існує думка, яка взагалі заперечує український проект входження у світову цивілізацію, ставить під сумнів реальність побудови демократичної, соціально-правової держави. Логіка мислення така: по-перше, Україна настільки відстала від країн, які є лідерами світового розвитку, що ніколи не зможе їх наздогнати; по-друге, спосіб життя в Україні склався як євразійський, аутсайдерський, ізоляціоністський, як наслідок багатовікового панування Росії, і такий спосіб життя, на жаль, переважною більшістю визнається нормою; по-третє, українська еліта зорієнтована на пограбування власного народу, а народ звик до цього і спокійно дозволяє над собою знущатися.

На зламі тисячоліть потребує переосмислення сам ідеал гуманізму. За попередні півстоліття світ настільки змінився, що деякі соціально-культурні, політичні, естетичні, правові, економічні ідеали в цілому гуманізму, зокрема, необхідно переглядати й уточнювати — особливо у зв'язку із загальною перебудовою світових економічних, політичних, військових, інформаційних відносин. Істина необхідності цивілізаційної ідентифікації України, створення в ній повноцінного відкритого суспільства потребують якомога швидшого засвоєння спочатку суспільною елітою, а згодом і масовою свідомістю України в цілому.

Це — саме той Виклик часу, на який Україна або сформулює переконливу відповідь і цим підтвердить статус локальної цивілізації, або не зможе запропонувати креативну концептуалістику, визнавши необґрунтованість цивілізаційних претензій [1].

Цивілізаційний вектор розвитку України багато в чому залежатиме від адекватного розв'язання суперечностей і можливих конфліктів. Як справедливо зазначає В. Котигоренко, наша держава розташована на свого роду цивілізаційному перехресті. Носії присутніх тут етнічних суперечностей, які, в разі загострення останніх, можуть стати сторонами конфлікту, є одночасно і носіями певних цивілізаційних ідентичностей. Відмінності між ними виразно виявляються у відмінностях їхніх систем цінностей. Це слід враховувати при вивченні етнічних конфліктів та причин їх виникнення, розробленні рекомендацій щодо розв'язання конфліктних ситуацій. Адже ціннісні, цивілізаційні конфлікти розв'язуються, зазвичай, з великими труднощами. Серед причин цього є те, що внаслідок незбігу ціннісних орієнтацій і психологічних характеристик цивілізаційно відмінних конфліктантів утруднюється віднаходження для них спільної позиції як основи і предмета переговорів з приводу тих або інших інтересів і потреб [2].

Етнічна структура українського суспільства характеризується, з одного боку, безперечним кількісним переважанням корінного автохтонного українського етносу, з іншого — багатющою палітрою національних меншин і етнічних груп, які

2.2. Проблеми цивілізаційної визначеності сучасної України

представляють основні мовні сім'ї світу. Це засвідчує «українськість» української держави, а також її відкритість людям із різних частин світу. При цьому розмаїта етнічна палітра не лише збагачує українське суспільство, а й ставить до кожної зі сторін (відповідно — до корінного етносу та меншин) взаємні зобов'язання з налагодження оптимальних умов щодо гармонізації міжетнічних взаємин та адекватної інтеграції мігрантів в українське суспільство.

Тенденція до «європеїзації» з'явилася в незалежній Україні як відповідь на виклик певних політичних кіл Росії, які в середині 90-х років минулого століття почали активно розробляти ідею посткомуністичної неоімперської соборності під гаслами цивілізаційного протистояння Сходу і Заходу. Обґрунтовуючи «необхідність» нового об'єднання, російські науковці зазначали, що єдиний шлях до подолання кризових явищ у пострадянських країнах із переважно слов'янським населенням — це, на думку Ю. Бородая, «путь реинтеграции большей части бывшего СССР в форме новой России. Я думаю, первыми на этот путь будут вставать хлебнувшие самостийного лиха наши братья из Казахстана, белорусы, украинцы. Они, сами, я надеюсь, избавятся от своих местечковых политиканов и начнут давить на московский центр, требуя объединения» [3].

Для аргументації своєї позиції апологети «об'єднання» використовували й висновки популярних істориків: «Весь XVIII в. соседние народы..., — писав свого часу Л. Гумільов, — воспринимали Россию как страну национальной терпимости... И потому все хотели попасть «под руку» московского царя, жить спокойно... То, что приобрела в XVII в. Украина, не пожалевшая крови ради присоединения к России, безо всяких усилий получили и казахи, и буряты, и грузины, страдавшие от набегов соседей. Так старая московская традиция привлекла целый ряд этносов, органично вошедших в единый российский суперэтнос, раскинувшийся от Карпат до Охотского моря» [4].

На таке розуміння проблеми в Україні висловлювалися протилежні думки типу: «Загроза українській державі і українській нації з боку Росії існуватиме до того часу, доки існуватиме московське месіянство. Річ у тім, ...що месіянство московське органічно в усіх відношеннях (і генетично, і структурно, і функціонально) пов'язане з московським імперським експансіонізмом і московським гегемонізмом» [5]. І далі: «Третій Рим» став, власне, граничним звуженням, а не поглибленням православної свідомості. Москва, іменувавши себе «третьім Римом», прагнула не до утвердження і поглиблення Християнства, а тільки до самоутвердження. Сама ідея «третього Риму» аж ніяк, зрозуміла річ, не відповідала реальній значущості Москви, зате створила якийсь ореол значущості у власних очах. Уже у той час на рівні буденної свідомості закорінювався автостереотип власної величч» [6].

З часів Переяславської ради Україна перебувала й перебуває в зоні пріоритетних геополітичних інтересів Росії. Це — незаперечний факт, який слід сприймати так само, як ставлення США до Канади. Переяславський договір — подія, що докорінно змінила геополітичну ситуацію в Східній Європі на користь Росії. Як справедливо зазначає професор Лондонського університету Норман Дейвіс, «перехід України від Польщі до Росії важко переоцінити. Московія дістала економічні ресурси і геополітичну позицію, необхідні, щоб стати великою державою... формула «Московія + Україна = Росія» не фігурує у власне російських версіях російської історії, проте має фундаментальне значення [7]. Навіть зараз важко уявити собі ситуацію, за якою Росія відмовилася б від можливості впливати на геополітичну

поведінку України. Тобто могутній силовий магніт Москви, що притягує Україну, — це даність, яка не зміниться й у найвіддаленішій перспективі.

При цьому треба враховувати й те, що, окрім геополітичних чинників, міцно тримати Україну у своїх обіймах Російську Федерацію змушує й демографічний фактор. Як зазначають московські аналітики, Росії не потрібний лише тільки простір. Простір як цінність необхідний Заходу, якій оперує категоріями геополітики. А Росії потрібні люди європейського походження, оскільки для неї вони — найбільша цінність. Українці в даному випадку — єдиний етнічний, демографічний і культурний ресурс великої російської нації. Іншого такого ресурсу немає і вже не буде. Це — найбільша і найреальніша ставка в боротьбі за Україну. Російська нація відчуває гострий дефіцит людей, котрі могли б хоча б використовувати та утримувати існуючий простір й розміщені на ньому ресурси. Без української генетики Росія швидко перетвориться на суто азійську країну. То ж марно сподіватися на те, що «північний колос» коли-небудь погодиться на втрату своєї європейськості.

У взаємовідносинах між Україною і Росією склалася ситуація, яка не може не викликати занепокоєння демократичної громадськості обох країн. Так, академік НАН України І. Дзюба зазначає, що «поки офіційна Росія розглядатиме Україну як сферу свого впливу і фактично свого сателіта (попри всю риторику про стратегічне партнерство), а в Росії «неофіційній» (серед широкого спектру політичних сил, від комуністів до нацистів, за винятком вузького демократичного прошарка) пануватиме мотив повернення України в «исконное лоно»..., доти в Україні житимуть недовіра і тривога щодо намірів могутнього сусіда, а то й страх перед ним» [8].

За таких умов, європейський вектор зовнішньої політики України став тією противагою, якою вона намагалася збалансувати загрози з Півночі. Більше того, за визначенням А. Кудряченка, «обрання європейського напрямку за пріоритетний для значної частини українського політикуму перетворився на ... засіб зміцнення власних позицій у середині країни і набуття авторитету за її кордонами... і стримування Росії» [9]. При цьому привертає увагу розуміння українським суспільством поступовості євроінтеграційного процесу. До цього спонукали, очевидно, й провали радикальних спроб лібералізації економіки зі ставкою на імітацію американських чи американізованих форм життєдіяльності. Відчутною стала й тенденція до відторгнення «вестернізованих» форм масової культури, соціокультурних норм і духовних настанов широкими верствами української громадськості. Популяризована західними радниками думка про потрібність радикальних реформ для досягнення гарантованого успіху не була підтверджена практикою. Нерідко такий радикалізм наражався на нездатність суб'єктів економічного життя швидко адаптуватися до форсованих змін, обертався своєю кризою адаптації, нездатністю забезпечити стабільність розвитку на нових засадах. Першими жертвами кризи адаптації виступали саме складні виробничі і науково-технічні системи, а також наявний в Україні значний гуманітарний капітал. А це, у свою чергу, викликало інстинктивне відторгнення політики інтенсивних реформ і культурних цивілізаційних засад Заходу [10].

Проте, як слушно зазначає М. Михальченко, взаємовідносини України з ЄС перспективніше розглядати в аспекті глобалізації, під якою розуміється об'єктивно зумовлений процес посилення загальної взаємозалежності країн і союзів країн в умовах розширення господарсько-економічних, комунікативних та інших зв'язків у сучасному світі. Сприйняття або несприйняття процесу глобалізації на ідеологічному й психологічному рівнях не позначається на його об'єктивності. Цей процес не потребує визнання чи заперечення з боку країн, партій або індивідів. Він має

2.2. Проблеми цивілізаційної визначеності сучасної України

і позитивні, і негативні аспекти, перші з яких слід якомога повніше використовувати, а другі — мінімізувати.

Економічна складова глобалізації складається із трьох аспектів. По-перше, процес глобалізації ґрунтується на експансії західної (європейсько-американської) моделі економічного розвитку в усі регіони Землі. По-друге, в процесі глобалізації превалюють економічний зміст і економічні наслідки (ТНК, домінування кількох валют у світі, товари, послуги тощо). По-третє, економічна перевага групи могутніх держав призводить до соціальної і освітньої однорідності світу, поглиблення прірви між багатими та бідними країнами (хоча економічні еліти різних країн за рівнем прибутку зближуються, гомогенізуються). Загальна модель економічного розвитку за рахунок уніфікуючого потенціалу детермінує схожі соціально-економічні зміни й наслідки в різних країнах і регіонах.

Політична складова глобалізації є продовженням економічної і виявляється в політичній взаємозалежності країн світу і в можливостях контролю за політичним розвитком окремих країн і регіонів з боку супердержав або політичних блоків. Вона не базується на демократичних цінностях, як часто намагаються довести політики, і не є змогою «світового капіталу» чи «масонів». У політичній глобалізації закладено дві головні тенденції: а) формування оптимальних політичних умов функціонування світової системи капіталізму та типів держав, які цю систему влаштовують; б) зближення народів в умовах нових засобів транспорту, інформації, освіти, науки тощо. Рівність та нерівність націй і держав, справедливий світопорядок, ліквідація конфліктів — усе це похідні від двох головних тенденцій. Навіть нав'язування народам периферійних країн «демократичних політичних систем» є своєрідним засобом реалізації головних тенденцій економічної і політичної глобалізації, хоча й доволі ефективним і багатофункціональним.

У сучасну епоху зростаючу роль відіграє культурна складова глобалізації. В її основу покладено нову технологію розвитку культури людства — нові технології виробництва знань, засобів спілкування, самої людини. Глобалізація зближує народи з культурного погляду, сприяючи утвердженню культурної комунікативності й уніфікованості. Культурна багатоманітність відступає, що часто із жалем констатують антиглобалісти й культурологи. Однак, на наш погляд, зупинити процес формування світової цивілізації як синтезу національних культур, становлення системи загальнолюдських цінностей практично неможливо. Можна частково загальмувати його в деяких регіонах і країнах, та й то лише тимчасово.

Глобалізація як єдність економічних, політичних та культурних процесів зближує економічний розвиток країн (проте не згладжує істотну відмінність між бідними і багатими), робить світовий ринок товарів і послуг єдиним, руйнує традиційні способи життя, модернізує традиції управління, поступово витискає тоталітаризм і диктатуру з політичного життя, проте водночас нав'язує політичне домінування супердержав, значною мірою уніфікує форми культурного життя націй, спонукає до змагання моделі суспільного розвитку. Питання лише в тому, хто більше, а хто менше користується результатами глобалізації. Між іншим, саме нерівними умовами використання економічної, політичної і культурної глобалізації спричинені протестні рухи антиглобалістів.

Сьогодні антиглобалісти критикують Захід як джерело експансіоністських тенденцій, як головну силу, що збирає плоди позитивних аспектів глобалізації. Але ця критика безперспективна: адже суспільства, які не демонструють позитивні результати економічної і політичної модернізації, а також соціальні групи і рухи,

неспроможні пристосуватися до змін, ще ніколи не перемагали, не ставали першо-проходцями для інших народів. Навіть такі грандіозні утопічні проекти, як комуністична революція, лише тимчасово можуть ввести народи в оману. Критика ж сучасних об'єктивних процесів здебільшого поверхова, а тому не може виробити позитивної програми дій.

Водночас, варто враховувати, що цінності, на основі яких здійснюється глобалізація, хоча і є універсальними, проте не абстрактними, а конкретно-історичними: ринкова економіка, демократія, соціально-правова держава, освітні цінності — різні в різних країнах, тобто реалізуються в конкретному вигляді в конкретній країні. Їх реалізація — історична та національна — залежить від культури суспільства і традицій життя в ньому. Тому, будучи в первісному варіанті продуктом західної (євроатлантичної) цивілізації, вони не без труднощів «проростають» за інших історичних та культурних умов.

У контексті прискореної глобалізації Україна має врахувати вирішальну роль Західної Європи і США в цих процесах, з'ясувати і аргументовано викласти всі позитиви євроатлантичної моделі суспільного розвитку і взяти на озброєння її нові економічні та політичні, наукові та освітні технології, однак не шляхом знищення національної культури, а шляхом її збагачення. Безумовно, це дуже складно. Але якщо Україна справді прагне бути сучасною країною, то в неї немає іншого вибору.

У новому історичному протистоянні об'єднаної Європи і США, яке на сьогодні тільки штрих-пунктирно позначається, для Європейського Союзу важливу роль відіграють великі (за європейськими мірками) постсоціалістичні та пострадянські країни. Хоч би скільки висловлювали своє невдоволення країни Балтії та інші малі країни, вони завжди залишаться малими. Їх економічний, політичний та інтелектуальний потенціал не матиме великого значення в урегулюванні проблем Європи й світу в цілому. Такі ж країни, як Польща та Україна, є досить помітними гравцями в європейській політиці. Наприклад, вступ Польщі до Європейського Союзу істотно підвищив політичну й економічну значущість ЄС.

Україна поки що залишається запасним політичним і економічним гравцем Європи, однак від її позиції в недалекому майбутньому значною мірою залежатиме розклад сил у регіоні. Будувати європейську стратегію без урахування ролі України вкрай недалекоглядно. Візьмемо гіпотетичну ситуацію.

Варіант А: Україна об'єднується з Росією і Білоруссю в нову державу. У Європейського Союзу на Сході з'являється небезпечний сусід, і взагалі європейська ситуація стає непередбачуваною.

Варіант Б: Україна входить у Європейський Союз. Стабільність в Європі істотно підвищується, оскільки без України Росія ніколи не зможе перетворитися на наддержаву.

Варіант В: Україна залишається «вільним агентом». У цьому разі зберігається лімітрофна зона нестабільності.

Отже, Україна є перспективним запасним гравцем, який може посилити будь-яку «команду», тобто будь-яке державне об'єднання.

Поки що Україна поводить себе як дисциплінований, старанний запасний гравець ЄС — тієї «команди», у складі якої вона хоче грати. Вона відмовляється від усіх запрошень з боку Росії повернутися до попередньої «команди». Але якщо перетримати цього запасного гравця на лаві запасних, то він може переглянути свою позицію: краще грати у слабшій «команді», ніж бути вічним запасним і не мати перспективи в сильнішій.

2.2. Проблеми цивілізаційної визначеності сучасної України

Функції «тренера» цього гравця виконує, насамперед, українська влада, яка обіцяє українському народові, що вступ до ЄС дасть змогу вирішити багато проблем, що Україна як повноправний член європейської спільноти будуватиме сильну, вільну Європу.

Головними перевагами інтеграції України до ЄС для останнього слід визнати такі: по-перше, об'єднана Європа буде мати значно більший економічний простір для розвитку, ніж тепер. Об'єкт модернізації — народне господарство України — настільки великий, що дасть змогу створити велику кількість робочих місць не лише для України, а й для ЄС, причому і для науковців, і для проєктантів, і для фахівців інших галузей. Український економічний простір може виявитися плацдармом економічної співпраці з Євразією та країнами Кавказу, де українські товари конкурентоспроможні. По-друге, політична вага ЄС значно підвищується. Тут матимуть значення географічний, людський, інтелектуальний, ресурсний та інші фактори. По-третє, істотно зростає військовий потенціал Європейського Союзу. НАТО в Європі зможе спиратися винятково на європейські збройні сили. Що ж стосується США, то вони матимуть змогу повернути свої війська з Європи і значно скоротити військовий бюджет на користь цивільних (зокрема соціальних) програм.

Безумовно, вступ України до ЄС може відкрити їй шлях до вступу в «клуб багатих країн». І це надзвичайно приваблива перспектива. Але Україні доведеться стати активним гравцем у здійсненні глобальної політики світової перебудови міжнародних відносин. Україна вже зробила перші кроки в цьому напрямі, коли направила своїх військових до Югославії, Африки, Лівану та Іраку. Хоча, звичайно, вона поки що залишається запасним гравцем НАТО і ЄС, якого вже почали випускати на поле світової політики, однак лише як малозначущого.

Всебічний аналіз політичних, економічних, військових і культурних процесів у Європейському Союзі та Україні показує, що в Україні непогані шанси вступу до ЄС: стратеги цього союзу розуміють, що це сприятиме підвищенню загальної безпеки об'єднаної Європи.

Реально ж інтеграція України в ЄС не здійсниться раніше 2020–2025 рр. Якщо враховувати, що ФРН знадобилося 10 років, щоб інтегрувати східну частину країни, то приблизно стільки ж років триватиме інтеграція кандидатів ЄС першої хвилі в нього. І тільки після цього Європейський Союз зможе розглянути конкретну програму інтеграції у свої структури України. Потім доведеться почекати ще 10–12 років, аби здійснити цю програму практично. Вступ до НАТО може відбутися раніше лише в тому разі, якщо підвищиться рівень загроз ЄС.

Виклавши деякі аргументи на користь тісної співпраці ЄС з Україною, а відтак — і прийому України до Союзу, важливо наголосити на тому, що ні владі, ні еліті, ні народу не слід робити трагедії з приводу неможливості найближчим часом вступити до НАТО і ЄС. Необхідно забезпечити підвищення життєвого рівня населення, демократизацію суспільного життя і дотримання прав людини, розвивати охорону здоров'я, науку, освіту та ін. За таких умов вступ України до ЄС перетвориться на суто технічне питання [11]. Цю тезу підтверджують і наслідки першого візиту Президента В. Януковича до Брюсселя.

Вищевикладене не означає, що задля інтеграції у Західну цивілізацію Україна має якомога далі дистанціюватися від Росії. З цього приводу хотілося б звернутися до теоретичної спадщини В. Липинського.

Міркуючи про майбутнє суверенної України, він постійно звертав увагу на її стосунки з Росією та Білоруссю. Вчений обстоював тезу про те, що «політичний союз із

Білорусею і Великоруссею — це категоричний імператив закордонної політики нашої будучої держави, нашої будучої правлячої аристократії. Тільки активною політикою в справах «Руського Сходу» Україна зможе забезпечити собі — здобуде її внутрішніми силами — незалежне державно-національне існування. Пасивне ставлення приведе нас неминуче до руїни, до нового загарблення нас активнішими в цьому напрямі націями. Така політика може бути трояка:

1) або як авангард демократичного Заходу в руйнуванні і розлаганні Руського Сходу;

2) або як авангард охлократичного Сходу в руйнуванні Заходу;

3) або врешті як авангард в органічному класократичнім відродженні Руського Сходу в його обороні як перед західною демократією, так і перед азійською охлократією. Перша політика вже змонополізована Польщею, друга змонополізована Москвою і, ставши на перший або другий шлях, ми зможемо бути тільки пасивними попихачами Польщі або Москви, гарматним м'ясом в їх боротьбі між собою. Тільки третій шлях єсть нашим старим традиційним національним шляхом, від часів держави Галицько-Володимирської, Литовсько-Руської і козацької, в добі її могутності, за великого Богдана. Як політика традиційно національна — вона мусить бути політикою всіх нас, українських консерваторів-класократів. Україна, як окрема незалежна держава, мусить або загинути, або стати на чолі великого грядучого руху — органічного і національного відродження всіх трьох Русей» [12].

Так само продуктивною є і теза Липинського про історичну роль України на Сході Європи. «Маючи у своїй нації і Схід, і Захід, — писав він, — ми мусимо, коли хочемо бути нацією, ці два напрями під гаслом єдності та індивідуальності нашої національної в собі весь час гармонізувати. Без такої гармонізації ми гинемо як нація: підпадаєм — не завойовані ніколи чужою державою, а завжди власним внутрішнім розладом — під впливи то східної Москви, то західної Польщі. Гинемо, покарані за невиконання того завдання, яке дано тільки нам, бо ці дві наші, загарбуючі нас в часах слабкості душі нашої, сусідки — одна по своїй східноправославній, друга — по своїй західнокатолицькій ексклюзивності — його виконати не в силі» [13].

Пояснюючи ці думки, український історик І. Мірчук писав, що за Липинським, перед Україною «стоїть велике завдання синтези двох культур, двох цивілізацій, об'єднання Сходу із Заходом. Щоби навіть поляки і росіяни з походження служили вірно цій державі, на якій території вони живуть, мусить ця держава мати моральні цінності, якусь притягуючу силу. І ось цю притягуючу силу дав українській нації Липинський у формі месіаністичної ідеї. Досконала синтеза Сходу із Заходом — це коротка формула, в яку він вбирає українську месіаністичну ідею» [14].

Важко сказати, чи виконає Україна цю місію. Також проблематично побачити її на чолі майбутнього союзу «трьох Русей». Тим більше, що й сам цей союз, на нашу думку, — справа досить віддаленої перспективи. Але в процесі глобального розвитку людства, коли Західна цивілізація буде в змозі просунутися на Схід, ідея Липинського має всі шанси на практичну реалізацію. В рамках ЄС ми бачимо приклади того, що близькі за історичною долею країни утворюють між собою субоб'єднання, які тільки поліпшують загальний клімат об'єднаної Європи. Очевидно, що Україна потрапить до Євросоюзу першою й буде дороговказом для Росії та Білорусі.

Що ж стосується нинішньої ситуації, то фактор геополітичної доцільності, якщо й не віддаляє Україну від Росії, то в будь-якому разі стримує від нового зближення

2.2. Проблеми цивілізаційної визначеності сучасної України

та посиленого співробітництва з нею. В основі цього твердження лежить принаймні два незаперечних факти. Доцільність, про яку йдеться, передбачає перебування на боці переможця, або ж того, в чіх руках знаходиться в той чи інший конкретно-історичний момент геополітична ініціатива. Не менш важливим є створення умов для забезпечення стабільності власного державного розвитку. Росія сьогодні і з першого, і з другого погляду доволі вразлива. Вона, по-перше, втратила значну частину своєї привабливості як інтеграційного центру, виступивши в ролі правопріємниці колишнього СРСР, який програв «холодну війну». По-друге, перебуває в епіцентрі чергової сутички за простір і ресурси в рамках нового перерозподілу світу. Цей перерозподіл, який почався із Центральної Європи і Балтії й продовжився Південно-Східною Європою і Кавказом, вже захопив Східну Європу, втягнув ув свою орбіту Україну й впритул наблизився до кордонів Росії. Якщо гіпотеза про те, що справжньою ціллю й головним об'єктом цього перерозподілу є саме Росія з її колосальними запасами енергоносіїв, то зближення з нею несе серйозні загрози і виклики всім, хто на це зближення ризикне піти.

У сучасній, дуже непростій для неї ситуації Росія має досить ресурсів для того, щоб за певних умов переломити хід подій й перейти у геополітичний контрнаступ або принаймні зупинити наступ конкурентів й зафіксувати геополітичний «фронт» у його нинішньому стані. Такий поворот може відбутися уже в найближчі часи, хоча гарантій того, що він дійсно стане реальністю, немає і не може бути.

Якщо події розгортатимуться саме таким чином, Україні варто було б переглянути й суттєво підкорегувати свою позицію відносно Росії. Поки ж цього немає, Київ змушений виходити з того, що пряме зближення з Москвою не є для нього оптимальним. Значно привабливішою виглядає модель відносної рівноваги у стосунках із Росією і Заходом на чолі з США, яка передбачає приблизно однакове наближення до кожної зі сторін й супроводжується перманентним пошуком ситуативного балансу в цих відносинах.

Фактор геополітичної доцільності для української влади, незалежно від її політичного кольору, вкрай важливий. Приклад останніх років президентства Леоніда Кучми свідчить про те, що цей фактор слід розглядати як, по суті, головну обставину, яка визначає її — влади — долю. Будь-які спроби поліпшити відносини з Росією для українського керівництва чреваті в кращому випадку висунанням обвинувачень з боку Заходу у «відході від демократії», а в гіршому — розгортанням тим же Заходом кампанії з дискредитації «проросійської» державно-політичної верхівки в Києві з подальшим усуненням її від влади [15].

Потреба економічного й політичного реформування є для Києва дійсно об'єктивною. Успіх євроінтеграційної стратегії безпосередньо залежатиме від наслідків здійснення реформ, а також оцінки цих наслідків Євросоюзом. Внутрішнє реформування, отже, слід розглядати як одну з передумов наближення до Європи. Іншою мало б стати просування європейської ідеї з рівня органів державного управління на рівень інститутів громадянського суспільства. Державну стратегію європейської інтеграції, відтак, мала б у нових умовах доповнити загальнонаціональна євроінтеграційна програма.

Насамкінець хотілося б знову звернутися до В. Липинського. «Збудована на нашому непочатому і буйному «дикому полі» сильна Держава Українська має дані перейняти від старіючої Західної Європи — може так, як колись Візантія від упадаючого Риму — весь її багатовіковий досвід, всі здорові зерна її великої культури і ці

зерна на своєму родючому ґрунті до ще більшої височини виростити. Тільки Держава Українська мешканцям нашої нещасної землі — яка досі була «окраїнами» Азії і Європи і полем герців для цих двох світів — має дані забезпечити нарешті людське громадське існування не «при битій дорозі», а в своєму власному гнізді. Свідомість величч цього завдання і його правди та справедливості може захопити людей сміливих та чесних — людей, які люблять велике і шанують справедливість» [16].

Використані джерела та література

1. Михальченко М., Самчук З. Українська цивілізація: логіка, закономірності та курйози становлення // Актуальні проблеми внутрішньої політики. — 2004. — № 4. — С. 32–40.
2. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні. Політологічний концепт. — К., 2004. — С. 105.
3. Бородай Ю. М. Эротика-смерть-табу: трагедия человеческого сознания. — М., 1996. — С. 320.
4. Гумилев Л. Н. От Руси к России. — М., 1992. — С. 291.
5. Кісь Р. Фінал третього Риму. — Львів, 1998. — С. 83–186.
7. Дейвіс Н. Європа: Історія. — К., 2000. — С. 576.
8. «Дзеркало тижня». — 2003. — 4 жовтня.
9. Кудряченко А. І. Еволюція українсько-російських відносин / Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього: колект. моногр. за наук. ред. А. І. Кудряченка. — К. : Фенікс, 2009. — С. 168.
10. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: проблеми самоорганізації / Десятиріччя суспільної трансформації; Т. 2. — К., 2003. — С. 459.
11. Михальченко М. Взаємини України та ЄС: ми прагнемо, нас ігнорують?// Актуальні проблеми внутрішньої політики. — К., 2004. — № 3. — С. 108–115.
12. Липинський В'ячеслав. Листи до братів-хліборобів. — Київ — Філадельфія, 1995. — С. 329.
13. Липинський В. Релігія і Церква в історії України. — Філадельфія, 1925. — С. 54–55.
14. Мірчук І. Месіянїзм Липинського: збірне видання У.С.Х.Д. — Ужгород, 1931. — С. 43.
15. Рудяков П. Геополитическая целесообразность против цивилизационной близости: Украина и Россия на линии нового цивилизационного раскола // Україна та Росія: як зміцнити фундамент стратегічного партнерства. — К., 2008. — С. 88–89.
16. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — С. 468–469.

2.3. СУПЕРЕЧНОСТІ МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ВІДНОСИН У КРАЇНАХ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ ТА СТРАТЕГІЇ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Об'єднана Європа сьогодні являє собою яскравий приклад культурної та релігійної поліфонії, де витончений візерунок арабески вплетено у сповиті віками історичні мури «*Pax Romana Christiana*».

Тут йдеться не тільки про архітектурну стилістику, хоча подібні впливи можна відслідкувати з пізньороманської та готичної доби, але про саму культурну архітектуру сучасного «Європейського Дому».

Сам концепт «*Pax Romana Christiana*», який з'явився в умах середньовічних теологів та підживлювався активністю церковних та світських «князів», є лише історичним міфом, адже Європа ніколи не була зразком культурної однорідності. Тут слід згадати громади євреїв у Південній, Північній та Центральній Європі, вірменську діаспору, екзотичні каравани східних купців — все це було елементом повсякденного досвіду мешканців європейських міст. Починаючи з доби Середньовіччя. Навіть хрестові походи та протистояння з Османською імперією значною сприяли розширенню кордонів культурного сприйняття у Європі.

Ще більшою мірою контакти зі Сходом вплинули на високу культуру і науку Західної Європи. Сьогодні ми не можемо уявити історію медицини без Авіценни (Ібн-Сіні), а філософії без арабських перипатетиків. У свою чергу, як показали дослідження сучасних істориків, не всі християнські інтелектуали Європи були схильні вважати мусульман язичниками, які обожають пророка Мухаммеда, а розглядали мусульман як монотеїстів [10, 65]. Зокрема, об'єктивна характеристика ісламу, як релігії, що спирається на вірування в єдиного Бога, який не має собі рівних, і Мухаммеда як пророка, міститься в авторитетній збірці «Золота легенда» Якова Ворагінського, написаній приблизно в 1260 р.

Вищезгадані процеси дуже вдало, на нашу думку, охарактеризував у 70-ті рр. ХХ століття один із піонерів академічного дослідження культурних зв'язків Європи й ісламського Сходу, відомий шотландський сходознавець Вільям Монтгомері Уотт: «Іслам не просто поділився із Західною Європою багатьма досягненнями своєї матеріальної культури і технічними відкриттями, він не тільки стимулював розвиток науки і філософії в Європі, він підвів Європу до створення нового уявлення про саму себе. Оскільки Європа виступала проти ісламу, вона применшувала сарацинський вплив і перебільшувала власну залежність від грецької і римської спадщини. Зате тепер нам, сьогоднішнім жителям Західної Європи, яка наближається до епохи «єдиного світу», важливо виправити це спотворення і визнати повністю наш борг арабському мусульманському світу» [26, 5].

Сьогодні проблеми міжкультурних відносин у Західній Європі постають ще із більшою гостротою, адже її культурний ландшафт за останні півстоліття змінився докорінним чином. До цього спричинилися процеси масової міграції, зумовлені, у свою чергу, крахом колоніальної системи і потребами повоєнної відбудови Європи. Так, колишні метрополії — Велика Британія та Франція прийняли — мільйони мешканців своїх колоній в Південній Азії і Північній Африці, а німецький автопром та інші галузі індустрії надали робочі місця сотням тисяч турецьких робітників.

Сьогодні в країнах Європи за різними оцінками живе до 22 млн мусульман (станом на 2009 р., згідно дослідження, проведеного американським «Дослідницьким Центром П'ю»). З них найбільша громада в Німеччині — 4,5 млн, далі слідують

Франція — 3,5 млн, Велика Британія — 1,6 млн, Нідерланди та Болгарія — більше 900 тис. [18]. Щодо Франції, інші джерела наводять кількість 6 млн [19, 26]. Як зазначають самі автори згаданого дослідження, дані по Франції і Німеччині можуть виявитися недостатньо точними, оскільки базуються на загальному аналізі складу населення. Натомість ми схильні вважати, що найбільша кількість мусульман живе у Франції.

Ці процеси призвели до того, що культурний «інший», екзотичний чужинець або небажаний сусід, схований за мурами гетто, перетворився на співвітчизника-європейця, який живе, навчається та працює на відстані витягнутої руки і з яким маєш справу у повсякденному житті.

І хоча сучасні європейські мегаполіси, у першу чергу Париж та Лондон, нагадують своєрідний «Вавилон», дуже часто горезвісні мури «гетто» не зникли назавжди, а лише змінили розташування. Адже процеси міграції до країн ЄС набувають нових масштабів і форм, а поруч із громадами «старих» іммігрантів з'являються спільноти новоприбульців-біженців, котрі часто змушені тікати від збройних конфліктів у себе на батьківщині. Дуже часто ці процеси призводять до того, що на околицях європейських міст формуються справжні гетто, а самі міста перетворюються на арену протистояння кримінальних угруповань, що формуються за етнічною ознакою.

Усі ці факти призводять до зростання напруження у міжцивілізаційних відносинах у країнах об'єднаної Європи. У країнах Західної Європи існує досить високий рейтинг «релігійно-культурної негативності», що свідчить про значний рівень упередженості та недовіри між мусульманськими громадами та «корінними» європейцями.

1. Індекс релігійно-культурної негативності (2006, *Pew Global Attitudes Project*) [27]

Мусульманське населення	Індекс
Велика Британія	4,2
Німеччина	3,2
Франція	2,7
Іспанія	2,7
Немусульманське населення	
Іспанія	3,5
Німеччина	2,8
Велика Британія	2,5
Франція	2,1

Вочевидь, ураховуючи важливість цієї проблематики, сучасні дослідники не могли пройти осторонь неї і присвятили їй багато праць. Більше того, деякі дослідження проводились на замовлення офіційних інститутів Євросоюзу, зокрема Європарламенту [4], а в деяких країнах, зокрема у Німеччині, було створено фінансовані державою міжвузівські спеціалізовані дослідницькі центри. Один із таких центрів, «Центр сучасного Сходу» (*Zentrum Moderner Orient*), існує сьогодні у Берліні (Див.: офіційний сайт центру www.zmo.de).

Дослідження, присвячені проблемам міжцивілізаційних відносин у країнах ЄС, можна умовно поділити на дві групи. До першої належать дослідники, яких можна назвати «алармістами», — ті, які поділяють логіку Семюела Хантінгтона і його основну тезу про конфлікт цивілізацій: «Зіткнення цивілізацій перетвориться на

2.3. Суперечності міжцивілізаційних відносин у країнах об'єднаної Європи та стратегії їх подолання

домінуючий фактор світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями — це і є лінії майбутніх фронтів» [2]. Друга група — «мультикультуралісти», які виступають за необхідність визнання релігійно-культурної відмінності мусульман і пропонують різні підходи до проблеми їхньої інтеграції у суспільства країн ЄС. Серед перших слід назвати Стівена Шварца, Грехама Фулера, Бернарда Льюїса [8; 15; 24]. Другий напрямок представлений, зокрема, працями Джона Еспозіто, Таріка Рамадана, Бас-сама Тібі [7; 19; 25].

Нагадаємо основні положення теорії Хантінгтона: зростання ролі цивілізаційної ідентифікації у процесі формування ідентичності; відродження релігії як передумови ідентифікації на основі цивілізації; зсув кордонів у бік ліній міжцивілізаційних «розломів».

Загалом ця програмна стаття гарвардського професора справила значний вплив на розвиток досліджень, присвячених міжцивілізаційним відносинам. Тим не менше, після 17 років, що минули з моменту її виходу у світ, стають очевидними невиправдані узагальнення, поверхові оцінки та нереалізовані прогнози, що містяться в ній. Двома роками пізніше Хантінгтон випустив книгу, в якій було розвинено основні положення його теорії і представлено аналіз основних сценаріїв міжцивілізаційних конфліктів [11]. Можна сказати, Хантінгтон вдало передав «дух часу» початку 90-х рр., що ознаменувалися розпадом СРСР, громадянськими війнами, формуванням нової хвилі експансіонізму США на Близькому Сході. Для нас особливо кидається в очі той факт, що Хантінгтон у своєму поділі ісламської цивілізації на арабську, турецьку та малайську взагалі не згадує південноазіатську ісламську культуру, яка є дуже впливовою і водночас самобутною.

Критикуючи погляди Хантінгтона у своїй роботі «Зіткнення невігластва», відомий вчений та ліберальний мислитель Едвард Саїд підкреслював, що основна помилка Хантінгтона полягає в тому, що останній розглядає цивілізації як «закриті системи», ізольовано одна від одної, не враховуючи міжцивілізаційну взаємодію і взаємозалежність. Тому вся система Хантінгтона будується на «увійній географії», де певні репрезентації світу слугують легітимації певної політики [22].

Очевидно, що для Хантінгтона основним маркером цивілізаційної ідентичності є релігія. І це положення є, безумовно, вірним, попри те, що воно вкорінене в ідеології неоконсерваторів. Адже, перефразуючи Маркса, можна сказати, що коли ідеї стають керівними політичними засадами еліт, вони втілюються у практику конфліктів. Тим не менше, важко не погодитися з Хантінгтоном у тому, що в основі міжцивілізаційних конфліктів лежать, насамперед, релігійні і культурні цінності.

Отже, «алармісти» насамперед звертають увагу на небезпечні тенденції, що мають місце у сфері міжцивілізаційних відносин у ЄС. Серед цих дослідників слід згадати Бернарда Льюїса, який говорить про «змову» ісламських країн, що реалізується через інструменти консультації і кооперації в рамках міжнародних інститутів і призводить до спільних дій [16].

У свою чергу, Кристофер Делізо в роботі «Повстання Балканського халіфату: загроза ісламського радикалізму для Європи і Заходу» аналізує загрози, пов'язані з поширенням радикального ісламу на Балканах [5]. Автор відзначає, що збільшення мусульманського населення в балканських країнах і поширення радикальних течій становить загрозу не тільки для стабільності в даному регіоні, а й потенційно може впливати на безпекову ситуацію в Європі загалом. На думку Делізо, рушійною силою на Балканах і в решті Європи буде не «національно-етнічні наративи», а релігія [5, 107].

Серед авторів, що розглядають проблему міжцивілізаційних відносин з позицій мультикультуралізму, слід згадати фундаментальну працю американського дослідника Джона Еспозіто «Ісламська загроза: міф чи реальність», у якій він аналізує коріння ісламського фундаменталізму і радикалізму і застерігає від однобічного і спрощеного трактування цих явищ [7]. Еспозіто зазначає, що екстремізм є явищем універсальним, притаманним різним релігіям, а ісламофобія не має під собою раціональної основи і є політично і релігійно вмотивованою. У свою чергу, процеси модернізації і секуляризації суспільних і державних інститутів не означають секуляризації свідомості, підкреслює Еспозіто [7, 7]. І саме в умовах існування світської держави, як це було в Єгипті та Алжирі, виникають і розвиваються радикальні рухи. Водночас, зазначає Еспозіто, не можна вважати всі без винятку ісламістські рухи такими, що спрямовані проти модернізації та мають ворожі наміри щодо західних демократій [7, 8–9].

У свою чергу, відомий ідеолог євроісламу Тарік Рамадан у своїх працях [19] виступає за розмежування ісламу і традиційної культури, зокрема арабської, і доводить можливість інтеграції мусульман у європейське суспільство разом зі збереженням своїх релігійних цінностей. Він наголошує на тому, що мусульмани Європи повинні отримувати європейську освіту і брати активну участь у європейському суспільно-політичному житті, щоб, таким чином, сприяти поширенню ісламу. Рамадан пише, що мусульмани Європи знаходяться у самому «серці Заходу», звідки походить «символічний апарат вестернізації» [19, 76]. Тому від них вимагається більше зусиль у свідченні власної віри, ніж від інших, що перебувають на периферії цього процесу. Таким чином, мусульмани Європи повинні відмовитися від позиції конфронтації і підходити вибірково до культурних продуктів, котрі пропонує західна цивілізація.

Характерною рисою ісламу, на думку Рамадана, є універсалізм, і він зміг успішно співіснувати в культурно-історичному середовищі країн, в яких історично набув поширення. Тому головною умовою для розвитку євроісламу є інкорпорація ісламських принципів в європейський цивілізаційний контекст із урахуванням культурних, релігійних та соціальних особливостей країн даного регіону.

Серед інших досліджень слід звернути увагу на працю професора Геттингенського університету, німецького вченого сірійського походження Бассама Тібі «Політичний іслам, світова політика і Європа» [25]. Автор наголошує на тому, що на відміну від антиколоніальних рухів, які спиралися на демократичні ідеї, такі як право на самовизначення і національний суверенітет, радикальні рухи сповідують ідеологію неоабсолютизму, яка заперечує будь-який світоглядний плюралізм [25, 5]. При цьому вестернізація отожднюється з модернізацією. Таким чином, фундаменталізм, з одного боку, і модернізація та демократія, з іншого, є несумісними, — робить висновок Тібі.

Тібі вважає, що нині в Європі існує дві альтернативи: або завдяки політиці інтеграції мусульмани в Європі перетворяться на «громадян за покликком серця» (*citizens of the heart*), або вони підпадуть під вплив радикальних лідерів салафітського спрямування [25, 156]. Німецький дослідник вважає, що мусульмани повинні розвивати «мультиідентичність», яка спирається, з одного боку, на релігійні цінності, а з іншого — вбирає в себе цінності громадянського суспільства, толерантності, плюралізму, поваги до індивідуальних прав [25, 157]. Тібі йде далі, ніж Тарік Рамадан, коли підкреслює, що не підлягає дискусії те, що європейські мусульмани повинні сприймати цінності відкритого суспільства, верховенства права, свободи совісті і віросповідання та інші ліберальні постулати. При цьому неприпустимо виправдовувати

2.3. Суперечності міжцивілізаційних відносин у країнах об'єднаної Європи та стратегії їх подолання

заперечення цих цінностей потребами збереження культурного плюралізму [Ibid]. Отже, Тібі обґрунтовує стратегію «м'якої асиміляції», де межі толерантності щодо «іншого» визначаються базисними ліберальними цінностями.

Серед українських дослідників слід згадати статтю Тетяни Хазир-Огди [1], в якій автор розглядає різні виміри соціально-політичної активності мусульман у країнах ЄС. Дослідниця пропонує «діалогічну» модель міжцивілізаційних стосунків і наголошує на тому, що іслам та ісламська громада в Європі становить невід'ємний елемент сучасного культурного ландшафту і в цій якості має визнаватися європейською спільнотою. Лише працюючи в тандемі і спираючись на високий рівень політичної культури, толерантності європейців і відповідну реакцію європейської умми, можна розраховувати на подолання соціально-політичних непорозумінь» [1, 275].

Деякі дослідники поділяють загальні підходи алармістів, проте роблять досить цікаві і несподівані висновки у дусі «політики визнання» (Ч. Тейлор). Зокрема, відомий французький ісламознавець і політолог Олів'є Рой у своїх працях аналізує витoki і сучасні тенденції ісламського радикалізму у світі. Особливу увагу автор приділяє поширенню радикальних настроїв серед спільноти мусульман (умми) у країнах Заходу.

Рой є одним із теоретиків постісламізму і автором дослідження «Провал політичного ісламу» [20]. Під постісламізмом він розуміє «конкретизацію» ісламізму, його «очищення» від націоналізму і політичних ідей західного походження, при якій сталося зміщення акцентів, перенесення боротьби за межі ісламського світу. Водночас, на думку Роя, неофундаменталісти апелюють до ідеального ісламського політичного і суспільного устрою, які ніколи не існували. У той же час, у разі свого успіху в боротьбі за владу в ісламських країнах, зокрема в Алжирі, вважає Рой, неофундаменталісти будуть змушені адаптувати для своїх потреб або модель соціалістичного популізму, або ліберального неоконсерватизму, котрий «слідуватиме приписам МВФ, прикриваючись «Ісламською банківською системою» [194].

Дослідження Олів'є Роя вперше побачило світ у 1994 р. і ґрунтувалося на аналізі ісламістських рухів Північної Африки й ісламської революції в Ірані. Водночас на той же період припав процес зародження руху «Талібан» в Афганістані і його перших військових успіхів, що призвів до формування теократичної держави «Ісламський емірат Афганістан» у 1997 р. Вона стала моделлю для інших радикальних рухів, зокрема на Північному Кавказі. Можна стверджувати, що модель і політичні практики Ісламського емірату не вписуються у схему, запропоновану Роем, хоча, враховуючи короткий час їхнього існування (1997–2001), важко зробити остаточні висновки.

У своїй іншій роботі Рой звертається до проблеми ісламського радикалізму в Європі [21]. Рой відзначає, що більшість молодих мусульман, які пристали до радикальних рухів, походять із секуляризованого оточення, не мають формальної початкової релігійної освіти і наново відкрили для себе іслам у закордонних медресе під проводом фундаменталістів [21, 53]. Навернення на радикальний іслам часто означає для них розрив із попередньою традицією, десоціалізацію і ресоціалізацію через фундаменталістську мережу. Дослідник звертає увагу на той факт, що серед радикальних ісламістів у Європі немає палестинців, афганців або іракців — мешканців країн, які потерпають від збройного протистояння. Натомість, більшість радикалів — вихідці з Пакистану і Марокко [21, 54]. Водночас, на нашу думку, його висновок про те, що радикалізація мусульман в Європі не пов'язана напряму із цими конфліктами, недостатньо обґрунтований.

Олів'є Рой слушно зазначає, що рівень радикалізації мусульман в Європі не залежить від політики держави по відношенню до мусульманської спільноти — чи то британського мультикультуралізму, чи то французького інтеграціонізму [21, 56]. Радикали розділяють іслам і національність і окреслюють себе виключно як тих, хто належить для спільноти віруючих (умми), прагнучи визнання себе як мусульман *per se*. У цій ситуації Рой пропонує визнати іслам як такий, як європейську релігію, без того, щоб вважати його виразом етнокультурної ідентичності. З іншого боку, держава повинна підтримувати традиційні ісламські кола в їх намаганнях ізолювати ісламських радикалів, уникаючи підтримки виключно ліберальних мусульман, адже це призведе до їхньої дискредитації в очах мусульманської спільноти [21, 57–58].

Інший дослідник, Філіп Дженкінс, поділяє оцінку Роя, коли пише, що, чим більше європейські країни обмежуватимуть вплив бойовничого ісламу, тим більшою мірою традиційний іслам набиратиме силу, і мусульмани будуватимуть власний сакральний простір у Європі [12, 123]. Адже радикалізм народжується саме в секуляризованому середовищі, серед людей, викорених із традиції. Дженкінс також застерігає від переоцінки так званого «поміркованого» ісламу, пристосованого до цінностей європейської цивілізації.

У свою чергу, Тімоті Савадж, колишній генеральний консул США в Лейпцигу, попереджає про небезпеки, пов'язані з посиленням контактів між ЄС і країнами Південної Африки та Балкан у рамках нової політики сусідства, а також можливим вступом до ЄС Туреччини [23]. Савадж відзначає зростаючу долю мусульман серед легальних і нелегальних мігрантів у країнах ЄС, що призводить до ситуації, коли «мусульманин» та «мігрант» стають синонімами [23, 27]. З іншого боку, в умовах демографічної кризи ЄС потребує постійного притоку мігрантів. Зокрема, у 2000 р. країнам ЄС потрібні були 1,5 млн трудових мігрантів, аби сягнути рівня працездатного населення 1995 р.

Водночас, 50% мусульманського населення в країнах ЄС — це народжені в Європі. Також має місце тенденція зростання народжуваності в родинах мусульман. Тому прогнозована кількість європейців-мусульман у 2050 р. становитиме 20% від загальної кількості населення країн ЄС [23, 28].

Разом із тим Савадж відзначає зростаючу геттоїзацію Європи, тобто утворення етнічних анклавів на околицях великих міст із високим рівнем безробіття і злочинності. Рівень безробіття серед мусульман у країнах ЄС вдвічі більший, ніж середній по країнам. Молоді мусульмани, які отримують європейську освіту і до певної міри поділяють секулярну перспективу, все ж не сприймають себе повною мірою як члени спільноти країни, в якій вони проживають. Ще більшою мірою це неприйняття є характерним для автохтонного населення європейських країн.

2. Кількість мусульманського населення в містах Європи станом на 2002 р. [23, 29]

Марсель	20%
Мальме	20%
Париж	15%
Брюссель	15%
Бірінгем	15%
Лондон	10%
Амстердам	10%
Роттердам	10%
Гаага	10%
Осло	10%
Копенгаген	10%

2.3. Суперечності міжцивілізаційних відносин у країнах об'єднаної Європи та стратегії їх подолання

Савадж пише: «Складається враження, що швидко зростаюче мусульманське населення переважає можливість європейських урядів встановити межі толерантності раціонально, наполегливо і переконливо. Європейці розглядають мусульман як пряму загрозу колективній ідентичності, традиційним цінностям і публічній політиці їхніх суспільств...» [23, 43].

Все це, на думку автора, призводить до зростання ксенофобських та ісламофобських настроїв у Європі та популярності правих партій, що виступають за обмеження міграції і посилення контролю за мігрантами. Це, у свою чергу, може перетворити ЄС на «Фортецю Європа», де переважатиме жорсткий поліцейський контроль за некорінними мешканцями.

Ця теза підтверджується статистикою. Зокрема, 34% чоловіків-мусульман у країнах ЄС і 26% жінок заявляють про випадки дискримінації щодо них у 2008 р., 40% заявляють про надмірну увагу до них з боку поліції, прикордонників і митних служб [6, 3].

Отже, ми не помилимося, якщо скажемо, що в основі проблем міжцивілізаційних відносин у Європі лежить конфлікт між системами цінностей, представлених «*Rex Christiana*» і секуляризмом, з одного боку, і ісламом, — з іншого. Сьогодні в Європі майже ніхто з політиків та пересічних громадян не заперечує проти визнання мешканців-мусульман (принаймні, народжених у Європі і громадян країн ЄС) як повноправних членів суспільства. Проблема полягає в тому, яку «ціну» вимагають від мусульманської спільноти за цю «натуралізацію» і яку вони готові заплатити за це. Свідомим ціннісним характером міжцивілізаційних суперечок є останні рішення парламенту Бельгії і Національних Зборів Франції, які заборонили носіння нікабу (вуалі, яка закриває обличчя) в публічних місцях. Особливої уваги заслуговує формулювання рішення Національних Зборів Франції: «Радикальні практики, що порушують гідність і рівність між чоловіками і жінками, такі як носіння вуалі що закриває обличчя, суперечать цінностям Французької республіки».

Таким чином, проблеми міжцивілізаційних відносин у Європі слід розглядати на наступних рівнях:

- аксіологічний, що вміщує в себе релігійну і культурну площини;
- правовий, що стосується адаптації норм звичаєвого права мусульманської спільноти до законодавства країн ЄС та відносин держав і релігійних установ;
- соціально-економічний, що полягає у подоланні соціальної маргіналізації мусульманської спільноти;
- безпековий, що полягає у протидії поширенню радикальних ісламістських рухів.

Далі ми детально розглянемо кожен із цих аспектів.

Аксіологічний вимір міжцивілізаційних відносин лежить у самій основі проблем, що існують у цій сфері і сьогодні мають місце в Європі. Загалом у цій площині можна виділити два підходи до того, як ця проблема розглядається в країнах ЄС: політику визнання, що будується на засадах мультикультуралізму (Велика Британія, Німеччина) та політику культурної асиміляції у той чи іншій формі (Франція). Проте, ця сфера не вичерпується лише пріоритетами державної політики. Значну роль тут відіграють ЗМІ, релігійні інститути, масова культура. У цьому контексті показовою є заява прем'єра-міністра Данії Андерса Фога Расмуссена у 2003 р. (нині генсек НАТО): «Датчани дуже багато часу були дурнувато (*foolishly*) чемні. Вони не наважувалися сказати, що певні цінності вищі за інші. Але це має статися зараз» [9, 1].

На нашу думку, в основу асиміляційного підходу до цінностей релігії і культури мусульманського населення покладено метанаративи «прогресу» та європоцентризму. Варто поглянути з цієї перспективи на «карикатурний скандал», поштовхом до якого була публікація карикатур на пророка Мухаммеда в датській газеті «*Jyllands-Posten*» 2005 р. Після того, як до редакції цієї газети надійшли погрози ісламських радикалів, ці карикатури розмістили інші європейські та світові газети. Гостра реакція мусульман на ці карикатури дала ще один привід до звинувачення у нетерпимості та схильності до насильства.

Водночас в ісламі, як відомо, існує заборона на візуалізацію сакральних образів. Також у цивілізації ісламу не сформувався феномен «карнавальної культури», характерний для західноєвропейського Середньовіччя і Ренесансу, який зумовив більш ліберальне ставлення до релігійної символіки.

Вище (див. табл. 1, с. 148) ми навели дані, що свідчать про досить високий рівень негативного сприйняття мусульманського населення корінними мешканцями Європи. Айхан Кая наводить наступні події недавньої історії, що спричинилися до цього: це революція в Ірані, справа Салмана Рушді, збройне протистояння в колишній Югославії, трагедія 11 вересня 2001 р., війна в Іраку і Афганістані, теракти в Мадриді і Лондоні, «карикатурний скандал». «Усі ці події в тій чи іншій формі сприяють тому, як мусульмани сприймаються західною громадськістю і яким чином мусульмани розуміються на Заході» [14, 4].

У той же час ці події, безперечно, значною мірою зумовлюють досить високий рівень недовіри до європейців з боку мусульманської громади. Ця взаємна недовіра завдає шкоди процесам розбудови спільного простору міжцивілізаційного діалогу в країнах Західної Європи.

Отже, розуміння логіки іншої культури, визнання її засад, які не йдуть у розріз із загальнолюдськими цінностями, може сприяти міжцивілізаційному діалогу в Європі.

Правовий вимір головним чином стосується відносин між державою і релігійними установами та юридичних статусом традиційних ісламських правових інститутів.

Загалом мусульманські релігійні громади не мають великих проблем із реєстрацією. Вони можуть бути зареєстровані як громадські організації в установленому законом порядку. Для кожної країни — члена ЄС національне законодавство визначає специфіку реєстрації і функціонування мусульманських організацій. Слід зазначити, що вперше офіційний статус мусульманських громад був законодавчо закріплений в Австро-Угорській імперії ще в 1912 р. У законі йшлося про мусульман Боснії і Герцоговіни, що тоді входили у склад імперії.

Важливим кроком у сфері налагодження стосунків між мусульманськими громадами і державою в країнах ЄС є створення загальнонаціональних органів, що репрезентують мусульманське населення в цих країнах. Зокрема, подібні інституції було створено в Іспанії (1992 р.), Бельгії (1998 р.) та Франції (2002 р.).

У 2002 р. у Франції при уряді було створено «Французьку раду мусульманської релігії» (*Conseil français du culte musulman*), яка має представляти інтереси більше 1 600 мусульманських громад, що сьогодні існують у Франції. Цей консультативний орган має координувати питання, пов'язані з будівництвом мечетей, релігійними святами, харчуванням мусульман у в'язницях тощо. На вимогу тодішнього міністра внутрішніх справ Ніколя Саркозі до складу генеральної асамблеї Ради було включено жінок.

2.3. Суперечності міжцивілізаційних відносин у країнах об'єднаної Європи та стратегії їх подолання

Іншим значущим аспектом правової сфери є інкорпорація ісламського звичаєвого права в юридичну систему європейських країн. Адже в багатьох країнах Європи протягом останніх десятиліть напівлегально існували шариатські суди. Правовий статус цих інституцій можна було порівняти із «товариським судом», а їх рішення не мали зобов'язуючого характеру і залежали від доброї волі відповідача. Більше того, спроба примусового виконання рішень шариатських судів могла потягнути відповідальність в офіційних судах. Сьогодні в окремих країнах, зокрема в Нідерландах, Бельгії ведуться дискусії з приводу доцільності визнання компетенції цих судів в окремих сферах цивільного права і меж цієї компетенції. У 2006 р. бурхливу реакцію голландських парламентаріїв викликало висловлювання міністра юстиції Піта Хейна Доннера, який заявив про право мусульман демократичним шляхом увести в Нідерландах закони шариату. При цьому рішення про запровадження шариатських судів має прийматися 2/3 населення на референдумі. Очевидно, що в умовах значного рівня взаємної недовіри між мусульманським населенням і іншими громадами в Нідерландах, ця перспектива є вельми примарною.

Легалізації окремих приписів шариату в Європі слугує рішення Єврокомісії, відоме як «План Рим III» (2006), що дозволяє учасникам шлюбнорозлучного процесу самим обирати, за яким законом має відбуватися цей процес. Таким чином, це відкриває для мігрантів можливість вимагати застосування у шлюбнорозлучних процесах норм країни, з якої вони походять.

У свою чергу, ця ідея знайшла підтримку в середовищі представників вишого духовенства Європи. У лютому 2008 р. духовний глава англіканської церкви єпископ Кентерберійський Роуен Уільямс припустив неминучість введення у Великій Британії деяких норм шариату, зокрема у шлюбнорозлучних процесах мусульман і вирішенні фінансових суперечок.

У вересні 2008 р. у Великій Британії шариатські суди отримати офіційне визнання. До сфери їх компетенції було віднесено шлюбнорозлучні процеси, майнові суперечки, насильство в родині. В основу судочинства було покладено закон «Про арбітраж» від 1998 р. Загалом було створено 5 судів: в Лондоні, Бірмінгемі, Бредфорді, Манчестері, Ньютоні. Рішення шариатських судів упроваджуються через суди графств та Верховний суд [3].

Соціально-економічний вимір міжцивілізаційних відносин характеризується консервацією соціально-економічної відсталості мусульманського населення країн ЄС. Причому ця тенденція є характерною не тільки для новоприбульців, а й для нащадків іммігрантів у другому та третьому поколіннях.

Не ставлячи під сумнів концепцію Макса Вебера про вплив релігії на трудову етику, слід зазначити, незважаючи на те, що в ісламі виразно наголошуються цінності освіти і праці, а ставлення до багатства у певних моментах наближається до протестантської інтерпретації, мусульманські країни, за окремим винятком, не належать до найбагатших. Дослідники схильні пояснювати це колоніальною спадщиною, а також корумпованою політикою автократій, що встановилися в цих країнах після звільнення від колоніалізму [13, 64].

Водночас в ЄС мусульманська меншина стикається із частими випадками дискримінації в економічній та соціальній сферах. Найчастіше ці випадки стосуються дискримінації у сфері працевлаштування, оплати праці, отримання банківських кредитів, оренди житла, доступу до медичних послуг і освіти. У звіті Агентства ЄС із фундаментальних прав за 2009 р., присвяченому випадкам дискримінації мусульманської меншини, говориться: «Враховуючи, що третій «Загальний основний

принцип інтеграції» ЄС, зокрема, говорить, що «праця є ключовим елементом процесу інтеграції і є основою для участі іммігрантів і внеску, який іммігранти роблять у суспільство приймаючої країни, і роблять такий внесок видимим», високий рівень дискримінації, з якими стикаються респонденти після п'яти років від того, як члени ЄС дійшли угоди щодо цих загальних принципів, викликає стурбованість, що був досягнутий незначний прогрес» [6, 7].

Значна частина мусульман, що мешкають сьогодні в Європі, зайнята у сфері малого та середнього бізнесу, зокрема в торгівлі, громадському харчуванні, вантажо- і пасажироперевезенні. В основному ці підприємства мають сімейний характер, де господар наймає на роботу своїх родичів. Однією з основних засад господарювання є здобуття прибутку законним (дозволеним шаріатом) шляхом (халяль ризк).

Як слушно зауважує Каріш, «урахування особливостей мусульманської етики праці не слід розглядати як загрозу нейтральності політико-економічних умов, але як свідчення визнання легітимності релігійних меншин у суспільстві, що їх приймає. Заперечення цих характеристик або зміщення поваги до ісламських цінностей з боку мусульман з ознаками фундаменталізму, збільшує розрив між мусульманською громадою і рештою суспільства» [13, 76].

Що стосується сфери банківських послуг, то однією з перешкод є те, що для практикуючих мусульман банківська політика, заснована на лихварстві, є неприйнятною. Водночас, розвиток дрібного та середнього бізнесу в сучасних умовах не може обійтися без банківських кредитів. Виходом із ситуації, що склалася, є сприяння розвитку в країнах ЄС фінансових установ, котрі спираються на ісламські засади господарювання: заборони здійснення відсоткових трансакцій (ріба). Як зазначає Тетяна Хазир-Огли, сьогодні в країнах ЄС існує розвинена система ісламського банкінгу, зокрема багато потужних фінансових установ ЄС пропонують клієнтам ісламські фінансові продукти [1, 267]. Загальний обсяг капіталів ісламських банків становить близько 500 млрд дол., а темпи зростання — 10–15% на рік. У той же час, стверджує дослідниця, у цій сфері є багато невирішених питань юридичного характеру [1, 268]. Одним із лідерів ісламського банкінгу є Велика Британія. Зокрема, створений у 2004 р. «Ісламський банк Британії» у 2006 р. мав уже більше 30 тис. клієнтів.

Тим не менше, уряди європейських країн розробляють програми соціального розвитку, спрямовані на подолання дискримінації релігійних меншин у ЄС. Зокрема у Великій Британії домогосподарки-мусульманки отримали доступ до безкоштовної професійної освіти [1, 269]. Водночас, для боротьби з геттоізацією ефективним може бути запровадження квот на надання мігрантам соціального житла в окремих районах. Зокрема, у Франкфурті встановлена квота у розмірі 30%. Завдяки цьому має бути забезпечена етнічна і соціальна різноманітність у цих районах [13, 75].

Безпечний рівень пов'язаний насамперед зі зміною самої природи сучасних конфліктів. Сьогодні загрозу становлять нелегальна міграція і торгівля людьми, зростання релігійного екстремізму, тероризм. Ці проблеми часто пов'язані з невирішеними соціальними питаннями у громадах мігрантів-мусульман, а також із зовнішньополітичними конфліктами, однією із сторін яких виступають країни — члени ЄС та НАТО.

З іншого боку, має місце так звана тенденція «стигматизації» мусульманського населення Європи, представлення мусульман як потенційних терористів або їх прибічників. Ця тенденція підкріплюється використанням расистської і ксенофобської термінології, що лунає з вуст окремих правих політиків та ЗМІ. Говорячи

2.3. Суперечності міжцивілізаційних відносин у країнах об'єднаної Європи та стратегії їх подолання

про іслам у Європі, ЗМІ часто використовують терміни «загроза», «вторгнення» та інші негативні класифікатори [14, 9].

Проблема «загроз безпеці» з особливою гостротою постала після терактів 11 вересня 2001 р. та розгортанням «глобальної війни з терором». Так, відразу після 11 вересня Європейська Комісія ввела в дію надзвичайне законодавство, спрямоване на заморожування активів, еквівалентних близько 100 мільйонам євро, що належать особам, підозрюваним у причетності до терористичної діяльності. Також були введені в дію інші адміністративно-правові акти, спрямовані на боротьбу з терористичними та іншими загрозами безпеці.

19 вересня Ради ЄС прийняла рамкове рішення щодо тероризму. Воно було внесено Європейською Комісією одночасно з концепцією єдиного ордеру і доопрацьовано з урахуванням зауважень Європейського Парламенту. Цим рішенням вводилося юридичне використання поняття «злочину тероризму». Єдиний ордер на арешт вступив у дію з 1 січня 2004 р.

Одразу після терактів 11 вересня у рамках Європола було створено спеціальний підрозділ боротьби з тероризмом. На нього було покладено відповідальність за збір і опрацювання інформації, аналіз загроз безпеці. До сфери його компетенції також було покладено контроль за незаконним обігом зброї та фінансовими потоками, що можуть бути використані для фінансування терористичної діяльності.

У країнах ЄС також було посилено контроль за діяльністю радикальних ісламських проповідників. Зокрема, у Франції, Великій Британії, Німеччині, Італії, Польщі траплялися випадки арешту і депортації радикальних ісламських проповідників, які переважно належали до салафітського (вахабітського) напрямку. Їхня провина полягала в тому, що вони використовували радикальну риторику і закликали до підтримки джихаду, тобто, як висловився Олів'є Рой, «підводили під терор ідеологічну базу». При цьому не було знайдено прямих підтверджень їх зв'язків із терористичними організаціями. Разом з тим поставала проблема забезпечення прав депортованих, адже багатьом із них на батьківщині, зокрема в Алжирі й Єгипті, загрожували тортури.

Проте, незважаючи на посилені заходи безпеки, європейські країни ставали жертвами терору — Мадрид 11 березня 2004 р. та Лондон 7 липня 2005 р. Якщо врахувати спроби терактів та акти насильства, такі як вбивство Тео ван Гога у 2004 р., то стає очевидним, що лише посилення заходів безпеки є недостатнім.

Адже значною мірою радикалізація окремих груп мусульман у країнах ЄС та зростання загроз безпеці пов'язані із зовнішньополітичними чинниками, насамперед операціями НАТО в Афганістані і участю військових підрозділів країн ЄС в операціях в Іраку. Найвразливішою в цьому контексті є мусульманська спільнота Великої Британії, враховуючи її тісні зв'язки з Індією і особливо Пакистаном, який входить у зону нестабільності і використовується як операційна база багатьма радикальними організаціями. Тому від розв'язання цих конфліктів і переведення їх у площину політичного врегулювання значною мірою залежить внутрішня безпека країн членів ЄС.

Що стосується діяльності радикальних проповідників і організацій, то в цьому контексті слушною є наведена вище пропозиція Роя, що держави повинні підтримувати традиційні ісламські кола в їх намаганнях ізолювати ісламських радикалів.

Зазначені проблеми тою чи іншою мірою є актуальними для більшості країн — членів ЄС, де проживають чисельні громади мусульман. Далі ми розглянемо основні стратегії взаємодії держави з мусульманськими громадами у трьох країнах ЄС

із найбільшою чисельністю мешканців-мусульман: Франції, Німеччині і Великій Британії. Вище ми вже зверталися до деяких аспектів цієї взаємодії, тому спробуємо представити ці стратегії в узагальненому вигляді.

У Франції проживає найбільша за чисельністю мусульманська громада в Європі — 6 млн [17, 26]. Інші джерела називають цифру 3,5 млн. Більшість мусульман Франції походять із країн Магрибу, а етнічно переважають араби і бербери. Значна частина мусульман Франції мають французьке громадянство (приблизно 2 млн) а 35% є практикуючими мусульманами.

3. Мусульманське населення Франції (2000 р.) [14, 64]

Країна	Населення
Алжир	1 550 000
Марокко	1 000 000
Туніс	350 000
Нелегали/біженці	350 000
Туреччина	341 000
Африканські країни	250 000
Азіати	100 000
Неофіти	40 000
Інші	100 000
Разом	4 181 000

Політику Франції щодо мусульманських меншин загалом можна охарактеризувати як культурний асиміляціонізм, незважаючи на те, що офіційний дискурс влади позитивно оцінює мультикультуралізм як фактор, що сприяє збагаченню культурного життя суспільства [17, 24]. Зокрема, у французькому цивільному кодексі є положення, що іноземці можуть бути натуралізовані, якщо вони асимільовані у французьке суспільство (*assimilation a la communaut fransaise*) [14, 70]. Французька Республіка, загалом, трактує етнічні та релігійні особливості, як такі, що належать до приватної сфери.

У 1905 р. у Франції було законодавчо підтверджено відділення держави від релігії та закріплено офіційний статус католицизму, протестантизму та юдаїзму. Іслам отримав офіційне визнання у 80-ті роки минулого століття, а у 2002 р. мусульмани Франції, як було зазначено вище, отримали право створювати колективний інститут, який репрезентує їхні інтереси перед урядом. Цьому передувало підписання у 2000 р. спільної з урядом декларації, згідно із якою «Французька рада мусульманської релігії» (*Conseil fransais du culte musulman*) визнає цінності світської держави і республіканського устрою.

Францію також можна вважати країною ЄС, яка найбільш дбайливо ставиться до цінностей світської держави та демократичного устрою.

Серед основних цінностей Французької Республіки є рівність чоловіків і жінок, тому будь-який прояв дискримінації і сегрегації за статевими ознаками є неприпустимим. Водночас, мусульманські громади є здебільшого ієрархічними спільнотами, де жінка посідає визначене суспільними звичаями місце. Це є неприйнятним для держави, отже для інтеграції у французьке суспільство мусульмани мають позбутися цих «недемократичних» традицій.

Тому французька держава відкидає вимоги мусульманської громади дозволити носіння хіджабу в публічних школах і заборонити чоловікам-лікарям оглядати дівчат. Проте, навіть відмова від традиційних культурних стереотипів не гарантує

2.3. Суперечності міжцивілізаційних відносин у країнах об'єднаної Європи та стратегії їх подолання

французьким мусульманам культурної і соціальної адаптації. Зокрема, рівень безробіття серед мусульманської молоді у Франції становить 25–30% [17, 27–28]. Також відзначається зростання кількості випадків насильства на расовій основі.

Сьогодні часто лунає критика в бік французького уряду, що він недостатньо працює для вирішення проблем міжцивілізаційних стосунків. Дослідники відзначають, що уряд не забезпечує для мусульманської громади реальну рівність, коли для досягнення повного включення в суспільне життя вимагає зректись елементів традиційної культури і релігії [17, 28].

За останніми даними, на друге місце за кількістю мусульман у Європі вийшла **Німеччина** — 4,5 млн. Більшу частину її становлять вихідці з Туреччини (етнічні турки і курди), Північної і Західної Африки, Близького Сходу, Південної Азії, Кавказу (чеченці). За конфесійною ознакою більшість становлять мусульмани суніті, також існують громади шиїтів та алевітів. Сьогодні Німеччину можна вважати іммігрантською країною, де частка мігрантів становить 8,2% (6 751 000) від загальної кількості населення (Міністерство внутрішніх справ, 2007 р., <http://www.bamf.de>), при чому частка мігрантів турецького походження становить 25,7% (1 738 000).

4. Динаміка кількості мігрантів у ФРН (1961–2006)

Рік	Кількість	%	Турецька меншина	%
1961	686 200	1.2	6 700	1.0
1970	2 600 600	4.3	249 400	16.5
1973	3 966 200	6.4	605 000	15.2
1977	3 948 300	6.4	508 000	12.9
1987	4 240 500	6.9	1 453 700	34.3
1989	4 845 900	7.7	1 612 600	33.3
1990	5 342 500	8.4	1 675 900	32.0
1991	5 882 300	7.3	1 779 600	30.3
1992	6 495 800	8.0	1 854 900	28.6
1993	6 878 100	8.5	1 918 400	27.9
1994	6 990 510	8.6	1 965 577	28.1
1995	7 173 900	8.7	2 014 311	28.1
1996	7 314 900	8.9	2 049 060	28.0
1997	7 365 800	9.0	2 107 400	28.6
1998	7 319 600	9.0	2 110 223	28.8
1999	7 343 600	8.9	2 053 600	27.9
2000	7 296 800	8.8	1 998 500	27.3
2001	7 318 600	8.7	1 947 900	26.6
2002	7 335 592	8.9	1 912 169	26.2
2003	7 334 765	8.7	1 877 661	25.6
2004	6 717 115	8.1	1 877 661	27.9
2005	6 755 811	8.2	1 764 041	26.1
2006	6 751 000	8.2	1 738 000	25.7
2006	6 751 000	8.2	1 738 000	25.7

До 2000 р. міграційне законодавство обмежувало право набуття громадянства мігрантами. При цьому не враховувалося постійне проживання або народження у Німеччині, а лише наявність німецького коріння. Після того, як у 2000 р. набуло чинності нове міграційне законодавство, право на громадянство отримали мігранти, народжені в Німеччині, за умов, що їх батьки мали легальний дозвіл на проживання у ФРН. 2005 року у ФРН було прийнято нове міграційне законодавство, яке значно спростило імміграційні умови та процедури набуття статусу біженця для певних категорій мігрантів: науковців, високкваліфікованих робітників, підприємців. Закон передбачає створення для мігрантів адаптаційних курсів з викладання мови, історії, основ законодавства для новоприбулих.

Значна частина мусульман є натуралізованими громадянами Німеччини. Зокрема, вихідці з Туреччини, народжені в Німеччині, мають право обирати громадянство або ФРН, або Турецької Республіки. За свідченням колег із Центру Сучасного Сходу (*Zentrum Moderner Orient*) в Берліні, сьогодні багато молодих турків бажають зберегти зв'язки з батьківщиною, тому обирають турецьке громадянство. Протягом 1971–2006 рр. громадянство отримали більше 736 485 мігрантів турецького походження [14, 48].

Сьогодні в Німеччині фіксується позитивна демографічна динаміка у середовищі мусульман-мігрантів: народжуваність у мусульманських родинах втричі вища, ніж у цілому по країні.

У Німеччині, як і в багатьох інших країнах ЄС, держава відділена від церкви. Тим не менше, у ФРН існує «партнерство» між державою і основними конфесіями, відповідно до якого держава збирає «церковний податок», з якого субсидує діяльність основних релігійних громад. Останнім часом поруч із християнськими деномінаціями та юдейськими релігійними громадами, держава включає в програму «партнерства» ісламські інститути. Зокрема, впроваджується держані субсидії для релігійних навчальних закладів різного рівня. Водночас, у школах Німеччини впроваджуються уроки ісламу. У цій країні уроки релігії є обов'язковим елементом програми, проте до останнього часу учні-мусульмани були позбавлені цієї можливості. Ситуація почала змінюватися із 2003 р., коли іслам почали викладати у школах окремих земель, а з 2006 р. — по всій Німеччині.

Велика Британія є третьою країною ЄС за кількістю мусульманського населення — 1,6 млн (3%) згідно останнього перепису населення у 2001 р. Переважну більшість мусульманської громади традиційно становить вихідці з Південної Азії (Пакистану та Індії). Мусульманська спільнота досить молода, тобто молодь (до 25 років) складає третину. Більшість мусульман Великої Британії належить до ханафітського мазхабу. Водночас існує розмежування між прихильниками шкіл барелві (приблизно 60%) і деобанді (приблизно 40%).

Уряд Великої Британії послідовно проводить політику мультикультуралізму щодо мусульманської меншини, коли інтеграція будується на визнанні етнічної і релігійної відмінності. Критики називають цю політику позицією «невтручання» (*laissez-faire*), коли держава усувається від арбітрального вирішення делікатних проблем, таких як ісламське вбрання у школах, перекладаючи ініціативу і відповідальність на ці установи.

Незважаючи на загрози безпеці і трагічні події, пов'язані з терактами у Лондоні в липні 2005 р., британське суспільство — 62% громадян — підтримує політику держави по відношенню до мусульманської спільноти. Однак 58% респондентів вважає, що іммігранти повинні поділяти цінності країни, яка їх приймає. Такі дані

2.3. Суперечності міжцивілізаційних відносин у країнах об'єднаної Європи та стратегії їх подолання

наводить соціологічне опитування ВВС, проведене одразу після терактів у Лондоні у 2005 р. [17, 6].

Вище ми відзначали успіхи, яких Велика Британія досягла в економічній і правовій сферах політики інтеграції мусульманської спільноти. Проте, незважаючи на успіхи у вирішенні проблем міжцивілізаційних стосунків, багато проблем залишається нерозв'язаними. Так, дослідження, проведені на замовлення британського уряду у 2004 р., показали, що мусульманська спільнота є найбільш соціально незахищеною (*Turnbull-Gieve correspondence*). Зокрема, рівень безробіття тут утричі більший, ніж у цілому по країні, більшість мусульман працює на низькооплачуваних роботах, проживає в неблагополучних районах, а 8% в'язнів становлять мусульмани.

Отже, підсумовуючи аналіз міжцивілізаційних відносин у країнах Європи, основним вектором яких є проблеми, пов'язані з мусульманською спільнотою, слід зазначити наступне.

По-перше, мусульманська громада є однією з тих, що найбільш динамічно розвиваються в Європі і демонструє стабільну позитивну демографічну динаміку. Водночас показники соціально-економічного розвитку мусульманських громад у країнах Європи залишаються низькими. Це призводить до зростання соціального напруження, а почасти і «вибухів» у мусульманських анклавів, що, у свою чергу, не сприяє вирішенню цих проблем, а навпаки, слугує поширенню ісламофобії у країнах ЄС. Тому уряди країн Євросоюзу і Єврокомісія повинні більше уваги приділяти соціально-економічному розвитку етнічних і релігійних меншин.

По-друге, мусульманські спільноти Європи підтримують тісні зв'язки з країнами походження, і соціально-політична нестабільність, а ще більшою мірою — збройні конфлікти в цих регіонах, негативно впливають на настрої мусульманських громад у Європі. Враховуючи цей фактор, уряди європейських країн, зокрема членів НАТО, повинні проводити збалансованішу зовнішню політику, уникаючи односторонньої підтримки однієї зі сторін конфлікту чи конкуруючих політичних сил.

І врешті, найголовніше. Для успішної культурної інтеграції мусульманської громади в європейський цивілізаційний простір потрібно визнання саме «мусульманської ідентичності» як засадничої цінності громад вихідців із Північної Африки, Близького Сходу, Південної Азії. Власне, на цій засаді повинен відбуватися діалог. Причому цей діалог має вийти за межі диспутів у середовищі інтелектуалів і урядових кабінетів у простір ЗМІ і масової культури.

Використані джерела та література

1. Хазир-Огли Т. Соціально-політична активність мусульман як засіб боротьби із негативними стереотипами // *Іслам і сучасний світ* / ред. В. П. Кірюшко. — К. : ІКГЦ, 2009. — 320 с.
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // *Поліс*. — 1994. — № 1. — С. 33–48.
3. Юсупов Т. Шариат на Западе. Уровень адаптации ислама в современности [Електронний ресурс] // Независимый исламский информационный канал — Режим доступу: <http://www.islam.ru/pressclub/tema/waziober.html>. Перевірено 10.05.09.
4. Dassetto E., Ferrari S., Marichal B. Islam in the European Union: what's at stake in the Future? [Електронний ресурс] // European Parliament — Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/activities/expert/eStudies.do?language=EN>. Перевірено 10.05.09.
5. Deliso Ch. The coming Balkan caliphate : the threat of radical Islam to Europe and the West. — Westport: Praeger Security International, 2007. — 213 p.

ЧАСТИНА II. Україна в європейському культурно-цивілізаційному просторі

6. European Union Minorities and Discrimination Survey. Data in Focus Report: Muslims. — Budapest: European Union Agency for Fundamental Rights, 2009. — 20 p.
7. Esposito J. L. The Islamic Threat: Myth or Reality? — N.Y.: OUP, 1992. — 243 p.
8. Fuller G. The Future of Political Islam. — L.: Palgrave, 2003. — xxxii + 165 p.
9. Focas F. Introduction // Islam in Europe: Diversity, Identity and Influence / al-Azmei A.; Focas E. editors — Cambridge: Cambridge University Press, 2007. — 223 p.
10. Hoepfner J. A., Cruz M. Popular attitudes toward Islam in Medieval Europe // Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe: perception of other/ Blanks D. R., Frassetto M. editors. — N. Y. : St. Martin's Press, 1999. — 230 p.
11. Huntington S. P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. — N.Y.: Simon & Schuster, 1996. — 367 p.
12. Jenkins P. God's continent: Christianity, Islam, and Europe's Religious Crisis. — Oxford: OUP, 2007. — 340 p.
13. Karish I. Economic development of Muslim communities // European Islam: challenges for public policy and society / Amghar S., Boubekour A., Emerson M. Editors — Brussels: CEPS, 2007. — P. 62–76.
14. Kaya A. Islam, migration and integration : the age of securitization. — N.Y.: Palgrave Macmillan, 2009. — 249 p.
15. Lewis B. The Crisis of Islam: Holy War and Unholy Terror. — N.Y.: Random House, 2004. — 224 p.
16. Lewis B. The Political Language of Islam. — Chicago: University of Chicago Press, 1988. — 168.
17. Muslims in Europe: Integration Policies in Selected Countries / Gallis P. editor — Washington: CRS Report for Congress, 2005 — 47 p.
18. Muslims in Europe [Електронний ресурс] // The Pew Research Center's Forum on Religion and Public Life — Режим доступу: <http://pewforum.org>. Перевірено 10.05.09.
19. Ramadan T. Western muslims and future of Islam. — N.Y., OUP, 2004. — 272 p.
20. Roy O. The failure of political Islam. — N.Y.: J.B. Tauris & Co Ltd, 1994. — 238 p.
21. Roy O. Islamic Terrorist Radicalisation in Europe // European Islam: challenges for public policy and society / Amghar S., Boubekour A., Emerson M. editors. — Brussels: CEPS, 2007. — 227 p.
22. Said E.W. The Clash of Ignorance [Електронний ресурс] // The Nation — Режим доступу: <http://www.thenation.com/article/clash-ignorance.html>. Перевірено 10.05.09.
23. Savage T. M. Europe and Islam: Crescent Waxing, Cultures Clashing // The Washington Quarterly, 2004 — № 27 (3) — P. 25–50.
24. Schwartz S. The Two Faces of Islam: The House of Sa'ud from Tradition to Terror. — N. Y. : Doubleday, 2002. — 288 p.
25. Tibi B. Political Islam, world politics, and Europe. — L., N.Y.: Routledge, 2008. — 311 p.
26. Watt W.M. The Influence of Islam on Medieval Europe (Islamic Surveys). 2nd ed — Edinburgh: Edinburgh University Press, 1994. — 125 p.
27. Wike, Richard and Grim, Brian J., Western Views Toward Muslims: Evidence from a 2006 Cross-National Survey // International Journal of Public Opinion Research, 2007. — Vol. 22, Issue 1. — P. 4–25.

2.4. ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Демократичні перетворення, що почалися в Україні наприкінці 80-х — початку 90-х рр. ХХ ст., торкнулись усіх сфер суспільного та політичного життя, зокрема й релігійно-церковної. Значне підвищення політичної активності населення, розвиток демократії, релігійне піднесення потребували пошуку нової моделі державно-церковних відносин. Саме тому одним із перших законодавчих актів періоду зародження демократії в Україні став прийнятий 23 квітня 1991 р. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [21].

Принципово нові можливості для впровадження закріпленої в Законі моделі державно-церковних відносин та розвитку релігійно-церковного життя з'явилися після проголошення незалежності України. З перших днів своєї незалежності молода держава заявила про пріоритетність забезпечення прав і свобод людини, визнання міжнародних правових актів, що їх закріплюють:

Уже в перші роки незалежності України було покладено початок науковому, ідеологічно незаангажованому осмисленню нового типу відносин між державою та церквою (релігійними організаціями), що формувався в умовах становлення української державності. У працях вітчизняних науковців (В. Войналовича, О. Лисенка, В. Єленського, П. Панченка, В. Пашенка та ін.) і зарубіжних (В. Алексеева, М. Одінцева, М. Шкаровського (Російська Федерація), С. Плохія, І. Химки (Канада), Ч. Коула, К. Дюрема (США) з'ясувалися питання відносин держави і церкви в радянський період, аналізувалася радянська спадщина в релігійно-церковній сфері, що дісталася незалежній українській державі.

Чимало вітчизняних дослідників (М. Бабій, В. Бондаренко, В. Єленський, В. Журавський, Е. Кардош, О. Рублюк, О. Саган, А. Юраш та ін.) намагалися з'ясувати сутність права на свободу совісті та віросповідання в демократичному суспільстві, осмислювали роль релігії і церкви у державотворчому процесі. Характерно, що різні аспекти цієї проблеми висвітлювали не лише світські вчені, а й представники церков і релігійних організацій в Україні (патріарх Димитрій, патріарх Мстислав, патріарх Філарет, кардинал Гузар та ін.).

Інші автори (О. Саган, Ю. Кальниш, Г. Друзенко, С. Здіорук, Х. Казанова (США) розглядали існуючі моделі державно-церковних відносин, вивчали й узагальнювали досвід правового регулювання релігійних питань демократичних країн світу, досліджували існуючі моделі державно-церковних відносин у контексті релігійно-церковної ситуації в Україні.

У дослідженнях вітчизняних і зарубіжних науковців відзначалося, що основні принципи, положення та норми прийнятого Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» в цілому узгоджувалися з демократичними цінностями, положеннями та нормами, закріпленими у міжнародних документах, зокрема: Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, Першому протоколі до Конвенції про захист прав людини та основних свобод, Декларації ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації на підставі релігії або переконань та Європейській Конвенції з прав людини тощо [46].

Дійсно, цим Законом кожному громадянину надавалося право на свободу совісті та віросповідання, що включало в себе свободу мати, приймати, і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими

сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культури, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання і діяти відповідно до них (ст. 3).

У Законі визначалися базові положення та принципи державно-церковних відносин в Україні, серед яких відокремленість церкви (релігійних організацій) від держави (ст. 5) і школи від церкви (ст. 6), рівність релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом (ст. 5), рівноправність громадян, незалежно від їх ставлення до релігії, заборона привілеїв чи обмежень за ознаками релігійних чи інших переконань (ст. 4), надання релігійним організаціям статусу юридичної особи шляхом реєстрації їх статутів (положень), захист державою законних прав і інтересів релігійних організацій (ст. 5).

Зміст принципу відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави полягав у тому, що Україна є світською і нейтральною у релігійних питаннях державою, її органи не втручаються у діяльність релігійних організацій. Релігійні організації, у свою чергу, не виконують державних функцій, не залучаються до діяльності в державних структурах. Держава, владні структури, посадові особи не фінансують релігійних організацій, не втручаються у їхні внутрішні справи та здійснювану ними в межах закону діяльність. Релігійні організації не є суб'єктами політичного життя в Україні, вони не беруть участі у діяльності політичних партій, не надають їм фінансової підтримки, не висувують кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів. Священнослужителям надавалося право участі у політичному житті нарівні з усіма громадянами (ст. 5).

Закон містив також принципово важливе для українського суспільства положення, згідно з яким усі релігії, віросповідання та релігійні організації проголошувалися рівними перед законом (ст. 5). Відповідно до нього держава мала однаково ставитися до усіх релігій, застосовувати до них одні і ті самі підходи, надавати їм рівні права та можливості для свого функціонування, однаково захищати права та законні інтереси релігійних організацій будь-якого віросповідання. Ця норма повною мірою узгоджується нині з Рекомендацією ПАРЄ 1396 (1999) «Релігія та демократія», що пропонує країнам-членам «охороняти релігійний плюралізм, надаючи можливість усім релігіям розвиватися в рівних умовах» [58]. Закріплення на законодавчому рівні положення про рівність релігій значною мірою сприяло утвердженню в Україні релігійного плюралізму, перетворенню її на поліконфесійне суспільство.

Велике значення при цьому мало й законодавче закріплення принципу рівноправності громадян в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їхнього ставлення до релігії (ст. 4). На відміну від радянського законодавства про релігійні культури, що передбачало реєстрацію релігійних організацій з метою обліку і контролю за їхньою діяльністю [34, 37], Законом було запроваджено реєстрацію не релігійних організацій, а їхніх статутів (положень) з метою набуття ними статусу юридичної особи (ст. 13, 14). Надання релігійним організаціям можливості набувати статусу юридичної особи докорінно змінило характер державно-церковних відносин в Україні.

На законодавчому рівні регламентувався також порядок здійснення релігійними організаціями виробничої та фінансово-господарської діяльності. Зокрема, вони отримали право самостійно звертатися за добровільними фінансовими та іншими пожертвуваннями і одержувати їх, здійснювати благодійну діяльність (ст. 18, 19).

2.4. Законодавче регулювання державно-церковних відносин в Україні: європейський контекст

При цьому релігійним організаціям надавалися пільги в оподаткуванні їхніх доходів, а витрати на благодійництво взагалі оподаткуванню не підлягали (ст. 18).

Державний контроль за релігійними організаціями був замінений контролем за додержанням законодавства про свободу совісті та релігійні організації (ст. 29), причому не тільки релігійними організаціями, а й іншими суб'єктами права — державними органами, посадовими особами, громадськими організаціями, окремими громадянами.

Характерно, що в Законі відсутні будь-які заборони щодо свободи віросповідання та релігійної діяльності. У ньому передбачалася можливість припинення в судовому порядку діяльності релігійної організації у разі порушення нею його положень та інших законодавчих актів України, наводився перелік підстав для такого припинення, зокрема, вчинення релігійною організацією таких дій, як поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на життя, здоров'я, свободу і гідність особи; систематичне порушення нею встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів (богослужінь, обрядів, церемоній, походів тощо); спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських або релігійних організацій (ст. 16).

Таким чином, в основу Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» було покладено принципово нову, докорінно відмінну від радянської, модель державно-церковних відносин, що за своєю суттю була дуже схожою на ліберальну американську систему, ґрунтовану на наданні віруючим та релігійним організаціям широких прав і релігійних свобод [38, 44, 51]. У цілому, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» оцінювався вітчизняними та міжнародними експертами як демократичний, послідовний і прогресивний, причому не тільки порівняно з радянським законодавством про релігійні культури [34], а й із законами про релігію та церкву демократичних країн світу [55, 60].

У подальшому стратегічний курс на повноцінне забезпечення прав і свобод людини в усіх сферах, у тому числі й у релігійно-церковній, знайшов своє відображення в Конституції України, де зафіксоване одне з найважливіших положень про те, що «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст та спрямованість діяльності держави» [1]. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини Основним Законом проголошується «головним обов'язком держави» (ст. 3). Серед основних прав і свобод людини в Конституції України особливе місце відводиться праву на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає в себе свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

У Конституції України містяться основні засади відносин держави і церкви в незалежній українській державі. Церква в Україні відокремлена від держави, а школа від церкви. Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечило релігійним переконанням громадянина, йому надавалося право на проходження альтернативної, невійськової служби (ст. 35). У подальшому це положення знайшло свій розвиток і конкретизацію у Законі України «Про альтернативну (невійськову) службу» [6].

Згідно із Конституцією України право на свободу світогляду та віросповідання може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я

і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей (ст. 35). Це конституційне положення цілком відповідало визнанню Україною міжнародним правовим актам.

У Конституції України міститься досить важливе для поліконфесійного суспільства положення про те, що «жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова» (ст. 35). Воно закріпило релігійний плюралізм в українському суспільстві і засвідчило відсутність будь-яких підстав для дискримінацій чи привілеїв за ознакою релігійної належності. Ця норма була безпосередньо спрямована на виконання статті 20 Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права, про заборону в національному законодавстві держав-учасниць будь-яких видів дискримінації, зокрема й релігійної [46]. Зважаючи на поліетнічний та поліконфесійний склад населення, держава на конституційному рівні взяла на себе зобов'язання сприяти розвитку релігійної самобутності всіх корінних народів та національних меншин України (ст. 11). Запобігаючи конфліктам на етнопольовому та релігійному ґрунті та дбаючи про забезпечення миру і злагоди в українському суспільстві, держава на конституційному рівні забороняла «утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на... розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі» (ст. 37).

Оскільки Конституція та Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» не охоплюють усіх наявних релігійно-церковних питань, окремі аспекти державно-церковних та міжконфесійних відносин, діяльності релігійних організацій регулювалися іншими законодавчими актами України.

Зважаючи на те, що Україна пережила період радянського тоталітаризму, важливе значення мало законодавство, яким реабілітувалися жертви політичних репресій, в тому числі й з релігійних мотивів [22].

Законом України «Про політичні партії в Україні» [19] забороняється діяльність політичних партій, якщо їх програмні цілі спрямовані на пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі (ст. 5), а також не допускається їх фінансування релігійними об'єднаннями і організаціями (ст. 14).

Виборче законодавство України забороняє будь-які прямі або непрямі привілеї або обмеження виборчих прав громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань [7, 8, 9].

Для здійснення релігійними організаціями господарської діяльності з метою виконання своїх статутних завдань Господарським кодексом України їм надано право засновувати підприємства колективної власності [2].

Відповідно до Земельного кодексу України релігійним організаціям передаються у власність та надаються у користування землі сільськогосподарського призначення для ведення підсобного господарства. Закон України «Про оренду землі» надає релігійним організаціям право на орендування земельних ділянок, Закон України «Про плату за землю» звільняє їх від сплати земельного податку. Крім того, згідно із Законом України «Про податок на додану вартість» від оподаткування податком на додану вартість звільнюються операції з надання культурних послуг та продажу предметів культового призначення релігійними організаціями за переїком, встановленим Кабінетом Міністрів України.

Закон України «Про місцеві державні адміністрації» зобов'язує місцеві органи виконавчої влади сприяти громадським та релігійним організаціям, благодійним фондам, окремим громадянам у поданні допомоги соціально незахищеним громадянам [17].

2.4. Законодавче регулювання державно-церковних відносин в Україні: європейський контекст

Цивільний процесуальний кодекс України [5] зобов'язує суд здійснювати правосуддя на засадах поваги до честі, гідності, рівності перед законом усіх учасників цивільного процесу незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань (ст. 5). Кодекс адміністративного судочинства України [3] за цими ж ознаками забороняє надання привілеїв чи обмежень прав учасників адміністративного процесу (ст. 10).

Законом України «Про Збройні сили України» [15] гарантується право на свободу совісті та віросповідання для кожного військовослужбовця, надається можливість відправляти, одноосібно чи колективно, релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність із додержанням Конституції та законів України (ст. 17).

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про державний реєстр фізичних осіб — платників податків та інших обов'язкових платежів» [14] для осіб, які через свої релігійні або інші переконання відмовляються від прийняття ідентифікаційного номера та офіційно повідомляють про це відповідні державні органи, зберігалися раніше встановлені форми обліку платників податків та інших обов'язкових платежів. У паспортах зазначених осіб робиться відмітка про наявність у них права здійснювати будь-які платежі без ідентифікаційного номера. На врегулювання цього питання Державною податковою інспекцією разом із Міністерством внутрішніх справ України розроблено і спільним наказом затверджено Порядок внесення відмітки до паспорта громадянина України ідентифікаційного номера фізичної особи — платника податків та інших обов'язкових платежів.

Відповідно до ст. 9 Закону України «Про попереднє ув'язнення» [20] узяті під варту особи мають право на відправлення в індивідуальному порядку релігійних обрядів, користування релігійною літературою та властивими їм віруванню предметами релігійного культу.

Кримінальним кодексом України [4] встановлено відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності чи ставлення до релігії, зокрема за умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової, релігійної ворожнечі чи ненависті, на приниження національної честі чи гідності, або образу почуттів громадян у зв'язку з їх релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від расової, національної належності або ставлення до релігії (ст. 161).

Крім того, кримінальна відповідальність передбачена за пошкодження чи зруйнування релігійної споруди чи культового будинку (ст. 178), незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь (ст. 179), перешкоджання здійсненню релігійного обряду, що зірвало або поставило під загрозу зриву релігійний обряд, примушування священнослужителя шляхом фізичного або психічного насильства до проведення релігійного обряду (ст. 180), організацію або керівництво групою, діяльність якої здійснюється під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів і поєднана із заподіянням шкоди здоров'ю людей або ставею розпустою (ст. 181).

З прийняттям законодавчої бази українська держава почала виробляти та втілювати свою власну політику щодо релігії та церкви, спрямовану на розв'язання проблем, накопичених у релігійно-церковному житті за роки радянської влади, забезпечення умов для відродження релігійно-церковного життя, встановлення та розбудову цивілізованих відносин між владою і церквою та повноцінного задоволення громадянами релігійних потреб. Проте з часом стало зрозумілим, що деякі

положення базового Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» є декларативними, окремі його норми виявилися нездатними до нових викликів, ще інші — не повною мірою врегулювали питання державно-церковних відносин. Тобто, він потребував змін, які привели б його у відповідність до Конституції України, міжнародних нормативно-правових актів та реалій релігійно-церковного життя, що динамічно відроджувалося. Крім того, модель державно-церковних відносин потребувала відповідних коректив у зв'язку з узятим Україною стратегічним курсом на інтеграцію до європейського співтовариства.

Спроби внесення змін до базового Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та його окремих положень Верховна Рада України робила неодноразово. Однак успішною була лише одна з них, коли було ухвалено зміни та доповнення до цього Закону, якими визначалися підстави для припинення діяльності релігійних організацій у судовому порядку, надавалося релігійним громадам право на почергове використання культових будівель і майна, що є державною власністю, а також встановлювався порядок залучення до релігійної діяльності служителів культу із числа іноземних громадян [13].

Пропозиції, спрямовані на оновлення чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації, що вносилися суб'єктами права законодавчої ініціативи на розгляд Верховної Ради України, стосувалися різних питань. Як відомо, чинним Законом передбачено наявність в Україні спеціального уповноваженого державного органу України у справах релігій, покликаного забезпечувати проведення державної політики щодо релігії та церкви, сприяти розвитку контактів між релігійними організаціями та державними органами, зміцненню взаєморозуміння і терпимості між релігійними організаціями різних віросповідань, а також надавати консультативну допомогу державним органам у застосуванні законодавства про свободу совісті та релігійні організації. Право здійснення державного контролю за додержанням законодавства про свободу совісті та релігійні організації покладалося на місцеві Ради народних депутатів та їх виконавчі комітети.

Однак, після прийняття Конституції України, яка на найвищому законодавчому рівні закріплювала принцип відокремлення церкви від держави, довкола цих положень Закону в українському суспільстві розгорілася гостра дискусія. Одні намагалися довести, що державний орган України у справах релігій є неконституційним і підлягає ліквідації, інші, навпаки, вимагали надання йому контрольних функцій за дотриманням законодавства про релігію та церкву. Причому й одні, й інші намагалися вирішити це питання шляхом прийняття нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Нині питання щодо доцільності чи недоцільності існування державного органу у справах релігій, принаймні на законодавчому рівні, не виникає. Адже відповідно до ухваленого Закону України «Про Кабінет Міністрів України» [16] органи виконавчої влади утворює Кабінет Міністрів України. Спроби ж вирішення долі вищезазначеного державного органу на законодавчому рівні є перевищенням Верховною Радою України своїх конституційних повноважень і втручання в діяльність органів виконавчої влади.

Останнім часом в українському суспільстві розгорнулася гостра полеміка довкола проблеми зближення школи й церкви шляхом запровадження релігійної освіти у світських навчальних закладах та надання релігійним організаціям права на заснування світських навчальних закладів. Причому до неї виявляють інтерес не тільки представники релігійних організацій, а й світські дослідники. Аналіз цієї полеміки засвідчує, що в українському суспільстві, причому й у світських, і в релігійних

2.4. Законодавче регулювання державно-церковних відносин в Україні: європейський контекст

колах, є і прихильники (О. Петрів, Л. Коваленко, Р. Небожук, Ю. Решетніков, Л. Филипович та ін.), і противники (М. Бабій, М. Закович, А. Колодний, П. Яроцький та ін.) цієї ідеї [24, 26, 33, 40, 42, 47, 48, 49]. Однак розв'язання цієї проблеми найбільшою мірою стримується відсутністю відповідної законодавчої бази.

Законодавцями України з посиланням на міжнародний досвід неодноразово робилися спроби врегулювання цих питань. Однак жодна із законодавчих ініціатив не була реалізованою, оскільки вони не вписувались у систему чинного національного законодавства, зокрема не узгоджувалися з низкою положень і норм Конституції та інших законів України. Зокрема, відповідно до Конституції [1] та Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [21] школа в Україні відокремлена від церкви. Згідно із Законом України «Про освіту» [18] навчальні заклади в Україні незалежно від форм власності мають світський характер, окрім навчальних закладів, заснованих релігійними організаціями. Законодавчо закріпленими принципами вітчизняної освіти є принципи науковості, світськості, незалежності освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій. До того ж, освітня діяльність є складовою соціально-культурної (гуманітарної) функції держави, а відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» релігійні організації не можуть брати участі у реалізації державних функцій.

Чинне законодавство України дає можливість релігійним організаціям, окремим громадянам задовольняти потреби в релігійній освіті та релігійному вихованні. Їм надано право засновувати духовні навчальні заклади для підготовки священнослужителів і служителів інших необхідних їм релігійних спеціальностей, створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах. Батькам або особам, які їх замінюють, за їх взаємною згодою надається право виховувати своїх дітей відповідно до власних переконань та ставлення до релігії [21].

Таким чином, спроби розв'язати проблему зближення школи і церкви в рамках закріпленої Конституцією та законами України моделі державно-церковних відносин в Україні виявилися неможливими. Однак, незважаючи на те, що чинним законодавством України можливість створення релігійними організаціями закладів освіти (крім духовних) не передбачена, в Україні вже існує чимало середніх і вищих навчальних закладів конфесійного спрямування, засновниками яких виступають приватні особи, громадські чи благодійні організації.

Крім того, на виконання доручення Президента України Віктора Ющенка Міністерством освіти і науки України були розроблені та ухвалені «Концептуальні засади вивчення у загальноосвітніх навчальних закладах предметів духовно-морального спрямування», де такими предметами визначені «Етика», «Основи християнської етики», «Основи релігійної етики». Відповідно до цих «Концептуальних засад...» та затверджених Наказом Міністерства освіти і науки України «Типових навчальних планів...» (№ 132 від 23.02.04 р.), починаючи з 1 вересня 2005 р., було запроваджено вивчення на вибір одного із цих предметів у 5–6 класах загальноосвітньої школи, а також в інших класах за рахунок годин варіативної складової навчальних планів. З метою кадрового забезпечення викладання цих предметів Наказом вищезазначеного міністерства (№ 363 від 16.06.2005 р.) до «Переліку напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями» було введено спеціальність «Богослов'я (Теологія)» освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр», «спеціаліст» та «магістр».

«Концептуальні засади...» передбачали розробку та затвердження державного стандарту, здійснення ліцензування вищих навчальних закладів, що надають освіту за цим профілем, отримання державної акредитації цих закладів, нострифікацію закордонних дипломів цього профілю, відкриття теологічних факультетів та відділень у вищих навчальних закладах III–IV-го рівнів акредитації, незалежно від їхньої форми власності. Таким чином, питання, що не знайшли свого врегулювання на законодавчому рівні, були врегульовані на рівні підзаконному, хоча відповідно до статті 8 Конституції України «закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй» [1].

Шукаючи шляхи розв'язання проблеми відносин школи і церкви в Україні, не можна не зважати на позицію Ради Європи з цього питання, викладену у Рекомендації ПАРЄ 1720 (21005) «Освіта та релігія». Розглядаючи це питання, Парламентська Асамблея виходить з того, що «вивченню релігії у школах ще не приділяється належної уваги». Аналізуючи європейську практику з цього питання, Асамблея відзначає, що в європейських країнах існують крайнощі: або «не виділяється достатніх засобів для навчання основам релігії», або «навчання сфокусоване тільки на одній релігії» [52].

Послідовно дотримуючись права особи на свободу совісті та віросповідання, ПАРЄ зазначає, що «сповідавання будь-якої релігії, в тому числі вибір атеїстичного світогляду, є суто особистою справою кожної людини. Однак... загальне добре знання релігії... надзвичайно важливе для виховання громадян у демократичному дусі». Тому знання про релігію Парламентська Асамблея вважає «невід'ємною частиною знання історії людської цивілізації» і розглядає не як самоціль, а як засіб боротьби з «неправильними уявленнями про різні релігії», проявами нетерпимості, ксенофобії та міжнаціональних конфліктів [52]. Виходячи з цього, Асамблея рекомендує Комітету Міністрів закликати уряди держав-членів забезпечити навчання основам релігії у державних початкових і середніх школах із дотриманням того, що програма навчання має містити в собі об'єктивну історію основних релігій, поруч із вибором дотримуватися атеїстичного світогляду. При цьому вона застерігає, що вивчення релігії у школі «не є насадженням віри, а прагненням дати молоді зрозуміти, чому релігії є джерелом віри для мільйонів» [52].

Звертається увага на те, що навчання основ релігії має здійснюватися світськими викладачами. Зважаючи на «дефіцит викладачів», здатних «проводити порівняльний аналіз різних релігій», Парламентська Асамблея рекомендувала Комітету Міністрів «відкрити Європейський навчально-педагогічний інститут» [52]. Таким чином, у Рекомендаціях ПАРЄ у стосунках школи і церкви закріплені не релігійний (конфесійний) і інформаційно-релігієзнавчий підхід, на який слід зважати, розв'язуючи в Україні проблему зближення школи і церкви.

Крім вищезазначених проблем, на законодавчому рівні пропонувалося врегулювати й інші питання. Причому суб'єктами права законодавчої ініціативи з цих питань виступали народні депутати України різних скликань, що представляли у парламенті різні політичні сили (О. Білорус, Ю. Бойко, О. Бондар, Г. Герман, Л. Григорович, В. Дубицький, Ю. Єхануров, В. Журавський, В. Костицький, Р. Лук'яничук, В. Малишев, В. Маруленко, Г. Москаль, В. Мусіяка, В. Співачук, В. Стретович, Я. Сухий, Р. Ткач, О. Турчинов, О. Фельдман, Л. Черновецький та ін.).

Незважаючи на те, що Загальною декларацією прав людини, Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, Конституцією України передбачені лише обмеження права на свободу світогляду і віросповідання, в деяких законо-

2.4. Законодавче регулювання державно-церковних відносин в Україні: європейський контекст

проектах, що вносилися на розгляд Верховної Ради України, містилися пропозиції щодо запровадження низки заборон на діяльність окремих релігійних організацій, зокрема так званих «тоталітарних сект», оренду та проведення будь-яких заходів у приміщеннях навчальних закладів усіх форм власності, здійснення культової діяльності за межами території того регіону, де зареєстровані їхні статuti (положення).

З прийняттям Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» виникла проблема подвійної реєстрації релігійних організацій при набутті ними статусу юридичної особи: одна — відповідно до цього закону, друга — відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Крім того, це призвело до збільшення терміну реєстрації та запровадження плати за процедуру реєстрації. Розв'язання цієї проблеми відбувалося непросто, оскільки до ухваленого Верховною Радою України відповідного закону Президент України застосував право вето.

Законодавчими ініціативами передбачалося також при реєстрації статутів (положень) релігійних громад збільшити реєстраційну квоту з десяти до п'ятидесяти осіб. У внесених законопроектах пропонувалося надати релігійним організаціям право на постійне користування земельними ділянками із земель державної та комунальної владності, заборонити приватизацію колишніх культових споруд.

Окремі законопроекти, що вносилися суб'єктами права законодавчої ініціативи, недостатньо узгоджувалися з принципом рівності релігій, віросповідань та релігійних організацій, що виявлялося у спробах встановлення різних строків реєстрації статутів релігійних організацій залежно від терміну їх існування в Україні, запровадження Державного реєстру релігійних організацій та щорічної їх перереєстрації у державному органі у справах релігій упродовж перших десяти років, релігійних громад, які не належать до вже зареєстрованих об'єднань існуючих в Україні віросповідань (конфесій). Пропонувалося також на законодавчому рівні закріпити положення, відповідно до якого за рішенням суду можна було б тимчасово обмежувати право на свободу совісті та віросповідання.

І хоча ці законопроекти прийняті не були, проте сам факт їх внесення до Верховної Ради України свідчив про наявність серед народних депутатів України прихильників звуження наданих Конституцією та Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» прав людини та згортання релігійних свобод.

Незважаючи на те, що відповідно до чинного законодавства іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, що й громадяни України, а також на те, що право на свободу світогляду та віросповідання включає в себе право сповідувати будь-яку релігію, безперешкодно відправляти колективно релігійні культу та ритуальні обряди визнається не тільки за громадянам України, а й за іноземцями, пропонувалося на законодавчому рівні позбавити іноземних громадян права бути членами та входити до керівних органів (займати керівні посади) зареєстрованих в Україні релігійних організацій.

Кілька законопроектів стосувалися питань посилення відповідальності за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань та за розпалювання політичної, ідеологічної, расової, національної або релігійної нетерпимості та ворожнечі, один з яких (автор — народний депутат України Т. Чорновіл) був ухвалений у листопаді 2009 р.

Таким чином, у той час коли суттєвого оновлення (приведення у відповідність до Конституції України, міжнародних нормативно-правових актів та реалій сучасного

релігійно-церковного життя) потребував весь Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», пропонувалося змінити лише його окремі положення або внести зміни до інших законів України, що стосувалися релігійних питань.

Свого часу у світських і релігійних колах України активно обговорювалася проблема схвалення на законодавчому рівні Концепції державно-конфесійних відносин в Україні, проект якої було розроблено Всеукраїнським центром економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова [43]. Концепція визначала загальні засади взаємодії держави і релігійних організацій, політики української держави у релігійно-церковній сфері, права та обов'язки держави і церкви, що мали бути покладені в основу нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Вона передбачала встановлення партнерських відносин між державою та релігійними конфесіями, які ґрунтувалися б на визнанні того, що ці обидва суспільні інститути, будучи відокремленими один від одного, діють в інтересах українського суспільства. Однак далі громадського обговорення проекту цієї Концепції справа не пішла, хоча за її прийняття неодноразово висловлювалася Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій.

Оскільки Україна заявила про своє прагнення до інтеграції в європейське співтовариство, важливого значення набуває наближення до його стандартів у всіх сферах, у тому числі й релігійно-церковній. Позиція Європейського Союзу в релігійно-церковній сфері зводяться до того, що свобода совісті та свобода діяльності релігійних організацій є одним із основоположних прав людини. Євросоюз виходить із того, що «демократія... створює найкращі рамкові умови для свободи совісті, віровиявлення та релігійного плюралізму. У цьому сенсі релігія... може бути дієвим партнером демократичного суспільства» (Рекомендації 1396 (1999) «Релігія та демократія», прийняті ПАРЄ 27 січня 1999 року).

Підвищений інтерес до релігії у європейських політиків пов'язаний з тим, що вона здатна і прискорювати, і уповільнювати рух окремих держав до загальноєвропейського співтовариства. Основними напрямками релігійної політики ЄС є сприяння державам-членам приведенню їх національних законодавств у відповідність із Європейською конвенцією з прав людини; гарантування всім церквам та релігійним організаціям статусу юридичної особи; забезпечення свобод релігійних меншин; застосування норм та процедур кримінального та цивільного права проти незаконної практики груп релігійного, езотеричного чи духовного спрямування; закріплення за релігійними організаціями права реституції відчуженого у минулому майна або надання їм справедливої компенсації; унеможливлення приватизації націоналізованого церковного майна; виключення з національних законодавств дискримінаційних положень щодо окремих релігій тощо.

Європейський досвід засвідчує, що релігійні організації є невід'ємними складовими громадянського суспільства і відіграють важливу роль у формуванні моральних засад суспільства. Він вказує також на важливість не лише розмежування державної влади й релігії, а й співпраці держави з релігійними організаціями у різних сферах, зокрема у розповсюдженні цінностей, за які виступає Рада Європи, сприянні налагодженню та розвитку міжкультурного та міжконфесійного діалогу.

ЄС позитивно оцінює участь релігійних організацій у розбудові громадянського суспільства, участі в примиренні народів, розвитку демократії, розширенні міжкультурного діалогу, поширенні європейських цінностей, утвердженні суспільної моралі, вихованні молоді, здійсненні благодійної діяльності, охороні природного

2.4. Законодавче регулювання державно-церковних відносин в Україні: європейський контекст

довкілля тощо. Зважаючи на важливу роль релігії в історії країн та народів, ЄС рекомендує державам-членам активно співпрацювати з релігійними об'єднаннями у розв'язанні важливих суспільних та гуманітарних проблем.

Розширення ЄС не передбачає уніфікації різноманітних моделей державно-церковних відносин, а залишає за державами-учасниками право регулювати національними законами державно-церковні та міжконфесійні відносини за умови їх узгодження з Європейською конвенцією з прав людини. Підтвердженням цього є різноманітність моделей державно-церковних відносин, що існують в європейських державах — членах ЄС. Серед них є країни, де одна із релігій має статус державної церкви, інтегрованої в політичну систему країни, яка виконує певні державні функції і має державне фінансування своєї діяльності. Досить поширеною в європейських країнах є «синкретична» модель, для якої характерним є поділ наявних у країні конфесій на так звані визнані або укорінені та всі інші на основі їх історичних заслуг та внеску в становлення та розвиток нації, збереження її ідентичності. Статус визнаної або укоріненої конфесії надає їй певні привілеї.

Найпоширенішою в європейських країнах є коопераційна модель. За неї держава не ідентифікує себе з будь-якою наявною конфесією, не втручається у внутрішні справи релігійних організацій, однаково ставиться до всіх існуючих церков, не підтримує й не утискує жодної з них, засвідчуючи при цьому повагу до релігійних уподобань своїх громадян.

У деяких країнах ЄС зустрічається модель конкордату, що передбачає укладення відповідних угод між однією чи кількома релігійними інституціями, з одного боку, та державою — з другого. Конкордат має силу міжнародного права, його умови в односторонньому порядку не можуть бути змінені.

Однією із моделей державно-церковних відносин є модель відокремлення церкви від держави. Її суть полягає в неможливості втручання держави у справи церкви і, відповідно, церковних об'єднань — справи держави.

Європейський досвід засвідчує, що в країнах ЄС визнається право на свободу віросповідання, проте до релігійних організацій застосовується диференційований підхід. Надаючи державну підтримку традиційним церквам, які зробили свій внесок у становлення та розвиток держави та суспільства, країни — члени ЄС визнають право на свободу віросповідання організації релігійних меншин, нетрадиційних і новітніх релігій. Європейські країни, з повагою ставлячись до будь-яких релігійних об'єднань, водночас зберігають за собою право на обмеження їхньої діяльності [29, 38, 55, 56]. Таким чином, кожна із країн — членів ЄС, неухильно дотримуючись міжнародних стандартів у сфері релігійно-церковного життя, має власну модель державно-церковних відносин.

Приєднавшись 9 листопада 1995 р. до Ради Європи Україна теж взяла на себе зобов'язання дотримуватися усіх визначених у її статуті вимог, головними з яких є демократія, верховенство права та захист прав людини. Відповідно до Директиви № 508 (1995) та Резолюції № 1115 (1997) ПАРЕ розпочався моніторинг виконання Україною цих зобов'язань. На підставі проведеного моніторингу у своїх відповідних документах (Резолюції № 1416 (2005) і Рекомендації № 1722 (2005) ПАРЕ) Рада Європи звернула увагу керівництва України на необхідність вдосконалення законодавчої бази забезпечення свободи совісті і віросповідання [30]. Зокрема, вказувалося на недосконалість визначених чинним законодавством форм, у яких можуть створюватися релігійні організації; обмеження реєстраційної квоти при реєстрації

релігійних організацій (10 осіб); неможливість створення релігійними організаціями регіональних та місцевих представництв і філій; відсутність у законодавстві положень, відповідно до яких релігійні об'єднання могли б набувати статусу юридичної особи; відсутність належної прозорості у питаннях реєстрації релігійних організацій державним органом у справах релігій та органами місцевої влади; наявність у законі низки нечітких положень, що дозволяють державним органам діяти на свій розсуд.

Тобто, незважаючи на прогресивність для свого часу більшості положень Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації, у рекомендаціях ПАРЄ йшлося про необхідність його суттєвого оновлення. Резолюцією № 1466 (2005) ПАРЄ було продовжено моніторинг виконання Україною обов'язків і зобов'язань, взятих при її вступі до Ради Європи, серед яких питання прав і свобод людини, зокрема зміцнення правових засад для повноцінного забезпечення права на свободу совісті та віросповідання, посідали важливе місце.

На виконання цієї Резолюції, а також Рекомендації № 1722 (2005) ПАРЄ було видано Указ Президента України «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають із її членства в Раді Європи» (№ 39 від 20.01.2006 р.). Цим планом заходів відповідним органам виконавчої влади давалося доручення розробити та подати в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України нову редакцію Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та законопроекти про вдосконалення правил повернення релігійним організаціям церковного майна та про розширення переліку підстав, які надають право на проходження альтернативної (невійськової) служби.

Міністерством юстиції України було створено робочу групу із числа експертів, науковців, фахівців, представників релігійних та громадських організацій, яка у 2006 р. розробила і представила відповідним державним органам та громадськості України проект нової редакції закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Цей законопроект урахував основні зауваження та пропозиції Ради Європи щодо законодавчого регулювання питань свободи совісті і віросповідання. Зокрема, замість класифікації релігійних організацій за релігійною ознакою (громади, монастирі, братства, місії, духовні навчальні заклади, релігійні управління та центри) законопроектом передбачалося запровадження їх юридичної класифікації — релігійні товариства, релігійні установи та релігійні об'єднання. Такий підхід мав вирішувати і проблему набуття релігійними об'єднаннями статусу юридичної особи, на що теж вказувалося ПАРЄ.

Законопроектом пропонувалося надання релігійним організаціям права на утворення своїх структурних підрозділів без статусу юридичної особи, в той час як відповідно до чинного Закону представництва міжнародних та закордонних релігійних чи міжрелігійних об'єднань та центрів підлягали державній реєстрації в обов'язковому порядку. Проект передбачав також зменшення реєстраційної квоти релігійного товариства з десяти до трьох осіб та уточнював строки реєстрації: 10 днів — для релігійного товариства та установи; один місяць — для релігійного об'єднання; три місяці — для установи чи представництва, яке утворюють в Україні закордонні та міжнародні релігійні та міжрелігійні об'єднання і центри; до 6 місяців — для релігійних організацій, що належать до релігійних течій, які в Україні не представлені.

Законопроект врегульовував проблему забезпечення права на свободу совісті та віросповідання для іноземців та осіб без громадянства, оскільки відповідно до

2.4. Законодавче регулювання державно-церковних відносин в Україні: європейський контекст

Конституції України це право надавалося кожній особі, а не лише громадянам України. Державну реєстрацію релігійних організацій згідно з новою редакцією закону мали здійснювати Міністерство юстиції та його місцеві органи, які мають відповідні структури, фахівців, досвід реєстрації громадських організацій [28, 31, 41, 61, 63].

Оскільки законопроект у цілому враховував основні побажання Ради Європи, він дістав позитивну оцінку експертів Венеціанської Комісії і ОБСЄ. Однак, в умовах українських суспільно-політичних реалій бути прийнятим законопроект не судилося. Однією з причин його неприйняття було те, що він не отримав належної підтримки Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, а також викликав різкий протест з боку Української православної церкви – Київський Патріархат через положення, яким пропонувалося надання статусу юридичної особи для Церкви [35]. Крім того, народні депутати України замість зосередження зусиль на системному оновленні законодавства України про релігію та церкву, групами та поодиночці продовжували вносити до парламенту законодавчі ініціативи, що стосувалися змін до окремих положень чинного Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», які через свою недосконалість чи політичне протистояння або відхилялися, або взагалі не розглядалися.

Проблемним у відносинах держави і церкви продовжує залишатися законодавче врегулювання питання реституції церковної власності та майнового статусу релігійних організацій. Останнім часом воно привертає увагу як науковців (В. Бондаренка, Т. Корчемської, В. Любчика, М. Новиченка, О. Сагана, С. Ятченка та ін.), так і представників різних релігійних організацій. Наявність цієї проблеми безпосередньо пов'язана з наслідками релігійної політики, що дісталися незалежній українській державі у спадщину від колишнього Союзу РСР. Однак проблема відновлення релігійних організацій у статусі власника потребує не лише теоретичного осмислення, а й практичного розв'язання на основі відповідних законодавчих принципів і положень.

На виконання зобов'язань, взятих Україною перед Радою Європи, та положень вищезгаданого Указу Президента України Міністерством юстиції України була зроблена також спроба розроблення проекту Закону України «Про повернення майна культового призначення релігійним організаціям». Однак цей законопроект розроблявся без належної участі представників релігійних організацій, а тому піддавався значній критиці з їхнього боку. Це стало однією із причин того, що він не набув суспільного резонансу і навіть не вносився на розгляд Верховної Ради України.

Таким чином, аналіз засвідчує, що невдалих спроб вдосконалення законодавчого регулювання державно-церковних відносин в Україні було набагато більше, ніж вдалих. Чимало питань, що стосуються відносин влади та церкви (релігійних організацій) та релігійно-церковного життя, потребують свого розв'язання на законодавчому рівні. Оскільки Україна взяла курс на інтеграцію в європейське співтовариство, оновлюючи національне законодавство про свободу совісті та релігійні організації, вона повинна зважати на встановлені ним стандарти у сфері релігійно-церковного життя. Однак та чи інша європейська модель державно-церковних відносин не може бути механічно перенесена на український ґрунт. Адже релігійно-церковна ситуація в Україні має свої особливості, зумовлені, насамперед, історичними обставинами, зокрема колишньою належністю її території різним державам, що мали різний суспільно-політичний устрій, національно-культурні традиції та

релігії. Україна має сформувати і впровадити таку систему відносин держави і церкви, яка урахувала б європейські стандарти, вітчизняний досвід, особливості міжконфесійних взаємин та відносин між церквою та світською владою, національний менталітет, рівень і характер релігійності населення та реалії сучасного релігійно-церковного життя. І тоді релігія перетвориться із чинника розбрату в засіб зміцнення української державності та досягнення суспільної злагоди і стабільності.

Використані джерела та література

1. Конституція України. — ВВР. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Господарський кодекс України. — ВВР. — 2003. — № 18; № 19–20, № 21–22. — Ст. 144.
3. Кодекс адміністративного судочинства. — ВВР. — 2005. — № 35–36. — Ст. 446.
4. Кримінальний кодекс України. — ВВР. — 1961. — № 2. — Ст. 14.
5. Цивільний процесуальний кодекс України. — ВВР. — 2004. — № 40–41, 42. — Ст. 492.
6. Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу». — ВВР. — 1992. — № 15. — Ст. 188.
7. Закон України «Про вибори Президента України». — ВВР. — 1999. — № 14. — Ст. 81.
8. Закон України «Про вибори народних депутатів України». — ВВР. — 2004. — № 27–28. — Ст. 366.
9. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів». — ВВР. — 2004. — № 30–31. Ст. 382.
10. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу». — ВВР. — 1992. — № 27. — Ст. 285.
11. Закон України «Про власність». — ВВР. — 1991. — № 20. — Ст. 249.
12. Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості)». — ВВР. — 2010. — № 5. — Ст. 43.
13. Закон України «Про внесення доповнень і змін до Закону Української РСР «Про свободу совісті та релігійні організації». — ВВР. — 1994. — № 13. — Ст. 66.
14. Закон України «Про державний реєстр фізичних осіб-платників податків та інших обов'язкових платежів». — ВВР. — 1995. — № 2. — Ст. 10.
15. Закон України «Про Збройні сили України». — ВВР. — 1992. — № 9. — Ст. 108.
16. Закон України «Про Кабінет Міністрів України». — ВВР. — 2008. — № 25. — Ст. 241.
17. Закон України «Про місцеві державні адміністрації». — ВВР. — 1999. — № 20–21. — Ст. 190.
18. Закон України «Про освіту». — ВВР. — 1992. — № 34. — Ст. 451.
19. Закон України «Про політичні партії в Україні». — ВВР. — 2001. — № 23. — Ст. 118.
20. Закон України «Про попереднє ув'язнення». — ВВР. — 1993. — № 35. — Ст. 360.
21. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». — ВВР. — 1991. — № 25. — Ст. 283.
22. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». — ВВР. — 1991. — № 22. — Ст. 262.
23. Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні: науковий збірник. — К. : ViP, 2001. — 206 с.
24. Бабій М., Колодний А., Яроцький П. Про дотримання принципу відокремлення школи від церкви // Українське релігієзнавство. — 2005. — № 4 (36). — С. 140–147.
25. Бондаренко В. Пріоритетні напрямки державно-церковної політики України // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні. — К. : ViP, 2001. — С. 7–12.
26. Василь М. С. Перспективи та соціальні наслідки надання релігійним організаціям права засновувати світські навчальні заклади // Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації. — К., 2007. — С. 99–101.
27. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. — К. : Світогляд, 2005. — 741 с.

2.4. Законодавче регулювання державно-церковних відносин в Україні: європейський контекст

28. Горбунова Л. Удосконалення законодавства України про свободу світогляду та віросповідання в європейській перспективі // Релігійна свобода: науковий щорічник. — № 11. — К., 2007. — С. 12–17.
29. Державно-церковні відносини в контексті сучасного європейського досвіду. — К. : VIP, 2004. — 354 с.
30. Доповідь Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо виконання Україною обов'язків та зобов'язань // <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1187793071>.
31. Друзенко Г. Несвоєчасний законопроект // Релігійна свобода: науковий щорічник. — № 11. — К., 2007. — С. 54–64.
32. Єленський В. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. — К., 2002. — 419 с.
33. Закович М. Релігійна освіта в контексті свободи совісті // Актуальні питання міжконфесійних взаємовідносин в Україні: збірник наукових матеріалів. — К., 2005. — С. 115–124.
34. Законодавство про релігійні культури. — К., 1973. — 158 с.
35. Заява Священного Синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату з приводу проекту нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 20 грудня 2006 року.
36. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття. — К. : Знання України. 2005. — С. 482–483.
37. Інструкція по применению законодательства о культах. — М., 1961. — 26 с.
38. Казанова Х. Моделі відокремлення церкви від держави у США та Західній Європі // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні / Матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ: 28–30 вересня 1994 р. — К. : Українська правнича фундація, 1996. — С. 94–101.
39. Кальніш Ю. Політична культура і нова філософія державно-церковних взаємовідносин в Україні // Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. — К., 1998. — С. 182–185.
40. Кислий А. Конвергенція світської та релігійної духовної освітніх систем і стан суспільної моралі // Мораль. Релігія. Освіта. — К., 2005. — С. 77–182.
41. Кисельов О. Законопроект «Про свободу світогляду, віросповідання та релігійні організації» і європейські стандарти у сфері науки, освіти та релігії // Релігійна свобода: науковий щорічник. — № 11. — К., 2007. — С. 87–91.
42. Коваленко Л. До проблем релігійної освіти у світській державі // Релігійна свобода: науковий щорічник. — № 10. — К., 2006. — С. 159–163.
43. Концепція державно-конфесійних відносин в Україні (проект) // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 8. — С. 2–9.
44. Коул Ч. Принцип відокремлення церкви від держави — умова розвитку демократичного суспільства // Колегія. — 1994. — № 3–4. — С. 148–161.
45. Кралюк П. Викладання християнської етики як проблема українського суспільства // Мораль. Релігія. Освіта. — К., 2005. — С. 91–96.
46. Міжнародні нормативно-правові акти з питань забезпечення свободи совісті // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 8. — С. 10–20.
47. Мораль. Релігія. Освіта. — К., 2005. — 363 с.
48. Небожук Р. Церковно-державні відносини в галузі освіти в Україні // Релігійна свобода: науковий щорічник. — № 10. — К., 2006. — С. 150–156.
49. Петрів О. Взаємовідносини церкви і держави в галузі освіти: юридичні аспекти // Актуальні питання соціально значущої діяльності церков і релігійних організацій в Україні. — К., 2004. — С. 150–157.
50. Плохій С. Долаючи минуле: перспективи відокремлення Церкви від держави в Україні // Колегія. — 1994. — № 3–4. — С. 162–183.
51. Рабинов С. Відокремлення церкви від держави в Америці — наріжний камінь свободи віросповідання та свободи совісті для всіх // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні / Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 28–30 вересня 1994 р. — К. : Українська правнича фундація, 1996. — С. 102–110.

ЧАСТИНА II. Україна в європейському культурно-цивілізаційному просторі

52. Резолюція ПАРЄ 1720 (2005) «Освіта й релігія» // Релігійна свобода: науковий щорічник. — № 11. — К., 2007. — С. 142–144.
53. Релігія і закон: проблеми правового врегулювання державно-церковних відносин. — К. : VIP, 2002. — 215 с.
54. Решетніков Ю. 2006 рік: релігійний вимір // Релігійна свобода. науковий щорічник. — № 11. — К., 2007. — С. 71–75.
55. Роббертс Г. Государства и религии в Европейском Союзе. — М., 2009. — 719 с.
56. Саган О. Моделі державно-церковних взаємин і світовій історичній ретроспективі // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні. — К. : VIP, 2001. — С. 63–68.
57. Саган О. Запровадження «Християнської етики» як актуальна проблема релігійного життя // Мораль. Релігія. Освіта. — К., 2005. — С. 43–48.
58. Свобода совісті та віросповідань у контексті міжнародних й українських правових актів та релігійних документів (витяги). — К., 2006. — 156 с.
59. Сьомін С. В., Петрик В. М. Деякі шляхи вдосконалення державно-церковних відносин із застосуванням європейського досвіду // Збірник наукових праць Донецької державної академії управління / Серія: «Державне управління». — 2003. — Т. 4. — Вип. 21. «Соціальний менеджмент і управління інформаційними процесами». — С. 296–306.
60. Федючек І. Досвід державно-церковних відносин країн Центрально-Східної Європи: уроки для України // Релігійна свобода: науковий щорічник. — № 11. — К., 2007. — С. 82–86.
61. Филипович Л. Новий закон про свободу совісті: проект на майбутнє // Там само. — С. 17–23.
62. Химка Іван-Павло. Церква і держава в Україні: історична спадщина // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні / Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 28–30 вересня 1994 р. — К. : Українська правнича фундація, 1996. — С. 28–35.
63. Яворський В. Аналіз закону України про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Релігійна свобода: науковий щорічник. — № 10. — К., 2006. — С. 138–143.

2.5. УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ: МІФОЛОГЕМИ ТА РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ

Тема українсько-російських культурних зв'язків є настільки масштабною, що в цьому розділі ми не тільки не ставимо завдання її висвітлення, а й навіть вважаємо за неможливе здійснити вичерпний огляд наукової літератури з цього питання. Саме тому ми свідомо звуємо наш розгляд періодом останніх двох десятиріч (з моменту отримання Україною статусу незалежної держави) і в рамках цього періоду зосередимо основну увагу не стільки на академічних дослідженнях з питання взаємодії двох культур, скільки на політизованих версіях цієї взаємодії, що знайшли своє відображення в ЗМІ. Отже, тему нашого дослідження ми можемо уточнити в наступний спосіб: «Українсько-російські культурні зв'язки у дзеркалі політичного міфу».

У контексті сказаного необхідно зразу ж уточнити, що ми маємо на увазі, коли вживаємо термін «культурні зв'язки». Спільні проекти у сфері мистецтва на кшталт фільму «Тарас Бульба» чи телесеріалів? «Культурні обміни» в царині шоу-бізнесу з гастролями російських та українських естрадних зірок? Спільні серйозні наукові конференції на тему взаємних впливів двох культур протягом спільної історії та уточнення дійсного внеску кожної нації у спільний «культурний скарб»? Відкриття культурних центрів на територіях України та Росії? Створення спільного українсько-російського підручника з історії? Весь цей комплекс питань справді підпадає під визначення «українсько-російських культурних зв'язків» і може знаходитися під орудою Міністерств культури обох країн, однак подібний поверховий рівень міжкультурної комунікації упускає чи не найголовніший компонент цього комунікативного сценарію, де ставкою виступає національна, державна та, як наслідок, геополітична ідентичність обох країн.

У рамках подібного сценарію «боротьби за ідентичність» культурна взаємодія здійснюється у вигляді російської культурної експансії, і саме тому на теренах Росії ця взаємодія не є предметом серйозних наукових розробок, але виступає прерогативою пропаганди; її розгляд є частиною російського політичного дискурсу, який є наскрізь ідеологізованим та міфологізованим. У цьому дискурсі тема російської Культури є невід'ємною частиною «російської національної ідеї», і саме тому навіть в академічних виданнях наукове дослідження поступається місцем вибудовуванню певної ідеологічної конструкції.

Наприклад, у роботі О. Н. Кольєва «Політична міфологія: реалізація соціального досвіду» [1] не йдеться про деконструкцію політичної міфології як різновиду «хибної свідомості» та заміну її на будь-який «раціональний» політичний проект, однак її основним завданням є апологетика політичного міфу в дусі Ж. Сореля та ідеалів «консервативної революції», тобто як інструменту політичної мобілізації. У згаданій книзі задіяний ключовий символ російської національної, політичної та культурної ідентифікації, що безпосередньо стосується до міжкультурної взаємодії Росії з народами близького зарубіжжя — термін «імперія». Цей термін є найуживанішим серед пропагандистів цієї ідеї, і серед її критиків, і саме він може пояснити особливості того сценарію, який пропонує Росія всім народам колишнього СРСР, сценарію, який ми назвали культурною експансією.

У роботі російського автора всі ідеологічні антитези імперському міфу отримали назву «контрміфів» або «етнічних міфів малих народів» [2, 278]. У ній вимальовується опозиція «імперськість / етнічність» як синонім «універсалізму/партикуляризму», що стане головним стрижнем імпортованих із Росії в країни близького зарубіжжя (і в тому числі в Україну) уявлень про їх національну ідентичність, чия войовнича стратегія камуфлюється нейтральним та «сублімованим» терміном «культура». Нерозривність понять «імперія» та «культура» на російському ґрунті є найважливішою характеристикою для російської ідентифікації¹ та сценарію відносин Росії із сусідніми народами. Причому необхідно акцентувати той факт, що характеристика «імперськості» не є продуктом ідеологічної лайливої лексики чи пейоративом.

Ми вживаємо цей термін як інструмент об'єктивного опису цілісного російського проекту, що спирається на ідею універсалізму — територіального (проект постійного територіального розширення), державного (статистська основа, примат Держави над індивідом), ідейного (всесвітній характер православної Церкви, яка перетворилася на центр християнського світу), месіанського тощо. На теренах самої Росії цей проект не є об'єктом філософської рефлексії, критичного аналізу, деконструкції ні в академічній літературі, ні в публіцистиці. Навпаки, він виступає певною самоочевидністю для подальших ідентифікацій для російської політичної еліти (незалежно від партійних ознак²) і для російської масової свідомості, в такому вигляді цей проект не аналізується, а найчастіше просто *трансляється*.

Для ілюстрації того, яким чином імперський міф протиставляється етнічним міфам, варто згадати євразійця М. Трубецького, концепція якого цікава тим, що для нього характерна «лояльна» позиція стосовно українського внеску в російську імперську культуру. Так, у статті «До української проблеми» він визнає, що за своїм походженням «единая русская культура» була «українською» [3, 367]. Однак далі логіка його міркувань стає вельми цікавою, оскільки, коли він задається питанням, чи може «нова українська культура» (яка, за логікою цього універсалістського міфу, стає партикулярним етнічним «контрміфом») конкурувати з культурою «общерусской», його відповідь залишається однозначно негативною.

Симптоматичність такого ходу думки видатного культуролога полягає в тому, що цей хід не обумовлено якимись правилами раціональності, він ґрунтується виключно на принципах релігійно-містичної свідомості. Український етнічний партикуляризм засуджується, оскільки є забрудненим гріхом відпадиння від Цілого. І тільки в рамках цієї «логіки» можливий парадокс відношення Ціле/Частина, який не помічається самим автором: з одного боку, «общерусская культура» є плодом культури української, але після цього українська культура втрачає право на окреме існування: «Українська культура повинна стати індивідуацією культури спільноруської» [4, 375].

Повертаючись до тези про нерелексивність та просту пропагандистську трансляцію цього міфу, можна зазначити, що її правомірність можна побачити на прикладі багатьох російських публікацій стосовно «української проблеми» (від квазінаукових до відверто пропагандистських висловлювань політиків та журналістів). Суть цих висловлювань практично не змінилася із часів концепції М. Трубецького, в рамках зазначених символічних міфологічних координат могли змінюватися тільки

¹ Відоме висловлювання академіка Д. С. Лихачова про російський «імперіалізм культури» є показовою ілюстрацією даної тези.

² Наприклад, словосполучення А. Чубайса «ліберальна імперія», яка виглядає як оксюморон, демонструє спільну «точку відліку», що є базисом безумнівності для російської свідомості та російської ідентичності.

емоційні полюси оцінки гріха українського «сепаратизму» (від «українофільії» до відвертої «українофобії», різниця між якими в концептуальному плані не має значення). (Наприклад, проект відновлення колишнього українсько-російського Цілого під «духовною» егідою Києва був озвучений О. Панарінім ще у 90-ті р. [5, 156], і зовсім недавно в пародійно-провокаційному вигляді запропонований депутатом Держдуми РФ Верховній Раді України).

Інші пропагандистські різновиди міфологеми «общерусского мира» ми розглянемо пізніше, а зараз констатуємо, що критичний аналіз відзначених міфологем у російській академічній думці має місце здебільшого в рамках аналізу політичного дискурсу. При цьому деконструкції в цьому напрямку підлягає не якийсь конкретний тип дискурсу (наприклад, дискурс «російської національної ідеї»), але політичний дискурс як такий, що характеризується «боротьбою за владу» [6, 5], «фантомністю» та «фідейстичністю». Спалах такої деміфологізації суспільної свідомості в Росії відбувся наприкінці перебудови, зокрема в аналізі тоталітарної мови (роботи Н. О. Купіної [7], Б. О. Зільберта [8]) та змін в тезаурусі політичного дискурсу в пост-перебудовну епоху (О. П. Єрмакова [9], Є. В. Какоріна [10], О. Н. Баранова [11]).

Проблеми семіотики культури та міжкультурної комунікації були плідно розглянуті в роботах Д. Б. Гудкова. Зокрема, у книзі «Теорія та практика міжкультурної комунікації» [12] було досліджено механізми створення «культурного канону» (передусім, російського), що не могло не призвести до деміфологізації та десакаралізації основних міфологем російського дискурсу. Однак таким дослідженням був притаманний один недолік — надмірний академізм аналізу, що було природним для лінгвістичного підходу до згаданої проблеми. При всій цінності результатів таких досліджень вони не виходили у площину реального соціально-політичного аналізу або аналізу реальної міжкультурної комунікації. В академічній же соціально-політичній літературі на російському ґрунті, де наукова нейтральність поступалася місцем ідеологічній заангажованості, а російська національна ідея сприймалася як сакральний текст російської ідентичності, місце згаданої деміфологізації знову займала реміфологізація.

Саме тому серед російських вчених ми не знайдемо спокійного, виваженого дослідження українсько-російських відносин в цілому, українсько-російської міжкультурної комунікації та українсько-російських культурних зв'язків. Повторюємо, що практично в усіх роботах на ці теми йшлося про постачання з російського боку такого образу *ідентичності українців*, який вписується в модель «спільноруського світу», і в рамках такої односторонньої комунікації (оскільки Україна активно не протиставляла чіткої та системної альтернативи російській пропаганді) був неможливий міжкультурний діалог. Ця неможливість впливала ще з передумови відсутності *різності* та *рівності* суб'єктів — учасників такого діалогу, оскільки для діалогу потрібна фігура «*іншого*», в той час як модель «спільноруського світу» розглядала українців як продовження спільноти недиференційованого «*ми*».

Передумовою ж українського дискурсу у сфері національної ідентичності та у спробі вести міжкультурний діалог із Росією була теза про те, що українці та росіяни не є тотожними, але є «іншими» (показова назва книги Л. Кучми «Україна — не Росія» [13]). Відповідно, для російських культурних стереотипів подібна позиція була неприйнятна як ознака етнічного контрміфу у вигляді «галицького націоналізму» (ця міфологема також буде розглянута пізніше). Отже, узагальнюючи сказане, можна зазначити, що міжкультурна комунікація передбачає наявність опозиції «*ми/інші*», що дозволяє сформулювати передумови діалогового «*спору/згоди*», про

яку писав М. Бахтін. Практично, це позиція українських інтелектуалів в їх концепції українсько-російських відносин у гуманітарній сфері, в той час як російська стратегія інтерпретації культури «українського етнічного націоналізму» перетворює опозицію «ми/інший» на опозицію «свій/чужий», де «інший» виступає в ролі «ворога».

Українська парадигма міжкультурного діалогу може бути проілюстрована на прикладі статті В. Скуратівського «Україна і Росія: в тіні Імперії чи інтелектуальне партнерство?». У самій назві цієї статті зафіксована неможливість партнерських відносин у сфері культури за умов збереження імперських кліше, парадоксального дзеркала, «що в ньому імперсько-безнаціональне рішуче заперечувало українсько-національне, вперше в історії поступиться місцем *нормальній симетрії двох національних структур*» [14, 92]. (Підкреслено нами — О.Ш.). І ця неможливість призводила до того, що саме в Україні були здійснені спроби дати критичний аналіз імперським стандартам російського національного та культурного проекту, сформулювати умови, за яких може відбутися «нормалізація» поля українсько-російської міжкультурної комунікації.

Серед таких спроб можна назвати колективну монографію «Україна — Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин», (2001 р.) [15], в який аналізу міфологічної складової російського дискурсу було присвячено деякі розділи; зокрема, автором цього розділу був написаний параграф «Україна у дзеркалі російського державного міфу» — розділу, що мав безпосереднє відношення до нашої теми: «Україна — Росія: проблема соціокультурної взаємодії» [16, 334–359]. Особливу цінність для цієї теми представляє розділ «Україна — Росія: протистояння чи діалог культур?» [17, 265–333] відомого українського вченого І. М. Дзюби, оскільки в ньому був здійснений всебічний аналіз російського національно-імперського проекту, проаналізовані характерні риси та відмінності «російської ідеї» та «української ідеї», окреслені можливості (хоча б, за умов сьогодення, гіпотетичні) перетворення протистояння на «діалог культур».

Продовжуючи цю аналітично-критичну лінію розгляду даної проблеми, вважаємо за необхідне виступити з полемікою стосовно одного з положень І. М. Дзюби, яке він у наведеному розділі сформулював в такий спосіб: «Культури не ворогують. Але ворогують культуртрегери». На відміну від наведеної тези, ми ризикнемо запропонувати протилежне твердження, яке постулює конфліктну несумісність базових передумов національно-культурних проектів, що мають характер *об'єктивних структур свідомості* і не залежать від злої волі окремих політиків та культуртрегерів. Ця «об'єктивність» найкращим чином ілюструється фактом постійного повернення тих же самих схем мислення, що сторонньому спостерігачеві може здатися результатом дії якогось історичного фатуму, який унеможливує для Росії зміну її національно-культурної та державної парадигми.

Тож зробимо спробу надати стислий структурний аналіз російського розуміння «Культури» як головного ідентифіканта та символічного аналога проекту «Імперії». Отже, для російської свідомості «Культура» (або «російська культура») передбачає наступні передумови:

1. Можливість «поєднання суперечностей» як уособлення первинної Цілісності та всієї «повноти людського буття». Ця можливість є наслідком особливої стихійної діалектики російського способу мислення, що виступав антитезою дискурсивному європейському раціоналізму та діалектиці на кшталт гегелівської. Ілюстрацією цієї принципової недискурсивності російської думки можуть слугувати відомі рядки Ф. Тютчева «Умом Россию не понять», які можуть бути епіграфом до всієї інтелектуальної історії Росії та її національної ідентичності.

Причини такої парадоксальної «діалектики» як гри парадоксами добре показала американська дослідниця Ева Томпсон у книзі «Трубадури Імперії: російська література і колоніалізм», де вона, зокрема, писала: «Траєкторія західної філософії ніколи не повторювалася в Росії і не була засвоєна російською елітою. Хоча Гегель мав великий вплив на Росію, російській еліті бракувало філософської підготовки для його розуміння. До часу появи Гегеля західна ідентичність формувалася двома тисячоліттями філософування, включаючи середньовічні вправи у силлогістичному мисленні; підготовка такого роду минула Росію. Основи раціоналістичної логіки, різноманітні течії Просвітництва та вчення раннього Аристотеля не проникли в російську культуру тією мірою, як у західну та центральноєвропейську культури. Зокрема, як я доводила в попередній книжці, російський дискурс слабко засвоїв принципи ідентичності та несуперечливості. Натомість російська еліта користувалася духовними ресурсами східного християнства, шаманством і власною вродженою інтуїцією, яка мала схильність до мислення парадоксами та добре узгоджувалася з наступним впливом Гегеля» [18, 81].

Незважаючи на те, що деякі з наведених характеристик російського способу мислення є спрощеними та неясними (наприклад, незрозуміло, що означає термін «шаманство»), Е. Томпсон зуміла зафіксувати ту звичку поєднувати антиномії, що є характерною рисою російської свідомості. (Подібна антиномічність мислення, що була досить близькою до мислення С. К'єркегора, ірраціонального та антигегелівського за своєю суттю, стала «фірменною ознакою» концептуальних побудов героїв романів Ф. Достоевського. Типовим прикладом такого ототожнення протилежностей може слугувати формула Шигальова «Свобода — це рабство», що відображає технологію, розповсюджену в лєнінсько-сталінському діалектичному жаргоні та взагалі у всій радянській «діалектичній Новомові» і знайому нам за такими перлинами думки, як тези про те, що «вмирання держави, незворотне при наближенні до комунізму, може здійснитися шляхом її максимального зміцнення» тощо). Сама дослідниця називає наступні взаємовиключні характеристики «формування власного образу росіян» (тобто такі, що виступають як його національні та культурні ідентифіканти): поєднання вразливості та сили, простоти — з високою цивілізованістю, чистоти — із жорстокістю.

Продовжуючи цю логіку, ми можемо додати, що подібні форми парадоксальної єдності виступають наслідком більш глибокої концептуальної метафори Єдності, переживання «всього у всьому». Здатність до такого переживання у росіянина усвідомлюється як здатність поєднати всі надбання та можливості людського мислення, що виражає себе в ідентифікаційній формулі Достоевського — «русского» як «Всечеловека». У реальності ідея такого універсалізму (причому і в антропологічному, і державному вимірі) була сформульована набагато раніше, зокрема у князя Одоєвського та Белінського, у яких йшлося про «вселюдське служіння Росії» та її «вселюдське покликання».

Ця здатність була згодом повторена О. Блоком «Мы любим все, и жар холодных числ, и мир божественных видений, нам внятно все, и острый галльский смысл, и сумрачный германский гений». Якщо наведені рядки фіксують «універсалізм думки» росіян як важливу складову поняття «Всечеловек», то рядки про «універсалізм пам'яті», що фігурує в наступних рядках вірша «Скіфи», вказує на другу складову цього поняття, на складову етичну, яку той же Достоевський називав «всемирной отзывчивостью русского человека».

Взагалі метафора Цілісності та Єдності в російській культурі виходить далеко за межі свого антропологічного виміру та поширюється на всю онтологію. Наприклад,

фундаментальним поняттям російської філософської традиції виступає поняття «Всеєдінства», яке не є концептом з точним значенням, але застосовується як певний символ світопереживання, аналог єдності «всього у всьому», про який ми вже говорили. (Близькою до категорії «всеєдності» є категорія «соборності», що не має аналогів у концептуальному апараті європейської філософії; жодна складова єдності, що охоплюється цим символом — зокрема «колективність», «общинність», «церковність» — не виражає у всій повноті ту вищу єдність, з якою пов'язується категорія «соборності», як не може відбити цю інтегративність і механічна суміш згаданих складових. «Всеєдність» як «соборність» пов'язується ще з «духовною єдністю», яка за думкою Хом'якова, є «сукупністю мислень, зв'язаних любов'ю» [19, 86]).

Зазначений універсалізм та «культ тотальності» в самому російському «культурному стилі» може виявляти себе стосовно будь-якого об'єкта: «матеріалізованого» простору (геополітичний сценарій імперського постійного розширення та експансії як наслідок позиціювання Росії як «великої держави»³), «сублімованого» простору або «Космосу» (традиційний російський «космізм» як світоглядна домінанта російської свідомості), морально-етичної сфери (певний «моральний протези́зм» у російському світогляді, можливість суміщати протилежності — високе та низьке, святість та розбещеність, християнську жертвовність та агресію, що дало підстави Достоевському сказати: «Широк русский человек, я бы сузил»⁴), сфери пізнання та думки.

На останньому пункті слід зупинитися детальніше, оскільки він є важливим для розуміння ідеологічних конструкцій, з якими стикається інший суб'єкт міжкультурної комунікації. Як ми вже зазначали, у гносеологічній сфері передумова цілісності та всеєдності дозволяє *безпосередньо* ототожнювати протилежності, не турбуючись про логічне обґрунтування такого поєднання. Ця риса мислення є особливою «корисною» для ідеологічних побудов та створення соціальних міфів. Зокрема, вже цитована Ева Томпсон, зазначала цю рису, та серед наведених нею антиномій (які поєднуються в певну цілісність) більшість із них була пов'язана з антиномією християнської покори (добра, жертвовності, любові) та агресії (безжальності до ворога).

Таке поєднання пов'язане не тільки з одним зі світоглядних аспектів російської національної ідеї, однак є визначальним для всього проекту Культури, яка є відверто мілітарною (тип, який Л. Мамфорд характеризував як «культуру, зорієнтовану на владу» [20, 244]), «насичена військовою риторикою та ідеями мілітаризації країни» [21, 324] та при цьому є абсолютно миролюбною, сповненою любов'ю та християнським ненасильством. Подібна антиномія може здатися ідеологічним лицемірством, але, повторюємо, таке поєднання є глибинно притаманним російській культурі таким чином, що для його носія ніякої суперечності в такому поєднанні немає, оскільки «військово-промисловий комплекс» та християнська проповідь тотальної Любові є двома сторонами однією медалі, тим, що ми маємо на увазі, коли вживаємо термін «імперськість».

(Подібне поєднання може бути проілюстрованим не тільки риторикою «боротьби за мир» у брежнєвські часи, а й недавнім прикладом військового вторгнення Росії до Грузії з анексією Південної Осетії та Абхазії, що отримало показову назву «примус до миру» та було проінтерпретоване російською пропагандою в термінах любові, допомоги братським народам тощо).

³ Сучасний проект «збирання Імперії» повністю перебуває в річищі цього культурного стилю.

⁴ Герої творів Достоевського ілюструють цей моральний антиномізм та можливість поєднати те, що є непоеднуваним в рамках дискурсивного мислення.

Приклади таких поєднань як типової риси російського «культурного мислення» можна знайти не тільки на «базовому» рівні культурної визначеності, а й у найбільш поширених ідеологіях сучасного російського націоналізму, які, за визначенням сучасного російського філософа та культуролога В. Малахова, є «екзотичними ідеологічними гібридами», чия еkleктичність, за його словами, має «зашкалюючу ступінь» [22, 29]. Так, дослідник відзначає: цей націоналізм формується із двох принципових «блоків» — «радянсько-комуністичного» та «традиціоналістсько-грунтарського» (російською «традиционалистски-почвеннического») з безліччю відтінків та нюансів у сценаріях «синтезу» таких блоків. (Крім «комуно-патриота» Г. Зюганова, який поєднав «сталінізм з націоналізмом», В. Малахов називає «пост-комуністичний проект» С. Глаз'єва, проект В. Жириновського, неоевразійців, нових лівих Е. Лимонова, проект «освіченого авторитаризму» та «авторитарної модернізації» Н. Нарочницької, «ліберального націоналізму» А. Чубайса тощо).

Аналіз В. Малахова є глибоким та цікавим, однак він скоріш дивується інтелектуальному несмаку таких ідеологічних конструкцій, ніж виписує їх у велику культурну традицію, в рамках якої ці конструкції є цілком природними, відповідними російському «культурному стилю». Якщо не розуміти цієї традиції, то можна знущатися з такого ідеологічного продукту як «керована демократія» («управляемая демократия»), що з погляду формальної логіки є ще одним оксюмороном, «концептуальним персонажем» із деякого «Задзеркалля», однак цілком перебуває в рідніччї традиції словесної магії, типової для тотальної соціальної міфології і є абсолютно правомірним та нічим не гіршим за аналогічний «персоналістичний» концепт «Євразії».

2. Боротьба із «Заходом» як протистояння «культури повноти» з «культурою односторонності». Ця риса є продовженням попередньої, але, крім акцентуації власної культурної моделі, вона вводить свою культурну антитезу — європейський «Захід» як уявне Гло для альтернативного протиставлення. Винахід Заходу в такій ролі, у ролі принципового *Іншого* як *Чужого* чи навіть, в залежності від обставин, *Ворога*, виявився вкрай зручним для створення свого власного міфологізованого образу. Зазначене протиставлення в рамках опозиції «повнота/односторонність» може бути конкретизоване в наступних опозиційних парах:

а) «Старість/Юність», «Хвороба/Здоров'я», «Смерть/Життя». Хоча ці категорії на перший погляд не зовсім підходять під опозицію «односторонність/повнота» та мають більш універсальний характер, однак уважніший погляд на такий ряд як «старість — хвороба — смерть» може надати можливість побачити, що цей ряд ілюструє різні ступені неповноти життєвого процесу, в той час як його альтернативи (тобто «юність — здоров'я — життя»), навпаки, уособлюють різні іпостасі принципу життєвої повноти.

У контексті зазначеного теза про «загниваючий Захід» народилася не в радянській пропаганді, вона була висунута ще Шевирьовим у XIX ст. Причому саме в нього виникають метафори різних ступенів життєвої деградації. У твердженні про те, що «Європа» є майбутнім «трупом», Шевирьов фіксував етап старості з ознаками «дряхлості», що повинен змінитися етапом смерті з ознакою «гниття» [23, 67]. Тема «смерті Заходу», що на російському ґрунті виникла задовго до О. Шпенглера, стала одним із найуживаніших стереотипів у російському дискурсі, і для самих росіян у позаминулому столітті перетворилася майже на банальну очевидність. У цьому контексті характерним є визнання колишнього «західника» О. Герцена, який наприкінці життя сказав: «Ми досить довго вивчали *кволий організм* Європи та у всіх шарах і всюди ми знаходимо *перст смерті*» [24, 110] (підкреслено нами — О. Ш.);

б) *раціоналізм/релігійне почуття*. Теза про однобічний раціоналізм, що ігнорує всю повноту людського буття та пізнання, теж перетворилася на один зі штампів російської культури. Більш того, європейський раціоналізм виступав одним із симптомів хвороби, результатом релігійного зубожіння. Відмова від повноти релігійного ставлення до Буття призводить, на думку російських філософів, до однобічного використання мисленнєвих здатностей, до примату Розуму над Розумом. Антитеза цього вбивчого раціоналізму була сформульована ще Киреевським в ідеї «органічного світогляду», що мав на меті «синтез» європейської Культури та Православ'я. Серед мислителів Срібного віку можна назвати такого філософа, як Ф. Ерн, у системі думки якого було здійснене протиставлення *ratio/logos*, який, як і Андрій Білий, проводив знак рівності між Кантом та Круппом та отожднював «боротьбу з раціоналізмом» з «боротьбою за Росію» (!) [25, 206]. (Треба зазначити, що у мислителів Срібного віку антитезою європейському «раціо» та символом «повноти» виступали такі поняття як «Софія» та «Логос»;

в) *технічний прогрес/продуктивна творчість*. Порівняння Канта із Круппом (тобто магнатом військової промисловості кайзерівської Німеччини) фактично продемонструвало зв'язок абстрактного *раціо* та технічного *Розуму*, однак ця особливість теж була відзначена російськими філософами задовго до Срібного віку. Так, В. В. Зеньковський (якого ми багато цитуємо в нашому дослідженні), зазначав: «Відчуття зупинки внутрішньої продуктивної творчості в європейській душі — надзвичайно сильно у слов'янофілів. Вони добре розуміють можливості чисто технічного прогресу Європи і в той же час вони відчувають, як задихається творчий дух у змертвілих умовах життя на Заході, вони глибоко відчувають це трагічне духовне безпліддя його та «пустодушшя» [26, 80–81];

г) *закон/права*. Заперечення юридичної основи суспільного життя, апологія Закону як основи цього життя в російській культурі дуже тісно пов'язане із запереченням раціоналізму, оскільки юридичний стиль думки є спорідненим із раціоналізмом і тому для росіян є виявом західної однобічності. Вже у Костянтина Аксакова ми знаходимо вказівку на те, що примат законності на Заході є симптомом відсутності правди як всебічного показника соціальної істини та соціальної справедливості. Критика західного «законоцентризму» як прикладу домінування мертвого формалізму над повнотою життя теж перетворилася на загальне місце в російській культурі поза минулого та минулого століть. Ця теза була практично без змін повторена С. Аверінцевим, який заявив про те, що росіяни «не вірять у свободу, гарантією якої є інституції». Саме із цієї тези (хоч би якою вона була привабливою та, на перший погляд, далекою від політики) впливає російське несприйняття моделей західної демократії як різновиду згаданого формалізму, її спроби наповнити формальний проект «демократії» якимись «змістовними» характеристиками на кшталт «соціалістична демократія», «керована демократія», «суверенна демократія».

Звідси ідуть фантазми про освічений авторитаризм, оскільки цей проект передбачає «неформальні» відносини між Державою (та таких її можливих керівників, як Цар, партійний Вождь, авторитарний Лідер Нації тощо);

д) *егоїзм/соціальна солідарність*. Теза про однобічний характер європейського індивідуалізму на російському ґрунті була висунута ще Самарінім, і саме цьому індивідуалістичному європейському проекту, похідними від якого російські філософи вважали і європейську демократію, і юридичний формалізм, і навіть революцію (яка для Ф. Тютчева виступала як апофеоз відокремленого «Я», результат його відриву від Церкви та Бога), був протиставлений проект Всеєдності, Соборності, «общин-

ного колективізму». (Так, К. Аксаков обґрунтував свій общинний ідеал тим, що особистість в общині не є пригніченою, але «позбавлена егоїзму, виключності», є «вільною, як у хорі» [27, 83]). Треба відзначити важливість цього структурного співвідношення для формування російського культурного міфу, оскільки апологетика «Я» є уособленням граничної форми партикуляризму, гріховного відокремлення від благодійного Цілого.

Засудження гріха егоїзму виступає матрицею неприйняття будь-яких форм відокремлення, зокрема етнічного сепаратизму від Цілого. У цьому контексті необхідно розуміти, що засудження «етнічного самовизначення» в рамках цього міфу не є результатом ксенофобії, однак спирається на згаданий структурний компонент. Так, коли І. Шафаревич у «Русофобії» висуває опозицію «великий народ/малий народ» (в якій під останнім розумілися євреї), то в основі його шовіністичної моделі лежить не дрібний етнічний антисемітизм, але антисемітизм структурний. У його картині світу «євреї» виступають як потенційні «суб'єкти відокремлення», тому вони постійно впадають у гріх свого етнічного індивідуалізму по відношенню до альма-матер Імперії.

Якщо порівнювати подібний погляд з іншими історичними аналогами, то цей антисемітизм є ближчим до німецького фашизму, ніж до класичного етнічного націоналізму, оскільки, згідно зауваженням Ф. Лаку-Лабарта та Ж.-Л. Нансі, для Розенберга та Гітлера «раса» виступає не етносом, а «душею» та «типом» (або «конкретною ідентичністю»). У координатах такого міфу «євреї» був «дегенератом», «безформенною формою», «відсутністю типа» а не типом, що конкурує з німецьким [28, 50]. Аналогічно для російських міфологів, «євреї» виступає як уособлення «безструктурності», поділяючи долю всіх, хто забажав відокремитися, тобто «осіб кавказької національності», «чеченців» (як найбільш зловісної конкретизації цих осіб, яка взагалі вважається «етнічним смітником»). До таких осіб належать і «галичани», тобто «дегенерати», які відірвали Україну від імперської цілісності. На відміну від кавказців та євреїв, гріх галичан полягає в тому, що вони не просто відокремилися, а й тягнуть Україну в бік «Заходу», внесли бацилу західних цінностей у масову українську свідомість і тому спотворили її.

3. Месіанізм Культури. Розуміння специфіки месіанізму російської Культури є ключем для розуміння її специфіки та відмінності від будь-яких інших імперських культур, оскільки жодна велика держава (особливо, держава колоніальна) не може обійтися без месіанізму. Особливістю російського розуміння Культури була *релігійна* основа цього розуміння, точніше сказати, розуміння Культури як квазірелігії. У цьому контексті православ'я є ядром цієї релігії, однак суть полягає в тому, що російська культура не стала аналогом фундаменталістських суспільств на кшталт мусульманських, вона сама стала перебирати на себе релігійні функції, залишаючись такою навіть тоді, коли не йшлося безпосередньо про релігію. Ця Культура спирається на квазірелігійний концепт «духовності» як цілісного принципу життя, що протиставляється європейському «матеріалізму»; вона може самоідентифікувати себе як «християнська», однак, на відміну від дійсно релігійних культур (в іудаїзмі, ісламі), норми повсякденної поведінки безпосередньо не пов'язуються з нормами, зафіксованими у священних текстах.

Крім символу «духовності», релігійна основа російської культури є очевидною в її універсальності (вона зорієнтована не на «задоволення культурних потреб» одного народу та не на надання йому ідентифікаційних параметрів, вона є посланням для всього людства), в її сотеріологічному пафосі, що може бути проілюстроване одним із численних свідоцтв нашої сучасності: «Руський народ, єдиний законний

спадкоємець античності і християнської імперської ідеї, несе в історію месіанську ідею. Ця ідея, що не має нічого власне руського, бо ця християнська ідея полягає в тому, що шляхи історії йдуть через Росію. Світове покликання Росії полягає, в даний час, у тому, щоб зупинити *згубний рух західної цивілізації*. Якщо Росія не зуміє виконати це завдання, християнський світ прийде до свого остаточного падіння» (Г. Давидов) [29, 359].

Ця релігійна основа проявилася в претензії нести народам, які потрапляють до орбіти Росії, ідеали Добра, Любові та Справедливості, а всьому світу — демонструвати недосяжний для них ідеал Святості (міфологема «святої Русі»). Подібна претензія чітко видна на прикладі колоніальних завоювань, в ідеологічному забезпеченні яких принцип панування був ретельно закамфльований (на відміну від європейських країн), будучи заміненим на тезу про те, що всі повойовані народи *добровільно* приєдналися до Росії, оскільки всі військові походи Росії несли рятівну місію для місцевих народів. Так, ще згідно історика В. Ключевському «війни Росії в Туркестані потрібні були, щоб урятувати туркестанські народи від панування англійців. Війни на Кавказі потрібні були, щоб урятувати християнські народи — грузинів, вірмен — від мусульманського ярма Туреччини і Персії. Війни на Балканах велися в ім'я порятунку «слов'янських братів» від тієї ж Османської імперії» [30, 8–9].

Продовжуючи цю лінію міфологізації колоніальних завоювань радянські історики та сучасні російські пропагандисти інтерпретували анексію Червоною армією Західної України та країн Прибалтики як захід із захисту цих країн від майбутньої фашистської агресії, так точно, як інтерпретувалися завоювання країн Східної Європи та встановлення там комуністичних диктатур як акт «визволення Європи від фашизму». Подібна апологетика колоніальних завоювань призводить до того, що в російській свідомості (та її культурних паттернах) відсутній будь-який критичизм стосовно дій, а міфологічна пропагандистська схема сприймається як остання та абсолютна реальність. У цих рамках неможлива жодна переоцінка цінностей, жодне почуття історичної провини (наприклад, провини за Голодомор чи за Катинь⁵), що відіграє важливу роль для очищення національної свідомості та запобігання їх повтору в майбутньому.

Такими, на наш погляд, є передумови розуміння Культури в російській свідомості, що уточнюють характеристику «імперськості», яка невід'ємна від такого розуміння. На відміну від такого культурного проекту, «українська культура» спирається на наступні передумови:

1. Проект формування «національної культури». Основна наша теза, яка не є новою, полягає в тому, що, на відміну від російської Культури (яка була зорієнтована, за висловом В. Скуратівського, на «імперсько-метанаціональне»), українська ідентичність, починаючи з XIX сторіччя, йшла шляхом національного будівництва, типовим для центральноєвропейських та східноєвропейських країн. У рамках Імперії це означало процес відокремлення на етнічній основі, тобто ніщо інше, як *стратегію партикуляризації*, альтернативну щодо *стратегії універсалізації* російської Культури. Багато дослідників визнають цю особливість національного культуротворення як очевидний факт. Наприклад, В. Скуратівський зазначає: «Україна від Хмельниччини і Руїни XVII століття до різного роду «хмельниччин» і «руїн» століття XX йшла завивистим, трагічно дискретним шляхом становлення як певна національна одиниця. Вся наша історія — від Жовтих Вод до поточних політичних подій — це історія саме національного становлення» [31, 87].

⁵ У російському пропагандистському дискурсі катиньські події названі не злочином, а «трагедією», що переводить їх у ранг подій історіософських.

У порівняльному аналізі двох культурних сценаріїв — українського та російського — дослідник визначає протилежний напрямок «російського історичного розвитку» як процес «оберненої, інверсованої картини української історії», як «національний процес у зворотному напрямку» [32, 87]. Таким чином, у цій розбіжності проглядає висхідна конфліктність стратегій, яка ще й сьогодні дається взнаки у міжкультурній комунікації України та Росії.

2. Локальність та Глобальність. Пріоритет принципу «локальності» є найважливішою характеристикою будь-якої «національної культури», але при цьому необхідно усвідомлювати, що згадана локальність є суто *структурною* і жодною мірою не може бути ототожнена з маленькими масштабами історичного, культурного та геополітичного проєктів. Можна сказати, що «національна держава» може бути «великою державою», вона може імітувати імперські моделі (як Франція часів Наполеона, Британія другої половини XIX сторіччя, Сполучені Штати наприкінці XX сторіччя тощо), залишаючись при цьому локальною «національною культурою».

Характеристика «локальності» означає усвідомлення себе *частиною* (або «одиноцею») певного *Цілого*. Наприклад, названі країни за будь-яких обставин не могли репрезентувати «Європу» як цілісність або «Захід» як мегацілісність. Навпаки, така країна як Росія не вважала себе (і не вважає досі) частиною будь-якої цілісності; вона сама є Цілим, яке може протистояти іншому Цілому («Європі», «Заходу»). Інакше кажучи, вона вважає себе не просто країною, але окремою *Цивілізацією*. (У цьому контексті показовою є така цивілізаційна ідентичність як «євразійська», що виявилася настільки важливою для російської свідомості. Звідси стає зрозумілим, чому в російській думці настільки популярною є проблема цивілізації та «цивілізаційного вибору». Визнаючи важливість цієї проблеми для становлення російського культурного міфу, ми, однак, за браком місця не будемо розглядати цю проблематику в цьому дослідженні).

У зазначеному порівняльному контексті є очевидним, що «локальна» ідентичність, незважаючи на будь-які масштаби, може ідентифікувати себе лише як частина «Цивілізації», але не як окрема автаркічна цивілізаційна одиниця. І в цьому ж контексті приклад Сполучених Штатів не є випадковим чи хибним, оскільки, попри її поліетнічну основу, за наведеною структурною ознакою ця країна залишається національною державою, що точно відзначив С. Жижек, коли сказав, що проблема США не в тому, що вони — Імперія, але в тому, що вони нею не є. «Вони, як і раніше, продовжують діяти як національна держава, безжально переслідуючи свої власні інтереси» [33, 32].

3. Локальна ідентичність як система «специфікуючих ознак». На відміну від мегакультурних проєктів, проєкти національних культур характеризуються пошуком «специфікуючих ознак», які й роблять локальне локальним, надають цьому локальному певної визначеності. До цих відокремлюючих ознак належать етнічні, мовні, ментальні, релігійні, ознаки на рівні традицій та типів державності тощо. Важливу роль в інституційному закріпленні згаданих ознак відіграє «національна освіта». У типовий для східноєвропейських держав спосіб українська культурна самоідентифікація йшла по лінії саме цих специфікуючих ознак. Наприклад, для української національної ідентичності чи не найважливішу роль відігравала українська мова, літературні твори та театральні вистави на цій мові, що надали їй статусу публічності.

Починаючи з «Наталки-Полтавки» та «Енеїди» І. П. Котляревського українська мова отримує цей статус «суверенності», що протиставляє себе статусу «малоросійського

наречія». Узагальнюючи ці національно-специфікуючі тенденції (характерні для культури романтизму з його пріоритетом локального над глобальним), М. В. Попович зазначав: «Український культурний рух тридцятих — сорокових років став демонстрацією самостійності й самобутності української культури. Проявлявся він передусім у поетичній та прозаїчній творчості (українські вистави в театрах були тоді рідкістю) та етнографічних і фольклорних дослідженнях, особливо після створення у 1845 р. Російського географічного товариства. В різних кінцях України, від Слобожанщини до Карпат, спалахує поетична творчість українською мовою» [34, 333].

4. «Народ» як персоніфіковане уособлення локальних специфікуючих ознак. Про засадничу структурну роль цього концепту національної ідентичності східноєвропейських країн, про глибокий зв'язок між проектом «національного відродження» та «народною ідеєю» та про відмінності змісту цього концепту від країн західноєвропейських відомий угорський теоретик І. Бібо писав наступне: «Так, народ (*people*), який у Західній Європі являв собою динаміку суспільного підйому, у Центральній та Східній Європі стає вирішальним фактором водночас як носій відрізняючих національних властивостей (*Volk*), який у більшій мірі, ніж різномірні за складом правлячі шари, володіє ознаками належності до нації (мова, народні звичаї тощо)» [35, 44–45].

Тут ми не вдаватимемося до порівняльного аналізу місця концепту «народу» в рамках російської культури, хоча ця тема є цікавою. Зараз тільки визначимо найбільш базові характеристики цього концепту, зазначивши, що згідно російській націонал-культурній міфології «народ» не є тотожним населенню (тобто певній онтологічній субстанції), однак отримує свій онтологічний «мандат» від рук Влади, будучи її імперською проекцією. Так, коментуючи кампанію проти редактора «Московського телеграфа» М. О. Польового з боку С. С. Уварова, автора гасла «Самодержавство. Православ'я. Народність», М. Попович слушно зазначав: «Найважливіше полягало в тому, що не самодержавство ґрунтується на народності і вірі, а навпаки. Лише те народне, що служить самодержавству. Так обґрунтовується принцип імперії» [36, 307].

Ідея «народності» була засадничою для формування української національної ідентичності та культури, що виступає матрицею та дзеркалом цієї ідентичності. Як відзначав, О. Пріцак, починаючи з Максимовича (який збирав народні пісні та зробив першу спробу охарактеризувати різницю між психологічними ознаками українців та росіян), концепт «народу», «народного духу» стає основним для національного самовизначення. Зокрема, цю ідею відстоювали і М. Іванишев, і М. Костомаров, і В. Антонович, і М. Драгоманов, і М. Грушевський. Концепція М. Грушевського є показовою для ілюстрації специфікуючої та відокремлювальної функції концепту «народу»: «Український наріччя відрізняється своєю окремою мовою та окремими прикметами — антропологічними, психофізичними і культурними» (підкреслено нами — *О. Ш.*) [37, 20].

5. Десакралізація в розумінні «Культури» та зменшення месіаністського пафосу «національної ідеї». На відміну від месіаністських проектів, у рамках яких Культура набуває рис релігії (де певна конфесія виступає лише часткою всеосяжної релігійності), «національні культури» виконують функції згуртування та самоусвідомлення єдності певної спільноти. Місце «турботи-про-Всесвіт», намагання бути «совістю світу» та «носієм універсальної правди» в цих культурах займає проект виховання нації, постійних зусиль у даному напрямку, що підвищує роль освіти та освітніх установ (наприклад, Університету в Німеччині на початку XIX сторіччя). Враховуючи ключову роль концепту «народності», природним є те, що освіта займається його

відтворенням в ідеальній площині свідомості, і така тенденція повністю притаманна Україні. Відсутність національного Університету європейського типу на початку позаминулого сторіччя підвищувало роль початкової освіти, роль школи як інструменту національного виховання, основним принципом розвитку якої був принцип «народності». Про це Т. П. Усатенко писала наступне: «...Освіта відповідно до потреб і специфічних особливостей країни відображає господарські й культурні потреби народу, школа — загальнодоступна, навчання — обов'язкове, мова навчання — рідна; виховання піднімає національну свідомість» [38, 125].

Згадана десакаралізація приводить до демесіанізації у розумінні культури та національної ідеї, про що слушно писав І. М. Дзюба: «Українська ідея, маючи протягом історії різні змістові модифікації, відрізнялася від російської насамперед тим, що була пов'язана із завданнями національного визволення або, в кращому випадку, утвердження державності, а не її розростання, чи реформування, чи боротьби за місце в геополітичних поділах світу. Це зумовлювало її більшу «заземленість», більшу соціальну демократичність (хоч аристократична компонента в окремі періоди теж була представлена). Від російської вона відрізнялася і меншим розмахом, ніколи не замахуючись на порятунок людства і задовольняючись більш локальною роллю» [39, 290].

Такими є, на нашу думку, основні передумови розуміння культури та національної ідентичності в Росії та Україні. Основною метою нашого порівняльного аналізу цих передумов було показати, що ці культурні проекти (*імперсько-метанаціональний* — у Росії та *етнонаціональний* — в Україні) перебувають у взаємовідносині *структурного конфлікту*, зумовленого несумісністю їхніх культурних кодів, який здебільшого не залежить від суб'єктивних намірів та бажань «культуртрегерів» та політиків від культури. Як сприймається в рамках такого перманентного конфлікту українська культура, українська національна ідентичність та похідна від них державна незалежність України з російського погляду? Прийняття схеми «один народ — одна історія — одна ідентичність» (чия міфологічна основа ґрунтується на тезі про Київську Русь як «колиску трьох братніх народів») поряд із неприйняттям будь-якої етнічної моделі національної ідентичності, що мали місце в рамках колишньої Російської Імперії, породжують інтерпретацію проекту «національного визволення», «національного відродження» на цій основі як «сепаратизму», «націоналізму» та «фашизму».

Інакше кажучи, такі народи з російського погляду цілком підпадають під концепт «малого народу» та виступають аналогом того, що Дж. Агамбен називав *Homo Sacer*, тобто «недолюдина», дивна істота, сформована у фокусі «колоніального погляду». Коментуючи цей концепт, С. Жижек відзначав, що ця істота, яка за визначенням не може бути суб'єктом, а може лише виступати об'єктом або дисциплінарного впливу, або гуманітарної допомоги («гуманітарної біополітики» [40, 103]). Цей концепт може бути показовою ілюстрацією ставлення російських ідеологів до народів экс-СРСР, що відокремилися від Імперії. Концентрованим негативом такого ставлення, своєрідною «точкою відліку», в якій уособлюється все зло «етнічного сепаратизму», виступає фігура «Чеченця», який у соціальній уяві є водночас жалюгідним «етнічним сміттям» та ворогом-терористом, якого треба знищити.

Після нього йдуть недиференційовані особи «кавказької національності», серед яких безсумнівно виділяються грузини. Українці, які визнали свою ідентичність та свою «іншість» щодо росіян, отримують назву «бандерівців», прихильників Заходу, уніато-католицьких розкольників, які привнесли у свідомість українського населення бацилу сепаратизму, ілюзію окремішності та проект національної незалежності.

Концепт «єдиного народу», що складає основу «культурного продукту», імпортованого Росією, передбачає інтерпретацію української культури та української нації в термінах «неіснування» — неіснування мови (українська мова — як діалект, російсько-польське «наречие»), неіснування окремої культури, неіснування української держави (теза про те, що «українці не є державотворчою нацією»), неіснування своєї історії.

На теренах України цей міф функціонує у двох редакціях. Перша з них полягає в тезі, що українці та росіяни є *єдиним народом*, друга — в тому, що українці та росіяни є різними видами в рамках спільного *роду* (найчастіше під цим родом розуміється *східне слов'янство*), але обидві виходять із однієї базової тези: «Української нації не існує». Ця теза є дуже поширеною серед сучасної правлячої кремлівської верхівки та академічних інтелектуальних кіл. Зокрема її приписують Путіну в приватній розмові з Бушем, яка не підтверджена, але й не спростована офіційною російською пропагандою⁶). Особливо великої різниці між цими міфами немає та їх масовий споживач сприймає їх як частину єдиного пропагандистського дискурсу.

Цей міф пропонується як модель ідентичності для українців, і його циркуляція в російських та українських ЗМІ є уособленням тези про «культурні зв'язки». У контексті проаналізованих міфів російської пропаганди велику роль у ній відіграють такі знаменні історичні події як 1020-річчя Хрещення Русі, 300-річчя Полтавської битви та 200-річчя з дня народження М. В. Гоголя внаслідок їх знакового характеру та ролі в національній ідентичності українців та росіян. Попри різний історичний масштаб цих подій, їх об'єднує низка спільних характеристик, що надають можливість для використання в пропаганді та формування в ній наступних стереотипів — постулату про спільність «історичної долі» та культури, про православ'я як ядро спільної національно-культурної ідентичності (та, як наслідок, антизахідництво як основу для спільної ідентичності цивілізаційної).

Згадані передумови є симптомом колапсу для «діалогу культур», оскільки, якщо приймається теза про єдиний народ, то діалогу не може бути, оскільки немає передумови *Іншості*. Якщо ця теза в односторонньому порядку не сприймається, то місце братньої любові займає зоологічна ненависть до *Homo Sacer*, що призводить до того, що діалогу тим більше бути не може. Не можу не повторити тезу І. Дзюби (хоч би якою очевидною чи навіть банальною вона здавалася) про те, що для «діалогу треба мати власний голос», а Україна цього голосу для Росії залишається позбавленою.

Використані джерела та література

1. Кольев А. Н. Политическая мифология: реализация социального опыта. — М.: Логос, 2003. — 384 с.
2. Там само.
3. Трубецкой Н. С. Украинской проблеме // Н. С. Трубецкой. — История. Культура. Язык. — М.: Прогресс-Универс, 1995. — С. 362–380.
4. Там само.
5. Панарин А. Похищение России // Москва. — 1997. — № 1. — С. 151–160.
6. Шейгал Е. Семиотика политического дискурса. М.: ИТДГК «Гнозис», 2004. — 326 с.
7. Купина Н. А. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции. — Екатеринбург, Премь: ЗУНЦ, 1995. — 143 с.

⁶ Так, на відверто антиукраїнському сайті KM. RU наводиться цей вислів Путіна: «Україна — це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її територій — це Східна Європа, а частина — причому значна — подарована нами».

2.5. Українсько-російські культурні зв'язки: міфологеми та реалії сьогодення

8. Зильберт Б. А. Языковая личность и «новояз» тоталитаризма // Языковая личность и семантика: тезисы докладов научной конференции. — Волгоград: Перемена, 1994. — С. 80.
9. Ермакова О. П. Семантические процессы в лексике // Русский язык конца XX столетия. — М. : Языки русской культуры, 1996. — С. 32–66.
10. Какорина Е. В. Стилистический облик оппозиционной прессы // Русский язык конца XX столетия. — С. 409–426.
11. Баранов А. Н. Политический дискурс: прощание с ритуалом // Человек. — 1997. — № 6. — С. 108–118.
12. Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. — М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. — 288 с.
13. Кучма Л. Д. Украина — не Россия. — М. : Время, 2003. — 560 с.
14. Скуратівський В. Україна і Росія: в тіні імперії чи інтелектуальне партнерство? // В. Скуратівський. Історія і культура. — К. : Українсько-американське бюро захисту прав людини, 1996. — С. 85–93.
15. Україна — Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин. — К. : Стило, 2001. — 476 с.
16. Шевченко О. К. Україна в дзеркалі російського державного міфу // Україна — Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин... — С. 334–359.
17. Дзюба І. М. Україна — Росія: протистояння чи діалог культур? // Україна — Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин. — С. 265–333.
18. Томпсон Е. Трубадури імперії: російська література і колоніалізм. — К. : Основи, 2008. — 368 с.
19. Зеньковский В. В. Русские мыслители и Европа / Критика европейской культуры у русских мыслителей. — Париж: YMCA Press, 1926. — 292 с.
20. Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества. — М. : Логос, 2001. — 408 с.
21. Кольев А. Н. Политическая мифология: реализация социального опыта. — М. : Логос, 2003. — 384 с.
22. Малахов В. Понаехали тут... Очерки о национализме, расизме и культурном плюрализме. — М. : Новое литературное обозрение, 2007. — 200 с.
23. Зеньковский В. В. Русские мыслители и Европа / Критика европейской культуры у русских мыслителей. — Париж: YMCA Press, 1926. — 292 с.
24. Там само.
25. Там само.
26. Там само.
27. Там само.
28. Лаку-Лабарт Ф., Нанси Ж.-Л. Нацистский миф. — Спб.: Владимир Даль, 2002. — 79 с.
29. Шевченко О. К. Україна в дзеркалі російського державного міфу. — С. 359.
30. Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма. — Вильнюс: ИМОИ, 1990. — 240 с.
31. Скуратівський В. Україна і Росія: в тіні імперії чи інтелектуальне партнерство? // В. Скуратівський. Історія і культура. — К. : Українсько-американське бюро захисту прав людини, 1996. — С. 85–95.
32. Там само.
33. Жижек С. Ирак: история про чайник. — М. : Практика, 2004. — 218 с.
34. Попович М. В. Нарис історії культури України. — К. : АртЕк, 1998. — 728 с.
35. Биро И. Нищета духа малых восточноевропейских государств // Венгерский меридиан / Журнал общественных наук. — 1991. — № 2. — С. 39–82.
36. Попович М. В. Нарис історії культури України. — К. : АртЕк, 1998 — 728 с.
37. Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. — Київ, Кембридж: Академія наук України / Український науковий інститут Гарвардського університету, 1991. — 80 с.
38. Усатенко Т. П. Українська національна школа: минуле і майбутнє. — К. : Наукова думка, 2003. — 285 с.
39. Дзюба І. М. Україна — Росія: протистояння чи діалог культур? // Україна — Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин. — С. 265–333.
40. Жижек С. Добро пожаловать в пустыню Реального. — М. : Худ. Журнал, 2002. — 159 с.

2.6. ПАРАДИГМИ РОСІЙСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Десь півтисячу років тому чернець псковського Трьохсвятительського Елеазарова монастиря Філофей у своїх посланнях — чи то великому князю Василю III, чи то його сину Івану IV (внаслідок підкресленої імперсональності російського середньовіччя хронологічні рамки життя й письменства псковського старця й досі залишаються невідомими) — вперше в російській історії ретельно виклав гадану їй спадкоємність щодо Риму: у зв'язку з катастрофою двох великих його державностей, давньою і ось тоді зовсім недавньою, візантійською, «Третім Римом» відтак стає Москва. Назавжди. У всьому світовому часі і просторі [1].

Характерним чином першого року тепер уже минулого століття тут, у Києві, з'являється фундаментальне дослідження (за академічним жанром — докторська дисертація) доцента В. Малініна, присвячена старцю Філофею і його посланням [2]. Автор той — типова постать київського, підкреслено консервативного (високофахового зрештою) академічного середовища (див. його, сказати б, мікромонографію про фундатора Києво-Печерського монастиря, преподобного Феодосія, що з'явилася, так само характерно, наступного, 1902 року) [3].

Ось такий хронологічно-ідеологічний сигнал у вигляді того київського півтисячолітнього ювілею амбіційного дебюту амбіційного ж російського державознавства, першопочатків відповідного російського самоосмислення, перших кроків до російської державницької самоідентичності.

За п'ять століть енергійних своїх зусиль у тому напрямі Росія нагромадила світоглядний (чи ж не «єверест») ідеологічних побудов, які мали, у напрямі саме апології, висвітлити стратегію її історії — саме як спадкоємиці найбільш авторитетного світового імперського минулого. Римського (власне римського і ромейсько-візантійського).

Отож, спробуємо подати тут — бодай скорочено — номенклатуру тих побудов, а власне «надбудов» над російською державною могутністю, реальною, а чи там, за кон'юнктурою реальної історії, уявною.

Десь невдовзі після послань старця Філофея постають — не виключено, що частинно під їхнім впливом — послання ж (памфлети) Івана IV, войовнича його політологія з її пафосом нічим і ніким не обмеженої московської автократії як спадкоємиці, за автором-царем, автократії вже не лише римської чи візантійської, а й навіть доримської. Аж давньоблизькосхідної [4]. Стилістично блискуча політична проза великого тирана, — за певними саме стильовими своїми ознаками, «проза диктована» [5]: отже, точна, ніби стенограма монаршої усної і внутрішньої мови, яка унікально віддає, з пера неведомих нам літературних секретарів-стенографів, страшний політичний стиль до краю розлютованого московського абсолютиста. Тут політична концепція вже не переповідається, а, сказати б, «з боку» немов розповідає сама про себе! Нагадуючи тим самим уже пізніші зразки таких політичних автобіографій, такої ж автопсії деспотизму (приміром «Моя боротьба» чи «застільні розмови» того ж автора).

Чи не рівно через сто років по тому після перших послань Івана IV, постає, ніби в продовження незмірних амбіцій того государя, ще більш амбітний, теократичний проект — «великого государя». Іншого: з 1657 р. це офіційний титул патріарха Никона. Проект, який мав за мету остаточно сакралізувати московську державу.

Зазвичай «ніконіанство» чомусь тлумачиться лише як явище особистих надамбцій московського патріарха (слов'янофіл Юрій Самарін, скажімо, прямо звинувачував його у спробі «заснувати в Росії приватний національний папізм»), але ж насправді у ньому тут проглядає амбіція самої держави, що в бурхливій своїй експансії відповідно прагне до так само надмірної, аж метафізичної своєї легітимації. «Ніконіанство» — то, так би мовити, кар'єризм не лише згаданого патріарха, а й самої тієї держави. Характерно, що титул Никона як «великого государя» з'являється вперше у «діянні» собору щодо приєднання «Малоросії» до московського царства (1653-й рік).

А проте Никонова сакралізація московської держави мала наштовхнутися на тоді вже неunikну потребу її секуляризації. У грандіозному своєму теократичному проєкті патріарх висунув усеохопну програму послідовної «візантійзації» московського царства, орієнтації його на «другий Рим», на православ'я в грецькій, отже, на думку Никона, у найбільш автентичній його редакції [6].

І теологічно, і філологічно, і інституційно Никонові реформи були орієнтовані саме на «греків», власне, на візантійську спадщину. Тоді як російська держава, в умовах повсюдного стрімкого наростання у тогочасному світі новоевропейського культурного потенціалу, вже постала перед потребою певного обмирщення, потребою адміністративних, технологічних, освітянських і т.д. реформ — саме у напрямі такого обмирщення. Відповідно «третій Рим» своє можуть відтак мав переповісти, сказати б, з візантійської на власне «римську» мову, більш адекватну пафосу тих реформ.

Так «перший Рим» у російському державному обігу і вжитку з немалою історичною швидкістю витіснив «другий Рим».

Ділова петровська епоха у новобудівельній своїй лихоманці по суті не залишила якихось цілісних історіософських текстів, які б автентично-літературно відрефлексували ту ніби несподівану переорієнтацію, грандіозну ідеологічну перебудову, що стала головною змістом епохи. Зрештою, не літературним, але саме таким емблематичним «текстом» стає сама новостворена столиця. Лише зовсім недавно авангардистська російська культурологія (передовсім в особі Юрія М. Лотмана і Бориса А. Успенського) до краю переконливо і водночас у бездоганно коректній науковій формі виявила в архітектурі, топографії, і в самій топоніміці Санкт-Петербурга щонайпослідовніше, аж чи не педантичне семіотичне наслідування «першому Риму». В його як дохристиянській, так і християнській редакціях.

Отож, російська державницька самоідентичність прагне відтак свої ідеологеми, весь корпус своїх новоуявлень вибудовувати на власне римському фундаменті. Трохи призабувши «Візантію». Таким чином, «перший Рим» у «третьому Римі», у петровському його дебюті, міститься ніби імпліцитно і лише нині «відчитується» сучасною наукою, спеціальними її, переважно семіотичними, методами.

А проте дивним чином дослідники політичної історії тодішньої Росії пройшли повз величезну суму власне літературних текстів післяпетровської епохи, залишивши їх чомусь цеховому літературознавству. Текстів, які з надзвичайною послідовністю експлікують-маніфестують політичну стратегію країни. Йдеться про російську двірцеву оду XVIII століття — від ломоносовської «Оды блаженныя памяти государыне Анне Иоанновне на победу над турками и татарами и на взятие Хотина 1739 года» до вже державінських рядків, написаних в останніх роках того століття, рядків, що так шокували Маркса (він, зазвичай, цитував їх в оригіналі):

*Но что тебе союз, о Росс.
Шагни — и вся твоя вселенна.*

Двірцева ода XVIII століття — то ніби версифікована, заримована політологія епохи, політологія, що подає гранично ідеалізований суспільний пейзаж «третього Риму», головних його (переважно експансіоністських) устремлінь, творить довжелезну портретну галерею провідних його адміністративних і військових функціонерів. І, зрозуміло, самих автократорів. У своїй образності ця ода містить повний репертуар найважливіших політичних жестів новоствореної імперії, весь її загальний політичний стиль. І саме в ідеалізованій тональності.

Схоже, що в тому столітті це був найбільш поширений і найбільш адекватний жанр самоосмислення російського могуття, тодішнього самопочуття «третього Риму». (Зазначимо, що згадані вище державинські рядки були написані невдовзі після появи у власне Римі загону російських військ) [7]. Невипадково подальша політична поезія країни — зрозуміло апологетичного спрямування — від Пушкіна і Тютчева аж до Маяковського — у своїй неунікній пам'яті жанру чи не обрядово зберігала певні інтонації, саму загальну структуру тієї оди.

Початок же XIX століття позначений появою твору, що в ньому, мов у єдиному світоглядному фокусі, зійшлися всі попередні зусилля російської імперської самоідентичності — від старця Філофея аж до згаданої петербурзької поетичної версії цієї самоідентичності. Колосальна ж «История государства российского» Карамзіна унікально поєднує в собі те, що та епоха називала суто «прагматичною історією» і риторично-стилістично добре оформлену апологетику «нового Риму», його послідовну — дванадцятитомну — ідеалізацію. Карамзінське тут неприховане неприйняття терористичного режиму Івана IV приховане — недавнього деспотизму імператора Павла, — цих, на думку історіографа, «єдино тільки двох тиранів, на всю російську історію», двох ніби винятків у ній, лише підкреслювало ту апологетику.

Карамзінська модель вітчизняної історії стала основою не лише всіх подальших «прагматичних історій» російської науки, а й апологетичного державознавства всіх його пізніших версій (включно аж до радянської епохи; власне, до всіх у ній модернізованих редакцій войовничого російського націоналізму — і офіційного, і неофіційного). Впадає в око надзвичайно цілісний, дивовижно єдиний, справді наскрізний світоглядно-семантичний синтаксис вищеназваних ідеологічних витворів, ідеологічних продуктів російської самоідентичності всіх її згаданих тут періодів. Створені ніби в дуже різних жанрах ідеологічної творчості, вони разом з тим зводяться до одного й того ж світоглядного знаменника — до безберегої ідеалізації російської потуги. Ця риса притаманна і всім подальшим ідеологічним побудовам, за новочасним «терміном», «імператорської цивілізації», а чи «петербурзької».

А проте невдовзі у цій цивілізації розпочалися певні структурні і безструктурні зміщення. Та ще й незрідка кризового характеру. 1818-й рік, коли були видані перші вісім томів карамзінської історії, то ніби зеніт петербурзько-імператорського могуття. За кілька років до того російські війська ввійшли в Париж, а російський монарх, за пізнішим висловом Пушкіна, став «главою царей». І в тому ж 1818-му мала місце, при всій своїй ексцентричності, вельми сигналістична за своїм характером російська спроба приєднати до того могуття... Сандвічеві (нині Гавайські) острови [8].

Але ж тоді у петербурзькому надорганізмі разом з тим проступають перші ознаки майбутньої системної його кризи (вельми характерно, що дія гоголівських гіперкритичних «Мертвих душ», за деякими хронологічними ознаками, відбувається десь саме 1818-го). Того року у країні, в умовах напівконспірації, швидко інституалізується військова (офіцерська) опозиція — у багатозначному синхронному

поєднанні з першими солдатськими бунтами (на Україні, на Слобожанщині; явище, після давніх стрілецьких бунтів, в Росії перед тим небачене).

Отож, після відомої спроби воєнної революції 1825 р., а по тому після революції польської, після нових, ще грізніших солдатських бунтів уже поряд із самим Петербургом (і, напевне, після грузинської, так званої «царської змови»), імперія постала перед нагальною необхідністю вже зовсім нової своєї апології, відтак за своїм характером суворо директивної, а не якоїсь там літературно-абстрактної. Апології, що мала бути, сказати б, адміністративно «спопуляризована», мала б найвищий державний статус — уже як поліційно-примусової.

Так виникає перша в історії російської абсолютистської ідеології гранично чітко відрефлексована її концепція, призначена для повсюдного і обов'язкового її поширення, саме для примусового, адміністративно-поліційного її тиражування. Так звана «тріада Уварова», міністра освіти, за своїм характерним світоглядним родоводом, колиш літератора-«карамзінста» (і взагалі інтелектуала із оточення Ніколая Карамзіна).

Уваровська тріада — то ніби індуктивне узагальнення всієї попередньої імперської ідеологічної суми — від згаданих перших її спроб і ось до доби літературного та іншого патрона Уварова. Доби Карамзіна. «Православ'я» — «самодержавство» — «народність» — ось компоненти-паролі цієї тріади, які, у напрямі свого повсюдного та ще й саме примусового вжитку, гранично спрощували автентичний характер явища, що їх вони ідеологічно означали. Православ'я тут постало переважно у своєму суто офіційно-службовому, безжалібно одержавленому, «безпатріаршому» вигляді, у стані повного упокорення, — після своєї відомої інституційної «синодальної» катастрофи, цілковитої несамостійності, що мала місце в епоху Петра (серед іншого, у відповідь на самі лише тоді обережні розмови про можливість обрання нового патріарха, цар аж розірвав комір своєї куртки, вихопив по тому із піхов кортика, і вдаривши себе в груди, закричав: «Ось вам патріарх!»)

Самодержавство ж тріади, зрозуміло, було тут представлено як абсолютно безальтернативне, ніким і нічим неконтрольоване джерело абсолютної ж влади, представлене як ніби-то найбільш довершений, найбільш позитивний політичний продукт національної волі і взагалі національної історії.

Народність же, за рішучим визначенням історика Александра Пипіна, означала тут зовсім не етнографію, а всього-навсього кріпаччину... Як нібито теж найбільш позитивний коагулянт національно-історичного процесу.

І от упродовж майже чверті століття чи не все суспільне життя країни категорично мало підлягати постулатам цієї тріади, піднесеним до рангу державної ідеології, котрі, за офіційним своїм статусом, не підлягали не те що будь-якій ревізії чи рефлексії, а просто навіть будь-якому обговоренню, в напрямі тих, постулатів, уточнення.

Водночас видається очевидним, що всі ті уваровські постулати являють собою не що інше, як украй елементарне, аж вульгаризоване резюме всіх попередніх російських офіційних побудов: від доби династії Калит до карамзінської авторитарної філософії національної історії. Побудов, зведених Уваровим до рівня саме елементарних, просто-таки примітивних гасел.

А між тим, принаймні, інтелектуальна ревізія і цих гасел, і взагалі всієї апологетики попередньої ідеологічної суми вже починалася, разом з тим необхідно здійснюючись на тлі, як видавалося, безперечної державної могутності Росії, могутності, яка аж до перших поразок імперії у так званій Східній (Кримській) війні не підлягала сумніву (власне не мала підлягати сумніву) [9].

Отже, «слов'янофільство» і «західництво» (як перші сигнали цієї ревізії). Ці дві підкреслено неофіційні доктрини, які десь з початку 1840-х міцно ввійшли в інтелектуальний вжиток російської громадськості (власне, певних, хоча й нечисленних, але доволі впливових, справді високоінтелектуальних середовищ). Діалектичний парадокс нескінченної, вкрай напруженої і, здавалося б, світоглядно безкомпромісної полеміки між слов'янофілами і західниками (головна семантика російської культури славнозвісних «сорокових років») полягає, схоже, в тому, що і слов'янофіли, і західники вели ту полеміку на одному й тому ж, сказати б, соціологічному ґрунті: на ґрунті тогочасного, здавалося б, уже зовсім безмежного російського всемогуття. Але дуже по-різному інтерпретуючи те всемогуття — у напрямі тоді вже помічених у ньому дефектів.

Слов'янофільство і західництво перебували у ситуації своєрідного дзеркального двійництва, саме «дзеркальної» взаємної ідеологічної симетрії. Слов'янофільство у своєму апофеозі вітчизняної величі водночас вбачало її фундаментальний дефект у наявності в ній неорганічного там «європеїзму». Цього, на думку слов'янофілів, національно шкідливого продукту шкідливої ж «революції Петра» (пушкінський вислів). Західники ж, навпаки: колосальний недолік тієї величі вбачали передовсім у недостатньому там «європеїзмі». Вважаючи за потрібне продовжити-поглибити ту «революцію». Не зупиняючись перед необхідністю ненасильницького введення у вітчизняний обіг ліберальних інститутів, цих продуктів і французької, й інших ліберальних революцій Заходу.

Відповідними ж були і рецепти обох партій — і слов'янофілів, і західників — до бажаної терапії могутнього, але вже хворого національного організму..

Дуже характерно, що сам суб'єкт згаданої величі — переважно в особі провідних осіб найвищої петербурзької адміністрації — і до тих рецептів, і до самих їхніх авторів, до самого слов'янофільства і західництва поставився не просто стримано, а просто-таки вороже... Велич та у свідомості своєї справді безприкладної «докримської» фізичної потуги не мала щонайменшої потреби у будь яких корективах до неї... [10].

Невипадково, що «процес» 1847-го року над київськими кирило-мефодієвцями мав, серед іншого, і таку урядову мету: дати поліційно-попереджувальний сигнал московським «слов'янам» (термін із тогочасного жандармського жаргону) — як одnodумцям «слов'ян» київських(?!), з огляду на їхню слов'янську опозиційність.

Більше того. Наступного, 1848-го року в Зимовому палаці, після перших повідомлень про лютневу революцію в Парижі, за свідченням історика Солов'йова, з години на годину із жахом чекали телеграфного повідомлення з Москви... про тамтешнє повстання «слов'ян». Наступного ж, 1849-го, у Петербурзі (внаслідок схожого страху) звели на ешафот найбільш активних тамтешніх західників.

Локальна в Криму, але, однак, тотального значення для всього приховано кризового державного організму воєнна його поразка у Східній війні, зрештою, струснула той організм настільки, що відтак недавня офіційна ідеологія ідеального стану цього організму відразу стала історичним антикваріатом. І слов'янофільські, і західницькі претензії до тієї ідеології одразу стали загальним місцем суспільного життя. Постійно у ньому висловлюючись — у безлічі «жанрів» того життя. Від молоді, але вже доволі «масової» преси до академічної царини.

Разом з тим належить відзначити, що правлячі еліти країни, аж до їхньої остаточної катастрофи у лютому 1917-го, вочевидь так і не виробили після ганебного краху уваровської тріади бодай якоїсь справді цілісної, чітко окресленої ідеології, цілісної

ж стратегії своєї влади. «Імператорська цивілізація» останнього свого піввіку перебувала виключно тією чи тією адміністративною тактикою, свого роду тими чи тими імпровізаціями в напрямі цієї тактики. При цьому очевидно, що в ній бралися до уваги — але доволі безсистемно, кон'юнктурно, незграбно у режимі саме бюрократичних експромтів — ті чи ті елементи і слов'янофільського, і Західницького проекту до гаданого оздоровлення країни.

Радянська історична наука, що функціонувала в атмосфері лише певної наскрізної ідеології, доволі наївно у своїх дослідженнях доби вже декадансу «імператорської цивілізації», її епілогу, намагалася віднайти у ньому так само наскрізні ідеологеми, якусь типологічно схожу з радянськістю цілісність, бодай штучну. Якої там насправді не було.

Починається всеохопна ерозія цієї цивілізації на різних її ділянках і поверхах — і так само руйнуються її ідеологічні підвалини. Схоже, що ідеологічна мішанка тієї епохи і є головною ознакою останньої. Дивним чином ця мішанка ще не стала необхідно центральною семантикою вже новочасних історичних досліджень, адже насправді вона просто-таки кидається в око. Російський ландшафт 1861–1917 рр. вражає саме тією, як пізніше виявилось, вибухонебезпечною еkleктикою.

З одного боку, юридично емансиповане селянство. Що його звільнення перед тим так очікували і західники, і слов'янофіли — і катастрофічна економічна невлаштованість цього звільнення, з другого.

Масова армія, загальна військова повинність, колись аж омріяна «європеїстами» — і архаїчний, суто становий принцип у формуванні офіцерського корпусу (а особливо морського).

Спершопочатку «великих реформ» — справді демократичний, саме європейського рівня суд. А далі із нього поступово вилучаються фактично всі політичні справи — і по тому доходить уже, наприкінці царствування Александра II, до «надзвичайних польових судів».

З одного боку, той же Александр II погоджується на скликання «Земського собору», цього російського, сказати б, передпарламенту, — а з другого, згадані його «великі реформи» чи не поспіль руйнуються його наступником, Александром III, у його «контрреформах» [11].

Стрімко підвищується інтелектуальний рівень університетської і взагалі інституалізованої науки і освіти — і разом з тим їхня сфера, їхнє місце у суспільстві штучно звужується, бюрократично герметизується, зазнає жорстокої класово-станової ізоляції.

Тогочасна російська етнологія вперше в історії країни подає етнографічно точну, сказати б, «карту» безчисленних її народів і народностей, а проте вони як були, так і залишалися без будь-якої історичної перспективи, залишалися об'єктом, ба навіть просто іграшкою, безнастанного бюрократичного свавілля.

Пореформена Росія спорадично, але в тих своїх періодах вибухає непересічною індустріальною активністю — але без будь-якого, бодай частинного облаштування «робітничого питання». Як зрештою, і без політичного забезпечення тогочасного менеджера.

Місцева «земська» самодіяльність готова до масштабніших, усе більш ефективних своїх дій — і відразу ж її призупиняє в тому напрямі то місцева, а то і центральна бюрократія.

Російський монарх, зважаючи на стрімке наростання воєнної загрози у світі, з огляду на все частіші імперіалістичні інциденти в ньому, влітку 1898 запропонував

скликати всесвітню пацифістську нібито «конференцію роззброєння». І відразу ж після «Гаазської мирної конференції 1899 р.» оточення цього монарха розпочало в Китаї брутальну і справді імперіалістичну інтригу, яка й закінчилася російсько-японською війною.

Драматичну номенклатуру цих суперечностей пізньоімператорської цивілізації можна і доконечно треба продовжувати. «Котел, який ось-ось може вибухнути, за розгубленим висловом батька того монарха, Александра III, після прослухання поліційного меморандуму про стан речей у його імперії. Де, саме за станом цих речей, вже не залишилося амбіційних цілісних ідеологічних систем, а був лише легіон ідеологів, кожен із яких висував свою, підкреслено персоналізовану версію суспільного порятунку. Зі зрозумілою претензією на її універсальність.

Треба віддати належне саме персональній своєрідності тих ідеологічних проєктів, незрідка аж віртуозно-інтелектуально розроблених їхніми авторами. Лев Толстой. Константін Леонтьєв. Дмитрій Менделєєв. Ніколай Михайловській. Ніколай Данілевській. Владімір Солов'йов. Молодий Владімір Ульянов, який ще не став тоді Леніним. І так далі.

Ми навмисно беремо світоглядно дуже несхожі, аж антагоністичні постаті згаданого пізньопетербурзького «епілогу». Кожна з яких постає безумовно емблематичною з огляду на глибину пропонованих ідей, на глибину ж відповідної аргументації, але при суспільно обмеженому її резонансі. Переважно гурткового, ба навіть сектантського характеру. Це стосується і «толстовців», і піонерів марксизму з оточення Плеханова; і шанувальників Леонтьєва чи його антагоніста Солов'йова, що їх усіх можна було обрахувати на пальцях; і оточеного загальною неприязню Данілевського; і характерної багаторічної «безвісті», що в ній тоді перебував Ульянов, по тому вже Ленін.

Взагалі царствування Александра III і його сина позначене не лише згаданою інституційною та іншою у тому ж напрямі ерозією, а й ерозією спеціально ідеологічною — у розумінні відсутності творення і поширення всеохопних світоглядних систем. У ті роки в Росії з'явилися безліч коментарів — чи там усіх інших інтелектуальних жанрів — до інтерпретації слов'янофільства чи західництва, але вже поява, за тих історичних умов, доктрин такого обсягу і такого ж розголосу була вже неможлива.

Відповідним чином пізньослов'янофільська апологія російської державної моці (як і ніби-то протилежна їй, традиційним західництвом породжена нова версія російського лібералізму) — постали надбанням переважно тих чи тих гуртків, переважно станово-дворянських, а невдовзі ж чорносотенно-різничинних, у першому випадку, вузькоінтелегентських — у другому.

Події 1905 року частинно змістили той ідеологічний пейзаж країни, перетворивши ті політично фактично «клуби» на вже політичні партії (чи принаймні, на їх імітації). Офіційна ж ідеологія насправді ідеологією як такою не була і, отже, перебувала — без особливого успіху безсистемними «позиками» то у слов'янофілів, то у західників доби їх інтелектуального розквіту, «позиками» у вигляді тих чи тих своїх інституційних жестів. То «реакційних», то «ліберальних». Перед Першою світовою спроби до створення бодай навіть почасті модернізованої офіційної ідеології взагалі припиняються. Александр Блок, видатний поет і ще зовсім неоцінений проникливий історик, написав про 1911-й, з якого і починається, за словами іншого поета, «некалендарне двадцятье століття»: «Наконец осенью в Киеве был убит Столыпин, что знаменовало окончательный переход страны из рук полудворянских, получиновничьих

в руки департаменту поліції» [12]. Себто тієї інституції, що її ідеологічні установки завжди необхідно вкрай елементарні.

Ось такою і ввійшла «імператорська Росія» в автентичне двадцяте століття, у 1914-й його рік. Позбувшись — чи не цілком — офіційно-ідеологічного начала на користь адміністративно-поліційного, бюрократично-волонтаристського.

Царствування останнього російського імператора просто вражає своєю світоглядною порожнечою, ідеологічним вакуумом там, де мало бути бодай якийсь світоглядне підґрунтя цього царствування...

Ідеологічна творчість у країні — всі напрямки цієї творчості — стала, так би мовити, суто приватною справою окремих інтелектуалів, як справді сильних, так і геть малоприслужних для цієї царини. Партії ж — теж усіх напрямів — займалися майже виключно біжучою політичною прагматикою, тримаючись осторонь від справді серйозного теоретизування. Замінивши його, за відомим лєнінським терміном, «партійною літературою». Отож, не диво, що двірцеві кола світоглядно перебувалися наївною, аж дуже вторинною містикою, а кола політичні, рішуче всіх їхніх кольорів, — поверховою публіцистикою.

Єдиний, справді серйозний ідеологічний жест, на який зважився імператорський уряд фатального для нього 1914-го року — жест символічно-топонімічного характеру: перейменування Санкт-Петербурга на Петроград.

А проте після 1861-го року — а відтак уже аж до наших днів — у російській ідеології всіх її стадій і напрямів має місце вельми примітна її риса, яка видається нині чи не головною у тій ідеології: *рано чи пізно, але всі її елементи, навіть, здавалося б, рішуче антагоністичні, вкрай неувзаємнені — входять у той чи той синтез поміж собою, становлять з часом об'єктивну діалектичну єдність.*

Ось саме так і трапилося з давнім проектом російської величі, з півтисячолітньою тепер легендою «третього Риму». Оточена звідусіль різними інтерпретаціями, передовсім слов'янофільською і західницькою, вона, починаючи вже із шістдесятих років позаминулого століття, постає свідком того, як ті ідеологічні антагоністи у своєму герці, разом з тим, немов герої «Гамлета» у своєму, раптово міняються своїм озброєнням, своїми постулатами, самими своїми рецептами до збереження тієї величі.

Наприкінці 1860-х праве крило слов'янофільства стає також і праворадикальним, позичаючи у «європеїстів» ідею зовсім неліберальних інститутів, а радикальної ж за своїми засобами політичної революції (приміром, гурток генерала-ідеолога Ростислава Фадєєва та їхніх однодумців). Слов'янофіл Юрій Самарін, не криючись, на загал називав їх — «наші консервативні революціонери».

...На початку 1880-х «консервативні революціонери» навіть фактично вже приступили до створення підпільної політичної партії саме праворадикального штибу (так звана «Священна дружина»). То вже була епоха, коли провідний публіцист правого табору Катков (Владімір Солов'йов називав його «Немезідою слов'янофільства») уперше дав російському суспільству наочні уроки аж до скандальності незалежної журналістики (а зазвичай то ж було прерогативою ніби ліберальних і взагалі «лівих» кіл), немалим накладом читаючи нотації у своїх передовицях найвищим адміністраторам імперії. Не особливо обминаючи навіть самого імператора.

У звільненій від отоманів Болгарії послані туди з Петербурга «слов'янофіли» особливого гатунку підкладали бомби своїм політичним противникам — не менш вправно від народовольців...

Чорносотенство ж початку ХХ століття взагалі бере на озброєння саму тактику революційного насильства з усіма його кривавими аксесуарами. Але не лише револьвери і бомби. Ленін-Ульянов восени 1913-го пише: «У нашому чорносотенстві є одна надзвичайно оригінальна і надзвичайно важлива риса, на яку звернено не досить уваги. Це — темний мужицький демократизм, найгрубіший, але найглибший...» [13]. Себто те, що революційне народництво вважало «своїм», несподівано перекочувало в антагоністичний йому політичний табір! У специфічне праве яacobінство (взагалі-то надзвичайно поширене явище в усьому історичному ландшафті ХХ з його санкюлотами не лише «зліва», а й «справа»).

Зрештою, схожий діалектичний парадокс мав місце і в ідеологіях, які обрядово посилались на «західництво». І на сам Захід як такий. Не забуваймо, що свого часу біографічно-парадоксально Достоєвський, а чи скажімо, його майбутній видавець Катков, розпочинали саме як західники (перший як «радикальний» у тому відношенні; другий же, як «поміrkований»), а по тому от перетворилися на носіїв цілковитої протилежності своїй молодості.

Словом, наприкінці 1900-х — на початку 1910-х має місце, здавалося б, зовсім несподіваний вольт російського лібералізму. Ленін-Ульянов у своєму фейлетоні назвав емблематичний збірник-маніфест того табору — «Вехи» — «енциклопедією» ліберального «ренегатства». Насправді ж ішлося не про якоесь «ренегатство», а про глибоку світоглядну перемену в ліберальному таборі, у вчорашньому послідовному «західництві», яке у тій політичній кон'юнктурі, із завязаного полеміста з автократією швидко перетворюється на палкого апологета російського державництва. То ще й у тій же балканській географії, що зазвичай супроводжувала апологетику «третього Риму» — чи не з часів старця Філофея і патріарха Никона, цих дуже послідовних «візантиністів» (мілюковська конституційно-демократична риторика, а особливо часів Першої світової). Словом, згадане особливе «двійництво» двох фундаментальних російських доктрин саме парадоксально закінчується перед Першою світовою і по тому розпочинається особливе взаємопроникнення їхніх світоглядних структур.

Інша річ, що сама ж урядова «російська велич» не особливо цікавилася ні тими доктринами, ані ось їхнім узв'язненням (звідси згадана світоглядна «распутінська» порожнеча пізньої імперської навіть уже не стратегії, а тактики).

У продовження таких узв'язнень у російській ідеології, у її «правиці», не зайве спостерегти по-своєму схожу — хоча й ніби-то «ліву» — морфологію більшовизму. А власне його особливу генеалогію, що в ній виразно проступають теж два начала, які і дали йому таке інтенсивне історичне життя впродовж минулого століття. Начала ті — ніби найнижчі, але тому й найглибші шари і «європеїзму», і автохтонних російських ідеологій. Родовід більшовизму за своїм генетичним кодом об'єднує і найрадикальніші, рідше вже неліберальні виміри європейської соціалістичної ідеї, з одного боку, і так само радикальні напрями російсько-народної альтернативи «ліберальному» Новому часові. Ще раз нагадаємо ленінську характеристику чорносотенства: «темний мужицький демократизм, найгрубіший, але й найглибший».

По суті, більшовизм об'єднав у своєму походженні західництво і слов'янофільство, але десь уже поблизу їхніх зовсім геркулесових стовпів, найрадикальніших їхніх меж і течій. І знов-таки довкола — хай і до краю перетворених на марксистську колоду — уявленнє про вітчизняну велич. Невипадково все ж таки московський більшовизм ціною неймовірних жертв, але просто-таки з казковою історичною швидкістю поновив «третій Рим» фактично у всьому його попередньому територіальному форматі! І не випадково ж відтак провідні ідеологічні побудови російсь-

кого Зарубіжжя від перших його генерацій і далі відтак орієнтувалися на цю ультра-революційними засобами відреставровану імперську велич.

Майже водночас, на порозі 1920-х, виникають там специфічні емігрантські версії і західництва (зміновіховство), і слов'янофільства («євразійство») [14]. Попри свою вже ніби аж обрядово історією засвідчену несхожість, вони з дивовижною послідовністю демонструють історичну ж свою спадковість щодо «давніх» основоположних доктрин російської ідеології, — власне, ті ж дві версії у тій рефлексії на фізичну потугу держави, на її «третьоримські» контури, дві оптичні редакції індуктивного погляду на ту міць.

За «зміною віх», що резонує з історичним західництвом, стоїть параліберальне переконання в необхідності певної «європеїзації» такої потуги і переконання ж у неунікності — принаймні, у майбутньому — такого процесу, переконання у прийдешніх його успіхах. Збулося. Але коли?

За «євразійством» же новоствореній російській могутності належить, бодай знову-таки з часом, позбутися «західницьких», «неорганічних», геть «чужих» для неї компонентів (передовсім європейсько-соціалістичної складової пореволюційного режиму), залишивши по тому «все інше», революцією ж набути.

Обидві течії, а особливо євразійство, використати для своїх побудов величезний доказовий матеріал різного гатунку. І як колись, тепер уже в Кремлі, а не в Петербурзі, російська надвлада не дослухалася тих аргументів.

Уся сторожа «зміни віх» повернулася з еміграції на батьківщину, щоби зблизька спостерігати її гадано швидко ліберально-європейську еволюцію. Не дочекавшись того, всі вони, останні західники, невдовзі загинули у черговому шквалі сталінського терору.

Так само євразійці, останні слов'янофіли (хоча тепер уже з азійським, ісламським і навіть монгольським акцентом), теж приготувалися терпляче чекати перемін, відповідних їхнім побудовам, у радянській надструктурі.

Але зовнішня розвідка останньої облаштувала у цьому випадку такі нещадні інтриги, такі віртуозні провокації, що подальше функціонування цієї, здавалося б, останньої з останніх версій слов'янофільства виявилось просто неможливим.

Здавалося б. Але відтак, з висоти вже поточної хронології, належить визнати, що вся подальша пореволюційна історія Росії, запізнюючись, але з неймовірною послідовністю пішла назустріч прогнозам, а чи швидше футурології і «зміновіхівців», і євразійців.

Рівно через сімдесят років після перших їхніх збірників-маніфестів розпочинається тектонічний зсув російсько-радянського ґрунту. Аж емблематична репліка президента Російської Федерації у вересні 1991-го: «Соціалізм і комунізм викинуті на смітник світової історії». По тому розпочинається очевидна присутність у радянській російській історії найістотніших складових обох згаданих ідеологій, їхня конкуренція, незрідка вкрай гостра ба навіть нещадна. А їхнє можливе майбутнє узв'язнення? Ніхто ще не може відповісти на це питання. Відповідний процес й нині триває, заповнюючи весь простір злободенної російської політики, аж до останніх її жестів.

Зазначимо, що попри свій ніби-то антагонізм, обидві ідеології аж марновірно знов-таки орієнтуються саме на традиційне російське всемогуття всіх його історичних виконань. А власне — на поновлення цього всемогуття після недавньої, після сталінської його тотальної кризи. Зрозуміло, що останнє слово історією тут ще не

сказане, і, обачно, слідом за долею і змінюючих, і євразійців, схоже, належить утриматися від будь-яких прогнозів, а особливо хронологічних.

Р. С. Варто лише додати, що Україні як суверенному новотворенню світової історії у всіх вищезгаданих побудовах місця нема, а є лише прагматично-евристичне, у напрямі ділової геополітики, раціональне-ірраціональне розуміння її присутності на політичній карті.

«Но что тебе союз, о Росс...»

Використані джерела та література

1. Масленникова Н. Н. К истории создания теории «Москва — третий Рим» / Труды отдела древнерусской литературы. Т. 18. — М.; Л., 1962.
2. Малинин В. Н. Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания. — К., 1901.
3. Малинин В. Н. Преподобный Феодосий, основатель Киево-Печерского монастыря. (Чтение, предложенное в Киевском религиозно-просветительском обществе 10 марта 1902 г.) / Труды Киевской духовной академии. — 1902. — № 5. — С. 64–87.
4. Див. про це у ст.: у зв'язку з фільмом Ейзенштейна «Іван Грозний» Іванов В. В. Из заметок о строении и функциях карнавального образа / Проблема поэтики и истории литературы: сб. ст. к 75-летию научно-педагогической деятельности Михаила Михайловича Бахтина. — Саранск, 1973. — С. 37–53.
5. «Диктована проза» — термін, введений у сучасний обіг відомою літературознавицею Лідією Чуковською.
6. Загальну характеристику тогочасного московського духовного ландшафту див. у нашій ст.: «Мир есть книга»: к 350-летию со дня рождения Симона Полоцкого // Литературная газета. — 1979. — 19 декабря.
7. Див. про це у нашій ст.: Іван Котляревський, суперник Вергілія / У кн.: Іван Котляревський. Енеїда; пер. с укр. В. А. Потаповой. — Санкт-Петербург: Вита Нова, 2008. — С. 403–416.
8. Див. про це у нашій ст.: Непутевые заметки о Гавайских островах // Столичные новости. — 1999. — 29 июня — 6 июля.
9. Див. про це у нашій ст.: Об одной забытой войне // Столичные новости. — 2001. — 11–17 декабря.
10. Див. про це у циклі блискучих робіт видатного польського історика ідей Анджея Валізького.
11. Див. про це у нашій ст.: К 120-летию аварии российского парламентаризма // Столичные новости. — 2002. — 30 июля — 5 августа.
12. Александр Блок. Стихотворения (из «Предисловия» к поэме «Возмездие»). — Л.: Сов. писатель, 1955. — С. 524.
13. Из ст. «О чорносотенстве», тоді ж надрукованої; див.: Ленин В. И. Сочинения. Т. XVI. — С. 641–642.
14. Конспективний виклад історії, культур-філософії і провідної персонології євразійства. Див. у нашій ст., написаний на основі багатой євразійської колекції Женевського університету: Євразійський синдром // Політична думка. — 1995. — № 2–3 — С. 81–88. А також у польському часописі: Colquima Communia. — Lublin. — № 1 (68). — 1988. — S. 75–84.
15. Узагальнення цієї проблеми див. у нашій ст. Pour une typologie des relations culturelles russo-ukrainiennes // Cahiers du Monde russe. — Genève, 1995. — Vol. XXXVI (4) Octobre — decembre. — P. 40.

ЧАСТИНА ІІІ

СТРАТЕГІЧНИЙ ВИБІР УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ СПІЛЬНОГО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСТОРУ

© О. Шморгун

3.1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІРИ

Щодо змісту конкретних механізмів і навіть концептуальних засад антикризової стратегії, яка допомогла б одночасно розв'язати безпрецедентне за складністю завдання — подолання в Україні нищівної соціально-економічної кризи та здійснення оптимального переходу від тоталітаризму до постіндустріалізму — уже двадцять років точаться неперервні дискусії.

Зокрема, виникає цілком логічне питання: чому, попри те, що практично всі українські «реформатори» клялись на вірність західним ліберальним цінностям, а рецепти лікування давали найкращі західні експерти, вони не спрацювали і «ми маємо те, що маємо»?! Нас наполегливо переконували, що потрібно лише «вийти з тупика історії», «розпочати все з чистого аркуша» і, «побачивши світло наприкінці тунелю», нарешті почати будувати нормальне цивілізоване життя: «священну» приватну власність, багатопартійність, систему поділу влад, загальну виборчу систему та інші елементи «громадянського суспільства». А форсована приватизація, лібералізація зовнішньоекономічної діяльності і так звана фінансова стабілізація миттєво запусають в Україні ринкові механізми і приведуть до створення середнього класу переважної більшості заможних громадян.

Одна з гіпотез, покликана дати відповідь на ці запитання, яка останнім часом лунає все частіше, полягає в тому, що, мовляв, західна допомога не спрацювала, оскільки від самого початку був, як-то кажуть, не в коня корм. Адже цінності приватної власності і здатність до економічної мотивації за законами ринку не можуть виникнути в менталітеті надто швидко. Саме тому західному суспільству для становлення капіталізму знадобились понад триста років, за які воно пройшло довгий шлях від первісного кримінального накопичення капіталу до сучасного постіндустріалізму шляхом повільної еволюції, що виключає будь-які грандіозні соціальні експерименти типу радянського. Але в такому разі перспективи України (і взагалі «країн, що розвиваються») хоча б колись побудувати справді цивілізоване суспільство стають відверто примарними.

Тому виходить, що побудувати Європу в Україні для нас начебто так само реально, як було славнозвісному барону Мюнгаузену реально витягти себе з багнюки за волосся разом із конем. Адже для того, щоб по-справжньому запрацював ринок, уже потрібно мати повноцінний середній клас, який, своєю чергою, повинен мати високий рівень життя.

Більше того, будь-які політичні партії залишатимуться фіктивними, якщо в країні не існує соціальних груп (класів), що прагнуть захистити свої економічні інтереси і з цією метою делегують своїх представників до парламенту, висувають претендентів на посаду, точніше на місію, Президента.

І взагалі, для активної участі в політиці, реалізації своїх демократичних прав і свобод просто необхідно мати вільний від боротьби за виживання час, чого через злидні сьогодні не мають більшість українців. Отже виходить, що ми потрапили

у зачароване коло: не маємо належного рівня демократії, бо надто бідні, а бідні тому, що не маємо політичної та економічної демократії.

За відсутності належної матеріально-технологічної і соціальної бази, ментальних стереотипів протестантської етики й інститутів демократичної самоорганізації, справжніх інститутів ринкового суспільства, ми потрапляємо у майже безвихідну пастку історії. Але в такому випадку єдино можливим виходом для українців залишається максимальна консервація нинішньої ситуації й фактична відмова від докорінного оновлення пануючої квазіеліти. Адже за офіційною версією нинішніх заможних можновладців за роки перебування при владі і керівництві приватизованої ними ж економіки вони вже достатньо «наїлись» і тепер можуть трохи і про державу подбати. А ось ті, хто ще не був при владі, дорвавшись до державної годівниці, знову розпочнуть нещадну боротьбу в дусі все тієї ж червоногвардійської атаки, але тепер уже не «на», а «за» капітал, ще більше дестабілізуючи ситуацію.

Оскільки досвід помаранчевої революції начебто незаперечно засвідчив, що саме президентська передвиборча кампанія максимально розпалює політичні пристрасті, найкращим варіантом такої «стабілізаційної» стратегії буде прийняття поправок до Конституції з метою обрання президента у парламенті. При цьому недостатньо розвинений поділ влад можна буде компенсувати олігархічним поділом влади між пануючими кланами і чекати поки поступово, майже непомітно у наступних поколіннях бандити перетворяться на бізнесменів, як це вже колись було в Британії і США

Недаремно більшість із нинішніх привладних політиків тяжко зітхає про те, що пройшло ще надто мало часу для того, щоб побачити переваги лібералізму над комунізмом, і що, мовляв, для становлення в Україні повноцінної демократії потрібен час поміркованого прагматичного вибудовування якісно нових державних інституцій завдовжки за життя хоча б одного покоління.

Отже, в сьогоднішній Україні виникла зовсім не революційна, а, навпаки, — контрреволюційна ситуація, за якої «верхи» вже не можуть, але хочуть жити по-старому, а «низи» вже не хочуть, але можуть, точніше вимушені жити по-старому.

На тлі повної нездатності реформувати країну тими різномасштабними політичними силами, які декларують себе як націонал-ліберали, все сильніше відчувається ностальгія за відносно стабільним радянським минулим, що її на пострадянському просторі підігрують так звані ліві сили, представники яких заявляють, що тільки позбавлений деяких «волонтаристських» недоліків соціалізм типу сучасного китайського може допомогти вивести країну із глибокої економічної та духовно-світоглядної депресії. Адже, за їх версією, радянське суспільство, створивши потужну індустріальну базу, перемігши у Великій Вітчизняній війні, відбудувавши зруйноване народне господарство, нарешті досягнувши величезних успіхів уже в добу НТР, продемонструвало величезний мобілізаційний потенціал.

Про начебто величезний творчий потенціал комунізму, який, до того ж, найкраще відповідає російському менталітету і який Захід просто не дав повністю реалізувати, пишуть у своїх роботах водночас західний і російський дисидент О. Зинов'єв («Кінець комунізму», «Западнізм») та відомий російський дослідник С. Кара-Мурза («Радянська цивілізація»). Більше того, існують серйозні дослідження, в яких саме поставленим авторитарні «бюрократично-авторитарні» режими оцінюються як такі, що мають найбільший мобілізаційний потенціал форсованого розвитку [1].

Ще за радянських часів у багатьох підручниках можна було прочитати, що велику економічну депресію США подолали, використовуючи досвід соціалістичного

3.1. Концептуальні проблеми стратегії розвитку України: європейський та загальноцивілізаційний виміри

планового будівництва в СРСР, а французький економічний дирижизм часів президентства Ш. де Голля і, тим більше, багатолітній експеримент Китаю зі здійснення «великого стрибка» пов'язані саме із застосуванням соціалістичних принципів планової директивності в душі радянської командно-адміністративної системи.

В останні роки існування СРСР була дуже популярною ідея так званої конвергенції – зближення західної ринкової і радянської етатистської (багато західних фахівців, і небезпідставно, називали її державно-капіталістичною), моделей суспільно-економічного розвитку. Такі думки ще в середині минулого століття висловлювали відомі соціологи й економісти: Дж. Гелбрейт, П. Сорокін, М. Леонтьєв.

Щодо мобілізаційного потенціалу СРСР, то насправді тут все набагато складніше за міфи, що сьогодні активно впроваджуються у масову свідомість на тлі ностальгії за радянським минулим, викликаним безпросвітним сучасним. Проблема в тому, що насправді радянська система мала, якщо можна так висловитися, тотально антимобілізаційну спрямованість, адже нещадно придушувала будь-яку іновачивність і відповідальність людини.

Однією з безсумнівних причин нашої сьогоднішньої нездатності перейти від формально проголошеної незалежності до реального статусу повноцінної європейської нації-держави є саме тоталітарний спадок. Адже саме тоді, роками і десятиліттями, під девізом «незамінних у нас немає» людина перетворювалась на сталінський гвинтик, а все нестандартне, ініціативне, непересічне нишилось.

Безпосереднім логічним наслідком становлення тоталітарної системи було те, що під ідеологічними брэндами про диктатуру, а потім провідну роль пролетаріату насправді більшою мірою практикувалась диктатура саме люмпен-пролетаріату. Адже в «країні рад» внаслідок багатолітнього гниття Російської імперії зсередини, а також страшної соціальної катастрофи Першої світової війни і соціальних зламів форсованої індустріалізації і колективізації, відбулася шалена декваліфікація і маргіналізація величезних верств населення. Навіть так званий культ особи в дійсності був культом сірості, пересічності. Невипадково Л. Троцький дуже влучно назвав Й. Сталіна геніальною посередністю, підкреслена функціональна безликість якої лише відтіняла страшну анонімну силу створеної ним «командно-адміністративної системи», кар'єрне зростання в якій знаходилося у прямо пропорційній залежності від аморальності, лакейської запопадливості та творчої невиразності.

Усією своєю манерою поведінки Й. Сталін, який мав прізвисько «Хазяїн», немов демонстрував, що в країні, якою він править, панує культ не особистості, а безособовості – гігантського державного механізму, що працює, як конвеєр відлагодженої автоматизованої фабрики. Причому «генеральний секретар» – лише головний гвинтик чиновник, тобто дослівно «людина посади». А «масам», «суспільним елементам», «трудовим колективам» за допомогою ідеологічної обробки на рівень підсвідомості вбивалися тези: «ініціатива підлягає покаранню», «там на горі видніше», «не висовуватись», «наша справа маленька» тощо.

Перемога народу у Великій Вітчизняній війні фактично не завдяки, а всупереч існуючій системі, дозволила зберегти до середини 60-х років інерцію віри не стільки в комунізм, скільки у власні сили. А потім соціалізм нарешті переміг «остаточно і незворотно», ставши «зрілим». Закінчився великий соціальний експеримент «проведення в життя лінії партії», внаслідок якого дійсно було створено «нову людину». Цього «гомо советікуса» історик-публіцист І. Буніч у своїй блискучій

книзі «Золото партії» також називає «людиною байдужою», підкреслюючи, що попри очевидну «перевагу» — повну атрофію власної гідності, готовність навіть вмерти, не пручаючись злочинній владі — вона мала «невеличкий» недолік: в принципі не могла творчо й ефективно працювати.

Репресії призвели не тільки до загибелі і еміграції найобдарованіших, а й до того, що в країні поступово запанувала загальна антитворча атмосфера, прекрасно передана у творі О. Бека «Нове призначення», що, своєю чергою, різко знизило кількість і якість творчих здобутків у галузі науки і мистецтва; стало головною причиною її неминучої загибелі. Саме тому навіть загальнодержавні програми розвитку і вдосконалення освіти, насамперед спрямовані на забезпечення технологічного прориву в галузі ВПК, змогли лише загальмувати, але не зупинити загальну духовну деградацію радянського суспільства, що позначилася в тому числі й на програші СРСР не просто в гонці озброєнь, а у змаганні технологій і темпах НТП взагалі. Саме вищезгадана сірість і злюмпенізованість і «кадрів, які вирішують все», і «мас» була головною причиною неминучого розвалу СРСР та тенденцій до антитоталітарного реформування всередині цієї системи. Економічна неефективність і зростаюча сировинна експортна залежність — лише наслідки закономірного переходу до етапу зрілого або розвинутого соціалізму — брежневського застою.

Внаслідок вищезгаданих пертурбацій вчорашній «гегемон» проявив вже не просто заідеологізованість, а буквально *заідеологізованість* свідомості. Інакше в Україні початку дев'яностих просто не вдалось би провести ваучерну псевдоприватизацію під обіцянки перетворити українців на власників однієї п'ятдесятидвохмільйонної (1/52 000 000) частки народного добра або «розвести» населення на трастових обіцянках миттєвого збагачення тощо. Тому коли нас зараз закликають повернутися назад до «світлого радянського минулого», звинувачуючи незалежність України у всіх смертних гріхах, то хочу заперечити, що головні наші негаразди обумовлені тим, що ми і зараз продовжуємо труїтися трупною отрутою сірості, байдужості, зневіри, нерішучості, рабської запопадливості, котрі культивувалися протягом десятиліть і не мають нічого спільного з українським характером.

Але складність пошуку адекватної нашим проблемам антикризової стратегії полягає в тому, що і ліберальна ідеологія, яка багатьма і зараз пропагується як панацея від всіх наших загальнодержавних негараздів також, виявилась абсолютно неефективною з погляду свого антикризового потенціалу. Це дуже важливо врахувати саме тому, що видатні західні мислителі, такі як Ф. фон Гайек, («Дорога до рабства»), Л. фон Мізес («Лібералізм», «Бюрократія»), К. Поппер («Відкрите суспільство та його вороги»), М. Фрідмен («Капіталізм і свобода»), Ф. Фукуяма на першому етапі своєї наукової діяльності («Кінець історії»), Дж. Сорос («Радянська система довідкритого суспільства», «Про глобалізацію», «Утвердження демократії») побудували свої концепції безальтернативності лібералізму як найбільш ефективної ідеології і навіть світоглядної парадигми, що розкриває творчий потенціал особистості в добу НТР на протиставленні комунізму і нацизму. Причому останній зі згаданих, Дж. Сорос, незважаючи на те, що напередодні уже написав книгу з недвозначною назвою «Криза сучасного капіталізму», в наступній праці «Про глобалізацію» дає вичерпну характеристику всеохоплюючого неоконсервативного лібералізму, фактично оцінюючи введене ним самим поняття «ринкового фундаменталізму» як синонім глобалізму в позитивному сенсі: «Власне, цей погляд є переважаючим принаймні в англomовному світі. Я назвав його *ринковим фундаменталізмом*. Він стверджує, що розподіл ресурсів найліпше доручити

3.1. Концептуальні проблеми стратегії розвитку України: європейський та загальноцивілізаційний виміри

ринковому механізмові, а будь-яке втручання в дію цього механізму зменшує ефективність економіки. Судячи із критеріїв ринкового фундаменталізму, глобалізація виявилася дуже успішним проектом» [2].

Саме тому особливо необхідно підкреслити, що з погляду системного аналізу базових мотивацій людської діяльності в сучасну епоху попри зовнішню непримиренну протилежність існує зовнішня концептуальна близькість і навіть тотожність між граничним лібералізмом і комунізмом в його радянському соціалістичному варіанті. Попри свою позірну антиномічність вони, хоч як це не дивно, за Г. Гегелем «абстрактно тотожні», вони лише два боки однієї медалі.

Насправді протилежність ліберальної парадигми в її екстремістських проявах неототалітарного типу як цивілізаційної альтернативи комуністично-тоталітарній знеособленості лише позірна. На цей дивовижний на перший погляд феномен давно звернули увагу видатні дослідники. Ще В. Плеханов, М. Бердяєв, М. Вебер, В. Парето, В. Винниченко, В. Липинський попереджали про те, що за термінологією останнього комуністичні «нераціональні бюрократи» або просто «кочовики» лише зовні протилежні представникам «золотих мішків», «анонімного капіталу», «плутократії» і тому за принципом зриву різьби надто закрученої гайки, максимальне одержавлення й комуністичний культ зрівнялівки у бідності, що гвалтує людську природу, неминуче обернеться фетишем збагачення саме за всяку ціну, культом тепер уже шаленого споживацтва. Причому ініціаторами чергового грабування награваного стане «пануючий клас», вищі партійні функціонери, які конвертують владу у власність.

Відомий російський дослідник С. Булгаков цілком слушно називав більшовицький соціалізм капіталізмом навиворіт, «соціал-буржуйством» (сьогодні точніше було б сказати — комунолібералізмом), адже «можна визнати правду соціалізму, як заперечення неправди капіталізму... але поряд з тим треба бачити і його обмеженість, і його неправду, котра є також грубе відтворення обмеженості й неправди капіталізму. Соціалізм вірить разом з капіталізмом, що людське суспільство будується тільки на економічному інтересі... Для соціалізму людина є грошовий мішок, пустий або наповнений, так само, як і для капіталізму» [3].

Спорідненість між комунізмом та лібералізмом тонко підмітив видатний представник гуманістичного психоаналізу Є. Фромм: «Соціалізм і комунізм дуже швидко перетворились із руху, метою якого була побудова нової людини, в рух, ідеалом якого став буржуазний спосіб життя для всіх. А загальним еталоном чоловіків і жінок майбутнього зробився буржуа. Передбачалось, що багатство і комфорт у підсумку принесуть безмежне щастя» [4].

Далеко не випадково закон випереджаючого зростання потреб було сформульовано ще в межах «політекономії соціалізму», а головним завданням «нового» ладу було «наздогнати і перегнати Америку» саме за обсягами виробництва найелементарніших матеріальних благ, тобто комунізм, де працюють по можливості, а отримують за потребами, фактично і мислився як західне «суспільство масового споживання».

Важливо зазначити, що тоталітарному комунізму та ультралібералізму однаково притаманний і космополітизм. Адже тези типу «пролетар не має своєї вітчизни» або «пролетарі всіх країн, єднайтеся» і віра у всесвітню революцію, що створить загальносвітову фабрику уніфікованого життя, прекрасно корелюється з екстремістсько-космополітичними гаслами часів наших «реформ» типу «ринок і в Африці ринок», «красиво жити не заборониш», «спочатку ковбаса, а потім свобода» тощо.

Красиво жити справді не заборониш – особливо чужим коштом. Тому вже згадувана меркантильність і установка на первинність так званих матеріальних благ (за К. Марксом – «базису» по відношенню до «надбудови», тобто «вторинних» духовних потреб) закономірно породжує бажання у тих самих керівників ТНК використати своє монопольне становище для збагачення, узурпувавши сферу розподілу вироблених товарів у глобальному масштабі.

Споживацтво, яке буквально культивує ринковий капіталізм, найпослідовніше втілюється у економічній теорії засновника утилітаризму І. Бентама («Захист лихварства»), який навіть винайшов моральну «арифметику щастя», яка начебто полягає в тому, що «мораль у найзагальнішому розумінні – це вчення про мистецтво спрямовувати дії людей таким чином, щоб виробляти найбільшу суму щастя». Як відомо, в основу доктрини І. Бентама, що ототожнює корисність і користь, покладено принцип, що звучить наступним чином: «доброчинний вчинок є правильний розрахунок, а вчинок аморальний – розрахунок неправильний». Це саме та формула, яка свідчить про перехід капіталізму від веберівської протестантської етики трудового аскетизму до стану, за якого, за словами К. Маркса, не існує такого злочину, на який не пішов би цей капітал у гонитві за власними надприбутками.

Не випадково, шукаючи альтернативний відчуженій формі капіталу «ідеальний тип» суспільного устрою в епоху НТР, видатні представники гуманістичного психоаналізу, такі як В. Франкл, піддали сумніву універсальність піраміди життєвих мотивацій А. Маслоу, яка є нічим іншим як психологізованою формою абсолютизованої марксівської тези про первинність економічного базису та вторинність духовної «надбудови», що їй фактично закладено у спосіб життя сучасних розвинених країн Заходу. Нагадаю, А. Маслоу сформулював головний принцип будь-якої творчої мотивації таким чином: «Людина, яка потребує їжі, безпеки, любові та поваги, скоріше за все, буде бажати їжі сильніше за все інше» [5]. Або ще жорсткіше: «У нас ніколи не виникне бажання створювати музику або будувати математичні схеми... якщо наш шлунок порожній, або ж ми всі помираємо від спраги, або якщо нам загрожує наближення катастрофи, або якщо нас ненавидять» [6]. Насправді історія людства незаперечно свідчить про те, що людина заради своїх переконань не тільки здатна бути нонконформістом, а й продовжувати творити, як той же В. Франкл, навіть будучи в'язнем нацистського концтабору.

В основі спорідненості двох радикальних ідеологій знаходиться механістичне бачення соціуму, де сталінська логіка («немає людини – немає проблеми») за допомогою сучасних інформаційно-комп'ютерних засобів промивання мізків підміняється лише позірно протилежним: «немає проблем – немає і людини». Адже ще видатний представник сучасного антиутопізму О. Такслі справедливо зазначав, що сучасна західна людина переконана в тому, що живе в абсолютному вільному суспільстві, насправді, замість радянського «гвинтика», поступово перетворюючись на комп'ютерний «чип» [7] (це слово, як відомо, в українській мові є синонімом дурня).

Саме із цієї причини так званий неоконсервативний курс, або те, що Дж. Сорос називає ринковим фундаменталізмом (сьогодні автор цього поняття, яке має відверто реакційний зміст, уже й сам вживає його у негативному сенсі, для означення особливого виду тоталітаризму), цілком зіставний за своїми руйнівними наслідками з комунізмом і нацизмом [8]. Спільний родовід радянського тоталітаризму

3.1. Концептуальні проблеми стратегії розвитку України: європейський та загальноцивілізаційний виміри

й тоталітарного лібералізму, попри абсолютизацію держави першим та надання їй похідного значення від волі особистостей, які її утворюють, другим, – у розгляді людини передусім і виключно як «людини економічної», а економіки – як сфери не лише провідної для суспільного розвитку, а й вичерпної для нього.

Тому зовсім не випадково оголошені в Україні на початку незалежності начебто антикомуністичні так звані радикальні ринкові реформи не тільки не стали протилежністю суцільному радянському одержавленню або етатизму, а виявилися цілком логічним продовженням багаторічної практики комуністичного будівництва в дусі оспіваного в пролетарському гімні «Інтернаціоналі» руйнування всього світу вщент, а хрестовий похід проти комунізму очолили колишні ж партійні функціонери, які утворили авангард так званих ринкових реформ, які проходили в дусі червоногвардійської атаки але не «на», а «за» капітал. Причому техніка побудови демократії також була знайомою, цілковито в дусі радянського гасла «залізною рукою затягнемо світ у світле майбутнє».

Отже, від перестановки доданків сума не змінюється: трансформація люмпен-комуніста в люмпен-ліберала (із хама – в пана) насправді не призводить до жодних суттєвих змін. Ось чому в Україні в процесі скоріше не державотворення, а державо-спотворення, під гаслами про нагальність повернення від комунізму до нормального капіталізму і виник комуно-ліберальний кентавр, по суті антисуспільний устрій, створено особливу систему антиекономіки і антиполітики. В Україні виникла соціальна структура буквально поставлена з ніг на голову: люмпен-пролетаріат, покидьки, оспівані М. Горьким у пісесі «На дні», опинились на самій її верхівці: справді за комуністичним гімном – «хто був ніким, ті стали всім».

Після розпаду СРСР ніякого власне пострадянського простору не виникло, а виник скоріше неорадянський. Що ж до начебто небезпеки націоналізму в Україні, то в даному випадку йдеться лише про імітацію націоналізму, який насправді в Україні, принаймні в тому сенсі, в якому називали себе націоналістами Т. Рузвельт, Ш. де Голль, з його завою «Франція – єдина мета мого життя» або творець німецького економічного дива Л. Ерхарт, який своїм девізом обрав слова Бісмарка «віддай всього себе служінню своїй Вітчизні!», поки що так і не з'явився.

І в цьому сенсі наші так звані ліві і так звані радикальні ліберали, створивши жупел небезпеки націоналізму, насправді самовіддано воюють із вітряними млинами. Не випадково відомий автор «Уявленої спільноти» Б. Андерсон підкреслює, що ототожнення патріотизму з расизмом неприпустиме саме тому, що це підриває мобілізаційний потенціал сучасних спільнот [9].

Історія розвитку економічно розвинених країн не тільки Заходу, а й Сходу в ХІХ–ХХ ст. незаперечно свідчить про можливість безпрецедентних за масштабами соціально-економічних проривів, які суттєво покращують не тільки стандарти споживання, а і якість життя мільйонів людей. Причому в контексті пошуку шляхів подолання в Україні глибокої системної кризи особливо важливо врахувати, що післявоєнна Японія, Китай, «далекосхідні тигри», які спромоглися на так звані «економічні дива», одночасно долали вкрай важкі системні кризи, що впритул підводили ці країни до катастрофи загальнонаціонального масштабу.

Йдеться про корпоративно-солідаристську модель економіки та суспільного устрою загалом – одночасно як безумовний антипод і різноманітних абстракцій постіндустріалізму та так званого «стійкого розвитку», і державницького соціалізму. Саме завдяки послідовній реалізації принципу корпоративізму, який є ефективнішим не тільки в галузі економіки й освіти, а й за «американський спосіб життя».

Японія у 1980-ті роки вийшла на перше місце у світі і за темпами економічного розвитку загалом, і за обсягами виробництва товарів та послуг [10].

Після розпаду СРСР багато науковців стверджували, що при реформуванні колишнього радянського суспільства необхідно орієнтуватися саме на зразки корпоративізму східного типу (Японія, Китай). Зокрема, торкався цього питання і відомий український дослідник Б. Гаврилишин у книзі «Дороговкази в майбутнє», написаної ним на основі однієї з доповідей Римському клубові. У ній він подає три базові системні моделі потенційного соціально-економічного, політичного й культурного розвитку з погляду інноваційної ефективності кожної з них: індивідуалістично-конкурентну та егалітарно-колективістську системи цінностей і альтернативну їм обом модель домінування «групово-кооперативних» цінностей. Із першим «ідеальним типом» дослідник пов'язує насамперед американську модель «ковбойського капіталізму», з другим – радянську статистську модель, що насправді являла собою тотально одержавлений капіталізм, а із третім – передусім суспільний устрій сучасної Японії. Йдеться саме про класичну корпоративну модель, у межах якої «суспільна ієрархія, відданість, поважність, покірність і схильність до добровільного підпорядкування... слугували національним цілям, стимулюючи сучасну продуктивну виробничу діяльність. ...Після поразки у війні зазначені традиційні стимули доповнилися патріотичними мотивами, потребою японців «стати на ноги», відновити національну самоповагу шляхом досягнення економічної переваги над іншими народами» [11]. Причому оцінка автором європейської моделі розвитку як близької до східної, «консенсусної» (а не американської), на мою думку, відповідає дійсності.

Проблема, однак, полягає в тому, що вказані переваги солідаристсько-корпоративної моделі у межах неоліберальної ідеології було затавровано як принципово застарілі – ледь не як рудименти середньовічної цеховості. Доводилася їхня інноваційна неефективність в умовах постіндустріальної епохи, а успіхи існуючих корпоративних економік оголошувалися тимчасовими й перебільшеними. За такого підходу архаїчною може видатися сама спроба в рамках корпоративної моделі відроджувати якийсь «облагороджений» духовний та навіть, певною мірою, екзистенційний націоналізм держави як єдиної родини – в епоху, коли власне національний суверенітет, на перший погляд, стає анахронізмом. Адже у сучасних умовах транснаціональні корпорації можуть здаватися виконавцями почесної місії подолання «віджилих» національних перепон. Аналогічно до того, як свого часу наймолодші нації через упровадження ринкових відносин ламали вертикальні цехові та станові ієрархії й різноманітні територіальні бар'єри феодального суспільства.

Представники неоліберально-неоконсервативного ідейного поля навіть типову європейську модель держави з її орієнтацією на практику масштабних централізованих програм соціальної підтримки схильні вважати такою, що не виправдала себе. Мовляв, і вона стала неефективною в умовах деіндустріалізації (що нібито підірвала самі засади корпоративного устрою) та глобалізації економічного простору. Як аргумент проти національного корпоративізму розглядається й становлення мережевих суспільних структур, які кристалізуються на основі планетарної інформаційно-комп'ютерної та електронно-фінансової мережі. Внаслідок цього, як вважається низкою західних дослідників, сучасні неокорпоративістські проекти позбуваються своєї світоглядної основи, побудованої на встановленні сталої колективної ідентичності у процесі «переживання» спільних етнонаціональних цінностей.

3.1. Концептуальні проблеми стратегії розвитку України: європейський та загальноцивілізаційний виміри

Однак насправді така версія розвитку подій не просто не відповідає дійсності, а викривлює її в інтересах певних транснаціональних сил. Останні вдало використовують міфологізацію і навіть свого роду «сакралізацію» глобальної економіки як ширму для здійснення нееквівалентного обміну товарами та ресурсами на користь західної світової «метрополії». Натомість, усе більше західних і азійських аналітиків відкидає відомий веберівський постулат про неможливість досягнення трудової мотивації ринкового типу в рамках позапротестантської етики традиційних релігій Сходу [12]. Більш того, відомий дослідник П. Бергер, проаналізувавши етнокультурні виміри японської ментальності, дійшов висновку: східний світогляд цілком спроможний породити ринкову мотивацію, що її зазвичай ототожнюють лише із західним способом мислення [13].

Зауважимо, що насправді *корпоративний принцип цивілізаційної самоорганізації і на Заході, і на Сході не тільки не відповідає жодному з відомих різновидів політичного тоталітаризму, але за низкою своїх сутнісних характеристик протилежний їм*. Адже як італійський фашизм, так і, тим паче, німецький нацизм, маючи у своєму зародку ознаки корпоративної моделі, надалі пішли шляхом побудови командно-адміністративної системи, цілком зіставної із комуністичною радянською (про це попереджали, зокрема, такі видатні мислителі, як О. Шпенглер, Е. Юнгер, Е. Трельч, Ю. Евола та ін.). Особливу цікавість у цьому зв'язку являє собою праця відомого консерватора Ю. Еволи «Фашизм: критика зправа», який ретельно проаналізував ті позитивні корпоративні і солідаристські виміри, завдяки яким Італії за правління Б. Муссоліні вдалося досягти значних економічних успіхів на тлі збільшення соціального захисту і єднання праці і капіталу [14], а Німеччині не тільки здійснити у 30-ті роки ХХ ст. економічне диво, а й, маючи незмірно менші людські, матеріальні ресурси порівняно із СРСР, Британією з її величезними колоніями, а головне США, довгий час більш ніж успішно вести війну на два фронти. Автор відзначає, що головна вада цих режимів полягала не в тому, що вони будувались на засадах корпоративно-солідаристського суспільного устрою модерного національного типу, а в тому що вони були *недостатньо націоналістичні* [15]. Як тут не згадати надзвичайно цікаву працю талановитого українського соціолога М. Сціборського «Націократія», написану в 1935 р., в якій він провидицьки попереджав про небезпеку виродження суспільних моделей італійського фашизму та німецького нацизму в тоталітарний державний капіталізм (на кшталт СРСР) [16].

Що ж до версії, за якою всі негаразди Японії обумовлені її відходом від неоліберального курсу, нав'язаного свого часу США, і поверненням до начебто архаїчного корпоративізму в дусі мілітарно-самурайських забобонів, то насправді наприкінці 1980-х років надзвичайно тісна інтеграція Японії до глобальної системи розподілу праці *спричинила втрату значної частини корпоративно-інноваційного потенціалу і небувало зростання бюрократичної корупції (яка не лише на пост-радянському просторі, а й у США та Європі стала зворотним боком спекулятивного ліберального монетаризму)*.

Успіхи форсованого розвитку економіки в режимі «економічного дива», обумовлені застосуванням саме корпоративно-солідаристських принципів самоорганізації не просто економіки, а й усього суспільства, одним із наслідків яких стала колосальна зовнішньоторговельна експансія Японії та, відповідно, величезні фінансові накопичення японських компаній і приватних осіб, явно запаморочили голову японській правлячій еліті. У результаті цього було прийнято рішення використати ці ресурси не для продовження постіндустріальної економічної

і технологічної модернізації, а для виходу на світові фінансові ринки і придбання закордонної власності: «Відмова держави від функцій регулювання призвела до того, що японські банки й фінансові структури стали орієнтуватися на коротко-терміновий прибуток у спекулятивних операціях... Залучення коштів на ринок цінних паперів відбувалося стрибкоподібно – від 29 трлн єн у першій половині 1980-х рр. до 70 трлн єн у 1989 р... До 1990 р. японці цілком легально вивезли з країни капітал на загальну суму 311 млрд доларів; причому на частку США припадало 136 млрд доларів; із них левова частка пішла на закупівлю облігацій та інших цінних паперів... За розрахунками російського дослідника І. Лебедева, якщо на початку 80-х років на розвиток матеріального сектору йшло приблизно 60% залучених коштів, то в другій половині – лише 16%. Звідси й «прокол» цієї «мильної бульбашки» у 1990 р.» [17].

Таким чином можна зробити незаперечний висновок: фінансові кризи в Японії початку й кінця 1990-х рр. пов'язані не з корпоративно-мобілізаційною моделлю пришвидшеного розвитку, а, навпаки, із принциповим відходом від неї у напрямку неоліберального або неоконсервативного курсу [18].

Тут слід ще раз підкреслити, що суспільним ідеалом корпоративізму є забезпечення максимальної єдності у розвиткові особистісного й соціального начал (це надзвичайно актуально для деконсолідованих пострадянських держав), за якого підвищення твого власного добробуту і якості життя (а в кризових ситуаціях – і виживання) нерозривно пов'язано з долею професійної корпорації, яка, своєю чергою, детермінована процвітанням батьківщини. Ідеться не просто про суто функціональну роль будь-якого окремого учасника в економічній або політичній управлінській ієрархії, а про особливу індивідуальну місію з виконання свого обов'язку як члена певної спільності – як на рівні корпорації-фірми, так і корпорації-держави. При цьому лідер у рамках максимально неформалізованих відносин реалізовує свій статус не на підставі посадових повноважень, а на основі особистого харизматичного авторитету Вчителя, до цього часу традиційного для Сходу. Це дозволяє підлеглому перевершити самого себе, вийти за межі власних можливостей, а отже діяти в режимі не підпорядкування, а максимальної розкритості й удосконалення своєї індивідуальності як співробітника і соратника одночасно в системі корпоративного «братства». Інакше кажучи, справжня корпоративна солідарність забезпечує максимальну самовіддачу кожного індивіда на основі не лише різноманітних психологічних методик «розвитку людських ресурсів», а й альтруїстичних світоглядних мотивів вищого порядку. Тому в цьому своєму сенсі корпоративність *безпосередньо пов'язана зі спільною відповідальністю буквально кожного суб'єкта корпоративної структури, де він є незамінним на своєму місці* (у соціалістичній же системі гасло було зворотне – «незамінних у нас немає», а в ліберальній, відповідно, – «кожний за себе, один Бог за всіх»). Кожен член суспільства-корпорації виконує унікальні функції при досягненні поставленої мети – значущої не так з погляду індивідуального економічного інтересу, як у плані особистісної самореалізації.

За такого підходу традиційні постулати соціальної державності, втілені в поняттях «держава добробуту», «єдність праці й капіталу» тощо, набувають якісно нового звучання. Вони наповнюються новим додатковим сенсом, пов'язаним не просто із забезпеченням соціальних гарантій, а з необхідністю консолідації на загальнонаціональному та локальному рівнях. А етнокультурна ідентичність у цьому разі, зокрема, виступає головним мотивом і каталізатором подолання спокуси і над-

3.1. Концептуальні проблеми стратегії розвитку України: європейський та загальноцивілізаційний виміри

мірної майнової диференціації неоліберального й крайньої зрівнялівки етатистського типів. Очевидно, корпоративність і солідаризм як базові принципи організації політичних і економічних інститутів не могли б існувати без наявності модерної націоналістичної консолідації, базованої на готовності жертвувати приватними інтересами заради загальних.

Проте багато авторів ліберального напрямку недооцінюють саме національно-патріотичні складові корпоративізму і солідаризму. Подібну помилку робить, наприклад, Ф. Фукуяма в одній із своїх останніх і найбільш цікавих робіт «Довіра». Слід зазначити, що сьогодні цей автор переглянув свою ультраліберальну позицію часів написання «Кінця історії» і тепер обстоює позиції «сильної держави», підкреслює ефективність бізнесу і суспільного устрою, побудованого на неформальних ціннісних мотиваціях навіть в економічній сфері. Ф. Фукуяма слушно зауважує: для того, щоб стали можливими такі форми поскапіталістичної економічної організації як, наприклад, довічний найм робочої сили в Японії в режимі саме неформальної, не оформленої у вигляді юридично значущого контракту домовленості між працею і капіталом у рамках принципу корпоративізму, необхідно, щоб у країні існував особливий духовний клімат, атмосфера взаємної довіри, що в дійсності означає здатність до максимальної консолідації суспільства, заснованого на постматеріальних цінностях. Автор справедливо підкреслює, що в США та Європі, де панує ліберальний індивідуалізм, що має свої витoki у протестантській мотивації, та культ правової держави з її акцентом на формально-правовому регулюванні виробничих відносин, цьому перешкоджає практика юридично зафіксованих трудових договорів [19].

Однак насправді та стратегічна мотивація, яку він гранично абстрактно і навіть дещо наївно називає «довірою», в дійсності є нічим іншим як *формою сучасного корпоративно-солідаристського націоналізму*. Справді, без створення особливого способу суспільного життя, типу суспільного устрою, за якого вся держава перетворилась на своєрідну корпорацію або своєрідне солідарне загальнонаціональне братство, пов'язане не скільки кровними, скільки духовними зв'язками, домінанта неформальних міжособистісних стосунків неможлива. Але це зовсім не означає, що подібний корпоративний устрій можна будувати за аналогією із сучасними економічними ТНК, пропонує автор моделі України як держави-корпорації — «Третього Гетьманату» І. Каганець [20]. Цей момент дуже важливо взяти до уваги саме тому, що сучасне «політекономічне» трактування корпорації як акціонерного товариства, як організації, створеної «...для захисту інтересів і привілеїв учасників», в рамках якої «...окремі акціонери не несуть відповідальності за її дії» [21], *протилежне справжньому корпоративізму в соціологічному сенсі цього поняття, що передбачає персональну відповідальність за спільну справу*.

Що ж до начебто-наявної принципової несумісності цивілізаційних моделей Сходу і Заходу, до чого схиляються багато дослідників, то тут також не все так просто. Проблема не в тому, що вони в принципі несумісні в силу власної неповторної етнічності, а в тому, що належать різним стадіально-цивілізаційним типам світогляду [22]. А новітня корпоративно-солідаристська система посткапіталістичного типу формувалась у процесі міжцивілізаційного синтезу (що було просто неможливо до епохи Нового часу, коли, за К. Марксом, історія набула статусу всесвітньої), завдяки якому зацікавленість європейськими традиціями солідаризму, християнського соціалізму, анархосиндикалізму стимулювала творчі пошуки японських суспільствознавців: «В Австрії чи Німеччині сама соціально-політична

організація немов була націлена на реалізацію ідеї неокорпоративізму, чому сприяло довге правління соціал-демократичних партій, які традиційно близькі до профспілок і прагнуть проводити узгоджену з ними політику стосовно асоціацій підприємців» [23].

Солідаристський аспект цієї стратегії, започаткований О. Контом, розробляли Ш. Ріст, Л. Буржуа («солідаризм»), Ш. Морас («інтегральний націоналізм»), К. Ренер («ордолібералізм»), Г. Марсель («християнський соціалізм»), Е. Муньє («персоналізм»), П. Сорокін («творчий альтруїзм»). Ось чому деякі дослідники фактично погоджуються із Б. Гаврилишиним і, якщо й не вважають японську модель найефективнішою, то принаймні протиставляють її ліберальному плюралізмові, еталоном якого є сучасні США. А європейську практику переважно непрямого індикативного державного втручання в економіку часто прямо називають *корпоративною*. «Існує корпоративний (європейський) варіант, за якого у держави більш активна господарська роль. Вона спирається на сприйняття соціальних відносин як основи економічного обміну. Це робить не неприпустимими, але необхідними нормативні обмеження у вільній грі ринкових сил. Висловлюючись коротше, суспільні норми для європейців важливіші, вищі за значущістю, аніж егоїстичні особисті інтереси» [24].

Тому твердження про пріоритет в азійській моделі поведінки економічних агентів і фактичну невідтворюваність етнонаціональної специфіки Сходу в умовах інших країн не можна трактувати буквально. Хоча, справді, етнічні характеристики країн Сходу та Заходу при реалізації загальнодержавної корпоративно-солідаристської стратегії різняться в силу відмінності самих ціннісно значущих етнічних пріоритетів кожної нації, але *самі змістовні аспекти поведінки людей, які живуть за принципом служіння обов'язку, а не тільки приватного інтересу, універсально ідентичні* [25].

Не будемо забувати і про величезний модернізаційний вплив Європи на Японію з часів проникнення на її територію португальської ієзуїтської місії, потім активне запозичення системи освіти Британії, Франції, Пруссії на етапі індустріальної модернізації. Нарешті, зовсім не випадково на етапі формування підмурків вже власне посткапіталістичного ладу після ознайомлення делегацією японських високопосадовців із досвідом державотворення практично всіх розвинених країн Заходу, вони визнали типологічну спорідненість із етнонаціональними традиціями *Японії моделі саме соціально-корпоративної бісмарківської держави*. Слід також врахувати, що самі по собі етнонаціональні символи для формування патріотичної мотивації корпоративно-солідаристського типу не є унікальними для Китаю та Японії і вже давно використовуються на практиці в європейських неокатолицьких традиціях християнського соціалізму. Ось чому відомий фахівець у галузі ринкової конкуренції М. Портер розрізняє механізми функціонування зовнішніх і внутрішніх ринків в американській моделі й моделі, що, на думку автора, однаково притаманна Німеччині та Японії. Так, за його спостереженнями, на зовнішньому ринку провідна роль у рамках американської моделі належить оборотному капіталові, а німецько-японської — спеціалізованому, з явно корпоративним ухилом [26].

Більш того, аналізуючи внутрішній ринок, автор підкреслює, що основною установкою американської моделі інноваційного розвитку є максимізація прибутку, а японо-німецької — «гарантування корпоративної позиції». Як бачимо, тут знов-таки легко проглядається вищезазначене протиставлення формально ліберального

3.1. Концептуальні проблеми стратегії розвитку України: європейський та загальноцивілізаційний виміри

космополітичного лібералізму європейсько-азійській моделі розвитку. Щоправда, те, що зазвичай називають «європейським корпоративізмом», є ближчим радше до напівліберальної моделі змішаної економіки, тоді як власне азійська модель має класичні корпоративні риси.

Про типологічну спорідненість соціальних інститутів і навіть традиції Японії і Німеччини пишуть і сучасні російські дослідники [27], а також вже згадуваний Ф. Фукуяма у книзі «Довіра».

Якщо ж звернутися до європейського досвіду ефективних реформ, що проводилися в умовах катастрофічних криз і носили не просто радикально перетворюючий, а, до певної міри, стадіально-інноваційний характер (швидкий перехід від класичного індустріалізму до постіндустріалізму), то в першу чергу необхідно згадати історичний досвід Німеччини на чолі з Л. Ерхартом і К. Аденауером у процесі її оновлення після Другої світової війни і Франції після важкої загальнонаціональної кризи п'ятдесятих років ХХ ст. і приходу до влади генерала Ш. де Голля.

При цьому вражає подібність концепції реформ, які проводили видатні німецькі і французькі лідери. Суть цієї концепції полягає в реалізації принципу «третього шляху», в межах якого долались крайнощі і недоліки граничного ринкового лібералізму і граничного директивного етатизму і, водночас, використовувалось все корисне, що є в механізмі ринкової самоорганізації і управлінні економікою дотичними індикативними методами (так званий французький дирижизм). Причому в обох випадках – французькій «системі участі» і німецькому «лібералізму порядку» – йшлося не просто про особливу модель реформ, а фактично зміну пануючого суспільного устрою, без якого досягти радикального оновлення країни в добу НТР просто неможливо.

Ось що пише Ш. де Голль у книзі із символічною назвою «Мемуари сподівань», де описує квінтесенцію копоративно-солідаристського ладу: «...Я вже давно переконалий, що сучасному машинізованому суспільству не вистачає духовної пружини, яка б гарантувала його рівновагу. Соціальний устрій, що пропонує працівнику жереб інструменту або колішатка, нехай навіть і такого, що задовільно оплачується, вступає, на мій погляд, у суперечність із самою природою людини і навіть суперечить здоровому глузду продуктивності. Не заперечуючи внеску капіталізму в добробут не тільки окремих осіб, а й суспільства в цілому, потрібно відзначити, що ця система несе в собі елементи постійної незадоволеності великої кількості осіб. З іншого боку, комунізм, ... породжує відразу тиранію, що нав'язана особистості й занурює життя в похмуру атмосферу тоталітаризму. Отже, засуджуючи і той, і інший... режими, я вважаю, що обставини диктують нашій цивілізації створення нового устрою, за якого людські стосунки регулювались би такими чином, аби кожен брав пряму участь у наслідках того підприємства, в яке вкладається його праця, щоб кожен міг з гідністю нести свою частку відповідальності за перебіг колективної справи, від якого залежить його власна доля» [28].

Важливо, що Ш. де Голль розглядав у нерозривному зв'язку економічні, політичні і навіть духовні системні трансформації, що мають відбуватися на спільних солідаристсько-корпоративних засадах. Що ж до практики застосування запропонованої Ш. де Голлем моделі влади, то саме завдяки обраній конституційній формі, в якій поєднуються достатньо сильна колегіальність і авторитарність, за десятиліття перебування Ш. де Голля при владі золотий запас Франції з нульової позначки в 1958 р. зріс до 4,5 млрд доларів у 1965 р. Франція не тільки повністю розрахувалася зі своїми зовнішніми боргами, а й перетворилася на країну-кредитора

і посідала на той час третє місце у світі за експортом капіталу. Завдяки жорсткій фінансовій стабілізації «твердий» франк став однією з конвертованих світових валют. Обсяг промислового виробництва зріс майже на 63%, а обсяг експорту — на 88%. Значно підвищився рівень життя населення, його грошові заощадження стали чи не основним джерелом внутрішніх інвестицій. Рівень безробіття був низьким як ніколи, а чисельність французів зросла із 45 до 50 мільйонів!. І це за ситуації, що Франція самотужки створила ядерну зброю і засоби її доставки! [29].

Причому, на відміну від східних творців «економічних див», Франція обрала інтенсивний, а не екстенсивний шлях економічного розвитку: у 50–70-ті роки Південна Корея, Сінгапур, Тайвань за середніх темпів зростання ВВП приблизно у 8% за рахунок підвищення продуктивності праці забезпечували в середньому лише 1,5% цього зростання, «тоді як... у Франції ці показники склали 5,0 і 3,0 відсотки відповідно»[30]. Пізніше ці ж ідеї синтезу країнних та надкраїнних політичних і економічних інститутів Ш. де Голль сформулював у власній концепції інтеграції європейських країн за моделлю «Європи вітчизн», що принципово відрізняється від тієї моделі конституційних засад нинішньої ЄС, яка спирається на прийняту у 2007 р. Лісабонську угоду і, за моїм переконанням, робить об'єднану Європу не готовою до подолання загроз, що сьогодні нависли над нею [31].

У свою чергу, соціально-економічні погляди німецького реформатора Л. Ерхарта також мають чітку корпоративно-солідаристську орієнтацію у стилі «третього шляху», який долає ліберальний і комуністичний «мурашники»: «Вічну напруженість у відносинах між індивідуалізмом і спільнотою ніколи не можна подолати шляхом заперечення або ігнорування одного або іншого, так що завжди йдеться лише про ті принципи і правила, відповідно до яких людина, не відмовляючись від самої себе, повинна пристосуватися до вищих форм співжиття, але, підкреслимо, не підкорити себе їм... Але ні анархія, ні держава-мурашник непридатні для людського життя. Тільки там, де свобода і обов'язок стають зобов'язуючим законом, держава отримує морально виправдане право говорити і діяти від імені народу» [32]. Причому надзвичайно важливо врахувати, що вищезгаданий суспільний лад має універсальне інституціональне забезпечення не тільки на рівні економічних, а політичних інститутів [33].

Отже, уважний аналіз особливостей, оптимальних форм побудови та функціонування економіки і влади, що дозволяють досягати найбільшого ефекту для мобілізації суспільства на соціально-економічні прориви, у теорії і практиці лідерів німецького, французького, японського, китайського «економічних див» дозволяє визначити універсальні, попри всю етнонаціональну специфіку, механізми знаменитого «третього» корпоративно-солідаристського шляху, своєрідної альтернативи граничному лібералізму, радянському соціалізму та ультранационалізму.

Також принципово неправильно розглядати сучасний корпоративний устрій і як пряму екстраполяцію середньовічних європейських корпорацій, як це роблять деякі критики подібної соціально-економічної системи. Варто ще раз повторити, що насправді соціально-економічні «дива» на основі державної корпоративної стратегії відбувалися і на Сході, і на Заході. Найнаочнішими результатами впровадження національного корпоративізму є успіхи повоєнної реконструкції та модернізації не лише в Японії, а й у Німеччині, Іспанії та Франції. У всіх цих країнах вони ґрунтувалися на доповненні потужних соціально-економічних стимулів особливою патріотичною мотивацією. Остання неодмінно містила етично-естетичний ідеал

3.1. Концептуальні проблеми стратегії розвитку України: європейський та загальноцивілізаційний виміри

неповторності й навіть унікальності етнонаціональної духовності власної країни та уявлення про її велике історичне покликання. Однак це, як свідчить проведений аналіз, не має нічого спільного з будь-яким глобальним месіанством тоталітарного штабу. Таким чином, на думку автора, *корпоративна модель є оптимальною для впровадження антикризової стратегії українського суспільства.*

Використані джерела та література

1. Эндрейн Ф. Ч. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования. – М.: Издательский дом «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир», 2000. – 320 с.
2. Сорос Дж. Про глобалізацію. – К.: Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2002. – С. 19.
3. Булгаков С. Христианский социализм. – Новосибирск: Наука, 1991. – С. 223.
4. Фромм Э. Иметь или быть? – М.: Прогресс, 1990. – С. 10.
5. Маслоу А. Мотивация и личность. – М.: Питер, 2008. – С. 61.
6. Там само. – С. 51.
7. Huxley A. Brave New World. – N.Y.: Oxford Press 1990. – P. 23–24.
8. Шморгун О. Нова соціально-економічна система: від утопії до... міфу? // Політологічні читання. – 1992. – № 3. – С. 17–49; Шморгун О. Чи назавжди перемиг неоконсервативний курс? // Політологічні читання. – 1992. – № 4. – С. 71–101; Шморгун А. Этнонациональное измерение глобальных цивилизационных тенденций Нового и Новейшего времени // Цивилизационные модели современности и их исторические корни. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 258–365.
9. Андерсон Б. Патриотизм і расизм // «І». Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – № 16. – С. 17–31.
10. Jackson Grayson, Jr. Carla O'Dell. American Business: A Two-Minute Warning. Ten Changes Managers Must to Survive into the 21st Century. – New York: The Free Press. – P. 251–291.
11. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. До ефективніших суспільств: Доповідь Римському клубові. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 52–53.
12. Зарубина Н. Социокультурные факторы хозяйственного развития: Макс Вебер и современные теории модернизации. – СПб.: РХГИ, 1998. – С. 90–230.
13. Peter L. Berger. The Capitalist Revolution. Fifty propositions about prosperity, equality, and liberty. – New York: Basic Books, Inc., Publishers, 1991. – P. 147–177.
14. Белоусов М. Режим Муссолини и массы. – М.: МГУ, 2000. – С. 184–262.
15. Эвола Ю. Фашизм: критика справа. – М.: Реванш, 2005. – 112 с.
16. Сціборський М. / Націократія. – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2007. – С. 56.
17. Анисимов А. Йена и доллар в глобальном контексте нового миропорядка // Распад мировой долларовой системы: ближайшие перспективы. – М.: Издатель Чернышева Н. Е., 2001. – С. 276.
18. Джеймс Л. Мак-Клейн. Япония. От сегуната Токугавы в XXI век. – М.: Астрель, 2006. – С. 833–840.
19. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. – М.: «АСТ; АСТ Москва», 2008. – С. 286–377.
20. Шморгун О. Реакційна міфологізація антикризової влади як антипод моделі національної корпоративної держави // Аналітичний альманах «Молода нація». – 2008. – № 3. – С. 20–34.
21. Теория организации. – М.: Академический проект: Гаудеамус, 2005. – С. 173.
22. Шморгун А. Религиозно-мировоззренческие парадигмы Востока и Запада в контексте стадийно-цивилизационной типологии: поиск духовной альтернативы // Цивилизационные структуры современного мира. Цивилизации Востока в условиях глобализации. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 367–530.

ЧАСТИНА III. Стратегічний вибір України в контексті формування спільного європейського простору

23. Желтов В. В. Сравнительная политология. — М. : Академический Проект; Фонд «Мир», 2008. — С. 420.
24. Политические системы и политические культуры Востока. — М. : Восток-Запад, 2007. — С. 109–110.
25. Мильнер Б. З., Олейник И. С., Рогинка С. А. Японский парадокс (реальности и противоречия капиталистического управления). — М. : Мысль, 1985. — С. 21–22.
26. Портер М. Конкуренция. — СПб.; М.; К. : Издательский дом «Вильямс», 2000. — С. 450.
27. Западноевропейские страны. Особенности социально-экономических моделей. — М. : Наука, 2002. — С. 31–36.
28. Голль Ш. Мемуары надежд. Обновление 1958–1962. — М. : Прогресс, 2000. — С. 127.
29. Молчанов Н. Генерал де Голль. — М. : Международные отношения, 1988. — С. 403–404.
30. Иноземцев В. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. — М. : Логос, 2000. — С. 238–258.
31. Шморгун О. Проблема геополітичного структування Європейського Союзу: підсумки та перспективи // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї / Спецвипуск: Європейська перспектива. — К. : Український центр політологічного менеджменту, 2009. — С. 199–205.
32. Эрхарт Л. Полвека размышлений. Речи и статьи. — М. : «Руссико», «Ордынка», 1993. — С. 71–72.
33. Шморгун О. Інноваційна стратегія побудови політичної влади в Україні // Феномен інновації: освіта, суспільство, культура. — К. : Педагогічна думка, 2008. — С. 305–417.

3.2. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ УНІВЕРСАЛІЗМ І УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА

Для того, аби збагнути, яким чином формується політика ідентичності сучасної національної держави, для початку варто бодай пунктирно проаналізувати особливості пропагандистської аргументації у процесі обстоювання зовнішньо-політичних рішень.

Так, приміром, у розпал цензурно обмеженої політичної дискусії довкола проблеми цивілізаційного вибору України на користь ЄП лунали заклики до рівняння на доведену ефективність економічних об'єднань на кшталт ЄС. При цьому приборчани ЄП аж ніяк не прагнули помічати суто реставраційних особливостей євразійської «економічної» ініціативи. Більше того, поза увагою практично залишився очевидний геополітичний інтерес Росії, якій відводилася роль провідного суб'єкта цього утвору, а отже й фактично утверджувалась її привілейована роль як національної держави. Так само і в Європейському Союзі провідну роль відведено двом державам-лідерам — Франції і Німеччині. Це означає, що національна держава як ключова одиниця міжнародних відносин залишається провідною в будь-яких сучасних типах економічних об'єднань.

Проте у випадку з ЄП спостерігаємо насамперед спробу частини українських пропагандистів фактично впроваджувати політику ідентичності іншої національної держави. Зазвичай здійснення національної ідентичності не зводиться до самоусвідомлення соціального індивіда — а як причетність до колективної дії й до спеціальної інституції. У процесі агітації за ЄП, а більшою мірою й гранично виразно під час останніх президентських перегонів, стало зрозумілим, що значна частина населення України все ще перебуває у стані ідентифікаційної кризи. Однак порівняно з ранніми 90-ми, коли в громадському устрої домінували рефлексії стосовно української держави як такої, сьогодні відбувся поділ на тих, хто пов'язує себе з українською державою, і тих, хто мислить своє майбутнє під патронатом східного сусіда. Історія засвідчує, що рефлексії стосовно образу національної держави завжди переважали там, де відбувалося складне становлення національної держави, скажімо, в Італії чи Німеччині.

Тим часом рефлексіям стосовно меж, засад існування сучасної української держави бракує істотного елемента. А саме — майже не йшлося про відокремлення від Росії в 1991 році як про принципову, вирішальну умову утвердження української ідентичності. Адже ідентичність на рівні державної політики означає спроможність державця таким чином організувати колективну дію, щоб уможливити гарантоване протистояння іншим державам.

Тим часом і вкорочена каденція Президента Кравчука, і дві каденції Президента Кучми показали, що всупереч модерній традиції реалізації *Raison a'Etat* зводився до зміцнення влади державця й відповідного розвитку всіляких форм клієнтізму. Фактично йдеться про домодерний, «феодалний принцип», що його символізує славнозвісний вислів Людовіка XIV: «Держава — це Я». Звідси походила постійна суперечність між демонстративними символічними жестами й реальним захистом національних інтересів. Епізод з островом Тузлою яскраво ілюстрував цю суперечність. Тодішній Президент Кучма, як відомо, обмежив реакцію України на російську погрозу порушити кордони демонстраційною поїздкою в зону конфлікту.

Нині, як ніколи раніше, стає зрозумілим, що грандіозний проект світової революції як проект глобалізаційний вилився в російську імперіалістичну експансію, тобто в експансію національної держави. Сподівання світової лівиці на планетарну перемогу універсального принципу рівності виявилися марними, що підтверджує чинність тлумачень *Rasion d'Etat*, що утверджувались, починаючи з Макіавеллі. Тобто рація держави не є урядуванням відповідно до законів Божих, як вважала християнська церква, до законів природи або соціальних, як вважали марксистки, поваги до світового порядку. Тут ми підходимо до питання про метафізичні засади національної ідентичності, найвищим уособленням якої є національна держава. Остання, на моє переконання, є чи не найвиразнішим свідченням історичного розгортання людської суб'єктивності.

Однією з віх у цьому поступі був Вестфальський мир, який зафіксував поразку християнського універсалізму у процесі релігійних воєн, надаючи статусу інституційної норми національній індивідуальності у вигляді принципу суверенітету. З того самого часу міжнародні союзи та всілякі інтернаціональні утвори постають як перетворені форми національного.

Щоразу поява того чи того інтернаціонального утвору сповіщає про нову констеляцію державних потуг із відповідним їх зміцненням або послабленням. Наприклад, Росія була економічно неспроможною витримати локальну війну в разі ескалації конфлікту в Косово. Глобальне зіткнення означало б початок Третьої світової з вочевидь непередбачуваними наслідками і насамперед для економічно послабленої Росії. Отже, враховуючи головну мету, яку передбачає рація держави, а саме прагнення наростити потугу, можна зробити припущення стосовно самої тематизації глобалізаційних процесів у сучасному світі. Саме потенційна вразливість національних держав, спричинена обмеженістю ресурсів, глобальним потеплінням, поширенням СНІДу, спонукали їхніх лідерів створити міждержавні інституції задля того, щоб розробити стратегію світового розвитку. Врешті-решт було визначено, що поширення методів організації виробництва, що лежать в основі розвитку західної економіки, на решту світу може спричинити планетарну катастрофу. Власне, потенційно небезпечні константи сучасного світу сигналізували про історичну вичерпаність так званої культурно-діяльничої парадигми розвитку суспільства, що передбачала екстраполяцію відношень панування на природне довкілля. Свого часу цю парадигму фундаментально критикували М. Горкгаймер та Т. Адорно у «Діалектиці просвітництва».

По суті, діяльнична парадигма є теоретичним корелятом волі до влади та індивідуалізму. Що ж стосується спроб запропонувати різні форми історичного колективізму як альтернативи останнім, то мусимо констатувати услід за Гайдеггером: історичний колективізм — це суб'єктивізм у його тотальності [1]. Проте, всупереч Гайдеггеру, є підстави вважати, що не усі форми історичного колективізму неминує дають кумулятивний ефект волі до влади. Принаймні некоректно поширювати таке судження на християнство, попри деякі епізоди в історичному житті тих чи тих конфесій, наприклад спалення єретиків чи сервілізм російської православної церкви. Найбільшою мірою таке судження стосується наступальних універсалістських ідеологій типу марксистської. Як відомо, вилушчуючи антропологічне ядро єдності світового процесу, Маркс ототожнював «соціальну людину» з «природною людиною», адже, мовляв, саме у суспільстві людина здобуває свободу через реалізацію природних потреб, що, своєю чергою, стає можливим через боротьбу класів як форми історичної чи то трансісторичної колективності.

Залежно від уявлень про фундаментальну природу людського вибудовується і уявлення про єдність світового процесу, світової ієрархії. Так чи так, але ідентичність при цьому набуває винятково перформативного характеру. На думку Франсуа Лаплантіна [2], наприклад, утвердження самого лише імені окреслює виднокіла існування тієї чи тієї речі, аналогічно до того, як це відбувається у процесі застосування отологічного аргументу на доказ існування Бога. Тобто, коли із самої ідеї Бога виводиться його існування. Візьмемо, скажімо, відомі антропологічні концепти *homo faber*, *homo ludens* чи *homo magus*. Їхня проєкція на світовий процес створює ілюзію субстанціональної єдності, яка нібито усуває індивідуальну основу ідентичності, її експансіоністське спрямування. Так само національна ідентичність, будучи перформативним поняттям, несе в собі фундаментальний тип соціальних відносин — відносин панування, що з усією повнотою постають у вигляді ансамблю під назвою «Національна Держава». Для останньої будь-який універсалізм є лише експансіоністською ідеологією, покликаною утверджувати партикулярні соціально-історичні цінності. Про це свідчить, зокрема, й історія розвитку співвідношення між національною державою й християнською церквою. І схизма, і ересі, й інституціалізація міжконфесійних розбіжностей (секти) — усе це виміри фундаментальної суперечності між універсалістським, аплемінним характером християнського віровчення і волею до ідентичності, що її уособлює на найвищому рівні національна держава. Свідченням тому може слугувати брутальна політизація православної церкви Московського патріархату, яка фактично відмовилася розрізняти релігійне і політичне, а її священники під час президентських перегонів 2004 р., як це траплялося в минулому, відверто стали на захист імперських інтересів Росії. При цьому містичні сюжети християнства — такі як боротьба Христа і Антихриста — перетворювалися ними на політичні аргументи. Кульмінації цей новітній клерикалізм сягнув максимуму у хресних ходах стихійних громад, коли поряд із корогами несли портрети одного з кандидатів, а також образи російського імператора Миколи I. Для Росії еклезіастичний православний універсалізм завжди слугував лише знаряддям реалізації геополітичних інтересів.

Дії Росії стосовно України упродовж передвиборчої кампанії 2004 р. цілком вкладаються у визначення «примус до ідентичності». Вони мають усі ознаки племінного експансіонізму під універсалістськими гаслами єдності культури і єдності історії.

Натомість об'єднання країн Європи у Європейський Союз сягає своїм корінням зовсім іншого типу універсалізму, а саме — секулярного універсалізму оскарження. Йдеться про традицію, що народилася у надрах греко-римської цивілізації. Це традиція діалогу, перманентного підважування племінних значень, інституцій, репрезентацій. Розрив із племінними цінностями в Європі супроводжувався й ішов пліч-о-пліч з тим, що Корнеліус Касторіадіс називав проєктом колективної й індивідуальної автономії. Завдяки успішному розгортанню такого проєкту стає можливим розвиток ідей рівності, свободи, прав індивіда й суверенітету. Звідси постає система цінностей, яка не вимагає обов'язкового акту віри й специфічної відданості герметичним значенням. Усталюючи діалог, ця система залишається відкритою для діалогу. І парадоксальним чином саме з неї народжується ідея національної держави й уся система міжнародно-правових відносин. Саме завдяки діалогічній природі європейської цивілізації постає альтернатива культурно-діяльнісному світогляду — ідеологія визнання. Примітним з цього погляду є явище німецького романтизму, в якому мирно співіснували пафос національного, партикулярного, як у Гельдерліна і Новаліса, й симфонія різних ідентичностей, як у Гете

(Західно-Східний Диван). Романтична симфонія ідентичностей так само є дітищем того типу раціональності, що утворюється завдяки діалогічному універсалізму оскарження, характерного для розвитку європейської науки. XVII століття – новий час, період великих географічних відкриттів – значною мірою і не в останню чергу стимулював романтичну уяву Гете й, отже, введення в орбіту його мистецького універсуму орієнтальних мотивів.

Європейська традиція передбачає, що в ролі перманентних зіставлень, порівнянь, підважень й оскаржень перебувають ключові поняття, цінності й інститути. Ще й донині тривають дискусії стосовно європейської ідентичності у Великій Британії та Німеччині. А такі національні держави, як Чехословаччина, Югославія, Бельгія, особливо Німеччина й Італія, постали не в останню чергу в результаті «лабораторної» рефлексії інтелектуалів. Фундаментальна, базова цінність Європейської цивілізації – демократія як режим – немислима поза постійним усвідомленням джерел, стану, перспектив, негараздів даної форми державного устрою, а також суспільних ризиків, пов'язаних з нею. Чи змінюється у процесі оскаржень уявлення про межі національної держави, чи відбувається обмеження суверенітету впродовж функціонування міждержавних або наддержавних об'єднань? Безперечно. Водночас відбувається зростання потуги певних держав або їх обмеження. Але при цьому правила діалогу є такими, що унеможливають цільовиту й остаточну гегемонію тих чи тих потуг при всій їхній вазі й внескові до спільного казана.

Конститууючи пріоритетність рації національної держави у процесі міжнародної взаємодії, слід також визнати, що й національні держави, й національна ідентичність не є гарантованою заздалегідь даністю. Отож вони завжди є підважені й zagrożені. Постає питання: чи торкаються загрози усієї системи національних держав як системи інституційної, чи йдеться лише про перерозподіл ваги й впливу тих чи тих потуг?

Утім й історія держави-нації, й усталення цієї інституції упродовж історії засвідчує протилежне. Держава-нація посилюється якраз внаслідок розгортання процесів універсалізації і пов'язаних із ними криз. Так, після Вестфальського миру в Європі утворюються абсолютистські держави-нації. Теократії і ліги міст-держав припиняють своє існування, поступаючись місцем етноцентричним імперіям. Їхне подальше існування гарантується розширенням влади й захопленням земель, що призводить до появи нових форм імперіалізму, зумовлених посиленням спроможностей нації-держави.

Поворотним моментом в усталенні цієї тенденції, як вважає Ентоні Гідденс, є консолідація індустріального капіталізму і глобальне панування національної держави [3]. Річ у тім, що здобутки індустріального капіталізму стали неодмінною умовою виживання тих чи тих держав, адже індустріалізм і технічний прогрес від самого початку ніколи не мали за мету мирний економічний поступ, а зумовлені певними воєнними стратегіями й слугували зняттям війни. Чимдужче держава-нація прагнула захистити свій суверенітет, то більшою мірою це ставало можливим лише через включення в систему індустріального капіталізму з його інформаційною революцією й стратегіями соціального умиротворення (пацифікації). З цього погляду, наприклад, поразка в холодній війні Радянського Союзу, який фактично був імперіалістичною державою-нацією, зцементованою довкола російського етнокультурного ядра, це наслідок розриву між претензією на роль впливового дієвця у світових перегонах за нових умов і архаїчними формами організації економічного життя на базі державного капіталізму.

Беручи до уваги ту обставину, що індустріальний ліберальний капіталізм не переймається сумирним економічним поступом, а несе в собі приховану агресію, кризи неминуче супроводжували його розвиток. Ось чому розбудова економічних відносин, систем безпеки у XX столітті структуруються через жорстко контролювану національною державою політикою ідентичності як відповіддю на такі виявлення глобалізації як перманентна криза постверсальської Німеччини або велика депресія в США.

Родней Брюс Голл констатує планетарне піднесення національних держав не лише в Європі або США, а й так само в Азії та Латинській Америці. Він визначає це піднесення як «соціетальну реакцію» на глобальну депресію, що стала кульмінаційним моментом індустріальної революції [4]. Повсюдно відбувається витіснення характерної для XIX століття держави *Laisser-faire* державою *Welfare* як реакція на глобальні й внутрішні негаразди.

Інтегративні форми національної ідентичності були різними відповідями на глобалізацію лібералізму [5]. Так, у США Рузвельт політично стимулює процеси перебудови економіки за кейнсіанськими моделями протидії економічним циклам. Приблизно ті самі моделі застосовуються у Великій Британії. Німеччина здійснює мобілізацію ресурсів за допомогою ідеології націонал-соціалізму, Італія — фашизму. Японія всіляко використовує культ містичного імперіалізму.

Таким чином, через адміністративне втручання різних інститутів нації-держави забезпечували позитивні зрушення в економіках. У майбутньому адміністративний ресурс нації-держави значно розширить можливості міжнародної кооперації й сприятиме створенню міждержавної політичної мережі. Результати Другої світової війни, а саме поразка нацистської Німеччини, показали ефективність англо-американського способу застосування принципів колективної ідентичності. У своїх мемуарах Освальд Шпеер — провідний гітлерівський архітектор, а згодом і міністр озброєнь — визнавав, що Америка й Англія домоглися значно більших результатів у консолідації ресурсів задля перемоги, ніж Німеччина, де діяли клієнтальні схеми співіснування гауляйтерів (нацистських губернаторів) та промисловців. Саме ці схеми завадили у 1942–1943 рр. виконати воєнне держзамовлення.

Після того, як стало очевидним, що глобалізація породжує кризи, перед якими виявляється вразливість дієвців, пробиває собі шлях ідея регіональних економічних об'єднань на противагу традиційним політико-мілітарним об'єднанням. По суті, такі об'єднання, як Європейський Союз, являють собою національну державу в її тотальності. Далеко не випадково, що однією з постійно реанімованих цілей того ж Європейського Союзу є ідея створення західноєвропейських збройних сил як альтернативи НАТО. Утім, як з'ясувалося, військовий потенціал вимріюваних сил буде у середньотерміновій перспективі явно недостатній для захисту колективного інтересу Євросоюзу. Незаперечним є той факт, що держава-нація щоразу набуває нового значення й нового статусу в залежності від змін міжнародного контексту. Відповідно до цього відбуваються й тектонічні зрушення у системі міжнародних відносин.

Ряд теоретиків подають такі зрушення крізь призму двох взаємовиключних тенденцій — глобальної інтеграції й фрагментації у світі поглиблюваної кризи держав-націй. Проте домінування глобалістського дискурсу, який має яскраво виражений характер, аж ніяк не може заперечити того факту, що поствестфальська [6] система є монопольною, й переважна частина легітимних рішень у світовій політиці приймається на рівні держави-нації. Чи впливають на такі рішення новітні

технології, мобільність капіталу чи стрімкий прогрес засобів масової комунікації? Безперечно. Проте це зовсім не означає, що функціонує альтернативний міжнародний агрегат прийняття політичних рішень на кшталт демонізованого антиглобалістами світового уряду. У поширенні такого роду міфотворчості передусім дається взнаки прагматика заскоченої інформаційним шоком свідомості, який долається через архаїчні форми, зокрема через міфологему змови.

Поствестфальський міжнародно-правовий порядок став напрочуд ефективною ідентифікаційною матрицею, тому його планетарне утвердження є цілком закономірним. Незважаючи на значні регіональні культурно-історичні відмінності, інституційна мережа сучасної держави відіграє роль широковживаного взірця. Йдеться про відтворення, нехай і на імітаційному реєстрі, процедур репрезентативної демократії, таких як загальні вибори президента, парламент і конституцію з неодмінним розділом «права людини». Уперше цю версію теорій світових систем запропонували вчені з так званої Стенфордської групи (дослідники зі Стенфордського університету США (Каліфорнія) Джоан Меєр, Джон Болі, Джордж Томас і Франсіско Рамірес. Спостереження й інтуїції представників стенфордської групи є одними із ключових у дискусіях щодо впливу глобалізаційних процесів на видозміни поствестфальського міжнародного устрою. Одним із провідних наративів такої дискусії, де фігурують «стенфордська» версія, є наратив нового медіавелізму, «нового середньовіччя».

Йдеться про те, що інституціалізація світової моделі, її поширення здійснюється на основі діяльності міжнародної бюрократії, підтримуваної так званими «знанцевими громадами» (*«epistemic communities»*) — банкірами, бізнесменами, науковцями, журналістами). Вважається, що створення й відтворення національних держав, або держав-націй сучасного типу, через поширення образу розвитку, ефективності й раціональної поведінки міжнародних дієвців, автентичності національного інтересу, породжує лише ілюзію суверенітету і високий ступінь злютованості (конвергенції) у сучасній світовій системі [7]. На думку теоретиків «нового медіавелізму» (нового середньовіччя), аналогічним чином, на базі соціального етосу феодалізму, здійснилася конвергенція у Середні віки. Католицьке духовництво й феодальна шляхта утворювали транстериторіальні громади, що забезпечували єдність всередині системи. Нині так само маємо справу з усепроникною владою й подвійною лояльністю, адже нація-держава, попри свій партикулярний зміст, здійснює гомогенізуючу, об'єднувальну роль.

Головний висновок одного з теоретиків «нового медіавелізму» Фрідрікса полягає в тому, що сьогодні в суперечці між світовою ринковою економікою та державами-націями відтворюється суперечність за верховенство між Імператором і Церквою у середні віки. Середньовічний священик, мовляв, ліпше був пристосований до задоволення фундаментальних потреб людини. Так само світова ринкова економіка, яка черпає свою легітимність із апеляції до найвищої ефективності, краще пристосована до задоволення тих самих потреб. Тому є підстави інтерпретувати її як метаморфозу католицького середньовічного універсалізму [8]. Позитивний варіант концепції «нового медіавелізму» містить, на мій погляд, низку механічних аналогій. По-перше, діяльність середньовічного священика й феодального шляхтича скеровувалася насамперед містичними чеснотами і вірою. Тим часом як сучасний підприємець керується у своїй діяльності в кращому разі бізнес-етикою, що було притаманне шумпетерівському [9] ділку, на плечах якого постала сучасна ринкова економіка. Але переважно його поведінка моделюється за допомогою раціоналіс-

тичних стратегій, які межують зі стратегіями війни. При цьому вищий раціоналізм сучасного бізнесмена невід'ємний від переконання, згідно з яким лише національна держава може забезпечити його від катаклізмів світової економічної кон'юнктури. Навіть у явищі, яке в марксизмі утвердилося під назвою «компрадорська буржуазія», можна розгледіти швидше феномен подвійної лояльності, ніж радикальний розрив із національною державою. Наприклад, нинішні українські олігархи завжди охоче користувалися інституційним захистом держави, коли мова заходила про кон'юнктурні загрози їхньому бізнесу. Приватизація Криворіжсталі — яскравий тому приклад.

Спроба надати метафізичний вимір процесам, що отримали назву глобалізації, через концепт нового середньовіччя свідчать про відродження утопічних проєктів організації спільнот.

Ми вже говорили про динамічний субстанціональний характер процесів соціальної та політичної ідентифікації. Значною мірою цей характер пояснюється тим, що усталені соціальні і політичні інституції, які визначають, так би мовити, траєкторію ідентичності, здійснюють дискурсивний примус, уявне насильство. У такий спосіб обмежується свобода вибору індивіда між реформізмом і конформізмом й упосліджується фундаментальна притаманність людини — сподівання й одвічне прагнення особи вийти за межі нав'язаного чи прийнятого, убезмеження «Я». Лише через уявне убезмеження образу самого себе здійснюється акт ідентифікації. Парадокс полягає в тому, що, аби бути собою, слід саме вийти за межі себе, перенестися в інший простір, розширити свою космографію. Отже, воля до ідентичності є водночас і волею до утопії. Відповідно до «принципу надії» (Ернст Блох) вже у надрах греко-римської цивілізації сформувалася дилема: держава — поліс — космополітична Держава. Ідеологами античного космополітизму були стоїки, насамперед Зенон Кітійський. Ернст Блох показав, як егоїстичний дискурс, надто концепт Ідеальної космополітичної держави, спершу підносить універсальну республіку, а згодом — універсальну монархію [10]. Універсальна імперія Олександра Великого стає уособленням стоїчної космополітичної утопії. І так само, як вир імперського космополітизму Олександра поглинув грецький партикуляризм, так і середземноморська монархія Цезаря поглинула партикуляризм латинський.

Від самого початку ідея космополітичної держави протистояла кастовому устрою платонівського полісу та його інституційній мережі, а ідеальний індивід — ідеальній спільноті. При цьому космополітична спільнота, що складалася із громадян світу, мала утворюватися через програму *єдності людської раси* [11]. Хоч би як там було, однак стоїчна концепція космополітичної держави іде пліч-о-пліч із процесами розгортання античного імперіалізму з його нівелюванням рангів, рас і цінностей полісного життя. Імперський космополітизм не потребував легітимації, адже спирався на грубу мілітарну силу. Єдиною умовою завойованим народам він виставляв конформізм, надаючи при цьому право самотужки впорядковувати суспільне життя через місцеві теократичні системи владарювання. Очевидною ілюстрацією тут можуть слугувати євангельські перипетії навколо стосунків між Прокуратором і Синедріоном.

Слід зауважити, що держава-нація — чи то унітарна, чи то федеративна — не може уподібнюватися Полісу з його культом пенатів чи агорою. Так само її універсалізм не є універсалізмом імперії. Вона синтезує в собі риси обох форм суспільного устрою. Для визначення нації-держави цілком придатним є визначення Блохом того, що він називав новою природною державою. Остання характеризується ним як така, де

phisis постає проти принципу (*thesis*), але збігається зі справедливим законом (*nomos*) [12]. Фактично Вестфальський мир (1648 р.), з якого, власне, починається нація-держава, поклав край середньовічній еклезиастичній державі з її універсалістськими цінностями, зруйнованими Тридцятилітньою війною. І міжнародно-правова норма, згідно з якою окреслювався обсяг суверенітету, і був тим справедливим законом (*nomos*), що виявив цілковиту безперспективність застосування принципів християнського братства до економічної і політичної реальності. Таким чином, ідея суверенітету, крім значення міжнародно-правового регулятивного принципу, розділяє, по суті, поняття політичної лояльності і волі до ідентичності. У такий спосіб окреслюється поле політичної ініціативи державця й, власне, виникає політика ідентичності й новітні легітимаційні процедури.

Серед аргументів на користь неминучості занепаду держави-нації внаслідок розгортання глобалізаційних процесів часто-густо фігурує посилення на фатальність технічного поступу. Уживання вдосконалених засобів комунікації розглядається як шлях до планетарного утвердження нової комунікативної інфраструктури, покликаної надати чинності космополітичному світоглядові сьогодення. Політичні філософи зазвичай фіксують три складові глобальної інфраструктури: електронну, лінгвістичну (мовну) й корпоративну. Водночас контроль й ужиток цих складових не є рівномірним усередині окремих країн [13]. Утім, транснаціональні корпоративні зв'язки лише частково впливають на політичні стратегії дівців, істотно обмежуючи їх, адже індивіди завжди діятимуть, оглядаючись насамперед на внутрішнє законодавство тієї чи тієї країни. Інша річ — електронна інфраструктура, яка одночасно є і мовною, адже вона відкриває простір для руйнації ідентичності через нав'язування цінностей й дискурсивне насильство.

Починаючи із XVII, глобальний імперіалізм Західних держав у процесі розповсюдження західних цінностей, культурних інституцій і практик завжди спирався на вдосконалені технічні посилювачі інформаційної експансії. Але базою цієї стратегії правив зміст, вироблений у межах Західного хартленду, тобто національних культур, націоналізму й секулярних ідеологій [14]. Іншими словами, зміст пропонованої світові нової національної ідентичності визначався національним досвідом. Тут варто посилатися на французьку «мілітарну педагогіку» Наполеона Бонапарта, який ніс на багнетах ідеали своєї секулярної імперії і цінності новоствореної криптоаристократії.

У зв'язку із планетарним поширенням державних форм, інституцій тощо виникає питання: а чи не пояснює техногенний спосіб розпросторення зразків ефекту ідентичності сам по собі? Одну з імовірних відповідей запропонував Франсуа Ліотар у своїй концепції технологосу. Він говорить про підваженість ролі держави за доби гегемонічної телекультури, а також про руйнацію громадянина як ідеалу політичних інституцій та носія їхніх цінностей. Таким чином, за припущенням Ліотара, Держава, що з нею завжди була пов'язана сама ідея інституції, вже не відіграє роль наглядача у новому, «телеграфічному» процесі відтворення культурних зразків, а є лише простим елементом [15]. Однак яким чином ерозія Держави-Нації позначається на виробленні й забезпеченні ідентичності? Знепросторення й знечаснення культурних зразків у світовому павутинні аж ніяк не скасовує вимог міжнародно-правової дисципліни (покарання хакерів) й не означає знецінення тих чи тих політичних стандартів.

Ісламські держави продовжують орієнтуватися на свої традиційні цінності й політичні процедури так само, як і західні демократії прив'язані до «ремеморіалізації»,

пригадування своїх габітусів, тобто узвичаєних форм суспільного життя. При цьому досвід культуротворення формується в експерименті, в авантурі. І кожен крок у процесі торування шляху пов'язаний із ризиком, із ускладненням пізнання, поза межами технологосу за допомогою експериментального *обстрілу* (Ліотар). Скажімо, інститут репрезентативної демократії — парламент — формується, з одного боку, як матриця політичної ідентичності, як дискурс узгодження, а з іншого боку, узвичаюється через *обстріл* ідеї парламентаризму культурно-національними стереотипами. Так, з одного боку, іранський меджліс є парламентом у сенсі технологічного наслідування процедур, а з іншого — знаряддям легітимації теократичної держави, в якій панують духовенство і шаріат, що відіграє роль малої конституції. Шаріат — це свого роду ісламський «білл про права». Отже, телеграфування процедурних зразків західної демократії зовсім не означає, що Іран є демократичною країною, що в ньому усталено демократичний режим. Аналогічним чином глобальне телеграфування зразків демократичної інституціалізації шоразу наштовхувалося в Україні на опір звичаєвого права і неформальної владної мережі. Під дахом симуляції правил поведінки економічних дієвців квітнула кримінальна клієнтела. У такий спосіб і національна держава як інститут, і західноєвропейські зразки організації політичного життя вступили в суперечність з технологосом номенклатурної імперії, із її неформальними інституціями.

Сьогодні, як ніколи в історії, технологос й телеграфування перетворюються на ідентифікаційний код національної держави. Вони є стрижнем експансії національних культур, надаючи переможного сакрального значення явищам мистецтва, способом організації побуту — тому, що Фернан Бродель називав структурами повсякденності. З цього погляду французька ракета Аріан 5, авіаносець «Клемансо», стратегічні бомбардувальники «Міраж IV» та біотехнології зробили більш притягальними парфуми Герлен, *haute couture*, імпресіонізм, французьку літературу та французьку політичну філософію. Так само програма Спейс Шатл, авто-, авіабудування та Силіконова долина відіграють роль вирішального аргументу в додатковій легітимації багатьох культурних феноменів Сполучених Штатів Америки. Техноспіх завжди був невід'ємною складовою національної ідентичності та її світової легітимації.

Але експорт ідентичності годі уявити поза економічним розквітом, адже ретрансляція, телеграфування зразків культури, в тому числі й зразків організації політичного життя, потребує експансії організованого на базі глобальних інфраструктур і мереж капіталу. Так само як техніка й технологічний поступ не призводять до послаблення волі до ідентичності, міжнародні інституції не спричиняють ерозію національної держави. Здебільшого вони є барометром перерозподілу реальної влади і впливу світових потуг. Достатньо пригадати, як упродовж холодної війни йшла латентна боротьба за лідерство в Організації Об'єднаних Націй. Радянський Союз завжди прагнув і подеколи досягав певних успіхів у рекрутуванні голосів країн третього світу. Але існування постійних членів Ради Безпеки і їхнє право вето практично нейтралізувало багатонаціональний статус ООН й зводило його до статусу хору у давньогрецькому театрі. Як твердять теоретики наступального реалізму (Джон Міршаймер), міжнародні інститути сьогодення, такі як НАТО та Європейський Союз, ніколи не діяли всупереч стратегічним інтересам держав. Є тому й нещодавне підтвердження. Як відомо, беручи активну участь в обговоренні конституції Європейського Союзу, Польща не погодилася на привілейований статус Франції та Німеччини, попри «історичні»

заслуги цих держав у створенні й розбудові ЄС. Врешті-решт ЄС мусив врахувати польські правові новели. На цьому прикладі можна побачити незнищений пріоритет національної ініціативи, *Raison d'Etat*. Отже, коли йдеться про ризики й виклики сучасної глобалізації, то це означає передусім ризики програшу економічного змагання й зміни ролі в *анархічній* системі міжнародних відносин, якщо скористатися термінологією наступального реалізму. Аргументація останнього зводиться до того, що світовий уряд й, відповідно, ієрархічний міжнародний устрій засадничо неможливі. Адже навіть за умови гіпотетичного зникнення національної держави як форми, ніколи не зникнуть змагання і війни. Анархічна (у сенсі браку глобального уряду) система відновлюватиметься у вигляді інших типів громад-держав, культур, імперій, племен, банд, феодалських князівств абошо (Джон Міршаймер).

Перед кожною країною, по суті, стоїть завдання захисту своєї ідентичності, легітимованої на рівні національної держави як цілісної інституції. Такий захист пов'язаний з вибором, що здійснюється через зовнішньополітичну стратегію. Кожна національна держава вважає захист політичної ідентичності умовою забезпечення національної безпеки й, отже, реалізації *Raison d'Etat*. Звідси випливає потреба встановлення режиму ідентичності, його підтримки і контролю. Контроль ідентичності є невід'ємною частиною реалістичного позиціонування країн в анархічній системі міжнародних відносин. Тож не дивно, що, скажімо, сучасні російські стратеги відроджують у масовій свідомості комплекс імперської великодержавності, що в умовах етнокультурного різноманіття Росії виглядає чи не єдиним способом утвердити режим політичної ідентичності на загальнонаціональному рівні. З іншого боку, вони всіляко сприяють руйнуванню національної політичної ідентичності на теренах України, поширюють засобами інформаційної війни імперські цінності — чи то стимулюючи ностальгію за радянським минулим, чи то захоплюючи українофобію у Східних та Південних регіонах України.

У цьому контексті особливе місце посідає дискусія про громадянське суспільство, розбудова якого оголошується пріоритетом соціального розвитку. Проте упродовж історичного становлення громад спостерігаємо виникнення і функціонування герметичних форм колективної автономії з відповідним утворенням ієрархій, ритуалів та стратегій боротьби за виживання і протистояння державі. Осередками громадянського суспільства були і релігійні громади, всілякі секти, етнокультурні та професійні об'єднання і гільдії, масонські організації і мафія сицилійського зразка. Усі вони мають амбівалентну природу. З одного боку, такі громади забезпечували прихисток їхнім членам. А з іншого, — впродовж свого існування завжди становили загрозу національній державі у процесі її боротьби за виживання у міждержавних перегонах. Річ у тім, що кожна така громада через звичаєве право, через корпоративну етику і секретні коди робила другорядними цінності національного буття, в різний спосіб підважуючи роль патріотизму. Фуко загалом вважав, що «громадянське суспільство» являє собою зразок влади світського священика. Парафраз так званої пасторської влади. Така влада здійснюється через подвійний обов'язок нагляду за стадом (громадою) і окремою вівцею (індивідом). Водночас громади не могли повністю забезпечити суспільства від диктатур і тоталітаризму. Так, здавалось би, в Німеччині, де, згідно з Максом Вебером, численні секти і гільдії живили дух капіталістичного нагромадження, постала нацистська наддержава зі світовими амбіціями. Інша річ, що після поразки у Другій світовій війні завдяки збереженню традицій *громад* став можливим розвиток демократичних інституцій, проте під наглядом окупаційних військ США.

Сьогодні в одному випадку ми маємо цілковиту бюрократизацію громад, у другому – симуляцію активності, в третьому – утворення корпоративних загонів, націлених на здобуття економічної та політичної влади, які у своїй діяльності керуються винятково етикою групового егоїзму та ситуативною суто інструментальною ідентичністю, інструментальним раціоналізмом. Причому ці процеси характерні значною мірою і для західних суспільств. Цей груповий егоїзм сприяє позиціонуванню вузькокорпоративного інтересу як загального. Звідси й виникає маска корпоративного егоїзму – псевдонаціональна формально-етатистська ідеологія. В умовах України ідеться насамперед про спротив регіональних корпорацій, які стимулюють ідеологію перемоги, що ґрунтується на імітації загальнодержавного інтересу. Цілком обґрунтовано можна зробити припущення: уособлювачі і речники вузькокорпоративного інтересу засадничо неспроможні оцінити масштаб латентних територіальних амбіцій потенційного регіонального гегемона – Росії, і вони скоріше є прибічниками неофеодальної автономії у квазі-суверенній державі, ніж захисниками національних інтересів з іншою політичною і культурною ідентичністю. Саме тому розгортається боротьба з боку регіональних (насамперед Східноукраїнських) корпорацій проти реальної інтеграції України в Європейські і Євроатлантичні структури. Річ у тім, що в разі інтеграції можуть істотно змінитись умови функціонування і конкуренції для низки підприємств. Способи і процедури отримання прибутків мають стати прозорими, довелось би радикально модернізувати виробництво задля поліпшення умов праці та наближення її оплати у відповідність до європейських стандартів.

Є достатньо підстав вважати, що питання членства України в НАТО – це в осяжній перспективі, насамперед, питання збереження суверенітету і територіальної цілісності. Звісно, при цьому залучення до європейських цінностей і стандартів життя, фундаментальна гарантованість сталого розвитку має неабияке значення. Проте не ці обставини є визначальними. НАТО передусім дало б Україні можливість уникнути потреби в розбудові вельми коштовної самостійної системи національної безпеки, що за умов скромних воєнних бюджетів останніх років перетворюється на практично нездійсненну задачу. Натомість, у разі остаточного повернення України до зони російського стратегічного впливу на правах сателіта можна прогнозовано говорити про фактичну ліквідацію економічної незалежності підприємств ВПК, встановлення цілковитого контролю над газотранспортною системою, про підпорядкування усієї інфраструктури, людських ресурсів планам, спрямованим на відродження втраченої регіональної гегемонії у Східній Європі. Ясна річ, що за таких умов культурна експансія в Україну, завершення русифікації, що її розпочав тоталітарний режим, може стати доконаним фактом.

Інкорпорація України до Європейських та Євроатлантичних структур могла зробити її повноправним членом західної спільноти, органічною частиною сукупного «західного інтересу». У сучасному світі обмежених природних і, зокрема, енергетичних ресурсів, умовах жорсткої боротьби за ринки перспективним для середніх держав, до яких належить Україна, є членство лише в союзах, що утримують лідерські позиції в економічній, технологічній і мілітарній сферах.

Вибір на користь Європейського Союзу за будь-якого, навіть за найгіршого сценарію інтеграції України в Європу (через структури НАТО та ЄС), не становив би загрози українському суверенітету. Винятково промовистою в цьому контексті звучать тези, виголошені свого часу Жаком Шираком під час виступу в німецькому Бундестазі у червні 2000 р.: «Ані ви, ані ми не передбачаємо створення Європейської

ЧАСТИНА III. Стратегічний вибір України в контексті формування спільного європейського простору

наддержави, що посіла б місце наших національних держав та поклала край їхній ролі як дівців на міжнародній сцені».

* * *

Сьогодні є достатньо підстав вважати, що система націй-держав збережеться. Породжена в надрах європейської цивілізації, вона стала світовою. У той час як глобальні (планетарні) структури не дають гарантії особистої і «корпоративної» ідентичності, нація-держава такі гарантії дає через процедури й інститути соціалізації (освіта, культура), правові механізми і воєнну потугу. Але гарантувати політичну й національну ідентичність через державні інститути зовсім не означає ліквідувати горизонт ідентичності, тобто призупинити безперервний вибір індивіда у процесі пошуку самого себе. Водночас пошуки ідентичності не є наслідком стихійного вибору, вони є продуктом розгортання волі до влади на базі того, що Фуко визначив як епістему — тобто комплекс «влади-знання». Іншими словами, спрямування ідентифікаційного пошуку вже заздалегідь запрограмоване через історичне знання й політичні інститути, насамперед національну державу.

Використані джерела та література

1. Martin Heidegger. Basic Writings. Letter on Humanism. Harper & Row, New York, Hagerstown, San-Francisco, London. — P. 221.
2. Francois Laplantine/ Je, nous et les autres/ Le Pommier — Fayard, Paris, 1999.
3. Ethoni Giddens. The Nation-State and Violence. Polity Press, Cambridge, 1985. — P. 255.
4. Rodney Bruce Hall. National Collective Identity. Social Constructs and International Systems. Columbia University Press, 1999. N.Y. Chichester, West-Sussex. — P. 295.
5. Там само. — P. 297.
6. У 1648 р. у Мюнхені і Оснабрюці було укладено так звані Вестфальські мирні угоди між германським імператором, Францією і Швецією. В такий спосіб було покладено край Тридцятилітній війні. Ці угоди надали князям Півночі, що їхні території збільшилися внаслідок війни, свободу релігії і право укладання альянсів із закордоном. Вони зафіксували поразку Габсбургів у їхній спробі уніфікувати Німеччину. Франція отримала Альзас.
7. Jorg Friedrichs. The Meaning of New Mediavelism. International Relations, vol. 7. — № 4, December 2001, p. 488). (PP. 475–501)).
8. Там само. — PP. 490–491.
9. Йозеф Шумпетер — австрійський економіст, який вважав, що становлення, виживання й розквіт капіталістичної системи господарювання були б неможливі без специфічного антропологічного типу ділка, що спирається у своїх професійних діях на етику відповідальності.
10. Ernst Bloch. Le Principe Esperence. II Les epurs d'un monde meilleur NRF. Editions Gallimard, Paris, 1982. — P. 60.
11. Там само. — P. 62.
12. Там само. — P. 63.
13. David Held & Antony Ne Grew, David Goldblatt & Jonatan Global Transformation. Politics Economics and Culture. Stanford University Press, Stanford, California 1999. — P. 370.
14. Там само. — P. 336.
15. Gean-Francois Lyotard. Logos et techne, ou la telegrafie. L'inhumain. Galilee. Paris 1988. — P. 61.

Л. Д. Чекаленко

3.3. ФОРМУВАННЯ ЄДИНОГО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСТОРУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ

Суверенні держави у різних куточках світу неодноразово намагалися реалізувати ідею всеосяжної інтеграції, але поза Європою подібні інтеграційні експерименти не досягли бажаного результату. Інтеграція по-європейськи являє собою вищу сходинок політичного, економічного і соціального розвитку спочатку Західної Європи, а потім поширення інтеграційного руху на весь континент.

Європейські процеси досліджують і вітчизняні, і зарубіжні науковці. Процес розвитку європейської інтеграції всебічно розглядається в роботах української школи дослідників, російської школи політологів і економістів та західних аналітиків [1]. Кожна із цих шкіл має свої напрацювання та відповідні оцінки процесів, перспектив об'єднаної Європи і співпраці з іншими державами та регіонами. На особливу увагу в цьому переліку заслуговує вагомий доробок українських учених. Квінтесенцією наукової історичної і політичної думки щодо феномену європейських інтеграційних процесів і місця в них України стала колективна монографія «Україна в Європі: пошук спільного майбутнього» за науковою редакцією професора А. І. Кудряченка. Ця вагова наукова праця стала ґрунтовним доробком щодо осмислення багатомірних процесів євроінтеграції, пошуком оптимальних шляхів утвердження України в сучасній Європі.

Основні витоки інтеграції по-європейськи полягають у впорядкованому індивідуалізмі, сформованому римським правом і протестантською етикою; в особистій свободі або свободі індивідуума; специфічному характері господарювання (індивідуалізм в умовах високої щільності населення), сформованому інтенсивним характером виробництва; суперечностями між приватною власністю і партикуляризмом, що призвели до двох світових катастроф I, врешті-решт, змусили західних європейців віднайти ліки для видужання. Цими ліками і виявилася інтеграція.

До питання європейської єдності монархи і політики повертались у часи небезпеки зовнішнього втручання, протистояння держав, посилення загрози знищення паростків демократії, знищення цивілізації. Під час Другої світової війни і панування нацизму серед населення європейських країн неухильно зростала кількість прихильників ідеї пожегтвувати державним суверенітетом заради європейської федерації як гаранта миру та безпеки. Усе це вже в середині ХХ століття змусило Європу повернутися до власних витоків – об'єднувальної європейської ідеї – і на практиці розпочати об'єднання.

Нагадаємо, що за федералістського устрою держави суверенітет не поділяється між федерацією та її суб'єктами. Федерація – це одна держава, а не союз держав, які «віддають» частину свого суверенітету на користь федеративної влади. У федеративній державі ділиться не суверенітет, а компетенція, і суверенітет має федерація, а не її суб'єкти. За таким принципом і будується Європейський Союз, який суттєво обмежує суверенітет об'єднаних країн. Разом з тим, практичне застосування положень функціоналізму в практиці міжнародної інтеграції виявило його вади. Поява громіздких і численних технічних організацій, кількісне зростання чиновницького апарату спричинили нові проблеми координації.

Прихильники іншої концепції формування єдиної Європи – конфедеративної – віддавали перевагу нижчому рівню локалізації міжнародної правосуб'єктності. Основним гарантом цілісності державного суверенітету в такому випадку мало

стати право вето, яке надавало б можливість заблокувати рішення центральних органів, якщо таке рішення не відповідало національним інтересам суб'єктів конфедерації. Однак концепція конфедеративного облаштування об'єднаної Європи наразі не знайшла свого поширення.

Енергетичному й економічному об'єднанню Європи сприяли перші кроки інтеграції у сфері безпеки: Брюссельський пакт 1948 р., створення НАТО (1949 р.) і ЗЄС; захист прав людини і демократичних засад – заснування Ради Європи (1949 р.); відновлення економіки провідних європейських країн, яке відбувалося не без американської матеріальної підтримки за Планом Дж. Маршалла (1947 р.) тощо.

Про необхідність створення Сполучених Штатів Європи у 1946 р. заявляв прем'єр-міністр Великої Британії У. Черчилль (Цюрих, Швейцарія). Перші ж конкретні кроки до заснування нової спільноти були зроблені завдяки міністру національного планування Франції Жану Монне і міністру закордонних справ Франції Роберту Шуману. Саме вони розробили і запропонували французькому уряду передати управління виробництвом вугілля і сталі єдиному європейському наднаціональному органу. У 1951 р. був підписаний *Паризький договір між Бельгією, Францією, Німеччиною, Італією, Люксембургом і Нідерландами про створення Об'єднання вугілля і сталі*. За вугільною і сталеливарною промисловістю інтеграційною увагою були охоплені інші галузі: у 1957 р. утворено *Європейську спільноту з атомної енергії і Європейську економічну спільноту*. Після тривалого часу існування Європейська спільнота вугілля і сталі, Європейська спільнота з атомної енергії (Євроатом) і Європейська економічна спільнота (ЄЕС) у 1967 р. об'єдналися в єдину групу, що дістала офіційну назву «*Європейські економічні спільноти*» (ЄЕС). Вона мала спільні керівні органи і бюджет. Із цього моменту об'єднувчі процеси набирали темп і охоплювали інші країни.

1 січня 1973 р. статус повноправного члена набули Велика Британія, Данія, Ірландія. У 1981 р. до ЄЕС вступила Греція, а у 1986 р. – Іспанія і Португалія. Умовами набуття членства в ЄЕС було заявлено існування в країні демократичної і плюралістичної систем управління. У грудні 1991 р. асоційованими членами стали Польща, Чехословаччина й Угорщина. У 1992 р. підписано угоду між ЄЕС і ЄАВТ (Європейською асоціацією вільної торгівлі, яка у деяких випадках виступала конкурентом ЄЕС).

Припинення існування біполярної системи міжнародних відносин, крах СРСР підштовхнули європейські країни до подальших інтеграційних кроків. У 1991 р. було досягнуто конкретних домовленостей щодо створення єдиного політичного і економічного простору (м. Маастріхт, Нідерланди), він і отримав назву Європейський Союз. Набувши чинності 1.11.1993 р., договір про ЄС передбачав створення економічного, валютного і політичного союзів, вільного інформаційного простору. При цьому зазначалися чотири стадії економічної інтеграції: створення зони вільної торгівлі, митний союз, єдиний внутрішній ринок із чотирма свободами: вільне переміщення людей, товарів, капіталу, послуг; валютний союз.

Поза блоком економічних питань значну увагу в ньому приділено соціально-економічним проблемам, серед яких утвердження ідентичності ЄС на міжнародній арені, проведення спільної зовнішньої політики, посилення економічного і соціального згуртування, посилення захисту прав та інтересів громадян країн-членів шляхом *установлення громадянства Союзу* й розширення тісного співробітництва у сфері юстиції і внутрішніх справ. Таким чином, договір закріпив інститут громадянства Євросоюзу, що доповнює національне громадянство і гарантує свободу пересування й перебування кожної країни Союзу на території країн-членів.

Маастрихтський договір визначив три сфери – опори подальшої інтеграції європейських країн: економічну, спільну зовнішню політику і політику безпеки, спільну політику в судочинстві і внутрішніх справах. Договір передбачив заснування Економічного і валютного союзу та затвердження єдиної валюти в межах ЄС. При цьому визначив кілька етапів реалізації поставлених цілей: перший, підготовчий – до 1994 р. – лібералізація фінансового ринку, поліпшення координації, розвиток співробітництва між Центральними банками країн. Другий етап – з 1.01.1994 р. – заснування Європейського валютного інституту в складі голів та управляючих Центральних банків країн (тобто створення європейської банківської системи). Стабільність цін – рівень інфляції не перевищує 1,5%, стабільність фінансового становища – бюджетний дефіцит не більший від 3% ВВП. Третій етап – з 1.01.1999 р. – коли всі країни мали досягнути вказаних параметрів, передбачав уведення в обіг євро паралельно з національними валютами. З 30 червня 2002 р. євро повністю заступає національні валюти.

Документ мав і низку недоліків: через позицію Великої Британії до договору не потрапили положення про федеративну мету європейського будівництва, розпливчасто зазначена проблематика політичного союзу, і саме визначення «політичний союз» не потрапило до Маастрихтського договору; не чітко прописані стосунки ЄС і НАТО. Передбачена можливість інтегрування ЗЄС в Євросоюз, але Велика Британія і Нідерланди домоглися прийняття двох протоколів, де йшлося про те, що політика ЄС не повинна завдавати шкоди політиці НАТО і не може суперечити їй. Велика Британія також відмовилася приєднатися до соціальної політики ЄС і відмовилася від участі в третьому етапі формування єдиної валюти.

Поза згаданим, за договором створено низку інституцій ЄС: Суд європейських співтовариств, виконавчий орган – Європейська Комісія. Кожна країна-учасниця має в Брюсселі постійне представництво і пропорційно чисельності населення країни має кількість голосів для голосування у Раді Міністрів ЄС. Створено Європарламент (518 депутатів), секретаріат якого розташований у м. Страсбурзі (Франція).

Продовженням процесу розбудови ЄС виявилися *Амстердамський і Ніццький договори*, якими визначено напрями реформування інституційної системи Євросоюзу. Основними положеннями Амстердамського договору про зміну Договору про ЄС, що набув чинності 1.05.1999 р., посилено захист прав і свобод людини, розширено сферу соціальної політики, інститут єврогромадянства. Внесено також поправки в інституціональну систему ЄС: розширено законодавчі повноваження Європарламенту, а також сферу прийняття рішень у Раді ЄС. Особливу увагу в документі приділено спільній зовнішній і безпековій політиці ЄС, введено посаду Верховного Голови з питань СЗБП ЄС. Водночас ЄС не було надано статусу юридичної особи, що дало б можливість підвищити його міжнародний престиж та зовнішньополітичну ефективність. Ніццький договір, підписаний у грудні 2000 р. і ратифікований 1.02.2003 р., ввів деякі поправки у схему прийняття рішень: парламент було збільшено до 732 осіб, введено голосування кваліфікованою більшістю, тобто за рішення мало проголосувати 65% населення країн європейського простору; скасовано право вето в першій і третій опорах ЄС, реорганізовано Суд ЄС. Водночас Ніццька угода виявила глибокі суперечності у взаєминах країн-учасниць, посилювалося протистояння між великими і малими державами: останні прагнули відігравати вагомішу роль у Союзі; зростала недовіра до брюссельської бюрократії, яку громадяни ЄС охрестили «цапом відбувайлом», загострилася

проблема влади. Надії на європейську єдність опинилися під загрозою. Прагнення Європи зосередилися на майбутній конституції.

Європа поступово зазнавала кардинальних змін: дев'ять країн ЄС відкрили кордони, дванадцять із п'ятнадцяти учасників перейшли на єдину валюту. Хоча домовитися про створення військового контингенту ЄС – загальноєвропейських сил швидкого реагування – поки що не вдалося [2].

З метою підготовки конституції згідно з рішенням Європейської Ради (м. Лаакен, 14.12.2001 р.) було створено спеціальну установу Конвент на чолі з экс-президентом Франції Жискардом д'Естеном. Після наполегливої роботи проект Конституції ЄС 18.07.2003 р. було передано головуючій в ЄС Італії для його подальшого узгодження країнами-членами. 18.06.2004 р. під час засідання Європейської Ради проект Конституційного договору було ухвалено, а 29 жовтня 2004 р. у Римі всі держави Європейського Союзу підписали Конституційний договір ЄС. Передбачалося, що процедура його ратифікації завершиться до кінця грудня 2006 р. з тим, аби 1.01.2007 р., тобто у 50-ту річницю Римських угод, Конституційний договір ЄС набув чинності.

Не всі учасники ЄС погодилися із пропозиціями країн центрального кола Спільноти – засновників Євросоюзу щодо проекту Конституції: Польща й Іспанія, посилаючись на договір між урядами постійних і майбутніх членів Спільноти (підписаний у Ніцці), вимагали рівномірного розподілу голосів між країнами в європейських органах влади. Не всім було до вподоби і введення нової системи рішень за принципом подвійної більшості. Отже, процес узгодження майбутніх документів ЄС був доволі складним, і слабкі держави втрачали відповідні важелі впливу на прийняття рішень. Поглибилося протистояння в ЄС – слабкі і ново-прибулі держави вимушені були захищати свої права, оскільки, на їхнє переконання, вони мають бути ідентичними правам центральних учасників ЄС.

Обговорення конституції відбувалося своєю чергою: десять країн – Бельгія, Велика Британія, Данія, Іспанія, Ірландія, Люксембург, Нідерланди, Польща, Португалія, Чехія – офіційно заявили про проведення референдумів. Інші передбачали провести ратифікацію документа парламентами. Так, парламенти Німеччини і Австрії висловилися за прийняття документа. А населення Іспанії і Люксембурга підтримали конституцію під час референдумів. Досить несподівано для всіх громадяни Франції 29.05.2005 р. і Нідерландів 1.06.2005 р. провалили проект. Чому більшість населення Франції проголосувала проти ухваленого проекту? Незадоволення французів було спричинено:

– відчуттям негативних наслідків розширення ЄС, у т. ч. *соціальних негараздів* (припливу «польських сантехників», інших іммігрантів із Півдня і зі Сходу, які посилюють конкуренцію);

– ісламським фактором (Париж перестав бути столицею Франції, він стає столицею Арабських Еміратів. У Франції й нині працюють поліклініки, лікарні й школи тільки для мусульманського населення, куди корінному населенню вхід закаzano);

– перспективами Туреччини стати повноправним учасником ЄС (що уможливило приплив до країни кількох десятків мільйонів мусульман);

– посиденням американського чинника в європейському просторі: засилля «пакс-американ», нав'язування ідеології і цінностей США;

– поведінкою брюссельської космополітичної бюрократії (кількість чиновників Євросоюзу, що утримуються на податки громадян, шалено зростає – до кількох тисяч працівників).

Таким чином, накопичення негативних факторів, сконцентрувавшись навколо нереалізованого права людини на гідне існування, призвело до вибуху невдоволення. Після провалу референдумів у Франції і Нідерландах, країни, що не встигли розглянути конституційне питання, відклали це рішення на невизначений термін.

Європа постала перед глибокою внутрішньополітичною кризою. Вихід було знайдено: із врахуванням помилок значно перероблено текст конституції, знято найкритичніші моменти. Новий документ із доволі довгою назвою – Лісабонський договір про зміни Договору про Європейський Союз і Договору про заснування Європейської спільноти, певним чином Договору про утворення Європейської спільноти з атомної енергії (далі – Лісабонський договір) було *висунуто на обговорення*. Слід зауважити, що важливим фактором для європейського просування України лишилася закріплена в **Договорі про ЄС стаття 49 про те, що кожна європейська держава має право бути членом ЄС, якщо вона поділяє європейські цінності**. Хоча спрощена процедура подання заявки з боку нових держав на досягнення членства в ЄС тепер ускладнена вимогою щодо погодження питання з Європарламентом і парламентами кожної країни ЄС тощо.

Лісабонський договір, підписаний 13.12.2007 р. набув чинності 1.12.2009 р. Ним ЄС визначено суб'єктом міжнародного права. Створено посаду президента Європейської Ради (як інституту ЄС), що обирається на два з половиною роки з правом пролонгації на один термін, у результаті змінено модель ротаційного головування учасників ЄС. Запроваджено посаду Верховного представника ЄС у зовнішніх справах і з політики безпеки (міністра закордонних справ), який виконуватиме також функції одного з віце-президентів Єврокомісії. Кількість європейських комісарів із 2014 р. зменшиться на третину, а кількість парламентарів – до 750 осіб. Із 2014 р. буде змінено і процедуру ухвалення рішень: голосування з питань, що не є пропозиціями Єврокомісії і міністра закордонних справ, потребуватиме більшості в 72% голосів членів Європейської Ради, котрі мають представляти 65% населення ЄС. Блокуюча меншість становитиме 35% населення. Значно розширено компетенцію Європарламенту, додано «положення солідарності», що передбачає спільні дії Євросоюзу та його держав-членів у разі вірогідних загроз. Права громадян в ЄС захищатиме омбудсмен. Залишилося також положення про право виходу країни з ЄС. У листопаді 2009 р. Президентом Європейської Ради – вищого органу ЄС – було обрано экс-прем'єр-міністра Бельгії Германа Ван Ромпея, а міністром закордонних справ та віце-президентом Єврокомісії стала представниця Великої Британії – баронеса Кетрін Ештон. Ці факти свідчать про те, що країни ЄС вдалися до процесу «поглиблення заради розширення», розпочавши наводити лад в європейському домі.

Ідея єдиної цілісної Європи починає реалізовуватися через співпрацю країн ЄС в зовнішній політиці і безпеці. Протягом двох останніх десятиліть Європейський Союз спрямовує свої зусилля на те, аби роль, яка відводиться йому в розв'язанні питань міжнародної політики, більше відповідала його економічному статусу. Одним із головних завдань, що сьогодні постають перед Європейським Союзом, є розширення території миру, безпеки та добробуту за межами Спільноти. Для виконання цього завдання ЄС розробляє та реалізує спільну зовнішню політику та політику безпеки, виступаючи, тим самим, реальною силою, яка забезпечує стабільність, співпрацю та порозуміння в ширшому світовому контексті [3].

Стратегія ЄС рухлива, вона швидко пристосовується до нових реалій. Формується зовнішньополітична концепція ЄС. Якщо на перших етапах становлення Спільноти вона була орієнтована на євроатлантичну інтеграцію і внутрішні проблеми регіону, то пізніше, з появою нових викликів, пов'язаних із об'єднанням Німеччини, доростанням до рівня ЄС країн ЦСЄ і країн Магрибу, зовнішньополітична концепція була спрямована на майбутніх учасників, сусідні країни і віддалені регіони світу. ЄС опановує простір Середземномор'я, Латинської Америки, Африканського континенту. Провідні країни згаданих регіонів уклали з ЄС договори про співробітництво нового типу, що передбачають ставлення до них як до неасоційованих членів. Такі домовленості розглядаються як договори третього покоління і базуються на новому розумінні демократичних принципів, перш за все як соціальних гарантій стійкого економічного розвитку. Не слід забувати, що такі зрушення стали можливими завдяки суттєвим перетворенням, що відбулися в багатьох країнах, у т. ч. і латиноамериканського регіону (лібералізація економіки, ринкові реформи, структурна модернізація і макроекономічна стабілізація).

До цього ЄС спонукали значні зміни в політичній сфері країн згаданих регіонів: демократизація суспільства, ліквідація авторитарних режимів, припинення громадянських воєн. Розширилась договірна база інвестиції ЄС в інші регіони¹.

Одним з джерел згуртованості ЄС є об'єднувальний фактор європейської ідентичності. Національні уряди Європи після Другої світової війни відродили і підтримують відчуття колективної ідентичності (через низку широкомасштабних програм, цільових витрат у сфері економічного розвитку та зростання добробуту). Проте, відчуття ідентичності ще не відіграє тієї консолідуючої ролі, яку би могло відігравати, оскільки застосувати цей підхід у масштабах всього ЄС не дає змоги різнобарв'я етносів, що складають ЄС, а також надто малий обсяг бюджету цього наддержавного утворення. До того ж, формування європейської політики – процес, що контролюється європейською елітою без залучення широкої громадськості до розгляду більшості політичних питань (тобто не прозоро). У зв'язку із зазначеним, Р. Дорендорф характеризує політичну систему ЄС як «картель еліт», за допомогою якої думка народу представлена непрямым шляхом (через втручання парламентаріїв, недержавних організацій тощо) [4, 619]. Отже, колективне управління спирається на такий слабкий фундамент легітимності, як постсуверенну політичну систему.

Досвід ЄС також продемонстрував, що об'єктивна економічна потреба у прискоренні інтеграції і пов'язані з цим наслідки в інших сферах суспільного розвитку нерідко обмежувались і стримувались під впливом стереотипів мислення, що залишилися від минулого. Особливо сильними виявились уявлення, породжені абсолютизацією державного суверенітету, страхом втрати незалежності. На такому ґрунті часто посилювалося надто обережне і навіть негативне ставлення до співтовариств як до наднаціональної сили, знову і знову відроджувались гасла автаркії. Іноді баланс інтересів порушувався не тільки груповими, а й односторонніми акціями окремих держав. Водночас, незважаючи на всі перепони, **європейський інтеграційний процес відбувся**. Це, у свою чергу, дало підстави переважній більшості дослідників [5] будь-який інтеграційний процес розглядати як вихід за рамки координації зовнішньої політики окремих держав і поступову передачу суверенітету новим комунітарним структурам.

¹ Іспанія, наприклад, перетворилася на найзначнішого європейського інвестора в регіон Латинської Америки. Її інвестиції туди складають 50% всіх іноземних інвестицій. Головні іспанські банки вклали в регіон понад 4 млрд дол., при цьому вони контролюють третину всіх банківських систем деяких країн.

3.3. Формування єдиного європейського простору та перспективи України

У зв'язку з викладеним вище, зазначимо, що Європейський Союз внаслідок його наднаціонального характеру поступово перетворюється на союзню державу. Установчі органи ЄС є уповноваженими створювати правила, регламенти, директиви, які стають обов'язковими до виконання для всіх держав-членів. Водночас, ЄС створив спеціальну структуру, яка контролює дотримання цих правил – Європейський Суд, і має повноваження на примус до їх виконання.

Отже, на відміну від традиційних міжнародних організацій, *особливий характер ЄС полягає у делегуванні суверенних повноважень державами-членами інститутам європейських співтовариств: (а) законодавчої влади – Європейській Раді, Єврокомісії та Європарламенту, (б) виконавчої – Єврокомісії, (в) судової влади – Суду ЄС. Тому правопорядок ЄС нагадує конституційний правопорядок держави* [6, 98].

Паралельно із внутрішньою розбудовою економічного простору ЄС (*першої опори*) в плані формування єдиного простору зовнішньої політики і безпеки (*другої опори*), союз розширював свої кордони. Безпрецедентним явищем стало набуття з 1 травня 2004 р. членства в ЄС десятьма країнами Європи: Польщею, Угорщиною, Чехією, Словаччиною, Словенією, Кіпром, Мальтою, Латвією, Литвою і Естонією. У 2007 р. членства в ЄС набули Румунія і Болгарія. Тим самим ЄС впритул наблизився до кордонів України. Слід нагадати, що до згаданих країн був застосований інтеграційний підхід, і відносини з ними було побудовано через інститут Європейських угод. Головним завданням політики ЄС щодо балканських держав було сприяння мирному врегулюванню регіональних конфліктів і припинення воєнних дій, що в першій половині 90-х років охопили територію колишньої СФРЮ. Після нормалізації ситуації підписувалися угоди про стабілізацію і асоціацію (УСА). РФ й інші країни СНД розглядались як єдиний політичний простір і отримали в ієрархії пріоритетів спільної східної політики статус сусідів ЄС.

Європейський напрям є одним із пріоритетів зовнішньої політики України, реалізація якого має забезпечити національну безпеку держави. Про це Україною неодноразово заявлено з високих міжнародних трибун, і це прагнення закріплено у відповідних державних документах: Декларації про державний суверенітет (1990 р.), Основних напрямках зовнішньої політики (1993 р.), у Стратегії європейської інтеграції (1998 р.), в Законі України «Про основи національної безпеки України» (2003 р.), у Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (липень 2010 р.) та інших. Європейський вибір України багато в чому визначається не тільки геополітичними чинниками, а також і громадянами країни, що переважною більшістю підтримують ідею просування України шляхом європейської інтеграції².

Правовою основою відносин між Україною та ЄС є *Угода про партнерство та співробітництво (УПС)* від 16.06.1994 р. (набула чинності 1.03.1998 р.). УПС передбачає співробітництво із широкого кола політичних, торговельних, економічних та гуманітарних питань. Відповідно до її положень, утворені і діють на постійній основі Рада з питань співробітництва (вищий орган), Комітет з питань співробітництва (робочий орган Ради), а також Комітет з парламентського співробітництва між Україною та ЄС від 11.6.1998 р. Президент України затвердив *Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу*, а 14.09.2000 р. — Програму інтеграції України до ЄС, яка мала бути головним інструментом підготовки нашої держави до інтеграції в ЄС.

В Україні здійснено заходи для зміцнення інституційної спроможності виконавчих органів влади в реалізації євроінтеграційної політики. 1998 р. Мінекономіки

² За європейський вибір висловились понад 70 відсотків громадян України.

було трансформовано у Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції (2005 р. відбулося зворотнє перейменування). Згідно з Указом Президента України утворено Державну раду з питань європейської і євроатлантичної інтеграції (2002–2005 рр.). *При Кабінеті міністрів з 15.10.2004 р. діє Міжвідомча координаційна рада з адаптації законодавства України до законодавства ЄС, яку очолює прем'єр-міністр України.*

У рамках УПС між Україною та ЄС *укладено низку важливих угод*, зокрема про співробітництво в галузі керованого термоядерного синтезу, а також в галузі ядерної безпеки від 23.07.1999 р., про торгівлю текстильною продукцією від 18.12.2000 р., про наукове та технологічне співробітництво (липень 2002 р.). За програмою ЄС *Іногейт* має бути створено міждержавну систему транспортування нафти та газу (відповідна рамкова угода була підписана у Києві 22.07.1999 р.). У листопаді 2006 р. Україна взяла участь у II конференції учасників цієї програми, що проходила в Астані (Казахстан), під час якої було прийнято Енергетичну дорожню карту, де викладено довгостроковий план дій для розширеного співробітництва в енергетичній сфері між всіма партнерами.

Політичний діалог «Україна — ЄС» відбувається у формі щорічних консультацій на найвищому рівні — саміти «Україна — ЄС», засідань Ради з питань співробітництва, регулярних консультацій «Україна — Трійка ЄС» на рівні міністрів закордонних справ та на рівні політичних директорів МЗС. Починаючи із 2000 р. — також у формі зустрічей «Україна — Трійка Політико-безпекового комітету ЄС» та консультацій «Україна — Трійка ЄС» на рівні експертів з питань Спільної зовнішньої та безпекової політики.

Україна активно співпрацює з державами — членами Євросоюзу на двосторонньому і на багатосторонньому рівнях. Налагоджено діалог у рамках Постійної українсько-польської конференції з питань європейської інтеграції. Створена Постійна українсько-литовська комісія з питань європейської інтеграції у рамках Міжурядової Ради з питань співробітництва між Україною і Литвою. Відбуваються консультації з євроінтеграційних питань з Угорщиною, Чехією, Естонією, Словаччиною, Болгарією. Розвивається співробітництво з державами — членами ЄС у рамках ООН, Ради Європи, ОБСЄ, інших міжнародних, у тому числі й регіональних організацій.

11.12.1999 р. на своєму засіданні у Гельсінкі Європейська Рада ухвалила *Спільну стратегію ЄС щодо України (ССУ)*, спрямовану на зміцнення *стратегічного партнерства* між ЄС та Україною. ССУ реалізується на основі піврічних робочих планів головуючих в ЄС держав і передбачає підтримку процесу демократичних та економічних перетворень в Україні, сприяння вирішенню спільних проблем щодо підтримання стабільності та безпеки на Європейському континенті, зміцнення співпраці між ЄС та Україною у контексті розширення Євросоюзу.

Парламентські слухання з питань реалізації державної політики інтеграції до ЄС, які були вперше проведені в Україні 11.12.2001 р., продемонстрували консолідацію зусиль парламенту та уряду довкола визначальних завдань внутрішньої та зовнішньої політики. Вони дали поштовх активізації взаємодії законодавчої і виконавчої гілок влади України на євроінтеграційному напрямі, підтвердили, що реалізація державної політики інтеграції України до ЄС стала справою не лише зовнішньої, а і внутрішньої політики.

Підтвердженням стратегічного курсу України на європейську інтеграцію стало Послання Президента України до Верховної Ради України *«Європейський вибір»*.

Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки» (30.04.2002 р.) [7]. У документі стрижнем стратегії економічного та соціального розвитку України визначено практичну реалізацію до 2011 р. завдань, пов'язаних зі створенням внутрішніх передумов для набуття Україною повноправного членства в ЄС. У червні 2002 р. Верховна Рада України ухвалила звернення до Європейського Парламенту та парламентів держав — членів ЄС, в якому закликала їх підтримати євроінтеграційний курс України.

Упродовж останніх років (до економічної кризи) спостерігалось постійне зростання обсягів торгово-економічного співробітництва з ЄС, що підтверджує усталену тенденцію. Якщо у 2001 р. експорт до країн ЄС становив 17,7%, а імпорт — 21,8% всього обсягу товаропотоків України, то у 2002 р. відповідно 19% і 23,8%, а 2003 р. — 19,4% і 25,2%. У 2004 р. зросли обсяги зовнішньої торгівлі між Україною і ЄС: експорт товарів і послуг збільшився на 25,4% і склав 11,301 млн дол., імпорт, відповідно, — на 24,9% і 10,3 млн дол. Сальдо взаємної торгівлі становило 974,3 млн дол. У 2008 р. показники співпраці України із всією Європою склали: експорт — 19,7 млн дол., а імпорт — 30,5 млн дол. [8]. Найкрупніший партнер із країн ЄС — Німеччина: у 2003 р. до неї було експортовано товарів на 645 млн дол., а імпортовано — понад 950 млн дол., а у 2009 р., відповідно, експорт становив 1,2 млрд дол., а імпорт — 3,8 млрд дол., при цьому склався негативний баланс: –2,6 млрд дол. [9].

Економічна криза негативно позначилася на показниках співпраці України з ЄС. Відбулося різке скорочення вартісних обсягів українського експорту в країни ЄС (у 2,72 рази), а імпорту — у 3,3 рази. Хоча світова економічна криза значно знизила обсяги зовнішньої торгівлі України, значущість торгівлі з ЄС у 2009 р. майже не змінилася. ЄС-27, як і раніше (2003 р. — 35,9% товарообігу України), залишився найбільшим торговельним партнером нашої держави, хоча ці цифри знизилися в цілому за рахунок підвищення частки імпорту із СНД. Паралельно окреслилась тенденція підвищення ролі країн Азії в товарообігу України [10].

Товарна структура торгового обороту ЄС із Україною відповідала структурі торгового обороту торгівлі ЄС із країнами, що розвиваються: Україна експортувала товари з низьким рівнем обробки, а імпортувала машини і технологічне устаткування, промислові товари і харчові продукти. Серед товарних груп різко збільшився імпорт продукції хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості. Обсяг ввезених полімерних матеріалів і пластмас майже в п'ять разів перевищує експорт. Із середини 90-х років в українському експорті домінували такі товарні групи, як неблагородні метали, текстиль і текстильні вироби, мінеральні й ін. продукти, що забезпечували до 64% надходжень від постачань українських товарів на ринок ЄС. Частка машин і устаткування в українському експорті становила лише 6–8% і мала тенденцію до зниження [11, 9].

Беручи до уваги прогрес, досягнутий Україною на шляху демократії, помітне економічне зростання та її чіткий проєвропейський вибір, а також наслідки наступного розширення ЄС, сторони констатували прагнення набутти нового та посиленого виміру двостороннього стратегічного партнерства. Важливою подією стало підписання *Угоди про наукове та технологічне співробітництво між Україною та Європейським Союзом*.

Європейська політика сусідства для України (ЄПС). 11.03.2003 р. Єврокомісія офіційно оприлюднила *Звернення (Комунікацію) до Європейської Ради та Європейського*

Парламенту «Ширша Європа — сусідство: нові рамки відносин з нашими східними та південними сусідами»³. Документом передбачено диференційований підхід до розвитку відносин із кожною країною-сусідом, зважаючи на рівень її економічного розвитку та з урахуванням її цілей у відносинах із ЄС. Для всіх держав-сусідів ЄС пропонується перспектива залучення до внутрішнього ринку Європейського Союзу. Документ передбачає можливість встановлення преференційних торговельних відносин та лібералізації торговельного режиму, зокрема створення Зони вільної торгівлі. Відкривається можливість поширення нових інструментів Євросоюзу у сферах інвестування та кредитування, технічної допомоги і транскордонного співробітництва.

ЄПС була покликана сприяти зміцненню добробуту, стабільності та безпеки країн ЄС і сусідніх держав і потребує дій і з боку країн-сусідів, і з боку Європейського Союзу. Європейська політика сусідства поширюється на країни, що межують із ЄС: Азербайджан, Алжир, Білорусь, Вірменію, Грузію, Єгипет, Ізраїль, Йорданію, Ліван, Лівію, Марокко, Молдову, окуповані Палестинські Території, Сирію, Туніс та Україну. Хоча Росія є також сусідом ЄС, її відносини з ЄС розвиваються в рамках стратегічного партнерства. У травні 2004 р. розроблено детальний Стратегічний документ щодо Європейської політики сусідства. Повідомленні від грудня 2007 р. Комісія встановила цілі та визначила напрямки, де були необхідні додаткові зусилля з боку ЄС для підтримки ЄПС:

- ширші зобов'язання щодо сприяння економічній інтеграції та покращення доступу до ринку;
- амбітніші досягнення у сфері керованої міграції: спрощення законних короткострокових подорожей, спрощення процедури отримання віз для певних категорій населення, наприклад студентів, бізнесменів, представників неурядових організацій, журналістів, державних службовців;
- подальша участь у врегулюванні «заморожених» конфліктів у сусідніх країнах із використанням повного спектра інструментів, що є в розпорядженні ЄС;
- посилена підтримка з боку ЄС реформ у країнах-партнерах з проблем енергетики, зміни клімату, навколишнього середовища, рибальства, транспорту, морської політики, досліджень, інформаційного суспільства, освіти, зайнятості та соціальної політики;
- розширення особистих контактів між людьми, обмінів за освітніми програмами та між молоддю, дослідниками, представниками громадянського суспільства та культурної сфери, підприємцями, профспілками, регіональними органами влади та органами місцевого самоврядування;
- тісніша політична та регіональна співпраця.

Своїм сусідам *Європейський Союз запропонував привілейовані відносини* [12], що будуються на взаємних зобов'язаннях стосовно відданості спільним цінностям: демократії та прав людини, верховенства права, належного врядування, принципів ринкової економіки та сталого розвитку. Все це свідчило про завершення періоду

³ У концепції простежується модель Європи концентричних кілець, запропонована прем'єр-міністром Франції Е. Балаядором ще на початку 90-х років, що передбачала формування навколо консолідованого ядра ЄС різних зон співробітництва із глибиною інтеграції, яка б послідовно зменшувалась: ЄС як ядро євроінтеграційного процесу, друге і третє коло — країни Європейської економічної зони (ЄЕЗ) і країни — кандидати на членство в ЄС та більш широке коло — всі інші європейські країни, включно із країнами СНД.

3.3. Формування єдиного європейського простору та перспективи України

невизначеності Євросоюзу щодо стратегії сусідства. У Повідомленні містилася пропозиція Європейського Союзу створити у найближчі десять років спільно із сусідніми державами зону процвітання і добросусідства — «коло друзів». ЄПС виходить за межі існуючих відносин, пропонуючи країнам-учасникам глибші взаємини на політичному рівні та ширшу економічну інтеграцію. Рівень очікувань від таких відносин залежатиме від міри, якою ці цінності поділятимуть партнери. ЄПС залишається відмінним від процесу розширення і не має на меті визначити, як у майбутньому розвиватимуться відносини країн — партнерів із ЄС.

Основним інструментом реалізації Європейської політики сусідства на національному рівні є двосторонні Плани дій, що визначають програму політичних та економічних реформ і короткострокові та середньострокові пріоритети. Пізніше, у 2005 р., українським керівництвом та Європейською Комісією було схвалено так звану «дорожню карту» — неформальне доповнення до Плану дій «Україна — ЄС», що визначає конкретні кроки реалізації цього плану. Зокрема, йшлося про надання українській економіці статусу ринкової, про підтримку вступу України у СОТ, про перспективи створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС та про спрощення візового режиму між Україною і Євросоюзом [13, 14].

1.12.2005 р. *ЄС визнав Україну державою з ринковою економікою*. Україна виконала всі технічні вимоги та офіційно набула цього статусу на початку 2006 р. Це рішення підтвердило і закріпило значні економічні та соціальні зрушення в Україні, що відбулися протягом останніх років. Становлення ринкової економіки в нашій країні призвело до *стрибка показника інвестицій в Україні*. Якщо до 2005 р. в середньому за рік надходження в Україну прямих іноземних інвестицій з країн ЄС становив трохи більше 220 млн євро, то на 1.01.2008 р. сукупний обсяг прямих іноземних інвестицій в Україну із країн ЄС-27 склав 15,6 млрд євро.

Однак підтримка ринкової економіки в Україні не була єдиним напрямком допомоги, яку надавав ЄС протягом перехідного періоду. Україна як ключовий стратегічний партнер для транзиту нафти та газу до країн Європейського Союзу має на меті зміцнити свою роль транзитної держави та посилити свої енергетичні зв'язки з ЄС. У рамках *програми TACIS*⁴ Україні було надано значну підтримку, спрямовану на реформування газового сектору. Суттєву увагу було приділено й питанням енергозбереження, що надалі залишаються актуальними. З метою підтримки *ядерної безпеки* протягом 1991–2006 рр. ЄС надав Україні допомогу в розмірі понад 621 млн євро. У 2007 р. Європейська Комісія та Україна розпочали спільний проект (із залученням Міжнародного агентства з атомної енергії) з оцінки безпеки та проведення модернізації вітчизняних атомних електростанцій. Завершено роботи зі стабілізації існуючого об'єкта «Укриття» на Чорнобильській АЕС і підписано контракт на будівництво нової безпечної захисної споруди — «Укриття-2», головної частини всієї програми реабілітації ЧАЕС. Значного успіху вдалося досягнути у завершенні будівництва сховища відпрацьованого ядерного палива, а також тимчасового сховища твердих відходів.

⁴ Технічна допомога Україні з боку ЄС бере початок від програми технічної допомоги СРСР, започаткованої 2 серпня 1991 р. Після розпаду СРСР програма отримала назву TACIS, 11 лютого 1992 р. Україна разом із іншими країнами СНД підписала з ЄС Протокол згоди, де були визначені основні принципи програми для країн СНД. У 1995 р. абревіатуру TACIS було замінено на TACI після поширення програми на Монголію, яка не була членом СНД. Технічна допомога країнам передбачає систему заходів, покликаних сприяти розвитку в країнах-реципієнтах структур, орієнтованих на ринок; громадянського суспільства, із залученням західних експертів, консультантів, викладачів та ін.

21.02.2005 р. на засіданні Ради з питань співпраці між Україною та ЄС було офіційно затверджено трирічний План дій «Україна — ЄС». Упродовж 2005—2008 рр. допомогу ЄС Україні головним чином було направлено на підтримку реалізації ключових завдань, визначених Планом дій, які, у свою чергу, покликано забезпечити процес реформування. Сума допомоги ЄС Україні в рамках *програми TACIS* зросла з 88 млн євро у 2005 р. до 100 млн євро у 2006 [14]. Після того, як 2007 р. набув чинності Європейський інструмент сусідства та партнерства, загальна сума фінансової і технічної допомоги зросла до 144 млн євро, що втричі перевищує обсяг 2002 р. Загальна сума фінансування, запланована для України в рамках Європейського інструменту сусідства та партнерства на період 2007—2010 рр., становить понад 500 млн євро. Пріоритетними сферами співпраці залишаються енергетика, торгівля, питання реалізації угоди про реадмісію. Підтримка розвитку політичної сфери, а також проведення реформ, передбачених Планом дій «Україна — ЄС», забезпечуються також за допомогою інструментів *Twinning* та *TAFEX*.

На регіональному рівні співробітництво відбувається у транспортній, енергетичній сферах, з питань охорони навколишнього середовища, а також управління на кордонах, включаючи діяльність *Місії ЄС з прикордонної допомоги Україні та Молдові (EUBAM)*.

16.06.2009 р. під час засідання Ради з питань співробітництва в Люксембурзі було підписано новий практичний інструмент — Порядок денний асоціації «Україна — ЄС». Документ замінює План дій «Україна — ЄС», реалізація якого здійснювалась у 2005—2008 р.

Співпраця із сусідніми країнами підтримується за допомогою реалізації *програм транскордонного співробітництва*, що включає прикордонну інфраструктуру, забезпечення управління та регіональний розвиток. Окрема тематична програма «Міграція та надання притулку» доповнює розпочату в Україні політику та регіональне співробітництво у цій дуже важливій сфері. Підтримка громадянського суспільства у сфері прав людини та демократизації забезпечується в рамках Європейського інструменту з демократії та прав людини. Також продовжується активна підтримка у сфері ядерної безпеки, що розпочалася ще на початку 90-х років. У сфері освіти співпраця та реформи відбуваються через програми *Tempus*, *Erasmus*, *Mundus Jean Monnet* та інші [15].

У вересні 2003 р. ЄС запропонував Україні розпочати спеціальні програми на 2004—2006 рр. для пліднішого *прикордонного співробітництва*. Фінансове забезпечення програм Євросоюзом складало 45 млн євро [16, с. 18]. Програми охоплювали регіони, що межують із ЄС від Баренцевого до Чорного моря. Україна є учасницею чотирьох програм, а саме:

- Україна — Польща — Білорусь: з індикативним бюджетом фінансування з боку TACIS (TACIS)⁵ у 8 млн євро. Від України в ній беруть участь Волинська, Закарпатська та Львівська області;
- Україна — Угорщина — Словаччина: фінансування 4 млн євро. Залучена Закарпатська область України;
- Україна — Румунія: фінансування 6,5 млн євро. Від України беруть участь Закарпатська, Івано-Франківська, Одеська та Чернівецька області;

⁵ Пріоритетом програми 2000—2006 рр. (обсяг для України — 600 млн єкю) було визначено стимулювання інвестицій, на що спрямовувалося 25% коштів програми. Основна увага в секторі атомної енергетики ЄС приділялася закриттю ЧАЕС, на що комісія ЄС надала 500 млн єкю, з яких — 100 млн у формі грантів від TACIS і 400 млн єкю у формі позик, наданих Євратомом. Після закриття Чорнобильської АЕС ЄС прийняв рішення про надання Україні гранту в розмірі 65 млн євро для компенсації паливного дефіциту.

3.3. Формування єдиного європейського простору та перспективи України

• програма транснаціонального співробітництва з територіального розвитку — КАРДС (CARDS): 5 млн євро. Залучені Закарпатська, Івано-Франківська, Одеська, Львівська, Волинська, Чернівецька області. Програма охоплює Центральні, Адріатичні, Придунайські, Південно-Східні регіони Європи — 18 країн [17]. Серед основних викликів, що постають перед Україною, виокремимо: ускладнення перетину кордону, загальмування динаміки товарообігу, поширення дії Угоди про партнерство та співробітництво на нові країни-члени. Українська сторона пропонує ЄС укладання угоди про реадмісію в обмін на створення передумов для безвізового режиму; вимагала прямих компенсацій за негативні наслідки розширення ЄС тощо [18].

Технічна і фінансова допомога з боку ЄС Україні були одним із пріоритетних напрямків співробітництва. Особлива увага приділялася питанням ядерної безпеки і захисту навколишнього середовища, реорганізації енергетичного сектору, реструктуризації державних підприємств, підвищенню ефективності аграрного сектору економіки, створенню сучасної транспортної інфраструктури, адміністративній реформі. З 1994 р. ЄС надає Україні макроекономічну допомогу у вигляді стабілізаційних кредитів з метою сприяння підтримці платіжного балансу і курсу національної грошової одиниці та полегшення проведення соціальних та економічних реформ. Іншим прикладом фінансової допомоги за межами УПС стало надання ЄБРР 100 млн дол. на здійснення проекту ремонту укриття ЧАЕС. До цієї суми додано внесок країн ЄС в розмірі 105 млн єкю. Фінансування завершення будівництва двох додаткових ядерних реакторів розглядається ЄС як компенсація за закриття існуючих потужностей ЧАЕС. Таким чином, **Євросоюз є найпотужнішим джерелом фінансування України** і надав Україні допомогу в розмірі понад 1 570,4 млн євро. Із цієї суми на підтримку приватного сектору та сприяння економічному розвитку надійшло 116 млн євро, на розвиток транспортної, енергетичної інфраструктури та комунікацій — 74 млн, на підвищення безпеки української атомної енергетики — 451,9 млн євро [19].

Сучасні форми співпраці між Україною та ЄС. У 2007 р. ЄС запровадив Європейський інструмент сусідства і партнерства (ЄІСП), який замінив програму TACIS та сформулював нові пріоритети діяльності ЄС. Починаючи з 1.01.2007 р. *Європейський інструмент сусідства і партнерства став основним джерелом фінансування* для 17 країн — партнерів ЄС, включаючи Україну. Головною метою ЄІСП є створення території спільних цінностей, стабільності та добробуту, тіснішої співпраці та поглибленої економічної та регіональної інтеграції завдяки охопленню широкого спектра сфер співпраці. Серед основних напрямів співпраці виокремимо такі інноваційні механізми ЄІСП, як транскордонне співробітництво, механізм сприяння реформам управління, програми *Twining* та *TAIEX*, бюджетна підтримка.

Програми транскордонного співробітництва спрямовані, зокрема, на:

- підтримку економічного та соціального розвитку в регіонах по обидва боки спільних кордонів;
- розв'язання спільних проблем у таких сферах, як захист довкілля, охорона здоров'я, боротьба з організованою злочинністю;
- надійність та безпеку кордонів;
- підтримку місцевих транскордонних ініціатив з розвитку безпосередніх контактів між людьми.

Упродовж 2007–2013 рр. Євросоюз надасть майже *1 млрд євро на посилення транскордонного співробітництва*. Українські місцеві органи влади, недержавні організації та інші інституції мають можливість отримати фінансову підтримку за

трьома програмами співробітництва: Польща — Білорусь — Україна, Угорщина — Словаччина — Румунія — Україна та Румунія — Україна — Молдова. Також Україна отримує частину фінансування в рамках Програми басейну Чорного моря та програм — наступників CADSES — Центральноєвропейської Програми та Південно-Східного Європейського Простору.

Ще однією інновацією є запровадження *Механізму сприяння реформам управління (Governance Facility)*. Цей механізм надає додаткові ресурси тим партнерам, які продемонстрували найбільші досягнення у реалізації реформ щодо запровадження принципів належного врядування, визначених у Планах дій. Загальний бюджет цього механізму на період 2007–2013 рр. становить 300 млн євро. У 2007 р. Україна отримала 22 млн євро з Механізму сприяння реформам управління на додаток до 120 млн, передбачених в рамках ЄІСП на цей рік. У 2008 р. через цей механізм Україні було надано додаткові 16,6 млн євро, в той час як сума фінансування в рамках ЄІСП склала 122 млн євро.

Наступною інновацією є *програми Twinning (Твінінге, від англ. twinning — подвоєння, споріднення) та TAIEEX (Інструмент технічної допомоги та обміну інформацією)*. Ці програми є інструментами співпраці між державними органами у країні-партнері та відповідною інституцією у країні ЄС. Метою цих інструментів, які вже довели свою ефективність упродовж 2004–2006 рр., є вдосконалення та модернізація органів влади східних та південних країн — сусідів ЄС.

Twinning — ініціатива Європейської Комісії, започаткована для допомоги країнам-кандидатам на вступ до ЄС набути необхідних навичок та досвіду щодо прийняття і впровадження законодавства ЄС, а також контролю за його дотриманням. Із 2003 р. проекти *Twinning* є доступними для деяких нових незалежних держав Східної Європи та для країн Середземноморського регіону. Такі проекти надають можливість співпрацювати експертам державного сектору країн ЄС та аналогічних інституцій країн-партнерів задля досягнення конкретних результатів. Україна стала першою із країн СНД, де було розпочато реалізацію ініціативи *Twinning*. В Україні проекти *Twinning* реалізуються в таких сферах:

- гармонізація стандартів України у цивільній авіації з нормами законодавства ЄС;
- посилення регуляторної та юридичної складової регулювання енергетичного сектору;
- впровадження такої моделі законодавства в Україні, що спрямоване на підтримку конкурентного середовища;
- зміцнення стандартизації, ринкового нагляду, метрології, законодавчої метрології з оцінки відповідності та споживчої політики в Україні;
- підтримка співпраці України з Європейським Союзом у космічній галузі;
- допомога в запровадженні нової системи державного фінансового контролю;
- посилення діяльності Національного агентства з акредитації України.

Близько 20 проектів *Twinning* очікують на впровадження, зокрема у таких сферах, як посилення адміністративної спроможності державної митної служби, безпека харчових продуктів, розвиток українського центру сприяння іноземному інвестуванню як основному органу залучення іноземних інвестицій, допомога Міністерству охорони навколишнього природного середовища України у впровадженні закону про екологічний аудит та деякі інші.

Особливу увагу ЄС приділяє здійсненню політичних й економічних реформ та *наближенню законодавства України до європейських норм*. Однією зі складних складових реформ є *реформування судової системи України*, в якій Національне бюро

3.3. Формування єдиного європейського простору та перспективи України

Європейського Суду виявило чималі прогалини в галузях виправно-трудова законодавств, законах про боротьбу з незаконним обігом наркотичних засобів, сімейного законодавства, законодавства про адміністративні правопорушення, оскарження дій слідчого під час попереднього слідства тощо. У цьому зв'язку інтерес для України являє і *програма TAIEX (Technical Assistance Information Exchange)* — інструмент зовнішньої допомоги, що надається Європейською Комісією для обміну інформацією з метою розбудови інституціональної спроможності, необхідної для адаптації національного законодавства до європейських норм. Із 2006 р. інструмент TAIEX в Україні зосереджено на розв'язанні конкретних проблем розвитку та інтеграції, що вимагає від держаних органів влади України ініціативного підходу, самостійного визначення своїх потреб, підготовки і подання заявок та мобільності, котра дає змогу використовувати його для вирішення нагальних питань. За інструментом TAIEX (на кошти ЄС) здійснюються такі послуги:

- надання експертів країнам-партнерам як радників, котрі допомагають розробляти законодавство відповідно до норм та стандартів ЄС;
- навчальні візити, що дають змогу службовцям із країн-партнерів вивчити досвід країн ЄС у вирішенні практичних питань, пов'язаних із впровадженням і забезпеченням дотримання норм та стандартів ЄС;
- організація і проведення семінарів та робочих зустрічей з метою роз'яснення аспектів норм та стандартів ЄС широкій аудиторії.

Упродовж вересня 2006 — грудня 2008 рр. представники органів державної влади України отримали методичну допомогу в рамках 86 заходів TAIEX (і за кордоном, і в Україні) у таких сферах як безпека та юстиція, внутрішній ринок, транспорт, довкілля та енергетика, сільське господарство та безпека харчових продуктів, державні фінанси, конкурентна політика та інші.

ЄС є основним партнером України у торгівлі послугами: у 2009 р. цей показник перевищував 41% всієї сукупної торгівлі послугами і становив 2,19 млрд дол. США. Для порівняння: частка Російської Федерації становила 27%. Основними партнерами тут залишалися Велика Британія, Кіпр і Німеччина.

Україна співпрацює з ЄС за положеннями Угоди про партнерство і співробітництво, що пролонгується кожного року. Тривають переговори з ЄС щодо укладення нової посиленої угоди, основним стрижнем якої стане домовленість про створення зони вільної торгівлі з ЄС із запровадженням чотирьох свобод: вільного руху капіталів, товарів, послуг і робочої сили. Набуття Україною членства в СОТ у 2008 р. скасувало квоти на експорт прокату в ЄС і кількісні обмеження не застосовуються у двосторонній торгівлі. Позитивним наслідком членства України в СОТ стало також зниження ризику встановлення нових торговельних обмежень з боку ЄС. Водночас, внутрішніми рішеннями Україна провела протекціоністські заходи: ввела закон про встановлення 13% надбавки до чинних ставок ввізного мита на всі товари за винятком критичного імпорту [20]. До некритичного імпорту ввійшли такі товари, як м'ясо і вироби з нього, цукор, алкогольні напої, вугілля, вироби з текстилю, взуття, головні убори, деякі метали й окремі види машин та обладнання. Пізніше цей перелік Кабміном України було скорочено до двох позицій: автомобілів і холодильників. Згадана надбавка не знайшла підтримки СОТ, оскільки суперечила загальним правилам і не допомогла усунути проблеми. Тому вона була переглянута і 7 вересня 2009 р. скасована.

Важливим показником економічного стану є приплив іноземних інвестицій. Слід зазначити, що 2009 р. їх обсяг навіть збільшився в порівнянні з 2008 р. на 2,6% і досяг

ЧАСТИНА III. Стратегічний вибір України в контексті формування спільного європейського простору

рівня 38,6 млрд дол. США, з яких 31,3 млрд дол. надійшли із країн ЄС. Найактивнішими інвесторами залишилися Кіпр, Німеччина, Австрія, Велика Британія і Нідерланди, інвестиції яких у сумарному еквіваленті склали 61,0%. Хоча відбулося певне скорочення інвестицій з Кіпру і Німеччини, а зростання спостерігалось з Нідерландів та інших країн. Інвестиції України до ЄС не зазнали змін і становили 5,9 млрд дол. США. Паралельно спостерігався посилений процес відпливу капіталу закордон, переважно пов'язаний з погашенням фінансових зобов'язань перед іноземними кредиторами і позичальниками (2009 р. відплив капіталу склав 79 млрд дол. США у порівнянні з припливом 394 млн дол. 2008 р.).

Співробітництво України — ЄС у сфері транспорту і енергетики й у 2010 р. характеризується вже відомими програмами, започаткованими Політикою сусідства та партнерства, деталізованою у *Стратегії ЄС щодо України на 2007–2013 рр.* Це програми і проекти в рамках твіннінгу, TAІEX (Інструмент технічної допомоги з обміну інформацією), Інструменту співробітництва щодо ядерної безпеки, співпраці з ЄІБ, ЄБРР та іншими міжнародними фінансовими організаціями.

Із завершенням переговорів щодо приєднання України до Європейської енергетичної спільноти збільшаться інвестиції в енергетичний сектор з боку ЄС. 7.10.2009 р. відбулося офіційне відкриття проекту *Twinning* — формування прозорого, ефективного і конкурентноспроможного ринку газу в Україні. Розрахований на 27 місяців, забезпечений 1,2 млн євро, проект реалізовуватиметься у партнерстві з Італією, Грецією, Угорщиною і Румунією. Зазначимо, що цей проект сприятиме виходу України зі складної ситуації, в якій держава опинилася в результаті підписання угоди «Нафтогаз» України з «Газпромом» РФ: щорічно купувати 52 млрд кубометрів газу за принципом «забирай або плати» протягом 2010–2019 рр. зі штрафними санкціями за недобір обсягів і забороненим експортом.

У галузі ядерної безпеки тривають відповідні проекти на Рівненській, Південноукраїнській, Хмельницькій АЕС, спрямовані на посилення безпеки поводження з обладнанням і радіоактивними відходами. Європейська комісія також надала 14 млн євро на створення Національного навчального центру для ядерного оператора на базі Запорізької АЕС упродовж трьох років [21]. Важливим вважаємо незгасаючу увагу ЄС до чорнобильських проблем: фінансується п'ять проектів на кошти міжнародного Фонду «Укриття». Це і будівництво сховищ, заводу для переробки відходів, будівництво саркофага «Укриття-2». У 2009 р. ЄБРР став донором чорнобильських Фондів, надавши 135 млн євро для реалізації згаданих проектів. Крім згаданих можна назвати низку проектів за програмою *Twinning* в енергетичному секторі (вугільні шахти, інвестиції в енергокомпанії, наприклад «Галнафтогаз» — 50 млн дол. США, підтримку відновлювальних джерел енергії, будівництво лінії електропередач тощо). Це проекти в авіатранспортній сфері — цивільної авіації, залізничному транспорті тощо.

Подією значної ваги можна розглядати *рішення Європарламенту про визнання права України на членство в ЄС (лютий 2010 р.)*⁶ [22].

В Україні усвідомлюють, що геополітичні наслідки розширення ЄС спричиняють важливі зміни на Європейському континенті. Основна проблема, що турбує ЄС в українському субрегіоні, — збереження стабільності на кордонах ЄС

⁶ Європарламент проголосував за право України на членство в ЄС 24.02.2010. Також у резолюції Європарламент звернувся до Ради ЄС з пропозицією надати Єврокомісії мандат для розробки дорожньої карти безвізового режиму для України.

й запобігання новим загрозам, що можуть виходити з українських теренів. ЄС зобов'язався надати Україні фінансову і технічну допомогу для облаштування прикордонних пунктів і створення відповідної інфраструктури на західному кордоні України з метою запобігання нелегальній, некерованій міграції [23].

Східне партнерство, реадмісія. У грудні 2008 р. Європейська Комісія опублікувала повідомлення про Східне партнерство — ініціативу, покликану визначити новий вимір політики у Східній Європі. Східне партнерство є кроком до змін у відносинах ЄС із Вірменією, Азербайджаном, Білоруссю, Грузією, Молдовою та Україною. Цей механізм передбачає підвищення рівня політичної взаємодії, включаючи перспективу нового покоління угод про асоціацію, далекоюсяжну інтеграцію в економіку ЄС, спрощення перетину кордону ЄС для громадян за умови дотримання вимог безпеки, посилення механізмів енергетичної безпеки на користь усіх зацікавлених сторін, а також зростання фінансової допомоги. ЄС пропонує більш інтенсивну поточну підтримку реформ країн-партнерів через Комплексну програму інституційного розвитку та нові багатосторонні заходи, що нададуть можливість об'єднати усіх партнерів при вирішенні спільних проблем. Пропозиція нового партнерства включає нові заходи, спрямовані на підтримку соціально-економічного розвитку у зазначених шести країнах, а також п'ять ключових ініціатив, які стануть конкретним свідченням підтримки ЄС [24]. Для реалізації Східного партнерства буде залучено додаткові кошти. Загальна допомога для 6 сусідніх країн, охоплених цією програмою, поступово зростатиме з 450 млн євро у 2008 р. до 785 млн євро у 2013 р. Це означає, що протягом 2010–2013 рр. буде додатково надано 350 млн євро. Крім того, для втілення програми Східного партнерства буде залучено 250 млн євро, які раніше було заплановано для інших програм у рамках Європейської політики сусідства. Східне партнерство передбачає поглиблення двосторонніх відносин між ЄС і країнами-партнерами та розбудова нового багатостороннього механізму для співпраці. Східне партнерство надасть можливості значно посилити спільну роботу на рівні Україна — ЄС, зокрема, у напрямку наближення законодавства України до європейських стандартів. В Україні привітали схвалення Радою міністрів Європейського Союзу 29.11.2007 р. Угоди між Україною та ЄС, про спрощення видачі віз та Угоди між Україною та ЄС про реадмісію осіб, що завершило процедуру ратифікації документів з боку Європейського Союзу. Набуття чинності цими важливими угодами сприяло співробітництву України з ЄС у напрямках забезпечення вільного руху осіб та боротьби з нелегальною міграцією. Спрощення візового режиму, на переконання українських дипломатів, є першим, але важливим кроком на шляху до досягнення спільної кінцевої мети України та ЄС — запровадження взаємного безвізового режиму, що є невід'ємною складовою повноцінної інтеграції України в ЄС [25].

Підбиваючи підсумок, зазначимо наступне. Незважаючи на низку проблем і ускладнень, європейський вибір, заявлений Україною, приносить **позитивні результати**. Серед них — досягнення в економічних, екологічних і в гуманітарних сферах. Серед екологічних проектів Україна взяла на себе зобов'язання дотримуватися певних стандартів якості водних ресурсів. Найпильніша увага при цьому приділяється Закарпаттю, територією якого протікають річки, спільні для України і низки країн — членів ЄС.

Європейський напрям зовнішньої політики України — один зі шляхів **модернізації економіки**, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного виробництва, можливості

виходу на внутрішній ринок ЄС. У політичному аспекті європейська інтеграція детермінує модернізацію правового поля української держави, демократизацію її політичної та інституційної систем. Співробітництво з ЄС сприятиме наближенню соціальних умов країни до високих європейських стандартів, підвищенню рівня життя й добробуту населення.

Серед альтернативних форм реалізації європейського вибору України існує ще один варіант: укладення *угоди про спеціальну асоціацію з ЄС* без переходу асоційованого членства в повне членство. Зона вільної торгівлі з ЄС була б у такій угоді провідним елементом. Однак такий варіант є можливим лише за умов досягнення провідними галузями відповідного рівня конкурентоспроможності. У разі створення зони вільної торгівлі з ЄС необхідно домагатися таких умов для України, які б забезпечили гарантії виживання і розвитку українського виробника, конкурентоспроможності українських товарів.

Таким чином, на нинішньому етапі співробітництва є необхідний асиметричний економічний простір на користь більш слабкої економіки України. Саме врахування сторонами цих засад уможливило успішне входження нашої держави до спільного європейського простору.

Використані джерела та література

1. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Сходження європейської ідеї. — К., 2009; Гальчинський А. С. Україна на перехресті геополітичних інтересів. — К., 2002; Ковальова О. В. Європейська інтеграція і геополітичні процеси в Європі. — К., 2003; Кудряченко А. І. Геополітичні виміри Європейського Союзу / Геополітика. — К., 2004. — С. 129–155; його ж: Лісабонська програма Євросоюзу — реальна відповідь на сучасні виклики / Трибуна. — № 9-10. — К., 2009; Євроатлантичний поступ України та її відносини з Росією / Україна дипломатична. — К., 2009; Пахомов Ю. Н., Павленко Ю. Н., Каміньський Е. Е. та ін. Цивілізаційна структура сучасного світу: в 3 т. / НАН України. Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. — К.: Наукова думка, 2006. — Т. 1: Глобальні трансформації і сучасність. — 687 с.; Копійка В. В. Розширення Європейського Союзу: теорія і практика інтеграційного процесу. — К., 2002. — 245 с.; Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К., 2001. — 450 с.; Макаренко Є. А. Європейська інформаційна політика. — К., 2000. — 367 с.; Манжол В. А. та ін. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті роки). — К., 1999. — 558 с.; Міжнародні відносини та зовнішня політика (70-ті–90-ті роки). — К., 2001. — 520 с.; Науковий вісник Дипломатичної академії України. Зовнішня політика та дипломатія: історичні традиції, сучасні реалії, перспективи / за заг. ред. Б. Ф. Гуменюка, В. Г. Циватого. — Вип. 9. — К.: ДАУ, ДЕМІД, 2009. — 1120 с.; Спецвипуски журналу «Віче» / Євроінтеграція України: реалії, необхідність, перспективи. — 2009. — № 16, 18 і 19; Солошенко В. В. Підтримка Німеччиною євроінтеграційних прагнень України; Рудяков П. М. Євроінтеграційні перспективи України у світлі реформування Євросоюзу, Філоненко Р. Ю. Досягнення та виклики європейської інтеграції у монографії «Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього»: колективна монографія за ред. проф. А. І. Кудряченка. — К.: Фенікс; XXI век: Европейский Союз и Содружество Независимых Государств. — М., 1998. — 325 с.; Европейское измерение международных отношений / отв. ред. А. Торкунов. — М., 2005. — 612 с.; Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития / под ред. Ю. А. Борко и О. В. Буториной. — М., 2001. — 472 с.; Расширение Европейского Союза и Россия. — М., 2006. — 568 с.; Современные международные отношения и мировая политика / А. В. Торкунов, И. Г. Тюлин, А. Ю. Мельвиль и др. / отв. ред. А. В. Торкунов. — М.: Просвещение, МГИМО, 2004. — 991 с.; Б. Н. Топорнин. Европейское право. — М.: Юрист, 1999. — 456 с.; Jörg F. European approaches to international relations theory: a house with many mansions. — London, New York: Routledge, 2004. — 206 s.; ill.; Clifton J., Comin F., Fuentes D. Diaz. Privatisation in the European Union. Public Enterprises and Integration. Boston: Kluwer Academic Publishers, 2004. — 184 p.; Przyszlosc Unii Europejskiej. Aspekty polityczne. — 2005, wrzesien. — 32 s.; Emerson M., Tocci N., Vahl M., Whyte N. The Elephant and the Bear. The European Union, Russia and their Near Abroads. —

3.3. Формування єдиного європейського простору та перспективи України

Brussels: CEPS, 2001. — 227 s.; Kupchan Ch. After Pax Americana: Benign Power, Regional Integration, and the Sources of a Stable Multipolarity // International Security. — 1998. — N 2. — P. 40–79; A. Mayhew. Ukraine and the European Union: financing accelerating integration. — Warszawa, 2008. — 216 s.

2. В. В. Копійка, Т. І. Шинкаренко. Європейський Союз: заснування і етапи становлення: навч. посіб. — К., 2001. — С. 393–394.

3. <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

4. Волес В., Волес Г. Творення політики в Європейському Союзі / пер. з англ. — К. : Вид-во С. Павличко «Основи», 2004. — 765 с.

5. Энциклопедический социологический словарь / под общей ред. акад. РАН Г. В. Осипова. — М. : ИСПИ РАН. — 1995. — М., 1995. — 939 с.; Най Дж. Какой новый мировой порядок ? / США: ЭПИ. — 1992. — № 11. — С. 14–16; М. Хардт и А. Негри. Империя / пер. с англ. — М. : Праксис, 2004. — 440 с.; Катрин Снайдер. Суверенитет государства в контексте международного и административного права / вільний переклад із фр. — <http://www.unn.ru/rus/books/vestnik3/stat14.htm/> та ін.

6. 36. Бжезинский. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / пер. с англ. — М. : Международные отношения, 2004. — 288 с.

7. Послання Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки» (30 квітня 2002 р.) // <http://www.president.gov.ua./officdocuments/>.

8. // www.ukrstat.gov.ua/; Географічна структура зовнішньої торгівлі України товарами за 2009 рік. — Держкомстат України 1998–2010.

9. Евростат. — http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/external_trade/data/database.

10. Зовнішня торгівля України товарами та послугами за січень — червень 2004 року. — Статистичний бюлетень. — К. : Держкомстат України, 2004. — 24 с.

11. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. — Назв. праця, с. 324.

12. Новый инструмент сусідської співпраці // Євробюлетень. — 2003. — Червень. — № 9. — 24 с.

13. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України. — К. : Либідь, 2007. — С. 240–265.

14. <http://www.energy-community.org/pls/portal/docs/426177.PDF>

15. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика і безпека України. Людина — Суспільство — Держава — Міжнародні структури. — К. : НІПМБ, 2004. — 352 с.; Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. — Назв. праця, с. 391, 430–434.

16. Проді Р. Задум об'єднаної Європи. — К., 2002. — 47 с.; Європейська політика сусідства — це шанс для України // Deutsche welle. — 2004. — 13 трав.; www.bbc.ua/13.05.2004.

17. Независимость. — 1995. — 4 жовтня; Політика і час. — 1993. — № 4. — С. 88–90; Неделя Украины. — 2005. — 14 жовтня.

18. Дмитрієв А. І., Мацько А. С., Муравйов В. І. Міжнародне публічне право: практикум. — К., 2001. — 321 с.; A. Mayhew. Ukraine and the European Union: financing accelerating integration. — Warszawa, 2008. — 216 s.

19. Закон № 923-УІ від 4 лютого 2009 р. — <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi/>; Стан зовнішньоекономічних відносин з країнами ЄС у 2009 році. — Держкомстат України. — Експрес-випуск. — 2010. — № 64.

20. www.jso.kiev.ua/; Держкомстат України www.ukrstat.gov.ua/.

21. Европарламент проголосовал за право Украины на членство в ЕС. — <http://news.yandex.ua/Opandsearch?cl4url=lenta.ru%2Fnews%2F2010%2F02%2F25%2Feuaccess%2F.24.02.2010>.

22. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. — Назв. праця, с. 433, 440–441.

23. Там само.

24. <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/2031.htm/>

3.4. ЄВРОПЕЙСЬКА СТРАТЕГІЯ УКРАЇНИ У ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ: ВИКЛИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Україна розпочала відлік своєї нової історії як незалежної і суверенної держави від 1991 року. Зміна вектора суспільно-історичного розвитку змінила й систему світоглядних орієнтацій. Як відомо, керівництво України проголосило багато-векторність державної політики, намагання будувати взаємовигідні відносини з усіма країнами. Однак за умов нинішньої геополітичної ситуації у світі домінантами в зовнішній політиці можуть бути два напрями — максимальне розширення зв'язків або з країнами Західної Європи і США, або з Росією. Йдеться про те, які зовнішньополітичні орієнтири переважають серед українського соціуму, наскільки готовність до інтеграції з іншими країнами закріпилась у суспільній свідомості. Якщо більшість населення підтримує входження України у світову економічну і політичну систему, де домінують розвинені країни, то можна говорити про ідеологічну перемогу глобалістів. Глобалізація — і безпосередньо, і опосередковано впливає на економічний та політичний розвиток усіх країн, що ввійшли до її сфери.

Демократичні перетворення у політичних та економічних системах постсоціалістичних країн Центрально-Східної Європи, розпад Радянського Союзу і вихід на світову арену цілої низки нових повноправних суверенних держав — колишніх радянських республік — кардинально змінили геополітичну архітектуру Європейського континенту, вирішальним чином вплинули на визначення геополітичної орієнтації Української держави. Україна стоїть перед остаточним вибором: копіювати інших чи створити власне неповторне майбутнє. Загальновизнаним є той факт, що національні інтереси України об'єктивно потребують утвердження її як впливової континентальної держави, повноправного члена європейської спільноти.

На нинішньому етапі Україна усвідомлює себе як справді незалежна держава, з чим не можуть не рахуватися ні на Сході, ні на Заході. Перспективи становлення України як активного дієздатного суб'єкта міжнародних відносин стали пов'язуватися з її об'єктивною зацікавленістю й геополітичним обов'язком брати участь у трансформації європейського геополітичного простору, в гармонізації взаємозв'язків між Заходом і Сходом континенту. Перед Україною постало завдання знайти ефективніший шлях реалізації своїх інтересів у взаємовідносинах із Росією, Європейським Союзом і Сполученими Штатами Америки: надати для цього нового дихання українсько-російському партнерству, зробити прагматичнішою, орієнтованою на економічний результат європейську політику, активізувати свої відносини з Північноатлантичним альянсом і, нарешті, налагодити активний і конструктивний діалог зі Сполученими Штатами Америки.

На жаль, українське суспільство, як і інші країни, що набули незалежності після припинення існування СРСР, припустилося помилки, що часто зустрічалася в до-свіді людства. Більшість громадян нових держав були такої думки, що одразу після зміни форми державного устрою, набуття самостійності життя швидко почне поліпшуватися. Проте цього не відбулося. Такий результат викликає розчарування, призводить до пасивності, байдужості, зневіри у можливості змін на краще. Згадаймо положення про те, що політичні процеси, в яких беруть участь громадяни, мають глобальну, світову, а не національну розмірність. Особливість процесів усередині країни так само визначається певними характеристиками перебування її у всесвітній інфраструктурі (це видно на принципі єдності внутрішньої та

зовнішньої політики). Сьогодні всі події у світі породжені тим або іншим рухом спільноти.

Проголосивши своєю метою створення «соціально орієнтованої економіки», Україна, виконуючи імперативні вказівки Міжнародного валютного фонду щодо скорочення витрат на соціальні програми з метою досягнення бездефіцитного бюджету, практично змусила переважну більшість населення самостійно пристосовуватися до ринкових відносин і виживати в жорстоких умовах соціального дарвінізму. Це призвело до значної деградації найманої робочої сили і катастрофічного погіршення демографічної ситуації. На сьогодні Українська держава фактично відмовилась від трансфертного втручання в соціальну сферу, хоча чисельність бідних зростає, а негативні тенденції у суспільній динаміці поглиблюються, державою практично не регулюються питання оплати праці, допомоги малозабезпеченим категоріям населення, перерозподілу доходів. Державні органи обмежують свою соціальну діяльність визначенням декларативних показників, таких як, наприклад, прожитковий мінімум чи межа малозабезпеченості, або часткове повернення знецінених вкладів, розмір яких не гарантує споживання життєво необхідних товарів та послуг і при цьому недосяжний для переважної більшості населення.

Наукові дослідження Інституту соціології НАН України демонструють поляризованість поглядів електорату у виборі бажаних напрямів економічних трансформацій в Україні і відповідно тих політичних сил, що їх підтримують. Тоді як серед антиглобалістів прибічників соціалізму виявилось 48,2% респондентів, у групі глобалістів їх знайшлося лише 14%. І навпаки, на користь капіталістичного вибору зголосилося 26% глобалістів і лише 3% антиглобалістів. Крім того, серед антиглобалістів виявилось вдвічі більше незадоволених своїм становищем, ніж серед глобалістів. Відтак прослідковується тенденція, що табір українських глобалістів швидше всього буде поповнюватися за рахунок тих, хто зміг скористатися трансформаційними змінами в суспільстві. Ці люди, пов'язуючи покращання свого добробуту з європейським і атлантичним вибором, демонструють підтримку того, що ми називаємо глобалізмом. Поряд із цим, 82,5% антиглобалістів орієнтовані на приєднання України до ЄС [1].

Без сумніву, все це має яскраво виражені політичні впливи. Зокрема, глобалісти більше стурбовані питаннями, пов'язаними зі стабільністю та незалежністю держави (зовнішній напад, міжнаціональні, міжконфесійні конфлікти, повернення радянських часів, встановлення диктатури, вуличні безладдя), а також із втратою можливості самому себе забезпечувати (безробіття, втрата здоров'я). Водночас в іншій групі побоювання викликають чинники, пов'язані із втратою соціальної захищеності, яка існувала за Радянського Союзу (голод, невиплата зарплат та пенсій, зростання цін). Національність — ще один фактор, що впливає на вибір інтегративного вектора України на користь європейської інтеграції (глобалізаційні настрої) чи на користь інтеграції з Росією (антиглобалізаційні). Серед глобалістів суттєво більше українців, тоді як серед росіян антиглобалістів удвічі більше, ніж глобалістів. Така ж відмінність прослідковується і за мовною ознакою, і за регіоном проживання. На заході України глобалісти утрічі переважають антиглобалістів, на сході ж переважають антиглобалісти [1].

Інтеграція в Європейський Союз, визначена вищим керівництвом держави як магістральний вектор зовнішньої політики України, загалом підтримується державно-політичною елітою. Серед населення постійно зростає кількість прихильників

ЧАСТИНА III. Стратегічний вибір України в контексті формування спільного європейського простору

вступу України до Європейського Союзу. Перед українською державою й українським суспільством стоїть завдання набуття цивілізаційних якісних характеристик, серед яких: прозорість державної політики, повага до прав людини, підвищення продуктивності праці та оплати за неї до середньоєвропейського рівня, незалежні ЗМІ й вільний доступ до інформації. Але з часом на передній план дедалі більше виходитимуть проблеми і виклики глобального характеру: демографічні зміни, екологічні, природні й техногенні катастрофи, регіональні та етнічні конфлікти, переорієнтація енергетичних потоків, поширення високих технологій, превалювання корпоративних інтересів над національними [2].

У цьому розумінні слушно зазначають українські дослідники Ю. Пахомов та С. Кримський: «У новій глобалізованій міжнародній економіці залишається дедалі менше можливостей для національних автономій. Це, відповідно, веде уряди до втрати ними контролю в керівництві господарським розвитком держави. Глобалізація економіки призводить до практичної неспроможності регулювати ринок та систему виробництва в державі на національному рівні» [3].

В умовах глобалізації поступово модифікується роль держави [4]: роблячи кордони між країнами транспарентними, глобалізація обмежує певним чином національні держави у праві вибору власної стратегії розвитку та позбавляє частини суверенітету. Услід за низкою сучасних вітчизняних та зарубіжних авторів (В. Данилов-Данильян, К. Лосев, Б. Дем'яненко, О. Дергачов та ін.) варто визначити кілька як суто політичних, так і соціально-економічних передумов та рушійних сил (базових ознак) глобалізації:

— по-перше, трансформувалася політичний контекст світового розвитку, він змінився на користь однополюсного світу, що відобразилося в уніфікації світового політичного простору, виявилось у створенні різноманітних міжнародних союзів, відкритті державних кордонів;

— по-друге, відбувається інформаційна революція, що стимулює створення надзвичайно сприятливих можливостей для швидкого переміщення інформації за допомогою нових інформаційних технологій. Покращення інформаційного обслуговування безпосередньо пов'язано з успіхами в електроніці (електронна пошта, Інтернет) та зниженням вартості обчислювальної техніки. Інформаційна революція та створення глобальних інформаційних мереж сприяли різкому скорочення транспортних і комунікаційних витрат, значному зниженню витрат на оброблення, збереження і використання інформації;

— по-третє, інституційні зміни у світовому політичному просторі, зокрема створення міжнародних політичних інституцій, військово-політичних альянсів тощо призвели до обмеження політичної незалежності у своїх рішеннях більшості держав світу;

— по-четверте, це концентрація та централізація фінансового і виробничого капіталу у світовому контексті; зростання обсягів усіх видів міжнародних трансакцій; збільшення кількості компаній та фінансових груп, що у своїй діяльності виходять за межі національних ринків; зростання числа ТНК та транснаціональних банків; значне розширення сфери діяльності міжнародних установ та компаній; збільшення ролі наднаціональних інституцій.

Крім того, окремо слід акцентувати увагу на трьох нових особливостях сучасного етапу глобалізації:

1) цей етап є періодом деіндустріалізації та переходу до постіндустріального суспільства, сутність якого полягає не лише у зміні структури зайнятості на користь

сфери послуг та нематеріального виробництва, збільшення обсягів міжнародного руху технологій, фінансових ресурсів, а й у тому, що це відбувається на інноваційній основі;

2) найрозвиненіші країни переходять до інформаційного суспільства. Останні два десятиліття на Заході посилено розробляються теорії інформаційного суспільства як якісно нового етапу в розвитку людства. Наявність багатьох схожих змістових компонентів у теоріях постіндустріального й інформаційного суспільства дозволила деяким дослідникам, зокрема Д. Беллу, говорити, що інформаційне суспільство — це постіндустріальне суспільство, в якому розгортається інформаційна революція [5];

3) в індустріально розвинених країнах світу глобалізація зумовлює зміну базових підходів до розроблення і здійснення міжнародної політики — інтеграційної та конкурентної. Вона здійснюється під впливом корпоративних інтересів ТНК, а тому призводить до зростання обсягів внутрішньо фірмових, а тому — і міжнародних трансакцій. За таких умов урядові структури втрачають контроль не лише над зовнішньоекономічними процесами, оскільки зростаючий глобальний ринок не має тісного взаємозв'язку з географічною територією, а й над національною фінансовою системою [3].

При цьому варто зауважити, що успіх на шляху інтеграції України в ЄС стане можливим тільки за умови, що це буде дорога із двостороннім рухом. До останнього часу позиція Європейського Союзу залишається стриманою. Ринки Європейського Союзу все ще закриті для України. Навіть економічно вигідні й високотехнологічні спільні проекти відхиляються країнами — членами ЄС з політичних мотивів. Хоча формально не існує прямої залежності термінів вступу країни до ЄС від вступу до НАТО, але, як свідчить досвід європейських держав колишнього соціалістичного табору, процеси європейської та євроатлантичної інтеграції взаємопов'язані між собою.

Важливо мати на увазі й те, що членство в ЄС диктується неминучою вимогою делегування частини національного суверенітету на рівень його наднаціональних органів. Цей прихований від побіжного погляду підтекст «європейського вибору» України ще не став предметом дискусії у суспільстві. Ситуація для України ускладнилася після прийняття в ЄС і НАТО дванадцяти нових країн, окремі з них є безпосередніми сусідами нашої держави.

Відносини України з НАТО розпочалися з участю її в Програмі «Партнерство заради миру», Хартії «Про особливе партнерство», підписаної 9 липня 1997 р. в Мадриді, а також у Державній програмі співробітництва України з НАТО до 2004 р., затвердженій Указом Президента України від 27 січня 2001 р. Тривалий час відносини України з НАТО розглядалися крізь призму війни на Балканах. Мірою врегулювання югославської кризи, зменшення її гостроти, відносини України з НАТО почали повертатися в колишнє річище. 2002 р. Україна офіційно визнала статус нейтральності й позаблоковості, таким, що суперечить національним інтересам [6]. 23 травня 2002 р. Рада національної безпеки та оборони України під головуванням Президента держави ухвалила рішення про початок процесу, метою якого є вступ України до НАТО. Секретар РНБО заявив, що «подальше дотримання Україною політики позаблоковості, або нейтралітету, є безперспективним, а в деяких випадках нейтралітет може відігравати згубну для держави роль і бути шкідливим [7].

На Празькому саміті Північноатлантичного альянсу (листопад 2002 р.) на засіданні Комісії НАТО Україна було прийнято два документи: План дій «НАТО —

ЧАСТИНА III. Стратегічний вибір України в контексті формування спільного європейського простору

Україна» й цільовий двосторонній план дій на 2003 р. У грудні 2005 р. Комісією «Україна — НАТО», на рівні керівників зовнішньополітичних відомств була прийнята заява про перспективи залучення України до Плану дій щодо членства в НАТО [8].

Наступний етап — розроблення та прийняття програми в рамках Плану дій щодо членства т. зв. ПДЧ (2006–2007рр.). Приєднання України до Плану дій щодо членства в НАТО очікувалося на Бухарестському саміті Організації Північно-атлантичного договору, який відбувся у квітні 2008 р. Однак українська делегація не отримала довгоочікуваного запрошення до Альянсу і прийняття рішення з цього питання було перенесене на грудень того ж року. Однак після воєнного конфлікту між Грузією та Росією в серпні 2008 р. ситуація для України ускладнилася ще більше, і перспективи її швидкого вступу до НАТО перетворилися на доволі примарні.

Причина уповільнення євроатлантичного поступу полягає не лише в тому, що не всі держави згодні на приєднання України до ПДЧ. Останнім часом намітилася тенденція, що навіть американці стали зволікати з наданням Україні ПДЧ. Генеральний секретар НАТО (2007 р.) Яап де Хооп Схеффер сказав журналістам: «Ми продовжуватимемо дискусію стосовно українських євроатлантичних прагнень без зволікань, але й без прискорення. Серйозною перешкодою на цьому шляху є й відсутність у вашій країні, практично протягом усього періоду незалежності, повноцінного уряду» [9]. Звісно, відсутність дієздатного уряду — не єдина причина такого обережного ставлення до українського членства в НАТО. Крім неї існують і сумніви у здатності парламенту ухвалювати необхідні для проведення економічних і політичних реформ закони і забезпечити в країні стабільність.

Усе це, на переконання окремих членів НАТО, свідчить, що Україна — непередбачуваний і непрогнозований партнер, і відносини з нею краще розвивати поки що в рамках Плану дій «Україна НАТО» і не більше. Крім цього, слід мати на увазі й інертне, а часто негативне ставлення значної частини населення до проголошеного курсу на зближення з НАТО.

Непоследовність і хитання України в найважливіших міжнародних питаннях яскраво ілюструє її позиція щодо участі українських військових у воєнних діях в Іраку у 2003 р. Від самого початку воєнних дій США в Іраку Україна направила до Кувейту батальйон радіаційно-хімічного бактеріологічного захисту. У червні 2003 р. Верховна Рада України дала дозвіл на направлення до Іраку 1 800 українських військовослужбовців для участі в міжнародних стабілізаційних силах. Однак рішення владних органів про направлення військовослужбовців до Іраку політичними силами суспільства в Україні було сприйнято неоднозначно.

Ті, хто любіювали це рішення, висували такі аргументи: ситуація навколо Іраку дає Україні важливі шанси — довгострокові бізнес-контракти, диверсифікацію поставок нафти, розвиток мережі транспортних коридорів, підвищення боєздатності елітних військових частин, їхню сумісність із військами країн НАТО, нарешті, поліпшення іміджу держави, зростання її авторитету в системі міжнародних відносин. Вважалося, що у зв'язку з участю у стабілізаційному процесі в Іраку Україні належить поставити перед США, країнами Західної Європи, міжнародними фінансовими організаціями низку важливих питань. Зокрема, про реструктуризацію або часткове списання зовнішнього боргу, сприяння при вступі у СОТ і відмову від інших дій дискримінаційного характеру. Однак прибічники цієї позиції прорахувалися: від участі в міжнародних стабілізаційних силах Україна не отримала практично нічого.

Ті, хто були проти, вважали, що наша держава програє в морально-етичному плані. Свого часу Україна рішуче виступила проти застосування військової сили в Іраку, однак згодом фактично стала членом американсько-англійської коаліції. Така відсутність послідовності не сприяє покращенню міжнародного іміджу нашої держави, і це одна з причин, через яку з нами не хочуть мати серйозних справ ні Захід, ні Схід.

Не все бездоганно в цій ситуації і з політико-правового погляду. Операція не мала мандата ООН, а тому, за українськими законами, не могла трактуватися як миротворча. Такий крок України є, скоріше, зовнішньою демонстрацією, ніж виявом глибинної суті політики нашої держави, і спричинений тим, що Україна не може не рахуватися з позицією такої розвиненої і впливової держави, як Сполучені Штати Америки, а тому й вимушена була ввійти до коаліції. Ймовірно, саме із цього виходив президент, видаючи Указ щодо участі Збройних сил України у «Тренувальній місії» в Іраку майже одночасно з виводом звідти військового контингенту [8].

Не менш важливим є ставлення Росії до курсу України щодо зближення з НАТО. Україна прагне інтегруватися в європейські структури, насамперед у Європейський Союз, паралельно з рівноправним партнерством із Росією. При цьому Україні необхідно вибудовувати свою власну, орієнтовану тільки на власні інтереси зовнішню політику. Україна повинна мати власне політичне обличчя, більш чітку позицію й діяти у власних інтересах, а не в інтересах інших держав. Надто вже часто наша держава змінює політичну орієнтацію — то пристосовуючись до Росії, то поглядаючи на Америку. Вироблення й послідовне здійснення зорієнтованої на власні інтереси зовнішньої політики (а шлях до цього один — досягнення самодостатності внутрішнього становища, стабільного економічного розвитку) сприятиме тому, що Україна зможе стати впливовим чинником механізму оптимальної безпеки Європи XXI століття, від чого залежить перспектива геополітичного, а отже, й міжнародного становища держави.

Підкреслимо, вибір стратегії зовнішньої політики України має доповнюватися гнучкою тактикою й сильною політичною волею щодо реалізації поставленої мети. Будь-яка стратегія, будь-який план не можуть здійснитися самі собою. Потрібні цілеспрямовані, рішучі дії владних структур (президента, Верховної Ради, уряду), підтримувані суспільством і спрямовані на те, щоб змінити несприятливий хід політичних, економічних і соціальних процесів і не тільки вивести Україну із кризи, а й зробити політично стабільною, економічно потужною, незалежною державою, яка впевнено прямує у своє майбутнє.

Ідея європейської єдності, відданості ідеалам демократії та громадянських свобод перетворилася на невіддільну складову нашої внутрішньої та зовнішньої політики. Набуття статусу асоційованого, а згодом і повноправного члена Європейського Союзу є основою стратегії економічного та соціального розвитку держави на найближчі десятиліття. Проте ідея інтеграції України в Європу ще не має достатньої підтримки серед населення. 2009 р. близько 44% опитаних продемонстрували орієнтацію на той соціокультурний простір, в якому Україна перебувала до здобуття незалежності. Переважно позитивно ставилися до вступу України в Європейський Союз 56% населення. Однак про те, що бажання приєднатись до Європейського Союзу не є принциповим переконанням, свідчить те, що серед тих, хто позитивно ставиться до цього, 48,5% підтримують і приєднання до ЄС. Тобто тут маємо справу не стільки з інтеріоризацією цінності

західного способу життя і системи соціальних відносин, скільки з намаганнями знайти краще життя, пошуком можливостей для поліпшення економічної ситуації. І тут не дуже істотно, хто саме в цьому допоможе — Захід чи Схід.

За нинішніх умов проблематично очікувати орієнтації загалом на західний світ. Адже сьогодні в його інформаційний простір увійшла лише невелика частина нашого населення. Так, 2004 р. тільки 6,5% приймали на своїх телеекранах закордонні (не російські) канали, лише 4% слухали закордонні радіостанції, а за даними на вересень 2009 р. лише 22,7% користуються Інтернетом. Дуже мала частина населення володіє іноземними мовами. Так, того ж таки 2004 р. мовою міжнародного спілкування (англійською) вільно володіло лише 1,6% респондентів [1]. Цього, вочевидь, замало.

Задекларованість пріоритетності євроатлантичного вектора зовнішньої політики зовсім не означає, що його підтримує абсолютна більшість політичних сил не тільки в Україні, а й у країнах Євросоюзу. Зокрема, географічні параметри нинішньої версії «ініціативи сусідства» щодо України з боку західних сусідів породжують підозру, що вони є неформальним засобом демаркації остаточних кордонів політичної Європи XXI століття. Віднесення до одного кошика Східної Європи та Північної Африки, не виключено, має на меті зведення до купи зовнішнього «кола дружніх сусідів», того, що нерідко називають «санітарним кордоном» [10].

Тим часом досвід років незалежності показує, що цей шанс має не більше перспектив реалізуватися, ніж бути безповоротно втраченим. Зокрема, інтеграція в «клуб» у соціально-економічному сенсі «просунутих» країн потребує входження держави до системи економічних відносин ЄС, участі в проривних науково-технічних (технологічних) проектах світових лідерів тощо. Певні сподівання на успіх цієї перспективи давала спільна заява президентів України та США про порядок денний нового століття для українсько-американського стратегічного партнерства, ухвалена у Вашингтоні 4 квітня 2005 р. Поміж інших декларацій про обопільне зацікавлення в реалізації амбітних прагнень керівництва України, на особливу увагу заслуговує теза про опрацювання можливості співпраці в галузі протиракетної оборони. Ця теза є вкрай важливою з огляду на те, що до відповідних своїх програм США не допускають навіть союзників по НАТО. Але вона не була реалізована, як не були реалізовані політичні зобов'язання в частині компенсацій Україні за відмову від ядерної зброї і закриття Чорнобильської АЕС. Обіцянки залишилися обіцянками. Ми «поділилися» технологіями «Кольчуг», ракетних і космічних розробок тощо, але зворотнього руху технологій із Заходу в Україну так і не відбулося.

Узагальнюючим резюльтивним висновком такого становища, певно, стало корегування стратегічних орієнтирів України новою владою за Президента В. Ф. Януковича. Намагання швидко інтегруватися в систему західного цивілізаційного простору виявилось непростим завданням для правлячих еліт і суспільства в цілому. Вони, як виявилось, не готові до практичної реалізації цього проекту. Проміжним підсумком такого стану справ можна вважати офіційну відмову України від вступу до НАТО із внесенням відповідних змін до Закону про засади зовнішньої і внутрішньої політики. Внесені зміни орієнтують українську зовнішньополітичну стратегію на позаблоковий статус. Щоправда, слід зазначити, що відмова від політики вступу до Північноатлантичного союзу не є перешкодою на шляху інтеграції нашої країни в Євросоюз. Про це стверджували як вітчизняні дослідники, так і неодноразово заявляли очільники європейських структур і керівники нашої держави. Зокрема, професор А. І. Кудряченко на засіданні круглого столу у травні 2009 року, яке проводив Інститут європейських досліджень НАН України, впевнено стверджував:

«Оцінюючи становище та перспективи Києва у досягненні стратегічної мети на євроатлантичну інтеграцію, слід мати на увазі таке. Передбачувані послідовність і строки входження до НАТО та ЄС мають бути видозмінені. Легший шлях і бажаніша послідовність, як у випадку країн ЦСЄ, вже відійшли в минуле. Але це не єдино можлива послідовність, для нашої держави сприйнятливою може стати інша черговість: спочатку — входження до Євросоюзу, а потім, можливо, і до НАТО» [11]. Тепер ці слушні визначення лягли у політичну практику.

Водночас, слід більше уваги приділити аналізу розвитку субрегіональних і регіональних воєнно-політичних тенденцій. А він свідчить про те, що нова міжнародна система у XXI столітті формується вже сьогодні. Головне для Києва — запобігти тому, щоб ця система складалася з урахуванням інтересів України. Іншими словами, військова і науково-технічна співпраця України із США та іншими геополітичними гравцями має відбуватися в такий спосіб і з такими гарантіями, які унеможливили б повторення ситуації з ядерним і ядерно-енергетичним роззброєнням.

Крім того, входження до СОТ і європейської зони вільної торгівлі не призвело до очікуваних позитивних результатів, переваги такого входження не були забезпечені не лише якістю угод про входження, а й відсутністю в Україні достатньої кількості підготовлених до роботи в нових умовах управліців. Україні варто було б брати приклад з Китаю, вступ якого до СОТ був поетапним і передбачав програми формування кадрового корпусу фахівців системи державного управління для роботи у світовому конкурентному середовищі.

Ми повинні переломити ситуацію, переконати всіх у тому, що «звужені підходи» до України, що належить до євроорієнтованих країн, можуть зашкодити не лише Україні, а й Європейській спільноті. Україна не має іншої альтернативи, як навчитися жити в мирі, спільно з усіма, не втрачаючи власної самоідентифікації.

Сьогодні можна з певністю стверджувати зростання ваги України у світовому співтоваристві. Проте не можна не бачити і суспільного негативу, що визначає деструктивні тенденції сучасного розвитку і становить загрозу майбутньому України. Орієнтування на використання можливостей вільного ринку повинно поєднуватися із чіткою системою правових та моральних норм, які б захищали інтереси найбільш соціально вразливих верств населення і, водночас, обмежували б апетити певних соціальних груп, особливо злочинно-активної або так званої кримінальної буржуазії.

Відомий вислів А. Гальчинського, наведений у статті «Проблемні питання політичної реформи» [12], не втратив своєї актуальності й понині. Він, зокрема, пише: «Минула влада (за президента Л. Кучми — прим. авт.) виявилася нездатною проводити зрілу та відповідальну політику, виходячи насамперед із національних інтересів країни, й легко піддалася вирішальному закордонному впливу, не забуваючи принагідно свій корисливий інтерес». Внутрішня слабкість та незрілість українського суспільства проявились у блискавичному поширенні західних шаблонів масового споживання, але не стандартів праці та трудової етики. Крім того, політика Заходу, спрямована на захоплення нових ринків збуту, ліквідацію потенційних конкурентів, пошук нових джерел поставки дешевих ресурсів або низькотехнологічної індустріальної продукції екологічно небезпечних виробництв, і щодо України характеризувалася проявом «подвійних стандартів». З одного боку, пропагувався відкритий ринок для імпорту західних товарів, а з іншого — різні види обмежень та бар'єрів для українського експорту.

Характер нового етапу глобалізації визначає вимоги щодо політики забезпечення конкурентоспроможності держави. Відтак урахування сучасних тенденцій постає обов'язковим елементом регулятивної та управлінської діяльності. Це висуває нові вимоги урядам, яким доводиться витримувати більш жорстку конкуренцію та давати відповіді на складні виклики часу. Слід визнати, що країни перехідного типу, які зіткнулися з особливо складними конкурентними реаліями, вочевидь виявилися неготовими до них, не маючи чіткої стратегії та власної, «суверенної» позиції щодо особливостей власного розвитку. Як відзначала у цьому ж зв'язку Ю. Євченко: «сучасний закон світового розвитку — це інтеграція, глобалізація», причому наша держава, «...не готова включитися до цих процесів за рівнем конкурентоспроможності» [13]. Слід констатувати й певну пасивність нашої держави щодо використання можливостей глобалізаційних процесів та допущені помилки при виборі конкретних інтеграційних рішень, при формуванні моделі спеціалізації, що також є небезпечним, оскільки досвід низки країн свідчить, що «в результаті недостатньо виваженої політики вони потрапляють у певну залежність від іноземних держав» [14]. А щоб плоди глобалізації були доступними максимальній кількості людей, а ризики зведені до мінімуму, ми повинні разом з нашими партнерами шукати шляхи керування цим складним процесом: зміцнювати відповідні національні та міжнародні інститути, розширювати співробітництво у багатосторонньому форматі вирішення різних проблем, міжнародного співробітництва [15]. «Нині глобалізація — це об'єктивна реальність, і тому питання щодо входження чи невходження до її структур окремими націями та народами, окремими цивілізаціями не підлягає обговоренню. Воно вже вирішено. Україна, як і інші країни пострадянської системи, є також складовою глобалізованого простору. Звідси — помилковість твердження щодо того, ніби глобалізація — це лише «золотий мільярд» населення, тільки ті країни, що мають ВВП на душу населення понад 20 тис. дол. США. Суть глобалізації — в її системній цілісності, в органічному поєднанні цивілізаційного «центру» і розгалуженої «периферії», у відповідній спеціалізації та розподілі праці між ними» [16].

Досягнуте після Другої світової війни і в основному урегульоване протистояння «Схід — Захід» змінюється протистоянням «Північ — Південь», інакше кажучи, протистоянням між багатими і бідними країнами. До кола останніх у процесі здійснення «радикальних економічних реформ» потрапила й Україна, яка після проголошення незалежності у 1991 р. вважалася, за класифікацією ООН, однією з найрозвиненіших країн світу, оскільки була за своїм потенціалом третьою ядерною, шостою науковою і десятою промисловою країною у світі. У перехідний період цей потенціал було фактично втрачено. За даними Інституту прикладного системного аналізу і Міжнародної бази даних WDC, станом на травень 2010 р. Україна посіла 73-тє місце у світі за сумою категорій економіки, екології й соціального рівня життя. У категорії «безпека життя» Україна посіла 69-тє місце, а за даними ООН, їй належить 83 місце за рівнем розвитку суспільства. Експерти ООН відзначають, що за межею бідності в Україні перебуває 78% громадян [17]. Зрозуміло, що така ситуація не може не позначатися на ціннісних орієнтаціях населення.

На Заході, де формування ставлення людей до глобалізації має уже свою історію, рухи глобалістів та антиглобалістів набувають все більш окреслених і неоднозначних контурів. Оскільки головними універсальними цінностями, що асоціюються із процесами глобалізації, вважаються демократія та ринкова економіка, то на політичному спектрі проглобалізаційний рух у Західній Європі співвідноситься швидше із центром та лівим центром (ліберали, соціал-демократи), ніж із правими,

а тим більше радикально правими політичними поглядами (консерватори, націоналісти).

В Україні тенденції можна вирізнити ставленням населення до таких символічних для інтеграційного руху інституцій, як Євросоюз, Міжнародний валютний фонд, НАТО, ЄС тощо. Ставлення до цих установ в українському соціумі залишається досить суперечливим і уможливорює поєднання підтримки вступу України до Євросоюзу і небажання вступу до НАТО, або ж позиціювання політичною силою своєї ідеології як консервативної і водночас радикальної підтримки нею європейських і євроатлантичних спрямувань України. Це не дає можливості виразно визначити глобалістські чи антиглобалістські настрої суспільства.

У таких умовах головною потребою розвитку сучасної України є вироблення й рішуча та послідовна реалізація довгострокової стратегії інноваційного розвитку. Водночас, правлячі кола дотепер проявляли свою нездатність до рішучого впровадження такої стратегії, а їх дії призводили до прискореної руйнації фундаменту будь-якої стратегії, глибинного розшарування та атомізації суспільства. Обмеження суспільних трансформацій вузькими рамками «ринкових реформ» та їх безсистемне і непослідовне впровадження не призвели до реструктуризації й технологічного переоснащення економіки, підвищення її ефективності. Наслідком цього процесу стало створення виняткових можливостей для збагачення «нових українців» та прискорене безпрецедентне розшарування суспільства, супроводжуване руйнацією економічного та технологічного потенціалу країни. В Україні поляризація суспільства за доходами сягнула крайніх меж і обернулася стрімкою соціальною деградацією. Сьогодні саме злиденне становище (а не просто бідність) більшої частини населення блокує трансформації, які могли б підняти життєвий рівень збіднілих мас і дати імпульс якійсь формі економічного росту. Значна частина багатства та влади зосереджена в руках кланово-корпоративних структур, держава не боролася з монополізмом, конкурентне середовище — не розвинене, ринкові механізми не виконують регулятивної функції. Натомість, від безсистемності «ринкових реформ» мають місце навіть деструктивні наслідки модернізації української економіки. Зокрема, штучна фінансова стабілізація призвела до того, що до платіжної кризи потрапили навіть ефективні підприємств. Так само економічна політика держави поки сприяє розриву між низькорентабельним й неплатоспроможним виробничим сектором економіки та високорентабельним торговельно-фінансовим посередництвом.

Молода українська держава прагне увійти до європейського і світового співтовариства, відчутти себе цивілізованою країною з високим рівнем життя громадян. І перепусткою до європейського дому і цивілізованого світу є демократична трансформація — процес соціального перетворення, що передбачає поряд із економічним зростанням, технологічним розвитком та раціоналізацією політичних процесів також й високу ступінь демократичності і громадянської освіченості населення. Національна безпека, дотримання державних законів та усталеного порядку, здійснення внутрішньої політики — усе це обумовлюється готовністю людей виконувати настанови влади і водночас контролювати її та піддавати критиці.

У країнах західної демократії, де ідеї громадянської освіти впроваджуються тривалий час, такі загальнолюдські цінності, як миролюбність, гуманізм, терпимість, толерантність, законослухняність, порядність, стали притаманні для більшості громадян [18]. Як свідчить досвід, успіх інноваційних перетворень, розбудова демократичного громадянського суспільства неможливі без радикальних змін у системі освіти, приведення її до європейських вимог. Однак надзвичайно низький

рівень життя переважної більшості населення створює перешкоди в його залученні до світового інформаційного простору й використання ним сучасних досягнень у галузі комп'ютерних, інформаційних та комунікаційних технологій. Це загрожує остаточним витісненням України, яка після Другої світової війни була піонером і лідером комп'ютерної революції в Європі, на узбіччя сучасного інформаційно-технологічного прогресу і робить проблематичним її інтегрування в Європейське співтовариство і глобальну економіку.

Значне відставання України в галузі розвитку електронної промисловості ще більше посилює її економічну залежність від західних країн, обмежить можливості створення власної інформаційної економіки, що забезпечує найбільші прирости капіталів [19]. Цілком зрозуміло, що подальше нехтування розвитком цієї перспективної галузі загрожує Україні перетворенням на сировинний придаток постіндустріального світу, втратою економічної, інформаційної та соціальної безпеки.

Оцінюючи пройдений етап, слід констатувати, що подальше наростання негативних тенденцій суспільного розвитку України здатне створити вибухо-небезпечну ситуацію, звести нанівець усі здійснені зусилля. Найважливішим чинником, що негативно впливає на стан вітчизняної економіки, послідовність та виваженість її реформування, є недостатня визначеність, цілісність, послідовність та переконливість державної зовнішньої політики. Не слід забувати й про те, що сучасна українська ментальність у багатьох принципових моментах виявляє глибоку «неєвропейськість» і, навпаки, надзвичайну подібність до «третьосвітніх» зразків. Ось лише деякі з таких моментів:

- відмова суб'єкта від власної активності, очікування можливих позитивних змін лише внаслідок дії сторонніх, незалежних від суб'єкта чинників;
- консерватизм, інертність і стереотипність мислення;
- недбалість, непунктуальність, неорядність;
- «звичний» розрив між словом і ділом;
- авторитарні мислення й поведінка, слабкорозвиненість уявлень про невідчужувані людські права;
- зневага до людини, її чеснот і талантів разом із надмірною «повагою» до зовнішніх атрибутів (посад, зв'язків, товщини гаманця тощо);
- глибокий психологічний розрив між «верхами» й «низами» суспільства, елітою й загалом;
- обоження влади, прагнення активніших суб'єктів будь-що досягти її вершин — у химерному поєднанні з масовою ненавистю до владних інституцій і мовчазним опором їхнім ініціативам;
- високий рівень масової «корупційної готовності»;
- правовий нігілізм, нехоть до демократичних і схильність натомість до «традиційних» методів розв'язання проблем [20].

Цей перелік далеко не повний, однак дає певне уявлення про те, як глибоко загрузла Україна у трясовині слабкорозвиненості. З огляду на це саме зовнішньополітична стратегія має стати для країни засадою інноваційного розвитку. Адже в епоху постіндустріалізму впровадження інновацій перетворилась на універсальний критерій оцінки людей, народів і цілих країн на шкалі успішності або неуспішності, розвиненості або нерозвиненості.

Важливу роль відіграє зовнішньополітична діяльність із вивчення ринкової кон'юнктури, досягнення максимальної прозорості та доступності інформації про стан світових ринків, розбудови інфраструктури маркетингового забезпечення товарів вітчизняного виробництва» [21].

З огляду на це повинен діяти зворотній зв'язок у стосунках України з країнами Європи. Але щойно ми починаємо переходити на вивчення конкретних механізмів співпраці, одразу ж виникають протилежні тенденції, які говорять про те, що в суспільстві ще не сформоване до кінця розуміння, що таке євроінтеграція. Крім того, держава не поклала на себе повною мірою відповідальність за соціальну підтримку, за адаптацію населення до нових умов життя.

Це означає необхідність зміни основних складових не тільки зовнішньої, а й внутрішньої політики та актуалізації проблем нових стратегічних інтересів та потенційних загроз. Можна очікувати конкуренції старих та нових державних стратегій, тому що повинні змінитися пріоритети влади, суспільства і країни в цілому. Зараз настає епоха активної, соціально орієнтованої і мобільної держави. Україна має історичний шанс ліквідувати осередки та наслідки трансформаційної соціальної напруги.

Однак і сьогодні у нас, на жаль, для багатьох залишається незрозумілим, куди ж ми все таки йдемо. Ідея незалежності, незважаючи на економічну скруту, підтримується народом, але значною мірою залишається ідеєю «незалежності від»: чи то від Росії і СНД, чи від Заходу, ВМФ тощо. Офіційно ми виступаємо за ринок, приватизацію і реформи, але з трибуни Верховної Ради часто чуємо зовсім протилежне.

Нам хочеться вірити, що ЄС змушений поступово абсорбувати пострадянські країни, «підтягувати» їх до своїх норм і критеріїв благополуччя. Однак не всі на Заході поділяють ці сподівання. Зокрема, відомий французький філософ П. Аспер вважає, що: «Захід посідає домінуюче становище в економічному, військовому, ідеологічному плані, але це викликає ще більший неспокій, оскільки Захід знає, що не має в наявності ні мужності, ні солідарності, ні просто здатності поширити своє процвітання на Схід чи Південь, або ж контролювати пануючу там анархію» [18]. Відтак варто згадати застереження академіка В. Г. Кременя про те, що входження України в західноєвропейську цивілізацію — головний бренд сьогодення — відкриває не тільки можливості для росту благополуччя, а й ускладнення буття особистості.

Серед інших загроз та викликів, які будуть впливати на розвиток політичного становища всередині й довкола України у найближчій перспективі, слід виділити:

— залежність економічної політики нашої держави від міжнародних фінансових структур та країн-донорів, дискримінаційні обмеження українського експорту з боку провідних країн Заходу та Росії, надмірна залежність економічної ситуації в Україні від кон'юнктури світових ринків і російських енергоносіїв;

— існування передумов для виникнення конфліктних ситуацій у Кавказькому та Центральноазійському регіонах, активне проникнення США, країн Заходу та Туреччини до Прикаспійського регіону, Закавказзя та Середньої Азії, а також спроби Російської Федерації відновити свій контроль над економічними ресурсами закавказьких та центральноазійських країн СНД;

— наявність прихованих територіальних претензій з боку Румунії до України, можливі спроби Румунії перешкоджати реалізації економічних, у тому числі енергетичних, проектів України в цьому регіоні, а також невизначеність державного устрою Республіки Молдова (придністровська проблема);

— посилення політичного та економічного тиску на Україну з боку мусульманських країн з урахуванням кримськотатарської проблеми та загострення конкурентної боротьби за транспортування енергоносіїв із Каспійського регіону до Європи;

— збільшення масштабів нелегальної міграції і торгівлі людьми, розповсюдження зброї, в тому числі масового знищення та засобів ураження, контрабандна

ЧАСТИНА III. Стратегічний вибір України в контексті формування спільного європейського простору

діяльність, відмивання кримінальних капіталів, крупномасштабна економічна злочинність.

Проголосивши курс на євроатлантичну інтеграцію, Україна, як невід'ємна частина регіону Центральної та Східної Європи, прагне у співпраці з іншими європейськими державами розбудови загальноєвропейської системи безпеки. Євроатлантична інтеграція України з майбутнім членством в Альянсі надасть можливість для розв'язання багатьох проблем, зокрема отримання надійних гарантій державного суверенітету, політичної незалежності, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів, створення сприятливих умов для економічного розвитку країни як невід'ємної частини єдиного європейського економічного простору, зміцнення регіональної та європейської стабільності і безпеки; забезпечення національної безпеки у найефективніший з політичного, воєнного, економічного та фінансового поглядів спосіб; отримання надійних гарантій незворотності утвердження в Україні засад громадянського суспільства, верховенства права та ефективно діючої ринкової системи; підвищення ступеня відповідальності нашої держави перед спільнотою розвинутих демократій, що дозволить їй стати повноправною стороною процесу прийняття важливих для європейського континенту політико-військових рішень; сприяння входженню України в інші європейські та світові структури.

Використані джерела та література

1. Україна — 2004. Моніторинг соціальних змін / Інститут соціології НАН України. — К.: ІС НАНУ, 2005. — С. 291–296.
2. Україна — НАТО. — 2006. — № 2. — С. 8.
3. Гурч Л. Перспектива підготовки конкурентоспроможних менеджерів у контексті формування загальноєвропейського освітнього простору / Персонал. — 2006. — № 6. — С. 69–75.
4. Давыдова Г. Творцы и функционеры / Вестник высшей школы. — 1989. — № 10. — С. 33–40.
5. Грабовський С. На що сподіватися нашої культурі / Українська культура. — 2004. — № 8. — С. 3.
6. Україна — НАТО. — 2006. — № 3 — С. 16.
7. Урядовий кур'єр. — 2002. — 25 травня.
8. Україна — НАТО. — 2006. — № 1. — С. 14.
9. Кравченко В. Ложка меду в діжні дьогтю // Дзеркало тижня. — 2007. — 15 грудня. — № 48 (677).
10. Сушко О. Ініціатива сусідства і майбутнє Європи // Український монітор. — 2003. — № 11. — С. 3.
11. Кудряченко А. І. Європейський вибір України: досягнення, виклики та перспективи // Віче. — Серп. 2009. — № 16. — С. 3.
12. Урядовий кур'єр. — 2003. — 22 травня.
13. Євченко Ю. Страховий ринок України: уроки 10-річчя та виклики XXI століття // Український сервер страхування / Insurance Online.htm.
14. Коляда С., Кравець Т. Митна політика та національна безпека: взаємовплив та взаємозалежність // Вісник Академії митної служби. — 2002. — № 3. — С. 14–19.
15. Біляцький С., Ярова Н. Панорама нового світоустрою // Стратегія економічного розвитку України: наук. зб. — Вип. 2 (9). — К.: КНЕУ, 2002. — С. 240–249.
16. Гальчинський А. Глобальна криза чи криза глобалізації // Віче. — 2003. — № 1.
17. Інтернет-видання: Фокус. <http://focus.ua/society/119241>
18. Гаєвська О. Б. Управління як соціальний феномен: монографія. — К.: КНЕУ, 2000. — 168 с.
19. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. — К.: Видавничий центр «Друк», 1999. — С. 14.
20. Геєць В. Ринкова трансформація в 1991–2000 роках: здобутки, труднощі, уроки // Вісник НАНУ. — 2001. — № 2.
21. Жаліло Я. А., Лупацій В. С., Сменковський А. Ю. Корпоративні інтереси і вибір стратегічних пріоритетів економічної політики. — К.: НІСД, 1999. — 60 с.

3.5. УКРАЇНА В СУЧАСНОМУ СВІТІ: ВИМОГИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

За логікою сучасного реалістичного мислення, логікою так званого наступального реалізму в галузі міжнародних відносин, статус-кво у світовій політиці трапляється рідко. Справді-бо, статус-кво здебільшого постає у вигляді утопії для збереження вигравшів. Великі потуги поводять себе агресивно не тому, що вони мають внутрішню спонуку до панування, а тому, що вони прагнуть більшої влади задля збільшення шансів на виживання (Джон Міершаймер). Така поведінка великих потуг не є несподіванкою останнього часу. Це передусім наслідок довготривалого дотримання формування способів розгортання раціональності нації-держави упродовж століть. Сучасний світовий порядок виникав на базі сучасної нації-держави, для якої пріоритетними залишалися принцип територіальної цілісності, прагнення монополізувати засоби насильства й відчутна апеляція до легітимності [1]. Так чи так, насильство є серцевиною державної раціональності, а не зняряддям держави, як це вважали прихильники марксистської традиції. Власне, утворення сучасного світового порядку, правової бази міжнародних відносин завдячує своїм походженням розгортанню *Raison d'Etat*, здійсненню державного насильства стосовно країн або держав-суперників. Проте, як засвідчила тридцятилітня війна, здійснення державного насильства лише через воєнні дії веде до самознищення, є різновидом *редукцію ad absurdum*. Отже, з виникненням модерної системи міжнародних відносин синтез насильства і апеляції до легітимності призводить і до утвердження сучасної системи міжнародного права. Йдеться про наслідок так званого Вестфальського миру (1648), який надав функціональній чинності поняттю «суверенітет».

Із Вестфальським миром асоціюється також становлення системи міжнародного нагляду: спершу через двосторонні угоди між країнами, а згодом — через багатосторонні. Проте перший експеримент організації наглядових операцій припадає на період поразки Наполеона Бонапарта в Європейському протистоянні й створення союзницького об'єднання між Росією, Австро-Угорщиною та Великобританією. Насильство, що протягом тривалого часу було результатом стихійного змагання різноманітних політичних форм — від локальних деспотій до імперій, починаючи з Вестфальського договору обмежується й каналізується через систему міжнародних угод. Так утворюється міжнародно-правова реальність, яка на теоретичному рівні фіксується у доктрині балансу сил. Доктрина балансу сил позначає політику, що її інші держави приймають частково, умовно визнаючи суверенітет одна одної [2].

Коли ми говоримо про баланс сил, то маємо на оці спроможність держави-нації застосовувати насильство заради захисту свого суверенітету. Правове оформлення такої спроможності через переговори і систему договорів є здебільшого наслідком пізнання потуги власної держави і держав-суперників. Різноманітними способами, від розвідки — до дипломатії. Знання саме по собі слугує підґрунтям для розуміння меж, обсягів та засобів застосування різних форм тиску — економічного, воєнного, психологічного — під час переговорів. І далеко не завжди фактична ситуація забезпечує країни від жорсткого тиску, а межі суверенітету, можна сказати, завжди перебувають під постійною загрозою оскарження.

За виразний приклад тут може правити історія відмови України від свого ядерного статусу. В одній із приватних бесід під час проведення теоретичного

семінару в Інституті славистичних Східноєвропейських та євразійських студій Університету (Берклі) Майкл Нахт, колишній радник з питань ядерної безпеки першої Адміністрації Президента Клінтона, сказав, що вважає ядерне роззброєння України суто дипломатичною перемогою тогочасного Президента США. У даному контексті поняття «дипломатична перемога» означає, що підхід української делегації, аналіз ймовірних дій інших держав, зокрема США та Росії, принаймні були позбавлені фундаментального розуміння засад сучасного міждержавного суперництва. Звичайно, у правовому сенсі суверенітет держави набуває значення лише в системі інших суверенних держав, й отожд категорія міжнародного визнання важить у цій справі багато. Водночас визнання не є поверховою юридичною процедурою, а забезпечується через розуміння й застосування можливостей різних форм силового впливу хоча б тому, що сама структура діалогу, дискурсу завжди утворюється як комплекс влади-знання. Фундатор теорії реалізму в міжнародних відносинах Ганс Моргентау не просто відкрив провідну тенденцію міжнародно-політичного розвитку сучасного світу, роблячи припущення, згідно з яким прагнення держав до переваги походить від індивідуальної волі до влади. Його теорія є органічною частиною великого європейського інтелектуального руху з переоцінки цінностей, розпочатого Фрідріхом Ніцше, продовженого Мішелем Фуко (стосовно зміни структури й змісту суб'єкта у XX столітті) та усталеного у працях виразників умонастрою, відомого під назвою «постмодерн». З одного боку, суб'єкт як епіцентр класичної епістемології XIX століття втрачає значення, так само як втрачають значення й універсалістські образи філософської антропології. Натомість утверджується уявлення про головний дівця суспільного розвитку як про наступальний агрегат історичного розгортання волі до влади, що його увінчує національна держава.

Власне кажучи, воля до влади править за фундамент і відомих антропологічних моделей, таких як *homo economicus*, *homo ludens*. Для *homo economicus*, що був рушійною силою індустріального капіталізму, і для *homo ludens*, що його Йоган Гейзінг і Герман Гессе вважали головним суб'єктом будь-якої творчості, стратегічна ініціатива, налаштованість на здобуток, перемогу, владарювання є засадничими принципами соціальної дії. І бізнес, і гра є перетвореними формами війни. Воєнний компонент є неоднорідною ознакою самореалізації індивіда, і насамперед суспільної самореалізації. Лише у групі, у соціальній взаємодії стратегічна ініціатива набуває ефективності, створюючи передумови для усталення колективного індивідуалізму, що на рівні буденної свідомості позначається загальновідомим принципом: один за всіх, всі за одного. Група, сперта на стратегічну скоординовану ініціативу індивідів, вже є прообразом держави і, насамперед, національної держави.

Із XIX століття національна держава перетворюється на стійку політичну форму, спрямовуючи концентрацію воєнної сили як засобу урядування переважно назовні, на інші держави в системі національних держав [3]. Ентоні Гідденс, один із провідних дослідників проблеми державотворення, вважає, що національна держава усталюється разом із новітнім індустріалізмом, який, своєю чергою, замість сприяти мирному економічному поступові, від самого початку був заручений із мистецтвом війни. Національна держава, не маючи воєнної потуги, добре споряджених модерних збройних сил, мала небагато шансів вистояти проти зовнішньої атаки з боку тих, хто міг би мати такі збройні сили. Ноам Хомські наводить промовисті приклади залежності усталення національної держави (в даному разі — Сполучених Штатів Америки) через жорстку прив'язку економіки до воєнних, посиляючись на

3.5. Україна в сучасному світі: вимоги зовнішньополітичної раціональності

визначення статусу й ролі провідних транснаціональних корпорацій у дослідженні «Fortune 500», де зазначається, що свого часу фірма Локхід, котра виробляє зброю, була убезпечена від банкрутства тільки завдяки усвідомленню урядовцями стрижнкової ролі міліарної індустрії в економіці країни [4].

Мілітарне змагання національних держав супроводжується легітимізаційними паузами. Такими паузами були, скажімо, роки, що минули від формального визнання кордонів нації-держави у договорах, підписаних по закінченні Першої світової війни. Але модель миру, нав'язана Європі, вже містила зерна майбутніх катастроф у вигляді так званих репараційних боргів, накладених на переможену Німеччину. Визнання нації-держави легітимним арбітром своїх внутрішніх справ і брак механізмів контролю за дотриманням угод призвели, як відомо, до мобілізації усіх видів національних ресурсів у Німеччині на базі реваншистського міфу й реактивації спричинених поразкою реваншистських соціальних фобій до радикальної експансії адміністративних спроможностей державної влади. Вразливість легітимізаційної моделі Версальського миру зумовила потребу її радикального доповнення після Другої світової війни. Ялтинські угоди по суті санкціонували гегемонію надпотуг у межах глобальної системи націй-держав, незалежно від ідеологічних доктрин, що були покладені в основу їхнього функціонування. Крім того, механізм міжнародного нагляду після Ялти, система гарантій безпеки ставились у пряму залежність від інституційного впливу гегемонів на переможені країни. Як відомо, США активно впроваджували інститути репрезентаційної демократії на окупованій території (Італія, Німеччина, Японія), а СРСР — радянську інституційну модель у Східній Європі. А ООН так само, як і Ліга Націй, відіграла, по суті, роль моніторингового комітету, була неспроможною забезпечити в разі потреби силове врегулювання конфліктів, не враховуючи позицій гегемонів.

Отже, констатуємо: мілітаризм як пріоритет позначає «зовнішню» спрямованість рації Національної держави. Водночас у залежності від культурних традицій інституційних стандартів, конкретної історичної ситуації, вплив цієї обставини на внутрішнє життя тієї чи іншої країни, використання воєнної сили як засобу урядування у внутрішній політиці є різним.

Ані міжнародне право, ані міжнародно-правові механізми та інституції самі по собі ніколи не впливали на перебіг світової політики. Про це свідчать спроби введення в річище загальної міжнародно-правової норми поняття суверенітету. Парадокс полягає в тому, що як тільки ми намагаємось зробити суверенітет предметом міжнародно-правового врегулювання, одразу опредмечується виняток й виняткове право приймати рішення, передбачене поняттям «суверенітет». А таке опредмечення неминуче зачіпає сферу переконань, яка, своєю чергою, співвідноситься не лише із системою базових цінностей, а й із системою інтерпретації цих базових цінностей. Фактично щоразу в процесі застосування міжнародно-правової норми постає конфлікт інтерпретацій. Адже суверенітет базується на спроможності приймати рішення за межами діючого як норма правопорядку, хоча й водночас належить до царяни дії цього правопорядку, власне, належить цьому правопорядку. Компетенція суверена передбачає або збереження, або скасування конституційних норм. Звідси випливає проблематичність впровадження імперативу, згідно з яким норми міжнародного права є вищими стосовно норм національних правових систем. Таким чином, обмеження суверенітету не може спиратися на міжнародно-правову норму, а є зазвичай лише наслідком прийняття певного рішення внаслідок використання процедури голосування. Воно постає як результат інтерпретацій

конфліктів на засадах геополітичних та культурно-історичних міркувань. Щоразу в розв'язанні проблем і конфліктів у царині міжнародних відносин ми подибуємо встановлення нових комбінацій, виразні ознаки надзвичайного стану, що знищує стару правову норму й усталює нову в межах старої інституції.

Зміст міжнародно-правових норм здебільшого обумовлюється силою держав та їхнім статусом в анархічній системі міжнародних відносин. І досі Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй складається з найпотужніших у військовому, економічному і демографічному сенсах країн. Саме на цих країнах тримається світовий порядок. Але водночас у клубі найвпливовіших зберігається внутрішня, загальновідома ієрархія. Усі спроби примирити право і силу в розв'язанні світових проблем переважно завершуються інкорпорацією юридичної системи у наявний, підтримуваний силою порядок. У цьому зв'язку постає ще одне дуже важливе питання. Ідеться про кореляцію відношень панування та інституцій. Незважаючи на ту обставину, що інституції втілюють і концентрують у собі відношення панування, самі ці відношення формуються поза інституціями (Фуко). Власне, такі відношення і складають основну культурно-історичну передумову формування інституцій.

Попри численні дискусії у царині теорії міжнародних відносин, розмаїття наукових шкіл, у процесі вироблення зовнішньополітичних стратегій домінує так званий реалістичний підхід. Розвиток систем міжнародної безпеки після краху радянської імперії — яскраве тому свідчення. Тимчасова зміна дискурсу у відносинах між США та Росією на початку 90-х аж ніяк не вплинули на процес розширення НАТО на Схід. Водночас Росія здійснює неоімперську політику стосовно колишніх республік СРСР — Молдови, Грузії, України. Виразним прикладом реанімації «реалістичного діалогу» може слугувати мюнхенська винятково етатистська риторика Президента Путіна на початку 2007 р., відкрите звинувачення США у претензіях на гегемонію. А річ у тім, що після розпаду СРСР Кремль втратив можливість ідеологічного обґрунтування своїх національних інтересів. Крім того, Росія стала членом такої міжнародної інституції, як «клуб великої сімки», який тепер називається «великою вісімкою»; її фінансова система є контрагентом світових валютних бірж. Росія також має статус спостерігача у штаб-квартирі НАТО.

Ясна річ, ніхто не може оскаржити важливість осмислення феномену легітимації зовнішньополітичної діяльності держав, чим, власне, зазвичай займаються юристи. Але слід відрізнити юридичні рефлексії від політичного знання. Цю різницю добре артикулював Мішель Фуко, стверджуючи, що політичне знання має справу не з правами людини або законами (чи то людськими, чи то божественними), але з природою держави, яка є *порядком речей* [5]. Юридичні процедури відіграють роль інструменталізації та інституціалізації знання про силу й спроможність інших держав.

Співвідношення таких спроможностей у теорії міжнародних відносин традиційно прийнято називати балансом сили. Деякі дослідники навіть вважають, що доктрина балансу сили передувала самому концепту міжнародних відносин [6]. Слово «баланс» не слід ототожнювати з поняттям «рівновага» і трактувати насамперед як розділене значення: визнання суверенітету держав за умови їхньої *нерівноваги*. Часом визнання є лише умовним, як у випадку ставлення Росії до колишніх «братніх республік». Загалом доктрина балансу сил сягає своїм корінням доби Вестфальського миру. Вона також пов'язана з політичними практиками ранньомодерної Європи, утворенням системи великих потуг (Іспанії та Священної Римської Імперії упродовж Тридцятилітньої війни) та досвідом італійських міст-держав у сфері міждержавних

відносин і усталюється водночас із поняттям суверенітету. Суверенітет постає на основі консенсусу великих потуг. Тут можна, наприклад, пригадати венеціанський досвід економічного, воєнного та дипломатичного стримування Османської імперії на теренах Далмації. Вважається також, що в процесі історичного розгортання системи, в якій чільне місце посідає доктрина *балансу сили*, ключову роль відігравали гнучкі, а фактично відкриті колоніальні кордони. Отже, змагання за гегемонію до певного часу не призводило до безпосередніх зіткнень основних світових гравців [7]. Проте, як засвідчила холодна війна, змагання на територіях третіх країн аж ніяк не усуває загрози безпосереднього зіткнення великих потуг. Карибська криза — яскраве тому підтвердження.

Баланс сили відіграє роль неформальної інституції, що забезпечує захист суверенітету. Так, у 1994 році США і Росія виступили гарантами територіальної цілісності і недоторканості кордонів України в обмін на ядерне роззброєння. Це означало, що кожна із країн-гарантів побоювалась імовірного політичного розвитку України, внаслідок якого могла бути завдана істотна шкода безпеці або США, або Росії. Іншими словами, у разі категоричного вибору «ядерною Україною» свого зовнішньополітичного вектору істотно змінювалося співвідношення сил на Європейському театрі. Адже ядерна зброя має подвійний статус. З одного боку, ядерна зброя — це глобальний засіб і застосовувалась лише у світовій війні. З другого боку, вона є засобом стримування і важливим чинником утвердження статусу національних держав (Індія, Пакистан, Ізраїль, Іран). Із втратою ядерної зброї Україна втратила роль активного міжнародного гравця.

Тема ядерного роззброєння України перебувала у центрі теоретичних дискусій у сфері міжнародних відносин і «до», і «після» самої події. Ідеться передусім про суперечку між представниками реалістичного (Джон Міершаймер) і цивілізаційного (Семюел Хантінгтон) підходів. На думку Міершаймера, статична парадигма реалізму передбачає спалах змагання у галузі безпеки між Росією та Україною, адже незахищений кордон великих потуг спричиняє протистояння, продиктоване взаємними страхами. Натомість «цивілізаційник» Хантінгтон наголошував на принциповій ролі тісних особистих та історичних зв'язків між росіянами та українцями в обох країнах. Він також певен, що цивілізаційний підхід мав би спонукати до кооперації між Україною та Росією, а водночас обгрунтовувати економічну допомогу та інші заходи задля підтримання цілісності та незалежності країни на випадок можливого розпаду останньої [8]. Подальший перебіг подій засвідчив незаперечну перевагу реалістичного підходу.

Критикуючи реалістів за статичність, Хантінгтон, по суті, сам розглядає цивілізаційні взаємини як сталу величину. До уваги не беруться обставини, пов'язані з історичною ворожнечею між російським і українським народами, голодомор, заборони на користування українською мовою (Ємський Указ та Валуєвський циркуляр) та інші акти насильства у сфері культури (вікопомна русифікація, добре проаналізована Іваном Дзюбою), ексцеси, що супроводжували окупацію Західної України у 1939 році, періодичні кампанії боротьби з націоналізмом, що їх організовували комуністичні чільники протягом існування СРСР. Незважаючи на сталу репутацію концепцій Данилевського, Тойнбі і Шпенглера, поняття цивілізації і досі залишається дискриптивним, вкрай дискусійним концептом історичної науки. Подеколи, як у випадку з євразійством, воно слугує підґрунтям для створення наступальних ідеологій. Отже, цивілізації не можуть відігравати роль, аналогічну тій, що її відіграють держави як самоідентифіковані єдності у процесі

політико-історичного поступу. Світові конфлікти сьогодення і досі мають між-державний характер. Достатньо пригадати війну між Іраком та Іраном, Іраком та Кувейтом у межах, умовно кажучи, «ісламської цивілізації», між Китаєм та В'єтнамом, Камбоджею та В'єтнамом у межах далекосхідної цивілізації, не кажучи вже про конфлікти між Сербією та Хорватією, Сербією та Словенією, які вочевидь належать до цивілізації «християнської».

Реалізм аж ніяк не можна ототожнювати з апологією статичної, беручи до уваги перманентне утворення і розпад держав, що є наслідком анархічної за своєю суттю системи міжнародних відносин. Звідси, гадаємо, проростає тема утворення вселяких міждержавних об'єднань і альянсів. Часто-густо вони призначені лише для того, щоб легітимувати відновлення втраченого контролю або експансіоністську політику. Наприклад, СНД задумувався саме як така інституція. Але із самого початку цей проект вже не відповідав геополітичним інтересам Кремля після поразки у «холодній» війні, принаймні у тому вигляді, в якому він почав розгортатися після перепідпорядкування новопосталій українській державі військових частин колишнього СРСР і створення української Армії. Відновлення втрачених позицій євразійської імперії відтепер мислилось московськими стратегами як втягування України в геополітичну орбіту Росії через наддержавні економічні інституції (ЄП) і, отже, фактичну ліквідацію суверенітету. Ясна річ, традиційна імперіалістична держава як держава демонстративного насильства вже не існує. Натомість інституційна легітимація і економічна агресія стали класичними знаряддями неоімперіалізму. І Росія не є тут першопрохідцем. Але, на відміну від класичної економічної експансії транснаціональних корпорацій, мета «походу» російського капіталу на Захід полягає у відновленні втраченого внаслідок поразки у «холодній» війні свого геополітичного статусу через механізми інституційного і мілітарного контролю України. Про це можна дізнатись із відкритої пропаганди російського імперіалізму, що її ведуть добровільні речники Кремля, такі як письменник Олександр Проханов. Те, про що у 90-ті говорили провідні теоретики реалізму Генрі Кісінджер і Збігнев Бжезінський, а саме — про «фатальний ритм російської історії» і про «потужний імперський імпульс», має очевидні підтвердження.

Ідеться про специфічний російський реалізм, як засади зовнішньої політики, специфічну адаптацію до глобалізаційних процесів, а саме — про міжнародно-правову легітимацію експансії. Остання сьогодні є необхідним знаряддям реалістичної зовнішньої політики. У цьому сенсі міжнародні інституції, за винятком структур безпеки, таких як, скажімо, НАТО, щоразу легітимують консенсус світових потуг, або точніше, баланс сил, у тому числі і нову російську стратегію. НАТО є витвором потужних країн, завдяки якому більшою чи меншою мірою гарантується частка влади в анархічній системі міжнародних відносин, гарантується виживання держав — членів цих інституційних утворень у глобалізаційних перегонах.

Сьогодні дедалі більше набирають обертів процеси, що спонукали стратегічних аналітиків, теоретиків міжнародних відносин заговорити про так званий Пост-Вестфальський світ. Деякі з них переконані, що на зміну традиційному Вестфальському протистоянню держав-націй приходить протистояння цих держав і мобільних, озброєних високими технологіями терористичних груп, що ставлять перед собою апокаліптичні цілі. Однак тут постає питання: чи скасовують субнаціональні терористичні групи або їхня транснаціональна мережа змагання національних держав за ресурси, за ринки, за регіональний і глобальний статуси? Відповідь є цілком очевидною. До того ж, як констатують ті самі ідеологи Пост-Вестфальського

світу, тероризм вже оперував усередині Вестфальської системи як збройна пропаганда індивідів або груп, аби вплинути на поведінку держав [9]. Отже, реальної альтернативи Вестфальській системі немає. Навпаки, тема втручання у внутрішні справи різних держав, що відкрито чи приховано супроводжує процес прийняття рішень різними міжнародними інституціями, однозначно вказує на правову чинність згаданої системи. Інша річ, що процеси легітимації дій тепер мають здебільшого ознаки симулякрів, маскуванню намірів. Ці процеси набули особливого поширення на останньому етапі «холодної» війни, коли ворогуючі сторони усе частіше апелювали до загальнолюдських цінностей.

Колапс радянського комунізму, розпад СРСР і подальший розвиток нових країн — лімітрофів Росії довели дієвість і ефективність реалістичного підходу до практики міжнародних відносин. На політичну кризу зразка 2007 р. в Україні добре екстраполюється один із принципів наступального реалізму, згідно з яким кожна велика потуга завжди бореться за регіональну гегемонію. Звичайно, реалізм як теорія тягнє до концептуального імперіалізму, що подекуди спричиняє спрощення і схематизм. Одним із таких спрощень є поширена аналогія «бильярдної кулі», згідно з якою держави приречені взаємодіяти на основі законів політичної «фізики» чи політичної «геометрії»: внутрішня будова кожної кулі є тією самою, а отже — неістотною. Однак не можна заперечувати тієї обставини, що цілісність інституційної мережі держав, і національні інтереси кожної країни визначаються їхньою культурно-історичною генезою. Культурно-історична пам'ять, так само як і політико-інституційна, утворюють специфічну систему цінностей. Російські імперські амбіції сьогодення годі уявити поза традиціями візантійського урядування, багатовіковою територіальною експансією, інституціалізацією монархічної тиранії. Так само і реалізм Французької Республіки, який свого часу так виразно артикулював Шарль де Голль, важко зрозуміти, якщо не взяти до уваги значення Великої французької революції для усталення національної ідентичності французів.

Щоправда, парадоксальним чином цей реалізм подеколи вступав у суперечність із державними інтересами і призводив до неприродних внутрішньополітичних альянсів. Про такий альянс писав Раймон Арон у своїх мемуарах. Йдеться про підтримку французькою компартією дипломатії 5-ї республіки, що її демонстрували у 1973 р. голлісти стосовно «третьої сили» — тобто, партій, «які взяли на себе відповідальність за Атлантичний альянс і європейську розбудову» [10]. Нині наслідками голлістського реалізму є прагнення Франції всіляко обмежити вплив суверенізації нових пострадянських держав, зокрема і України, на перебіг загальноєвропейських процесів. Давались взнаки побоювання Парижа стосовно усталення стратегічного партнерства між Україною, Грузією та США. Цілком очевидно, що Франція останні роки намагалась протистояти ймовірному встановленню регіональної гегемонії, незалежно — чи то США, чи то Росії. Ось чому саме Франція, наприклад, обстоювала ідею створення суто Європейських збройних сил.

«Реалістична боротьба» розгортається здебільшого на інституційному рівні. Але разом з тим вона щоразу підтверджує тенденцію підпорядкування законів специфічному державному і міждержавному порядкам у намаганні примирити ці закони зі специфічним державним порядком. Скажімо, жодна з держав не оскаржує публічно право інших суверенних держав вступати в альянси. А тим часом періодично лунають всілякі погрози, попередження з боку великих потуг, таких як Росія. Від самого початку розширення НАТО на Схід нею розглядалось винятково у рамках реалістичного підходу. Зазвичай заяви роблять не перші особи держави, що

вказує на підтримання інституційної гри, передбаченої Вестфальським світовим порядком. На тлі цієї гри розгортається організація і підтримка сепаратистських анклавів у Грузії (Абхазія і так звана Південна Осетія), Азербайджані (Нагірний Карабах) і Молдові (Придністров'я), здійснюється розвиток системи наступальних озброєнь. До того ж, положення воєнної доктрини Російської федерації ясно засвідчують, що суверенітет членів СНД вважається кремлівськими стратегами чисто умовним.

Реалістичне усвідомлення статусу держав в анархічній системі міжнародних відносин саме по собі не гарантує адекватну зовнішньополітичну поведінку. Будь-які дії із захисту й зміцнення суверенітету уможливаються через волю, що для неї мета і самовизначення правлять за об'єктивну підставу (Кант). Причому тут, услід за Кантом, варто говорити про самодостатню мету (*мету в собі*), яка має значення абсолютної цінності. У певному сенсі такою метою є *виживання* держав як політичних та етнополітичних цілісностей. Із цього погляду, воля є самозаконодавчою субстанцією, що обґрунтовує її автономію і свободу, підпорядковуючись закону, творцем якого вона є сама [11].

Утім, у царині міжнародної політики воля не відіграє загальної законодавчої ролі, адже спирається на партикулярний інтерес і виступає як воля до влади у чистому вигляді. Така сутність міжнародної політики цілком узгоджується з постметафізичним розумінням волі у пізнього Ф. Ніцше. На відміну від Канта та інших теоретиків пізнання, Ніцше не вважає за можливе виокремити мету з процесу воління, тому що воля, на його переконання, це завжди є воля до чого-небудь. Ніцше пов'язує саме поняття волі з *афектом команди* [12]. Без афекту команди не існує потуги, не існує повноважень, не існує універсального арбітра у вигляді міжнародного уряду.

В історії неодноразово афект команди сприяв новій констеляції потуг, виносячи при цьому вирок фаталістичним детерміністським умонастроям. За один із найяскравіших прикладів тут може правити заклик до опору (1940), знамените лондонське звернення Шарля де Голля до французів у 1942 р. Здавалось би, після того як герой Першої світової війни маршал Петен погодився на капітуляцію і пішов на створення південної квазікраїни із столицею у містечку Віші, назавжди утвердився режим «реалістичної безвиході». Проте, апелюючи до «Вічної Франції», до цінностей великої історії і великої культури, генерал Де Голль збурих таку енергію історичного спогаду, що вона спричинила небачену мобілізацію усіх ресурсів національного буття і призвела до виникнення потужного руху опору. Без цього результати висадки союзників у Нормандії 1944 р. не були би такими успішними. Без цього було б неможливим і приєднання вішістських військових частин до марокканських операцій англійського генерала Монтгомері у тому ж 1944 р. Зрозуміло, що воля, яку виявив Де Голль, живилась довжелезним досвідом національного буття Франції, спиралась на міфи та ідолів національної культури. Він фактично став стратегом історичної свідомості французів. Не останню роль у формуванні історичної яви майбутнього Президента Французької Республіки відіграла та обставина, що його країна знала звияжні злету та воєнні перемоги, сакральне ставлення до традицій.

Раціоналізація стратегічного вибору держави не зводиться лише до оцінки власних економічних і воєнних спроможностей. Величезне значення має креативність, наполегливість провідників у пошуку і створенні всіляких союзницьких комбінацій, виявлення волі до зміни навіть за несприятливих наявностей. Кардинальною умовою раціоналізації стратегічного вибору в умовах глобалізації постає політична єдність країни. Ось чому міжнародні дієвці, насамперед великі

потуги, прагнуть підважити таку єдність, створити під інституційним дахом міжнародного права сепаратистські анклавні, використати етнокультурні, ментальні розбіжності різних регіонів інших країн задля послаблення уз загальнонаціональної політичної консолідації. Наприклад, щодо України Росія застосовує тактику постійного підживлення українофобії під гаслами захисту прав регіональних спільнот. Є достатньо підстав думати, що кампанія делегітимації політичних інститутів з боку парламентської більшості навесні 2007 р. відповідала лише інтересам сусідньої країни. Одним зі знарядь постійного стратегічного контролю в чорноморському регіоні є севастопольська база Чорноморського флоту Російської Федерації.

Залежно від того, наскільки ефективно держава відповідає своєму призначенню — бути прихистком, всеосяжним наглядачем й розподільовачем владних відносин, може бути ефективною чи неефективною зовнішня політика. Якщо максимально редукувати систему аргументації теоретиків реалізму, то ми неминуче дійдемо висновку, що ключовим поняттям для них є війна, а глобалізація при цьому постає як перетворена форма такої війни. Мішель Фуко взагалі вважав поняття війни ключовим інструментом будь-якого політичного аналізу. Важливим для розуміння евристичного значення реалізму є й пояснення генези права як ритуалу війни [13]. Але для нас згадане поняття передусім править за стратегічний орієнтир, що про нього зазвичай має пам'ятати будь-який міжнародний діяч.

Небезпека конфлікту — це гранична реальність, без врахування якої суверенна країна приречена на численні ризики, а отже цим ризикам підлягає і населення даної країни. Вкрай необхідно визначити потенційних учасників імовірного збройного конфлікту, модальності їхньої поведінки, а також його, конфлікту, можливі наслідки. Таке прогнозування одразу стає камертоном внутрішньополітичних процесів, сприяє виробленню консолідованої позиції держави стосовно оцінки міжнародно-правових зобов'язань, співвідношення міжнародних інституцій та позаінституційної мережі відношень панування і сили.

У світлі мовленого найближче майбутнє Української держави визначатиметься геополітичною констеляцією внаслідок виникнення нового формату реалістичного діалогу між великими потугами — такими як США, Китай і Росія. Ясна річ, що країни-союзники — Франція, Німеччина, Польща — відіграватимуть велику роль. Перша роль тут, зрозуміло, належить Німеччині. Цілком імовірно, що Німеччина з її економічною потугою та майже дев'яностомільйонним населенням не лише прагнучим лідерства, а й може включитися в боротьбу за регіональну гегемонію. Утім, тільки за умови виведення американських військ з її території, що видається нездійсненним в осяжній історичній перспективі.

Складається враження, що великі потуги (знесилені й ослаблені, як Росія, перспективні, як Китай, провідні, як США чи Європейський Союз або Японія) апелюють до глобалізації як до універсального міфу, тим часом прагнучи утвердити свій привілейований статус у світовій економіці. За приклад тут може правити Америка, яка стояла біля джерел утворення багатьох глобальних інституцій, скажімо, Римського клубу, Тристоронньої комісії чи так званої «великої вісімки». Це одна з небагатьох країн, яка не підписала Кіотський протокол, що ним передбачено обмеження шкідливих викидів в атмосферу планети задля запобігання катастрофічним ефектам глобального потепління. Виявляється, що руйнування довкілля, загроза поширення епідемії СНІДу — це проблеми другорядні у порівнянні із загрозами національній безпеці, пов'язаними з імовірним скороченням обсягів виробництва сучасної хімічної промисловості, автомобілебудування тощо.

Міфотворчий гамір довкола тієї чи тієї стратегічної ініціативи зазвичай спирається на профетичне навіювання — чи то йдеться про політиків-бізнесменів типу провідника ідеї світового уряду Жака Атталі, чи то про інтелектуалів типу Френсіса Фукуями. Обидві категорії перетворюються сьогодні на «речників публічної авантюри» — за влучним висловлюванням Ернста Кассіра. Кожен образ незворотності, неминучості перебігу певних процесів орієнтований на глибинні ідентифікаційні коди особи, насамперед екзистенційні коди — страх перед смертю й, отже, страх перед майбуттям. Звідси походять і сприйнятливості тих чи тих стратегем, які нібито окреслюють техніку пристосування й виживання. Проте, з того часу, коли Фукуяма ошелешив світ концептом «кінця історії», минуло вже майже 20 років, а переможну ходу ліберальної економічної моделі було зупинено кількома кризами — політичними на Балканах й економічними в Азії 1997–1998 рр.

Спростоване пророцтво Фукуями стоїть у одному ряду з кантівським уявленням про вічний мир, що передбачає можливість згоди держав на моральних засадах, гегелівською концепцією завершення історії в досконалому стані абсолютного духу. Але найближче до провиденції Фукуями стоять шпенглерівські профетичні реконструкції культури, тому що в обох випадках спостерігаємо інволюцію у магію долі і рабський детермінізм. І саме з магії долі (чи то у вигляді техніки, чи то у вигляді можновладної інфраструктури сучасної ринкової економіки) живляться глобалістські ідеології сьогодення. Глобалізм нині постає як перетворена форма реалістичного підходу.

Для України реалістичний підхід міг би бути поверненням до традиції, що завжди визначала зовнішню політику надпотуг. Реалістичний підхід означає співвідношення її зовнішньополітичної стратегії з тенденціями глобалізації, бачення проблеми силових відносин й розуміння її як принципу осяжності й раціоналізації міжнародних відносин. Реалістичний підхід передбачає усвідомлення відносності впливу загальноєвропейських інституцій на процеси нерозподілу балансу сил великих потуг, виявлення політичної волі патріотично налаштованих державних чільників на активну участь у «тектонічних» геополітичних перетвореннях сьогодення, усвідомлення зміни ролі національних держав на нинішньому етапі глобалізації.

Використані джерела та література

1. David Held & Anthony Mc Grew, David Goldblatt & Jonathan Perraton. Global Transformations: Politics, Economics and Culture. Stanford University Press, Stanford, California. — 1999. — P. 45.
 2. Antony Giddens. The Nation State and Violence. Polity Press, 1985.
 3. Giddens Anthony. The Nation-State and Violence. Polity Press, 1985. — P. 192.
 4. Understanding Power. The Indispensable Chomsky. The New Press. N.Y. 2002. — P. 256.
 5. The Political Technology of Individuals/ Michel Foucault. Power. Vol. 3 NY, 2000. — P. 408.
 6. Giddens Anthony. The Nation-State and Violence. Polity Press, 1985. — P. 257.
 7. Levy Jack S. What Do Great Powers Balance Against and When? / Balance of Power, Stanford University Press, Stanford 2004. — P. 40.
 8. Тут радше було проаналізувати горизонтальні корпоративні зв'язки між денационалізованими бізнесгрупами України та неоімперіалістичним капіталом Росії.
 9. Huntington Samuel P. The Clash of Civilizations NY. — P. 37.
 10. Keith W. Mines. Force Size for the Post-Westfalian World / Orbis. Volume 49, Number 4, Fall 2005. — P. 649.
 11. Aron Raimon. Memoires. Juillard. P., 1983. — P. 561.
 12. Про співвідношення волі і закону в обґрунтуванні кантівського категоричного імперативу. Див. Пролєсв С. Кант проти Канта: автономія волі та упокорення владі / Філософська думка. — 2005. — № 2.
- Фридрих Ницше. Воля к власти. REFL/book. — К., 1994. — P. 312.
- Michel Foucault. Truth and Juridical Forms // Michel Foucault. Power. The New York Press. NY, 2000. — P. 35.

3.6. УКРАЇНА І СТАНОВЛЕННЯ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ: ГЕОЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

З погляду гео економіки сучасне об'єднання Європи — закономірний процес, викликаний об'єктивними передумовами соціально-економічного, політичного і культурно-історичного характеру. Одним із важливих елементів цього процесу є інтеграція України в загальноєвропейську систему, яка з 1993 року залишається основним пріоритетом зовнішньої політики офіційного Києва і відповідає стратегічним інтересам всього Європейського співтовариства. При цьому слід зазначити, що в більшості досліджень українських і зарубіжних авторів розвиток співпраці у форматі «Україна — Європейський Союз» уявляється як вигідний виключно для України, що, на наш погляд, не повністю відповідає сучасним гео економічним реаліям.

Основні тренди європейського об'єднання. Відомо, що ідея європейської економічної інтеграції формувалася протягом XIX століття, а її подальшій успішній реалізації сприяли геополітичні зміни у другій половині минулого століття, пов'язані із закінченням Другої світової і «холодної» воєн.

Першим політичним лідером Нового часу, який ясно усвідомив перспективи використання об'єднаного економічного потенціалу Європи в політичних цілях, був Наполеон. Цей потужний ресурс використовувався ним як інструмент, що доповнював військову міць Франції, для досягнення домінування на європейському континенті. Мова йде про організовану французьким імператором континентальну блокаду Англії, яка не змогла допомогти підкоренню Британській імперії, але сприяла значному підйому металургійної й оброблювальної промисловості Франції. На відміну від останньої, інші країни мали великі економічні труднощі через участь у блокаді, що сприяло розвитку серйозних політичних криз, які вилилися у військові зіткнення на Піренеях, російсько-французьку війну 1812 року і, зрештою, призвели до відміни блокади. У цьому випадку ми бачимо примусове об'єднання європейських держав того часу під егідою однієї з них — Франції, яке не могло бути довговічним через ігнорування економічних інтересів більшості країн-учасниць. Водночас необхідно відзначити, що ситуація, яка склалася в Європі після закінчення наполеонівських воєн, викликала зміну Вестфальської системи міжнародних відносин Віденською. Таким чином було віддано перевагу ідеї «європейського концерту» замість «балансу сил».

Якщо аналізувати причини Першої світової війни в гео економічному контексті, слід звернути увагу на те, що перед її початком в Європі сформувалися два об'єднання країн, які конкурували за контроль над світовими ресурсами — Антанта і Троїстий союз. Як показує подальший розвиток подій, переможці значну увагу приділили саме економічному аспекту післявоєнного устрою світу. За Версальським договором, Німеччина повертала Франції Ельзас і Лотарингію, передавала в тимчасове управління Саарський вугільний басейн, створювалися умови для пізнішої окупації розвиненої в промисловому відношенні Рурської області, союзникам по Антанті дісталися всі німецькі колонії й значна частина німецького торговельного флоту [1]. Також Німеччина повинна була виплатити репарацію в розмірі 132 млрд золотих марок і поставляти до Франції, Бельгії та Італії кам'яне вугілля. Підсумки Першої світової війни були закріплені Версальсько-Вашингтонською системою міжнародних відносин, що прийшла на зміну Віденській. Одним із основних

моментів першої стає спроба формування міжнародних відносин відповідно до «принципу національності», тобто з урахуванням національно-етнічних і соціокультурних чинників, і одночасно — створення загальносвітового наднаціонального органу у вигляді Ліги Націй. Уразливість нової архітектури європейської безпеки була зумовлена ігноруванням інтересів сторони, що програла, і щойно створених держав.

Одним із наслідків недосконалості Версальської системи стала Друга світова війна, в результаті якої виникла Ялтинсько-Потсдамська, що поклала початок протистоянню між країнами соціалізму на чолі з СРСР і Заходу. Створена на основі Ліги Націй Організація Об'єднаних Націй також не стала ефективною відповіддю на глобальні виклики світовій спільноті.

На тлі такого розвитку подій новій Європі необхідно було знайти своє місце в біполярній системі, що складалася, основними полюсами якої стали Сполучені Штати й Радянський Союз. Як і раніше, після масштабних військових дій, що супроводжувалися серйозними збитками для європейської економіки, післявоєнними імперативами стають побудова ефективної системи безпеки в Європі, інтегрованої в загальносвітову, і необхідність відновлення сильно постраждалої господарської системи Німеччини та інших європейських країн.

Як відзначає більшість дослідників, головною точкою біфуркації післявоєнної європейської інтеграції став вибір між двома шляхами досягнення об'єднання. *Перший* полягав у тому, щоб створити військово-політичне об'єднання, яке стало б насамперед надійною опорою НАТО в Європі. *Другий* шлях передбачав економічну інтеграцію з подальшим включенням до неї політичних інститутів. Упродовж перших післявоєнних років спостерігалася конкуренція прихильників обох підходів. Так, у 1947 році в ході реалізації плану Маршалла був сформований Комітет європейського економічного співробітництва, на основі якого в 1948 році створена Організація європейського економічного співробітництва (ОЄЕС), яку згодом замінила Організація економічного співробітництва й розвитку (ОЕСР). Економічний підхід переміг лише в наступному десятилітті, коли в Парижі у 1951 році шість країн-засновниць — ФРН, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Франція та Італія — створили Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), а в 1954 році французьким парламентом не був ратифікований проект створення Європейського оборонного співтовариства (ЄОС).

Ініціатором економічної інтеграції Європи вважається Ж. Монне, керівник французької генеральної комісії з планування й адміністрації, який в 1946–1950 роках розробляв програми модернізації французької економіки. Він запропонував створити міжнародну організацію для контролю за виробництвом вугілля і сталі в Європі. При цьому забезпечувалися умови для функціонування спільного ринку такої продукції, що сприяло економічному відродженню. Разом з тим найбільш розвинені в промисловому відношенні країни континентальної Європи — члени Європейського об'єднання вугілля і сталі, втрачали можливості використовувати ці ресурси у військових цілях. Концепція Ж. Монне увійшла до так званого Плану Шумана (Р. Шуман — міністр закордонних справ Франції на початку 50-х років), який був презентований громадськості у травні 1950 року після узгодження з канцлером ФРН К. Аденауером. У результаті створення ЄОВС виробництво вугілля і сталі переходило під контроль наднаціонального органу. Ліквідовувалися мита на товари, що вироблялися гірничодобувною й металургійною промисловістю. Готувалися умови модернізації цих базових галузей економіки для підвищення їх

рентабельності, а також формування спільного ринку у сфері видобутку вугілля, заліза й виробництва сталі. Другою метою об'єднання — політичною — була гарантія після Другої світової війни миру в Європі між тими, хто переміг і програв. Франція почала контролювати західно-німецький економічний потенціал, а Німеччина одержала шанс повернутися до європейської сім'ї ватомим, рівноправним партнером. ЄОВС являє собою першу наддержавну організацію і розглядається сьогодні як модель, фундамент сучасного ЄС. Спільний ринок Європи виник багато в чому завдяки позитивному досвіду взаємодії європейських країн у рамках ЄОВС, створення якого також визначило вектор розвитку західноєвропейської інтеграції від окремих галузей до спільної системи господарських стосунків, від економіки до політики.

Наступним важливим етапом європейського економічного єднання стали Римські договори 1957 року про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), як митного союзу шістьох країн (ФРН, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, Франції та Італії) для свободи переміщення товарів, послуг, капіталів і людей, та заснування Європейської спільноти з атомної енергії (Євроатом), діяльність якого спрямовувалася на формування спільної енергетичної політики країн-членів, розвиток мирного використання ними ядерної енергетики, зниження цін на енергоносії, підвищення стабільності енергетики й забезпечення контролю за її атомним сектором. У 1965 році був підписаний Договір про злиття, відповідно до якого інститути ЄОВС, ЄЕС і Євроатому об'єдналися в Європейське співтовариство, в рамках якого були створенні Єврокомісія, Рада міністрів і Європейський Парламент.

Маастрихтський договір 1992 року став логічним продовженням європейських інтеграційних зусиль. У результаті його укладання був заснований економічний і валютний союз (ЕВС), створені умови для проведення спільної політики і політики безпеки, а також спільної політики в області внутрішніх справ і юстиції. Укладення договору не випадково відбулося практично відразу після розпаду соціалістичної системи і завершення протистояння СРСР і США. Із закінченням «холодної війни» фактично була зламана Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин. Європа припало визначати власне місце у світовій геополітиці, вибудовувати нову конфігурацію взаємодії зі Сполученими Штатами, які опинилися на той момент єдиним світовим військово-політичним лідером.

Усе це дозволило у 2003 році реалізувати амбітний проект вступу до Євросоюзу 10 нових держав із населенням 75 млн і спільним ВВП майже 840 млрд доларів (по паритету купівельної спроможності). Більшість із нових членів, що приєдналися до Європейського Союзу, були центрально- і східноєвропейські країни колишнього «соціалістичного табору» з великими проблемами в економіці й низьким рівнем життя. У зв'язку з цим провідним країнам ЄС припало взяти на себе основний тягар бюджетних витрат на соціальну сферу, дотації сільському господарству й іншим галузям економіки. Незважаючи на це, у 2007 році Європейський Союз розширився за рахунок ще більш проблемних в економічному плані Болгарії і Румунії. Таким чином, можна відзначити, що, окрім економічного, одним із головних об'єднувальних моментів ЄС є соціокультурний, оснований на спільній християнській (західній та східній) традиції.

У логіці розвитку Європейського Союзу простежуються концептуальні підходи Ф. Ліста з його «автаркією великих просторів» [2]. У даному випадку мова йде про економічно самостійні й у значній мірі самодостатні території, що складають

органічну єдність за рахунок обміну та внутрішніх зв'язків. Відкрита економіка всередині таких об'єднань є важливим чинником розвитку соціальних систем [3]. Водночас здійснюється політика вибіркової відвертості й протекціонізму, яка дозволяє успішно конкурувати з економіками двох інших сучасних центрів економічного й технологічного розвитку (азіатсько-тихоокеанським і північноамериканським), а також із максимальною вигодою використовувати ситуацію в країнах, що належать до гео економічної периферії. Сьогодні одним із основних елементів сталого розвитку в рамках «автаркії великих просторів» є не лише наявність єдиного митного кордону, а й держав, що розвиваються, з їх швидко зростаючими економіками.

Співпраця між Україною і Європейським Союзом на сучасному етапі. Вступ до Євросоюзу в 2003–2007 роках десяти країн центральносхідної Європи, які раніше належали до «соціалістичного табору», з нижчим рівнем життя, економічними показниками, що істотно поступалися західноєвропейським, дві з яких у культурному плані відносяться до східнохристиянської традиції, в черговий раз актуалізував питання про можливе членство України в ЄС. На тлі цього становить певний інтерес розгляд основних тенденцій взаємин офіційного Києва з Європейським Союзом з точки зору гео економіки.

Євроінтеграційний вектор зовнішньої політики України був закріплений в «Основних напрямках зовнішньої політики», які затверджені Верховною Радою України вже в 1993 році. У 1998 році укладено Угоду про партнерство і співпрацю з Євросоюзом. У тому ж році була затверджена Стратегія інтеграції України до Євросоюзу, що стала основою для плану практичних дій, який знайшов своє віддзеркалення в Посланні Президента України до ВР України «Європейський вибір. Концептуальні принципи стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002–2011 роки» [4].

У згаданій стратегії як пріоритетні напрями були визначені такі:

- адаптація національного законодавства до законодавства ЄС, забезпечення прав людини;
- економічна інтеграція та розвиток торговельних відносин між Україною і Євросоюзом;
- інтеграція України в контексті зміцнення загальноєвропейської безпеки в усіх її вимірах;
- політична консолідація та зміцнення демократії;
- адаптація соціальної політики України до стандартів ЄС;
- культурно-освітня і науково-технічна інтеграція;
- регіональна інтеграція як поглиблення прямих контактів між окремими регіонами України та державами — членами і кандидатами в члени ЄС;
- галузева співпраця щодо розвитку транспортних, електроенергетичних та інформаційних мереж, а також у сферах наукових досліджень, промислової та сільськогосподарської кооперації;
- співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища.

Про спадкоємність політики української влади на європейському напрямі свідчать і дії чинного українського керівництва, у тому числі Кабінету Міністрів, що затвердив у травні 2010 року План першочергових заходів щодо інтеграції України до Європейського Союзу на 2010 рік, яким, зокрема, передбачається:

- з метою покращення доступу товарів на ринки Європейського Союзу забезпечити супроводження у ВР Україні проекту Закону України «Про внесення

змін до Митного кодексу України», а також розробити проекти Закону України про внесення змін до Закону України «Про Митний тариф України», Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Національного банку»;

— з метою активізації безвізового діалогу між Україною та ЄС забезпечити супроводження у Верховній Раді України проектів Законів України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо порушення законодавства про захист інформації про особу», «Про Концепцію державної міграційної політики України», розробити проекти Закону України: «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи», «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних і додаткового протоколу до неї», Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», а також розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо запровадження паспортів із біометричними даними відповідно до стандартів Європейського Союзу» [5].

Разом із формуванням нормативної бази важливим інструментом розвитку двосторонньої співпраці стали регулярні саміти «Україна — Європейський Союз». Так, у 1999 році в Хельсінкі була визначена спільна стратегія Європейського Союзу щодо України. При цьому підкреслювалася значна роль України в регіоні центральносхідної Європи і йшла мова про необхідність підтримки її європейського вибору. На думку А. Кудряченко, на цьому етапі офіційний Брюссель розглядав поглиблення політичного діалогу з Україною «як основний інструмент впливу на процеси демократизації й дотримання прав людини» [6, 316]. Проте рішення питання про асоційовану угоду, до укладання якої прагнула українська сторона, було відкладене за ініціативою Євросоюзу на невизначений термін. Також підкреслювалася необхідність зміни українського законодавства й реформування національної правової системи відповідно до стандартів ЄС. У рамках виконання раніше взятих на себе зобов'язань у 2000 році була закрита Чорнобильська АЕС, скасована реєстрація місцезнаходження іноземців в Україні, ухвалені в новій редакції Закони «Про громадянство України», «Про біженців», «Про еміграцію». Офіційний Київ приєднався до Конвенції «Про статус біженців». Крім того, у 2002 році почалося виконання спільного з Євросоюзом плану з боротьби з організованою злочинністю і нелегальною міграцією. У ході Копенгагенського саміту 2002 року представники Європейського Союзу відзначали наближення України до стандартів ОБСЄ при проведенні виборів, що створювало передумови для подальшої інтенсифікації співпраці в торговельно-економічній, інвестиційній, науково-технічній і гуманітарній сферах. Проте тривале очікування конкретніших кроків у відповідь від Євросоюзу викликало активізацію політики офіційного Києва у контексті зміцнення стосунків із країнами Співдружності Незалежних Держав у рамках Єдиного економічного простору (ЄЕП). На Ялтинському саміті 2003 року делегація ЄС підкреслила позитивні наслідки для Європи від подальшого зміцнення добросусідських стосунків між Україною і РФ, якщо зобов'язання офіційного Києва в ЄЕП не суперечитимуть його євроінтеграційним прагненням [7, 321]. Під час саміту також обговорювалися питання, пов'язані з підготовкою спільного Плану дій, спрямованого на формування спільних підходів для подолання проблем в економічній та інших сферах на шляху європейської інтеграції України. Як і раніше, на саміті лунали заклики з боку представників Євросоюзу до зміцнення демократії в Україні за рахунок розвитку громадянських свобод (у тому числі ЗМІ) і створення умов для зверхності права.

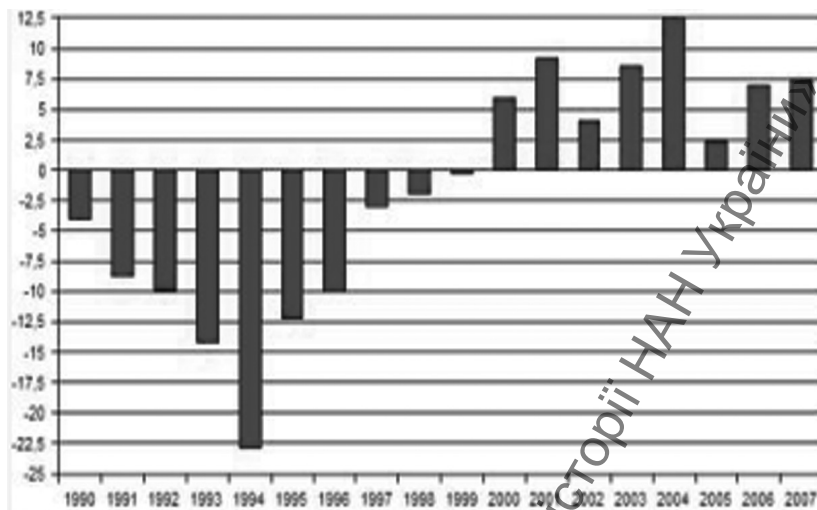
ЧАСТИНА III. Стратегічний вибір України в контексті формування спільного європейського простору

Крім цього, важливим компонентом реалізації євроінтеграційної стратегії офіційного Києва є соціально-економічна трансформація української економіки відповідно до стандартів ЄС. Після розпаду СРСР стартові можливості України були найкращими у порівнянні з рештою радянських республік. Економіка Української РСР була складним комплексом галузей важкої, харчової, легкої промисловості та багатогалузевого сільського господарства. Україна виробляла понад 17,2% електроенергії. Середньорічні темпи приросту ВВП становили 2,6% (промисловій продукції — 3,8%) [8, 347]. Чорноморське морське пароплавство зі своїми 295 вантажними й 1,1 тис. інших суден посідало одне з перших місць у світі за основними економічними показниками. Продукція машинобудівної галузі України користувалася попитом далеко за межами республіки. Проте слід зазначити: спадок від СРСР незалежній Україні припала криза, що охопила всі галузі народного господарства, призвела до згортання масштабної оборонної програми, в реалізації якої була задіяна значна кількість крупних українських підприємств і наукових центрів, на тлі відсутності власної ефективної фінансово-банківської системи, грошової одиниці й золотовалютних запасів. Також слід звернути увагу на те, що велика частка промислових товарів, що вироблялися Українською РСР була неконкурентноздатною за межами Радянського Союзу. У зв'язку з цим у відсотковому відношенні рівень реального ВВП України 1990 року не досягнутий до теперішнього часу (табл. 1).

Рік	До попереднього року	До 1990 року
1991	91,3	91,3
1992	90,1	82,3
1993	85,8	70,6
1994	77,1	54,4
1995	87,8	47,8
1996	87,8	43,0
1997	97,0	41,7
1998	98,1	40,9
1999	99,8	40,8
2000	105,9	43,2
2001	109,2	47,2
2002	105,2	49,7
2003	109,6	54,4
2004	112,1	61,0
2005	102,7	62,7
2006	107,3	67,3
2007	107,3	72,2
2008	102,1	74,1
2009	85,2	63,1

Табл. 1 — Рівень реального ВВП за 1991–2009 рр.

У свою чергу динаміка зміни ВВП України, починаючи із 2000 року свідчить про тенденції підйому, на який негативним чином вплинула політична ситуація в країні у 2004–2005 роках.

Діаграма 1 — Динаміка ВВП України у відсотках у 1990–2007 роках.

При розгляді динаміки зміни основних економічних показників, слід звернути увагу на те, що зниження ВВП у порівнянні з 1990 роком багато в чому викликане об'єктивними причинами, наприклад такими як значне зниження оборонних замовлень, що складало за часів СРСР значну частку в господарстві України. Водночас бачимо зростання в інших галузях економіки, орієнтованих як на внутрішній, так і на зовнішній ринки. Так, останніми роками спостерігається збільшення конкурентоспроможності продукції української харчової промисловості, частка якої на внутрішньому ринку становить до 95%, вона експортується в понад 40 країн світу й отримує 19% всіх зарубіжних інвестицій, що припадають на Україну. На позитивні темпи зростання сільського господарства істотно не змогли вплинути наслідки світової фінансової кризи, зокрема у 2008 році експорт продукції аграрно-промислового комплексу збільшився у два рази при подвоєнні позитивного сальдо. За останні вісім років виробництво сирової нафти зросло з 2,6 до 3,2 млн т, природного газу — із 17,2 до 20,6 млрд м³. У 2006–2008 роках відбувалося зростання експорту в машинобудівній галузі України з 94,9 до 132,2 млрд грн. У 1999–2008 роках обсяги виробництва чавуну збільшилися з 23 до 31 млн т, сталі — з 27,4 до 38,1 млн т, готового прокату чорних металів — з 19,3 до 20,5 млн т [9, 60]. З одного боку, наявні певні успіхи у трансформації економічної системи в умовах перехідного суспільства за загальноєвропейськими стандартами. З іншого, ми маємо залучення господарської системи України у процес часткової деіндустріалізації, який у цілому не має постіндустріального характеру, як у розвинених країнах Заходу. Якщо розглядати ситуацію в українській металургії, то привертає увагу не тільки збільшення виробництва, а і її надмірна орієнтація на експорт. У той час як у Євро-союзі середньодушове споживання сталі становить 368,9 кг, в Україні — 151,2 кг. Така диспропорція привела до витиснення українських виробників зі світового ринку після початку кризи 2008 року і, як наслідок, до значного скорочення обсягів виробництва металопродукції в Україні — на 13,3% (у ЄС — 5,5%) [10, 46].

Також є серйозні проблеми з науково-технологічною й інвестиційною активністю українських підприємств. За останні кілька років мінімальний показник інноваційної активності в Україні у 2005 році склав 8,2%, у той час як у Португалії — 26%,

у Німеччині — 69%. У такий спосіб Україна опинилася у складній соціально-економічній ситуації, вихід з якої можливий за рахунок глибокої модернізації всього господарського комплексу країни. При цьому слід звернути особливу увагу на те, що нова зовнішньоекономічна стратегія повинна будуватися на послідовному і поетапному освоєнні зовнішньоекономічного простору, оскільки стан кредитно-фінансових та матеріальних ресурсів України в найближчій перспективі не дає можливості для одночасної експансії в усіх напрямках [11]. Враховуючи домінуючі міжнародні відносини по лінії «Україна — Євросоюз — Росія» (зокрема, показник торгівлі у 2008 році з ЄС — 30,8%, РФ/СНД — 24/37,7%) очевидно, що переважно буде використана «європейська» або «російська» модель перетворень. Крім того, слід брати до уваги те, що сьогодні Росія, яка володіє ядерною зброєю, з одного боку залишається одним зі світових гравців у геополітичному просторі й стратегічним партнером України, з іншого — в геоekonomічному, російська економіка перетворилася на малу величину у порівнянні з ЄС. Отже, європейський досвід економічного розвитку має безперечну перевагу, а якщо врахувати нинішній стан фінансового й інноваційно-технологічного потенціалу Євросоюзу, то вибір цілком прогнозований. Водночас необхідно враховувати й той факт, що перспективна геоekonomічна модель для пострадянського простору повинна охоплювати увесь комплекс географічних векторів і економічних галузей [12]. У такому разі вельми цінними можуть опинитися і російські модернізаційні напрацювання з урахуванням схожості в соціально-економічній ситуації, а також терміну початку соціально-економічної трансформації.

Важливим аспектом євроінтеграції України є розвиток співпраці з Європейським Союзом у сфері міжнародної безпеки. На сьогоднішній день позитивним зразком цього є активна роль України у врегулюванні ситуації в Придністров'ї щодо забезпечення безпеки й стабільності. Завдяки зусиллям офіційного Києва останніми роками цей процес отримав нового імпульсу, що сприяло зростанню авторитету України в регіоні і відразу ж викликало позитивну оцінку з боку Євросоюзу.

На думку багатьох політологів, офіційному Києву не вдалося реалізувати значні стратегічні можливості для поглиблення євроінтеграційної політики, що відкривало для України розширення ЄС у 2003 і 2007 роках. У результаті розвиток двосторонніх стосунків і сьогодні можна охарактеризувати словами Голови Єврокомісії, сказаними з приводу відсутності на повісті дня Гельсінського саміту 2006 року пункту про членство України в ЄС: «На це питання дві відповіді — Україна не готова і ми не готові. Україна ще повинна провести реформи, і сьогодні в ЄС країни-члени не готові узяти на себе відповідальність за ще одного члена» [13, 323]. Така позиція Європейського Союзу, на думку Ж. Баррозу, повинна активізувати проведення політичних і економічних реформ в Україні. У той же час звертає на себе увагу наявність значної різниці між офіційним Брюсселем і Києвом в розумінні нинішнього стану українсько-європейських стосунків і варіантів їх подальшого розвитку. Якщо Україна ставить перед собою завдання досягти асоційованого членства у короткостроковій перспективі і повноправного — в середньостроковій, то представники ЄС вважають за краще говорити про «поглиблену взаємодію» в рамках «Європейського партнерства» без гарантій перспективи вступу [14, 397].

Перспективи подальшої співпраці у форматі «Україна — Євросоюз». Сучасний дискурс подальшого розвитку відносин між офіційним Києвом і Брюсселем побудований головним чином на дослідженні вигод для України від вступу до Європейського Союзу. На наш погляд, доцільно розглянути розвиток двосторонньої

співпраці з протилежної точки зору. Тобто, яку користь буде мати Євросоюз від активної співпраці з нашою державою? Для цього досить звернутися до таких гострих проблем сучасності, як забезпечення енергоносіями, екологічними агропродуктами, розвиток транспортних комунікацій, міжнародна безпека і модернізація економіки.

Провідними міжнародними експертами прогнозується, що в середньостроковій перспективі посиляться нинішня тенденція зростання залежності розвинених економік від країн — постачальників енергоносіїв: Росії, держав Персидської затоки й інших. Одна з основних причин такого розвитку подій пов'язана з пошквдженням економічної активності, що очікується після завершення світової фінансової кризи, і яке відбуватиметься на фоні все більшого виснаження європейських родовищ вуглеводневої сировини у Північному і Норвезькому морях. Нафтогазові запаси Північної Америки внаслідок політики США на обмеження їх використання, особливо після екологічної катастрофи у Мексиканській затоці за участю «British Petroleum», навряд чи зможуть змінити європейську ситуацію на краще. Іранські й іракські енергоносії також не скоро поставлятимуться на ринок ЄС у достатній кількості. Запаси Північної Африки обмежені. Для нафтогазової сировини азіатсько-тихоокеанського регіону є власні постійно зростаючі споживачі, такі як Китай, Південна Корея, Сінгапур, Індонезія. Промислове освоєння арктичних запасів унаслідок серйозних військово-політичних і дипломатично-правових проблем також вважається маловірогідним у коротко-і середньостроковій перспективі.

У той же час великі запаси вуглеводневої сировини на шельфі Каспійського, Азовського і Чорного морів можуть розглядатися як реальна альтернатива вище перерахованим. Окрім значних обсягів, інтерес становить їх відносна близькість до Європи, а також наявність безпечних і рентабельних маршрутів доставлення. На сьогоднішній день вже існує декілька перспективних шляхів транспортування каспійської нафти й газу, пов'язаних із Україною, на території якої не лише розташована потужна газотранспортна система — нафтопровід «Одеса — Броди» (з перспективою добудови до польського Гданьську), а й найбільші в Європі підземні сховища для природного газу. Також Україна має розвинену систему нафтопереробки.

Аналізуючи ситуацію з видобутком енергоносіїв на Азово-Чорноморському шельфі, слід зазначити, що результати геофізичних досліджень і космічних зйомок дозволяють говорити про наявність на морському шельфі України близько 1,4 млрд т умовного палива — еквівалент теплотворної здатності 1,5 трлн м³ природного газу [15, 48–51]. Для порівняння: нинішнє сукупне споживання природного газу країнами ЄС становить біля 500 млрд м³. Також слід брати до уваги, що значні перспективні запаси чорноморських вуглеводнів розташовані біля о. Зміїний, на шельфі, що належить Україні і новому членові Євросоюзу — Румунії. Враховуючи те, що до Румунії її ділянка шельфу відійшла лише у 2009 році за рішенням міжнародного суду, яке викликає незгоду значної частки української економічної еліти, можна допустити, що процес його освоєння був би значно спрощений, якби він координувався між Румунією і Україною в рамках Євросоюзу.

Ще одна важлива проблема (і вона може бути вирішена в такий саме спосіб) — організація судноплавства в дельті Дунаю. У разі членства України в ЄС фінансові, екологічні і правові проблеми могли б бути врегульовані в максимально стислі терміни, що істотно підвищить ефективність використання такої важливої транспортної артерії, як Дунай на користь всіх європейських країн.

На сьогоднішній день економіка країн Євросоюзу є індустріально-технологічним комплексом, що динамічно розвивається, і який можна порівняти за потужністю з північноамериканським і азійсько-тихоокеанським. Ключова відзнака європейського комплексу полягає у відсутності необхідної кількості вуглеводнів (як і більшості інших корисних копалин) на його території. Їх значні запаси зосереджені в країнах Центральної Азії і азійської частини РФ, а найбільш рентабельні і безпечні маршрути транспортування сировини проходять через Україну.

Зупиняючись на проблемі міжнародних комунікацій, слід зазначити, що відповідно до проекту ЄС чотири з дев'яти трансмодальних коридорів у напрямі «Схід — Захід» повинні проходити через територію України. Зокрема, на сьогоднішній день не втратив своєї актуальності проект Євразійського міжнародного транспортного коридору (ТРАСЕКА), що передбачає переміщення вантажів із Західної і Північної Європи через Україну на Кавказ, Центральну Азію і далі до Китаю. У разі реалізації цього масштабного проекту очікується поліпшення доступу до ринків усередині ЄС, російського і азійського. Євросоюз, як один із трьох світових гео економічних центрів, у середньостроковій перспективі отримує можливість організувати на новому рівні ефективне транспортне сполучення із двома іншими: азійсько-тихоокеанським і північноамериканським. Перспективним із гео економічної точки зору є і проект формування транспортного коридору із Західної Європи в напрямі «Берлін — Львів — Керч» (зі створенням стаціонарного переходу через Керченську протоку) — Кавказ і Середній Схід. Його привабливість може істотно зрости за рахунок будівництва сучасного глибоководного порту в районі Донузлаву з перспективою виходу через Керченську протоку на один із напрямів Великого шовкового шляху [16].

У зв'язку з розширенням ЄС за рахунок країн Центрально-Східної Європи виникла тенденція значного збільшення ролі чорноморського комунікаційного напрямку. Відповідно до цього Україна, зі своєю найбільшою концентрацією торговельних портів у Східній Європі, розвиненою інфраструктурою і близькістю до європейських та східних ринків, у кооперації з Румунією і Болгарією, може стати у світовій економічній інтеграції чорноморськими воротами Європейського співтовариства. У цьому контексті можна не погодитися із занадто песимістичними прогнозами окремих експертів, які вважають практично втраченими можливості формування в осяжному майбутньому Українсько-Чорноморського і Азовського портово-промислових комплексів (ППК) орієнтованих на забезпечення зовнішньоекономічних зв'язків і освоєння природних ресурсів морів. Розвиток українсько-російських відносин на сучасному етапі та дефіцит російських комунікацій на південному напрямі для морської торгівлі із країнами Євросоюзу в коротко-і середньостроковій перспективі здатні актуалізувати використання згаданих ППК.

У контексті гео економічної стратегії також необхідно враховувати успішну зовнішньоекономічну співпрацю українських регіонів, що склалася, з країнами Євросоюзу. Так понад 40 відсотків складає експорт до ЄС із 12 українських регіонів; такий саме відсоток — показник імпорту з ЄС в 13 регіонів України. У зв'язку з цим можна говорити про виникнення умов для асоційованих стосунків із тими блоками Євросоюзу, які найактивніше задіяні у взаємовигідній двосторонній співпраці. Схожа ситуація складеться й з країнами СНД, проте рівень інвестицій і технологічної співпраці на сьогоднішній день свідчить на користь ЄС, зокрема основні потоки зарубіжних інвестицій приходять з ЄС в 16 регіонів, із СНД — у 4 [17].

3.6. Україна і становлення об'єднаної Європи: геоеконімічний аспект

У тому числі	Обсяги прямих інвестицій на 01.04.2010 (млн дол. США)	Біля % до підсумку
Кіпр	9 105,1	22,8
Німеччина	6 644,4	16,6
Нідерланди	3 841,0	9,6
Російська Федерація	2 661,0	6,7
Австрія	2 569,8	6,4
Сполучене Королівство Британії	2 229,3	5,6
Франція	1 698,9	4,2
Віргінські та Британські Острови	1 333,8	3,3
Швеція	1 275,1	3,2
Сполучені Штати Америки	1 244,2	3,1
Італія	980,1	2,4
Польща	888,0	2,2
Швейцарія	799,4	2,0
Інші країни	4 737,3	11,9

Прямі іноземні інвестиції в Україну за даними Держкомстату України [18].

Останнім часом феномен Євросоюзу все частіше розглядається як постмодерний (постіндустріальний) проект із геоеконімічною домінантою. «Слід мати на увазі, що вибудовуючи відносини з Євросоюзом, ми маємо справу з «постмодерною» політикою, яка спирається не лише на військовий, а, головним чином, на економічний та культурний вплив» [19: 362]. Відомо, що Європейський постіндустріальний проект складається із трьох самостійних проектів різного походження. Провідним є німецький індустріальний проект «Єдиного європейського геоеконімічного простору». Відповідно до постіндустріальної концепції, такий важливий атрибут економіки Європейського Союзу, як стійкість до впливу несприятливих історичних і соціокультурних чинників, обумовлений, перш за все, поєднанням високорозвиненого промислового виробництва й інновацій у провідних країнах із залученням дешевої робочої сили із країн — «нових» членів при постійному розширенні «простору доступу» за рахунок останніх [20]. З урахуванням того, що зростаючі витрати виробництва багато в чому покриваються за рахунок капіталізації основних фондів, а висока ефективність системи у значній мірі визначається інтенсивністю міграційних процесів, можна припустити, що завершення інтеграції в економічну систему Євросоюзу господарських комплексів країн ЦВЕ приведе ЄС до чергової точки геоеконімічної біфуркації. Після завершення основної фази міжнародної фінансової кризи очікується зростання економіки Євросоюзу, причому інтенсивність цього процесу за об'єктивними причинами виявиться вищою в країнах — «нових» членах. На це, зокрема, вказують результати дослідження «EU-25 Watch», проведеного у 2005 році Берлінським Інститутом Європейської Політики на основі опитування експертів із «мозкових центрів» 29 європейських країн. Відповідно до консолідованої думки цих експертів, нові країни ЄС, на відміну від Франції, Німеччини і Італії, володіють імпульсом для проведення змін, якого не вистачає останнім [21]. Нарощування обсягів виробництва

і інновацій у «нових» країнах ЄС поступово спричинить наближення до основних економічних показників «локомотивів» об'єднання Європи. У зв'язку із цим може початися процес «старіння» ЄС як бізнес-системи, який супроводжуватиметься домінантним станом стійкості за рахунок потенціалу розвитку. У такому разі «простір доступу» виявиться вичерпаним, водночас виникне проблема людських ресурсів у провідних європейських країнах внаслідок скорочення міграційних потоків із периферії ЄС після істотного підвищення рівня життя в цих країнах, а також поглинання США найбільш кваліфікованих європейських кадрових ресурсів, яке триватиме і надалі. Згідно із сучасною логікою розширення Євросоюзу наступним етапом повинна стати економічна, а потім і політична інтеграція « нової периферії », яку, внаслідок географічної обмеженості Європи на Заході і Півночі, можуть скласти країни із прилеглої зони на Сході і Півдні (непрямим підтвердженням чого може слугувати програма « Східного партнерства »). У такому разі в порівнянні з більш інтегрованою з РФ Білоруссю, а також значно більш проблемними у військово-політичному і соціально-економічному відношенні кавказькими країнами і Молдовою, Україна може розглядатися як найперспективніший претендент на членство в Євросоюзі. Щоб отримати додатковий аргумент для цього, доцільно зупинитися на проблемі Придністровської Молдавської Республіки. На даний момент Республіка Молдова (зі столицею в Кишиневі) становить безперечний інтерес у контексті розвитку євразійської зони за рахунок розширення « простору доступу ». На перший погляд РМ може без особливих проблем інтегруватися до близької в соціокультурному плані й набагато благополучнішої в соціально-економічному (яка, до того ж є членом ЄС) Румунії, що стане додатковим просторово-географічним резервом для економіки Європейського Союзу. Проте претензії РМ на територію ПМР, в основному населену етнічними українцями й орієнтовану у військово-політичному відношенні на Росію, створюють серйозні складнощі для інтеграції, які у значній мірі можуть нівелюватися в разі вступу України до Євросоюзу.

Таким чином, слід зазначити, що сьогодні основний тренд європейського об'єднання є економічним із поступовим переходом до політичного, зі споконвічним верховенством права, дотриманням демократичних принципів щодо формування дійсно ринкової системи й громадянського суспільства. Соціокультурною та етнічною основою об'єднання Євросоюзу є ментально близькі народи, що ідентифікують себе із загальноєвропейським культурним середовищем, заснованим на загальнохристиянських традиціях.

З геоекономічних причин членство в Європейському Союзі, як і раніше, залишається домінантним напрямом для подальшого розвитку України. Водночас при реалізації євроінтеграційних прагнень офіційному Києву необхідно враховувати геополітичні інтереси Російської Федерації на пострадянському просторі й обережне ставлення Євросоюзу до перспектив подальшого розширення після прийому 12 нових членів у 2003–2007 роках. У середньостроковій перспективі, крім зближення правових систем і зміцнення демократії, основними сферами співпраці у форматі « Україна — ЄС » залишатимуться також енергетика, транспортна й гуманітарна сфери, а також міжнародна безпека.

Для успішної конкуренції з двома іншими світовими центрами економічного і технологічного розвитку (азіатсько-тихоокеанським і північноамериканським) Європейський Союз має сталу потребу в припливі трудових, інтелектуальних, транспортно-комунікаційних ресурсів, освоєнні нових ринків і вирішенні спірних

питань на власних кордонах. Після завершення економічної адаптації нових членів ЄС, яка очікується після завершення світової фінансової кризи, Союз знову відчуватиме потребу в розширенні «простору доступу» й припливі зазначених ресурсів. При цьому актуалізується питання українського членства в Євросоюзі, яке вигідно не тільки для України, а й для всіх країн євросони. Однак, навіть при найсприятливішому збігу обставин вступ в ЄС є мало ймовірним без істотної модернізації української економіки згідно з європейськими стандартами, яку вже давно потрібно було б починати.

Використані джерела та література

1. Friedensvertrag von Versailles [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.documentarchiv.de/wr/vv.html>.
2. Дугин А. Теоретические источники нового социализма: Ортодоксия и гетеродоксия в экономической мысли [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://arctogaia.com/public/rv/28.shtml>.
3. Дергачев В. Геоэкономика Украины [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dergachev.ru/book-15/index.html>.
4. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу. Затверджена Указом Президента України від 11 червня 1998 року № 615/98. — Сайт КМУ України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publikation/print/2823.htm>
5. План першочергових заходів щодо інтеграції України до Європейського Союзу на 2010 рік. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 травня 2010 р. № 1073-р. Сайт КМУ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/>.
6. Кудряченко А. І. Стратегічні засади входження України до європейського простору / Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього // А. І. Кудряченко. — К. : Фенікс, 2009. — 544 с.
7. Там само.
8. Богданович І. І. Економічні виміри євроінтеграції України/ Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього // А. І. Кудряченко. — К. : Фенікс, 2009. — 544 с.
9. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь/ За заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. — К. : НВЦ НБУВ, 2009. — 687 с.
10. Там само.
11. Саакадзе Л. Гео економічна стратегія України: сучасний виклик і майбутні орієнтири [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Table/tbl6/21.htm>.
12. Новицький В. Гео економічні пріоритети України в контексті сучасного світогосподарського порядку [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Table/tbl6/22.htm>.
13. Кудряченко А. І. Стратегічні засади входження України до європейського простору/ Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього // А. І. Кудряченко. — К. : Фенікс, 2009. — 317 с.
14. Харченко І. І. Євроінтеграційні перспективи України у світлі реформування Євросоюзу/ Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього // А. І. Кудряченко. — К. : Фенікс, 2009. — 317 с.
15. Аулин А. Освоение морского шельфа Украины: проблемы и перспективы // Україна: події, факти, коментарі. — № 7. — 2008. — С. 8–51.
16. Дергачев В. Геоэкономика Украины [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dergachev.ru/book-15/index.html>.
17. Коваленко В. Регіональна гео економіка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=7234.
18. Прямі іноземні інвестиції в Україну за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2010/zd/ivu/ivu_u/ivu0110.html.
19. Мартинов А. Ю. Спільна зовнішня і безпекова політика Європейського Союзу та можливості України/ Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього // А. І. Кудряченко. — К. : Фенікс, 2009. — 317 с.
20. К оценке перспектив Европейского постиндустриального проекта [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.archipelag.ru/geopolitics/partii/mechanics/estimation/>.
21. EU-25 Watch No. 1,2,3 — Institut für Europäische Politik [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.iep-berlin.de/publik/EU25-Watch/EU-25_Watch-No2.pdf.

3.7. СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ З ЄВРОПЕЙСЬКИМ СПІВТОВАРИСТВОМ В НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ СФЕРІ

Сходження Української держави наприкінці ХХ століття стало яскравим уособленням великих трансформаційних зрушень сучасної історичної доби в Європі і світі. За цей час світ і весь комплекс міжнародних відносин радикально змінився й продовжує динамічно змінюватися. На Заході європейського континенту набрали сили процеси поглиблення і поширення інтеграції, натомість на його Сході гору взяли дезінтеграційні складові розвитку. Про своє волевиявлення досить відчутно заявили держави Центрально-Східної Європи, в тому числі і Радянського Союзу, в силу чого швидкоплинно розвалилися не лише соціалістичний табір, а і його союзерен СРСР. Тим самим поринула в безодню «холодна» війна. Відтак трансформаційні і демократичні зрушення охопили весь європейський континент. На міжнародну арену вийшла ціла низка молодих держав, в їх числі і Україна, які стали на шлях оновлення розвитку.

На час виходу на міжнародну арену України в Європі, зокрема в її західній частині, зростала вага та вплив Європейського співтовариства держав і народів, які з підписанням Маастрихтської угоди 1992 р. сформували Європейський Союз. Тим самим інтеграційні процеси Європи 12 країн значно поглиблювалися, а з розширенням ЄС у 1995, 2004 та 2007 рр. вони поширилися й набули загальноконтинентального виміру. Євросоюз, який нині об'єднує вже 27 держав континенту, відомий своїми досягненнями у різних соціально-економічних сферах, став ще більш привабливим і притягальним полюсом миру і прогресу.

Україна, ставши на незалежний шлях розвитку, на перших етапах формування засад зовнішньої політики обрала стратегічний курс на входження до європейського простору, налагодження широкомасштабних відносин із прогресуючим інтеграційним об'єднанням в силу історичних та культурно-цивілізаційних чинників. Грунтувався цей вибір на її життєво важливих інтересах, історичному прагненні українського народу бути невід'ємною частиною єдиної Європи.

Європейський Союз в добу сходження України став одним із потужних світових лідерів соціально-економічного прогресу. Адже саме в цьому інтеграційному об'єднанні напрацьовані та плідно реалізуються ціннісні орієнтири західної демократії, засади консенсусних взаємин країн-членів, а також важливі соціальні, науково-технічні, інноваційні, екологічні норми і стандарти суспільства майбутнього.

Усе це, природно, спонукало не лише до партнерських відносин сторін, а й до розвитку співробітництва України і Європейського Союзу в різних сферах та галузях суспільного поступу. Це стосується і міжнародних відносин, і динаміки торгово-економічних, підприємницьких взаємин, і поширення й розвитку демократичних норм і цінностей в Україні, і співпраці у науково-технічній сфері, освітній галузі, з підготовки кадрів тощо.

Співробітництво власне країн об'єднаної Європи у науково-технічній сфері має доволі протяжний період, воно особливо актуальним постало у 70-ті роки ХХ століття, коли світова економічна криза висвітлила і загострила проблеми науково-технічного і всього комплексу соціально-економічного розвитку. До цього часу науково-технічне співробітництво Співтовариства розвивалося, головним чином, в рамках ЄСВС і Євроатома. Проекти, що реалізовувалися, здебільшого відповідали потребам сталеливарної, вугільної промисловості та атомної енергетики. Перші

3.7. Співпраця України з Європейським Співтовариством в науково-технічній сфері

кроки до об'єднання європейської науки були досить обережними. Розпочавши свою діяльність із 1971 р., загальноєвропейська науково-дослідна організація КОСТ (*European Cooperation on Scientific and Technical Research — COST*) ніколи не була юридично оформленою міжнародною організацією. Вона й нині являє собою сукупність двосторонніх угод, які підписали між собою двадцять учасників [1].

Система науково-технічного співробітництва, що склалася на сьогодні в ЄС, стала відповіддю на необхідність пристосовуватися до зростання вимог у цій сфері в умовах загострення міжнародної конкуренції та технологічного відставання держав об'єднаної Європи від США та Японії. Науково-технічна політика була визнана за цих умов як один із найважливіших пріоритетів об'єднаної Європи.

Показово, що після вступу до Співтовариства у 1973 р. Великої Британії, Ірландії та Данії, була висунута ідея створення єдиного європейського наукового простору [2]. З цього часу у Співтоваристві починають стимулювати мобільність наукових кадрів та заохочувати транскордонні науково-технічні проекти. Наступного року Рада Міністрів Співтовариства затвердила першу програму спільних наукових досліджень на 1974–1977 рр. Це стало офіційним початком напрацювань спільної політики країн — членів Європейського співтовариства у сфері науки та техніки. Наступним кроком стала сформована Європейська стратегічна програма розвитку інформаційних технологій (*European Strategic Programme for Research and Development in Information Technology — ЄСППІТ*). У ній було сформульовано базові принципи політики об'єднаної Європи в науково-технічній сфері:

1) першорядними є так звані «неконкурентні дослідження», що, базуючись на фундаментальних, безпосередньо трансформувалися б у прикладні, стимулюючи інноваційні технології;

2) спільне фінансування наукових досліджень і розробок бюджетом Співтовариства і підприємствами — учасниками проектів у рівній долі (50/50%);

3) фінансування лише тих проектів, які є міжнародними, включають представників принаймні двох країн;

4) одержані в будь-якому проекті результати наукових досліджень стають загальним надбанням усіх членів об'єднання [3].

На початку 1980-х рр. до традиційної науково-технічної діяльності ЄС у ядерній енергетиці поступово стали додаватися програми у сфері екології, охорони здоров'я, текстильної промисловості, риболовстві тощо. Проте це ще не була спільна політика Співтовариства у цій галузі. Тому відповідаючи на виклики, Єврокомісія запропонувала включати науково-технічні програми до загальних планів, що відповідало б потребам Співтовариства. Головний посыл полягав у тому, щоб стимулювати взаємодію й на цій основі досягати кумулятивного ефекту.

Тоді були визначені пріоритетні напрями науково-технічних досліджень, які представляли стратегічний інтерес для об'єднання. Слід також відзначити, що саме в той час були схвалені так звані «критерії Райзенхубера», що передбачали характер субсидіарності відносин, які лягли в основу Маастрихтського договору. Зокрема, це були дослідження, що вимагали великих затрат і були непосильні для однієї країни; які мали економічний ефект масштабу від реалізації науково-технічних розробок; мали б позитивний вплив на формування єдиного ринку; вимагали посилення координації зусиль країн-членів, а також сприяли зростанню рівня мобільності науково-технічних кадрів [4].

Використовуючи ці критерії, держави — члени Співтовариства ґрунтовніше підходили до розробки спільної науково-технічної політики в рамках об'єднання,

детально розробляли відповідні програми науково-технічного співробітництва, вимоги та засади спільних заходів у сфері науково-технічних інновацій. Перша Рамкова програма була схвалена у 1983 р. і діяла протягом 1984–1987 рр. Ця і наступні Рамкові програми були розраховані терміном на три роки. На реалізацію першої Рамкової програми із бюджету ЄС виділялося 4 269 млн єкю. Відтоді Рамкові програми стали головним інструментом науково-технічної політики ЄС. У них визначалися цілі науково-технічної співпраці країн-членів на заданий період, виокремлювалися тематичні пріоритети, обсяг і форми фінансової участі ЄС у науково-технічних проектах.

У 80-ті роки, з посиленням розвитку НТР та вступом розвинутих країн у пост-індустріальний період, акценти пріоритетних напрямів науково-технічного співробітництва змістилися в бік структурної перебудови економік країн — членів ЄС, переливу капіталу в такі галузі, як мікроелектроніка, біоінженерія, виробництво нових матеріалів, телекомунікації тощо. А із середини 80-х і впродовж останнього десятиліття спостерігається вихід науково-технічної стратегії за рамки ЄС і залучення до її орбіти асоційованих членів та інших європейських країн та інтеграційних об'єднань.

Вирішальний вплив на концептуальне та правове формування сучасної науково-технічної політики Союзу справили меморандум Комісії ЄС «До єдиного технологічного співтовариства» 1985 р., а також введення в дію 1987 р. Єдиного Європейського Акта (ЄЕА). У меморандумі була висунута ідея створення Європейського технологічного простору (ЄТП), який сприяв би посиленню технологічного базису західноєвропейської економіки [5, с. 6]. У документі зазначалося, що використання результатів спільних науково-технічних проектів сприяло б посиленню потенціалу національних науково-дослідних програм і «синергізму» (взаємозбагаченню) в ході проведення загальноєвропейських НДДКР. Розроблена в меморандумі цільова настанова науково-технічної політики була представлена в підписаному всіма 12 країнами — членами ЄС у 1986 р. Єдиному Європейському Акті. «Мета Співтовариства повинна виражатися у зміцненні наукового та технологічного базису європейської промисловості та в посиленні міжнародної конкурентоспроможності» [6, с. 14]. Підписання цього документа остаточно усунуло недоліки, що існували в правовому забезпеченні комунітарної науково-технічної політики в ЄС. Згідно зі ст. 24 ЄЕА Договір про ЄС доповнювався новим, шостим, розділом «Наукові дослідження та технологічний розвиток», де були визначені цілі, основні напрями науково-технологічного співробітництва.

Згідно із цим документом ЄС отримав повноваження з підтримки діяльності підприємств (включаючи малі та середні компанії), стимулювання співробітництва в галузі науки і техніки між науково-дослідницькими центрами та вищими навчальними закладами, сприяння мобільності наукових кадрів у рамках ЄС, а також розвитку наукового співробітництва із третіми країнами та міжнародними організаціями.

Цьому певною мірою сприяли й інституційні новації. Наприклад, у 1986 р. було створено Генеральний директорат з питань телекомунікацій, інформаційної промисловості та інновацій. Головна увага в науково-технічній політиці зосереджувалася на інтегруванні науково-технічного співробітництва в концепцію Єдиного внутрішнього ринку насамперед шляхом гармонізації технічних норм і стандартів, створення єдиної системи вищої освіти та її інтеграції з бізнесом та наукою.

3.7. Співпраця України з Європейським Співтовариством в науково-технічній сфері

За останні десятиліття у рамках двосторонніх і багатосторонніх відносин західноєвропейських країн склалася відповідна система і є певні напрацювання у сфері науково-технічного співробітництва. Політика в галузі досліджень та технологій має вагому фінансову основу й спрямована на досягнення конкурентоспроможності продукції країн ЄС на світовому ринку. Особливе місце в системі науково-технічного співробітництва європейських країн посідають Рамкові програми ЄС. Їх предметом стали цілеспрямовані фундаментальні дослідження й отримання вірогідних прикладних результатів, а також конкурентних технологічних розробок.

Натомість більшість європейських наукових організацій, як-то: Європейська організація ядерних досліджень — ЦЕРН, Європейська лабораторія молекулярної біології — ЄЛМБ діють у сфері фундаментальної науки, а програма «Еврика» спрямована на одержання технологій і продуктів, придатних для комерційного використання. Програма «Еврика» (*European Research Coordination Agency — EUREKA*) була прийнята 19 країнами у 1985 р. у відповідь на американську стратегічну оборонну ініціативу (COI). За програмою «Еврика» проводяться виключно комерційні розробки. Тому доступ до її результатів мають лише ті підприємства, які безпосередньо причетні до проекту. Вони зберігають за собою всі права на розроблену технологію й здебільшого домовляються про її спільне використання й про подальшу ринкову політику [7].

Кожна із шести реалізованих Рамкових програм ЄС мала свої пріоритети, збільшувалася вага досліджень і витрат на них, які стосувалися спочатку розроблення ключових промислових технологій, а в останнє десятиліття — вирішення проблем суспільства. Із 1999 р. Комісією ЄС започаткована програма дій з удосконалення патентної системи Євросоюзу. Згідно з нею розроблені директиви щодо гармонізації умов патентування винаходів у галузі комп'ютерних програм, а також підготовлено регламент щодо створення єдиного патентного простору ЄС. Крім того, регламентом передбачаються заходи пристосування патентної системи Євросоюзу до специфічних потреб малого бізнесу та продовження гармонізації національних законодавств у цій галузі [8].

На рубежі XX–XXI століть Європейський Союз відчутно поглиблює співробітництво з іншими європейськими науково-технічними програмами й організаціями, такими як КОСТ, «Еврика», Європейська патентна організація, Європейське космічне агентство та інші. Євросоюз все активніше залучає до своїх науково-технічних програм треті країни. Так, по П'ятій і Шостій Рамковій програмі та Євроатому ЄС мав угоди про асоціацію чи співробітництво із понад 20 країнами. Упродовж 1990 рр. лише російські дослідники були зайняті у 20 проектах [9]. Ці тенденції торкнулися й України.

Становлення і розвиток співробітництва України з Європейським співтовариством у науково-технічній сфері було і залишається складовою всього спектра відносин і спирається на відповідну політико-правову базу. Її складають політичні заяви, декларації та тісний політичний діалог, Угода про партнерство і співробітництво, підписана ще у 1994 р., а також майже два десятки галузевих угод, підписаних Україною та ЄС за весь цей період. Зазначу, що УПС, яка після ратифікації її національними парламентами в 1998 р. набула чинності, охоплювала 28 сфер. Серед них: промислове співробітництво; сприяння інвестиціям та їх захист; стандартизація і сертифікація; видобувна промисловість і виробництво сировини; наука і технології; освіта і професійна підготовка; енергетика; використання

ЧАСТИНА III. Стратегічний вибір України в контексті формування спільного європейського простору

атомної енергії у мирних цілях; довкілля; транспорт; космічна промисловість; поштовий зв'язок і телекомунікації; регіональний розвиток, включаючи контакти на регіональному рівні; інформація і зв'язок; митна політика; статистика; боротьба з наркобізнесом; культура.

Із кола галузевих угод, підписаних між Україною та Євросоюзом, варто відзначити: Угоду про співробітництво між урядом України і Євратомом у галузі керованого термоядерного синтезу (23 липня 1999 р.); Угоду про співробітництво між урядом України і Євратомом у галузі ядерної безпеки (23 липня 1999 р.); Угоду між Україною та ЄС про наукове та технологічне співробітництво (25 грудня 2002 р.); Угоду про співробітництво щодо цивільної глобальної навігаційної супутникової системи між ЄС та Україною (1 грудня 2005 р.) тощо [10].

Така широка мережа угод свідчить про те, що УПС дійсно була базовим документом двосторонніх взаємовідносин, вона заклала надійну основу та створила сприятливі умови для подальшого розширення і поглиблення між Україною та Євросоюзом не лише політичного діалогу, а й економічного та науково-технічного співробітництва.

Разом з тим аналіз укладених документів та рішень сторін свідчить про асиметричний характер позицій України і ЄС у період 90-х рр., що зумовлено і затьожною кризою і повільними темпами економічних реформ в Україні, і визначенням інтеграційних пріоритетів самого ЄС. У подальші роки в силу внутрішньополітичних причин та викликів, з якими стикнулася євроспільнота, Україна не змогла скористатися новими можливостями повною мірою. Водночас прискорення демократичних реформ, вступ України до СОТ 2008 р. уможливили переговори між Брюсселем та Києвом стосовно нової посиленої угоди (НПУ), що покликана наблизити Україну до асоційованого членства, а у віддаленій перспективі й до інтеграції до ЄС. Адаже для сучасної України, її владних структур «європейський курс, за визначенням президента В. Януковича, залишається головним для нашої держави» [11].

Однак не слід спрощено дивитися на минулі роки взаємин України з ЄС, недооцінювати всю складність процесів налагодження співробітництва по всьому спектру відносин. Скажімо, підтвердженням не лише складного психологічного сприйняття України та її особливостей в пострадянський період для іноземних громадян, а й суто організаційних можливостей можуть прислужитися перші міжнародні договори, підписані Києвом. Відомо, що ФРН досить стрімко розвивала відносини зі Сходом Європи, в тому числі й з Україною. Проте нашим державам доводилося розпочинати з вельми приземлених угод, як-то: про судноплавство та внутрішні водні шляхи (від 14 липня 1992 р.); про необмежену свободу пересування (від 15 лютого 1993 р.); про міжнародне автомобільне сполучення (від 10 червня 1993 р.); про направлення німецьких викладачів у навчальні заклади України (від 10 червня 1993 р.). І лише здолавши ці бар'єри, потім був підписаний Договір про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки (від 10 червня 1993 р.) та Угода про співробітництво у розв'язанні проблем ліквідації ядерних озброєнь (від 24 березня 1994 р.) [12].

Водночас, долаючи розбіжності, що існували, вітчизняні відомства, науково-дослідницькі інститути, провідні університети поступово налагоджували співпрацю з відповідними установами держав — членів Євросоюзу, почали долучатися до європейського наукового простору, програм співробітництва, значно розширили

3.7. Співпраця України з Європейським Співтовариством в науково-технічній сфері

обмін дослідниками, викладачами. Нарощуванню обсягів співпраці у науково-технічній сфері України з ЄС сприяли і економічна та технічна допомога, зростання інвестицій. Так, станом на 1 січня 2001 р. за даними Міністерства статистики України, порівняно з 1995 р., загальний обсяг іноземних інвестицій із країн — членів Євросоюзу зріс більше, ніж у 6 разів і становив 1 415,7 млрд дол. США. У європейських інвесторів інтерес викликали такі галузі економіки України, як хімічна та нафтохімічна, машинобудування, металообробка, будівництво та виробництво будівельних матеріалів.

За обсягами технічної допомоги Україна у 1990-ті рр. серед країн СНД посідала друге після Росії місце. Технічна допомога надавалася через програми TACIS — основний механізм реалізації УПС. Пріоритетними напрямками цієї програми в Україні були:

- ядерна безпека й охорона довкілля, зокрема підтримка зусиль України, спрямованих на закриття ЧАЕС і будівництво нових потужностей, а також підвищення рівня безпеки діючих реакторів;
- реорганізація енергетичного сектору, впровадження енергозбереження;
- конверсія підприємств військово-промислового комплексу;
- співпраця у створенні сучасної транспортної інфраструктури;
- розвиток людських ресурсів, підготовка кадрів тощо.

Іншими програмами технічної допомоги були: програма TEMPUS — щодо співробітництва у сфері вищої освіти; ACE — програма співробітництва у сфері економіки; ESSN — допомога малим і середнім підприємствам; INTAS — сприяння співробітництву з науковцями ННД тощо.

ЄС і країни-члени протягом першого десятиріччя сходження України були найбільшими донорами фінансової допомоги й другими після Росії кредиторами України. За ці роки сумарна допомога з боку ЄС Україні становила понад 4,0 млрд дол. США.

Нові програми — Європейський інструмент сусідства і партнерства та Політика східного партнерства, що замінили TACIS з її 300 проектами — сконцентрували допомогу у вигляді бюджетної та регіональної підтримки. Обсяги допомоги за цими програмами з 2007 до 2012 рр. становитимуть ще по 500 млн євро кожна [13].

Досить важливо, що і країни — члени Європейського Союзу також не лише надавали технічну допомогу Україні, а й розширяли дво-і багатостороннє співробітництво в науково-технічній сфері. Це стосується різних програм та напрямів: від отримання грантів на проведення досліджень, стажування чи навчання за кордоном до участі у спільних розробках. Так, за узагальненими даними, кількість вітчизняних науковців, які брали участь у міжнародному науково-технічному співробітництві і працювали за контрактом із 1998 р. по 2003 р., становила понад 550 осіб щорічно; кількість грантів, отриманих від міжнародних фондів у цей період становила від 1 060 у 1998 до 1 673 (одиноць) у 2003 рр.; а кількість міжнародних наукових конференцій зросла відповідно з 990 до майже 1 400 у 2003 р. [14].

Слід підкреслити, що налагодження й координацію співробітництва ЄС з Україною покликана була здійснювати спеціальна програма «Інтеграція та інтенсифікація створення Європейського наукового простору» (INTAS). Вона була прийнята Радою Європи 30 січня 2002 р. як цільова програма у відповідності з Лісабонською стратегією. У програмі «Інтеграція та інтенсифікація створення Європейського наукового простору» зазначалося, що у випадку України особлива увага концентруватиметься на стабілізації науково-дослідницького потенціалу,

питаннях, пов'язаних із реформуванням систем промислового виробництва, охороною довкілля та здоров'я, різними науковими дослідженнями, а також аспектів національної безпеки.

Зауважу, що Україна достатньо активно відгукнулася на пропозицію ЄС щодо входження в Європейський науковий простір, ґрунтовно підійшла до розроблення механізму імплементації набутого ЄС досвіду розвитку науки. На виконання Указу Президента України «Про затвердження Програми інтеграції України до Європейського Союзу» 2000 р. та Угоди між Україною і Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво 2002 р., відповідного рішення Кабінету Міністрів наказом МОН України від 01 серпня 2003 р. за № 514 був створений Національний інформаційний центр зі співробітництва з ЄС у сфері науки та технологій (Інформцентр). Він став фактично організаційним центром співробітництва українських науковців із ЄС.

Для України вельми суттєвим напрямом є двостороннє співпраця із провідними державами Євросоюзу. Характерними можуть бути приклади науково-технічного співробітництва з країнами ЄС, що вже постали локомотивами євроінтеграції. Діяльністю в такому контексті є співпраця України й Німеччини. Наукові контакти між нашими країнами мають давню історію та значний потенціал. Основу для їх подальшого розвитку було закладено, серед іншого, підписанням 10 червня 1993 р. Спільної декларації щодо відносин у сфері науки і технологій між Державним комітетом науки і технологій України та Федеральним міністерством досліджень і технологій Німеччини та Договором між Україною і ФРН про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки. У Договорі підкреслювалося, що сторони у межах своїх можливостей сприятимуть науково-технічному співробітництву, саме з цією метою вони підтримуватимуть контакти і співпрацю між вченими, спеціалістами, науковими організаціями і підприємствами обох держав при вирішенні науково-технічних проблем і здійсненні спільних дослідницьких заходів. Необхідно також зазначити, що розширення науково-технічного співробітництва України і Німеччини — це і «відновлення багатовікової традиції інтенсивних духовних зв'язків», у тому числі науковців попередніх історичних періодів.

Із досягненням Україною незалежності розпочалось активне встановлення безпосередніх ділових стосунків інститутів і підрозділів Академії наук України з відповідними установами ФРН. Цьому значною мірою сприяла письмова домовленість між президентом НАН України Б. Патонем і президентом науково-дослідницького товариства ФРН В. Фрювальдом. Німецьке науково-дослідницьке товариство — це позаурядова організація ФРН, що об'єднує майже всі дослідницькі підрозділи фірм. Товариство фінансується Федеральним міністерством досліджень і технологій ФРН. Про зростаючу динаміку співробітництва в науковій сфері свідчив і той факт, що вже у 1993 р. НАН України і Німецьке науково-дослідницьке товариство вели дослідження із 20 тем, з боку України брали участь 14 академічних інститутів. У 1996 р. на виконання спільних проектів лише Федеральне міністерство освіти і науки Німеччини надало підтримки у 2 млн німецьких марок. У центрі уваги науковців, було широке коло проблем в галузі фізики, хімії, медицини, геології, матеріалознавства, збереження енергоресурсів, історії, археології, а також інших гуманітарних наук [15].

Слід зазначити, що Німеччина є лідером серед країн — членів Євросоюзу як за видатками на НДДКР, так і за кількістю та якістю новітніх розробок. ФРН вже зараз

3.7. Співпраця України з Європейським Співтовариством в науково-технічній сфері

достатньо близько підійшла до того, щоб заявлені на Лісабонському саміті ЄС цілі — довести видатки на НДДКР до 3% від ВВП — стали реальністю. Основний масив НДДКР в Німеччині проводиться в дослідницьких інститутах, які згруповані під егідою наукових спільнот — імені Гельмгольца, Фраунгофера, Макса Планка і Лейбніца, а також в університетах. Німецькі НДІ тісно співпрацюють із вищими навчальними закладами, великими підприємствами, органами влади, а всю діяльність координує Німецьке науково-дослідне співтовариство.

У ФРН в більшості НДІ співробітники займаються переважно прикладними розробками (за таким принципом, наприклад, працюють інститути Товариства імені Фраунгофера). В інших наукових установах перевага надається фундаментальним дослідженням (як в установах Товариств імені Макса Планка і Гельмгольца). За даними Міністерства освіти та наукових досліджень Німеччини, навіть незважаючи на кризу, наукові дослідження за більшістю напрямів не будуть згорнуті, а фінансування з бюджету взагалі не зменшуватиметься. У Берліні навіть заявляли про можливість додаткового фінансування робіт із впровадження нових технологій.

Важливою і корисною для України була співпраця з установами та організаціями ФРН з питань мінімізації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС та в галузі ядерної і радіаційної безпеки. Складовою співробітництва була реалізація Протоколу про здійснення програми обстеження заражених районів і українського Полісся. В Україні вже тривалий час співпрацюють вітчизняні і німецькі радіологи. Завдяки сучасній німецькій техніці проводилися спільні пересувні дослідження ґрунту, води, продуктів та дози опромінення людей. Німецькі вчені разом із колегами з київського інституту радіології обстежили 150 населених пунктів дев'яти районів Київської та Житомирської областей. Проводилася ця акція за рахунок коштів ФРН, а кожний обстежений отримував сертифікат про наявність цезію в організмі.

Не менш важливим є той факт, що спілка інженерів-консультантів «Гетлер та Партнер» із Берліна разом із урядом Федеральної землі Бранденбург розробила нову модель фінансування німецько-українських екологічних проектів, яка носила назву «Бранденбурзько-український екологічний фонд». Прикладом тісної співпраці може послужити діяльність дармштадтського підприємства «Аркадіс Трішлер та партнер». Підприємство уклало договір про короткотривалі гарантії четвертого реактора на Чорнобильській атомній електростанції. Це доручення надійшло від Європейської Співдружності за погодженням робочої групи «великої сімки» з питань нуклеарної безпеки та українського уряду.

В Україні проходили також екологічні виставки-ярмарки, українсько-німецькі конференції з питань екології. На Міжнародній виставці, яка проходила в Києві у травні 1995 р., німецька фірма «Херман Систем-технік ГмБХ» із Мюнхена виграла тендер на постачання в Україну апаратури, яка застосовувалась для оперативного сповіщення про підвищення рівня радіації на об'єктах атомної енергетики. Дві системи «Гамма-1» встановлені на Рівненській та Запорізькій АЕС на кошти, виділені комісією ЄС. Слід зауважити, що низку українсько-німецьких ініціатив підтримував Міжнародний інститут екології. За його допомогою німецькі підприємства брали участь у восьмому та наступних міжнародних спеціалізованих ярмарках, що проводилися у різних європейських країнах [16].

Слід зазначити, що відносини України й Німеччини охоплюють увесь спектр можливостей науково-технічного й інноваційного співробітництва: обмін інформацією й інформаційна підтримка міжнародної науково-технічної діяльності,

організація та проведення конференцій, обмін науковцями, спільні роботи в галузі фундаментальних і прикладних досліджень тощо.

На сучасному етапі співпраця українських і німецьких організацій здійснюється, зокрема, у рамках програми «Кооперація з країнами Центральної та Східної Європи в галузі інженерних наук» (фонд «Фольксваген»), програми співробітництва між Федеральним міністерством освіти та досліджень Німеччини й Міністерством освіти і науки України.

Окремим документом для взаємодії у сфері освіти слугує Угода про співпрацю між Спілкою ректорів українських ВНЗ та Конференцією ректорів вищих шкіл Федеративної Республіки Німеччина, яку було підписано в Києві 28 квітня 1998 р. Співпраця між українськими та німецькими вищими навчальними закладами характеризується сталою інтенсивністю з тенденцією до зростання. Понад 60 німецьких вищих навчальних закладів та майже 50 українських, а також 15 дослідницьких установ є сторонами, що співпрацюють загалом 135 партнерських угод про співпрацю. Йдеться про співробітництво між вищими навчальними закладами в багатьох фахових сферах [17].

У листопаді 2008 р. в Києві під головуванням української сторони відбулось Восьме засідання українсько-німецької Робочої групи з науково-технічного співробітництва. У рамках цього заходу було підписано Меморандум про взаєморозуміння щодо сприяння співробітництву у сфері науки, технологій та інновацій між Міністерством освіти і науки України та Федеральним міністерством освіти і наукових досліджень ФРН. Цей двосторонній документ надає нові можливості для подальшого розвитку співробітництва між Україною та Німеччиною в зазначених сферах. Крім того, також було укладено Протокол про наміри щодо академічної співпраці між Державним фондом фундаментальних досліджень МОН України та Німецьким дослідницьким товариством.

Укладені міждержавні угоди сприяли подальшому розвитку співпраці. Так, беручи до уваги значний спільний науковий доробок дослідників Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інституту експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р. Є. Кавецького та Технічного університету м. Ільменау в галузі хімії, фізики та біоактивності наноматеріалів, українська та німецька сторони у листопаді 2009 р. створили українсько-німецький центр із нанобіотехнологій на базі зазначених закладів. Метою його діяльності є спільна українсько-німецька науково-освітня робота в галузі нанобіотехнології та із залученням висококваліфікованих науково-педагогічних працівників, аспірантів і студентів. Для досягнення мети основними завданнями Центру є вирішення таких проблем: забезпечення створення наукової експериментальної бази колективного користування із залученням сучасного обладнання для проведення науково-дослідних робіт в галузях нанофізики та нанобіотехнології [18].

Подальшого розвитку набуває співпраця між Україною та ФРН у сфері науки і освіти, яка підтримується Німецькою академічною службою обміну (ДААД). Загалом, упродовж перших п'ятнадцяти років після відкриття представництва в Києві ДААД виділила майже 36 млн євро для підтримки взаємних обмінів майже 14 000 студентів, випускників та науковців обох країн, із них — понад 11 000 відряджень із України до Німеччини. У 2008/2009 навчальному році ДААД направила більше десяти лекторів, які викладали в українських ВНЗ у Харкові, Чернівцях, Дніпропетровську, Донецьку, Києві, Львові та Одесі. У 2009 р. ДААД виділила загалом 1 500 стипендій для студентів, викладачів та дослідників з України. І такий підхід визначено й на наступні роки [19].

3.7. Співпраця України з Європейським Співтовариством в науково-технічній сфері

Слід звернути увагу й на те, що із 2007 р. в Україні у великих містах — центрах освіти і науки, проходять щорічні ярмарки ВНЗ Німеччини, які сприяють розширенню не лише обміну фахівцями і студентами, а й зростанню співробітництва у науково-дослідницькій сфері. Цьому мають прислужитися і заходи кампанії, «Досліджуй в Німеччині — Землі ідей», яку започаткувало із 2009 р. Міністерство освіти і наукових досліджень Німеччини. Вона спрямована на залучення іноземних дослідників у країну. Експерти вбачають у цій ініціативі великий успіх і, відповідно, прогнозують зміцнення лідерських позицій Німеччини у сфері НДІКР [20].

Українські та німецькі ВНЗ спільно беруть участь також у реалізації дослідницьких проектів у рамках програм ЄС. Протягом останніх років спостерігається й зростання спільної участі українських та німецьких науковців у реалізації багатосторонніх проектів та програм. При цьому особливу вагу і значення має залучення до виконання дослідницьких проектів Сьомої Рамкової програми ЄС, а також у інших європейських програмах, зокрема по Євроатому тощо. Спільна дослідницька діяльність матиме в майбутньому за мету ще більш посилену задіяність України в європейських дослідницьких програмах.

Відомо, що з огляду на виклики рубежу ХХ–ХХІ століть Європейський Союз модифікував свою діяльність у науково-технічній та інноваційній політиці, зосередив діяльність на стратегічних напрямках. Сучасна політика ЄС у сфері науки підпорядкована загальній стратегії його розвитку, що була сформульована у 2000 р. на сесії Європейської ради у Лісабоні. Ця стратегія передбачала амбітні плани перетворення Євросоюзу до 2010 р. у найбільш динамічну й конкурентоспроможну у світі економічну зону, що ґрунтується на економіці, заснованій на знаннях. Перехід до «економіки знань» мав статися завдяки проведенню відповідної політики у сфері науки, що відповідала б потребам інформаційного суспільства, прискоренню структурних реформ та створенню єдиного внутрішнього ринку ЄС. Кінцевим результатом Лісабонської стратегії вбачалося досягнення рекордних темпів економічного зростання, майже повна зайнятість населення і максимально можлива соціальна справедливість у країнах Євросоюзу.

Проте вже у 2005 р. Європейська рада розглянула результати реалізації Лісабонської стратегії за п'ять років і дійшла невтішного висновку, що далекосяжні плани не виконуються. Однією з вагомих причин був неналежний рівень фінансування наукових досліджень та технологічних інновацій, по ЄС він становив приблизно 2,0% ВВП. У силу цього Європейська рада розробила вже нову редакцію Лісабонської програми, в якій значна увага приділялася стимулюванню економічного зростання шляхом збільшення фінансування наукових досліджень та інноваційних технологій. Головним напрямом політики у цій сфері визначалося стимулювання досліджень з інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ), оскільки саме вони у 2005 р. забезпечили 40% приросту продуктивності праці і 8% ВВП у країнах ЄС. Інституційно зміцнювалося забезпечення діяльності на даному напрямі. Генеральний директорат із телекомунікацій, інформаційної промисловості й інновацій у 2005 р. був реорганізований у Генеральний директорат з питань інформаційного суспільства і засобів масової інформації. До його відання було віднесено питання розвитку телекомунікацій, Інтернету, ЗМІ, аналізу впливу ІКТ на перебіг соціальних процесів [21].

Дійсно, наша країна зацікавлена в більш активній співпраці з Євросоюзом та його державами у сфері науки та інноваційних технологій. Адже Україна має потужний науковий потенціал та широкі перспективи інноваційно-технологічної

співпраці. А це і нанотехнології, авіокосмічні дослідження, ядерна енергетика тощо. Зовнішня політика стосовно міжнародного співробітництва в інноваційно-технологічній сфері має сприяти створенню механізмів і забезпеченню сприятливих умов для міжнародної комерціалізації результатів науково-технічної діяльності, що відповідають взаємним інтересам українських та іноземних партнерів, адаптації української нормативно-правової бази у сфері інноваційної діяльності до світової практики. Україна має бути зорієнтована на практичне використання досягнень вітчизняної науки у розв'язанні проблем сталого розвитку сучасної цивілізації. І тут актуальними є проблеми екології, енергетики і транспорту XXI століття, зміна світового клімату, СНІД, глобальна інформаційна інфраструктура, а також проблеми глобальної безпеки (міжнародний тероризм, наркобізнес, інформаційні війни). Для їх вирішення мають бути об'єднані зусилля держав континенту і світу [22].

Подальше вдосконалення міжнародних наукових контактів і кооперації має охоплювати і сферу використання результатів наукових досліджень. Це значною мірою лежить у площині відносин «Україна — ЄС» за інтенсифікації співпраці по лінії європейських науково-технічних програм (так званих Рамкових програм). Рамкові програми передбачають активну інноваційну діяльність в усіх сферах суспільного життя. Вироблення ефективної державної політики у сфері науки, пошук дієвих механізмів стимулювання її інноваційного розвитку потребує творчого врахування досвіду європейських країн у цій царині, можливостей його впровадження в українську практику. Цими обставинами обумовлюється актуальність проблеми імплементації європейських стандартів у державну політику України у сфері наукової діяльності. Динаміка сучасного суспільного розвитку вимагає відповідних інноваційних підходів до її пізнання і розроблення нових ефективних моделей розв'язання порушених нею проблем. Такі зміни зумовлюють особливості політики у сфері науки. Будь-яка країна, що вступила у фазу постіндустріального суспільства, мусить дбати про те, аби створити всі необхідні матеріальні, організаційно-правові, кадрові, психологічні тощо умови для нарощування інноваційно-технологічного потенціалу науки, її максимальної «заземленості» в практиці. Саме тому поряд із теоретичними розробками сучасної науки все більш вагоме місце посідають прикладні дослідження. В ЄС цьому підпорядковані Рамкові програми, започатковані з 1984 р. Досвід і ця практика Євросоюзу може і повинні бути максимально використані в Україні з тим, щоб вийти на рівень сучасних технологічних досягнень.

Починаючи із 2000 р. політика ЄС у сфері науки підпорядковується потребам реалізації стратегії, а з 2005 р. Лісабонській програмі щодо розвитку держав-членів завдяки впровадженню інноваційних технологій, розвитку «економіки знань». Реалізації намічених планів Європейська комісія підпорядкувала амбітний проект створення Європейського наукового простору (ЄНП). Важливою особливістю формування ЄНП стала його відкритість для всіх країн світу. Причому це — не декларація, а достатньо чітка, всебічно обґрунтована система механізмів міжнародної співпраці у сфері наукових технологій з обґрунтуванням нормативно-правових та практично-організаційних засад, визначенням джерел фінансування й умов спільного використання досягнутих результатів.

У контексті проекту Європейського наукового простору було створено 6-ту Рамкову програму ЄС із наукових досліджень і технологічного розвитку на 2002–2006 рр., а у 2005 р. — 7-му Рамкову програму, реалізація якої розрахована на 2007–2013 рр. [23].

3.7. Співпраця України з Європейським Співтовариством в науково-технічній сфері

Привабливість цих програм для України зумовлюється кількома чинниками:

- можливістю використовувати досвід розбудови Європейським Союзом політики інтенсифікації розвитку науки та інноваційних технологій;
- наданими можливостями широкої й плідної співпраці вітчизняних науковців з європейськими науковими структурами й колективами в річці потреб інноваційного поступу українського суспільства;
- можливістю скористатися фінансовими ресурсами ЄС для розгортання (проведення) власних наукових досліджень.

Остання обставина є особливо важливою для української науки, зважаючи на дуже обмежені можливості щодо фінансування наукової сфери нашим вітчизняним бюджетом.

Залучення України до співпраці з ЄС у галузі науки й інноваційних технологій передбачає:

- а) участь українських науковців у мережах з обміну передовим досвідом (NE) або інтегрованих проектах (IP);
- б) низку цільових заходів, спрямованих на стабілізацію дослідницького потенціалу України та виявлення проблем, що становлять взаємний інтерес для неї та ЄС, зокрема:
 - розвиток інформаційних систем;
 - тренінгова діяльність з метою підвищення обізнаності українських науковців з перебігом інноваційних процесів у сучасній світовій науці;
 - розроблення критеріїв оцінювання ефективності діяльності дослідницьких систем та ін.

Слід зазначити, що аналіз лише статистичних даних участі українських науковців у Шостій Рамковій програмі ЄС, яка завершилася у 2006 р., свідчить, що Україна посідає за залученістю друге після Росії місце серед країн пострадянського простору. Науковці нашої країни брали участь у 43-х проектах, що фінансувалися коштом Європейського Союзу.

Велике значення надається підтримці тих українських дослідників, які виявляють бажання працювати або навчатися в країнах ЄС задля взаємовигідного наукового співробітництва між Україною та ЄС.

Налагодження й координація співробітництва ЄС з Україною здійснюється через спеціальну цільову програму «Інтеграція та інтенсифікація створення Європейського наукового простору» (INTAS). Ця програма прийнята Радою Європи 30 січня 2002 р. В ній вказувалося, що у випадку України особлива увага має концентруватися на стабілізації науково-дослідницького потенціалу, питаннях, пов'язаних із реформуванням систем промислового виробництва, охороною довкілля та здоров'я, різноманітних аспектах національної безпеки. І, як ми вже відзначали, Київ активно відгукнувся на пропозицію ЄС щодо входження в Європейський науковий простір, на державному рівні були прийняті відповідні рішення. Зокрема, наказом МОН України у серпні 2003 р. був створений Національний інформаційний центр зі співробітництва з ЄС у сфері науки та технологій (Інформцентр). Ця структура фактично стала організаційним центром співробітництва українських науковців із Європейським Союзом [24].

Стратегія діяльності Інформцентру України полягає в тому, щоб аналізувати, інформувати, розвивати, підтримувати, полегшувати доступ українських дослідників до всіх напрямів досліджень ЄС, базуючись на досвіді європейських країн.

Основні функції Інформцентру полягають у такому:

- 1) розповсюдження документів та матеріалів про дослідницькі програми ЄС, можливість та умови подання заявок або приєднання до чинних проєктів;
- 2) організація семінарів, конференцій, підтримка веб-сайта;
- 3) нарощування міжнародних контактів із науковими і дослідницькими установами в європейських країнах;
- 4) консультування й навчання українських дослідників щодо механізму включення у міжнародні проєкти, надання їм практичної допомоги у цьому;
- 5) підтримка й розширення контактів із владними структурами в питаннях політики міжнародного співробітництва у сфері науки та ін.

Інформцентр має достатньо поширену мережу, що охоплює всі основні регіони України. Це дозволяє стимулювати міжнародну науково-технічну співпрацю з ЄС у масштабах усієї країни. НІП організує і проводить у Києві і в регіонах України всеукраїнські та міжнародні конференції, навчальні тематичні семінари для цільових аудиторій за участі як консультантів-наставників представників відповідних підрозділів Єврокомісії та ІНТАС, які діляться досвідом організації, стимулювання й проведення інноваційних досліджень у різноманітних галузях науки. Так, наприклад, 20.01.2006 р. у Дніпропетровську було проведено інформаційний семінар «Можливості участі українських науковців у наукових програмах Європейського Союзу»; 26.01.2006 р. подібний семінар відбувся в Одесі; 02.03.2006 р. у Києві майже 90 молодих науковців взяли участь у семінарі «Стипендії Міжнародної Асоціації співробітництва з науковцями Нових незалежних держав (ІНТАС) для молодих науковців»; 23–25 травня 2006 р. у Вінниці відбувся семінар з питань Сьомої Рамкової програми, а 10 жовтня — семінар «Правила участі у Сьомій Рамковій програмі»; 2–3 жовтня 2006 р. у Києві відбулося засідання Української частини Підкомітету № 7 Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС; 4 жовтня 2006 р. — семінар «Назустріч Сьомій Рамковій програмі», а 11–12 жовтня 2006 р. — семінар «Від науки до бізнесу».

Робота з імплементації досвіду європейських держав щодо розвитку науки була не менш активною і надалі. Так, 10 травня 2007 р. в рамках Фестивалю науки НАН України відбулася наукова конференція «Україна в глобалізованому світі», де було чітко заявлено, що «Проблема міжнародної конкурентоспроможності України в глобальному світі може бути вирішена лише через інтелектуалізацію соціально-економічного розвитку». Історичний шанс України полягає, на думку учасників конференції, «в реалізації інноваційних стратегій», які дозволяють їй інтегруватися «у світову і євроатлантичну систему XXI століття» завдяки виробництву і реалізації нових знань на глобальних ринках.

Саме тому активізував подальшу роботу вітчизняний Інформаційний центр, зокрема з питань Рамкової програми ЄС у сфері досліджень і технологічного розвитку. За його ініціативи та підтримки відбуваються регулярні зустрічі як на рівні експертів України та Єврокомісії, так і на рівні керівництва МОН та ЄК у сфері досліджень. Важливим завданням нині стає забезпечення активної участі вчених України у проєктах Рамкової програми Єврокомісії. Це потребує надання їм усієї необхідної інформаційної та консультативної допомоги, у тому числі по лінії Міністерства закордонних справ України. Важливо забезпечити участь України в реалізації програм Європейського космічного агентства ESA, системи супутникової навігації GALILEO, міжнародної енергетичної агенції IEA тощо. Важливим джерелом підтримки інноваційного розвитку вітчизняної економіки

3.7. Співпраця України з Європейським Співтовариством в науково-технічній сфері

мають стати європейська програма регіонального розвитку ERP та європейська трансформаційна програма TACIS. Доцільно також передбачити в рамках Рамкової програми реалізацію інформаційних проектів з питань інтеграції України до Європейського Союзу.

Прикладами діяльності Інформцентру можуть слугувати наступні з найважливіших заходів. Так, 12–13 лютого 2008 р. в Національному університеті харчових технологій (м. Київ) відбувся другий семінар у рамках проекту ERANIS «Написання та менеджмент проектів РП-7». Практичний досвід ведучих семінару з написання конкурентоспроможних проектів був дуже корисним для учасників, які представляли університети, дослідні організації та компанії України [25].

У рамках Сьомої Рамкової програми ЄС зі співробітництва та технологічного розвитку Європейською Комісією ініційовано спеціальні конкурси для розвитку науково-технологічного співробітництва з країнами, що мають Угоди про науково-технічне співробітництво з Європейським Союзом. У рамках цього конкурсу було підтримано проект «Білат — Україна», який розпочався у вересні 2008 р. Основна мета проекту — фокусування на запровадженні виваженої і гнучкої рамкової схеми для посилення співпраці між Україною і ЄС у галузі науки і технологій, і зокрема — розширення участі України в РП-7. Основні цілі проекту «Білат — Україна» полягатимуть у:

- поглибленні науково-технічного співробітництва між Україною та ЄС, зокрема шляхом розширення партнерства України в РП-7 та покращення двосторонніх відносин на рівні країн — членів ЄС та рівні ЄС в цілому;
- вдосконаленні рамкової основи, необхідної для майбутнього стійкого науково-технічного співробітництва між Україною та ЄС і запровадження найсприятливіших умов для співпраці;
- забезпеченні підтримки Робочих груп, заснованих в Україні з метою формування державної політики за відповідною науковою тематикою — як основи для подальшого діалогу між Міністерством науки і освіти України та Єврокомісією, з огляду на (майбутнє) приєднання України до РП-7.

До найважливіших заходів проекту належать:

- збір і подальше поширення інформації у сфері науково-технічного співробітництва в Україні, зокрема інформації щодо відповідних програм зі співробітництва та прикладів успішної співпраці, включаючи створення спільного Україно-Європейського веб-порталу у сфері науки і технологій;
- створення переліку існуючих чинних інструментів (програм), правил та регулятивних актів і проектів юридичних та організаційних актів, які є підґрунтям для двосторонньої співпраці між Україною та ЄС, забезпечення формування бази знань з приводу питань, що виникають у галузі «горизонтальних» напрямків РП-7 (програми мобільності людських ресурсів, науково-технічної інфраструктури, інновації);
- підтримка діяльності робочих груп в Україні з тематичної співпраці та підготовки заходів для впровадження в Україні Технологічних платформ (*Mirror Technology Platforms*). Також у рамках проекту «Білат — Україна» здійснюватимуться заходи зі сприяння співпраці між Україною та ЄС в рамках роботи інших подібних проектів, особливо в мережі IncoNet EESA — з її Центральним інформаційним офісом з науково-технічного співробітництва між ЄС, Східною Європою і Центральною Азією та їхніми регіональними представниками.

ЧАСТИНА III. Стратегічний вибір України в контексті формування спільного європейського простору

«Білат — Україна» розпочався у вересні 2008 р. і триватиме три роки. Консорціум складається з 10 учасників — представників України, Франції, Німеччини, Австрії, Польщі та Румунії. У цьому проекті беруть участь такі інституції різних держав — членів ЄС [26]:

Франція: CNRS — національний центр наукових досліджень

Україна: NIP-UA — Національний інформаційний центр зі співробітництва з ЄС у сфері науки і технологій в Київському державному центрі наукової, технічної та економічної інформації. Національна академія наук України.

Німеччина: DLR — Міжнародне бюро федерального міністерства освіти та досліджень, проектне агентство з управління (Німецький центр космічних досліджень. ZENIT — Центр інновацій і технологій).

Австрія: ZSI — Інноваційний центр у галузі соціології.

Польща: PAN — Польська академія наук.

Румунія: ANCS — Національне агентство в галузі наукових досліджень, CCIAT — Палата з питань комерції, виробництва та сільського господарства.

Наведений аналіз співпраці України з Євросоюзом та окремими його державами-членами дає уявлення про зростаючі масштаби і можливості входження нашої країни до спільного європейського наукового простору, про можливості запровадження досвіду об'єднаної Європи на вітчизняному ґрунті. Імплементация європейського досвіду має для України вагомий результативний вплив у розвитку міжнародного співробітництва в науці й позитивно вплинула на інноваційну творчість у сфері науки й технологій в цілому.

Водночас слід раціонально підходити до розширення масштабів співпраці у цих проектах. Одним із головних джерел ризиків впровадження європейських пропозицій в українську науково-технологічну практику є доволі значна розбіжність між запитами української сторони і тією підтримкою, яку пропонують європейські партнери. Як показує досвід співпраці останніх років, запити українських дослідників ранжируються таким чином (по нисхідній):

- 1) пошук джерел фінансування;
- 2) пошук зарубіжних партнерів для впровадження власних розробок;
- 3) розповсюдження в ЄС інформації про напрямки, проекти й досягнення українських дослідників;
- 4) пошук зарубіжних партнерів для спільних досліджень;
- 5) інформація про пропозиції щодо співробітництва з боку європейських дослідників;
- 6) інформація про нові гранти й програми фінансування.

Європейські ж партнери, навпаки, лівову частку у співробітництві відводять інформаційному обміну, навчанню, консультуванню тощо, і значно менше — фінансовій підтримці, створенню спільних підприємств і виробничим угодам.

Така невідповідність інтересів знижує ефективність співпраці між українськими дослідниками і європейськими країнами й актуалізує питання щодо рівня прийнятності їхньої політики у сфері міжнародного науково-технологічного співробітництва для України та пошуку механізмів оптимізації цього співробітництва.

Дослідники виділяють три основні групи можливих ризиків, пов'язаних з імплементациєю політики ЄС у сфері науки в українську дійсність:

- 1) ризики на індивідуальному рівні;
- 2) на рівні трудових колективів;

3) на інституційному рівні.

Перші пов'язані з можливою невідповідністю фахових якостей виконавця вимогам проекту; недостатньою його інформованістю через недоступність до необхідних інформаційних джерел та ресурсів; нестабільністю зайнятості у проектних розробках; неочікуваною зміною тематики та режиму фінансування тощо.

Ризики, які виникають на рівні трудових колективів, зумовлюються тим, що, як правило, не всі його члени є учасниками проектів, а це може викликати дезорганізацію в колективі, спричинити конфліктні ситуації.

На інституційному рівні можуть виникати такі негативні явища, як: «відтік мозків»; відгалуження колективів, які виконують міжнародний проект, від закладу, до якого належать; невиконання планових робіт через завантаження іноземними проектами; несанкціоноване перепрофілювання наукового закладу через переорієнтацію діяльності значного кількості співробітників на тематику міжнародних проектів; виникнення фінансової залежності від іноземних джерел фінансування та інші негативи, спроможні завдати шкоди розвитку вітчизняної науки. Для запобігання таким явищам необхідна, передусім, чітка нормативно-правова база, яка регулювала б наукову діяльність в Україні та міжнародне співробітництво вітчизняних дослідників і належне фінансування інноваційних проектів.

Якщо ЄС вимагає від своїх членів довести витрати на інноваційні дослідження до 3% ВВП, то законами України передбачається довести обсяг бюджетних асигнувань на науку до 1,7% від обсягу ВВП, що є недостатнім і до того ж не виконується. Крім того, дію окремих статей Закону України «Про інноваційну діяльність», які надавали цій діяльності певні преференції, було призупинено, а деякі статті взагалі виключено.

Через це імплементація європейського досвіду інноваційної політики у сфері науки потребує, насамперед, відповідного рівня фінансування, що дозволить би розв'язати організаційні проблеми, налагодити механізм стимулювання інноваційної діяльності й ліквідувати декларативний характер напрацьованих законодавчих норм у цій сфері, тобто надати інноваційному розвитку системний, ресурсозабезпечений зміст [27].

На підставі вищесказаного можна запропонувати наступні висновки:

1. Конкурентоспроможність України в сучасному глобалізованому світі значною мірою залежить від рівня й масштабів впровадження інноваційних технологій, що потребують інноваційної наукової творчості на рівні кращих світових зразків і стандартів.

2. Інноваційна політика країн ЄС в останні десятиліття накопичила багатий досвід нормативно-правового, організаційного, фінансового, інформаційно-пропагандистського, кадрового забезпечення інтенсивного розвитку науки й технологій у руслі назрілих потреб економічного й соціального розвитку.

3. Співпраця України з країнами ЄС у сфері науки та інноваційних технологій розвивається у двох взаємопов'язаних напрямках:

а) безпосередня участь українських дослідників у європейських наукових програмах;

б) використання досвіду політики країн ЄС у сфері науки й інноваційних технологій.

4. Незважаючи на чималу кількість нормативно-правових актів, що законодавчо регулюють інноваційну діяльність в Україні, дослідники майже одностайно

ЧАСТИНА III. Стратегічний вибір України в контексті формування спільного європейського простору

вказують на правовий нігілізм у цій сфері, оскільки немає чіткої системи законодавчих норм і досить часто органи державної влади нехтують цими нормами, тобто вони здебільшого не виконуються, залишаються деклараціями.

5. Важливим чинником зростання ефективності інноваційної політики в Україні має стати рівень належного фінансування науково-дослідницької діяльності. Зважаючи на те, що для України європейські стандарти витрат на потреби науки залишаються недосяжним ідеалом, необхідно зосередити увагу на більш диференційованому, раціональному використанні наявних матеріальних ресурсів, вдосконалюючи механізм стимуляції саме інноваційної наукової діяльності.

Як пропозиції, можна запропонувати такі міркування:

1) у рамках Національного інформаційного центру зі співробітництва з ЄС створити структурний підрозділ, у функції якого входив би постійний моніторинг змін в інноваційній політиці ЄС, масштабів участі українських дослідників у європейських програмах, аналіз позитивів та можливих ризиків їхньої співпраці з ЄС для України. Ці дані необхідні для корекції української політики у сфері міжнародного наукового співробітництва з метою його оптимізації й запобігання можливим негативним наслідкам для України;

2) Кабінету Міністрів України доцільно розробити програму нарощування фінансування науки і за рахунок державного бюджету, і через впровадження більш ефективного механізму залучення позабюджетних коштів. Європейський стандарт — 3% ВВП — має стати в перспективі нормою і для України;

3) законодавчим і виконавчим органам держави необхідно впорядкувати чинне законодавство, доповнивши його необхідними документами, що однозначно регламентували б всі складові інноваційної політики:

- механізм фінансування та використання коштів;
- трансфер інноваційних технологій;
- інтеграцію науки, освіти й виробництва;
- взаємодію регіонів в інноваційній діяльності та ін;

4) Кабінету Міністрів України разом з усіма зацікавленими міністерствами й відомствами розробити й запровадити систему підтримки і стимулювання інноваційної діяльності окремих дослідників, наукових колективів та інституцій через надання певних пільг, преміювання, моральне заохочення, диференціацію можливостей кар'єрного зростання тощо.

Отже, розглянувши співпрацю України з Європейським Союзом у науково-технічній сфері, слід наголосити, що для нашої держави вельми можуть прислужитися напрацювання і практика розвитку науки і технологій, які має об'єднана Європа. Активна участь дослідників, викладачів та молодих фахівців у наукових проектах та програмах, що їх проводить Євросоюз, — це не лише набуття досвіду і знайомство з передовими досягненнями науки і техніки, а й реальні кроки зі входження до спільного європейського простору. Це також конкретний внесок у справу реалізації стратегічного курсу європейської інтеграції України.

Використані джерела та література

1. Wissenschaftlich-technische Revolution und die Krise des Staatsmonopolischen Kapitalismus. (1988). — Frankfurt am Main: IMSE.
2. A Brief History of European Union Research Policy. — Luxemburg, 1995. — P. 50.
3. Буторина О. Научно-техническая политика ЕС / Европейский Союз на пороге XX века. — М. : УЗСС, 2001. — С. 147.

3.7. Співпраця України з Європейським Співтовариством в науково-технічній сфері

4. Grundlagen der WTZ. <http://www.deutsche-botschaft.kiev.ua/de/kultur/aktuelle/index.html>. Rechtliche.
5. Report on Eurohean scientific and technological cooperation: towards a new institutional framework. (1987) // Doc. 5784. — Annex «A». Parla—mentary Assembly.—Strasburg.
6. Einheitliche Europäische Akte. (1986) // Bulletin der Europäischen Gemeinschaften. Beilage 2.
7. Детальніше див.: Європейський Союз. Путеводитель / под ред. Ю. А. Борко (отв. ред.), О. В. Буториной. — М., 1988.
8. Европейский Союз: факты и комментарии / Вып. 2 (16). — М.: «Интердиалект+», 1999.
9. Буторина О. Научно-техническая политика ЕС / Европейский Союз на пороге XX века. — М., 2001. — С. 162.
10. Копійка В. В., Т. І. Шинкаренко Європейський Союз. Історія і засади функціонування — К.: Знання, 2009. — С. 623.
11. Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу [Електронний ресурс] // Офіційне Інтернет-представництво Президента України, 03 червня 2010 року. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/17307.html>
12. Кудряченко А. І., Грабарчк Г. О. Україна й Німеччина — двосторонні відносини на початку 90-х років. — К.: Знання. — 22 с.; Rechtliche deutsch-ukrainische Beziehungen im Forschungsbereich. <http://www.deutschebotschaft.kiev.ua/de/kultur/aktuelle/index.html>.
13. Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз. Історія і засади функціонування — К.: Знання, 2009. — С. 657–659.
14. Ходикіна В. В. Міжнародна науково-технічна інтеграція України в контексті стратегії інноваційного розвитку / Автореф. дис. к. ек. н. — Донецьк, 2005. — С. 9.
15. Солошенко В. В. Науково-технічне та гуманітарне співробітництво України й Німеччини в 90-ті рр. XX ст // Вісник. Історія. — 2000. — № 47. — С. 51; Солошенко В. В. Українсько-німецькі відносини у 90-х роках XX століття / Автореф. дис. к. іст. н. — К., 2005. — С. 14–15.
16. Rot-Grun und Tschernobyl Kommentar von Torsten Krauel 10/06/99. <http://www.welt.de> ; Перемога киян на міжнародному конкурсі екологічних досліджень // Німеччина. — 1999. — № 1 — С. 31. Rechtliche deutsch-ukrainische Beziehungen im Forschungsbereich. <http://www.deutschebotschaft.kiev.ua/de/kultur/aktuelle/index.html>
17. Солошенко В. В. Науково-технічне та гуманітарне співробітництво України й Німеччини в 90-ті рр. XX ст // Вісник. Історія. — 2000. — № 47. — С. 51.
18. Є угода про спільний українсько-німецький науково-освітній центр із нанобіотехнології // <http://www.knu.kiev.ua>
19. www.mpi-bremen.de. http://www.kiev.diplo.de/Vertretung/kiev/uk/04_Zusammenarbeit.html.
20. Солошенко В. В. Податкова підтримка інновацій в науково-технічній сфері (на прикладі Німеччини) // Віче. — 2009. — № 20; Сірук М. Німецька «експансія». Культурна // День. — № 152, 28 серпня 2008.
21. Кудряченко А. І. Лісабонська програма — реальна відповідь на виклики часу // Трибуна. — 2009. — № 11–12. — С. 41.
22. Ситник В. Проблеми імплементації Європейських стандартів у державну політику України у сфері наукової діяльності. Відділ гуманітарної політики. <http://www.chl.kiev.ua/cgi-bin/sp/search/ssearch.php?page=319>.
23. http://www.strf.ru/organization.aspx?CatalogId=221&d_no=18229.
24. Васильєв О. Роль вітчизняної науки та високих технологій у входженні України до європейського інтеграційного простору. <http://www.viche.info>.
25. http://www.mfa.gov.ua/germany_ua/26097.htm
26. Штюдеманд Д. Стабілізація на базі авторитарного розвитку не відповідає передумовам зближення з Європою. <http://www.deutsche.welle.de>.
27. Васильєв О. Роль вітчизняної науки та високих технологій у входженні України до європейського інтеграційного простору. <http://www.viche.info>; Є угода про спільний українсько-німецький науково-освітній центр із нанобіотехнології // <http://www.knu.kiev.ua>

ЧАСТИНА IV
ДЕРЖАВА ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
В УКРАЇНІ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ВИМІРИ

Р. Ю. Філоненко

4.1. ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА —
СКЛАДОВА ВХОДЖЕННЯ КРАЇНИ
ДО КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ ЄВРОПИ

Стратегічною метою розвитку України визначено входження її до європейського культурно-цивілізаційного простору, а в подальшому й повномасштабна інтеграція до Європейського Союзу. Шлях досягнення цієї мети, за визначенням вітчизняних науковців, пролягає через подальшу демократизацію українського суспільства, формування сучасної модерної конкурентоспроможної держави, дотримання європейських засад розвитку та утвердження адекватної ціннісно-нормативної бази стійкого консенсусу щодо норм функціонування демократичної системи [1]. Для забезпечення незворотності демократичних процесів Українська держава потребує взаємного зміцнення і розвитку її інституціональних та культурно-цивілізаційних параметрів, набуття всіма політичними інститутами, власне, ціннісного змісту.

Демократичний шлях розвитку України — це також цивілізаційний процес об'єктивного характеру. Історія Європи, зокрема після Другої світової війни, свідчать, що демократизація внутрішньополітичного й економічного життя країн, регіонів, усього світу — це глобальна тенденція розвитку людської цивілізації. Демократія західноєвропейського зразка значно поширює свої географічні кордони, до неї все більш відчутно долучаються колишні країни постсоціалістичного та пострадянського простору. Чимало держав, які подолали тоталітаризм, досягають найбільших успіхів саме завдяки демократизації суспільного життя в політиці, економіці, культурі. Водночас значна частина конфліктів, нерозв'язаних проблем в економіці, політиці та культурі у країнах так званої молоді демократії здебільшого породжена гальмуванням процесів демократизації.

Така оцінка цілком підходить Україні, де стан демократії не може задовольнити ані демократично орієнтованих політиків, ані український народ, ані міжнародні організації, що ведуть моніторинг сходження України як сучасної держави і воліють бачити її у колі демократичних країн. Низький ступінь демократичності, а відповідно й ефективності нашої системи влади, даються взнаки у багатьох сферах життя країни. Майже двадцятирічна практика періоду незалежного розвитку показала, що різні гілки влади по-своєму трактують національні інтереси і свою роль у їх досягненні. На цьому ґрунті владні й партійні сили конфліктують між собою за політичний і економічний вплив на суспільні процеси та нерідко з різних позицій тлумачать національні інтереси. На тлі цього рельєфніше вирізняються досягнення наших близьких і віддалених сусідів, що зробили свій цивілізаційний вибір [2]. Недостатньо демократична або розколота влада не може повести за собою народ на досягнення нових історичних рубежів, не може створити позитивний, а тим більше, притягальний імідж України у світі. Утвердження демократичних цінностей у суспільстві гальмують наступні чинники:

- висока забюрократизованість апаратів і управлінських процедур у державній владі й самоуправлінні на тлі ще низької політичної й управлінської культури чиновництва;

4.1. Демократизація українського суспільства — складова входження країни до культ.-цив. простору Європи

- низька законослухняність на всіх рівнях влади, навіть на вищих щаблях політичного управління. Через це все більше громадян України, не знаходячи захисту в Україні, звертаються до Європейського суду;

- корупція не тільки у верхніх ешелонах влади, а й на низовому рівні, так звана «побутова» корупція стає звичним стилем повсякденного життя для багатьох верств населення;

- недостатньо висока політична й правова культура громадян, які не можуть, внаслідок цього, відстояти свої права й свободи, потрапляють у неправову залежність від чиновника, правоохоронця, підприємця й просто нахабного правопорушника;

- високий рівень конфліктності у суспільстві та серед політичної еліти.

Ці та інші фактори показують наявність комплексу суперечливих проблем у перетворенні нашої держави на справді демократичну, правову. Як стверджують вітчизняні експерти, заважає утвердженню демократичного процесу в Україні до цього часу методологічно й історично не розв'язана проблема вибору ціннісних зразків [3]. Формування власних цінностей українського суспільства має відбуватися в поєднанні з турботою про їх адекватність, співмірність з європейськими. В іншому випадку може виникнути суттєве розходження між ціннісними орієнтаціями представників влади і народу, що загрожує неможливістю укладання так званого соціального договору між верхніми і нижніми верствами суспільства.

Недосконалість та неусталеність вітчизняного політичного інституціонального середовища перешкоджає закріпленню усталеної цивілізованої демократичної практики. Проблема утворення необхідних засад для можливої у подальшому консолідації залежить від процесу переведення демократичних цінностей у формально-правові та культурно-цивілізаційні норми життя.

Такі європейські цінності, як «свобода», «верховенство права», «демократія», «соціальна справедливість», а також «гуманізація політичного процесу», «політична стабільність», «демократизація публічної влади», «політичні традиції» постають елементом повсякденної свідомості громадян, коли наповнюються адекватним смислом, що відповідає їх розумінню втілення соціальної справедливості у життя. Результати соціологічних досліджень засвідчують, що в суспільстві існує певний розрив між декларованими цінностями-цілями та реально існуючими суспільно-політичними практиками, що адекватно має відображення у масовій свідомості громадян.

Європейські прагнення України, за визначенням професора А. І. Кудряченка, імперативно вимагають проведення відповідної політики та імплементацію і розвиток на національному ґрунті тих культурно-цивілізаційних, демократичних норм і цінностей, що притаманні державам Європейського Союзу [4]. З висоти нинішнього етапу розвитку українського суспільства потрібно з'ясувати особливості, хибні уявлення та сучасні підходи щодо завдань демократизації всього спектра соціально-економічного життя країни. Прагнення окремих політичних сил на пострадянському просторі, в тому числі й в Україні, віднайти якийсь свій, «неповторний шлях модернізації суспільства в сучасних умовах є абсолютно невинуватим». Адже наша країна за майже два десятиліття своєї незалежності вже затратила значні зусилля щодо забезпечення відповідності внутрішньої політики існуючим європейським стандартам і цінностям. Відмова від наявних очевидних досягнень на цьому шляху означатиме ніщо інше, як «відступ» назад. Також географічно, історично й геополітично Україна є європейською країною й, відповідно, має

розглядати рух до Європейського Союзу як національний культурно-цивілізаційний пріоритет. До того ж, європейські країни вже засвідчили неабиякий успіх у процесі об'єднання, чого не можна сказати про процеси в рамках таких формувань, як СНД чи інших подібних утворень під егідою і за постійного прагнення до домінування Російської Федерації. І, зрозуміло, слід враховувати об'єктивне становище: Україну все більше спонукає до євроінтеграції її цивілізаційна належність або навіть близькість до європейських традицій, а також реальний процес глобалізації, що набуває все більш широкого розмаху.

Відзначимо, що в країнах перехідного типу, до яких належить і Україна, найчастіше бажаний результат реформування суспільства не збігається з реальним розвитком подій. Йдеться про швидкі й непередбачувані зміни, латентні форми прояву влади тощо. Унеможливорює передбачуваність перебігу подій і властивий для перехідних країн стиль державного управління, що спирається не на правові норми, а часто на особисті рішення урядовців. Характерна ціннісна невизначеність населення, його націленість на сьогоденні потреби послаблює соціальне замовлення, що негативно впливає на прогнозованість ситуації.

Погляд на Україну крізь призму західної теорії модернізації насамперед потребує визначення стану, в якому перебуває її суспільство не лише в даній ситуації, а й у загальноцивілізаційній — на межі тисячоліть. Ця ситуація, за баченням професора В. П. Горбатенка, може розглядатися як перебування України в «силовому полі» двох теоретичних підходів — модернізації і постмодернізації [5]. Остання пов'язана зі входженням розвинених країн у постіндустріальну фазу свого розвитку, що передбачає «необхідність для «навздогінних» суспільств поєднувати на даному етапі модернізаційні та постіндустріальні тенденції». Виходячи із зазначеного, доцільним підходом постає орієнтація на модернізаційну модель для України шляхом не роз'єднання, а поєднання двох названих підходів. Трансформаційні процеси в Україні потребують включення, поряд зі стихійними, модернізаційних цілеспрямованих механізмів соціально-економічного і правового розвитку відповідно до умов вільної конкуренції та стандартів європейської політики. Тобто євроінтеграційний курс матиме успіх за умов оновлення України, опанування нею випереджальних орієнтирів. Майбутнє входження її до європростору має враховувати не лише нинішні реалії, а й наступні тенденції інституційних і соціокультурних зрушень, умови співжиття в інтегрованому європейському співтоваристві.

Цьому має сприяти врахування новітніх тенденцій суспільного розвитку, в тому числі запропонованих країнами — членами Європейського Союзу в процесі інтеграції. До таких тенденцій можна віднести створення політичними засобами господарського механізму, здатного формувати нових зацікавлених суб'єктів модернізації. Лише через розвиток людського потенціалу можливий вихід України на магістральний цивілізаційний шлях розвитку суспільства, підвищення рівня освіти, створення атмосфери особистої і колективної ініціативи. Держава має виступати гарантом забезпечення власного майбутнього через розвиток інтелектуального потенціалу, максимальне використання можливостей технологічних, культурних полісів, якими вже постали: Київ, Харків, Донецьк, Львів, Одеса, Дніпропетровськ та ін. Іншими словами, головні проблеми в реалізації Україною євроінтеграційної стратегії пролягають у площині не стільки кількісних, скільки якісних перетворень українського суспільства.

Тому демократизація, яку проходить Україна, повинна не лише гармонійно поповнюватися економічними змінами, що мають важливе значення в умовах перехідного стану суспільства, а й забезпечуватися відчутними соціально-правовими змінами. Останні передбачають наповнення конституційних положень реальним змістом, реформування й підвищення ролі судової влади, реальний захист прав і свобод людини, демократизації відносин влади і громадянина. До цього спонукає потреба правового реформування українського суспільства. Орієнтирами тут мають постати:

1) визнання прав людини найвищою цінністю, формування основ соціальної, правової державності й громадянського суспільства; усвідомлення гуманістичної ролі права, значення легітимності та демократичності, моральності та справедливості, гласності, поєднання інтересів особи й держави, відповідності високим міжнародним європейським стандартам;

2) підвищення ефективності державного управління, раціоналізація всієї системи бюрократії; удосконалення правових засад через конституційні та інші правові норми; правове забезпечення демократизації суспільного життя, здійснюваних реформ, стабільності й правопорядку в країні;

3) адекватне усвідомлення призначення і можливостей права відповідно до необхідності здійснення правової політики перехідного періоду; пошуки мирних, правових шляхів розв'язання різноманітних проблем і конфліктів суспільного розвитку [6].

З огляду на те, що держава в сучасних умовах залишається важливим чинником суспільного розвитку, потребують досконалого вивчення проблеми її трансформації та майбутнього в умовах глобалізації й міжнародних загроз суверенітету. Справді, і високорозвинені держави, зокрема Європейського Союзу, сьогодні намагаються створити найоптимальнішу модель, здатну вписатися в майбутню інфраструктуру світової економіки і трансформованого суспільства. Так, у Французькій Республіці, Бельгії нині робиться акцент на наданні державних публічних послуг населенню країни. У Федеративній Республіці Німеччини здійснюється курс на модернізацію за допомогою програми «Порядок денний на 2010 рік» і Пакета реформ у сфері праці, охорони здоров'я, страхування, комунального фінансування. Тобто держава найближчого майбутнього має керуватися логікою постійного і гнучкого реагування на зміни в самій країні і поза її межами, бути готовою адаптувати усталені чи традиційні підходи до нових вимог [7].

Перехідна постсоціалістична держава є однією з найактуальніших проблем сучасності, яка ще чекає на детальне, всебічне дослідження у всьому обсязі її конкретно-історичних проявів. Водночас деякі закономірності перехідної державності вже виявлено сучасною наукою. Так, на думку українського політолога В. Якушика, під поняттям «держава перехідного типу» в загальнотеоретичному сенсі слід розуміти державу змішаного типу, що посідає «проміжне становище між двома основними «чистими» типами (ідеальними або історичними)», яка поступово «набуває все більше ознак одного з «чистих» типів і втрачає ознаки іншого», що забезпечує «зміну існуючого типу суспільного розвитку чи зміну типу держави в рамках збереження одного й того ж типу суспільного розвитку» [8]. Виходячи з такого визначення, можна говорити про багатоваріантний характер перехідної держави. Власне практика країн колишнього соціалістичного табору та тих, що нині існують на пострадянському просторі, є тому підтвердженням.

Враховуючи зазначену багатоманітність та синтезуючи наявний досвід пост-соціалістичного розвитку Центрально-Східної Європи й колишнього СРСР, російський державознавець В. Чиркін вважає, що «форма постсоціалістичної держави характеризується поєднанням старих і нових інститутів, наповненням старих інститутів новим змістом і разом з тим проникненням попереднього, авторитарного змісту в нові форми, поєднанням неповної демократії й деяких авторитарних ознак» [9].

Прийняття Верховною Радою України 28 червня 1996 р. нової Конституції Української держави дало підстави говорити про завершення початкового етапу становлення демократичної, соціальної, правової держави й про започаткування переходу до наступного періоду — «втілення принципів та норм Конституції в реальне життя суспільства і держави, у життя кожної конкретної людини, що живе в Україні». Та бажання далеко не завжди збігаються з реальністю.

Перехідний період України характеризують різні чинники. Його сутність досить вдало сформулював український історик О. Бойко: «У політичній сфері: від тоталітаризму до демократії; в економічній: від командної до ринкової економіки; у соціальній: від людини-гвинтика до активного творця власної долі; у гуманітарній: від класових до загальнолюдських цінностей; у міжнародній: від об'єкта до суб'єкта геополітики» [10]. Ці перехідно-трансформаційні процеси можна здійснити лише в межах послідовного, наперед визначеного державотворчого процесу. Натомість в Україні від початку 90-х рр. до прийняття Конституції домінуючими були, з одного боку, «суперечки» довкола поняття «розбудови держави» в умовах відсутності науково обгрунтованої державотворчої моделі, а з іншого — втрата переважною більшістю населення орієнтирів суспільного розвитку, розгубленість і розчарування наслідками існування в доволі ускладнених, порівняно з попередніми, умовах незалежної власної держави.

Сучасний наявний розрив між нормами, закріпленими Конституцією України, та реаліями суспільно-політичного розвитку, його соціально-політичні особливості визначаються поняттям «уявного конституціоналізму». Це термінологічне і смислове визначення слід розглядати як кризу якісні характеристики конституційно закріпленого поняття демократії щодо сутності держави в Україні. Цивілізаційна основа трансформації суспільства полягає в переході від тоталітарного політичного режиму до демократичного. Відтоді маятник української демократії, не затримуючись посередині, коливається між двома крайніми полюсами, що означають дві домінуючі тенденції вітчизняного розвитку — анархо-демократичну й авторитарно-демократичну. Це, у свою чергу, породжує глибоку суперечність між конституційно визначеним демократичним ладом і реальною практикою управління.

Утвердження демократичного ладу в державі передбачає здійснення комплексу заходів у різних сферах суспільного життя, а також переорієнтацію наявних соціально-політичних структур та формування демократичного типу політичної культури в колі політиків і управлінців та серед широких лав громадян. Усе це, звісно, потребує тривалого часу й постійної корекції практичного втілення поставлених завдань. Однак значний елемент несподіваності в отриманні Україною незалежності зумовив певну відсутність вольових суб'єктів і національно орієнтованої моделі державотворення.

Утвердження анархо-демократичної тенденції в Україні, як і в деяких інших постсоціалістичних країнах, пов'язане насамперед із вузькою соціальною базою демократії, в умовах якої самодіяльне населення «готове чинити опір будь-якому

«державному ярму», чи то буде авторитарний комуністичний, чи то націоналістичний режим, або демократична держава, оскільки планований ними успіх будь-якою державою може бути обмежений» [11]. Звуження соціальної бази демократії відбулося внаслідок того, що значній частині населення України не були навіть частково забезпечені сподівання, які народ покладав на самостійність Української держави під час доленосного всенародного референдуму 1991 р.

На поглиблення анархістських тенденцій визначально вплинув і продовжує нині впливати стиль поведінки вітчизняної бюрократії з її набутим у нових умовах потягом до особистого збагачення за рахунок держави та властивістю «не помічати» турбот і прагнень простого трудівника. З анархічним світосприйняттям пов'язана також необхідність вимушеного розриву населення зі звичним ритмом життя, втрата престижу професій учителя, ученого, інженера, слюсаря, робітника тощо. У суспільному житті України з'являються й постійно розширюються категорії людей, зайнятих приватним «човниковим» бізнесом, випадковими підробітками, що дають можливість вижити або досягти «успіху» шляхом розриву із суспільною мораллю, порушенням етичних принципів людського співжиття. У свідомості зазначених категорій людей починають домінувати погляди на державу як на постійне джерело несправедливості або навіть як на абсолютне зло.

В умовах самоусунення й ухиляння держави від допомоги своїм громадянам у населення формується стале переконання щодо необхідності переходу до самопомоги поза межами соціальних зв'язків. На поглиблення соціальних негараздів впливають квазібагатопартійність, непередбачувані дії і спонтанні політичні акції політизованих рухів. До цього додається неврахування представниками офіційної державної влади істини, за якої демократичні механізми починають діяти не у вакуумі, а в суспільстві, де збереглися групи інтересів і люди, які не поділяють принципів функціонування демократичних структур і механізмів. Цей негативний момент у діяльності державно-владної еліти зумовив незабезпечення лояльності щодо опозиції і надалі призводив до постійного протистояння сторін. Усе це призводить до виникнення в українському суспільстві «острівів» неконтрольованого суспільного порядку, дискредитації державної влади та ускладнення легітимації процесу демократизації суспільства як цивілізаційного розвитку, незважаючи на активізацію масової свідомості, спричинену далеко не поодинокими випадками грубого поправання права.

Про авторитарну орієнтацію української демократії, яка розвивається переважно «зверху» (що само по собі є порушенням демократизму Конституції України), свідчить ціла низка ознак. Так, у системі поділу влад наявними є періодичні загострення суперництва між виконавчою і законодавчою гілками державної влади, намагання утвердити зверхність однієї гілки над іншою. Така ситуація може призвести до руйнування демократичної структури й довести перманентну боротьбу за владу до логічного завершення, тобто виникнення третьої — авторитарної чи тоталітарної сили.

Характерною ознакою небезпеки, яка йде від посилення авторитарно-демократичної тенденції, можна вважати й незначну роль політичних партій і громадських організацій у політичному житті держави. Загальновідомо, що влада сама себе контролювати не в змозі. Це завдання під силу лише розвиненим структурам громадянського суспільства. Незавершеність політичної стратифікації українського суспільства може прислужитися для швидкого утвердження авторитарних структур, що в подальшому без особливого напруження позбавляться тягаря демократичних

вимог і стримуючих механізмів. Уже нині спостерігаються деякі небезпечні явища. До таких можна віднести, зокрема, зрощування державної бюрократії в єдину антидемократичну силу, що представляє різні гілки влади. Ця політична сила нерідко забезпечує прийняття політичних рішень в обхід конституційно зафіксованих процедур, зумовлює хаотичний характер розвитку законодавства, що виявляється у прийнятті недосконалих законів, появі чималої кількості підзаконних актів, стримує формування дієвої системи соціального контролю і регулювання відносин.

Надання державній бюрократії особливих привілеїв, що порушують конституційно проголошені демократичні принципи соціальної рівності й соціальної справедливості, підштовхує суспільство до внутрішнього протистояння. За таких умов бюрократія спроможна поступово перетворитися в небезпечну для демократичного оновлення суспільства й держави самодостатню соціально-політичну верству, особливий правлячий клас, який сповідуватиме і керуватиметься лише власними інтересами.

З'ясувавши рівень реального функціонування демократії, спробуємо, спираючись на теоретичні здобутки світової науки і практичний досвід розвинених європейських країн, визначити стратегічні орієнтири подальшого демократичного розвитку вітчизняного суспільства як складової цивілізаційного утвердження України.

Держава в сучасних умовах може претендувати на роль демократичної лише за умови забезпечення ефективності свого функціонування та не лише декларування, а й змістовного наповнення демократичних норм та процедур. Тримаючи у своїх руках важелі економічного та соціального розвитку і водночас приховуючи ступінь ускладнення суспільного організму в останні десятиліття XX століття, держава, однак, не стала єдиним джерелом зростання добробуту населення. Щоб не втратити своєї демократичної сутності, вона має шукати джерела підвищення ефективності свого функціонування на шляхах встановлення партнерських відносин із громадянським суспільством, зміщення акценту з кількісного аспекту державного впливу на якісний, орієнтований на забезпечення вирішення потреб населення країни.

Одним із найважливіших орієнтирів у діяльності держави, пов'язаних з утвердженням європейських демократичних стандартів сучасного розвитку, вважається необхідність підвищення рівня конкуренції у сфері державотворчої діяльності. Відсутність достатнього рівня конкуренції у політико-владних структурах України дає змогу номенклатурно-клановим утворам керувати державою за допомогою волонтаристських методів. З огляду на це особливої ваги набуває потреба розвитку конкуренції у середовищі державних службовців, що передбачає їх рекрутування на основі професіоналізму, а не за принципом протекціонізму; залежність службової кар'єри від особистих якостей працівників; адекватну оплату праці державного службовця.

Визначальним чинником демократизму держави є встановлення рівноваги в суспільстві та гармонійних відносин між державою і громадянами. Досягнення рівноваги в українському суспільстві потребує розв'язання на державному рівні проблеми відносин більшості і меншості. У недалекому минулому функціонування радянської політичної системи переконливо засвідчило недоліки орієнтації держави лише на інтереси більшості населення. Гармонізація співіснування більшості й меншості суспільства потребує надання меншості широких можливостей

4.1. Демократизація українського суспільства — складова входження країни до культ.-цив. простору Європи

відкрито, в межах загальноприйнятих процедур і вимог, захищати свої та суспільні інтереси засобами законодавства та політичними впливами. Якщо ж цього не відбудеться, може виникнути ситуація, за якої «демократія перетвориться у формальне виправдання диктатури» [12].

У перехідних державах особливого значення для успіху модернізаційних процесів набуває необхідність максимального наближення держави до людей, можливість якого забезпечується через підвищення довіри населення до діяльності держави. Підвищення ступеня довіри досягається шляхом інформованості населення щодо підготовки і здійснення соціальних програм, розширення участі населення за посередництвом взаємних консультацій державних інститутів та структурних підрозділів громадянського суспільства. В Україні для поєднання реформаторських зусиль держави і сприяння цьому процесові вирішального значення набуває створення децентралізованої політичної системи. Це дасть змогу підвищити якість управління й розширити представництво та реалізацію інтересів місцевих спільнот й окремих громадян. Несвочасне втілення політики децентралізації в Україні, за дослідженнями вчених, призвело до значної деградації централізованого механізму прийняття рішень.

Ейфорія форсованих реформ в Україні, як і в деяких інших перехідних постсоціалістичних державах, зумовила помилкове тлумачення демократичного розвитку як процесу невтручання держави в суспільне життя. Це, зокрема, виявилось в її самоусуненні від відповідальності за долю і якість ринкових перетворень. Така позиція державних інституцій призвела до соціального невдоволення державою, що виявляється у різних формах — від соціального протесту до вивозу капіталу за межі держави, а також поширення криміналізації суспільства. Подолання такого негативного розвитку українського варіанта ринкової демократії можливе за умови врахування висновку, до якого 1997 р. дійшла група дослідників Всесвітнього банку: «Більш чітке розуміння інститутів і норм, втілене в ринкових механізмах, показує помилковість думки, що стратегія розвитку — це питання вибору між державою і ринком. Короткий огляд залежності між державними інститутами і розвитком підтверджує, що вони нерозривно пов'язані між собою. Країнам необхідний розвиток ринку, але їм також необхідні дієздатні державні інститути, які забезпечують розвиток ринку» [13]. Про справедливості такого визначення підтверджує перебіг подій і в Україні, і в інших державах світу під час останньої світової фінансово-економічної кризи. Нові підходи та законодавства, спрямовані на піднесення відповідальності держави, зміцнення її контрольних функцій демонструють США за президентства Барака Обами [14], коли були прийняті закони з урахуванням завдань запобігання фінансовим оборудкам і мінімізації впливу спекулятивного капіталу.

Інша важлива складова конституційного положення — «соціальна держава» — потребує особливої уваги дослідників, оскільки цей різновид державотворення вже став важливою прикметою розвитку країн Європейського Союзу. Як зазначає В. Бабкін, «нації суспільній науці, незважаючи на проголошення української держави соціальною, бракує розробки її концепції, усвідомлення значення в гуманізації суспільства, забезпеченні людського виміру політики і права» [15]. Поряд із недостатнім рівнем дослідження даної проблеми, до усвідомлення сутнісних характеристик соціальної держави спонукає потреба оновлення ліберально-демократичної реформи в Україні через наповнення її соціальним змістом. Не слід забувати й того, що українська держава є постсоціалістичною, і відповідно, її

населення може активно включитися в процес реформування суспільства лише за умови забезпечення конституційно закріпленого втілення ідеї, цінностей і потенціалу соціальної держави.

Концепція соціальної держави принципово відрізняється і від традиційних ліберальних, що заперечують втручання держави у сферу розподілу доходів, в економіку і культуру, і від зрівняльних ідей, в основі яких лежить прагнення досягти загального добробуту переважно за рахунок максимального перерозподілу матеріальних та інших благ. Термін «соціальна держава» було запроваджено ще в 1850 р. Л. фон Штайном. Однак його активне теоретичне розроблення почалася у першій половині ХХ ст. переважно в німецькій літературі. Остаточне в значенні політико-правової концепції поняття «соціальна держава» увійшло в наукову літературу після його фіксації у Конституції ФРН 1949 р. Для визначення сутності соціальної держави вирішальне значення мали праці таких учених, як Ф. Нойман, Г. Гаферкамп, К. Ленк, Г. Браун, М. Н. Луман, Р. Дарендорф, Х. Гофман, Л. Ерхард та ін. [16].

У загальному розумінні «соціальна держава» визначається як така, що «прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі — приблизно однакових життєвих шансів, можливостей для самореалізації особистості» [17]. Однак глибоке усвідомлення основних напрямів втілення зазначеної ідеї у практику політичного і правового реформування українського суспільства передбачає необхідність систематизації наявного досвіду з урахуванням вітчизняної специфіки.

Досвід розвинених країн Європи переконливо свідчить, що зародження і формування соціальної держави відбувається не спонтанно, а на основі цілеспрямованої державної політики. Передумовою для такої політики, як це було у повоєнній Німеччині, є громадянська згода стосовно політико-правового устрою. Вільно, на основі консенсусу сформована підтримка існуючого режиму більшістю громадян «обумовлює можливість його функціонування як режиму демократії, оскільки дозволяє забезпечити стабільність державного устрою і бажаний напрям політико-економічного розвитку без застосування репресивних методів» [18]. Розв'язання на основі консенсусу всіх суперечностей, які виникали в німецькому суспільстві в повоєнний період, вистігло три основні завдання, що мають бути вирішені в процесі формування соціальної держави, — «матеріальна безпека», «індивідуальна незалежність» і «суспільна солідарність».

На нинішньому етапі трансформації українського суспільства в бік створення соціальної держави надзвичайно важливим є визначення економічної стратегії розвитку України на середню за терміном перспективу, що можливо лише за умови проведення довгострокової послідовної політики. На думку Т. Степанкової, для досягнення поставлених цілей у такій перспективі Україні необхідно:

- оптимізувати державні фінанси і скоротити на цій основі бюджетний дефіцит;
- започаткувати розвиток основ муніципальної власності і регулювання проблем розподілу фінансів і власності між центром і регіонами;
- стимулювати акумуляцію внутрішнього інвестиційного потенціалу для забезпечення економічного зростання;
- скоротити дефіцит платіжного балансу, поліпшити його структуру і реструктуризувати борги;
- забезпечити інституціональний розвиток фінансового сектору економіки;
- провести адекватну цим процесам адміністративну реформу [19].

Втілюючи ці економічні та адміністративні важелі державно-суспільного розвитку, слід зважати на те, що розвинені країни Заходу вже давно відмовилися від ліберально-ринкової суспільної моделі на користь соціально-ринкової, в якій держава виступає ініціатором гармонізації економічних та соціальних процесів. Європейський досвід XX століття «однозначно свідчить про те, що за нинішнього рівня і характеру розвитку виробничих сил соціально-ринкова модель суспільства в цілому має більше переваг, ніж інші громадські побудови» [20].

Важливим для формування соціальної держави є створення ефективнішої соціально орієнтованої інституціональної системи. Провідну роль у такій системі покликані відігравати державні інститути з вузькою соціальною спеціалізацією. Поряд із державними інститутами законодавчої і виконавчої гілок влади у системі таких інститутів мають бути цілеспрямовано задіяні центри зайнятості, житлово-комунальні установи, арбітражні суди, приватні страхові і пенсійні компанії, благодійні фонди. Створення такого розмаїтого інституціонально-соціального конгломерату дасть змогу громадянам вибирати між державними і недержавними службами, а також використовувати, поряд із бюджетним, потенціал позабюджетного фінансування соціальних програм.

До найважливіших принципів підтримання гармонійних відносин між громадянами і державою, які сприяють наповненню функціонування державного механізму соціальним змістом, належать принципи солідарності і субсидіарності.

Солідарність передбачає єдність та цілеспрямоване об'єднання різних груп і верств суспільства довкола основних, визначених державою цілей і цінностей — і поточних, і на довгострокову перспективу. Ідея солідарності ґрунтується на допомозі сильніших слабшим, на взаємній підтримці і взаємних обов'язках громадян перед державою та один перед одним. У державотворчій практиці вона реалізується через соціальне партнерство, що являє собою: 1) систему розвинених взаємозв'язків між працівниками, роботодавцями, а також державою на засадах співробітництва, компромісів, узгоджених рішень з питань соціально-трудова відносин; 2) принцип соціальної політики держави, що забезпечує справедливість розподілу матеріальних ресурсів між сторонами соціальних відносин в умовах ринкової економіки.

У розвинених країнах світу головними партнерами є: з одного боку, — власники засобів виробництва, роботодавці; з другого, — наймані працівники. У їхніх стосунках держава виступає третьою стороною. Найповніше ідеї соціального партнерства були розроблені в ідеології демократичного соціалізму західноєвропейської соціал-демократії та втілені у діяльності Міжнародної організації праці (МОП), завдяки якій і запроваджено в науковий і практичний обіг термін «соціальне партнерство». В Україні ідея соціального партнерства як системи гармонізації трудових відносин започаткована Указом Президента України «Про Національну раду соціального партнерства» від 27 квітня 1993 р., реалізована в Законах України «Про колективні договори і угоди» (1993 р.), «Про оплату праці» (1995 р.), «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» (1998 р.) тощо.

Друга половина XX століття позначилася успішним розвитком європейського інтеграційного процесу, однією з головних засад якого було визнано принцип субсидіарності. Цей принцип широко використовується для дослідження механізму функціонування соціальної держави, аналізу внутрішньодержавних відносин, розмежування компетенції між Євросоюзом, державами-членами і регіонами, що їх утворюють.

Принцип субсидіарності отримав розгорнуте обґрунтування у соціальному вченні католицької церкви і набув соціально-державного змісту в практиці державного будівництва ФРН та інших розвинених країн Заходу. Субсидіарність є принципом організації і діяльності держави та інших інститутів, згідно з яким вищі ешелони управління виконують лише ті завдання, що виявляються не під силу нижчим за рангом органам, і зобов'язуються допомагати останнім у підтриманні їхньої самостійності та власної відповідальності. Ініційована державою субсидіарність сприяє подоланню споживацької психології у громадян та їхніх об'єднань, функціонального перевантаження держави, неконтрольованого розростання бюрократії, а також стимулює групову та особисту ініціативу населення.

Справжнього розвою принцип субсидіарності набув завдяки дискусіям, що розгорнулися навколо проблем розвитку та функціонування Євросоюзу. Держави — члени ЄС розглядають принцип субсидіарності як динамічну концепцію. Це означає, що субсидіарність дає змогу розширювати сферу діяльності Співтовариства в рамках його юрисдикції, коли обставини того вимагають, і, навпаки, обмежувати цю діяльність або навіть її зупинити, коли вона більше не виправдана. Принцип субсидіарності «вимагає, аби рішення приймалися на найбільш близькому до громадян рівні і, відповідно, щоб діяльність вищих рівнів влади була обмежена, а її втручання у справи нижчого рівня завжди було зумовлене об'єктивно існуючою необхідністю» [21]. Субсидіарність здатна сприяти фактичному розширенню дій і заходів Союзу в межах визначеної юрисдикції. Отже, для реалізації принципу субсидіарності першочергового значення набуває питання розмежування компетенції ЄС і держав-членів. Саме такі засади слід повніше запровадити у вітчизняну практику. Адже це не лише наблизить Україну до ЄС, а й справить сутнісний вплив на розв'язання проблем як регіонального, так і загальнодержавного рівня.

Окрім наведеного, слід зважати й на те, що соціальна держава у кожній країні формується, виходячи зі специфіки національних, історичних, соціально-політичних, географічних умов та традицій співіснування в межах конкретного суспільства. Відповідно до цього створюється модель, яка дає змогу соціуму знайти власний, оптимальний шлях до соціальної держави.

У країнах Європейського Союзу вже вироблені та апробовані певні підвалини, що характеризують правову державу. До них, зокрема, слід віднести:

- гарантованість основних прав і свобод людини і громадянина;
- верховенство конституції і принципу законності;
- демократична форма правління;
- поділ влади з незалежністю судової влади;
- взаємна відповідальність людини і громадянина.

Наведені критерії відображені в Конституції України 1996 р. Однак у практично-соціальному сенсі формування правової держави, особливо в умовах трансформації суспільства від однієї якості до іншої, — надзвичайно складний процес. У широкому розумінні теорія правової держави та у вузькому — конституційно зафіксоване положення щодо неї мають сенс, якщо вони реалізуються і починають здійснювати функцію захисту людини як особистості та властивих їй прагнень до забезпечення власної гідності і свободи.

Особливої уваги науковців потребує діяльність владних структур у політичній сфері. Характерними її особливостями є: відсутність у державної влади волі щодо здійснення усвідомленого, контрольованого і послідовного реформування

4.1. Демократизація українського суспільства — складова входження країни до культ.-цив. простору Європи

суспільства; неефективність і непродуктивність законодавчої діяльності Верховної Ради; тасування під прикриттям «дефіциту кадрів» однієї й тієї ж «колоди» збанкрутілих бюрократів. Невміння і небажання забезпечити міру регулювання конкретно взятого суспільства спричиняє невизначеність ступеня інтенсивності і обсягу регулювання з боку держави, невідповідність форм і методів регулювання національним особливостям.

Досить поширеним явищем в Україні є намагання представників офіційної влади, державних чиновників різного рангу діяти в обхід закону. Цим самим порушується один із основних критеріїв правової держави, згідно з яким вона являє собою тип, зв'язаний правом, передбачає обов'язок для самої держави діяти в рамках створеного нею закону, всіляко його поважати. Жодні заслуги перед державою не можуть бути підставою недоторканності, непідсудності людини. У правовій державі закони мають однакову силу для всіх без винятку членів суспільства, незалежно від їхнього соціального, політичного чи іншого статусу. Лише за виконання цієї умови можна досягти успіху в забезпеченні законності на рівні функціонування суспільного організму.

Наступною проблемою, яка має особливе значення для українського суспільства, є низький рівень взаємодії держави й суспільства. У реальній дійсності наша держава є надзвичайно далекою від узгодження конфлікуючих інтересів різних груп населення, тоді як правова держава має стати консолідуючим чинником для всіх членів суспільства. Поряд із цим в Україні домінує тип правосвідомості, націленої на формально-правове забезпечення законності, використання недосконалості законодавства у власних, корисливих цілях. Це створює одну з принципових суперечностей правового розвитку — між законністю і правозаконністю.

Правозаконність, на відміну від законності, орієнтує не лише на виконання законів та здійснення принципу рівності всіх перед законом, а й на пред'явлення певних вимог до самого характеру законів, що приймаються та діють у суспільстві. Цей принцип виключає саму можливість використання законодавчих актів на користь певних угруповань. Отже, реальна свобода людини та найважливіші її права забезпечуються лише через взаємодію суспільства й держави, наділення останньої функцією гаранта соціальної справедливості у різних сферах функціонування суспільства — трудової діяльності і зайнятості, освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я, наукової діяльності тощо.

Розглянувши окремо ці три складові положення Конституції України, зазначимо, що досвід розвинених країн світу підтверджує необхідність їхнього поєднання шляхом державно визначеного розвитку всіх структур громадянського суспільства. Розвиток держави на сучасному етапі засвідчує тенденцію до розширення участі громадянських структур в управлінні різними сферами суспільного життя, а також їхній вирішальний вплив на процеси державотворення.

Формування громадянського суспільства — це невпинний процес, який у країнах ЄС вже має певні чітко визначені типологічні ознаки, зокрема:

- пріоритет приватної власності й пов'язаних з нею інтересів власників;
- наявність високорозвиненого «середнього класу», який цементує собою державно-суспільне життя;
- високий рівень життєвих і творчих можливостей самореалізації особистості в усіх сферах суспільного життя;
- функціонування значної кількості суспільно-політичних організацій, які відображають інтереси різних суспільних груп;

— постійний розвиток і утвердження громадянськості через обмін взаємодоповнювальними якостями за принципом «політичність громадянського суспільства і громадянськість політичного» [22].

На відміну від розвинених країн Заходу, у постсоціалістичних країнах лише починає формуватися тип громадянського суспільства, у якому химерно переплітаються авторитарні й демократичні властивості. Його перехідний характер особливо виразно постає в незахищеності від втручання держави (політичної влади в життя і діяльність громадян. З огляду на це гармонізація відносин держави і громадянського суспільства в умовах реформування українського суспільства постає як життєво вирішальна необхідність.

Одним із найважливіших напрямів практичного утвердження взаємодії держави й суспільства в Україні має стати розв'язання проблеми власності на користь суспільства, окремих громадян. Зазначене можна здійснити лише політичними засобами із цілеспрямованим і послідовним практичним вирішенням наступних проблем:

— адекватного суспільним потребам інформаційного забезпечення реформування суспільства в питанні здійснення приватизації, зокрема, «легалізація й реабілітація приватного начала в житті людей (передусім приватної власності), визнання за ними права на недиригентне мислення й вільний вибір (безумовно, у соціально-прийнятних межах) їхнього життєвого шляху» [23];

— створення привабливих для інвестицій форм господарювання;

— всебічного стимулювання й підтримки малого виробника;

— подолання конфліктно небезпечно розриву в доходах населення через надання державою можливостей для трудового заробітку із залученням приватного бізнесу шляхом створення відповідних пільгових умов;

— цілеспрямованого розширення інфраструктури, спрямованої на самозабезпечення населення, насамперед молоді;

— забезпечення ефективного господарювання на селі, можливості якого тісно пов'язані з вирішенням «ключового питання аграрної реформи — приватної власності на землю».

Суттєвою ознакою взаємодії держави і громадянського суспільства в транзитних умовах вважається поширення демократії з державно-владного на суспільно-особистісний рівень. Відомий західний політолог Р. Дарендорф слушно вважає, що дорога до свободи веде в бік, протилежний адміністративному централізмові, туди, де можливе створення більш відкритих форм держави й суспільства. На цьому шляху слід пам'ятати про дві умови, на яких наголошує вчений:

1) немає ніякого сенсу в переході від соціалізму до капіталізму; дорога до свободи — це лише перехід від закритого суспільства до суспільства відкритого, що має стати своєрідним механізмом для вивчення альтернатив засобом проб і виправлення помилок;

2) в ідеалі громадянських суспільств ніхто не будує, вони розвиваються самостійно, однак у перехідних демократіях немає ні часу, ні засобів, аби чекати, що все трапиться саме собою; необхідно будувати незалежні організації та інститути як проміжну ланку між урядом та індивідом [24].

Важливим напрямом утвердження громадянського суспільства як альтернативи й водночас партнера держави є подолання правового нігілізму в суспільстві й утвердження правовим шляхом особистісного начала на всіх рівнях суспільної та державної організації. Основними умовами забезпечення цієї проблеми можна вважати:

4.1. Демократизація українського суспільства — складова входження країни до культ.-цив. простору Європи

1) підхід до прав людини як найвищої соціальної цінності, забезпечення якої має розглядатися як головна функція держави; такою державою «може бути лише демократична соціально-правова держава, в якій вирішальну роль відіграє право, його вимоги, цілі та принципи, де панують дійсно гуманні, справедливі закони, а уряд і всі громадяни неухильно додержуються правових приписів»;

2) забезпечення соціальної справедливості через створення відповідного законодавства й механізмів його впровадження; розвиток соціальних програм, зорієнтованих на створення гідного життя та цілісного розвитку людини; заохочення благодійної діяльності; політико-правовий захист свободи конкуренції, економічного і політичного плюралізму, панування права і закону;

3) утвердження в суспільній практиці конституційно-правових принципів поваги людської гідності та соціальної спрямованості держави; вироблення державної соціально орієнтованої політики, спрямованої на здійснення програм соціальної допомоги певним верствам населення (малоімущим, пенсіонерам, молоді тощо), регулювання відносин, які стимулюють матеріальні основи життєдіяльності населення (податкова, антиінфляційна та ін. політика), участь у міжнародних соціальних програмах гуманітарного характеру.

Гармонійна взаємодія інститутів громадянського суспільства з державою дасть змогу поступово обмежити державне втручання в економічне і соціокультурне життя громадян. Розростання держави буде поступово зведене до мінімуму і дасть змогу останній посісти належне їй в умовах сучасного розвитку місце — бути лише функцією суспільства під його постійним і всебічним контролем.

Волевиявлення кінця 2004 р. громадян України справили позитивний вплив на розвиток взаємовідносин із Європейським Союзом, що віддзеркалилося на розвитку двосторонніх та багатосторонніх політичних і економічних взаємовідносин. Подальший розвиток України, президентська виборча кампанія 2010 р., засвідчили позитивні зрушення в забезпеченні свободи слова, продовженні економічних реформ, формуванні більш сприятливого інвестиційного середовища. Посилюється й роль України як регіонального гравця.

Водночас аналіз якісного стану внутрішньополітичного розвитку України останнього періоду засвідчує, що їй варто зосередити свої зусилля на внутрішніх пріоритетах, що передбачає подолання таких негативних явищ, як корупція, тиск на ЗМІ, порушення прав інтелектуальної власності, вплив адміністративного ресурсу під час виборчих кампаній. Україні слід розробити на загальнодержавному рівні й на рівні всього суспільства власну чітку стратегію розвитку, тобто план дій на рівні українського народу.

Важливою проблемою у процесі здійснення модернізаційних перетворень є визначення основних критеріїв і механізмів забезпечення ефективності державного управління. За сучасних умов ефективність державного управління слід розглядати як цінність морального порядку поряд із такими чинниками, як раціональність, продуктивність, демократизм, справедливість, професіоналізм та ін. Саме такий рівень відповідає європейській практиці, зокрема, країн — членів Європейського Союзу.

Слід подолати обмежену логіку однобічного економізму, яка зумовлює ототожнення системної трансформації суспільства і ринкових перетворень економіки, коли ефективність управління визначається співвідношенням досягнення мети за найменших фінансових витрат. Суто економічна ефективність може не тільки не збігатися з ефективністю державного управління як цілісною

характеристикою функціонування політико-правової системи, а й принципово суперечити їй. Соціально ефективне управління має враховувати рівень продуктивності праці, темпи й масштаби приросту національного багатства, рівень життя населення згідно зі стандартами розвинених країн, стабільність суспільних відносин.

Регулюючим чинником управлінської діяльності виступає право. Тому надзвичайно важливим питанням є забезпечення державно-правової ефективності. Від неї залежить якість організаційної ефективності управління, що дозволяє швидко і з найменшими затратами досягти поставленої мети — модернізації країни, досягнення політичних, економічних та соціальних європейських стандартів.

Важливою умовою подальшого цивілізаційного, демократичного розвитку українського суспільства постає формування справедливого і доступного суду. Він також є головним чинником утвердження в Україні верховенства права як глобальної системи правовідносин у трикутнику «людина — суспільство — держава». З цією метою за ініціативою Президента України В. Ф. Януковича 2010 р. запропонована реформа щодо вдосконалення судового устрою та забезпечення справедливого судочинства в Україні відповідно до європейських стандартів [25]. Запропоновані заходи передбачають сприяння розвитку правосуддя, спрямованого на утвердження верховенства права через забезпечення: доступності правосуддя; справедливої і динамічної судової процедури; незалежності, безсторонності та професіоналізму суддів; юридичної визначеності, однакової судової практики; ефективності судового захисту.

Підсумовуючи, особливо наголосимо, що сучасна об'єднана Європа — це культурно-цивілізаційний простір, де панує мир, демократія і влада закону. Це також простір зростання з конкурентоспроможною економікою, міцною валютою, низьким рівнем інфляції і одним із найвищих рівнів життя у світі. Європейці мають дуже високий рівень соціального захисту, недорогої і високоякісної освіти, суворі стандарти охорони навколишнього середовища і чудову інфраструктуру. Сучасна об'єднана Європа відрізняється широким культурним різноманіттям. Усе це для більшості країн інших континентів і тих, які прагнуть приєднатися до Європейського Союзу, здається інколи лише бажаною мрією.

Початок XXI століття для європейського континенту став, окрім усього іншого, і процесом формування нової європейської ідентичності країн і народів, які рішуче долають попередні підходи і виміри епохи холодної війни. Україна, як й інші держави пострадянського простору з набуттям незалежності долучилися тією чи іншою мірою до цих нових процесів. Віднині успішне приєднання до європейської спільноти залежить від внутрішнього демократичного розвитку, досягнення нової якості суспільства та незворотності демократичних перетворень у всіх царинах суспільного буття. Саме такі підходи і діяльність слугують утвердженню на вітчизняних теренах засад європейського культурно-цивілізаційного простору. І є всі підстави сподіватися на успішне сходження України на цьому шляху.

Використані джерела та література

1. Михальченко М. І. Цивілізаційна визначеність України: сутність, проблеми, перспективи / Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. — К. : Фенікс, 2009. — С. 443.
2. Кудряченко А. І. Стратегічні засади входження України до європейського простору / Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. — К. : Фенікс, 2009. — С. 443–461, 315–331.
3. Філоненко Р. Ю. Демократизація українського суспільства як складова процесу європейської інтеграції України // Політологічний вісник — № 28. — К., 2007. — С. 210–225.

4.1. Демократизація українського суспільства — складова входження країни до культ.-цив. простору Європи

4. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство та політична культура. Теоретичний і прикладний аспекти. — Луганськ, 2009.
5. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні — К., 2008.
6. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів у сучасній Україні. — Луганськ, 2006.
7. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: монографія / за заг ред. д. іст. н., проф. А. І. Кудряченка. — К. : НІСД, 2007. — С. 8.
8. Експертна доповідь Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку. — К. : НІСД, 2007. — С. 79.
9. Кудряченко А. І. Європейський вибір України: досягнення, виклики та перспективи // Віче. — 2009. — № 16. — С. 2–4.
10. Європейська інтеграція України: політико-правові проблеми / за ред. д. політ. н. В. П. Горбатенка. — К. : Юридична думка, 2005. — С. 9.
11. Там само. — С. 11.
12. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: монографія за заг ред. д. іст. н., проф. А. І. Кудряченка. — К. : НІСД, 2007. — С. 307.
13. Якушик В. М. Современное государство переходного типа (теоретические и методологические аспекты) / Диссертация на соиск. ученой степени доктора полит. наук в форме науч. доклада, выполняющего также функции автореферата. — К., 1992. — С. 17–18.
14. Чиркин В. Е. Переходное постсоциалистическое государство: содержание и форма // Государство и право. — 1997. — № 1. — С. 10.
15. Бойко О. Д. Україна 1991–1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього? (Нариси з новітньої історії). — К. : «Магістр-5», 1996. — С. 26.
16. Федотова В. Г. Анархия и порядок в контексте российского посткоммунистического развития // Вопросы философии. — 1998. — № 5. — С. 4.
17. Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи / Кол. авт.; наук. керівник В. В. Цветков. — К. : Оріяни, 2008. — С. 52.
18. За ініційованим Всесвітнім банком дослідженням, втіленим у «Звіті про світовий розвиток» 1997 р., тільки тридцять дев'ять країн — лише кожна четверта країна світу — були незалежними демократичними державами. На сьогоднішній день 117 країн — майже дві третини країн світу — використовують загальне голосування для вибору своїх керівників.
19. Обама, Барак. Держось надежды. Мысли о возрождении американской мечты. — Санкт-Петербург, 2008. — С. 305.
20. Бабкін В. Д. Соціальна держава та захист прав людини // Правова держава: щорічник наукових праць, випуск 9. — К. : Ін Юре, 1998. — С. 3.
21. Європейська інтеграція України політико-правові проблеми // за ред. д-ра політ. н. В. П. Горбатенка. — К. : Юридична думка, 2005. — С. 23.
22. Основы политической науки: учеб. пособ. для высших учебных заведений. Ч. I. — М. : Знание России, 1995. — С. 224.
23. Перглер Т. І. Роль соціально-правової держави Німеччини у стабілізації суспільства / Автореферат дис. на здобуття ступеня кандидата політ. наук. — К., 1998. — С. 9.
24. Україна на перехідному етапі: Політика. Економіка. Культура / за ред. Т. Степанкової, П. Дуткевича, М. Гощ. — К. : ВЦ «Академія», 1997. — С. 74.
25. Там само. — С. 75.
26. Милецкий В. П. Российская модернизация: Предпосылки и перспективы эволюции социального государства. — СПб. : Изд-во С.-Петербургского университета, 1997. — С. 96.
27. Кочетков А. П. На пути к гражданскому обществу. — М., 1992. — С. 31.
28. Кремень В., Ткаченко В. Україна: Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. — К. : Видавничий центр «ДрУк», 1998. — С. 319.
29. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. — 1999. — № 9. — С. 69–75.
30. Янукович В. Ф. Послання Президента України з нагоди 100 днів перебування на посаді. — К., 2010. — 3 червня. — Сайт Президента України.

4.2. СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

У процесі прогресивного розвитку європейських країн основними критеріями цивілізаційного поступу виступають демократія і громадянське суспільство, соціальна і правова держава, національні інтереси, свобода і творчість. Для незалежної України, що обрала стратегію на інтеграцію до європейського співтовариства, ствердження цих критеріїв означає цивілізаційну спрямованість та перспективу подальшого суспільного поступу. Європейська практика розвитку демократії свідчить, що ефективна політична система вітчизняного суспільства не може бути сформована без належного сходження інституту громадянського суспільства та утвердження засад правової держави. Генеза європейської цивілізації переконливо доводить, що без існування та розвитку громадянського суспільства соціальний поступ і ефективний розвиток держави значно ускладнюються або взагалі унеможливаються.

Проблема становлення в Україні громадянського суспільства та його інституцій з кожним роком набуває дедалі більшої актуальності, що детерміновано низкою чинників. Зокрема, утвердження такої глобальної тенденції як демократизація суспільних процесів поступово охоплює собою переважну кількість країн і народів світу, в тому числі й Україну, яка орієнтується на європейські цивілізаційні цінності. Водночас ця проблема має і теоретичну і практичну значущість з огляду на утвердження нового типу міжнародного і міждержавного спілкування. Для європейських народів, як і більшості народів світу, домінантою виступає міждержавне порозуміння та толерантне взаємовищне спілкування як засада цивілізованого діалогу.

Як зазначається у колективній монографії «Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку», проблема формування інституту громадянського суспільства має комплексний характер. Адже вона піднімає низку ключових питань, зокрема: співвідношення суспільства і державної влади, прав і обов'язків громадян перед державою і обов'язків держави перед громадянами; правового регулювання суспільних відносин; діяльності політичних партій і громадських організацій; місця та ролі засобів масової інформації [7, 7]. Власне, сама проблема складається з багатьох аспектів: засадничих питань демократії, практики перебігу політичних процесів, сформованості відповідних інституцій громадянського суспільства та способів його взаємодії, усталеності демократичних процедур, традицій тощо.

Проблематика громадянського суспільства вже тривалий час є предметом дослідження для багатьох науковців світу. На сьогодні у зарубіжній і вітчизняній політичній думці накопичено значний науковий доробок із питань, що стосуються розбудови громадянського суспільства, його місця і ролі в політичному процесі. Так, у зарубіжній науці різноманітні концептуальні аспекти становлення та розвитку громадянського суспільства викладено в роботах Дж. Александера, Е. Арато, Р. Арона, Е. Берка, В. Біблера, Е. Блека, М. Вебера, М. Волцера, Ю. Габермаса, Ф. Гайєка, Е. Геллнера, Джіна Б. Елштайна, Ж. Кермана, Дж. Кіна, Д. Когена, Б. Констана, Е. Макінтайра, Е. Мальнадо, Ненсі Розенблум, Дж. Сороса, Ч. Тейлора, Р. Фассаера, І. Шапіро, Ф. Шміттєра та ін.

4.2. Становлення громадянського суспільства в Україні: європейський контекст

Упродовж останніх десяти років (2000–2010 рр.) в Україні спостерігається потужний науковий інтерес до названої теми: виходять друком монографії, збірники наукових праць, проводяться дисертаційні дослідження, відбуваються наукові конференції, «круглі столи», різноманітні наукові заходи тощо. Серед вітчизняних дослідників проблем розбудови громадянського суспільства та його інституцій вартує уваги науковий доробок таких вчених як: Б. Андресюк, В. Андрущенко, О. Антонюк, В. Бабкін, О. Бабкіна, В. Базів, Є. Базовкін, О. Бандурка, Ю. Барков, В. Бебик, Р. Безсмертний, А. Білоус, О. Білорус, Е. Бистрицький, І. Варзар, Д. Видрін, О. Гарань, О. Голобуцький, М. Головатий, Л. Губерський, О. Дергачов, В. Журавський, С. Здіорук, Г. Зеленко, В. Журавський, А. Карась, М. Кармазіна, А. Колодій, В. Котегоренко, Л. Кочубей, В. Кремень, І. Кресіна, А. Кудряченко, В. Куйбіда, Ю. Левенець, В. Литвин, В. Малярчук, М. Михальченко, І. Надольний, А. Некряч, О. Новакова, І. Оніщенко, Ю. Павленко, А. Пахарев, О. Погорілко, М. Погребинський, П. Почепцов, М. Примуш, М. Рагозін, М. Рибачук, Ю. Римаренко, Т. Розова, Ф. Рудич, А. Сіленко, В. Тацій, С. Телешун, М. Томенко, В. Цвих, О. Чувардинський, Ю. Шайгородський, Ю. Шемшученко, Л. Шкляр, Г. Щедрова, В. Якущик, Б. Ярош та інші.

Детальний історіографічний огляд з проблем розвитку політичної системи та інститутів громадянського суспільства у вітчизняній науці за 15 років незалежності (1991–2006 рр.) поданий нами у другому розділі колективної монографії «Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії»¹, тому видається за доцільне виділити лише основні напрями, за якими можна об'єднати українських дослідників проблем громадянського суспільства на сучасному етапі:

- 1) філософське дослідження самої ідеї громадянського суспільства та генези її змісту в історії філософської думки від античності і до сьогодення;
- 2) політолого-правові дослідження сутності громадянського суспільства, його структури, місця і ролі в політичній системі демократичного суспільства;
- 3) загальносоціологічна структура громадянського суспільства;
- 4) історичний досвід та особливості формування громадянського суспільства в Україні;
- 5) ціннісні характеристики, освітні, загальнокультурні та моральні пріоритети громадянського суспільства;
- 6) перспективи розвитку громадянського суспільства в контексті його взаємодії з державою;
- 7) застосування теорії громадянського суспільства як інструменту дослідження сучасного стану українського соціуму, його проблем та шляхів їх розв'язання на засадах європейської демократії;
- 8) етнодержавознавство;
- 9) методологія дослідження співвідношення засад теорії громадянського суспільства до вивчення вітчизняних українських умов.

Відзначаючи доволі потужний масив вітчизняних наукових публікацій із різноманітних аспектів становлення громадянського суспільства в Україні, маємо зауважити, що власне проблема формування громадянського суспільства в Україні в контексті її культурно-цивілізаційного вибору залишається ще недостатньо повно

¹ Калінічева Г. І. Дослідження проблем політичної системи та громадянського суспільства у вітчизняній науці / Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: монографія / за заг. ред. д. іст. н., проф. А. І. Кудряченка. — К. : НІСД, 2007. — 396 с. — С. 45–92.

вивченою. Зокрема, потребують системного дослідження питання теорії і практики відносин громадянського суспільства і держави, специфіка розбудови інституцій громадянського суспільства в Україні з огляду на євроінтеграційні прагнення та їх роль і значення в системі міжнародних відносин, врахування політичних, соціокультурних і ментальних чинників у процесі становлення громадянського суспільства в Україні, прогнозування розвитку громадянського суспільства в Україні в період докорінних соціальних трансформацій тощо.

Як справедливо зазначає Ф. М. Рудич, нині у фокусі наукового інтересу опинилися питання: якого рівня має досягти суспільство, щоб його можна було справедливо кваліфікувати як громадянське суспільство? І які саме особливості суспільства роблять його громадянським? [18, 27]. Актуальність цього питання детермінована ще й тим, що окремі автори взагалі заперечують поняття «громадянське суспільство», стверджуючи, що воно архаїчне і застаріле.

Підґрунтя сучасних концепцій громадянського суспільства закладено ще за часів античності і середньовіччя. Більш повно ідеї правової держави і громадянського суспільства починають формуватися із XVII століття. Розгорнуту характеристику громадянському суспільству дав свого часу ще Г. Гегель [3]. Дж. Александер — професор Каліфорнійського університету — виділив у генезі розвитку ідеї і практики громадянського суспільства три стадії, названі ним «громадянським суспільством — I, II, III» [1; 17, 449–452].

Маємо зазначити, що в політичній науці точиться дискусія щодо визначення поняття «громадянське суспільство». У методологічному контексті заслуговують на увагу наукові підходи Ф. Рудича, І. Кресіної, М. Михальченка, О. Дергачова, Г. Щедрової, Г. Зеленько, М. Рибачука, Л. Кочубей [8]. Так, Ф. М. Рудич вважає, що громадянське суспільство є основою держави, а його становлення відбувається у тісному зв'язку зі становленням правової, соціальної, демократичної держави. «Громадянське суспільство — суспільство зрілих громадян із високим рівнем економічної, соціальної, духовної, політичної культури, яке спільно із державою утворює розвинені правові відносини. Це суспільство вільних громадян, яке вільне від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. Сутність громадянського суспільства полягає у забезпеченні законних прав людини» [7, 14].

Як зазначає М. І. Михальченко, в Україні побутує кілька підходів до визначення громадянського суспільства: а) недержавний сектор економіки, сфери політичного і духовного життя; б) сукупність громадських об'єднань і організацій; в) опозиційні, напівопозиційні та нейтральні до влади соціальні сили. В усіх цих визначеннях, за його баченням, є сильні й слабкі сторони, але вчений категорично відкидає як деструктивну позицію думки про те, що «в Україні громадянського суспільства немає». Такі твердження, вважає він, свідчать про політичну та юридичну неосвіченість [8]. Громадянські суспільства найчастіше узагальнено поділяють на два типи — американо-англійський та континентально-європейський. В Україні використовується переважно континентально-європейська модель. Така ж тенденція простежується і в інших постсоціалістичних країнах Європи, що уявляється досить ефективним інструментом стримування держави в нестабільній ситуації.

За визначенням М. Ф. Головатого, громадянське суспільство — це «складний суспільний феномен, умови, обставини, за яких кожен громадянин претендує, має певним чином незалежний спосіб життя згідно із принципами рівності, свободи в межах ознак тих суспільно-політичних заданостей, у сприйнятті (прийнятті) і несприйнятті (неприйнятті) яких громадянин бере участь на рівних правах і засадах

з іншими громадянами. Громадянське суспільство — це ступінь звільнення громадян від бюрократичної монополії, впливу на їх життя держави, державного апарату» [19, 156–157].

За баченням А. Ф. Карся, можна окреслити кілька усталених підходів до розуміння і інтерпретації громадянського суспільства: соціологічний, нормативно-політологічний, юридично-правовий підходи [12, 378–379]. Водночас, вчений зазначає, що новий етап у розвитку громадянського суспільства об'єднаної Європи заново актуалізує проблему розмежування економічної влади від політичної [12, 376–377]. Усвідомлення такої необхідності складалося одночасно з розвитком громадянського суспільства в Європі і стало чи не найважливішим чинником демократичного соціального поступу, в процесі якого унеможлиблювалося економічне збагачення засобами політичної влади.

На думку І. О. Кресіної, громадянське суспільство це є інституційним феноменом поряд з такими однопорядковими суспільними інститутами, як держава, партія, громадська організація. «Громадянське суспільство є характеристикою суспільства з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини і громадянина, виконання громадянами своїх політичних обов'язків як носіїв суверенітету, як джерела влади, як свідомих суб'єктів політичної діяльності, як людей, відповідальних за наслідки своїх дій, за майбутнє всього суспільства» [13, 3].

Доволі розповсюдженим є порівняння поняття «громадянського суспільства» з поняттям «відкрите суспільство», ідея якого була запропонована К. Поппером. Відкрите суспільство уявлялось йому як ідеальна конструкція, що існує в наших уявленнях та має опосередковане відношення до реального життя як певний суспільний ідеал. Ідея відкритого суспільства, сформульована К. Поппером, полягає в поєднанні трьох складових: громадянського суспільства, правової держави та ринкового господарства [21]. Зазначимо, що поняття «громадянське суспільство» є більш давнім, ніж «відкрите суспільство».

Попри всю розмаїтість поглядів, під *громадянським суспільством* переважно розуміють *незалежну від держави особливу сферу суспільного життя, яка складається з різних соціальних груп, рухів, об'єднань, спільнот (національних, територіальних), що мають виражати і відстоювати інтереси громадян, інтегрувати їх як загальний інтерес* [5, 51].

Отже, за визначенням більшості провідних науковців у галузі політології, соціології, філософії, права, *громадянське суспільство розглядається як сукупність добровільних асоціацій та організацій, що відокремлені законом від прямого втручання з боку будь-яких органів державної влади.*

Виділяючи основні параметри, що характеризують сутність громадянського суспільства, фахівці виокремлюють політичний, економічний, соціальний і духовний контексти. «В політичному відношенні формою існування громадянського суспільства є демократія: діють механізми загальних і рівних виборів, розподілу функцій влади — примат права. В економічному — громадянське суспільство є системою ринкового типу, основа якої — приватна власність. З точки зору соціальної структури для громадянського суспільства характерна багатоманітність соціальних груп і прошарків, проте соціальною базою є середній клас. У духовному плані громадянське суспільство характеризується плюралізмом ідей і думок, толерантністю, критичним ставленням до дійсності, раціоналізмом і гуманізмом» [18, 35].

Цінність і значущість громадянського суспільства визначаються його функціями, зокрема — функцією адаптації (корекція процесу функціонування держави мирними, легітимними засобами); функцією ціледосягнення (досягнення консенсусу в суспільстві); інтегративною функцією (створення необхідних економічних, політичних, культурних умов для саморозвитку різноманітних і різнорівневих суб'єктів); функцією відновлення структури і зняття соціального напруження [7, 15].

В ідеалі формування громадянського суспільства має проходити одразу у всіх сферах життєдіяльності суспільства — економічній, політичній, соціокультурній тощо. Однак такий перебіг подій можливий лише на засадах демократичного устрою держави. Кожна країна, що обрала шлях демократичного розвитку, виробляє власну форму демократії, яка відповідає її особливостям та задовольняє її потреби. Очевидним є те, що розбудовувати демократичні принципи можна лише в режимі реальної демократичної практики, яка в Україні, за баченням О. Дергачова, «трапляється лише епізодично, анклавно і не виходить на національний рівень». На думку вченого, Україна ще не готова безпосередньо долучитися до захисту і розвитку демократії. Більш того, їй ще належить витримати екзамен на здатність утвердити демократію. Ми поділяємо висновок О. Дергачова та інших науковців щодо необхідності звернення України до напрацювань та досвіду світової, передусім європейської цивілізації [8].

Маємо зазначити, що в нашій країні розвиток демократичних традицій тісно пов'язаний з її історичним розвитком і має свою специфіку. Виходячи з особливостей історичного розвитку, громадянська ідея в Україні підпорядковувалась або соціальній, або національній ідеї, оскільки українці постійно виборювали власну незалежність. В історичних передумовах становлення громадянського суспільства в Україні О. Чувардинський виокремлює наступні хвилеподібні (підйом-занепад) етапи:

- 1) період існування держави Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (підйом);
- 2) феодална роздробленість, Україна під владою Литви і Польщі (занепад демократичних традицій);
- 3) процеси української Реформації, формування й діяльність українського козацтва (підйом);
- 4) доба Гетьманщини (занепад);
- 5) XIX століття — початок XX століття: вплив європейських традицій буржуазних революцій і до існування Центральної Ради (підйом);
- 6) Україна у складі СРСР, сталінізм в Україні (занепад);
- 7) шестидесятники і дисиденти як підґрунтя формування громадянського суспільства сучасної України і розвиток сучасного українського суспільства (підйом) [31, 37].

З огляду на багатомісячну вітчизняну історію, є очевидним, що демократичні традиції в Україні реалізовувалися з огляду на орієнтацію на різних стратегічних партнерів залежно від того, під владою якої держави перебували українські землі. Громадянське суспільство в Україні мало свої зародкові традиції в елементах місцевого самоврядування давньоруських міст та спробах суспільної, зокрема економічної емансипації в рамках кодифікованого права. Особливо помітними були ці елементи в XVI—XVII ст., після включення українських земель у європеїзований юридичний простір Речі Посполитої. Після інкорпорації Росією Правобережної України та ліквідації гетьманської автономії на Лівобережжі наприкінці XVIII ст. процеси громадянської емансипації в Україні взагалі припиняються.

4.2. Становлення громадянського суспільства в Україні: європейський контекст

Єдиним винятком стають західноукраїнські землі (переважно Галичина), які після поділу Польщі наприкінці XVIII ст. були включені до складу Австрійської імперії Габсбургів. Інституції громадянського суспільства на західноукраїнських землях за авторитарного польського режиму збереглися і лише в 1939 р. були знищені тоталітарною радянською владою. У Східній Україні формування громадянського суспільства відбувалось у значно складніших умовах. Його зародки з'явилися лише у другій половині XIX ст. (після відносно ліберальних реформ 1860-х рр.), однак в Україні вони стали помітними лише після революції 1905 р. З часом радянська влада ліквідувала паростки демократії на східноукраїнських землях.

Поза сумнівом, найважливішим політичним феноменом XX століття є повсюдне поширення демократії у світі. Даючи оцінку вражаючому територіальному поширенню демократії, С. Хантінгтон акцентував увагу на двох важливих моментах. По-перше, демократія не обов'язково розв'язує проблеми суспільної нерівності, несправедливості та некомпетентного прийняття рішень. Однак, по-друге, вона забезпечує інституційні умови, які дозволяють гарантувати свободу індивіда, захищати його від масового порушення прав людини. Фактично, демократія — це засіб проти тиранії, і саме як така вона дає людям шанс розв'язати інші соціальні проблеми [29, 87].

Власне, сутність, змістовне наповнення та концептуалізацію громадянського суспільства, як будь-якого соціального явища, можна дослідити на основі алгоритму: поняття — ідея громадянського суспільства — ідеал — його практична реалізація в практиці. Євроінтеграційні устремління України ставлять на порядок денний потребу в розв'язанні складних і неоднозначних питань: співвідношення громадянського суспільства і державної влади; особливості взаємовідносин між громадянами і державою; наявність у суспільстві громадянських інституцій і їх взаємодія з формальними державними структурами тощо.

Порушуючи питання про становлення та розвиток громадянського суспільства в Україні як складової цивілізаційного поступу молодої незалежної держави, ми поділяємо підходи фахівців щодо визначення суттєвих рис розвиненості громадянського суспільства [18, 36; 6, 36–42] та напрямів оцінки його розбудови в Україні [18, 96]. Так, суспільство стає громадянським тільки тоді, коли: 1) набір, розвиток і конфігурація недержавних об'єднань спроможні приборкати державу та змусити її стати активним захисником інтересів громадян, спонукати стати правовою державою. Тип суспільства, в якому панує закон, називають громадянським суспільством; 2) громадянське суспільство досягає такої оптимальної ситуації, коли економіка підконтрольна державі, але не залежить від неї; 3) основою буття особистості у громадянському суспільстві є свобода, а не свавілля.

Напрямами оцінки розвитку громадянського суспільства в Україні мають бути наступні: 1) структура та джерела ресурсної бази громадянського суспільства; 2) цінності, котрі представляє та захищає громадянське суспільство; 3) вплив, здійснюваний громадянським суспільством на державу, суспільство та громадянський добробут; 4) простір, який є доступним для розвитку громадянського суспільства в контексті законодавчої та нормативної бази, ставлення держави та суспільства до громадської діяльності та політичних рамок, в яких діє громадянське суспільство.

Детермінантою виникнення громадянського суспільства є диференціація прав людини і прав громадянина. Фактично, найвагомішою передумовою існування як громадянського суспільства, так і громадянської держави є особа, яка володіє

правом на реалізацію як політичних, економічних, так і культурних, духовних прагнень. Реалізуючи їх через громадянське суспільство, особа забезпечує таким чином відтворення соціального життя.

Незважаючи на відповідну автономність, громадянське суспільство і держава перебувають у складній інверсії і взаємно доповнюють одне одного. Ф. М. Рудич виокремлює три діалектично суперечливі варіанти їхніх взаємовідносин. У першому випадку громадянське суспільство пригнічується державою, внаслідок чого виникає тоталітарний режим. У другому — за існування хиткої рівноваги між громадянським суспільством і державою виникають авторитарні режими різного ступеня жорсткості. Третій варіант передбачає, що держава виконує волю громадянського суспільства, діє в правових рамках як правова держава, що сприяє виникненню і функціонуванню демократичного режиму [18, 36].

Передумовами формування громадянського суспільства в Україні можна назвати низку правових, економічних, соціальних, політичних і ідеологічних чинників. Права і свободи громадян законодавчо закріплені в Конституції України. У 47 статтях її другого розділу, який має назву «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», визначені конституційні права і обов'язки громадян України, проте, як свідчать реалії сьогодення, існує глибока розбіжність між офіційно задекларованим і реально існуючим порядком їх реалізації.

Для першого десятиріччя української незалежності характерними кроками розбудови громадянського суспільства були соціальне структурування і виявлення інтересів окремих верств населення, встановлення багатопартійної системи, утвердження правових засад захисту і свобод громадян та формування незалежних засобів масової інформації. З огляду на економічну і політичну спадщину, що дісталась незалежній Україні від радянської держави, в якій було відсутнє громадянське суспільство, цілком слушною видається думка окремих науковців, що «...впродовж періоду незалежності України і спроб побудувати громадянське суспільство ми водночас будемо і його, і державу» [31, 85].

Маємо зазначити, що через відсутність у колишньому СРСР хоча б елементів ринкової економіки, при переході України до ринкових відносин виявилась низка проблем і невідкладних завдань, які потребували негайного і професійного розв'язання. Так, здобуття Україною незалежності поставило перед політичною елітою необхідність переосмислення не тільки загальнонаціональних основ суспільного устрою, а насамперед економічних інтересів і національної економічної політики. З огляду на те, що ринкова трансформація призводить до зміни соціально-класової структури суспільства, нагальним питанням на той час постало осмислення інтересів нових соціальних груп у системі економічних інтересів суспільства і вироблення заходів економічної політики, спрямованих на їх реалізацію.

Економічну основу громадянського суспільства складають різноманітні форми власності та приватний капітал, ринкова інфраструктура та її регулювання. Але окремо взяті ринкові реформи, започатковані зі здобуттям Україною незалежності, й окремо взяте ринкове господарство зовсім не обов'язково мають призвести до формування громадянського суспільства та правової держави. Середній клас², який

² Згідно з даними Світового банку, до середнього класу у країнах, що розвиваються, належать громадяни, які заробляють від 4 до 17 тисяч доларів на рік. Здебільшого, це освічені люди, службовці або підприємці, які мають стабільні заробітки і суттєво впливають на внутрішній ринок, а також мають активну громадянську позицію. Середній клас цінить освіту, економічне зростання, добробут, верховенство права, демократичну форму правління і свободу слова.

4.2. Становлення громадянського суспільства в Україні: європейський контекст

у демократичних суспільствах є основою соціально-економічною стабільності та дієвим елементом громадянського суспільства, в Україні починає формуватися із середини 1990-х рр., а нині переважна частина тих, хто на початку ХХІ століття зараховував себе до цієї категорії, опускається на найнижчі щаблі соціальної драбини. Маємо також зазначити, що більшість людей, які відносять себе до середнього класу, фактично не мають його типових ознак. Тому ми можемо говорити лише про процеси формування середнього класу в Україні, а не про сам середній клас як основу громадянського суспільства.

У цьому контексті, тривожними видаються існуючі тенденції в українському суспільстві, на які вказує В. Полохало: «...потенційний середній клас наразі масово емігрує з України. Цікаво, що ці люди за кордоном досягають успіху, миттєво адаптуючись і імплантуючись у середній клас Польщі, Німеччини і таке інше... Навряд чи цифра в 6–8% представників середнього класу, яку пропонують соціологи, може бути підставою для твердження, що середній клас в Україні є... Середній клас — передумова політичної стабільності, він не любить революцій з притаманними їм радикалізмом та екстремізмом. Він є стрижнем соціокультурних і політичних стосунків у суспільстві. Відсутність цього стрижня робить країну нестабільною і невизначеною. В Україні ж... середній клас емігрує. Середнього класу по-українськи не може бути хоча б тому, що в Україні після розвалу Союзу відбулося раптове збагачення невеличкої частини людей. Це збагачення йшло таким чином, що воно не передбачало існування середнього класу. Зараз це називають олігархічним шляхом розвитку» [20].

Оптимістичнішими є бачення академіка І. Юхновського, який вважає, що конкурентоспроможність українського суспільства має підтримуватися постійно триваючими інноваціями, а основним генератором та носієм демократії й інноваційного процесу в суспільстві є його середній клас. «Тож одна з найголовніших соціальних проблем — розвиток середнього класу, що має стати кількісно переважаючим... Рівень життя середнього класу має бути таким же, як і в ЄС. Лише завдяки цьому українське суспільство може стати інноваційним... Панівний середній клас є основою стійкої, справедливої держави. Створення квітучої демократичної держави Україна є співзвучним збільшенню кількості і благополуччю середнього класу суспільства... Створення панівного середнього класу в Україні — найважливіше стратегічне завдання держави. Воно розраховане на роки. Проте за нього слід братися свідомо, послідовно і безкомпромісно», — зазначає вчений [32].

Розглядаючи чинники становлення в Україні громадянського суспільства, маємо вказати на наступні політичні складові: наявність різноманітних політичних партій, груп інтересів, об'єднань, клубів, недержавних засобів масової інформації, механізмів і технологій виборчого процесу, політичної культури, політичного представництва.

Еволюційному становленню громадянського суспільства в Україні сприяє нагромадження за роки незалежності досвід громадянської самодіяльності, активного вираження і обстоювання своїх інтересів. Вагомою складовою розбудови українського суспільства у бік громадянського стала поява численних політичних партій. У перші роки незалежності з багатопартійністю пов'язувалися великі суспільні сподівання; вважалося, що вона забезпечить структурування соціуму і здорову конкуренцію політичних сил. Однак ці сподівання виявилися

безґрунтовними: кількість партій стрімко зростала, але вплив партійних структур на соціум слабшав. Упродовж першого десятиріччя незалежності жодна з понад 100 партій не отримала домінуючої соціальної підтримки та не досягла політичної переваги, а результати президентських і парламентських виборів в Україні стали красномовним доказом того, що ейфорія з приводу можливостей багатопартійності, характерна для 1990-х рр., змінилася суспільним скепсисом. Попри наявність у країні понад 130 політичних партій, багатопартійна система в країні так і не склалася.

Маємо зазначити також, що становлення вітчизняної багатопартійності має свою специфіку. *По-перше*, після припинення діяльності КПУ в серпні 1991 р. численні новостворені політичні партії доволі швидко заповнили всі сектори ідеологічного спектра, що призвело до роздрібненості політичних сил, їх штучності, недієздатності. *По-друге*, специфічною ознакою розбудови вітчизняної багатопартійності було існування партій-двійників та нестійких, ідеологічно аморфних партійних блоків і об'єднань. Більшість із цих новостворених партій так і залишилися практично невідомими на загальнонаціональному рівні і не мали впливу на політичний процес. *По-третє*, особливості соціального підґрунтя української мультипартійності полягають у тому, що для багатьох громадян значна частка партій та громадських організацій стала не стільки формою соціальної самореалізації, скільки засобом працевлаштування та побудови кар'єри. Вищезазначені специфічні тенденції розвитку багатопартійності в Україні призвели до зниження довіри громадян і до влади в цілому, і до партій, зокрема.

За висновками політиків, аналітиків і за оцінками громадської думки, кінець 2008 р. засвідчив, що спроби політичних реформ, які здійснювалися в Україні упродовж 1990–2008 рр. не дали належного позитивного результату. «Очевидні ознаки зростання неефективності і без того вже слабкої держави, посилюється відчуження народу від влади, регіонів від центру, не працює модель взаємодії гілок влади. Отже, в суспільстві склався висновок: «країна «зависла» у стані переходу від тоталітаризму до демократії. Перспективи політичного розвитку будуть невтішні, якщо правляча верства не знайде у себе сили повести суспільство до більш перспективної моделі розвитку і змінити корумповану бюрократію. Економічна криза, корупція в усіх гілках влади лише посилюють негативістські настрої населення» [26, 8].

Соціальна неструктурованість суспільства та його надмірна поляризація обумовили той факт, що влада залишалася об'єктом виключних інтересів політичної еліти та корпоративних (а фактично олігархічних) зацікавлених груп. Роль, яку в цивілізованих соціумах відіграють партії та громадські об'єднання, в Україні перехопили утворення олігархічного типу. «Вплив великих грошей на політику незмірно зріс, а тому картина політичних орієнтацій дуже швидко набула спотвореного вигляду» [26, 169]. На думку фахівців, ситуацію значно ускладнює електоральна спрямованість політичних інтересів більшості політичних партій. «Оскільки вибори в Україні відбуваються часто, а головним пріоритетом для кожної політичної сили є здобуття максимальної кількості голосів, ідеологічні пріоритети у програмах і передвиборних платформах політичних партій вимальовуються надто невиразно, а ті проблеми, що мають конфліктогенний потенціал..., зазвичай взагалі опускаються...» [26, 170]. Це змушує соціум орієнтуватися не на ідеології, а на іміджі політичних лідерів та їхні обіцянки. Результатом стала криза участі й амбівалентність ціннісних орієнтацій, при тому, що значна частина громадян, не приходячи на

4.2. Становлення громадянського суспільства в Україні: європейський контекст

виборчі дільниці, фактично ігнорує єдину можливість реально впливати на політичні процеси. «Можна лише прогнозувати дальше зростання рівня абсентеїзму виборців, якщо влада й опозиція не вироблять модуль ефективної взаємодії і не відмовляться від безпринципних кулуарних домовленостей і незрозумілих для більшості громадян взаємних звинувачень», — вважають науковці [26, 170].

Європейська демократія на сучасному етапі активно підтримує розбудову громадянського суспільства, яке виступає її гарантом. Свого часу Ю. Хабермас зауважував, що «громадськість, створюючи нові структури цивільного суспільства, тим самим протистоїть зазіханням держави, деспотизму, абсолютизму, авторитаризму на права людини і висуває на перший план гуманістичні умови і цінності, немеркантильне, високодуховне, моральне повоження, самосвідомість, самовизначення, волю і достоїнство окремої особистості» [28, 225]. У цьому контексті слід виокремити роль і значення в розбудові громадянського суспільства в Україні на європейських засадах «третього сектору» — неформальних, неурядових, некомерційних організацій.

Провідними тенденціями у розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні на нинішньому етапі є збільшення кількості громадських об'єднань, зростання їх організаційної спроможності, пряма участь у політичних процесах, активізація громадських ініціатив на місцевому рівні та надання недержавними організаціями соціальних послуг населенню.

За даними Єдиного державного реєстру підприємств, організацій та установ (ЄДРПОУ) Державного комітету статистики України, станом на початок 2007 р. було офіційно зареєстровано 50 706 громадських організацій (міжнародних, всеукраїнських, місцевих, філій і структурних підрозділів) та 10 319 благодійних організацій (для порівняння: у 2006 р. — 16 555 громадських та 9 956 благодійних організацій). Станом на 1 липня 2009 р. в ЄДРПОУ було внесено 130 791 суб'єктів громадських організацій (129 529 зі статусом юридичної особи, 1 262 — без статусу юридичної особи). Серед них значилися 61 610 громадських організацій, 21 828 релігійних організацій, 23 564 професійних спілок, 11 972 благодійних організацій [9].

Позитивну динаміку в цій сфері відображає не тільки збільшення кількісних показників зростання об'єднань громадян у порівнянні з попередніми роками, а й темпи цього процесу. Проте, загальновідомим є факт, що більшість зареєстрованих утворень існують лише формально або ж функціонують епізодично. Фактично, активно діючими можна вважати 4–5 тисяч неурядових організацій, що працюють не менше двох років, мають досвід виконання двох і більше проектів та є відомими у своєму регіоні.

В експертних матеріалах центру «Каунтерпарт» [24; 25] зазначається, що загальний рівень організаційної спроможності неурядових організацій представляти інтереси та захищати права у 2009 р. дорівнює 3,04 балам за п'ятибальною шкалою (для порівняння: 2,9 бали у 2006 р.). Тобто, можна говорити про вищий за середній рівень спроможності НУО відігравати значну роль у відстоюванні важливих для громадян питань та впливати на процес прийняття рішень.

Інформація про основні сектори, види та мету діяльності неурядових організацій України (далі — НУО) наведена у діаграмах 1, 2, 3.

Діаграма 1.

Як видно з діаграми, 1, 40% громадських організацій опікуються проблемами дітей і молоді (44% у 2006 р). Наступними за важливістю є сектори «громадянська освіта» — 32% (28 у 2006 р.) та права людини — 26% (31% у 2006 р). У секторі «вирішення соціальних питань» працюють 26% опитаних у 2009 р. представників НУО (38% у 2006 р.).

Діаграма 2.

Діаграма 2 наочно ілюструє види діяльності та кількість організацій, представники яких відповіли на питання про те, чим займалась їх організація у 2009 р.

Повний розподіл відповідей респондентів у дослідженні Творчого центру «Каунтерпарт» у 2009 р. щодо причин створення організацій відображений на діаграмі 3.

Діаграма 3.

Більшість НУО (78%), опитаних експертами Творчого центру «Каунтерпарт» у 2009 р., мають написану місію, яка визначає мету існування організації (86% у 2006 р., 83% у 2005 р., 87% у 2004 р. та 89% у 2002 та 2003 рр.). Статистичний аналіз показників 2002, 2003, 2005, 2006 рр. підтверджує зменшення кількості організацій, що мають сформульовану місію (різниця значуща — на рівні 1%).

На підставі наведених в експертних матеріалах Центру «Каунтерпарт» статистичних даних³ можна зробити висновок про основні сфери суспільних відносин, в яких найбільш яскраво позиціонували себе вітчизняні громадські організації у 2002–2009 рр. і які залишилися незмінними протягом останніх семи років. Найбільше громадські організації опікуються проблемами дітей та молоді, громадянською освітою, правами людини та вирішенням соціальних питань. Переважна більшість неурядових громадських об'єднань створюються для репрезентації інтересів громадськості, оскільки основними цілями створення організації були можливість вплинути на розвиток суспільства та бажання допомогти іншим. Ці альтернативи обрало вдвічі більше лідерів НУО, ніж самореалізацію засновників чи допомогу членам організації. У той же час незначна кількість респондентів визнали, що метою створення організації була можливість отримати фінансування або незалежні обставини [24; 25].

Таким чином, на сьогодні ми можемо говорити про поступове зростання соціальної спрямованості у діяльності вітчизняних громадських організацій, що власне відповідає сучасному розумінню основного призначення та ролі представників неурядового сектору в західноєвропейських країнах. Однак, незважаючи на регулярні спільні заходи організацій громадянського суспільства і представників влади, все ще відсутній якісний прорив у їхній взаємодії, є недостатнім зростання ролі громадських організацій через відсутність відкритості і прозорості влади в Україні. Принагідно зауважимо, що на дев'ятнадцятому році незалежності кількість громадян, здатних обстоювати свої права та інтереси перед державою, досі є незначною. Як свідчать соціологічні дані Інституту соціології НАН України, понад половини опитаних українців песимістично оцінюють свої можливості впливати на рішення центральної і місцевої влади [23].

³ Усі діаграми та статистичні дані відтворені нами з експертних матеріалів Творчого центру «Каунтерпарт»: «Стан та дослідження динаміки розвитку неурядових організацій України 2002–2006 роки»: Звіт за даними дослідження / автори-упорядники: Л. Паливода, О. Кікоть. — К.: БФ «Творчий центр «Каунтерпарт», 2006. — 160 с. — С. 23; Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України (2002–2009 роки) // Звіт за даними дослідження / Любов Паливода, Софія Голота. — К.: ТОВ «Видавничий Дім «КуПол», 2010. — 112 с. — С. 24, 25, 31, 32.

Отже, на якість громадянського суспільства впливає не кількість громадських об'єднань, а їх дієвість і можливість здійснювати помітний вплив на ухвалення рішень у державі.

Система місцевого самоврядування в Україні, яка має достатньо широкі законодавчо закріплені повноваження, водночас містить певні недосконалості, зумовлені інституційним та тісно пов'язаними з ним фінансово-економічними чинниками. Як відомо, територіальна громада не є цілісним об'єднанням та не має спільних чітко визначених інтересів. Через відсутність у районних та обласних рад власних виконавчих органів, ці повноваження виконують місцеві державні адміністрації відповідних рівнів. При цьому між органами місцевого самоврядування та місцевими державними адміністраціями нині відсутні законодавчо визначені механізми та принципи взаємодії.

Незважаючи на широке коло прав, закріплених за територіальною громадою, її безпосередня участь у суспільно-політичному житті, контроль за органами місцевого самоврядування обмежуються переважно виборчими функціями: формування виборних органів місцевого самоврядування, обрання виборних посадових осіб місцевого самоврядування тощо. Однак вибори не гарантують повноцінного контролю громади за діяльністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування, вважають експерти [27, 82].

Маловпливовими є й інші форми участі громадян у місцевому самоврядуванні: ініціювання референдуму, проведення загальних зборів, ініціювання питання щодо органу самоорганізації населення, його обрання та дострокове припинення повноважень. Органи самоорганізації також гарантуються законом, проте їх чисельність незначна, оскільки їх діяльність не забезпечена відповідними ресурсами, які має у своєму розпорядженні відповідний місцевий бюджет. Контроль громади за діяльністю органів місцевого самоврядування залишається сьогодні доволі обмеженим через низку причин, зокрема через непоінформованість населення щодо існуючих механізмів такої взаємодії.

Отже, аналізуючи роль і значення організації системи місцевого самоврядування в розбудові громадянського суспільства в Україні, маємо констатувати, що воно має достатньо широкі законодавчо закріплені повноваження. Проте якість їхньої реалізації знижується через недостатньо ефективну діяльність органів місцевого самоврядування базового рівня, яка, у свою чергу, обумовлюється недосконалістю виборчої системи, недостатнім рівнем професійності кадрів, низьким рівнем участі членів територіальної громади у суспільно-політичному житті, а також недосконалістю фінансово-економічного забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування базового рівня.

Основоположним елементом повноцінної реалізації права громадян на участь в управлінні державою на загальнонаціональному і місцевому рівнях є свобода отримання та поширення різнобічної інформації про суспільно-політичні, економічні та інші процеси, що відбуваються в державі, висловлення думок та особистого ставлення до них.

Одним із найважливіших рівнів взаємодії влади і громадськості в політичній системі є існування у будь-якому суспільстві комплексу медійних засобів опосередкування, що включають у себе засоби візуальної та аудіальної комунікації. Формами таких медіа є засоби масової інформації та комунікації, які можна диференціювати за характеристиками носія — друковані (газети, журнали) та електронні (телебачення, радіо, Інтернет).

4.2. Становлення громадянського суспільства в Україні: європейський контекст

Важливою складовою розбудови в Україні громадянського суспільства європейського зразка є посилення ролі і значення засобів масової інформації, гарантування свободи слова, можливість об'єктивного і неупередженого висвітлення реальної суспільно-політичної ситуації. ЗМІ виступають як елемент громадянського суспільства, з одного боку, та як інструмент зв'язків влади з громадськістю, з іншого.

На початку розвитку української незалежності офіційно виходило 1 909 газет та 194 періодичних і продовжуваних видань, а у 2008 р. загальна кількість видань сягнула близько 4 500 назв [26, 41]. Згідно інформації Державного комітету телебачення і радіомовлення України, станом на 1 березня 2010 р. база даних комунальних друкованих засобів масової інформації нараховувала 672 видання [10]. Водночас маємо зазначити, що з огляду на розбіжність експертних підрахунків загальної кількості друкованих ЗМІ [26, 41–42], а також обмеженість доступу до статистики друкованих ЗМІ через відсутність єдиних критеріїв і відкритого реєстру, наведені вище цифри є орієнтовними і можуть коливатися.

Зауважимо, що серед власників друкованих ЗМІ переважають юридичні особи, при цьому в структурі бізнесу всіх основних фінансово-промислових груп країни наявні великі медіа-холдинги. Характерним для України є досить висока присутність держави та органів місцевого самоврядування в цій галузі, а також наявність серед великих суб'єктів медійної власності представників іноземного бізнесу. Український «феномен» ролі і значення ЗМІ в розбудові громадянського суспільства полягає в тому, що теоретично засоби масової інформації і комунікації є елементами та інструментами громадянського суспільства, а практично — більшість ЗМІ, особливо регіональні і комунальні, переважно обслуговують інтереси владних регіональних команд. Таке виняткове становище цих ЗМІ ставить їх у пряму фінансову і організаційну залежність від органів влади й об'єктивно створює нерівні умови для функціонування суб'єктів інформаційної сфери.

Експерти виокремлюють декілька суттєвих тенденцій розвитку друкованих ЗМІ на сучасному етапі. Головні з них полягають у тому, що триває процес зниження аудиторії друкованої преси і відбувається концентрація ринку. «В умовах рецесії з достатньо високою ймовірністю можна припустити скорочення накладів ЗМІ і загальне зменшення їхньої кількості, що може мати суттєві негативні наслідки для розвитку демократичних і ринкових процесів», — зазначають фахівці [26, 45]. Незважаючи на те, що вплив друкованих ЗМІ щороку зменшується, вони ще залишаються важливою зв'язуючою ланкою між владою та суспільством, традиційним засобом комунікації, функціональними особливостями яких найближчим часом і надалі користуватимуться і громадяни, і органи державної влади.

Незаперечним лідером за поширенням і впливом на громадськість є телебачення. У звіті Національної ради з питань телебачення та радіомовлення України за 2009 р. вказується, що до Державного реєстру телерадіоорганізацій України нині внесено 1 598 телерадіоорганізацій [16]. (Для порівняння: за даними Державного комітету телебачення і радіомовлення за 2008 р., в Україні функціонувало 1 610 телерадіоорганізацій, зокрема 15 загальнонаціональних каналів телевізійного мовлення, 5 регіональних каналів та 210 місцевих каналів; 730 багатоканальних кабельних телемереж, 82 телерадіоорганізації супутникового мовлення, які поширюють 90 телевізійних та 11 радіопрограм [26, 45]). Частка державного сектору телебачення і радіомовлення в медіа-просторі України сьогодні становить 4%. Зокрема, на утриманні держави залишаються 24 обласні державні телерадіокомпанії, державна телерадіокомпанія «Крим», а також регіональні телерадіокомпанії в містах Київ і Севастополь [11].

Маємо наголосити, що Національна рада з питань телебачення та радіомовлення України плідно співпрацює з Радою Європи в рамках спільного проекту Ради Європи та Європейської Комісії «Сприяння європейським стандартам в українському медійному середовищі на 2008–2011 рр.». З метою реалізації цієї програми в січні 2009 р. відбулася міжвідомча експертна нарада «Ратифікація Європейської конвенції про трансграничне телебачення: перспективи та виклики для України». Провідні європейські та українські медіа-експерти обговорили особливості регулювання телерадіомовлення в нових умовах та перспективи розвитку вітчизняної телевізійної індустрії після ратифікації цього міжнародного документа [16].

Інформаційне наповнення телебачення і радіомовлення в нинішній Україні залежить від двох основних взаємопов'язаних складових: економічного (реклама) і політичного (залежність редакційної політики від позиції власників). Водночас, українська специфіка цих ЗМІ полягає в тому, що вони здебільшого не є самостійними бізнес-проектами, а входять до структури загальних бізнес-систем великих фінансово-промислових груп. За таких умов говорити про незалежність українських електронних медіа (телебачення і радіо) доволі складно, оскільки вони безпосередньо залежать від економічних позицій інших галузей бізнесу і політичних перспектив великих власників (використання ЗМІ для власної репрезентації під час виборчої кампанії). На думку експертів, таким ЗМІ не загрожує банкрутство, яке подекуди відбувається в західних країнах, але «такий їхній стан становить культурну та інформаційну небезпеку, оскільки загрожує зниженням якості продукції і поширенням нових, «дешевих» смислів» [26, 48].

Щодо тенденцій розвитку Інтернету в Україні та його впливу на розбудову громадянського суспільства, то ми поділяємо наукові підходи фахівців, які наголошують на особливостях цього джерела інформації. «Специфіка поширення Інтернету, необхідність мінімальної комунікаційної компетентності і середній вік користувачів мережі роблять його ефективним інструментом впливу на референтні групи (експертів, журналістів), які потім можуть транслювати здобуту інформацію традиційними каналами» [26, 50].

Згідно з інформацією Державного комітету телебачення та радіомовлення України, загальна кількість активних користувачів Інтернету в нашій країні становить близько 10 млн осіб і має тенденцію до зростання. За даними Глобальної статистики українського Інтернету, в травні 2010 р. аудиторія українського Інтернету складала 15 644 216 осіб [4]. Географія користувачів українського Інтернету представлена у діаграмі 4.

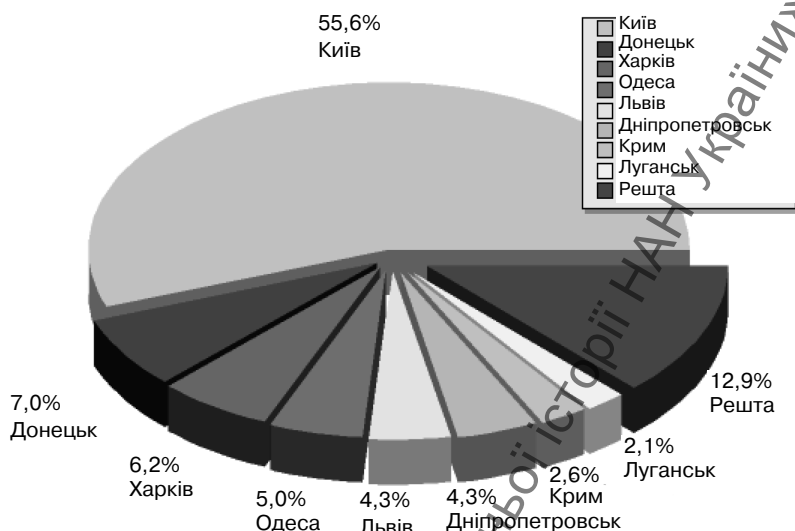
Згідно з даними, наведеними у діаграмі 4⁴, лідером використання глобальної мережі залишається Київський регіон (55,8%), традиційно значна частка користувачів припадає на великі індустріальні і культурні центри — Донецьк, Харків, Одесу, Львів, Дніпропетровськ, Крим, Луганськ, сумарна частка яких становить 31,48%. Найменша активність у Житомирського (0,16%), Івано-Франківського (0,15%) та Чернівецького (0,31%) регіонів [4].

За матеріалами World Stat, на вересень 2009 р. кількість інтернет-користувачів в Україні складала 10,4 млн осіб, що становить 22,7% від усього населення. За даними цієї організації, нині Україна посідає 51-ше місце з 53-х, маючи найнижчий показник кількості інтернет-користувачів у Європі (2,4% від кількості європейських користувачів) [2].

⁴ Діаграма наведена нами із джерела: «Глобальная статистика украинского интернета». Май 2010. — Режим доступу: http://i.bigmir.net/index/UAnet_global_report_052010.pdf

Діаграма 4.

Аудиторія користувачів Інтернету в травні 2010 року за регіонами України

Інтернет є потужним мультиплікатором, і його вплив на формування громадської думки невпинно зростає. Зокрема, остання американська передвиборча кампанія яскраво продемонструвала ефективність інструментального використання Інтернету, який вперше склав відносну конкуренцію традиційним ЗМІ. Запрошення основними політичними силами в Україні іноземних політконсультантів поряд зі зростанням аудиторії Інтернету дає підстави для прогнозів щодо активного використання цих технологій на найближчих українських виборах.

Свобода слова та зміна відносин між владою та мас-медіа за останні п'ять років (2005–2010 рр.) є вагомим здобутком демократичних перетворень у царині ЗМІ. Для українських журналістів будь-якого ЗМІ фактично не залишилося «заборонених» тем і «недоторканих» осіб, вони позбулися політичного тиску і тотальної цензури, отримали можливість самореалізації. Факти тиску на ЗМІ чи порушення прав журналістів з боку влади стали значно рідшими та цілком піддаються регулюванню.

Однак упродовж першої половини 2007 р. набули загрозливих масштабів тенденції гальмування процесів демократизації інформаційної сфери, а після президентських виборів 2010 р. мають місце випадки тиску на редакційну політику з боку органів державної влади та окремих посадовців. Окрім цього, слід вказати на помітне посилення останнім часом інформаційної закритості самих органів влади (центральної та місцевих) і провідних політичних сил (урядових і опозиційних), на чому наголошують журналісти, і експерти у сфері свободи слова та засобів масової інформації.

Загалом, сьогодні можна говорити про те, що ситуація в медіа-просторі України ще не повною мірою відповідає демократичним стандартам. Так, ще не відбулося реальних змін загальної економічної ситуації, що в ній функціонують українські ЗМІ. Стосунки власників і медіа залишаються непрозорими, так само як і фінансово-господарська діяльність мас-медіа. Водночас, не зважаючи на ліквідацію цензури, досі не створено механізми, які б унеможливили її повернення. До того ж, українським ЗМІ бракує неупередженості та збалансованості. Суспільна журналістська

відповідальність часто поступається суто прагматичним міркуванням. Зрештою, українські мас-медіа, як і раніше, займаються інформаційними маніпуляціями або політичною пропагандою. Ця тенденція виглядає особливо небезпечно напередодні виборчих перегонів, коли жорстоке політичне протистояння може спровокувати новий спалах «інформаційних воєн».

Отже, висвітлення окремих тенденцій у розвитку ЗМІ дають підстави для стверджень, що медійний простір в Україні розвивається не за трансформаційною чи модернізаційною моделями, а має власну логіку, що лише певною мірою сприяє розбудові громадянського суспільства. З одного боку, ми можемо говорити про кількісні і якісні показники (збільшення чисельності ЗМІ, свободу слова і демократизацію інформаційного простору), з іншого, — не можемо нехтувати тим фактом, що переважна більшість ЗМІ є складовою бізнес-проектів, що в умовах економічної нестабільності не прагнуть працювати на суспільство чи державу, а волітимуть зберегти власний капітал і себе, а чийм коштом — вирішуватиме власник окремо в кожному випадку.

Для подальшого розвитку незалежних ЗМІ як інституту громадянського суспільства потрібно здійснити чимало кроків, однак при цьому необхідно унеможливити державне втручання в діяльність медіа. Держава мусить мати власну, прозору, публічну та системну інформаційну політику, базовими принципами якої мають бути дотримання демократичних цінностей.

Принагідно маємо констатувати, що в Україні через різні обставини (економічні, політичні, соціальні, ментальні) громадянське суспільство розвивається повільно і нерівномірно. Серед складових цього хвилеподібного процесу — властиві українському соціальному середовищу неоднорідність, полікультурність, плюралістичність, демократизація та тяжіння до глобалізаційних тенденцій. «До останнього часу Україна перебувала ніби у зачарованому колі: повноцінне громадянське суспільство й модерна політична нація не мали шансів постати без усунення від влади посткомуністичної олігархії, а усунути цю олігархію було практично неможливо без достатньо дозрілого громадянського суспільства й розвиненої національної самосвідомості. Чергова зміна режиму у 2004 р. призвела до того, що сьогодні в Україні існує конгломерат дезорієнтованих, консолідованих соціальних верств та груп, які погано усвідомлюють і виражають свої інтереси», — зазначають науковці Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України [26, 221–222].

Специфічними рисам розбудови громадянського суспільства на сучасному етапі входження України в культурно-цивілізаційний простір Європи можна вважати такі. *По-перше*, проблема формування громадянського суспільства постала перед Україною тоді, коли на Заході такі суспільства давно сформувалися й успішно діють. *По-друге*, на думку Г. Зеленько, формування інститутів громадянського суспільства в Україні набуває характеру «відвойовування» громадськими організаціями і політичними партіями певних сфер компетенцій у держави [8]. *По-третє*, Україна долучається до процесів глобалізації, а в цих умовах роль держави як арбітра об'єктивно зростає. *По-четверте*, в країні посилюється соціальна диференціація, відтак виникає необхідність державного регулювання суспільно-політичних та економічних інтересів. Отже, «наше суспільство має виконати завдання, які ніби суперечать одне одному: відвоювати численні повноваження у держави, щоб набути рис громадянського, зберігаючи при цьому регуляторні повноваження держави», — зазначає Г. Зеленько [8].

4.2. Становлення громадянського суспільства в Україні: європейський контекст

На практиці, громадянське суспільство досі не є активним гравцем демократичного поля України. Серед причин експерти виділяють наступні [22, 32–33].

По-перше, потенціал інституцій громадянського суспільства залишається невикористаним. За результатами соціологічного дослідження, проведеного Інститутом соціології Національної академії наук України у 2005 р., 83,7% опитаних не належать до жодної з громадської або політичних організацій чи рухів. Для порівняння: у Німеччині майже 30% громадян залучені до різних громадських організацій.

По-друге, кількість і ефективність діяльності інституцій громадянського суспільства несутірні. Так, за даними Міністерства юстиції України, станом на 1 червня 2005 р. в Україні офіційно було зареєстровано понад 2 тисячі всеукраїнських та міжнародних громадських організацій, 192 осередки неурядових організацій зарубіжних держав, 108 профспілок та їхніх об'єднань. Станом на кінець червня 2010 р. в Україні зареєстровано 3 140 громадських організацій, 1 073 всеукраїнських та міжнародних благодійних фондів, 22 творчі спілки та численна кількість місцевих громадських формувань⁵. Проте лише менша їх частина постійно й активно працює, більшість же існує формально. Як наслідок, у населення зберігається недовіра до представників «третього сектору». Соціологічні опитування Інституту соціології НАН України у 2005 р. констатують факт, що 22,7% респондентів зовсім не довіряють, а 25,7 переважно не довіряють благодійним фондам, громадським асоціаціям та об'єднанням [23].

По-третє, відсутня система прозорого бюджетного фінансування, а також загальноприйнята в демократичних країнах система заохочень інвестувань коштів вітчизняного бізнесу в «третій сектор». За таких умов ці організації змушені покладатися на зарубіжні джерела фінансування. Значна кількість недержавних громадських організацій — міжнародні.

По-четверте, до останнього часу держава не виявляла зацікавленості у створенні умов для формування ефективної системи інституцій громадянського суспільства (профспілок, молодіжних рухів, недержавних організацій і фондів, громадських інститутів соціального спрямування, жіночих та благодійних організацій, аналітичних центрів тощо), покликаних стримувати притаманну будь-якій владі схильність до надмірної регламентації суспільного середовища.

Існуюча ситуація розбудови громадянського суспільства в країні дає підстави науковцям прогнозувати вірогідність кількох сценаріїв його розвитку. «Перший — згортання громадянського суспільства і реставрація у певному вигляді тоталітарного режиму. Другий — консервація на тривалий час існуючого стану речей і відповідно авторитарних методів управління. Третій — поступовий еволюційний розвиток і зміцнення громадянського суспільства. Останній сценарій на сучасному етапі є найбільш вірогідним. Проте не можна виключати і двох перших» [18, 37].

На шляху до формування повноцінного громадянського суспільства в сьогоденній Україні дослідники виокремлюють переважно три головні перешкоди. *По-перше*, етатистську спадщину радянських часів, звичку населення до державного патерналізму, його громадянську пасивність та відчуженість. *По-друге*, мовно-культурну різномірність населення, яка великою мірою розділяє інститути громадянського суспільства за мовно-етнічними ознаками. *По-третє*, відсутність

⁵ Міністерство юстиції України. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/>

справжніх економічних реформ, а отже, і відсутність економічних підстав для емансипації громадян [26, 220–221].

Поступ громадянського суспільства в нашій країні залежить від вирішення доволі значної кількості непростих проблем, однією з яких є необхідність удосконалення відносин між державою і суспільством, владою і громадянами. Головним ресурсом демократичної держави є високорозвинене матеріальне і духовне виробництво, у зв'язку з чим актуалізується потреба розв'язання пекучої проблеми формування ефективних соціальних відносин, які б забезпечували економічну свободу особистості і зростання потужного середнього класу — основи громадянського суспільства.

За таких умов зростає роль держави в розвитку громадянського суспільства, оскільки його інститути потребують сильної державної влади, яка б створювала правові, політичні, організаційні умови для їх існування, виступила б гарантом їх існування. Реалізація взаємозближення і взаємопроникнення громадянського суспільства і владних структур, які б проявлялися у поширенні державних повноважень на соціальну сферу, з одного боку, та впливі громадянського суспільства на функціонування політичної системи, з іншого, — значно прискорила б становлення в Україні європейської моделі громадянського суспільства.

На думку М. І. Михальченка, для того, щоб держава існувала як ефективна соціальна організація, в суспільстві має діяти система домовленостей різних соціальних верств, груп, сил (частково закріплених у Конституції і законах) щодо спільних соціальних цілей, здійснення окремих соціальних функцій. За його баченням, вирішення проблеми модернізації суспільства і держави, зокрема в соціально-правовій і гуманістичних сферах, у сферах економіки і політики неможливе без розроблення і реалізації концепції взаємовідносин держави і громадянина, держави та інститутів громадянського суспільства [8].

Очевидним є той факт, що громадянське суспільство є важливим інструментом стримування бажання влади до одержавлення усього життя суспільства, характерного для тоталітарної держави. Однак не варто переоцінювати його можливості в цій ролі. Оскільки держава завжди має більше механізмів впливу на громадянське суспільство, то саме вона має унеможливити неправовий, нецивілізований вплив на інститути громадянського суспільства. Цьому мають слугувати Конституція, система законодавства із захисту прав і свобод людини, некорумпована судова система тощо.

Розглядаючи розвиток громадянського суспільства як показник і умову «входження України в Європу», ми поділяємо підходи А. Чувардинського щодо пріоритетних напрямів розвитку громадянського суспільства в Україні в контексті євроінтеграційних прагнень. Так, є нагальною потреба у все більш глибокому усвідомленні особистістю своїх громадянських прав і обов'язків; зростанні ролі партій і громадських організацій; підвищенні політичної культури громадян; формуванні національної еліти; розширенні і поглибленні світових демократичних процесів [30, 29]. При цьому маємо усвідомлювати, що не варто розглядати перспективи вступу до Європейського Союзу як можливість автоматично розв'язати проблеми розбудови громадянського суспільства та культурно-цивілізаційні проблеми свогодення. Перед українською державою і народом стоїть нелегке завдання копіткої щоденної праці щодо розвитку національних традицій, підвищення рівня політичної і правової культури населення, активізації міжнародних зв'язків України із зовнішнім світом, що слугуватимуть і розбудові громадянського

4.2. Становлення громадянського суспільства в Україні: європейський контекст

суспільства, і долученню нашої країни до євроінтеграційних та світових культурно-цивілізаційних процесів.

Для незалежної України, що обрала стратегію на інтеграцію до європейської співтовариства, визначивши курс на цивілізаційну спрямованість та перспективу подальшого суспільного поступу, імперативно постає завдання ствердження основних критеріїв цивілізаційного поступу (демократія і громадянське суспільство, соціальна і правова держава, інтереси народу і розвиток його соціальної активності, свобода і творчість тощо). При цьому ми маємо враховувати, що, з одного боку, за багатьма економічними, політичними освітніми показниками Україна суттєво не відхиляється від середніх західних стандартів, а з іншого, як зазначає М. Михальченко, «зберігається відчутна різниця між західноєвропейською спільнотою і українською політичною нацією (цивілізацією) в соціальному складі, економічному і політичному мисленні, в дисципліні та продуктивності праці, у правосвідомості, соціальній психології, моралі тощо. Але ця різниця не є доказом унікальності української цивілізації чи нашої євразійської самобутності... Це — своєрідність її руху шляхом, спільним для усіх країн і народів Європи, це — співвідношення між загальним і частковим» [14].

У своїх працях М. Михальченко наголошує, що Україна частково перебуває у лімітрофному (проміжному) стані між західноєвропейською і євразійською цивілізаціями, виокремлюючи при цьому позитивні моменти такого стану та характеризуючи українську локальну цивілізацію як **порубіжну, суміжну**. В одній зі своїх статей він зазначає: «Усі порубіжні цивілізації (великі й малі) характеризуються незавершеністю свого історичного обличчя. Зокрема, й сучасна українська цивілізація перебуває в процесі становлення, основні її риси ще не зовсім окреслені, в ній ще живуть залишки субцивілізацій, до яких входили різні частини України, — російської, австро-угорської, польської. Західноєвропейський вплив в українській цивілізації відчувається, але він не є визначальним. У соціально-культурний генетичний код нашої цивілізації його закладено нарівні з іншими. Тому поки що траєкторія історичного руху українського суспільства нечітка, суперечлива. Чи перетвориться Україна у складову західноєвропейської цивілізації або в щось особливе, яке всотає західні цінності, але не зводитиметься до них? Це питання залишається відкритим» [14].

З огляду на наявність в нашому суспільстві людей, які зневірилися у владі, побудові демократичної, соціально-правової держави та громадянського суспільства та українському проєкті входження в сучасну європейську цивілізацію, в нагоді стає аргументований оптимізм М. Михальченка: «Необхідність цивілізаційної ідентифікації України, створення в ній повноцінного відкритого суспільства, основними елементами якого є громадянське суспільство, демократична соціально-правова держава — ця мета домінує зараз у свідомості населення України. І кожна особистість прагне знайти своє місце в такому суспільстві» [15, 312].

Т. Шевченко сказав: «Робімо малі справи, а велика сама зробиться» — тобто будь-яка велика справа складається з багатьох малих. Для втілення вищезазначеного кожен із нас не має бути байдужим і покладатися на самоплинну течію життя. І як громадянин європейської держави, запитати себе: якщо не я, то хто зробить Україну кращою, ніж нині є? І якщо не тепер почати діяти, то коли? Альтернатив небагато: або Україна знаходить шлях, як прислужитися Європі в її цивілізаційному проєкті (знаходить у ньому свою функцію), або створює свій цивілізаційний проєкт.

Сподіваємося, що стратегія розвитку сучасної української цивілізації та всі програми її сталого розвитку в контексті євроінтеграційних прагнень сприятимуть реальному ствердженню в Україні європейських демократичних цінностей. Впевнені, що саме цей шлях, такі підходи матимуть позитивні результати і вітчизняний соціум ствердить себе громадянським суспільством європейського рівня у повному його розумінні.

Використані джерела та література

1. Alexander J. Civi society I, II, III; Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations // Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization. — London etc: Sage, 1998.
2. Internet Usage in Europe / By Internet World Stat [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.internetworldstats.com/stats4.htm>, вільний. — Заголовок з екрана. — Мова: англ.
3. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права або природне право і державознавство / П. Соколовський (ред.), Р. Осадчук, М. Кушнір (пер. з нім.). — К. : Юніверс, 2000. — 329 с.
4. Глобальная статистика украинского Интернета. Май 2010 г [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://i.bigmir.net/index//UANet_global_report_052010.pdf, вільний. — Заголовок з екрана. — Мова: рос.
5. Головатий М. Ф. Соціологія політики: навч. посіб. для студ. ВНЗ. — К. : МАУП, 2003. — 504 с.
6. Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность: монографія / науч. ред. И. Ф. Кононов. — Луганск, 2002. — 284 с.
7. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку: моногр. / за заг. ред. Ф. М. Рудича. — К. : Парламент вид-во, 2006. — 412 с.
8. Громадянське суспільство та народовладдя в сучасній Україні / Матеріали методологічного семінару [Електронний ресурс]. — Укр. центр політ. менеджменту // Політичний менеджмент. — Режим доступу до журн.: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=26&c=399>, вільний. — Заголовок з екрана. — Мова: укр.
9. Державний комітет статистики України. Офіційний сайт / Статистичний бюлетень «Показники Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України» станом на 1 липня 2009 року. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>, вільний. — Мова: укр.
10. Державний комітет телебачення та радіомовлення України. Офіційний сайт / Медійна карта комунальних друкованих ЗМІ. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://comin.kmu.gov.ua/control/ublish/article/main?art_id=74134&cat_id=61321, вільний. — Заголовок з екрана. — Мова: укр.
11. Державний комітет телебачення та радіомовлення. Офіційний сайт / ТБ та радіо. Статистичні дані. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://comin.kmu.gov.ua/control/ublish/article/main?art_id=33842&cat_id=33841, вільний. — Заголовок з екрана. — Мова: укр.
12. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неklasичних інтерпретаціях / Львівський Національний університет ім. І. Франка. — Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. — 520 с.
13. Кресіна І. До питання про визначення поняття громадянського суспільства і української революції 2004 року // Політичний менеджмент. — 2005. — № 6 (15). — С. 3–6.
14. Михальченко М. Українська регіональна цивілізація // Політичний менеджмент. — 2003. — № 1. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=13&c=56>, вільний. — Заголовок з екрана. — Мова: укр.
15. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. — 488 с.
16. Національна рада з питань телебачення та радіомовлення України. Офіційний сайт // Звітна інформація / Звіт за 2009 рік. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nrada.gov.ua/cgi-bin/go?page=26>, вільний. — Заголовок з екрана. — Мова: укр.
17. Основи демократії: посіб. / АПН України; Інститут вищої освіти; Українсько-канадський проект «Демократична освіта» / Антоніна Колодій (заг. ред.). — К. : Ай Бі, 2002. — 680 с.

4.2. Становлення громадянського суспільства в Україні: європейський контекст

18. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: монографія / за заг. ред. д. і. н., проф. А. І. Кудряченка. — К. : НІСД, 2007. — 396 с.
19. Політологічний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка. — К. : МАУП, 2005. — 792 с.
20. Полохало В. Режим, який склався, є найбільшим ворогом середнього класу // Середній клас в Україні: майбутнє народжується сьогодні [Електронний ресурс] / ДІАЛОГ.UA. Возрождение традиций интеллектуального общения. — Режим доступу: http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=3&or_id=82#82, вільний. — Заголовок з екрана. — Мова: укр.
21. Поппер К. Открытое общество и его враги; Чары Платона (Т. 1); Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы (Т. 2): пер. с англ. — К. : Ника-Центр, 2005. — 800 с.
22. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році». — К. : Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2005. — 182 с.
23. Соціальне самопочуття, настрої та ціннісні орієнтації населення України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Table/51006/sociolog.htm>, вільний. — Мова: укр.; Інститут соціології НАН України / Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.i-soc.com.ua/institute/>, вільний. — Мова: укр.
24. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002–2006 роки // Звіт за даними дослідження / автори-упорядники: Любов Паливода, Оксана Кікоть. — К. : БФ «Творчий центр «Каунтерпарт», 2006. — 160 с.
25. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002–2009 роки // Звіт за даними дослідження / Любов Паливода, Софія Голота. — Київ: ТОВ «Видавничий Дім «КуПол», 2010. — 112 с.
26. Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К. : ІНПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. — 448 с.
27. Україна в 2007 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. — К. : НІСД, 2007. — 538 с.
28. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью / РАН; Институт философии {Москва} / Н. В. Мотрошилова (отв. ред.). — М. : АО «КАМІ», Academia, 1995. — 450 с.
29. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации // Мировая экономика и международные отношения. — 1995. — № 6. — С. 87.
30. Чувардинський О. Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку: автореф. дис. д-ра політ. наук: 23.00.02 / Львівський Національний ун-т ім. Івана Франка. — Л., 2008. — 31 с.
31. Чувардинський О. Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку: монографія. — Київ; Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. — 276 с.
32. Юхновський І. Головна мета — збудувати в Україні суспільство з панівним середнім класом [Електронний ресурс] / Дзеркало тижня. — 2007. — 20 квітня. — № 14 (643) 14. — Режим доступу: <http://www.dt.ua/2000/2020/56406/>, вільний. — Заголовок з екрана. — Мова: укр.

4.3. ВІТЧИЗНЯНЕ ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ВИКЛИКИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Цивілізаційна структура пострадянського простору складається нині з кількох світів (східнохристиянського або поствізантійського — православного, мусульманського і західнохристиянського), що вказує на досить складну конфігурацію цієї частини Євразії. На ній домінує православно-постправославний світ, що сполучається з мусульмансько-постмусульманським, головним чином, тюркомовним, на всьому просторі степової смуги цього материка. Практично вся ця територія (з убуванням від заходу на схід) тривалий час перебувала і перебуває в межах західного впливу. Роки більшовицького панування глибоко підірвали тут власне цивілізаційне підґрунтя (і східнохристиянське, і, меншою мірою, мусульманське). В останні роки їх ерозія збільшується квазіамериканізацією, що нав'язується засобами масової інформації.

Тож розмови про наявність радянського, пострадянського чи навіть євразійського цивілізаційного світу безпідставні. Євразія, в розумінні євразійців, перетинає не тільки макроетнічні спільності, зокрема — слов'янську і тюркську, а й усталені традиційні цивілізаційні світи. Власного глибокого ідейно-ціннісно-мотиваційного підґрунтя вона не має, що й засвідчено відсутністю в її межах релігійної спільності. Тривале ж домінування православної традиції (у її вихолощеній петровсько-катеринівською секуляризацією формі) свідчить лише про перевагу тут російського етносу з його національно-релігійними традиціями. Масового навернення у православ'я тюркських чи монгольських народів не відбулося.

Однак, не слід ігнорувати реалії Євразії як природно-кліматичного, економіко-географічного і геополітичного цілого, раніше сформованого в державних рамках старої Росії та СРСР, а тепер (у своїй основній частині) такого, що перебуває у невизначеному, погано структурованому симбіозі СНД. Цей радянсько-пострадянсько-євразійський феномен можна було б визначити поняттям «квазіцивілізація».

Крах Радянського Союзу в поєднанні з різким зростанням світової ролі транснаціональних компаній, що маніпулюють спекулятивним капіталом, і багатьма іншими обставинами визначив дезорганізацію євразійського простору з тенденцією до дрейфу його частин до споріднених їм цивілізацій. Це яскраво виявилось в країнах Прибалтики і в багатьох державах зі стійкою багатовіковою мусульманською традицією. Однак Росія, Україна і Білорусь, а також Казахстан і Киргизстан опинилися у складнішій ситуації. Через глибокі цивілізаційні (крім економічних, соціальних, ментально-ціннісних та ін.) особливості три перші держави, в принципі, з труднощами різних порядків, можуть інтегруватися у світ Заходу. Подібно до них і дві інші (як і, скажімо, Татарстан чи Башкортостан у складі Російської Федерації) не відчувають себе цілком «своїми» ні в мусульманському, ні, тим більше, у християнському світах. Цивілізаційна природа цих країн глибоко підірвана й деформована трагічними експериментами ХХ ст., що випали на їх долю.

Відтак маємо підстави стверджувати, що СРСР, тим більше сучасний пострадянсько-євразійський простір, єдиною цивілізацією не був і не міг бути. У цьому радянсько-пострадянсько-євразійська спільнота принципово відрізняється від

великих, за багатьма зовнішніми ознаками схожих на неї, традиційних цивілізаційних світів [1].

Але така глобальна і важлива проблема є темою окремої фундаментальної праці і тому тут розглядатися не буде. Мета даної роботи — розкриття основних сторін української державницької цивілізаційної історії, до якої й повернемося.

Як відзначив академік НАН України В. Литвин: «Проголошення 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність України увінчало всю попередню історію українського народу. Розтягнуті на довгі віки визвольні змагання за вільне життя на власній землі у суверенній державі переможно справдилися на зламі тисячоліть». При цьому він згадав слова голови першого українського уряду ХХ ст. В. Винниченка: «О, Господи, яка то страшна, тяжка річ відродження національної державності. Як вона в історичній перспективі буде уявлятися легкою, само собою зрозумілою, природною, і як трудно, з якими нелюдськими зусиллями, хитрощами, з яким, часом, одчаєм, лютю й сміхом доводиться тягати те каміння державності й складати його в той будинок, в якому будуть так зручно жити наші нащадки» [2].

На дуже складні умови державотворення в Україні звертав увагу і В. Липинський, аналізуючи труднощі з геополітичного та соціопсихологічного поглядів. У «Листах до братів-хліборобів» він, зокрема, відзначав: «З огляду політичного наше географічне становище — найгірше в Європі. Навіть Московщина в положенні безмірно кращім, бо, захищена горами, лісами та болотами, вона ніколи не була тим битим степовим шляхом, через який перевалювались з Азії в Європу, і уступали під натиском Європи на Азію, різні кочовничі орди, починаючи від колишніх і нинішньої большевицькою кінчаючи. Крім того, Московщина прилягає до моря, яке на другім боці має вже Європу: колишню вітчизну Варягів, Фінляндію, Швецію, Германію. Ми маємо море, другий бік якого — по знищенню Візантії, джерела нашої колишньої культури — став одною з найменше культурних частин Азії. Врешті Московщина, вся без виїмку, знаходиться в географічно неподільнім впливі культури східної так, як напр. Чехія знаходиться в географічно неподільнім впливі культури західної. Ми ж цю границю між Сходом і Заходом маємо в географічно неозначенім стані на своїй землі, і по нашому живому тілі відбуваються весь час пересування цієї рухомої границі то далше на Схід, то далше на Захід» [3].

Дослідник акцентував увагу на тому, що наслідком такого стану речей стала значна розбіжність між культурними і світоглядними засадами різних регіонів України. Ментальні суперечності між Східною (Візантійсько-Московською) і Західною (Римсько-Польською) Україною настільки великі, що не рахуватися з ними неможливо. Будь-які спроби механічного об'єднання України за допомогою велеречних «соборницьких» декларацій призведуть лише до посилення взаємного недовір'я та непорозуміння. Соборність може стати реальністю тільки гармонійним взаємним перехресцуванням двох сил: досередкової — морально- і матеріально-авторитетної, єдиної і всенациональної центральної державної влади, і відсередкованої сили найширших автономій регіонів України, спаяних в одну цілість сильною державною владою.

Другою причиною тривалого періоду бездержавності українського народу В. Липинський вважав найродючішу в Європі землю. «Легкість боротьби з дуже сприяючою людині природою, — пише він, — розвивала в людях, які від кількох поколінь пожили на Україні, лінєвство і нездатність до постійного, довгого і методичного зусилля. Внаслідок цього вироджувались і не могли розвиватись такі

політично творчі організаторські прикмети, як дисципліна, послух, громадська солідарність, здатність до жертв і самопосягати» [4]. Без подолання цих «родових» вад українства вчений не бачив можливості створення суверенної держави.

Третя причина української недержавності, за В. Липинським, полягала в постійному перемішуванні рас і народів на її території. Основною прикметою українців, вважав він, «є повний брак патріотизму і ненависть до своїх власних земляків. В історії вона мала різні форми: князівської, магнатської, шляхетської, козацької, отаманської та інтелігентської «партійної» гризні та анархії серед українських верхів, і такої самої анархії — боротьби села із селом, кутка з кутком, і взаємної ворожнечі та взаємного недовір'я — серед українських низів» [5].

«Вже в самих початках нашої сучасної історії, і самих зачатках нашого громадянства, — наголошує вчений, — ми бачимо на Україні життя окремими дворищами, а не родами — життя, зв'язаного тільки спільністю територій, а не спільністю крові, племенами. Расової єдності (за винятком може найбільш глухих кутів північно-західної лісово-болотистої полоси) вже тоді не було на нашій землі між Полянами, Сіверянами, Деревлянами, Дулібами, Тіверцями; все це були назви територіяльні, а не родові: назви, впливаючі з місця осідку людей, а не з їх кровного споріднення та спільного походження. Що ж допіру казати про часи пізніші, коли всі ці племена були залиті страшною лавиною кочових орд зі сходу і все новими хвилями осілої колонізації з північного заходу. Для найбільшої частини України остається типовою характеристика німецького літописця, дана в початку XI століття, київської землі, як країни «біглих рабів і метких Данців». Пасивні маси, втікаючи «на свободу» від економічного і державного примусу на більше родючі і менше цьому примусові підлеглі, «окраїнні», українські землі — і ріжні між собою не об'єднані, войовничі і авантюристичні елементи («Данці») з цілого сусіднього європейського та азійського світу — це предки тих, що сьогодні живуть на Україні» [6]. Автор підкреслює, що внаслідок специфічного геополітичного становища України, «нема мабуть більше безглузлого, і більше позбавленого всякого змісту, виразу, як: «чистокровний Українець» — в протиставленню до інших місцевих людей — «нечистокровних» [7].

Із вищенаведеного автор «Листів» робить висновок: «Залежні од нас динамічні причини нашої недержавності зводяться всі разом до одної: неуміння українських людей, без огляду на те, за кого вони себе вважають і як вони себе національно називають, здобути та зорганізувати на своїй землі свою власну владу і цю владу своїми власними силами удержати» [8].

Послідовний державник В. Липинський нещадно критикував націоналістичний постулат про «первинність» нації, яка, буцім-то, і має будувати власну державу. Він вважав, що спочатку у світовому геополітичному просторі постає відповідна держава, а вже потім у процесі свого функціонування вона продукує політичну націю. «Завжди спочатку буває держава, а потім нація, — зазначає вчений. — При помочі дитини породити матір — неіснуючою ще і фіктивною «українською нацією» будувати реальну українську державу — може намагатись тільки Ви, націоналісти українські, яких націоналізм єсть лише виразником вродженої анархічної вдачі, злоби, нікчемності і хаосу в думках» [XVI].

Думки В. Липинського поділяв відомий дослідник геополітичних проблем О. Бочковський. Він справедливо відзначав, що «чим далі на схід Європи, тим більше запізнювалася її етногенна стабілізація, і повільніше відбувалося утворення

народів. І це тому, що тут, і особливо в південно-східній її частині, передовсім в Україні, міграція азійських народів дуже затягнулася і гальмувала розвиток етногенезису. На Україні, наприклад, міграція закінчилась щойно у XVIII столітті, коли у Західній Європі процес кристалізації історично-державних народів був завершений, і вона стояла на порозі своєї націогенетичної фази, тобто формування модерних та пробудження і відродження так званих неісторичних, політично і державно поневолених народів. Великою французькою революцією (1789 р.) завершується ця доба західноєвропейського етногенезису, і розпочинається ера націогенезису, тобто перетворення цих народів у модерні нації» [10].

Україна виходила на рівень реального державотворення кілька разів. І незмінним «співучасником» цих подій виступала Росія. В останньому випадку слід бути вдячними якраз їй за те, що вона показала всім іншим союзним соціалістичним республікам приклад, як скористатися своїми конституційними правами, аби стати незалежними державами. Не можна не розуміти, що ситуація 1990–1991 рр. уможливилася тільки завдяки унікальному збігові політичних обставин і чинників. Тоді дуже швидко, протягом кількох тижнів, у Москві припинилося протистояння двох принципово різних державних організмів, і вона визначила свою політику щодо колишніх національних республік СРСР. Визначили свою політику щодо Москви й колишні союзні республіки. Ця політика різна: від Туркменістану до Білорусі, але її основоположна складова всюди однакова — захист державного суверенітету.

Довгі роки Україна боролася, аби її кордони були визнані Росією. Біловезький процес, який розпочався 1991 р., закінчився підписанням 1997 р. та наступною ратифікацією Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між двома державами. Найважливішою для української сторони була стаття 2: «Високі Договірні Сторони, відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту наради з безпеки й співпраці в Європі, поважають територіальну цілісність одна одної та підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів».

Ми ще повернемося до більш детального розгляду цього важливого документа, а тут лише приведемо думку академіка НАН України І. Кураса, що «...нема у світі двох інших держав, історичні долі котрих переплелись би тісніше, ніж долі України та Росії. Спільне етнічне й цивілізаційне коріння, що проростають у Київську Русь, довгочасове перебування в одній державі, спільне переборення світових катаклізмів, подібні економічні системи — це далеко не повне перерахування наших глобальних зв'язків. У той же час двом великим слов'янським народам було тісно в одній наддержаві. Закони еволюції вимагали, щоб у XXI століття наші держави ввійшли самостійними одиницями, а нації — вквешті-решт — стали політично повноцінними. «Розлучення» 1991 р. було історичною закономірністю й пройшло на диво цивілізовано» [11].

Вийшовши зі складу СРСР і проголосивши незалежність, Україна зустрілася з великими труднощами саме цивілізаційного плану. В ній не існувало громадянського суспільства, населення західних областей й решти країни значно відрізнялися і за своїм менталітетом, і за політичною культурою. Український дослідник М. Рябчук адекватно, на наш погляд, проаналізував коло проблем, що постали перед Україною в контексті створення громадянського суспільства. Сучасна наука визначає громадянське суспільство, — наголошує він, — як сферу

суспільного життя, в якій люди як приватні громадяни взаємодіють між собою, витворюючи власні організації, непідпорядковані державі. Інакше кажучи, це суспільство, в основі якого лежить розгалужена мережа незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій, створених самими громадянами для виявлення й здійснення різноманітних громадських ініціатив, задоволення своїх суспільних потреб та обстоювання своїх колективних інтересів. З-поміж різних, безумовно важливих, аспектів громадянського суспільства найсуттєвішим для утвердження демократії є здатність людей узгодженими й свідомими діями впливати на уряд. Поступова інституалізація цього суспільного виклику (спершу — ліберально-буржуазна, згодом — соціал-демократична) у всевладній державі власне й отримала на Заході назву «громадянського суспільства».

Розвинене громадянське суспільство є, таким чином, інституціалізованим виявом суспільного плюралізму і водночас його ефективним гарантом перед авторитарними чи тоталітарними тенденціями держави або певних суспільних сил. Інакше кажучи, громадянське суспільство не просто передбачає формальний поділ влади в державі та баланс інтересів, а й своїми інституціями забезпечує громадський контроль за цим поділом та підтримує згаданий баланс. З одного боку, громадянське суспільство привчає громадян до того, що вони можуть і мусять впливати на суспільне життя свідомо, цілеспрямованим і легальним чином через відповідні самодіяльні інституції. А з іншого боку, привчає державу до відповідальності і звітності перед громадянами, відіграючи таким чином не лише посередницьку, а й важливу формотворчу роль у плані виховання певної політичної культури і вдосконалення механізмів взаємодії між особою і державою.

Громадянське суспільство в Україні має свої зародкові традиції в елементах місцевого самоврядування давньоруських міст та спробах суспільної, зокрема економічної, емансипації в рамках кодифікованого права. Ці елементи стають особливо помітними в XVI–XVII ст. після включення українських земель великою мірою в європеїзований юридичний простір Речі Посполитої. В Україні поступово розвивається місцеве самоврядування і незалежне судочинство, з'являються громадські організації (церковні братства, цехові об'єднання) та освітні заклади (школи, колеґіуми) тощо. Водночас процеси зародження громадянського суспільства в Україні і подолання середньовічної станової системи суттєво обмежуються невисокою урбанізованістю краю, економічною відсталістю та загальним колоніально-упослідженим статусом українського населення. Наприкінці XVIII ст., після інкорпорації Росією Правобережної України та ліквідації гетьманської автономії на Лівобережжі, процеси громадянської емансипації в Україні взагалі перериваються — в умовах жорстко-авторитарної, деспотичної імперії.

Єдиним винятком стають західноукраїнські землі, головним чином Галичина, котрі після поділу Польщі наприкінці XVIII ст. потрапляють до складу Австрійської імперії Габсбургів. Тут, в умовах конституційної, парламентської монархії та дарованих нею відносних ліберально-демократичних свобод, громадянське суспільство формується більш-менш за тою самою моделлю, що й у інших країнах Центрально-Східної Європи. Наприкінці XIX — на початку XX ст. в Галичині вже існує практично весь спектр інституцій громадянського суспільства: молодіжні, жіночі, спортивні, релігійні, культурно-освітні і навіть наукові (НТШ) організації, кредитівки й кооперативи, професійні спілки, незалежна преса і, зрештою, повноцінні політичні партії.

4.3. Вітчизняне громадянське суспільство і виклики державотворення

У міжвоєнний період ці інституції збереглися під авторитарним польським режимом і лише в 1939 р. були знищені тоталітарною радянською владою. Традиція відносно тривалого розвитку громадянського суспільства в Галичині виявилась, однак, вирішальною для подальшого відновлення його інституцій через півстоліття, в умовах відносної суспільної лібералізації, викликаній в СРСР політикою «перебудови». Характерною рисою інституцій громадянського суспільства, що почали масово виникати наприкінці 1980-х рр. у Галичині (швидше й масовіше, ніж деінде в Україні), була їхня всіляко підкреслювана спадкоємність щодо реальних, а деколи й міфічних попередників із передвоєнної Галичини.

Становлення громадянського суспільства у Східній Україні відбувалось у значно складніших умовах, внаслідок чого його повноцінне існування у більшості регіонів, особливо на периферії, залишається досі проблематичним. У деспотично-авторитарній Російській імперії зародки громадянського суспільства змогли з'явитися лише у другій половині XIX ст. (після відносно ліберальних реформ 1860-х рр.), проте в Україні вони стали справді помітними лише після революції 1905 р. Невдовзі, однак, більшовицький режим ліквідував ці зародки, виявивши, зокрема, характерну відмінність між авторитаризмом, який лише обмежує (більше чи менше) становлення і діяльність інституцій громадянського суспільства, та тоталітаризмом, який ці інституції повністю знищує або ж одержавлює (всі т. зв. «громадські організації» не відіграють за тоталітарного «соціалізму» жодної самостійної ролі, а є лише додатками до партійно-державного апарату).

Дослідники відзначають, як правило, три головні перешкоди на шляху формування повноцінного громадянського суспільства в сьогodнішній Україні. По-перше — це етатистська спадщина радянських часів, звичка населення до державного патерналізму, його громадянська пасивність та відчуженість. По-друге — це мовно-культурна різноманітність населення, яка великою мірою розділяє інституції громадянського суспільства за мовно-етнічним принципом, замість того, щоб робити їх загальнонаціональними/загальногромадянськими. І, по-третє, — це відсутність справжніх економічних реформ, а отже, й відсутність економічних підстав для емансипації громадян від тотально регулюючої-розподіляючої, патерналістської держави. Як і в усіх домодерних суспільствах, переважним джерелом добробуту в сьогodнішній Україні є близькість до влади, а не справді легальна та ефективна господарська діяльність. Витак, утвердження самодіяльного, економічно незалежного від держави і неспідвладного її примхам громадянина — як основи повноцінного громадянського суспільства — залишається в сьогodнішній Україні проблематичним.

З одного боку, як уже зазначалося, західні українці, завдяки відносно сприятливішим умовам для соціального й національного розвитку, спромоглися пройти в XIX столітті типовий для більшості бездержавних народів шлях націєтворення і вийти з «доби націоналізму» цілком модерною європейською нацією — з чіткою національною самосвідомістю й повноцінним громадянським суспільством.

Натомість жителі Наддніпрянської України в умовах незрівнянно репресивнішої Російської імперії (котра взагалі не визнавала українців окремим народом) виявилися фатально затриманими чи навіть зупиненими у своєму національному й громадянському розвитку — на рівні домодерного етносу з низьким рівнем національної самосвідомості й практично без жодних громадянських інституцій.

Східні й західні українці ввійшли таким чином у ХХ століття як, по суті, дві різні нації, а точніше — як дві історичні іпостасі одної нації, домодерної і модерної, — репрезентуючи унікальний випадок синхронного співіснування діахронних, по суті, явищ.

Більшовицький режим, хоч і «возз'єднав» українські землі в одній державі, пом'якшив, а радше поглибив суттєві відмінності між «двома Українами» — східною й західною. Практично не утискаючи українців за етнічною ознакою (радянська влада не відрізнялася з цього погляду від царської, трактуючи українців як «своїх», тобто де-факто як «різновид» росіян), більшовики, однак, усіляко дискримінували українців за ознакою мовною та регіональною, ставлячись до західних (і взагалі україномовних) українців як до «націоналістів», тобто потенційних «зрадників». Не зумівши ефективно асимілювати модерну українську націю, що сформувалася за Збручем, більшовики досить успішно русифікували й советизували домодерний український етнос на сході, прищепивши йому своє власне (російсько-імперське) підозріливо-упереджене ставлення до «західняків», а відтак і до всіх їхніх ініціатив — не лише «націоналістичних» (мовно-культурних), а й суто громадянських (суспільно-політичних, економічних тощо).

І все ж навіть незначного послаблення тотального контролю й терору з боку Держави та, відповідно, розрідження атмосфери повсюдного страху та підозрливості після смерті Сталіна було досить для поступового відродження певних елементів громадянського суспільства в СРСР. «Неформальні» громадські організації — як політичного, так і аполітичного характеру — від дисидентських груп до різноманітних «неформальних» об'єднань — пережили брежнєвські репресії й бурхливо розквітли наприкінці 80-х років, у добу Горбачовської «перебудови». Емансипація новонародженого громадянського суспільства від тоталітарної держави збіглася з емансипацією національних республік від наднаціональної імперії. У рамках цього двоєдиного процесу відбулося природне поєднання національно-визвольних і загальнодемократичних програм і вимог у так званому «націонал-демократичному» русі, що виник у багатьох радянських республіках, включно з Україною.

1991 року, після розпаду СРСР, з'ясувалося, однак, що ні українські «націоналісти», ні «демократи» не є досить сильними і впливовими, щоб відсунути від влади правлячу комуністичну номенклатуру. Незалежна Україна постала таким чином як наслідок тактичного компромісу між «націонал-демократами» й прагматичною частиною номенклатури (названої згодом, не без певного перебільшення, «націонал-комуністами»). Обидва партнери потребували одне одного, щоб визволити Україну з-під контролю Москви й нейтралізувати протидію консервативнішої, проімперської частини номенклатури. Контрольний пакет акцій залишився, однак, в руках «націонал-комуністів», котрі зреклися марксизму й розпустили компартію, проте зберегли криптокомуністичну політику, номенклатурні зв'язки, позиції, інституції, навички мислення та поведінки.

В Україні так і не відбулося правдивої декомунізації й «десоветизації», а, отже, й жодних по-справжньому ефективних і послідовних реформ не було здійснено — ні в економіці, ні, зрештою, в інших сферах. Водночас посткомуністична номенклатура («партія влади» за Кравчука, «олігархія» за Кучми, «любі друзі» за Ющенка) напрочуд успішно маргіналізувала націонал-демократичну опозицію, кооптувавши й скомпрометувавши її лідерів і зруйнувавши її організаційно. А головне — вона досягла неабияких успіхів у «прихватуванні» державної власності, перекачуванні грошей за кордон і утриманні влади найрізноманітнішими засобами.

Дилема українських націонал-демократів, спокушених амбітним проектом «розбудови держави» (після численних історичних невдач) під проводом посткомуністичної номенклатури стала ще одним парадоксом становлення незалежної України. Йдеться тут передусім про наслідки їхньої внутрішньої амбівалентності і, відповідно, двоїстого характеру їхніх цілей і їхньої політичної поведінки. З одного боку, як «демократи» вони зобов'язані були начебто захищати громадянське суспільство й демократичні цінності від авторитарної держави. З іншого боку, як «націоналісти» вони відчували потребу захищати націю, себто (великою мірою) ту ж таки державу. Поки всі загрози і для демократії, і для нації походили ззовні, від московського «Центру», в їхній позиції не відчувалося двоїстості. Але як тільки тоталітарна імперія розвалилася й обидва завдання — громадянського й національного визволення — виявилися начебто виконаними, двоїстість їхньої позиції відразу обернулася двозначністю. У формально незалежній українській державі їм довелося робити нелегкий вибір між двома несумісними пріоритетами: захищати і далі демократію та громадянське суспільство від усе ще радянської й, великою мірою антидемократичної держави, а чи навпаки — заради захисту незміцнілої ще української держави заплющувати очі на її криптокомуністичний, олігархічно-мафійний характер і фліртувати з некомпетентною, скорумпованою номенклатурою задля потреб вельми сумнівної «національної єдності».

Ще більшу загрозу для української незалежності становить вкрай низька («домодерна») національна самосвідомість населення, котре складається з великої російської меншини (понад 20% громадян) і ще більшої групи русифікованих українців (майже 30% населення). Ця остання група, суттєво відрізняючись за своїми цінностями й орієнтаціями і від власне росіян, і від україномовних українців, великою мірою зумовлює загальну амбівалентність українського населення й суттєво ускладнює процеси державо-націєтворення та розвиток громадянського суспільства.

До останнього часу Україна перебувала ніби у зачарованому колі: повноцінне громадянське суспільство й модерна політична нація не мали шансів постати без усунення від влади посткомуністичної олігархії, а усунути цю олігархію було практично неможливо без достатньо дозрілого громадянського суспільства й розвиненої національної самосвідомості [92]. Революційні події, які супроводжували перемогу на виборах президента у 2004 році В. Ющенка, замість того, щоб розірвати це коло, ще більш ускладнили ситуацію, бо до влади прийшли політичні авантюристи, нездатні до справді державотворчої діяльності. Вони великою мірою дискредитували в цілому справедливі гасла Майдану, вкрай розбалансували систему влади в державі.

Як слушно відзначає член-кореспондент НАН України М. Михальченко, чергова зміна режиму призвела до того, що сьогодні в Україні існує конгломерат дезорієнтованих, неконсолідованих соціальних верств та груп, які погано усвідомлюють і виражають свої інтереси, необ'єднані в певну цілість, що здійснює міжгруповий узгоджений проєкт майбутнього. Ті загальні декларації, що закладені в Конституції України, не є конкретною програмою дій практично для жодного суспільно-політичного ґрупу. На жаль, приклад зневажливого ставлення до Основного закону країни подавав його гарант — В. Ющенко, який своїми указами вщент зруйнував правове поле держави.

Оскільки інтереси соціальних спільностей у конгломерації під назвою «Україна» не усвідомлені як позитивні ідеології, то й немає відправних точок для їх

порівняльного аналізу. У суспільстві фактично відсутні повноцінні соціальні суб'єкти. У такій ситуації створюються громадські організації та партії на вузько суб'єктивістській, волонтаристській основі, чії лідери представляють самих себе, а не соціальні спільності. Виникає феномен фальшивої ідентифікації: коли люди голосують за лідерів, ситуативно об'єднуються на тимчасових солідарницьких основах (харизматичний лідер, популістська програма), не особливо уявляючи собі, наскільки це відповідає їх інтересам і загальному благу. Тому українське суспільство у його нинішньому вигляді — це скоріше конгломерація, яка або стане справжнім суспільством, або розпадеться під тиском дезінтеграційних процесів.

У такому слабко організованому суспільстві держава покликана відігравати роль інтегруючої, цементуючої сили. Але українська держава в результаті протистояння президентської та парламентсько-кабмінівської гілок влади перебувала чи в стадії напівхаосу, чи то в політичній прострації. Вона мало ефективно виконувала свої функції, не забезпечувала повноцінну дію законів (у тому числі Конституції), збір податків і соціальний захист населення, не виступала повноцінним арбітром у відносинах особистості і суспільства, в міжособистісних і міжгрупових відносинах тощо. Та організація, яку ми зовемо «держава», значною мірою стала полем битви кланів, мафій, груп еліт, що намагаються встановити свій політичний режим. Мета цих режимів — убезпечити себе від суспільства, підкорити його своїм цілям. Занепокоєння загальнонаціональною долею, майбутнім країни — не пріоритетні завдання режимів, а лише демагогічні димові заслони, оскільки у політичних режимів досі немає стратегічних відповідей на виклики XXI століття і на бажання мас вирватися із злигоднів.

Українська політична цивілізація суперечлива, інколи контрастна, але досить динамічна і перспективна. Відходячи від євразійської бінарності, що була системотворчим фактором Російської імперії і СРСР, Україна не здатна одним кроком повернутися в Центральну Європу, як це могло бути три з половиною століття тому або трапилося для деяких частин України в першій половині XX ст. Вона має завершити етап внутрішньої селекції — коли єдність і цілісність цивілізації досягається за рахунок «відсікання», «відторгнення», «вилучення» з її складу тих «зайвих» частин та елементів (цінностей, норм, орієнтацій, ідеалів тощо), що є чужородними і неприродними. Селекція як політико-культурний регулятивний механізм відбирає ті політико-культурні компоненти розвитку, способу життя, що відповідають національному характеру, культурі народу.

Поряд із селекцією формотворчим конфігуратором політичного життя виступає конвергенція. Її функція — об'єднання й синтез різних (інколи протилежних) цінностей, смислів, наприклад національного й інтернаціонального, слов'янської громади і європейського самоврядування тощо. Конвергенція як політико-регулятивний механізм протистоїть селекції, між ними точиться постійна боротьба, але в цілому суспільство виграє від їх конкуренції. Інакше селекція перетворювала б суспільство і державу на закриті від іншого світу організми і гальмувала розвиток внаслідок перешкоди на шляху залучення світового досвіду.

Український цивілізаційний вибір визначається колізіями посттоталітарного розвитку політики, економіки й культури, що зумовлює його драматичний і переважно кризовий характер. Цивілізаційне роздоріжжя, на яке вийшла Україна, зберігається і в головах політиків, і звичайних громадян, що позначається на їхніх діях, які часом створюють небезпеку для України. І це не стільки небезпека ззовні —

вона існувала сторіччями, — скільки зсередини, від поліетнічності, поліконфесійності, конфліктності соціальних і політичних сил.

У науці поступово сформувалися два основні критеріальні підходи до націй-держав: громадянсько-територіальний та етнічний. Громадянсько-територіальна модель формування закладає в основу фактор громадянства та території: можна бути етнічним англійцем, французом, китайцем, проте водночас — політичним американцем, тобто мати громадянство США й усвідомлювати свою належність до цієї спільноти. Етнічна ж модель віддає перевагу етнічному аспекту, мовним та культурним чинниками функціонування етнічних груп: наприклад, провансальці, бургундці, гасконці й бретонці складають єдиний французький етнос.

Розвиток першої та другої моделей націй-держав має тенденцію до поступового зближення, синтезу. «Якщо дивитися концептуально, — пише Е. Д. Сміт, — то нація має поєднувати дві низки вимірів: з одного боку — громадянські та територіальні, а з іншого — етнічні й генеалогічні, причому в кожному випадку в різних пропорціях. Саме завдяки багатовимірності національна ідентичність виявляється такою гнучкою силою в сучасному світі й політиці, ефективно поєднуючись із іншими могутніми ідеологіями та рухами» [13].

Наведені моделі нині йменують політичною та етнічною. Втім, інколи віддають перевагу розмежуванню за історико-географічною ознакою, називаючи їх французькою та німецькою. Згідно з першою, нація являє собою громадян держави (нація-держава), згідно з другою — вона є кровно-мовною, культурно-історичною спільнотою.

У 1792 р. Франція була централізованою державою, однак етнічні Французи не склали й половини її населення. Тому Велика французька революція актуалізувала потребу прискореного перетворення провансальців, бургундців, бретонців, корсиканців, гасконців та інших субетносів на французів із єдиною мовою спілкування. Французька мова була оголошена «мовою свободи»: вона жорстко впроваджувалася в адміністративну й судову практику, армію, освіту, інші соціальні інститути. Французами були визнані всі громадяни Франції, а французька мова проголошена безальтернативною. Інші ж мови поборювалися як «реакційні й контрреволюційні».

Безумовно, для сучасної України яacobинський екстремізм не може слугувати еталоном політичного процесу: дух і буква XXI ст. заперечують поборювання інших мов з огляду на їхню нібито «реакційність і контрреволюційність». Однак значну частину французького досвіду можна й треба застосувати: адже, здобувши свободу, пригноблені нації неухильно, силою обставин змушені акцентувати увагу на власній етнічності, мові та інших атрибутах новітньої державності. Це — категоричний імператив самоідентифікації кожної повноцінної молоді держави, її очевидна захисна й компенсаційна реакція на історію та сучасність. Проблема лежить у дещо іншій площині, а саме: в мірі категоризму, з яким педалюється етнокультурний аспект, і в динаміці коригування історичної справедливості в сенсі відновлення етнокультурної, в цілому, духовної автентичності.

Німці пішли іншим шляхом, ніж французи. У XVIII ст. на територіях, заселених німецьким етносом, існував конгломерат держав, проте сам етнос був розколотим на католиків та протестантів. Виникла нагальна потреба об'єднати квазідержавні утворення в єдину державу, створити німецьку націю. При цьому німецька мова як спільна мова німців ледь-ледь жевріла, оскільки домінували численні діалекти.

Однак поступово «німецький національний дух» трансформувався в німецьку етнічну єдність, а етнос отримав потужну німецьку державу.

Отже, не існує єдиного принципу розвитку націй: одні проходять шлях від етнічності до політичності (німці, італійці, українці, болгар), інші — від політичності до етнічності (французи, англійці, росіяни, іспанці). У другому випадку політична нація формується не спонтанно, а зусиллями корінної нації, яка втягує в орбіту своїх національних інтересів політично залежні від неї етноси. Зрозуміло, шлях від політичності до етнічності нації може мати різну як тривалість, так і форму — це залежить від конкретно-історичних умов та національного духу народу.

Використані джерела та література

1. Павленко Юрій. Чи було створено нову цивілізацію в СРСР // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. — К., 2004. — С. 177–184.
2. Литвин В. М. Самоствердження України: нелегкий поступ // УІЖ. — 2003. — № 1. — С. 3–6.
3. Липинський Вячеслав. Листи до братів-хліборобів. — Київ — Філадельфія, 1995. — С. 421.
4. Там само. — С. 422.
5. Там само. — С. 425.
6. Там само. — С. 426.
7. Там само. — С. 426.
8. Там само. — С. 429.
9. Там само. — С. XVI.
10. Бочковський Ольгерт. Вступ до націології. — К., 1998. — С. 41.
11. Курас І. Ф. Етнополітика: історія та сучасність. — К., 1999. — С. 107.
12. Рябчук Микола. Дилема українського Фауста: громадянське суспільство і розбудова держави. — К., 2000. — С. 9–27.
13. Сміт Е. Д. Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 24–25.

4.4. ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО УКРАЇНИ: ВЗАЄМОДІЯ ЧИ БОРОТЬБА?

В останні роки в науковий, конституційно-правовий, політичний та інші аспекти життя України ввійшли терміни «соціальна держава», «правова держава», «соціальний захист населення». Вони функціонують поряд із давно вживаними поняттями «демократія», «права і свободи людини» «громадянське суспільство», «інститути громадянського суспільства» тощо. Це не формальне розширення кількості застосовуваних понять. За цим стоїть зміна суспільного устрою, політичної системи суспільства, функцій інститутів держави тощо. І як наслідок — докорінна зміна соціального становища людей.

У СРСР громадянське суспільство вважалося майже непотрібним¹, оскільки всі громадські організації (у т. ч. профспілки, творчі, молодіжні, жіночі організації тощо) були одержавлені, а політична партія (КПРС) — оголошена «ядром» держави і суспільства. Проблема соціально-правового захисту населення як самостійна не розглядалась, оскільки внутрішніми характеристиками соціалістичної системи були повна зайнятість, безкоштовні охорона здоров'я і освіта, гарантованість державних пенсій, квартир, відпочинку (про справжній рівень усього цього ми тут не говоримо). Тому соціальний захист в умовах СРСР розглядався вузько, як соціальне забезпечення громадян (пенсійне забезпечення, державне страхування, турбота про специфічні групи інвалідів, хворих, окремі види забезпечення з державного соціального страхування тощо).

Сьогодні терміни «соціальний захист», «право на соціальний захист», «соціальна безпека», «соціальні гарантії» та інші розкривають соціальні функції держави в правовому і гуманістичному аспектах у нових історичних умовах. Держава змушена розв'язувати колосальну проблему забезпечення вільного функціонування інститутів громадянського суспільства, реформування політичної системи і соціального захисту населення — дітей, пенсіонерів і непрацевдатних, безробітних, переселенців, чорнобильців, демобілізованих військовослужбовців, осіб без постійного місця проживання тощо.

Розгляд проблем генези державності, соціально-правової держави, сучасної держави змушує дослідників по-новому розглянути й саме поняття держави та її ознаки.

По-перше, за традицією, яка іде від Платона і Аристотеля, державу продовжують розглядати як політичне співтовариство, яке регулює загальні справи і знімає соціальні конфлікти, пом'якшує соціальну асиметрію.

По-друге, держава як соціальний регулятор повинна мати правову силу (конституцію, закони, силові відомства тощо) навіть у «спокійні» періоди функціонування суспільства.

По-третє, держава розглядається як єдина універсальна організація в суспільстві, базована на публічній владі. Вона володіє верховною публічною владою, визначає стратегію і тактику внутрішньої і зовнішньої політики, засоби їх реалізації.

По-четверте, держава виступає як регулятивна організація суспільства. Однак існує проблема розмежування компетенції держави і громадянського суспільства.

¹ Поняття «громадянське суспільство» в радянській суспільній науці почало розглядатися наприкінці 70-х рр. XX ст.

Адже за тоталітарного устрою держава виступає всеохопним регулятором. В умовах демократичних держава концентрує увагу на виправленні недоліків стихійного розвитку, однак наполягає на тому, що держава не повинна порушувати природний саморозвиток суспільства.

По-п'яте, держава як політичний правовий і соціальний арбітр не є безстороннім суддею. Вона насамперед захищає інтереси політично й економічно домінуючої верстви або класу (в ідеальному випадку — «середнього класу»). Але демократична, соціально-правова держава захищає інтереси і меншості, опозиції, інститутів громадянського суспільства. Це не тільки арбітражна, а й самозбережувальна функція держави, спрямована на те, щоб класи і верстви не знищували один одного і суспільство в цілому в безплідній боротьбі.

По-шосте, держава — це система органів регіональної влади різних рівнів, які постійно та інтенсивно контактують із населенням за допомогою органів місцевого самоврядування і безпосередньо. Від ефективності цих контактів залежить ефективність держави в цілому, участь людей у самоврядуванні.

В останні двадцять років у науці широко обговорюється проблема — якою повинна бути сучасна держава і яким має бути громадянське суспільство? Є погляди, що держава має бути слабкою, а громадянське суспільство — сильним. Досить популярні тези, що держава повинна бути сильною, особливо у перехідний період, а громадянське суспільство нехай поступово еволюціонує. Нині все більшої підтримки набуває теза про те, що держава й громадянське суспільство не повинні бути ні слабкими, ні сильними, але — ефективними.

Трохи більше десяти років тому вийшла велика праця американських філософів, економістів, політологів і соціологів [1], де реальна соціально-правова держава розглядається передусім як держава благоденства, яка працює на добробут суспільства й особи. Автори виокремлюють три різновиди держави благоденства як зразки: ліберальна (США), соціал-демократична (Нідерланди), корпоративна (Німеччина). Проводиться й думка, що держава благоденства може будуватися на різних ідеологічних, політичних, економічних і правових засадах. З іншого боку, деякі дослідники вважають, що така держава призводить до пасивності особи, знижує її соціально-економічну активність. Тому держава повинна бути ефективною, працюючою, однак забезпечувати не всезагальний добробут, а лише основні потреби населення та інфраструктуру (освіта, охорона здоров'я, свобода слова тощо). Окрема ж людина зобов'язана сама турбуватися про себе і свою сім'ю, спиратися на можливості, які надає відкрите суспільство.

Досить цікавою є концепція нової демократичної держави, яку висувають деякі соціал-демократи [2], виступаючи за посилення ролі недержавних організацій, неформальних об'єднань, рухів, що постійно народжуються як ініціатива мас «знизу». У цій концепції наявне зміщення акцентів на посилення ролі інститутів громадянського суспільства.

Усе частіше в наукових дискусіях ставиться питання про нові способи організації влади в країнах перехідного типу, до яких належить Україна. Принциповою у цьому відношенні залишається ідея Монтеस्क'є про поділ влад. Однак, якщо Монтеस्क'є виокремлював три гілки влади, то сьогодні, окрім законодавчої, виконавчої і судової, можна виокремити виборчу владу (виборчі інституції, трибунали, виборчі реєстри тощо) і засоби масової інформації, які покликані стати виразниками влади громадської думки. Інша справа — як функціонують «четверта» і «п'ята» влади. Концепція розмежування функцій влад, як правило, доповнюється принципом

їхніх взаємних «стримувань і противаг». Пізніше навіть у такому вигляді ця концепція доповнюється принципом взаємодії гілок влади при здійсненні найважливіших функцій політики (уникнення національних криз і катастроф, зняття деструктивних конфліктів тощо).

У всіх цих дискусіях держава майже не розглядається як функціонуюча соціальна організація. Поняття ж «соціально-правова держава» включає в себе не тільки зміст забезпечення добробуту громадян та їх соціальний захист, а й дію держави як своєї соціальної організації, що реалізує притаманні державі соціальні цілі — не допускати загострення соціальних конфліктів і знімати їх, регулювати процеси соціальної (і соціально-економічної) стратифікації, забезпечувати рівні соціальні права і можливості регіонів, окремих громадян тощо.

Щоб держава існувала як ефективна соціальна організація, в суспільстві має існувати система домовленостей різних соціальних верств, груп, сил (частково закріплена в конституції і законах) щодо спільних соціальних цілей, здійснення окремих соціальних функцій. І тут виникає проблема розмежування цих цілей і функцій між державою, громадянським суспільством і особою (громадянином). Кожен із суб'єктів спільного соціального організму — суспільства — повинен ретельно дотримуватися своїх прав і обов'язків і виконувати свої соціальні функції. Цей процес спонукає на пристосування одна до одної різних соціальних (економічних, політичних, ідеологічних) структур і перегляд різниці у поглядах. Взаємне пристосування — необхідний елемент ефективно діючої соціальної організації. Без нього організація життя у суспільстві (і в державі) неможлива за визначенням. Внутрішньополітичні ідеологічні орієнтації соціальних сил і лідерів, якщо вони домовляються з кардинальними проблем, можуть стати стабілізаторами держави і гармонізувати її взаємодію з інститутами громадянського суспільства. Тим самим зростають можливості реалізації політичних і соціальних прав людини.

З поняттям «громадянське суспільство» ситуація інша, ніж із визначенням держави. Різні автори в різних країнах дають сутнісно відмінні визначення цього поняття. Найпоширенішим є визначення, згідно з яким громадянське суспільство — це та частина громадян, яка входить у добровільно створені організації і структури, що відображають і захищають інтереси цих громадян. Але одразу виникає низка запитань. Які організації включати в громадянське суспільство і за яких критеріїв? Чи обмежуються інститути громадянського суспільства захистом інтересів лише своїх членів? Як впливає специфіка окремих країн, їх політичного й економічного ладу на структуру, зміст і функції громадянського суспільства?

Щодо проблеми включення суспільних інститутів до громадянського суспільства існує декілька позицій. Широко відома думка німецького політолога Мергеля, який вважає, що громадянське суспільство — це лише «третій сектор» суспільства, що існує поряд із «першим» — владними структурами — і «другим» — бізнесом. Цей «третій сектор» включає в себе лише неполітичні та неекономічні суспільні організації. Більшість українських та російських дослідників не погоджуються із цим і ширше трактують громадянське суспільство. Вони включають у його склад «третій сектор», однак кожний додає до нього щось своє: політичні партії, засоби масової інформації, громадські організації промисловців і підприємців або щось інше.

В Україні поширені кілька підходів до розуміння громадянського суспільства. Воно розуміється як: а) недержавний сектор економіки, політичного і духовного життя; б) сукупність громадських об'єднань і організацій; в) опозиційні, напів-опозиційні і нейтральні до влади соціальні сили. Усім визначенням притаманне

визнання того, що незалежність від держави, «недержавність» (політична, фінансова) — головна ознака громадянського суспільства. Тому політичні партії, не зрошені з державою, як і громадські організації промисловців і підприємців, на наш погляд, можуть вважатися частиною громадянського суспільства і можуть зіграти важливу позитивну роль у розвитку громадянського суспільства.

Отже, «третій сектор» справді є головною ланкою громадянського суспільства. Однак в умовах перехідного періоду існують підстави відносити до його елементів політичні партії, недержавні ЗМІ і громадські організації бізнесменів, не включені у владу. Критерій «недержавності» може бути досить ефективним для визначення структури і функцій громадянського суспільства в Україні.

Найчастіше інститути та організації громадянського суспільства класифікують за функціями: 1) об'єднання за інтересами («збирачі», «аматори», «колекціонери» тощо); 2) ті, що виконують економічні і соціальні функції (профспілки, асоціації бізнесменів та споживачів, самоврядні професійні організації та союзи тощо); 3) групи, в центрі уваги яких перебувають політичні та громадські свободи і обов'язки (т. зв. сторожові). Існують об'єднання, які можуть претендувати на виконання двох-трьох або більше функцій.

Здебільшого виокремлюють дві стратегії взаємовідносин таких об'єднань з державою — співробітництво й опонування. Але це швидше «ідеальні типи». У реальності кожне об'єднання, інститут використовує комбінації цих стратегій. Можлива ситуація, коли однотипні й ідеологічно близькі організації, об'єднання застосовують різні стратегії, що зумовлюються позицією лідерів, регіональним чинником і т. п. Багато в чому стратегії взаємовідносин визначаються характером політичного режиму в державі, історичними традиціями тощо.

Розв'язання проблем модернізації суспільства і держави, зокрема в соціально-правовій і гуманістичній сферах, сферах економіки і політики, неможливе без розроблення і реалізації концепції взаємовідносин держави і громадянина, держави та інститутів громадянського суспільства. Мало оголосити, що «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Необхідно на практиці ствердити її демократичність, соціальність і відповідність критеріям правової. Сьогодні ж переважна більшість населення справедливо відкидає такі характеристики нашої держави як передчасні. Це підтверджують дані соціологічних опитувань, які здійснив Інститут соціології НАН України та інші соціологічні служби.

Хоча в Конституцію України закладено принцип «держава для людини», значна частина населення вважає, що це швидше декларація, не підкріплена реальними економічними і правовими механізмами. Навіть демократія, яка начебто існує в Україні, на думку опитаних, не спирається на міцний економічний і моральний фундамент, слабо захищена правовими механізмами, традиціями суспільства. Тому в країні багато залежить від інтересів і волі політичної та економічної владної верхівки. Як засвідчують опитування 2010 р., після президентських виборів 2010 р. майже не спостерігається оптимізму щодо кардинальних змін у цій сфері (про це свідчать соціологічні дані Всеукраїнської соціологічної служби, які має автор даного розділу).

Демократія не може «працювати», якщо вона не спирається на традицію, процедуру, правило, норму тощо. У кожному суспільстві, навіть у найдемократичнішому, існує конфлікт інтересів різних соціальних сил. У даному контексті нас цікавить — як держава реалізує ідеали гуманізму та демократії, долає конфлікт інтересів, забезпечує консолідацію суспільства на соціальному ґрунті? Потребує уточнення

й набір характеристик держави (демократична, правова, соціальна), зафіксований в Конституції України. Варто писати ці визначення через «кому» або потрібен інший «граматичний» (а може, й логічний) підхід? Чи може бути соціальна держава неправовою, а правова держава — несоціальною? Можливо, замість двох характеристик — «правова», «соціальна» держава — на початку XXI ст. логічніше застосовувати поняття «соціально-правова держава»? Це не стільки правова, скільки соціально-філософська і логіко-філософська проблема.

На нашу думку, це — не категоріальна дрібниця, а принциповий методологічний підхід, оскільки ми розглядаємо взаємозв'язок демократії і гуманізму, де розвиток соціуму — суспільства, держави, людини — є проблемою реалізації соціального в праві, законі та способі життя. Тоді гасло «все заради людини і в ім'я людини» набуває історичного сенсу не як утопія, а як орієнтація на гуманізацію суспільного життя. У цьому випадку на сучасному етапі краще говорити про побудову в Україні не «демократичної», «правової», «соціальної» держави, а про побудову демократичної соціально-правової держави.

Учення про правову державу має тривалу історію. Його початки можна знайти у вченнях античних філософів. Платон передбачав швидку загибель держави, в якій закон підпорядкований владі. Аристотель стверджував, що лише право може обмежити владу в інтересах народу і дати міру розумного володарювання. Ці самі ідеї розвивались у Римській імперії (Цицерон) і в більш цілісному вигляді були покладені в основу римського права, зорієнтованого на зміцнення підвалин державності, розуміння закону як волі народу, що повинен регулювати не тільки діяльність громадян, а й верховної влади.

У XI–XIII ст. політико-правове вчення починає обґрунтовувати середньовічні форми державної влади, суду. У XIV–XVI ст. в Європі (особливо у Франції та Британії) політико-правові вчення, з одного боку, обслуговували інтереси абсолютних монархій, обґрунтовуючи їх природний характер, божественне право монархів, а з іншого — висувались ідеї обмеження дій правителя законом, поділу функцій влади монархів та законодавчих зборів. У XVII–XVIII ст. розвивається критика абсолютизму, відроджуються ідеї обмеження влади монархів владою народу, перед яким монарх несе відповідальність. Європа XII–XVIII ст. дала плеяду мислителів, які розвивали політико-правову думку: М. Падуанський, Н. Макіавеллі, Ф. Бекон, Ж. Боден, Дж. Бентам, Т. Гоббс, Ш. Монтеск'є та ін. Стародавня теорія договірної держави була використана ідеологами Французької революції. Серйозним досягненням політико-правової думки були Кодекс Наполеона і Конституція США.

У XVIII–XIX ст. триває розвиток ідей рівності всіх перед законом, і особливо концепції прав і свобод особи, яка стала ідеологією революційного та еволюційного лібералізму. Особлива роль у розвитку ідей про правову державу та її роль у політичному житті належить Дж. Локку, Ш. Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо.

Дж. Локк наполягав на природженості та невід'ємності прав особи, а витоки державної влади виводив із відчуження особистих прав кожної людини; вважав законодавчу владу найвищою в системі державного управління, обґрунтував взаємообмеженість законодавчої і виконавчої влади, підпорядкованість державної влади суспільним інтересам, її обмеження моральними законами. Ш. Монтеск'є своїми працями збагатив вчення про поділ влади та про роль законодавчої влади в усій системі влади. Неоціненний внесок здійснив Ж.-Ж. Руссо в обґрунтування теорії народного суверенітету.

Розвиток філософської, політичної та правової науки в цей період у Німеччині сприяв подальшому розвитку ідей і понять правової держави у працях І. Канта, Г. Гегеля, Й. Фіхте, Л. Фейербаха, А. Шопенгауера, М. Штірнера та ін. Продовжувалася розробка теорії правової держави у Великій Британії та США.

Різні аспекти правової держави досліджувались у Російській імперії. Такі дослідники, як В. Соловйов, Б. Чичерін, П. Новгородцев, О. Алексєєв, С. Булгаков, М. Бердяєв, А. Коні, П. Струве та інші додали багато важливих елементів у теорію правової держави на теренах слов'янських народів. В Україні проблеми правової держави відображено в працях М. Драгоманова, С. Дністрянського, М. Грушевського, Б. Кістяківського, М. Ковалевського, М. Палієнта, Ф. Тарановського, М. Ренненкампа та інших учених.

Після встановлення радянської влади в Росії і створення СРСР дослідження з теорії правової держави здійснюються лише в рідкісних випадках марксизму-ленізму. Всі інші підходи оголошуються буржуазними, тобто шкідливими, і згодом їм на зміну приходить примітивізована «теорія сталінської законності». І тільки під час прийняття Конституції СРСР у 1977 р. поняття «правова держава» було включене до радянського суспільствознавства, але в дуже вузькому значенні, насамперед у зв'язку з посиленням ролі конституції та закону в реальному житті. Проте і такий досить скромний крок привів до значних зрушень у політико-правовій тематиці, особливо наприкінці 80-х рр. [3].

У цей самий період в Україні також розгорнулися дослідження з теорії правової держави, хоча і в контексті фундаментальних проблем політики та правознавства. Поступово ці розробки поглиблювалися, розширювалися, а здобуття Україною незалежності сприяло тому, що проблематика правової держави стала однією з провідних і поняття «правова держава» міцно увійшло до теорії та практики сучасного українського конституціоналізму. Праці Ю. Шемшученка, М. Козюбри, В. Цветкова, В. Опришка, В. Погорілка, П. Демчука, М. Орзіха, В. Тація, А. Черденіченка, В. Копейчикова та інших правознавців України стали теоретичним підґрунтям конституційного законодавства в Україні та розбудови політичних інститутів у державі.

В Україні у 80–90-ті рр. значно посилюється інтерес до правової держави у зв'язку з дослідженням взаємозв'язку філософії політики і філософії права. У 80–90-ті роки до правознавців приєдналися філософи і політологи: В. Андрущенко, І. Бичко, І. Курас, М. Михальченко, В. Пазенок, М. Попович, Ф. Рудич, М. Сазонов, В. Шинкарук та ін. Фахівці з політико-філософської та філософсько-правової проблематики піддали ґрунтовному аналізу історію і теорію становлення та розвитку держави, роль демократії у суспільному житті, практику функціонування правової держави. Але багато теоретичних та практичних проблем до цього часу не розв'язані.

Дослідники всіх епох, розглядаючи проблеми правової держави, наштовхувалися на питання про те, як держава працює на спільний інтерес та колективне благо? Закономірне запитання: наскільки держава як правовий інструмент може бути ефективним механізмом розподілу соціальних благ, нагромаджених суспільством, згідно з нормами права та моралі, соціальної справедливості? І чи потрібно державі прагнути реалізувати соціальну справедливість? І взагалі, що є соціальна справедливість? Наскільки науково виважено може використовуватися це поняття в концепціях соціально-правової держави, у практиці здійснення економічних і політичних програм?

Сам термін «соціальна справедливість» має конкретно-історичний характер і в кожному епоху несе у собі безліч змістів і відтінків. Наприклад, чи є соціально справедливим, коли працівники каральних органів більшовицького режиму отримують пенсії, у багато разів більші, ніж колишні в'язні концтаборів, яких вони туди посадили за вільнодумство, за боротьбу за незалежну Україну, а інколи — просто за безпідставним доносом?

Соціальна справедливість передбачає практичний критерій оцінки і в чистому вигляді існувати не може. Вона може бути лише практикою тільки соціально-правової держави, де на основі права регулюються соціальні відносини в межах конкретних критеріїв соціальної справедливості, які відбивають реальний економічний, політичний, моральний стан суспільства. Тобто термін «соціальна справедливість» беззмістовний у відриві від економічної, політичної, правової та моральної сфер суспільства.

Ні природа, ні суспільство в цілому (як соціальне середовище, соціальна природа) не можуть бути названі справедливими чи несправедливими, тому що вони не несуть конкретної відповідальності за дії людей. Природа є середовищем, де живуть люди. Суспільство — форма організації життя, де ідеалом є рівні права і обов'язки, а не моральні критерії справедливості. Тільки конкретна діяльність людей може бути названа справедливою чи несправедливою. Уряди, парламенти діють згідно із законом, конституцією або антиконституційно, антизаконно. Пільги і все інше мають виходити із законів і норм конституцій, а не з якихось абстрактних норм «справедливо — несправедливо». Право може гарантувати підвищену увагу до якоїсь соціальної групи, верстви (пенсіонери, діти), але відшукати соціальний критерій — справедливо це чи ні — неможливо. Це суто моральна позиція, моральний критерій, перекладений мовою закону. Він може бути відносно несправедливим до виробника, який видає більшу частку матеріальних чи фінансових благ, але суспільство законом визначає, що це справедливо. Тобто тут діє політична воля, а не науково визначена норма. Недаремно існує традиційне запитання: діяти за законом або по справедливості? Договірним шляхом визначене правило належних дій держави отримує правове закріплення. Мета таких дій законодавчих органів — зробити відповідний стан речей впізнаваним і гарантувати, що різні сторони суспільних відносин розумітимуть одна одну, беручи на себе зобов'язання.

І тут поняття «соціальна справедливість» показує свою подвійну роль: з одного боку, соціальна справедливість нібито становить необхідну основу і обмежує всяке право, що логічно є базою соціально-правової держави, а з іншого — загрожує зруйнувати ту концепцію права, яка робить його гарантом індивідуальної свободи, оскільки те, що ніби справедливо для одного індивіда, може бути несправедливим для іншого. Уся історія людства до цього часу не розв'язала цієї суперечності.

І. Кант відзначав, що достаток не має принципу ні для того, хто його отримує, ні для того, хто його розподіляє (один помістить його тут, інший — там). Оскільки він залежить від матеріального змісту волі, яка, у свою чергу, залежить від конкретних фактів, він не може підлягати загальному правилу [4]. Справді, держава може прагнути об'єднати зусилля багатьох людей, визначити правила поведінки індивідів по відношенню один до одного, але значно складніше відрегулювати «економічну справедливість».

У XX ст. поняття «соціальна справедливість» найчастіше вживається для оцінки результатів діяльності суспільних інституцій. Ще однією його характеристикою є те,

що майже завжди воно використовується як тотожне поняттю «розподільча справедливість». Мало хто говорить, справедливо чи несправедливо розподілена, наприклад, фізична праця, але багато людей говорить про перерозподіл матеріальних та духовних благ. Як писав Джон Мілль, «...всіма визнається справедливим, що кожна особа повинна отримати те (добре чи погане), чого вона заслужила; і несправедливим, що вона повинна отримати добре або бути вимушеною зазнати поганого, якого вона не заслужила. Це, мабуть, найчіткіша і найбільш виразна форма, в якій ідея справедливості усвідомлюється загальним розумом. Оскільки вона містить ідею заслуг, то постає питання, що таке заслуга?» [5].

Хоч би як з наукового погляду ми критично оцінювали критерій соціальної справедливості, слід визнати, що гасла «соціальної справедливості» на сьогодні найширше вживані у політичних дискусіях, під час виборів. Це гасло стало серцевиною соціалістичних ідеологій. Помірковані соціалісти вважають, що перерозподіл багатств більш ефективно може бути здійснений та викликати менший опір шляхом оподаткування. Комуністи (марксист-ленінці, маоїсти тощо) наполягають на усупільненні засобів виробництва, жорсткому постійному перерозподілу матеріальних та духовних благ, на тотальному контролі за життям людей. І хоча історичний досвід XX століття довів, що це шлях у глухий кут, але деяким радикальним доктринерам він не указ і сьогодні.

Різні авторитарні чи диктаторські режими XX століття проголошували «соціальну справедливість» своєю головною метою. І десятки мільйонів стали жертвами масового терору, який намагався замаскуватися гаслом соціальної справедливості. Важливо не повторювати історичних помилок. При цьому слід визнати, що відданість пріоритетам «соціальної справедливості» стала моральною позицією багатьох людей, характерною властивістю хорошої людини і визнаною ознакою наявності моральної свідомості. Сьогодні не можна ігнорувати регулятивну функцію соціальної справедливості, однак необхідно вивчати цей феномен засобами філософії політики, філософії права та інших наук, які аналізують регулятивні механізми держави і громадянського суспільства.

Соціально-правова держава за суттю є владним органом суспільства, який представляє, узгоджує і організаційно забезпечує потреби та інтереси всіх соціальних прошарків, окремих груп та членів цього суспільства. Основним методом діяльності такої держави є досягнення компромісних, узгоджених рішень, координація діяльності громадян на користь суспільства в цілому, забезпечення рівноваги між приватними і загальногромадянськими інтересами, наслідком чого є збереження цілісності суспільства, його матеріальний і духовний прогрес. Додержання засад соціальної справедливості в соціально-правовій державі вимагає соціально орієнтованої економіки, раціонального співвідношення між працею і капіталом, гарантування соціальних функцій власності, соціального партнерства. Державне сприяння розвитку економічних процесів має єдину мету — виконання обов'язку держави щодо людини (див. ст. 25 Загальної декларації прав людини, ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права). Забезпечення державою соціальної спрямованості економіки закріплено статтею 13 Конституції України.

Реалізація принципу соціальної державності вимагає від держави постійної ініціативної творчої діяльності. Особливого значення набуває активна роль держави в перехідний період становлення і розвитку ринкових відносин, формування громадянського суспільства, що є характерним для сучасної України. Ця роль виявляєть-

ся, зокрема, в пом'якшенні негативних для людини наслідків цих процесів, недопущення масового зубожіння. Подібні явища значною мірою породжуються пасивною роллю держави, переоцінкою можливостей самоорганізації нового суспільства.

Узгодження принципу соціально-правової держави вимагає оптимального поєднання принципів соціальності та принципів правової держави. Матеріальною і соціальною сутністю правової держави є визначення правової сфери діяльності громадянина, яка начебто є вільною від втручання держави і одночасно має нею забезпечуватися. Для громадянина правова держава набуває реальності через конституційний інститут основних прав і свобод людини і громадянина. Однак поєднання в одній моделі держави вимоги додержання принципів і соціальної, і правової держави при їх реалізації стикається з певними труднощами.

Правова держава гарантує правову рівність своїм громадянам, їх рівність перед законом, базуючи цю вимогу на визнанні невідчужуваності від людини її природних прав і свобод, у тому числі свободи набуття і володіння власністю. Щодо соціальної держави, то для вирішення її завдань необхідно втручатися в ці права з метою перерозподілу майна та інших благ в інтересах усього суспільства та певних його соціальних груп, що також є справедливим. Існують суперечності між свободою людини і прагненням до рівності в соціальному та економічному становищі. Держава на межі єднання соціальної і правової сторін сполучає обидві тенденції і тримає рівним чином і особу, і суспільство у взаємній корисній напруженості.

Подолання такої суперечності можливе лише за умови, якщо соціальна діяльність держави відбувається у правових формах, на основі й відповідно до законів, юридичною першоосновою яких є конституція. Позитивним наслідком функціонування, активної діяльності соціально-правової держави є гарантування гідності людини не тільки через її свободу, а також через соціальне забезпечення можливості використати цю свободу. Законодавець не може при прийнятті законів поступитися принципами ні правової, ні соціальної держави. Але остаточне рішення все ж таки має бути на користь соціального боку держави. Тобто в соціально-правовій державі домінує пріоритет соціальності. Особиста свобода гарантується людині лише тоді, коли вона не порушує вимог соціальної справедливості.

Соціально-правова держава може і має виробити програму довгострокової і перспективної діяльності з метою вирівнювання становища людей, хоча реально гарантувати може лише юридичну, а не фактичну рівність. Але активне сприяння з боку держави розвитку суспільства саме в такому напрямі є головним змістом її діяльності. Однією з основних функцій соціально-правової держави є перерозподіл прибутків між різними прошарками суспільства через доцільну і ефективну систему податків, державний бюджет, фінансування соціальних програм. Іншою основною функцією соціально-правової держави є здійснення постійної підтримки і фінансування видів людської діяльності, які не можуть бути повністю включені в ринкові відносини, і водночас від їх розвитку передовсім залежить прогрес людини і суспільства. Йдеться про забезпечення і підтримку державою національної науки і культури, впровадження нових технологій, екологічну безпеку, створення державних систем освіти та охорони здоров'я, комунальних послуг тощо. Нарешті, найважливішими функціями соціально-правової держави є сприяння послідовному здійсненню принципу соціальної справедливості шляхом забезпечення відповідності між працею і винагородою. Але ці проблеми вже значною мірою розглядає філософія політики чи політична філософія, економіка, соціологія тощо.

А вирішує практична політика. Політика без наукового забезпечення сліпа. Це насамперед підкреслює значення політичної та економічної наук для реалізації всіх функцій соціально-правової держави.

Специфічним моментом для сьогоденної України в соціально-правовому аспекті є питання про історичну відповідальність держави за зміни в соціальному становищі населення, що на пряму впливає із функцій держави, як вони визначені в Конституції України. З огляду на це, в соціальному законодавстві, що забезпечує реалізацію правовим шляхом базових соціальних гарантій, необхідно окреслити основні пріоритети соціальної політики, визначити механізми гармонізації соціальних і правових принципів української державності, щоб не допустити звуження соціальних прав населення під час розбудови таких органів держави, як армія, управлінські структури, судово-прокурорська система, податкові органи тощо.

На нашу думку, на рубежі XX і XXI століть відбулася істотна зміна у функціях держави й визначилися головні напрями політичної та економічної її модернізації: а) зміцнення соціальної і правової функції і фактичне їх зрощування (права громадян мають бути закріплені не тільки на рівні конституції, а й на рівні поточного законодавства); б) підведення під соціально-правовий захист громадян міцного економічного (сталий економічний розвиток), політичного (демократичного) і морального фундаменту.

Якщо існує таке тісне поєднання політичних, економічних, соціальних і правових функцій держави, можна висунути концепцію становлення сучасної демократичної, соціально-правової держави, внутрішня політика якої скерована на забезпечення політичних, економічних, соціальних та інших прав і гарантій людини незалежно від статі, національності, віросповідання, віку, місця проживання та інших обставин. Таким чином, внутрішня політика охоплює всі конституційні права, свободи, обов'язки людини, колективу та індивідуальну безпеку, матеріальну забезпеченість на рівні сучасних стандартів, доступ до цінностей культури, передусім до освіти, науки.

Соціально-правова держава повинна спиратися не тільки на демократію і стійкий економічний розвиток, а й на суспільну мораль, в якій нагромаджено історичний досвід народу, прагнення до рівності, справедливості і життєвого успіху. Так звані загальноцивілізаційна, християнська мораль — всі вони ґрунтуються на історичному досвіді народів, на прагненні досконалих відносин між соціальними групами й особами. Чим міцніші і розвиненіші демократія, економіка і мораль, тим міцніші і розвиненіші соціально-правова держава і громадянське суспільство, тим більш гармонізовані їх взаємовідносини.

Без модернізації держави на принципах гармонізації стосунків із громадянським суспільством, аби міра збігу їхніх інтересів постійно зростала, ми не подолаємо рекетирський характер сучасної перехідної Української держави, коли держава нагадує систему організованої злочинності на чолі з «авторитетами», які використовують державну бюрократію для здійснення влади. Недарма в публіцистичній і науковій літературі все частіше з'являються поняття «криміналізована держава», «корумпована держава», «корумпована влада» тощо. Якраз створення соціально-правової держави і розбудова громадянського суспільства із близькими інтересами є інструментом подолання рекетирського характеру держави, яка хоче обікрати громадян, а потім частково поділити здобуте по своїй волі («по поняттям»).

4.4. Держава і громадянське суспільство України: взаємодія чи боротьба?

Розгляд соціально-правової держави як результату політичної і соціальної модернізації [6] вимагає виокремлення тих функцій цієї держави, які необхідно або зберегти у незмінному вигляді, або модернізувати, щоб вона насправді була соціально-правовою. На наш погляд, істотної модернізації вимагає функція життєзабезпечення суспільства. В Україні держава відмовилася від суворо-патерналістської внутрішньої політики, однак громадяни були не готові до цього. Тому змінилася структура соціальних вимог до держави, різко зросла незадоволеність владою не стільки в політичній сфері, скільки в соціальній. Це зумовило різні наслідки: від зменшення прихильників незалежності України до поширення наркоманії та алкоголізму. Масове зубожіння, безробіття, падіння рівня медичного і пенсійного обслуговування, крах системи захисту материнства і дитинства, злочинність, катастрофи, наркоманія призвели до того, що сформувалося суспільство соціальної напруженості, тотального ризику і масових стресів. Тому завдання модернізації функції життєзабезпечення суспільства стало головним у розбудові соціально-правової держави.

Українська держава повинна вдосконалювати інтегративну функцію: не допустити надмірної диференціації суспільства за територіальними, соціальними, мовними та іншими ознаками (в т. ч. надмірну атомізованість українського громадянського суспільства); знизити конфлікт політичних, економічних і моральних цінностей різних регіонів, верств, професійних і вікових груп тощо.

Значної уваги вимагає модернізація регулятивної функції держави (управління, законодавчий контроль суспільного життя тощо). І йдеться не стільки про вдосконалення системи державного управління, скільки про реконструкцію систем державного управління і контролю, про створення систем самоорганізації і функціонування нових інститутів громадянського суспільства. Отже, йдеться про подолання суперечливих асиметрій у владних і самоврядних відносинах, зокрема між центром держави і регіонами, між протилежними прагненнями демократії і авторитаризму. І тут адміністративна реформа в Україні може бути засобом розв'язання частини цих проблем.

Аналіз ситуації в Україні дозволяє зробити висновок, що рух у напрямі створення демократичної, соціально-правової держави відбувається. Цей рух базується на деяких чинниках. По-перше, інтегруюча функція держави тримається на соціокультурній самостійності базових цінностей українців. По-друге, поступово розширюється і лібералізується структура цінностей широких верств населення щодо сприйняття демократичних, соціальних і правових зразків життя європейської співдружності народів. По-третє, поступово законодавство України уніфікується із законодавством ЄС. Водночас не можна не помічати, що індивідуалізму українського зразка в державі достатньо, а прагнення до соборності в різних регіонах суттєво відрізняється. Крім того, має межі й високий рівень адаптації українців до жорстких умов трансформації суспільних відносин на етапі переходу до незалежної держави і реформування політичної та економічної систем. Не можна безмірно експлуатувати терпимість нації до випробовувань [7].

Закріплення нового соціального порядку у вигляді демократичної, соціально-правової держави не зводиться до проблеми стабілізації існуючих в Україні структур державного управління і самоврядування. Потрібний модернізаційний підхід до кожного типу структур і типів їх взаємодії. Такий підхід декларується у численних розмовах про політичні та економічні реформи. Але від декларацій до реальних дій

із розбудови демократичної, соціально-правової держави, як засвідчує досвід України, дистанція дуже велика.

Одночасно необхідно поширити модернізаційний підхід і на взаємовідносини держави й громадянського суспільства. Що може зробити держава для громадянського суспільства, крім певної фінансово-матеріальної підтримки його інститутів? — Дуже мало. Держава як партнер і конкурент громадянського суспільства може заборонити громадянське суспільство, замінивши його сурогатом, подібним до «радянської спільноти», яка існувала в СРСР. Навіть насадити декоративні громадянські структури — «комітети боротьби за мир», молодіжні, жіночі, ветеранські, творчі організації тощо. Але якщо держава не заважатиме існуванню інститутів громадянського суспільства, то й це буде велика допомога. Держава ж, яка прагне модернізації, неодмінно запросить до діалогу і співробітництва інститути громадянського суспільства. Головне тут, щоб держава не обмежилася діалогом з політичними партіями. Тому наша головна теза: держава і громадянське суспільство повинні взаємодіяти, а не ворогувати і боротися.

Слід констатувати, що в українському суспільстві ідея права і правової держави не стала елементом суспільної свідомості. Тому масове уявлення про закон виявляється не фіксацією і механізмом захисту прав, свобод, відповідальності, обов'язків особи, інституцій тощо, а інструкцією з контролю за їх діями. У такому разі закон можна повертати куди завгодно. З цієї причини ті інститути громадянського суспільства, які діють у напрямі контролю за здійсненням закону, не сприймаються як такі владою, в тому числі судовою.

Громадянське суспільство — це сукупність суб'єктів суспільного життя та їх відносин (індивідів, їх спільнот, організацій, громадських інституцій), які реалізують свої приватні інтереси і взаємопов'язані у процесі економічного, політичного, соціального життя для реалізації різних цілей, інколи протилежних. Тому громадянське суспільство не варто переоцінювати як механізм і спосіб розбудови демократичної, соціально-правової держави. Занадто багато у громадянському суспільстві суперечностей цілей, суб'єктивних інтересів.

Держава, навпаки, покликана до життя спільним інтересом народу, нації (або їх більшої частини) вижити, захистити країну від зовнішньої загрози не дозволити соціальним конфліктам розвалити суспільство, а навпаки — об'єднати індивідів і соціальні групи для реалізації спільного інтересу на базі досягнення компромісу між різними суб'єктами громадянського суспільства, для соціального захисту дітей, людей похилого віку, інших груп, які потребують опіки. Чим більше розвинена держава як соціально-правова, тим тісніше вона співпрацює з громадянським суспільством, тим ефективніше здійснює соціальний захист населення, забезпечує права і свободи людини. Держава в цьому разі відіграє роль стримуючого фактора в розвитку суперечностей, які здатні розвалити громадянське суспільство.

Як аспекти єдиної суспільної системи громадянське суспільство і держава обумовлюють одне одного. Стан громадянського суспільства, його потреби, інтереси, цілі визначають основні риси і соціальне призначення держави. Якісні зміни у структурі громадянського суспільства, змісті основних сфер його діяльності неминуче ведуть до змін характеру і форми держави (особливо в сегменті політичної влади). Водночас держава як відносно самостійний елемент суспільства стосовно громадянського суспільства також може істотно впливати на його стан. Її вплив може бути позитивним, націленим на збереження стабільності у суспільстві й про-

4.4. Держава і громадянське суспільство України: взаємодія чи боротьба?

гресивний розвиток громадянського суспільства, однак може бути й негативним, скерованим на знищення умов повноцінного функціонування громадянського суспільства (ліквідація багатопартійності, тоталітарна цензура, одержавлення профспілок тощо).

Політична і соціальна модернізація сучасної Української держави покликана розвивати позитивні процеси в суспільстві і нейтралізувати негативні. На папері, в ідеалі конституційні принципи начебто гарантують реалізацію політичних і соціальних прав і свобод людини через плідну взаємодію держави і громадянського суспільства. Особливо це важливо по відношенню до так званих основних політичних і соціальних прав і свобод людини — свободи думки і слова, вільного вираження поглядів і переконань, недоторканності житла, свободи й особистої недоторканності, захисту життя, здоров'я, судового захисту прав, свободи світогляду і віросповідання, свободи об'єднань для здійснення і захисту своїх прав і свобод, права на участь в управлінні державними справами, права на власність, права на працю, відпочинок, соціальний захист тощо (ст. 21–68 Конституції України). Однак у суспільній практиці порушення прав і свобод людини, громадських організацій, сім'ї та інших суб'єктів суспільного життя є звичним явищем. Тому проблема взаємодії держави і громадянського суспільства в забезпеченні норм цивілізованого життя в українському суспільстві є надзвичайно актуальною і, мабуть, «вічною».

В Україні перехід до соціально-правової держави є процесом багатоаспектним і багатоступеневим. На цьому шляху ми поки що зробили два кроки: а) відмовилися від радянської системи соціально-правової держави: рівність у бідності і середньому (за радянськими критеріями) достатку, формально рівні права у політичній і соціальній сферах, жорсткий державний патерналізм щодо особи, сім'ї, колективу тощо; б) проголосили перехід до соціально-правової держави «західного» зразка. Однак і перший крок, і другий — це фактично ідеологічна і політична програми, «протокол про наміри» з боку нової «партії влади». Навіть нове законодавство для забезпечення цих двох кроків цілком вписується в ідеолого-політичну програму переходу, якщо воно не забезпечене економічно.

Питання демократизації суспільства також «провисає», якщо не поєднані проблеми політичної та економічної свободи, коли особа стає більш вільною від економічної діяльності державних підприємств і від монопольного впливу держави на ринку праці. Особа повинна мати свободу вибору при влаштуванні на роботу в державні та недержавні підприємства і установи, в одержанні винагороди за працю і навіть у досить парадоксальній сфері: працювати чи не працювати (наприклад жити за рахунок інших членів сім'ї, спадку тощо).

Безумовно, держава залишається найважливішим елементом технології здійснення трансформації і модернізації суспільства. І навіть розвинене громадянське суспільство не відбирає регулятивної ролі держави у суспільному розвитку. Тому методологічно неправильно вимагати витіснення держави з процесу розбудови нового типу суспільства. Потрібна і сильна держава, і розвинене громадянське суспільство.

По-перше, у слабких державах істотно зменшені можливості політичного, економічного і соціального захисту особи і колективу від інших акторів, які не тільки прагнуть скористатися ситуацією у своїх інтересах а й зазіхають на державну, колективну й особисту власність громадян, їхні економічні та соціальні права. Іншими словами, необхідно ліквідувати монополію держави на регулювання справ

суспільства (і на насильство навіть у «благих» цілях), але не варто применшувати значення держави як ефективного механізму захисту суспільства від зовнішніх і внутрішніх небезпек, від свавілля організацій і громадян. Держава як арбітр і гарант цивілізованих економічних, політичних, правових і соціальних відносин повинна зберігати свій результативний потенціал, зокрема і у сфері реалізації прав і свобод.

По-друге, в Україні і державі, і громадянському суспільству необхідно працювати на утвердження верховенства права. На жаль, цей принцип лише проголошується. Клановість, олігархічність, волонтаризм — усе це є перепорою для утвердження верховенства права і демократії, для життя країни за нормами закону і моралі, коли формальні та неформальні політичні, економічні і соціальні інститути перебувають здебільшого у взаємній опозиції.

По-третє, перехід до демократичної, соціально-правової держави змушує науковців уточнювати типологію політичних режимів під кутом зору функціонального критерію: ефективні або неефективні. Дійсно, поняття «політичний режим» варто розглядати з боку складових політичного режиму (сукупність інститутів і акторів з їх політичними ресурсами), коли демократичний політичний режим у межах Конституції України легітимізував конкуренцію державних і недержавних інститутів і засобів та акторів політичного життя. Чим демократичніший політичний режим, тим він конкурентоспроможніший. Тоталітарні і диктаторські режими неконкурентні ні в зовнішньому, ні у внутрішньому розвитку. Це показало ХХ століття, коли наймогутніші недемократичні режими розвалювалися.

Безумовно, класифікація політичних режимів за функціональним критерієм (ефективні — неефективні, демократичні — недемократичні, конкурентні — неконкурентні) не відкидає інші класифікації — за формою правління (президентський, парламентський, парламентсько-президентський), за ідеологічним кліше (тоталітарний, авторитарний, демократичний) тощо. Але на перше місце виходять методологічні проблеми оцінки реального впливу інститутів держави і громадянського суспільства, конкретної оцінки результатів суспільного розвитку (проміжні й глобальні цілі) і взаємодії з іншими державами і міжнародними організаціями, а також у сфері реалізації права людини на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23 Конституції України).

Якщо ми розглянемо взаємодію політичного, економічного і соціального чинників розвитку (культурно-ідеологічна складова поки що нами не розглядається), можемо розробити комплексну модель майбутнього України. Взагалі можна запропонувати декілька моделей за рахунок комбіляції різних елементів політичного, економічного і соціального чинників. Найкраще спинитися на комплексній моделі з найбільш прийнятних складових — політична демократія на базі конкурентно-ринкової економіки з різними рівноправними формами власності. Ця модель найбільше поширена в розвинутих країнах Європи і Америки, хоча національні моделі відрізняються за соціальною складовою, тобто у тому, наскільки забезпечені соціальні права громадян.

Названа модель передбачає чітке функціонування політико-правової системи, стабільність економічних і соціальних інститутів, розвинену багатопартійність і дотримання прав і свобод громадянина. Ця ж модель включає в себе сегмент інститутів громадянського суспільства і суспільної моралі: утвердження в суспільстві права на самоорганізацію громадян і утвердження моральних принципів, які визначають справедливі взаємовідносини громадян і держави, а також норми поведінки громадян у суспільстві.

4.4. Держава і громадянське суспільство України: взаємодія чи боротьба?

Безумовно, така модель виглядає занадто ідеалізованою для України. На практиці вона важко реалізується. Тим більше, що до неї будуть додані особливий «український стиль» і «український шлях», які деформують цю модель, внаслідок чого досягнення в економіці і добробут громадян відійдуть на другий план. Водночас варто враховувати досвід демократичного переходу інших країн, коли формування соціально-правової держави є результатом урегулювання соціальних конфліктів, а не «добрих намірів». Отже, розроблення ідеалізованої моделі є необхідною ланкою розвитку держави і громадянського суспільства, які б завади не стояли на перешкоді цього розвитку.

При розробленні такої моделі необхідно враховувати не тільки внутрішні чинники становлення і розвитку Української держави, а й зовнішні – сусіди України, міра участі країни в міжнародному розподілі праці, в регіональних та глобальних організаціях і об'єднаннях, міжнародному фінансовому ринку, міжнародних міграційних процесах тощо.

Проблема розвитку і функціонування демократичної, соціально-правової держави ще в другій половині ХХ ст. набула глобального характеру, стала загальноцивілізаційною. Досвід окремих країн і регіонів з упровадження ідей такого напрямку був настільки великим і яскраво позитивним, що став прикладом для всіх розвинутих країн. Більшість держав Західної і Центральної Європи, США, Канада, Японія вже наприкінці 80-х рр. мали всі підстави (особливо за якістю життя і системами політичного і соціального захисту прав і свобод людини) вважати себе демократичними, соціально-правовими державами. Тобто такими, де існують демократичні політичні режими і де економічна й соціальна сфера діють відповідно до законів, а закон з правового боку гарантує існування демократії, рівні права всіх форм власності, якість життя і соціальний захист навіть соціальних аутсайдерів, які поважають закон і ведуть соціальний спосіб життя².

Ця проблема на зламі ХХ і ХХІ ст. стала розглядатися окремими країнами і міжнародними організаціями як складова світових процесів глобалізації. ООН і деякі країни Заходу, зокрема США, оголосили завдання поширення моделі демократичної, соціально-правової держави своїм стратегічним завданням, метою своєї міжнародної політики. І сьогодні ми маємо кілька випадків, коли США та їх союзники за підтримки ООН (або без такої) здійснили вторгнення у країни, де, за їх оцінкою, існували тоталітарні режими. Ці вторгнення ідеологічно й політично обґрунтовувалися ідеалами боротьби за демократію, соціальну справедливість, проти тероризму. Але гасло боротьби проти тероризму, яке стало стратегічним після подій у США 11 вересня 2001 р., стоїть поряд із гаслом боротьби за демократію і соціально-правову державу. Отже, розбудова демократичних, соціально-правових держав стала частиною процесів глобалізації (з усіма їх перевагами і вадами), які змінюють основи існування всього людства.

Під впливом глобалізації відбуваються зміни не тільки у взаємовідносинах країн, а й усередині держав. По-перше, в суспільствах поглиблюються процеси плюралізації позицій, інтересів і поглядів людей у результаті досить динамічних змін у професійних групах. Нові технології сприяють дробленню суспільства на численні соціальні верстви і групи, розвалу старих форм соціально-класової

² У будь-якому суспільстві є частина населення, яка не поважає закон або порушує його, веде антисоціальний спосіб життя (не хоче працювати, жебракує, займається проституцією, шахрайством тощо).

диференціації, налагодженню нових способів комунікації між соціальними суб'єктами. По-друге, глобалізація змушує переглядати, уточнювати функції держави, систему законодавства, взаємовідносини держави і громадянського суспільства, навіть межі національного суверенітету, оскільки держави об'єднуються в регіональні та світові союзи, в яких діють наднаціональні законодавства або угоди. По-третє, зміни в суспільствах, міжнародних відносинах змушують суспільствознавців розробляти нові методи наукового аналізу, уточнювати категорії і поняття, за допомогою яких треба фіксувати ці зміни. Отже, підвищуються вимоги до методології пізнання суспільних змін. По-четверте, посилено фрагментується громадянське суспільство і ускладнюються процеси вироблення громадянських угод, необхідних для збереження демократії як форми правління і управління. Замість таких угод усе частіше використовується інструментарій «соціальної інженерії» і маніпуляції суспільною думкою, що перебуває в руках владної еліти, особливо професійних політиків. На відміну від тоталітарних режимів, «новий інформаційний деспотизм» не застосовує відкрите насильство, придушення прав людини, заборону інститутів демократії. Зовнішня конструкція ліберальної демократії зберігається, однак змінюється внутрішній зміст — функції волевиявлення громадян деформуються, містифікуються. Традиційна демократія перероджується на інформаційний авторитаризм, де людина стає іграшкою інформаційних технологій.

Подібні процеси відбуваються і в Україні, хоча поки що, через незакінчений перехідний стан суспільства, не в «рафінованій» формі. З інтеграцією України в Європейське Співтовариство вони значно прискоряться. Тим більше, що ми не можемо передбачити зміни в трьох складових відкритого суспільства (громадянське суспільство, соціально-правова держава, ринкове господарство), а також у сфері реалізації прав і свобод людини через демократизацію політичного і духовного життя.

Безумовно, події, пов'язані з президентськими виборами 2004 р. і 2010 р., дають деякі підстави для оптимізму щодо перспектив розвитку демократії та інститутів громадянського суспільства, зокрема щодо свободи діяльності ЗМІ. Водночас 2005 і 2010 рр. показали, що уряд, який є або конгломеративним, або коаліційним, недостатньо динамічно переходить від адміністративно-волюнтаристських методів керівництва економікою до ринково-правових. І це знижує привабливість України для інвесторів, негативно впливає на темпи зростання ВВП, модернізації промисловості та сільського господарства.

Зараз багато говориться про те, що Україна має великий інтелектуальний потенціал, який може стати рушійною силою і розвитку держави, і розвитку громадянського суспільства, і реалізації прав і свобод людини. У це хотілося б вірити. Але чи не стоїть за терміном «потенціал» порожнеча? Потенціал, за розумінням терміна, — це щось реальне, яке не було задіяне в суспільному процесі, але потреба в ньому може актуалізуватись і він буде задіяний (потенціал чорнозему, потенціал природних ресурсів тощо). Задіяли, отримали додатковий ресурс і посилили динаміку розвитку. Але наш український інтелектуальний потенціал чомусь весь час залишається у стані потенційному. Ми не можемо задіяти його ні в розбудові національної держави, ні в розбудові громадянського суспільства, ні в реалізації прав і свобод людини через гармонізацію взаємовідносин держави і громадянського суспільства. Держава і громадянське суспільство протистоять одне одному, їх взаємодія декларується, але не реалізується повністю.

4.4. Держава і громадянське суспільство України: взаємодія чи боротьба?

Дослідження взаємодії держави і громадянського суспільства завжди виходить на проблеми перспектив розвитку кожного елемента взаємодії і гармонізації їх взаємовідносин. Справді, розвиток демократичної соціально-правової держави багато в чому залежить від паралельного розвитку громадянського суспільства. І тут треба визнати факт недосконалості, «недооформлення» політичної системи і нерозвиненості інститутів громадянського суспільства в Україні: низького рівня політичної і громадської участі населення в суспільних справах. Недостатньо динамічний розвиток держави і громадянського суспільства взаємно посилюють стагнацію політичного і духовного життя в країні, вповільнюють реалізацію прав і свобод людини.

Ця проблема має й інший аспект: що може запропонувати демократія окремо взятій людині? Вона дала право обирати й бути обраним, брати або не брати участь у виборах, і з цим правом громадяни не бажають розставатися. Демократичний розвиток у 2005 р., за даними Всеукраїнської соціологічної служби, учасники опитувань оцінювали для себе так: «скоріше важливо» — 36,1%, а «дуже важливо» — 29,3, «зовсім не важливо» — 2,9, «скоріше не важливо» — 4,0, «важко сказати, важливо чи ні» — 27,3%. Таким чином, громадянин України не хоче звуження демократії. Хоча й існує в українському суспільстві суперечність між «солідарністю і свободою», коли цінності індивідуальної свободи стоять значно вище, ніж цінності солідарних дій навіть у відстоюванні колективних або загальних інтересів. Це свідчить не стільки про те, що українці — індивідуалісти (європейці — не менші індивідуалісти), скільки про те, що Україна стає «сучасним неполітизованим суспільством», де існують плюралістичні форми мислення, реалізації інтересів людей і участі в політичному і громадському житті.

Феномен громадянського суспільства відрізняється від людського суспільства взагалі певними якісними характеристиками. Для нього визначальною є така система зв'язків і інтересів, яка забезпечує реалізацію кожною людиною її природних прав: на життя і гідне існування, на родину, на свободу будь-якої діяльності, яка не заважає іншим, на власність, рівність перед законом, толерантність тощо.

В основу дихотомії «громадянське суспільство — держава» закладено суперечність між ініціативою членів суспільства, їхнім намаганням вільно розкривати індивідуальну природність і тенденцію до впорядкування суспільного життя, централізації з певними обмеженнями свободи. Теоретична думка постійно перебувала в пошуках розв'язання даної суперечності. Вона й сьогодні, зокрема в Україні, виявляється в русі до громадянського оновлення суспільства [8; 13].

Звичайно, що в демократичному соціумі громадянське суспільство може існувати лише за умов наявності якнайширшої соціальної бази, підтримки всіма верствами населення. З одного боку, воно відіграє роль регулятора різноманітних інтересів різних соціальних груп, пом'якшує соціальну напруженість та забезпечує злагоду, а з іншого — передбачає активну участь у його функціонуванні більшості громадян, виконує інтегративну функцію.

Сутність громадянського суспільства, в кінцевому підсумку, полягає у забезпеченні законних прав людини. Особистість у такому суспільстві має гарантію вільного вибору тих або інших форм економічного і політичного буття, ідеології, світогляду, а також можливість вільно обмінюватися думками, обстоювати свої погляди.

Економічна основа громадянського суспільства і свободи людини — це ринкові відносини. Формуванню громадянського суспільства передують становлення різноманітних форм власності з перевагою приватного капіталу. Регульована ринкова інфраструктура спричиняє ділову активність, заповзятливість людей, створює передумови плідної роботи. Наявність же власності стає умовою свободи особистості у громадянському суспільстві. Але слід зауважити, що свобода без правових меж здатна зруйнувати саме громадянське суспільство.

У політичній сфері громадянське суспільство має забезпечувати всім громадянам вільну участь у державних і громадських справах. Держава і громадяни за наявності закону та рівності перед ним мають певний загальний інтерес і реалізують його. Таким чином, створюється демократична соціально-правова держава, в якій ці інтереси реалізуються на основі визнаних у міжнародному співтоваристві норм. У такій державі виключається дискримінація за національно-етнічними, політичними, релігійними, статевими ознаками. Забезпечується надійний законодавчий захист особистості та гідності громадянина та реалізується вільне самовизначення людини в її світоглядних і духовних інтересах, а також забезпечується всебічний захист громадянських прав з боку судових органів і громадських організацій.

Щодо соціальної і духовної сфер, то в них громадянське суспільство спирається на якнайширшу соціальну базу, яка постійно розвивається. У ній встановлюються відносини, пов'язані з індивідуальним вибором, політичними та культурними ціннісними орієнтаціями. Завдяки реалізації різнопланових інтересів забезпечується культурно-політичний плюралізм, важливий для нормального функціонування громадянського суспільства, толерантності відносин.

Але існування цих плюралістичних форм мислення і дій ще не стало явищем повсякденним, звичним, масовим. Не лише перші паростки зрілого громадянського суспільства. На жаль, до цього часу тоталітаризм мислення, «нашизм» («наші та інші», коли «інші» підлягають моральному або фізичному знищенню) домінує в українському суспільстві як традиційність, стереотипність, які притаманні українському менталітету і сформовані протягом століть. Це тоталітаризм усередині нас, монологічність способу мислення і дій.

Для зрілого громадянського суспільства характерна діалогічність мислєдіяльності та поведінки («я не поділяю його ідей, але він має право на свою думку»), яку треба формувати і виховувати засобами освіти, за допомогою ЗМІ, літератури, мистецтва тощо. Сформувати таке громадянське суспільство саморухом, без цілеспрямованої державної підтримки майже неможливо. Сучасна соціально-правова, демократична держава спонукає суспільство до пошуку нових форм мислення, суспільної організації і системи діяльності, якої раніше не існувало. Якщо вона не робить цього, то це не сучасна і не соціально-правова, демократична держава.

Використані джерела та література

1. Goodin R.E., Heady B., Muffels R., Dirven H.-G. *The Read World of Welfare Capitalism*. — Cambridge, 1999.
2. Giddens A. *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. — Cambridge, 1998.
3. Серед найбільш значних праць у СРСР періоду 1985–1990 рр., присвячених питанням правової держави, можна назвати такі: Грузин И. *Правовое государство // Новый мир*. — 1988. — № 8. — С. 266–271; Алексеев С. С. *Правовое государство — судьба социализма*. — М., 1988. — 175 с.; *Правовое государство: концепция и пути реализации*. — М., 1990. — 319 с.; *Социалистическое*

4.4. Держава і громадянське суспільство України: взаємодія чи боротьба?

правовое государство: проблемы и суждения. — М., 1989. — 201 с.; Фундаментальные проблемы концепции формирования советского правового государства. — Х., 1990; Социалистическое правовое государство: концепция и пути реализации. — М., 1990. — 319 с.; Леев Н. Н., Четвертин В. А. Советское государство и перестройка (проблемы реализации). — М., 1990. — 256 с.; Явич Л. С. Господство права (к концепции правового государства) // Изв. вузов. Правоведение. — 1990. — № 5. — С. 11–20.

4. Kant I. Der Streit der Fakultaten (1798). Або англ. мовою: Kants. Political Writings. Ed. H. Reiss. — Cambridge, 1970. — P. 183.

5. John Stuart Mill. Utilitarianism. — London, 1861. — Ch. 5. — P. 66.

6. Модернізація держави як спосіб підвищення ефективності влади, раціоналізації політичних систем суспільства і забезпечення прав і свобод людини розглянута у працях: Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К., 2001. — С. 46–170; Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич; Київ, 2004. — С. 9–171.

7. Більш ґрунтовно ці питання розглянуті у монографії: Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич; Київ, 2004. — 488 с. та Михальченко М., Андрущенко В. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії: у 2-х томах. — К., 2008. — Т. 1. — 490 с.; Т. 2. — 458 с.

8. Геєць В. М. Державність України: На шляху до громадянського суспільства // Віче. — 1995. — № 5. — С. 3–17.

9. Загородній Ю. Дослідження громадянського суспільства: модель нормативних досягнень // Політичний менеджмент. — 2004. — № 3. — С. 10–20.

10. Перегудов С. Гражданское общество как политический феномен // Свободная мысль. — 1992. — № 9. — С. 43.

11. Шинкарук В. І. Громадянське суспільство, держава, ідеологія // Розвиток держави. — 1993. — № 5. — С. 51–55.

12. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян. — К. : ВІПОЛ, 1994. — 112 с.

13. Громадянське суспільство: ідея, спадщина соціалізму та сучасна українська реальність: кол. монографія / наук. ред. І. Ф. Кононов. — Луганськ : Альма-матер, 2002. — 284 с.

О. М. Горенко

4.5. ЄВРОПЕЙСЬКА СОЦІАЛЬНА МОДЕЛЬ І УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР

*«Ми будемо вірними друзями істини,
але ще більше — Платона...»*

Х. Л. Борхес, А. Б. Касарес «Хроніки Бустоса Домека»

За кожної зміни політичної ситуації в Україні актуалізується проблема геополітичного вибору. Однак після будь-яких вагань і суперечливих пошуків, у різних конфігураціях тлумачення історичного майбутнього мільйонів громадян зберігається європейський орієнтир суспільної трансформації. Разом з тим, оскільки йдеться про історичне майбутнє громадянина, усе очевиднішим стає визначальна роль сумісності розуміння ідей свободи і справедливості. При цьому не менш очевидним є й те, що зовнішні й внутрішні складові європейського простору свободи і справедливості є настільки тісно взаємопов'язаними, що їх сепаратне тлумачення не має жодної епістемологічної перспективи. Адже, як слушно наголошує відомий словенський політолог і правознавець Метка Арах, сама теорія інтеграції розвивається «на основі постулату про поєднання різних частин у нове ціле із власною, внутрішньою динамікою розвитку». Окрім того, «інтеграція відбувається і на національному рівні, з інтегруванням відносин в межах державних кордонів, і на міждержавному, коли інтеграція в економічній, політичній та культурній сфері пов'язує між собою держави» [1, 16–19]. Тобто, коли відбувається внутрішня дезінтеграція, говорити про зовнішню інтеграцію не має жодного сенсу. Будь-яка модель зовнішньої інтеграції стає абсолютно безглуздою, коли вона розколює суспільство на смертельно ворогуючі табори, трошить на друзки національну єдність. Це зауваження стосується всіх інтеграційних ініціатив та методів їх реалізації. На жаль, українці вже встигли звикнути до того, що, попри постійні гучні запевнення у глибокій повазі до їхнього демократичного вибору, провідні політичні гравці надто часто і надто відверто йдуть не «вздовж», а «впоперек» інтересів національної єдності. А часом і взагалі намагаються перестрибнути їх одним махом, пропонуючи усім на усе заплющити очі. Тому, мабуть, що про своє власне м'яке приземлення і майбутній соціальний статус своїх нащадків вони вже давно потурбувалися.

В умовах світової економічної кризи загальна конфігурація взаємодії інтеграційних процесів на європейських теренах і на теренах СНД змінюється під впливом цілком очевидних проблем із урахуванням не менш очевидних перспектив. Те, що, попри всю історичну своєрідність, контакт двох інтеграційних світів є можливим, у неупереджених теоретиків давно не викликає особливих сумнівів. Такий контакт є навіть неunikним і постійно відбувається на глобальному рівні. Тому він залишається об'єктом пильної уваги європейських прагматиків з огляду на очевидні потреби постійної раціоналізації взаємозв'язку національного та глобального економічного, політичного і соціального середовища [2, 27]. Однак не менш очевидним є і той факт, що методологічний діалог щодо перспектив узгодження інтеграційних моделей відбувається в дуже динамічному конкурентному середовищі.

Замислюючись над природою такого складного історичного феномену, як кінець «другого світу», тобто розпаду СРСР та світової системи соціалізму, видатний

4.5. Європейська соціальна модель і український культурно-цивілізаційний вибір

британський соціолог Ентоні Гідденс абсолютно прагматично констатує, що Росія та інші колишні країни «другого світу» сьогодні перебувають у процесі переходу до конкурентної ринкової системи, характерної для країн Заходу. Колишні радянські республіки, на його думку, також намагаються побудувати демократичні політичні інституції, засновані на західних моделях. Як зауважує автор, здавалося б те, що відбувається в Росії та інших посткомуністичних країнах, дуже мало стосується життя людей у Великій Британії. Але це, на глибоке переконання автора, зовсім не так. Як і всі інші індустріальні суспільства, Сполучене Королівство усе більше перетворюється на одну з ланок ланцюга світової економіки, тож будь-які події в інших регіонах світу негайно відбиваються на його діяльності. Наприклад, те, що відбувається в колишньому Радянському Союзі, може визначити, чи пощастить британцю знайти хорошу або взагалі яку-небудь роботу після закінчення коледжу. Адже стабільне економічне процвітання залежить від економічної ситуації в усьому світі. На думку дослідника, якщо Росія зможе розвинутися в економічному та політичному плані, плідна торгівля з Великою Британією буде вигідна для обох країн. Але якщо в країнах, що утворилися на територіях колишнього Радянського Союзу, відбудеться економічний крах, це може призвести також до згубних наслідків для соціальної та економічної стабільності інших суспільств [3, 81]. Подібне прагматичне бачення ситуації є типовим для більшості розвинених європейських держав. У той же час, країни Центрально-Східної Європи часом демонструють більш специфічні підходи, що, мабуть, значною мірою пов'язано зі своєрідним постколоніальним синдромом прискореної радикальної трансформації всієї їхньої системи зовнішніх пріоритетів.

Однак сьогодні йдеться не лише про раціональну і прагматичну корекцію логіки міжнародної взаємодії, а ще й (і, можливо, у першу чергу) про *докорінну зміну всієї логіки внутрішньої соціальної взаємодії*, про формування і застосування якісно нової теорії прийняття рішень. Такий серйозний теоретичний стрибок у царині суспільної свідомості не є справою ані одномоментною, ані простою в науковому відношенні. Напередодні останнього масштабного розширення ЄС з метою ідентифікації основних викликів у сфері зайнятості та соціальної політики, з якими у 2006–2010 рр. мав упоратися Євросоюз після збільшення кількості своїх членів до 25, Єврокомісією була створена спеціальна група експертів, до складу якої увійшли чиновники і науковці Франції, Великої Британії, Португалії, Чехії та Німеччини (*High-Level Group*). Ця група на травень 2004 р. підготувала ґрунтовну доповідь. Експерти керувалися визначенням, прийнятим на засіданні Європейської Ради у Барселоні у березні 2002 р.: «Європейська соціальна модель базується на ефективній економіці, високому рівні соціального захисту, освіти і соціального діалогу». Тобто, ідеологія доповіді ґрунтується на необхідності підтримки балансу між економічною і соціальною політикою. Загальні підходи до вирішення основних задач, пов'язаних із розширенням ЄС, старінням населення, глобалізацією, впливали зі стратегії, ухваленої на Лісабонському саміті ЄС. Автори доповіді сформулювали, зокрема, п'ять позицій, котрі, на їхню думку, необхідно враховувати під час ухвалення соціального порядку денного:

— підвищення внеску соціальної політики в економічне зростання, конкурентоспроможність і соціальну згуртованість завдяки розвитку безперервної освіти, поліпшенню організації праці та реформуванню соціального захисту;

— подовження тривалості трудового життя шляхом розширення зайнятості не лише старших за віком працівників (чоловіків і жінок), а й молоді. Подовжити

і поліпшити трудове життя можна шляхом оптимального сполучення періодів роботи, навчання, часу, присвяченого дітям і людям похилого віку. Це передбачає забезпечення гнучкості в організації праці та соціального захисту протягом всього життєвого циклу людини;

— стимулювання соціальної інтеграції, здійснення інвестицій у дітей і молодь. Нинішня соціальна політика особливу увагу приділяє людям похилого віку і стабільності пенсійного забезпечення, однак не можна ігнорувати той факт, що в сучасній Європі значна частка молодих людей, які в майбутньому відіграватимуть провідну роль у суспільстві, стикаються з ризиком зубожіння;

— динамізація демографічних процесів. Світовий досвід свідчить, що демографічний чинник є визначальним для динамічного розвитку суспільства. Відповідно, ЄС має надати імміграційній політиці більш селективного та інтегрованого характеру, заохочувати молоді пари до народження будь-якої кількості дітей;

— забезпечення якісного управління соціальною сферою в кожній країні ЄС, враховуючи різницю між ними, особливо після розширення складу членів Євросоюзу до 25.

Експерти ЄС акцентували увагу на необхідності нової «угоди поколінь», оскільки існуюча «угода» зосереджує увагу на людях похилого віку і, по суті, ґрунтується на синдромі страху перед старістю, перед погіршенням пенсійного забезпечення, міграцією тощо. Нова «угода» має фокусуватися на молоді і виходити з наступного постулату: потрібно відкинути всі страхи і позитивно ставитися до майбутнього. Аналітики лаконічно оцінили характер типових побоювань членів ЄС-15. Перш за все, це стосується міграційних очікувань, пов'язаних із суттєвою диференціацією в доходах між країнами виїзду і в'їзду. Експерти прогнозували кількість мігрантів на рівні 3% від усього населення країн ЦСЄ. Разом з тим, низка нових членів ЄС досить швидко перетворюється на приймаючу сторону, куди мігрують громадяни сусідніх держав, розташованих на схід від розширеного Євросоюзу. Це дозволяє говорити скоріше про міграцію в об'єднану Європу, аніж між новими і старими членами. Варто зауважити, що чималі стурбованість у європейських лідерів викликали і викликають проблеми, пов'язані із соціальним демпінгом. Цей страх був і є закономірним, оскільки в нових членах ЄС середній рівень заробітної плати у 2000 р. досягав 46% рівня країн ЄС-15. Однак цей показник відповідає рівню продуктивності праці, котра у 2000 р. становила менше 50% середньої по ЄС-15 (у розрахунку на одного зайнятого). У нових країнах заробітна плата стабільно підвищувалася попередні десять років у результаті економічного зростання, темпи якого в середньому перевищували відповідні показники в ЄС-15.

У цьому сенсі, цілком очевидно, що для України перспективи досягнення соціальних стандартів, навіть європейських «середняків», не кажучи вже про «соціальних» лідерів ЄС, в рамках чинної європейської соціальної моделі, тобто при дотриманні жорсткої кореляції економічного і соціального розвитку, з огляду на реальний розрив у показниках продуктивності праці, виглядають вельми туманними. Тим більше, що в українських політичних дебатах після остаточної перемоги соціальної демократії кожна згадка про продуктивність праці вже давно сприймається як політехнологічне самогубство. Перспективні потреби реструктуризації економіки лише посилюють концептуальні сумніви. Різниця в положенні країн при розширенні ЄС на схід і на південь обумовлена розривом у доходах на душу населення, а також ступенем інтеграції нових членів ЄС в економіку Євросоюзу. об'єднана Європа стала не лише найбільшим економічним суб'єктом, а й найінте-

4.5. Європейська соціальна модель і український культурно-цивілізаційний вибір

грованішим з погляду торгівлі і прямих іноземних інвестицій. Однак конвергенція в рамках ЄС потребує значного часу. Надзвичайно принциповим у цьому сенсі виглядає зауваження європейських експертів про те, що на економіку і зайнятість ЄС-15 у більшій мірі впливатиме відносна ефективність окремих корпорацій різних країн, ніж зміни у відносній конкурентоспроможності між секторами промисловості. Для сучасної України, котра впритул займається оптимізацією рамкових політичних умов в інтересах розвитку ефективної зовнішньоекономічної співпраці з усіма важливими міжнародними партнерами, це застереження має бути вельми корисним, оскільки воно позбавляє від надмірного «політичного» оптимізму. Усі наші стратегічні партнери, пропонуючи найзавабливіші і наймасштабніші політичні проекти, насправді самі вже давно не мають абсолютного політичного контролю над власними транснаціональними компаніями, а скоріше навпаки — самі є потужним політичним зряддям цих впливових суб'єктів глобальної економічної історії. Ця обставина видається надзвичайно важливою з погляду побудови ефективної державної моделі захисту національних інтересів, котрі ще ніхто і ніде у світі не скасував.

Європейські експерти висловлюють не менш цікаві міркування і щодо стереотипних побоювань у середовищі «новачків» ЄС. Передусім нагадується, що основною передумовою наближення нових країн-членів до рівня ЄС-15 за показниками доходів, зайнятості та соціального захисту є структурна перебудова економіки, реформування інституціонального середовища і політики. У цьому сенсі вважається доцільним проведення такої економічної політики, котра полегшила б структурні реформи і дозволила б гнучко знижувати інфляцію та бюджетний дефіцит. Різниця між новими і старими членами Євросоюзу відбиває і різні підходи до економічного та промислового розвитку. Найбільш «просунуті» економіки країн ЦСЄ схиляються до формування моделей, характерних для північних країн — членів ЄС. Румунія і Болгарія перебувають на значно більш ранній стадії економічної реструктуризації. Не можна не враховувати острах громадян нових країн-членів перед реструктуризацією, тим більше, що існуючі в них страхові системи, розміри допомоги по безробіттю не спроможні пом'якшити негативні наслідки подібних змін.

Незважаючи на різницю між країнами, особливість європейської соціальної моделі полягає в тому, що в рамках національних систем країн — членів ЄС існує тісна взаємозалежність між економічною ефективністю і соціальним прогресом. Окрім того, європейську модель відрізняє розвинений страховий компонент. Разом з тим, соціальні фактори виступають і як виробничі: суттєву роль у досягненні економічних результатів відіграє гарне здоров'я працівників, конструктивне трудове законодавство. Соціальна модель ЄС ґрунтується на трьох компромісах — між державою і ринком, між працею і капіталом (роль загальнонаціональних угод), між державою добробуту та індивідуальною відповідальністю.

Аналіз еволюції соціальної політики європейських країн засвідчує, що, незважаючи на величезний прогрес, соціальна політика завжди «плететься у хвості» економічної. Лісабонська стратегія націлена на поєднання економічної, соціальної політики і політики зайнятості шляхом фокусування на спільних цілях підвищення конкурентоспроможності, руху до повної зайнятості і забезпечення соціальної інтеграції. Цей підхід веде не до конфлікту цих політик, а посилює кожен з них. Соціальна платформа стратегії — визнання ролі основних прав людини, виключення дискримінації, соціальний захист. Експерти вважають щорічні весняні

засідання Європейської Ради ефективним механізмом для досягнення прогресу. Глави держав і урядів, відповідальні за проведення політики, спроможні залагоджувати конфлікти інтересів, що можуть виникнути, приміром, між міністрами фінансів та соціальних справ, праці й освіти. Довгострокова мета Лісабонської стратегії як документа найвищого політичного рівня: висока конкурентоспроможність економіки країн ЄС, велика кількість і краща якість робочих місць, соціальна інтеграція. Лісабонська стратегія була підтримана представниками європейських профспілок (ETUC), котрі визнали її вірним підходом запропоноване визнання однорівневості економічної та соціальної політики. Орган, який об'єднує європейських роботодавців (UNICE), також вважає, що Лісабонська стратегія є важливою не лише для Євросоюзу, а й для бізнес-спільноти [4]. Разом з тим, аналіз сучасних кризових проявів у розширеному ЄС доводить надзвичайну складність організації продуктивного соціального діалогу на всіх рівнях. Адже відбувається не лише реанімація всіх попередніх побоювань «старих» і «нових» європейців, а і їх практичне наповнення негативним соціальним змістом. Варто нагадати, що саме переддень останнього розширення ЄС на найвищому європейському рівні у практичну площину було поставлено питання про перегляд практичного змісту попередньої «європейської соціальної моделі». Тим самим уся попередня соціальна аргументація урядів країн-претендентів автоматично перетворювалася на дещо застарілу політичну риторику. Тим не менш, можна констатувати, що, хоча відчутна різниця між «старими» і «новими» європейцями за показниками життєвого рівня зберігається, все ж належність нових країн-членів до європейського соціального простору стала важливим чинником соціально-економічної стабілізації в умовах світової фінансової кризи.

У цьому сенсі, якщо поглянути на тлумачення соціально-політичної проблематики нинішнім російським керівництвом, у сенсі загальної концепції ми можемо побачити чимало «європейського». У своєму виступі на конференції міністрів соціального блоку Ради Європи (26–27 лютого 2009 р.), присвяченій питанням соціальної згуртованості, прем'єр-міністр Росії В. В. Путін наголосив, що соціальний захист росіян в умовах кризи — пріоритетне завдання російського уряду. Незважаючи на скорочення бюджетних витрат, фінансування соціальних програм буде збережене. У цілому, як було підкреслено, стратегічна мета Росії як соціальної держави залишається незмінною — підтягнути вітчизняні соціальні стандарти до кращих європейських і світових зразків. На цьому форумі, в роботі якого взяли участь представники 47 країн, обговорювалися питання корекції соціальної політики у зв'язку із глобальною кризою. Вітаючи делегатів, В. В. Путін назвав тему форуму «абсолютно востребуваною». Адже, за його словами, економічне зростання, не підкріплене вирішенням соціальних задач, загрожує поглибленням суспільних суперечностей, посилює нерівність і нестабільність. І криза ці проблеми тільки загострює. Саме тому, заявив російський прем'єр, «у непростий період фінансової та економічної кризи ми вважаємо необхідним забезпечити додаткові гарантії для наших громадян». Характерно, що думку глави російського уряду про збереження балансу в економічному і соціальному розвитку країни активно підтримали й європейські делегати. За словами генерального секретаря РЄ Террі Девіса, навіть упродовж сприятливих останніх років експерти ЄС відзначали поглиблення багатьох соціальних ризиків: це і зростання соціальної нерівності, викликане нерівномірним розподілом прибутку між топ-менеджерами і основним персоналом; і підвищення ризиків, пов'язаних з міграцією, що викликає зіткнення різних

4.5. Європейська соціальна модель і український культурно-цивілізаційний вибір

національних культур. «Ми надто довіряли ринковим механізмам, вважаючи, що вирішення соціальних задач буде забезпечене мірою економічного зростання, — зауважила представник Голови Парламентської асамблеї РЄ Марія-де Бейлем Ройзера. — Однак, як виявилось, це було помилкою. І виграли ті держави, що здійснювали свідому й жорстку соціальну політику, можливо, навіть дещо утискаючи «вільну економіку» [5].

Таким чином, попри відчутну специфіку інтеграційних моделей, сучасна українська влада опинилася перед вибором між концептуально близькими варіантами соціально-економічних стратегій. Усе, в кінцевому підсумку, залежить від ефективності використання їхнього інструментарію в залежності від потреб реалізації українських національних інтересів. Тобто, ключове значення має оптимальність процесу формування власної соціально-економічної стратегії на основі перевірених європейських принципів ефективного менеджменту соціально-економічних процесів. Україна в умовах глобальної кризи терпляче зберігає європейські орієнтири внутрішньої і зовнішньої політики, але цілком очевидно потребує суттєвого уточнення суто практичних пріоритетів з метою використання усіх наявних геополітичних можливостей в інтересах своєї громадян. Йдеться, власне, про чіткіше формулювання національних інтересів як інтересів українського громадянина. Адже ні за якими розпливчати «формулами» і невизначеними «поняттями» не сховаєшся від об'єктивної економічної і соціальної реальності. Тим більше, що для української історії ситуація понятійної невизначеності не є новою. Почуття демократичного балансу повноважень є для гетьманізованого і монолізованого українського духу настільки незвичним, що будь-який європейський варіант діалогу регулярно опиняється під питанням. За кожної зміни кута політичного падіння нова українська еліта одразу починає швидко котитися вбік нового центру сили, керуючись виключно інтересами збереження статусу «молекули краплі» й перспективними потребами збереження індивідуальних лобістських можливостей. У подібних прагматичних флуктуаціях уже ніхто особливо не переймається руйнацією тієї чи іншої системи політичних або моральних принципів.

«Картина світу», «картина Європи» і «картина України» й досі залишаються вельми розпливчастими в очах звичайного українського громадянина, духовно втомленого занадто оригінальним сполученням фантастичних інформаційних можливостей інтернет-простору й нових горизонтів практичного контакту культур із життєвою реальністю непрацюючих ліфтів українських багатопверхівок, занедбаних очисних споруд великих українських міст, неприбраних вулиць, страхітливих під'їздів і підвалів будинків, захаращених лісосмуг й усе більше небезпечних сміттєзвалищ.

Засновник критичної онтології й переконаний реаліст Ніколай Гартман дуже слушно наголошував на тому, що «неможливо зрозуміти людину без розуміння світу, і зрозуміти світ без розуміння людини» [6, 271]. Тож і ми будемо недалекою від істини, коли наважимося стверджувати, що сучасного українського громадянина не можна зрозуміти без розуміння світу, в якому він живе. А «український світ» неможливо збагнути без відповідного розуміння загадкового українського індивіда. Простий громадянин, історичним коштом якого проплачено шасливе функціонування безлічі урядових і неурядових, політичних і наукових інституцій, ніяк не може отримати адекватне уявлення про власний «український світ», а отже не може до ладу зрозуміти й самого себе. Українська правда про реальний світ і реальних людей

майстерно переховується за високим парканом специфічного українського розуміння справедливості. Політичний, економічний та соціальний «текст», «контекст» і «підтекст» сучасної України залишаються недосяжними для системного і комплексного осягнення звичайним людським розумом. Відповідно, абсолютна більшість українських громадян не має щонайменшої змоги скласти хоча б приблизне власне уявлення про реальні перспективи свого історичного майбутнього. Адже такі класичні категорії демократичного дискурсу, як «прозорість влади», «правдивість політичного нарративу» або «істинність оцінки реальної соціально-економічної ситуації» давно перетворилися на сходастичний вербальний інструментарій передвиборчого піару. Це залишає можливість як завгодно довго приховувати очевидні антиномії розрекламованого українського європеїзму. Міфологізація і деміфологізація «єдиної Європи» дуже органічно доповнюють одна одну, так і залишаючись у царині Слова, що ніяк не може втілитися в Діло за межами потужного масиву офіційної документації. Як наслідок, ми вже досить тривалий час спостерігаємо процес очевидної девальвації самої європейської ідеї. Перш за все шляхом «плавної реструктуризації» її початкового реального змісту і фактичної підміни стратегічних орієнтирів у процесі нескінченного софістичного діалогу щодо безальтернативності євроатлантичного майбутнього. Спочатку з «європеїзму» все далі й далі за дужки виносився соціальний зміст (т. зв. «європейська соціальна модель»), а натомість робилася потужна ін'єкція «автономного атлантизму». Потім десоціалізований і бюрократизований «євроатлантизм» якимось непомітно переплавився в «атланти-європеїзм», із якого згодом узагалі випарувався власне «європеїзм».

У цьому сенсі, приміром, видається особливо дивним ігнорування історичного досвіду європеїзації найближчих європейських сусідів, історичних особливостей їх нещодавнього шляху до повноправного членства в ЄС. Країнами Центрально-Східної Європи наочно продемонстрована ключова роль єдності внутрішньої й зовнішньої політики. Принципове рішення щодо можливості п'ятого розширення було прийняте на засіданні Європейської Ради у Копенгагені ще в червні 1993 р. Одночасно було визначено умови, сформульовано принципи вступу нових держав-членів — основні політичні та економічні критерії. *Перший* критерій — це наявність стабільних інститутів, що гарантують демократію, верховенство закону, права людини, повагу і захист інтересів меншин. *Другий* — існування життєздатної ринкової економіки, а також спроможність протистояти тиску конкуренції та ринкових сил усередині Союзу. *Третій* — здатність взяти на себе зобов'язання, пов'язані зі вступом в ЄС, зокрема здатність підтримувати цілі політичного, економічного і валютного союзу. Це те, що стосується домашнього завдання країн-претендентів. Однак, у копенгагенських рішеннях визначено і *четвертий* критерій — здатність самого Союзу абсорбувати нові держави-члени, не ставлячи під загрозу власну цілісність і стабільність. (Даний критерій, на думку російського дослідника євроінтеграційних процесів В. Г. Шемятенкова, виключає членство в ЄС такої великої європейської країни, як Росія, приєднання якої підірвало б внутрішню рівновагу інтеграційного угруповання, що складається з малих і середніх держав [7, 309]). Копенгагенські критерії отримали закріплення в усіх редакціях основоположних договорів, починаючи з Амстердамського договору. Тож те, що сам вступ до ЄС може бути лише підсумковим результатом органічного синтезу й достатньої координації внутрішньої й зовнішньої політики, не викликає жодних сумнівів.

4.5. Європейська соціальна модель і український культурно-цивілізаційний вибір

Вважаємо за необхідне акцентувати увагу на специфіці своєрідного макрозв'язку внутрішньої й зовнішньої політики, а саме на прямій кореляції членства країн ЦСЄ у ЄС і НАТО. Як уже зазначалося, принципове рішення ЄС про відкриття дверей спільного європейського дому для цих країн було прийняте 1993 р. У 1994–1996 рр. десять країн — Болгарія, Угорщина, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словенія, Словаччина, Чехія та Естонія — звернулися з офіційними проханнями щодо вступу. Європейський Союз ухвалив позитивне рішення і розпочав переговори з усіма країнами щодо конкретних умов вступу. Як казав поважний радянський класик, — «Процес пішов!»

Якщо паралельно поглянути на хронологію розширення НАТО, то стає дуже помітною наявність прямих часово-просторових аналогій, єдність суто європейського і євроатлантичного Буття і Часу молодих демократій. На Брюссельському саміті в січні 1994 р. керівники держав НАТО заявили, що вони «очікують і вітатимуть розширення НАТО, яке сягне демократичних країн на схід від нас». Відповідно, у 1995 р. Альянс розпочав дослідження розширення НАТО з метою вивчення питання про те, чому і як нових членів будуть приймати до його лав. Результати дослідження були передані зацікавленим країнам-партнерам і оприлюднені. З метою вивчення питань, висвітлених у дослідженні, Альянс вирішив проводити інтенсифікований діалог із кожною країною, що висловила свою зацікавленість у приєднанні до НАТО. Звертає на себе увагу та обставина, що перші інтенсифіковані діалоги розпочалися із Чеською Республікою, Угорщиною і Польщею на початку 1997 р. у процесі підготовки до першої після «холодної» війни хвилі розширення 1999 р. Уже в липні 1997 р. глави держав та урядів Альянсу змогли запросити ці країни до початку переговорів про вступ. Протоколи про вступ було підписано у грудні 1997 р. і ратифіковано усіма шістьнадцятьма країнами — членами НАТО. Три країни приєдналися до Договору, ставши членами НАТО у березні 1999 р.

Підсумовуючи цей лаконічний хронологічний огляд, можна констатувати очевидний історичний факт — процес матеріалізації цілком природного потягу до натовського простору безпеки навіть з боку заданих нових демократій Центрально-Східної Європи, серйозно травмованих історичними стереотипами радянської, а згодом російської загрози, реально розпочався лише після принципового схвалення їх майбутнього вступу до Європейського Союзу і переведення процесу розширення ЄС у практичну площину. Ще очевиднішим цей каузальний зв'язок проглядається у стратегіях наступних країн — претендентів на вступ до ЄС. На Празькому саміті НАТО в листопаді 2002 р. глави держав та урядів Альянсу запросили Болгарію, Естонію, Латвію, Литву, Румунію, Словаччину і Словенію до початку переговорів про вступ. Усі ці країн попередньо взяли участь у Плані дій щодо членства (MAP). Протоколи про вступ були підписані у штаб-квартирі НАТО міністрами закордонних справ запрошених країн 26 березня 2003 р. І лише 2 березня 2004 р. Генеральний секретар НАТО офіційно запросив сім країн до членства. На церемонії у Вашингтоні 29 березня 2004 р. кожна країна передала на збереження свої офіційні документи про вступ, як цього й вимагає Договір, після чого членство в Альянсі стало доконаним юридичним фактом [8, 185–187]. Варто лише нагадати, що Європейський Союз збагатився згаданими новими країнами-членами у відповідності з Договором про вступ, підписаним у Афінах 16 квітня 2003 р. Договором було передбачено, що ратифікаційні грамоти мали бути передані уряду Італійської Республіки не пізніше 30 квітня 2004 р. (що й було, у підсумку, чітко виконано всіма

сторонами). 1 травня 2004 р. Естонія, Литва, Латвія, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Мальта та Кіпр (фактично лише грецька частина острова) вступили до ЄС. Ці країни ще називалися Люксембурзькою групою, оскільки 1997 р. саме в Люксембурзі розпочалися переговори щодо їх вступу.

Зрозуміло, що така прагматична синхронізація набуття членства у НАТО із радикальним розширенням національного простору їх реальної свободи видалася громадянам цілком логічною. Вельми сумнівно, що вибагливі здобувачі членства в ЄС, які напередодні вступу нещадно, буквально до останньої хвилини торгувалися із цим самим ЄС та конкурували між собою за розміри прямої фінансової підтримки своїх адаптаційних зусиль (достатньо згадати Угорщину або Польщу), так запросто, без *гарантій статусу вільної людини* для власних громадян, погодилися б узяти на себе додаткове військове навантаження, а тим більше створювати чималу додаткову напругу на своїх кордонах. Якщо б деякі уряди і наважилися на такий крок, то навряд чи вони змогли б переконати власне населення в тому, що громадяни, яких Європа полишає за колючим дротом реконструйованих кордонів, чомусь мають у найнебезпечніших куточках планети ціною своєї крові захищати особисте «лібералізоване гетто» або якісь абстрактні «західні цінності», що на них самих не поширюються. Демократичні революції кінця 80-х — початку 90-х ХХ ст. навчили й без того більш прагматичних східних європейців уважному ставленню до почуття національної та особистої гідності. Власне, в усвідомленні національних інтересів як фундаментальних інтересів людської свободи і полягав історичний сенс цих революцій.

Отже, нині для українців, із урахуванням зовсім свіжого історичного досвіду старих і нових європейців, тим більше мають бути очевидними всі небезпеки формально-реляційної логіки й анти-і-проєвропейського політичного шахрайства. Адже навіщо взагалі потрібен історичний досвід, коли ним не користуватися.

Вразливість і абсолютна безперспективність десоціалізованої української стратегії євроінтеграції є абсолютно очевидною в умовах сучасного загострення кризових явищ у «зоні євро». В умовах сучасної економічної кризи та з урахуванням європейської зацікавленості у підвищенні «економічної віддачі» українського сегменту європейських зовнішньоекономічних зв'язків є абсолютно зрозумілою відвертість деяких пунктів «Рекомендацій щодо економічних та інституціональних реформ 2009», запропонованих Україні в рамках спільного проекту ЄС та ПРООН (у цих «Рекомендаціях», приміром, прямо пропонується «поступово підвищити визначений пенсійний вік, порівняти пенсійний вік для жінок до пенсійного віку для чоловіків»; «подовжити період здійснення внесків, необхідний для отримання повної пенсії»; «зменшити можливості для дострокового виходу на пенсію...»; «зменшити кількість соціальних виплат та монетизувати їх»; «запровадити стриманішу політику мінімальної заробітної плати і соціальних доходів» тощо) [9, 88–95]. Однак, у такому випадку має бути не менш зрозумілим і цілком логічним опір української влади реальному впровадженню найрадикальніших варіантів подібних соціальних новачій. Адже у протилежному випадку, соціальна логіка внутрішнього й зовнішнього європеїзму не збігатиметься все більше й більше. А це справлятиме гнітюче враження застосування подвійних стандартів, простіше кажучи, політичної брехні.

Від того, наскільки сучасна бюрократична кавоварка української євроінтеграції відповідатиме смакам власних громадян, тобто від реалістичності усвідомлення економічного, соціального і суто гуманітарного змісту інтеграційного процесу,

4.5. Європейська соціальна модель і український культурно-цивілізаційний вибір

залежить, зрештою, українська легітимація самого євроінтеграційного механізму. Виявившись безсилою перед політичним егоїзмом українських кланів і політично корисливою сліпотою авторитетних європейських інституцій, українська євроінтеграційна модель рятувалася за склом рукотворної бюрократичної колби. Тому, мабуть, і не змогла вона віднайти спосіб для свого реального, а не лише суто вербального народження. Когорта українських «євроінтеграторів» надто довго уникала чесного визнання і прагматичної оцінки причин очевидної скромності свого реального внеску у справу солідарного (тобто всенародного) прискорення національного історичного часу.

Попри періоди цілковитої зовнішньополітичної солідарності з об'єднаною Європою, Україні за своїми внутрішніми параметрами майже ніколи не вдавалося крокувати в ногу із цією самою об'єднаною Європою (ані у царині практичної політики, ані у царині загальносуспільного дискурсу). Попри всі неузгодженості, непоодинокі збої у програмах і серйозні кризові явища, сучасна Європа — це простір, орієнтований на системне й відповідальне впорядкування національного й між-національного вимірів. Тому постійно й виникала цілком зрозуміла принципова несумісність європейської системності та української безсистемності. Несумісність передбачуваності й непередбачуваності, керованості й некерованості, раціональності та ірраціональності, поваги до загальносуспільних інтересів і нахабного презирства до них, врахування перспектив спільного майбутнього й відвертого нехтування ними, суспільно відповідального розуміння свободи й дивовижної одночасної захопаності у сваволю та історичну традицію всюдисущого кріпацтва (найбільш зрозумілу модель славнозвісної «корпоративної солідарності»).

Реймон Арон у класичній праці «Опії інтелектуалів» наголошував, що «всі політичні режими пропонують шанси тим, хто має талант маніпулювати словами та ідеями». Як влучно зауважив філософ, «більше не військовий командир, сильний своєю сміливістю чи багатством, захоплює трон. Це робить оратор, який зумів переконати юрми, виборців чи конгреси. Доктринер, який виробив певну систему думки. Клерки й освічені люди ніколи не відмовлялися узаконювати владу. Однак у нашу добу влада генерує потребу в «експертах з мистецтва слова» [10, 174]. Ті українські інтелектуали, які зуміли пристосуватися до непередбачуваності вітчизняного «ринку політичних послуг», давно збагнули нерентабельність занадто однозначного формулювання ідеалів або занадто чіткого окреслення певної системи принципів. Отже, в сезон збору політичного врожаю (тобто в часи виборчих кампаній). Тож і наші політичні лідери ніколи особливо не переобтяжували себе розробкою власних деталізованих доктрин, прагматично зосереджуючись на реальних питаннях повсякденного менеджменту приватизованих партійних структур. У підсумку ми й маємо нині безліч «партій інтересів» і гострий дефіцит «партій ідей». Адже за існуючих правил гри немає особливої потреби в органічному поєднанні теоретика із пропагандистом. Завжди можна скористатися готовими ідеологічними матрицями, запозиченими на зовнішніх інтелектуальних ринках.

Так, власне, й сформувалася сучасна каста «полум'яних пропагандистів», які із задоволенням культивують свою цілковиту залежність від численних тіньових та офіційних спонсорів. Сучасним «українським Марксам» від моменту народження вготована історична доля слухняних рекламистів при конторах «українських Енгельсів». Не стали в цьому сенсі якимось виключенням й «ідейні плантації» демократії, свободи та європейської інтеграції. Цим і пояснюється їхня холоднокровна схоластичність, їхня раціональна віддаленість від українських

реалій, їхня незворушність у випадках найогидніших суспільних проявів зневаги до загальнолюдських та європейських ідеалів і принципів, їхня неперевершена вправність у використанні кон'юнктурних переваг відвертої політичної брехні, виготовленої із застосуванням перевірених софістичних шаблонів, їхнє терпляче споглядання загального занепаду неупередженого критичного мислення на тлі поширення соціальної апатії, посилення нігілістичних настроїв. Цілковита зневіра у силі права й потенціалі ідеї справедливості стала закономірним підсумком подібної духовної еволюції колективного українського розуму. Саме такі умови завжди й живлять у середовищі найбільш аморальних окупантів суспільної свідомості небезпідставні надії на пряму вигоду від маніпуляцій історією.

Побутова цінність нескінченного європоцентричного дискурсу, котрий невідвратно перетворюється на пелевінський «гламуро-дискурс», давно стала загально-визнаною. Сумно лише те, що така ситуація чомусь цілком задовольняє й бюрократизовану Європу, абсолютно не готову нині розкрити Україні свої материнські обійми. «Картина світу», «картина Європи», «картина України» і «життєвий світ українця» успішно співіснують в автономному режимі, стаючи все більш розпливчастими і невиразними. Історичний перехід до нової, європейської моделі суспільної солідарності настільки затягнувся, що в дуже багатьох формується враження не довгоочікуваної загальнонаціональної подорожі «від рабства» під проводом Мойсея, а небезпечної авантюри під очільництвом Івана Сусаніна. При цьому завжди, звісно, існуватиме можливість після з'ясування помилковості обраного маршруту за прикладом Павли Корчагіна підшукати чергових зловісних ворогів, які підступно збили з правильного курсу героїчних будівельників рятівної європейської колії. Однак біда в тому, що скромний резерв загальнонаціонального історичного часу вже вкотре в українській історії буде безглуздо розтринькано. Найприкріше, що й українська держава як цілісний народногосподарський комплекс, і конкретні працелюбні українці так довго і так бездарно втрачали унікальну можливість раціонального позиціонування в системі європейського поділу праці. Адже раціональні параметри трудового потенціалу не формуються виключно за законами глобального апіоризму передових і відсталіх народів. Ці параметри мають наполегливо корегуватися у просторі реального людського буття, тобто є результатом тісної взаємодії ключових внутрішніх і зовнішніх чинників. Той, хто песимістично стверджує, що міжнародний поділ праці вже завершено, звісно, має рацію, та лише частково. По-перше, в умовах безперервної глобальної трансформації взагалі не може бути нічого остаточного, а по-друге, не варто забувати, що навіть суто національний простір давно є невід'ємною часткою простору міжнародного, і що обжиту частку власного простору теж можна легко втратити, так і не отримавши натомість гідної компенсації на інших ринках. Те, що не варто робити з актуального стану міжнародного поділу праці якусь священну корову, переконаливо довели, приміром, Китай та Індія, котрі без остраху відвойовують (і наполегливо створюють) цікаві сегменти світової економіки й світової науки. Глобальне інформаційне суспільство, «економіка знань» є не лише джерелом нових викликів або загроз, а й простором якісно нових історичних можливостей. Головне, хто і як цим скористається.

Незалежні українські громадяни й досі толком не знають країни, в якій живуть. Їх лише періодично лякають тим, що якісь абстрактні розумні люди нарешті підготують правдиву національну доповідь про реальну соціально-економічну ситуацію в країні (але, звісно, коли цим абстрактним розумним людям хтось

4.5. Європейська соціальна модель і український культурно-цивілізаційний вибір

доручить це зробити!). Схоже, що коли раніше, у часи добре інформованого Ю. Андропова, українці були приречені «не знати» Радянського Союзу, то нині, попри тривалий період своєї національної незалежності й енергійного етноцентризму, українці приречені «не знати» України. До цього оновленого історичного «незнання самих себе» нині додалося якісно нове «незнання Європи», стати повноцінною частиною якої насправді не проти ані єврооптимісти, ані євроскептики. Причому, євроскептики, мабуть, прагнуть цього навіть більше. Інакше чому б це вони так наполегливо нагадували співгромадянам про всі реальні перепони, приховані пастки та численні невіршені питання на шляху до Європи.

На ґрунті такого нового універсального невігластва достатньо складно реалізувати раціональний варіант «акту злуки» України і Європи. Адже в усіх сферах миттєво дається взнаки нерозуміння базових критеріїв ефективності такої «злуки», кричуще незнання прагматики євроінтеграційного процесу, що за своєю гносеологічною і технологічною природою на кожному з етапів потребує максимального політичного, економічного, правового, соціального та загальнокультурного реалізму, потребує якісно нової етики державного управління. Але коли молода українська державність розглядається закріпаченою національною елітою переважно як корито, говорити про оновлення фундаментальних етичних підстав загальнонаціонального поступу просто смішно. Нині йдеться про гостру потребу абсолютно нового, некабінетного історичного мислення, котре відповідало б масштабній цілісності українського цивілізаційного переходу, про нову філософію і психологію національного розвитку, що, втілюючись у новій правосвідомості, створили б нездоланні моральні та організаційні перешкоди на шляху зграй політичних шакалів.

Коли Р. Арон твердо наголошує, що «кожна людська істота є унікальною, незамінною для самої себе та кількох інших, а іноді й для всього людства», він цим самим одразу закладає надійний гуманістичний фундамент для своїх вільних роздумів про місце людини в різноманітних конструкціях історичної істини. За визнанням автора, історія здійснює якусь жакливу розтрату індивідів, уникнути якої не буде жодного засобу, доки насильство визнаватиметься необхідним для соціальних змін. Філософа глибоко обурює те, що «людьми жертвують як засобами для якихось історичних цілей». Адже зазначені цілі «не перебувають поза людьми — цілі історії із необхідністю перебувають саме в них» [11, 455–456].

У своїй класичній праці «Добробут націй» Адам Сміт цілком слушно звертав увагу на непомітність цивілізаційного поступу з погляду звичайної людини сьогодення. У той же час, на глибоке переконання автора, без сприяння та співробітництва багатьох тисяч людей найбільшій мешканець цивілізованої країни не міг би вести той спосіб життя, який він зазвичай веде тепер і який ми неправильно вважаємо вельми простим і звичайним. Звісно, як пише А. Сміт, порівняно з надзвичайною розкішшю багатія його обстановка має видаватися вкрай простою і звичайною. Але може виявитися, що обстановка європейського правителя не завжди такою мірою перевершує обстановку працюючого та ощадливого селянина, якою обстановка останнього перевершує обстановку численних африканських царьків, абсолютних власників життя й свободи десятків тисяч голих дикунів [12, 15]. Суто психологічно нам видається корисним не забувати цього міркування у своїх сучасних порівняльних оцінках якості життя, приміром, попередньої радянської епохи та епохи європейського соціалізму до падіння «залізної завіси». Ще в більшій нагоді це може стати і нам, і східноєвропейцям у процесі задрісного

споглядання незаперечних принад буденного життєзабезпечення найрозвиненіших країн Заходу. Щоправда, у даному випадку, з не меншими моральними підставами можна навести цивілізаційно універсальну сентенцію М. Блока стосовно того, що «людина витрачає час на вдосконалення, а потім стає їх більш або менш добровільним в'язнем» [13, 25].

Зміна парадигми цивілізаційної поступу цілого народу (а саме це є бажаною кінцевою метою нашої європеїзації) — це ніщо інше, як типовий випадок *колективної соціальної мобільності*. Звісно, в рамках цієї колективної соціальної мобільності має місце соціальна мобільність індивідуальна та групова. Однак всі ці типи мобільності мають споріднений механізм реалізації. Більше того, вони надзвичайно тісно пов'язані між собою в межах загального історичного процесу і навіть утворюють нерозривну історичну спільність. На функціональному рівні їх поєднує, перш за все, спільність історичного часу та історичного простору. Можна навіть сказати, що всі ці типи соціальної мобільності повсякчасно перерозподіляють між собою наявний потенціал історичного поступу. Хоч би як хто коментував по-старому, чи хоч би як хто сортував по-новому такого роду процес перерозподілу наявного потенціалу історичного поступу, однак цей поступ завжди залишається нескінченною і доволі жорсткою соціальною конкуренцією. Класичні закони соціальної мобільності залишаються чинними і для індивідів, і для певних класів, і для цілих націй. Хоча, звісно, у кожному випадку вони мають свою специфіку і цілком конкретне моральне (чи аморальне!) історичне обґрунтування. При дослідженні історичного досвіду *соціальної політики ЄС* і українських зусиль у напрямку *досягнення європейських соціальних стандартів* врахування даного факту є, на нашу думку, дуже важливим.

Терміном *соціальна мобільність* зазвичай визначається рух індивідів та груп між різними соціально-економічними позиціями. Це є найбільш типовий підхід до оцінки цього внутрішнього процесу реструктуризації системи соціальних позицій індивідів, суспільних груп і станів. Під вертикальною мобільністю розуміється рух угору або вниз по соціоекономічній шкалі. Тих, хто набуває у власності, доходи або статусі, називають *мобільними вгору*, а тих, хто рухається в протилежному напрямку, — *мобільними вниз*.

Будь-яка революція в людській історії це також є, по суті, силова (або договірна) фаза історично одномоментної, вибухової зміни традиційних пропорцій і механізмів соціальної мобільності. Аналогічно, такий самий соціально-рушійний зміст приховують у собі й будь-які інтеграційні (або дезінтеграційні) процеси. У цьому, власне, й відкривається відвертий динамічний зміст зазначених історичних процесів незалежно від їх вибухового або еволюційного характеру. Історичний зміст соціальної мобільності якраз і полягає, на нашу думку, у зміні соціальних координат особистості в рамках тієї чи іншої суспільної моделі, досить часто шляхом радикальної зміни самої моделі. Зміна соціально-політичної складової цієї моделі становить серцевину цього процесу. Фактично, ця складова і відбиває реальний результат кожного нового позиціонування стосовно політичної влади.

За висновком Е. Гідденса, загальні масштаби вертикальної мобільності в суспільстві — це основний показник його «відкритості», що показує, як далеко народжені в нижчих прошарках талановиті індивіди можуть просунутися вгору по соціоекономічній драбині. Характерно, що дослідник задається цікавим питанням: наскільки «відкритими» є індустріалізовані країни з огляду мобільності? Тверезо констатується, що немає довготермінової тенденції до зростання показників

мобільності. Загальний показник мобільності «не змінюється в якомусь певно означеному напрямку». Дослідник говорить про дивовижну наївність віри людей у невідворотність особистого соціального успіху, тобто про своєрідні завищені індивідуальні очікування. Багато людей у сучасних суспільствах вірять, що кожен зможе досягти вершини, якщо тяжко й достатньо наполегливо працюватиме, проте цифри показують, що таке трапляється рідко. Як підкреслюється, навіть у «досконало плинному» суспільстві, в якому кожен має рівні шанси добутися вершини, це вдається лише незначній меншості. Історична реальність полягає в тому, що соціоекономічний порядок має форму піраміди, тому на вершині залишається не так багато місця для тих, кого вабить влада, статус або багатство. Крім усього цього, як чесно наголошує Е. Гідденс, ті, хто перебуває нині на вершині багатства і влади, мають багато засобів, щоб утримати свої переваги й передати їх своїм же нащадкам [3, 316–320].

На нашу думку, для оцінки багатоаспектного характеру соціальної мобільності цілком пасує концепція Дж. Віко, котрий розглядав часову структуру історії «не як лінійну, а як контрапунктну», тобто як таку, в котрій можна простежити кілька ліній розвитку. Для Віко вся історія була сучасною, або одночасною, що узгоджується із джойсівським розумінням природи мови, в котрій одночасно зберігається увесь досвід. Ця концепція була з успіхом використана свого часу Маршаллом Мак-Люеном для з'ясування історичних особливостей цивілізаційного поступу в умовах поступового розширення технологічних можливостей людства [14, 365]. Як відомо, Дж. Віко поєднував ідеї лінійності та циклічності. За оцінкою дослідників, він був першим мислителем, який систематично намагався відокремити в історіях окремих народів те, що незмінне, фундаментальне й притаманне усім їм, від того, що минуле, специфічне та місцеве [15, 374].

Такого роду селекція, на нашу думку, є надзвичайно корисною й для визначення оптимальних шляхів рецепції європейської соціальної моделі в її сучасній історичній динаміці. Однак, при цьому завжди слід враховувати, що надії на історичну пам'ять народу та на вчасне осягнення ним соціального механізму цивілізаційного поступу виправдовуються далеко не завжди. Досить цікаво спостерігати, як у нинішніх історичних умовах деякі політики регулярно користуються висновком Т. Гоббса про те, що, «оскільки народ завжди не мав і не буде мати гадки щодо своїх суспільних обов'язків, він ніколи не замислюється ні над чим, окрім своїх приватних інтересів». Як прагматично зауважував філософ, «коли ви думаєте, що нещастя минулого зробили народ розумнішим, то ми не стаємо розумнішими, ніж були, оскільки ці нещастя швидко забуваються» [16, 614]. Пострадянський методологічний перехід від формаційного до цивілізаційного типу осмислення свого національного «буття у часі» є досить красномовною ілюстрацією небезпідставності таких побоювань. Якщо брати в цілому, то протягом новітнього періоду історії незалежної України відчутне інтелектуальне (і, звісно, фінансово-економічне) нівелювання попереднього, хай і дуже специфічного, рівня зрілості соціальної сфери навряд чи мало реальні ознаки європейського раціоналізму. Застосовуючи до цивілізації образне її визначення як «атома, на якому має бути сфокусована увага історика» (А. Тойнбі), просто неможливо оминати її соціально-політичні характеристики. Адже на нинішньому етапі розвитку людства багато в чому саме ця характеристика й відрізняє «сучасну цивілізацію» від «сучасного варварства». Для європейської цивілізації такий висновок є взагалі фактом неспростовним. Тож, відповідно, і сам цивілізаційний перехід, і його методологічне

переозброєння видаються неможливими без чіткого усвідомлення розвиненості соціальної сфери як ключової ознаки справжнього цивілізаційного поступу. Без цього методологічного кроку завжди існуватиме небезпека масового збуту фактичної *варваризації* під виглядом якогось міфічного «цивілізаційного прориву».

У даному контексті *соціальна політика як маркер культурно-цивілізаційної зрілості* набуває якісно нового епістемологічного значення. У першу чергу це стосується оцінки нової соціальної зрілості не просто як історичної ознаки усвідомлення *ідеї Свободи*, а ще й як історичного кроку на шляху практичного заперечення *ідеї Рабства*. Адже для жодного історика не є секретом, що, приміром, визначені Е. Гіденсом чотири основні системи соціальної стратифікації — рабство, каста, стани і класи — цілком здатні співіснувати на одному історичному перехресті. При цьому розвинене соціально-політичне мислення, чесно орієнтоване водночас і на справедливість, і на раціоналізм, інколи може виявитися єдиним реалістичним гаслом модерного аболіціонізму. Адже небезпечна історична дихотомія Рабства і Свободи завжди вимагає прискореного усвідомлення реального соціального змісту Свободи.

Використані джерела та література

1. Арах М. Европейский союз: видение политического объединения / пер. со словен. И. Б. Хлебниковой. — М. : ОАО «Изд-во «Экономика», 1998. — 466 с.
2. Горенко О. М. Соціальні горизонти європейського єднання і Україна: Концептуально-історичні підходи і політична практика / Ін-т історії України НАН України. — К. : Ін-т історії України, 2007. — 376 с.
3. Гіденс Ентоні. Соціологія / перекл. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; наук. ред. перекл. О. Івашенко. — К. : Основи, 1999. — 726 с.
4. Report of the High-Level Group on the future of social policy in an enlarged European Union/ European Commission. — Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2004. — № 65 p. (Employment & social affairs); Барінова М. ЕС-25: будущее социальной политики // Человек и труд. — 2005. — № 3. — Режим доступу: http://www.chelt.ru/2005/3-05/ec25_3-05.html
5. Невинная И. Европа разлюбила рынок. Экономический рост, не подкрепленный решением социальных задач, усиливает общественную нестабильность // Российская газета — Федеральный выпуск № 4858 от 27 февраля, 2009 г. — Режим доступу: <http://www.rg.ru/2009/02/27/putin-socgarantii.html>
6. Storig H.J. Kleine Weltgeschichte der Philosophie (in zwei Bänden). Band 2. — Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, 1978. — 385 p.
7. Шемятенков В. Г. Европейская интеграция. — М. : Междунар. отношения, 2003. — 398 с.
8. Довідник НАТО. — Brussels: Public Diplomacy Division NATO, 2006. — 383 с.
9. Рекомендації щодо економічних та інституціональних реформ 2009. — К. : Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки, 2009. — 145 с.
10. Арон Р. Опій інтелектуалів / пер. з фр. Г. Філіпчук. — К. : Юніверс, 2006. — 272 с.
11. Арон Р. Вступ до філософії історії. Есе про межі історичної об'єктивності. / пер. із фр; перекл. та анот. С. Мезюр. — К. : Юніверс, 2005. — 580 с.
12. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / пер. з англ. О. Васильєва, М. Межевікіної, А. Малівського. — К. : Port-Royal, 2001. — 612 с.
13. Блок М. Апологія історії, или Ремесло историка / пер. Е. М. Лысенко. — М. : Мысль, 1986. — 256 с.
14. Мак-Люэн Маршалл. Галактика Гуттенберга: Сотворение человека печатной культуры / пер. с англ. А. Юдина. — К. : Ника-Центр, 2004. — 432 с.
15. Яцук Т. І. Філософія історії. — К. : Либідь, 2004. — 536 с.
16. Гоббс Т. Бегемот, или Долгий парламент // Сочинения в 2 т.; т. 2 / сост., ред., авт. прим. В. В. Соколов; пер. с латин. и англ. — М. : Мысль, 1991. — С. 591–624.

4.6. СОЛІДАРИСТСЬКО-КОРПОРАТИВНА ПАРАДИГМА АНТИКРИЗОВОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Якщо говорити про духовно-культурний потенціал, який необхідно залучити для максимальної мобілізації населення сучасної України для подолання всеохопної кризи, то в цьому питанні присутня дивовижна плутанина. З моменту становлення української незалежності багато українських істориків, філософів і навіть еко-номістів неодноразово писали про те, що типологічними соціально-психо-логічними характеристиками українського етносу, які, між іншим, докорінно відрізняють його від менталітету російського етносу з його общинно-колективістською зрівнялівкою і повним підпорядкуванням державно-бюрократичному ієрархізму імперського типу (звідсіля знамените гасло російських почвенників «за державу прикро!»), є яскраво виражений індивідуалізм, активізм, що, мовляв, доходить до анархізму («де два українця — там три гетьмани»), загострене почуття приватного власника, загальна свідомість і навіть підсвідомість орієнтація на західні ліберальні цінності.

Про українця як природженого приватного власника волають буквально всі українські консерватори типу В. Липинського і в той же час неоконсерватори або «націонал-демократи», які доклали руку до шоквої терапії у часи проголошеної незалежності, що насправді стала для українського народу не просто шоком, а електрошоком без терапії. Одночасно начебто Конституція П. Орлика є мало не першою в Європі моделлю ліберальної конституції, в якій вже проглядається принцип поділу влад.

З іншого боку, малюються катастрофічні сценарії, обумовлені тим, що, виходячи із гангтоновської типології цивілізації по світовим релігіям, розколотість України за релігійною ознакою (православний Схід і католицький Захід країни), що склалася історично, закладає неминучий розкол країни, немовби складеної з двох несумісних цивілізаційних просторів [1].

Насправді все значно складніше. Можна погодитися з тим, що український етнос на етапі його формування і трансформації в сучасну політичну націю класичного західного типу (а ці процеси відбувалися майже паралельно) зазнав величезного впливу європейської ренесансно-реформаційної традиції [2]. А класичний католицизм справді виступав у формі реакційно-загарбницької ідеології колоніального типу, спрямованої на духовно-етнічну асиміляцію українців та перетворення України на периферію не тільки Польщі, а й Російської «периферійної імперії» західного світосистемного ядра [3].

Причому специфічність цих процесів була насамперед обумовлена тим, що внаслідок ситуації військового протистояння між головним ретранслятором європейської культури — Польщею і Україною, яка обстоювала право на самостійний державний статус повноцінної політичної нації європейського зразка, реформаційні ідеї, що формувалися в Європі у формі конфлікту між католицизмом і протестантизмом, на території України набули форми протистояння католицизму і православ'я, і саме реформоване православ'я виступило ідеологією національно-визвольної боротьби.

Однак важливо взяти до уваги, що в даному випадку йдеться саме про докорінно реформоване православ'я, що принципово відрізнялося від його так званої «свято-отеческой» феодально-візантійської версії, яку російські ідеологи відновлення

«Третього Риму» і сьогодні вважають єдино автентичною. Українське ж православ'я вже наприкінці XV ст. було буквально пронизане європейськими ренесансними і реформаційними впливами. Більше того в Україні реформоване православ'я фактично виконувало ту ж мобілізаційно-цивілізаційну функцію, яку в центрально-європейських етносах виконував протестантизм!

Це обумовлено унікальною геополітичною ситуацією, за якої, з одного боку, ідентичність українського етносу формувалася як опозиційна і навіть ворожа до релігії польських загарбників, а з іншого — український варіант православ'я наскрізь «просякнутий» не тільки ренесансними і реформаційними, а й контрреформаційними інтенціями вже якісно реформованого католицизму, що лише позірно перебувало в непримиренній світоглядній опозиції до реформації, а насправді розвивало надзвичайно важливі власне буржуазні виміри нового типу світогляду.

Йдеться передусім про те, що, якщо пуританізм, як блискуче показали М. Вебер та В. Зомбарт, був орієнтований на формування так званої протестантської етики раціонального примноження капіталу в межах приватновласницької мотивації, що спиралася на перші зародки ліберального індивідуалізму (успіхи в економічній царині мали свідчити про богообраність перших буржуа), то єзуїтсько-контрреформаційна традиція як свого роду особлива парадигма в межах самої реформації (лише позірно протилежна ідеям Лютера, Кальвіна, а тим більше ренесансним італійським гуманістам або ідеям Еразма Роттердамського) була зорієнтована на ідеали самовідданого спільотно-ієрархічного та «горизонтального» спільнісно-консолідованого служіння як індикатора богообраності не тільки в економічній, а й у військово-політичній і духовній сферах суспільного життя. Усе це надзвичайно ускладнює типологію ентотрелігійної ідентичності України з приводу якої точаться неперервні дискусії [4]. Варто нагадати, що єзуїтську освіту мали такі видатні гетьмани України, як Б. Хмельницький, І. Виговський, І. Мазепа та П. Орлик.

І саме тому, що, на відміну від регіонів зі сприятливою геополітичною кон'юнктурою, мобілізаційно-авторитарна складова протестантизму, що виявилася насамперед у процесах європейської контрреформації, мала найбільший запит у країнах, які робили надзусиддя для відстоювання своєї державної самостійності (причому часто — із застосуванням військово-силових «аргументів»), на протигагу протоліберальному пуританізму, адекватному насамперед завданням безпосереднього формування національних ринків, саме контрреформація в її різних варіантах, що насправді має лише видимість повернення до католицької автентичності, справила найбільший вплив на формування менталітету українського етносу.

Близькі до контрреформаційної апеляції до емоційно-етстетичної сфери, яка є необхідною передумовою мобілізації сфери вольової, й пієтистські та квієтистські ідеї так званої філософії серця [5]. Ці світоглядні підходи проявляються в роботах українського православного полеміста І. Вишенського, згодом у філософії Г. Сковороди, а потім заглиднюють філософські концепції П. Юркевича, М. Куліша (так зване хуторянство), Т. Шевченка, М. Костомарова і навіть М. Драгоманова (концепція українського громадянства, яка, за нашим переконанням, зовсім не тотожна ідеї суто буржуазного громадянського суспільства в межах концепції правової держави). Один із найвідоміших дослідників творчості Г. Сковороди І. Іваньо справедливо відзначав, що на його творчість справили великий вплив ідеї Ф. Прокоповича, з тією різницею, що Ф. Прокопович більше розвивав авторитарно-корпоративний вимір контрреформаційної доктрини, а Г. Сковорода — солідаристський.

4.6. Солідаристсько-корпоративна парадигма антикризового розвитку України

Ф. Прокопович, діяльність якого затято засуджують не тільки російські православні ортодокси, а й деякі з українських «націоналістів», є насправді однією з найгеніальніших постатей української культури. Адже зусиллями самого Ф. Прокоповича і його однодумців Україна здійснила найпотужнішу культурну експансію в Росію, виступила щодо неї таким же культурегером, яким свого часу антична Греція виступила щодо могутнього Риму. Не випадково один зі стовпів євразійської цивілізаційної ідентифікації Росії В. Трубецкой змушений був визнати: «Стара, великоросійська, московська культура за Петра померла, та культура, яка з часів Петра живе й розвивається в Росії, є органічним і безпосереднім продовженням не московської, а київської української культури... На межі XVII і XVIII ст. відбулася українізація великоросійської духовної культури» [6].

Причому «українізація» означала ніщо інше, як впровадження в масову свідомість еліти не тільки нових філософських і природничо-наукових ідей, а й соціальних моделей. Найважливішу роль у теоретичному обґрунтуванні петровських реформ, спрямованих на побудову абсолютистської держави і державно-капіталістичного укладу, і відіграв видатний український мислитель Ф. Прокопович. Він не тільки намагався прищепити Петру I новітні реформаційні державно-капіталістичні соціальні концепції Європи, уявлення про державу як про чітко раціонально організований військовий корабель [7], а й сам був одним із найбільш активних реформаторів. Він разом із іншими українськими реформаторами всіляко підтримував усе живе й творче, сприяв розвитку російської науки і культури вже європейського зразка, фактично закладаючи фундамент майбутніх золотого і срібного віків російського мистецтва і російської фундаментальної науки. Досить лише згадати про його підтримку і захист А. Кантемира, В. Татищева, М. Ломоносова.

Більше того, на противагу російському деспотизму з його ідеєю «помазаника божого», Ф. Прокопович розробив оригінальну концепцію просвітницького і навіть конституційного монархізму модерного авторитарного європейського типу в дусі ідей М. Макіавеллі, Ж. Бодена, Г. Броція, Вітторіо, побудовану на ідеї ефективного служіння державі як показника власної богообраності, що прямо впливала з єзуїтської контрреформаційної традиції (мислитель закінчив найпрестижніший колеґіум св. Афанасія у Римі) [8]. Тому потрібно категорично відкинути всі міфи про так звану визначальну бездержавність українського етносу [9]. Насправді Україна була набагато ближча за Росію до вирішення завдання створення нації європейського зразка, але вона потрапила в унікальну історичну ситуацію — своєрідну геополітичну пастку, коли на системну нестабільність, пов'язану з процесом реформації і формуванням нових світоглядних засад соціального буття, характерну і для європейських держав (згадаймо епоху реформаційних війн), «наклалася» військова агресія з боку Росії, Польщі та Криму, причому кожна зі сторін фактично вела війну на знищення українського етносу як цілісного утворення. При цьому, не дивлячись на проявлену небачену пасіонарність і мужність українців, Україні не вистачило матеріальних і людських ресурсів, аби відстояти свою національну незалежність. Жодна із країн Європи не змогла би побудувати державну незалежність за таких умов! Згадаймо хоча б історичну долю Польщі і Фінляндії, які були у значно кращих геополітичних умовах за Україну, і все ж потрапили під протекторат Росії.

Також необхідно зауважити, що вітчизняними дослідниками практично не розроблена тема типологічного зв'язку концепції Г. Сковороди про «сродну працю»

з європейською традицією становлення корпоративної парадигми нового пост-феодалного типу. Адже принцип «сродності» праці як творчої самореалізації, що складає сенс буття нового історичного типу особистості, і в той же час почуття обов'язку, заснованого на усвідомленні значущості ролі людини в будь-якій ланці структури трудової чи військової організації, передбачає готовність навіть до самопожертви: «Як розкошує бджола своєю працею, збираючи мед! За мед їй відбирають життя, але вона не перестає трудитися доки живе. Солодкий їй мед, але ще солодший труд... Для нього вона народжена. ...О боже мій! Який солодкий найгірший труд із тобою» [10].

Ідеї Г. Сковороди явно концептуально корелюють із вищезгаданими прогресивними напрямками західноєвропейської філософсько-релігійної традиції. Так, український філософ, зокрема, писав: «не дивися на те, що вище, а що нижче, що визначніше, а що менш визначне, що багатше й бідніше, а дивися, що тобі сходне. Як я сказав, — без сродності все — ніщо. Залишся у відповідному твоєї природі званні, яким би низьким воно не було» [11]. Розмірковував великий мислитель також і про необхідність зайняти своє місце в структурі поділу праці, без чого «всяка їжа гірка, послуга не мила, а постіль тверда», і людина «жити не може і вмерти не хоче... Мертва зовсім душа людська, що відторгнута від природної своєї справи» [12], а також чітко формулював майбутній принцип корпоративної честі, що корелюється із державницьким ідеалом О. Кромвеля і, водночас, Б. Хмельницького: «І воїном хто народжений, дерзай, озбройся!.. Борони хліборобство і купецтво від внутрішніх грабіжників і зовнішніх ворогів. Що солодше природному воїну, як військова справа? Бережи звання як око.. Ранг мати може будь-хто, але справу насправді робить лише той, для кого це поклик. Справа і без ранга справа, але ранг без справи ніщо, а справа без Бога» [13].

На противагу уявленням про суто прагматичний і навіть аморальний характер єзуїтизму, насправді емоційно-естетичний момент у ньому підсилюється коштом «асиміляції» ідей ренесансного неоплатонізму і духовного пантеїзму і, на відміну від переважно старозаповітних орієнтацій політичного протестантизму, пов'язаний із поклонінням навіть не Ісусу, а Діві Марії, образ якої поступово зливається з образом Батьківщини, Нації, яку покликані захищати її «сини» від посягань «темних сил» в мирському житті. Не випадково І. Лойола, засновник воєнізованого ордену єзуїтів, одночасно має звання генерала і наділеного особливою божественною місією «лицаря Диви Марії». Так само, як і в кальвінізмі, обґрунтування беззастережного підкорення владі з боку підданих, котре в єзуїтизмі досягає вимоги готовності до покори в якості «хладного трупа», зовсім не породжує в них відчуття несвободи. Адже воно має суто добровільний характер і пов'язане із внутрішніми переконаннями.

Представник навіть функціонально найнезначнішої ланки владної ієрархії незамінний на своєму місці, причетний до здійснення вищого призначення і в цьому сенсі рівний вищим керівникам, таким самим «слугам» Господа. «Адже справжнє послухання дивиться не на того, кому воно призначається, а на Того, в ім'я Кого воно виконується; якщо воно виконується виключно заради нашого Творця і Господа, тоді воно стосується Його — Господа всіх. Отже, нема ніякої необхідності розмірковувати, про кого йдеться: про повара чи про настоятеля обителі, про того, хто віддає наказ, адже по здоровому розмислові підкорення виконується не їм і не заради них, а виключно Богу і тільки заради Бога, нашого Творця і Господа», — писав І. Лойола [14].

4.6. Солідаристсько-корпоративна парадигма антикризового розвитку України

Гранично співзвучні ідеї знаходимо і у Ж. Кальвіна: «Тому, щоб своєю безрозсудністю і зухвальством ми не порушили всього порядку речей, Бог встановив відмінності між професіями і способом життя, прописав кожному його обов'язки. А щоб ніхто не переступав встановлених для нього меж, він назвав кожний спосіб життя «покликанням» (*vocation*). Тому кожний на своєму місці повинен усвідомлювати, що його положення — немов пост, на який він поставлений Богом, що йому не слід скакати в різні сторони і необачно змінювати уклад свого життя [15]. Тому «...немає справи нечистої і ганебної, яка б не засяла перед Богом і не стало б дорогоцінним, якщо, виконуючи його, ми служимо нашому покликанню» [16].

Усі ці положення пізніше будуть покладені в основу бісмарківської соціальної держави, японського соціально корпоративного патріотизму, трансформаційних моделей часів правління Ш. де Голля. Цікаво, що саме єзуїтські навчальні заклади закінчили такі видатні авторитарні лідери-державники, як Ш. де Голль і Ф. Франко, а О. фон Бісмарк захоплювався саме пієтизмом, мріючи звільнити протестантизм і від зайвого містицизму, і від догматизму з утилітаризмом [17]. І це зовсім не випадково, адже навіть система освіти українських формально православних братств, активно підтримуваних козацькою старшиною, насамперед була спрямована на формування корпоративно-солідаристського духу, який лежав в основі сучасної європейської націоналістичної і консервативної ідеології і далі отримав свій розвиток в межах концепції соціального католицизму [18].

На жаль, навіть багато українських дослідників не враховують несумісність класичного католицизму етапу його занепаду, проти якого саме з позицій реформаційної стратегії вели нещадну боротьбу той же М. Лютер і Ж. Кальвін, і контрреформаційної реформованої версії католицизму, яка лягла в основу соціального вчення католицької церкви, що справило величезний вплив на розвиток вже власне посткапіталістичних концепцій. При цьому повністю ігнорується зв'язок цієї традиції з українською «філософією серця» Г. Сковороди і П. Юркевича, що насправді має свої витoki в пієтистських, квієтистських, протестантських і контрреформаційних течіях, а не в традиціях російського православного візантійського богослов'я. Наприклад, С. Тихолаз зводить саму концепцію «філософії серця» П. Юркевича до традицій християнського неоплатонізму, фактично заперечуючи європейські ренесансні і постренесансні впливи Нового часу, під знаком яких і формувався український етнос і проходило становлення української філософії, а також практично не враховуючи смислового зв'язку його «філософії серця» з такими творами мислителя, як «Філософія права» й «Історія філософії права» [19].

Несправді, філософія П. Юркевича буквально пронизана європейськими романтичними інтенціями, що беруть свої витoki у ренесансному неоплатонізмі і пієтистських контрреформаційних ціннісних установах, які далеко виходять за межі охоронно-релігійних, із світоглядних засад, гуманістичний потенціал яких по суті був вичерпаний ще в епоху Середньовіччя. Звідси принципове нерозуміння дійсних витоків національної ідентичності, нерозривно пов'язаної якраз із традиціями контрреформаційного і посткапіталістичного розвитку європейської цивілізації.

Що ж до основного сенсу української національної ідеї в її стадіально-соціологічному вимірі, то її зміст із найбільшою повнотою передає знаменита «Книга буття українського народу» М. Костомарова, з чим погоджуються провідні дослідники в цій галузі [20]. Саме в цьому програмному документі були найпоспідовніше сформульовані основні положення «третього шляху», альтернативного і російському імперському

«зрівняльному» етатизму, і класичному ліберальному «розумному егоїзму», що «зробив богом чрево», з його установками «живи і давай жити іншим», «свобода одного поширюється до межі, за якою вона починає обмежувати свободу іншого», в якому насправді у найбільш послідовному вигляді сформовано індивідуалістичний ідеал протестантизму, базованому на приватному інтересі, невідповідності життя без врахування інших членів національної спільноти — потенційних виробників або покупців продукції в межах національного ринку [21].

Ці ж ідеї червоною ниткою проходять через всю українську модерну суспільну думку, завершуючись славнозвісним твором В. Винниченка «Заповіт борцям за визволення»: «Світ стоїть перед катастрофою, всі це знають, всі бояться її і всі всією душею хотіли б уникнути її. Але як?» [22]. Письменник справедливо відзначає, що «багато капіталістів уже розуміють, що доба капіталізму кінчається. Він зіграв свою історичну роль і повинен уступитися перед новою фазою суспільного розвитку» [23]. Тому він протиставляє «двом Драконам» — «советському і американському імперіалізмам» — «третю силу» — суспільний устрій «колектократію», типологічні характеристики якої дуже близькі суспільному устрою, базованому на корпоративно-солідаристській моделі [24].

Зважаючи на це, потрібно підкреслити несправомірність протиставлення державницького і так званого народницького напрямків української суспільної думки. Тому неконструктивною є позиція «самостійників», яку вони протиставляють «федералістам». Зокрема, В. Липинський будує свій антисоціалістичний, начебто консервативний (а насправді корпоративний) ідеал під назвою «класокрія», М. Сціборський під брендом «націократія», М. Донцов — «інтегральний націоналізм», О. Бойдуник — «національний солідаризм», на протигагу соціалістам-народникам, ідеали яких зовсім не зводяться до марксистського радикалізму.

Насправді, контівський позитивізм і сен-симонівський утопічний соціалізм, від яких беруть витоки «хуторянство» П. Куліша, «громадівство» М. Драгоманова, «соціалізм» І. Франко, «конкордизм» («взаємоузгодженість») В. Винниченка, «мютюалізм» («взаємність») М. Бердяєва, мають зовсім інший, а саме європейський контекст, цілком зіставний із соціально-романтичними концепціями у стилі авторитарно-монархічного корпоративізму Ж. Мішле, Ж. Бодена, Г. Гегеля, Ф. Шеллінга, концепції європейського солідаризму, християнського соціалізму, соціального католицизму і корпоративізму, прибічниками яких були самі українські державники і «самостійники». Вони тісно пов'язані з модерною європейською соціологічною та економічною традицією [25].

Важливо підкреслити, що синтез корпоративної і солідаристської складових, що на соціологічно-економічному рівні знайшов свій найповніший прояв у маловідомій праці О. Бойдуника «Український солідаризм», не тільки не відкидає ліберальну й етатистсько-директивну складові суспільного життя, а включає їх у модель багатопарадигмального синтезу як важливі моменти суспільної самоорганізації сучасного типу, одночасно позбавляючи їх тієї тоталітарної одномірності, яка спричинила катастрофу двох світових воєн у ХХ ст. Причому, якщо нацистський і радянський комуністичний тоталітарний проекти сьогодні, так би мовити, відійшли в тінь, то ліберальний екстремізм (за Дж. Соросом — ринковий фундаменталізм) сьогодні буквально перебуває в центрі подій, які одні вчені називають новою всеохопною світовою економічною кризою, а інші мало не новою світовою війною, що відбувається у формах передусім духовно-світоглядного знищення «людини в людині» (М. Гоголь).

4.6. Солідаристсько-корпоративна парадигма антикризового розвитку України

Особливо необхідно зауважити, що видатні російські мислителі часто-густо під прикриттям тих чи інших етнонаціональних проєктів фактично розробляли ту ж саму мобілізаційну, корпоративну (І. Льїн, П. Струве, О. Кожев) і солідаристську (В. Соловйов, М. Бердяєв, С. Булгаков, П. Сорокін, О. Зинов'єв) складові моделі «третього шляху», що, по суті, має саме європейський постбуржуазний контекст і однаково протистоїть як ультраліберальній традиції ринкового фундаменталізму, так і реакційно-міфологічному «охоронництву» євразійського міфу або візантійсько-православній державно-імперській догматиці. Причому російський солідаризм, попри всі свої відхилення, також тяжів до синтезу патріотично-авторитарної, солідаристської і корпоративної складових [26]. Саме цим можна і потрібно пояснити те, що затяті борці за російську самобутність О. Кіреєвський, О. Хомяков, К. Леонтьєв, С. Соловйов, В. Соловйов, М. Гоголь, Ф. Пютчев, уже не кажучи про опозиційного самодержавству П. Чаадаєва, якого називали російським де Мейстром, або явно симпатизували католицизму, або офіційно прийняли католицьке віросповідання!

Сказане особливо важливо врахувати в контексті нагальності розроблення антикризової ідеології, що б була прийнятною і мобілізуючою і для представників українського етносу, і для етнічних росіян. Свого часу в низці публікацій було обґрунтовано актуальність саме солідаризму як ідеології українського відродження [27]. На жаль, незважаючи на те, що кілька українських партій, зокрема й БЮТ, задекларували взяття на озброєння доктрини солідаризму, на сьогодні вони ані у своїх програмних документах, ані, тим більше, в реальних діях не підтвердили серйозність своїх реформаторських гасел [28].

Проведений аналіз незаперечно свідчить, що всі концепції, побудовані на уявленні про безмежну адаптивність класичного капіталізму, його здатність самовідтворюватися на власній основі і, долаючи всі кризи, не тільки самовдосконалюватись, а й виступати каталізатором пасіонарної інноваційності, в сучасну добу не витримують критики. Насправді класичний капіталізм, нехай і в дещо специфічній формі, прискорено проходить класичні цивілізаційні цикли зародження, розквіту і занепаду, перехід у стадію мемфордівської мегамашини, що свого часу констатували такі видатні мислителі, як А. Сен-Сімон, О. Конт, К. Маркс, Е. Муньє, П. Сорокін, О. Гакслі, Г. Маркузе, Е. Фромм і багато інших. Нинішня світова фінансова криза нерозривно пов'язана із циклом цього занепаду [29].

Починаючи із середини XIX ст., відбувається шалена конфронтація класично капіталістичного, а сьогодні вже посткапіталістичного суспільного ладу, обумовлена феноменом охопленості фактично всього соціального простору західним світо-сиситемним ядром, включеністю всіх інших країн у капіталістичні відносини як так званої світової периферії. А це, на нашу думку, означає, що консолідуючий і навіть авторитарно-мобілізаційний потенціал корпоративно-солідаристської моделі розвитку має бути задіяний не тільки для вирішення глобальних проблем сучасності, а й безпосередньо протистояти катастрофічній тенденції екологічного і духовного саморуїнування суспільства масового споживання [30].

Адже вже на початку XX ст. потужні бізнеселіти США, що захопили монополію у банківському секторі, все більше починають діяти як представники антинаціонального капіталу, вважаючи, що національна економіка має функціонувати за принципом максимізації прибутку за будь-яку ціну, причому, в першу чергу, за рахунок спекуляцій на ринку цінних паперів. Декілька фінансово-олігархічних кланів спочатку фактично монополюючи приватизували економіку США, а потім

почали суттєво впливати і на політичну систему, лобіюючи свої інтереси в законодавчих органах й активно використовуючи мафію для розправ над супротивниками.

Саме легалізація контролю над економікою США з боку напівкримінального монопольного бізнесу та потужних банківсько-фінансових об'єднань Рокфеллера і Моргана й привела до створення біржової фінансової спекулятивної піраміди, наступного неминучого падіння фінансового ринку, втрати мільйонами американців своїх заощаджень та початку великої економічної депресії в США [31]. Подібний контекст дозволяє зрозуміти мотиви появи робіт В. Зомбарта «Торгаші і герої», М. Шелера «Буржуа та релігійний діяч», О. Шпенглера «Пруссакство і соціалізм». В останній роботі автор протиставляє корпоративно-солідаристський устрій бісмарківського типу, споріднений з японським так званим конфуціанським капіталізмом, ультралібералізму британського фінансово імперського штабу.

Суголосні з О. Шпенглером та Е. Юнгером, з їхнім протиставленням торгашу робітника, й ідеї В. Липинського, який протиставив представникам «золотих мішків», «анонімного капіталу», всесвітньої «плутократії» так званих продуцентів — представників національно орієнтованого робітництва і бізнесу. Елементи саме такої героїзації осучаснення середньовічного лицарства є в відомій книзі М. Оссовської «Лицар і буржуа. Дослідження з історії моралі».

Пізніше В. Зомбарт у «Німецькому соціалізмі» також протиставляє солідаристсько-корпоративну консолідованість фінансовому імперіалізму, який, на думку автора, стирає органічно самобутні спільноти з поверхні світу. Ле Бон обстоює, по суті, ті самі позиції неокорпоративізму у своїй «Психології соціалізму», Е. Дюркгайм — у «Самогубстві» та «Поділі праці», де він пише про корпоративний устрій як особливу «моральну спільноту», що породжує «динамічну гушавину» солідарної співтворчості, К. Мангейм — у «Консервативній думці», Е. Трьольч — у «Німецькій ідеї свободи» тощо.

Олігархічно-паразитичні фінансові клани Моргана, Мелона, Дюпона, Рокфеллера з 1935 р. розпочали шалену боротьбу проти рузвельтівського курсу. Ф. Рузвельта звинувачували в тому, що головна стратегія «нового курсу» начебто пов'язана з директивним державним регулюванням або навіть державним втручанням в економіку за радянським зразком і абсолютно суперечить американському менталітету, і саме тому йому не вдалося до кінця подолати безробіття та вирішити інші соціальні проблеми. Хоча в дійсності реформу гальмували саме олігархи, що домоглися судового скасування багатьох рузвельтівських нововведень, зокрема «кодексів чесної конкуренції».

Насправді Ф. Рузвельт спирався на теоретичні розробки видатних американських економістів, таких як Т. Веблен, Д. Коммонс, У. Мітчелл, а пізніше Дж. Кейнса, за поглядами яких державне регулювання економіки мало носити індикативний характер, відбуватись переважно за допомогою фінансових інструментів, а представники цього ж напрямку економічної науки А. Берлі та Р. Тегуелл ввійшли безпосередньо до «мозкового тресту» президента Рузвельта. Спираючись саме на базові засади подібного суспільного устрою, що отримав назву ордолібералізму, соціальної держави, системи участі, шведського соціалізму, конфуціанського капіталізму, соціального ринкового господарства тощо, були проведені також широкомасштабні реформи, що отримали назву економічного дива у Німеччині, Японії, Франції, Іспанії, Китаї вже після Другої світової війни.

Тут передусім важливо взяти до уваги, що «новий курс», запропонований Ф. Рузвельтом, був спрямований не тільки на відновлення промисловості й сільського

4.6. Солідаристсько-корпоративна парадигма антикризового розвитку України

господарства, в тому числі й за рахунок часткової націоналізації банківської сфери, що повинно було дати роботу багатьом і покращити рівень життя практично всіх, а й на те, щоб відновити почуття гідності простого американця, його віру в себе, у свої сили бути господарем власної долі. «Нам нічого боятися, окрім страху», — проголосив американський президент, коли в країні було понад 14 мільйонів безробітних і за останніми даними до 5 млн померло від голоду. Саме з цією метою створено Федеральну адміністрацію громадських робіт, через яку протягом реалізації нового курсу Рузвельта пройшло 8,5 млн американців, із них понад 3,5 млн молоді, які зобов'язані були більшу частину зароблених коштів відправляти своїм сім'ям і таким чином підтримували загалом майже 50 млн американців.

У цілому рузвельтівська реформа свідомо була спрямована на відхід від ліберальної моделі не тільки економіки, а й суспільства, і фактично побудови в країні нового суспільного устрою, в якому б економічна ефективність поєднувалась із соціальною справедливістю. У зв'язку з цим потрібно згадати знаменитий Закон Вагнера, — «національний акт про трудові відносини», що повинен був врегулювати взаємовідносини між працею і капіталом, а також соціальний захист робітників. Разом із тим, у процесі реформ було створено майже 500 промислово-фінансових груп корпоративного типу, що будували свою діяльність на основі «кодексів чесної конкуренції». Усе це свідчить про корисність досвіду «нового курсу» для сьогодишньої України, яка з часів проголошення своєї незалежності відчуває концептуально подібні проблеми.

Також Ф. Рузвельт визнавав, що можна говорити про корпоративно-солідаристську складову реформ, і що за взірцем йому до певної міри правила успішні економічні реформи Б. Муссоліні в Італії і навіть, на першому етапі, діяльність А. Гітлера. Але тут слід ще раз зауважити, що не тільки в нацистській Німеччині, а й в менш тоталітарній фашистській Італії часів Б. Муссоліні проголошений ідеал корпоративного суспільного устрою так ніколи і не було послідовно реалізовано, адже обидві ці країни, як зазначалося вище, врешті-решт пішли по шляху суто тоталітарного орадянщення влади і економіки [32].

Проти наростання споживацько-безвідповідальних настроїв уже в 1962 р. виступив і один із головних творців соціального ринкового господарства повоєнної Німеччини Л. Ерхарт. У статті «Заощадливість і тверезість» він із тривогою констатував, «що зростання з року в рік обсягу дотацій із держбюджету набуває загрозливих розмірів, воно може підірвати ефективність всієї нашої кредитної політики» [33]. У статті із красномовною назвою «Справжні вороги німецького народу» він писав про тих, хто культивує інфантильно-споживацькі настрої: «найгіршу послугу надають німецькому народові ті політичні діячі, які підтримують його в таких дешевих жаданнях і навіть збуджують жадібність так званими передвиборчими подарунками. ...Вимоги до держави зростають мірою того, якою хиріє, до повного відмирання, почуття особистої відповідальності» [34].

Сучасна фінансова криза в Греції, обумовлена намаганням будувати собі квітуче життя без важких колективних надзусиль, зокрема кредитувати не промисловість, а сферу послуг (туристичний бізнес), є лише відзеркаленням неоконсервативної економічної стратегії всього сучасного ЄС, про небезпеку якого і попереджав Л. Ерхарт. Насправді, сьогодні «суспільство масового споживання» починає еволюціонувати в бік суспільства «загального утримання» і анти трудової, атипотестанської мотивації і, судячи з романів новомодного французького письменника М. Уїльбека, тотального аморалізму, перед яким «відпочивають» звичайні Риму періоду занепаду.

Сучасні аналітики констатують усе більшу втрату західною цивілізацією творчого еросу, яку, ще Е. Фромм назвав втечею від свободи, за якої людина прагне підмінити буття комфортом, володінням, що призводить до наростання так званої однорідності сучасної західної людини навіть у технологічно розвинених країнах, своєрідної мегамашинізації суспільства в цілому, тобто явищ, проти яких застерігали Л. Мемфорд, Г. Маркузе, Х. Ортега-і-Гассет, М. Вебер, А. де Сент-Екзюпері, О. Гакслі.

Отже, неоліберальна (або неоконсервативна) модель продемонструвала свою повну безперспективність і кризовість саме у світовому масштабі. Тому, якщо справді вести мову про ефективні антикризові заходи, необхідно усвідомити потребу змін у цивілізаційно-стадіальному масштабі. Причому новий суспільний лад за принципами своєї організації повинен бути не просто постіндустріальним, а саме посткапіталістичним, тобто таким, що долає всі форми навіть не просто грошового фетишизму, а саме ліберально-фінансового тоталітаризму. Мобілізаційно-креативні моделі суспільного устрою, базовані на корпоративно-солідаристських парадигмах суспільного розвитку, як показує досвід Німеччини, Франції, Іспанії, Японії і так званих близькосхідних тигрів у XX ст., є надзвичайно ефективними не тільки для подолання різноманітних системних криз, а й здійснення потужних модернізаційних проєктів, що, як ніколи, є на часі в Україні.

Ця модель має важливий політологічний вимір, що полягає у створенні системи не поділу, а взаємодії гілок влади в межах послідовно розробленої форми президентського правління, теоретичні засади якої залишаються предметом гострих дискусій і у вітчизняній, і у закордонній політології Заходу і Сходу. Більше того, подібна модель економіки і влади, системні параметри якої зовсім не враховано в Лісабонській угоді, вкрай актуальна і для відтворення системного балансу між національними і наднаціональними інститутами, і в першу чергу в ЄС. На нашу думку, корпоративна модель є оптимальною для впровадження мобілізаційно-пошукової стратегії суспільства, особливо у кризові періоди його розвитку. Для більшості ж нинішніх посткомуністичних держав, і в першу чергу для України, реалізація соціально-інноваційних переваг корпоративізму є чи не єдиним шансом подолання економічного й технологічного відставання від країн світового «ядра».

Але що може бути запорукою того, що людство, нехай і поступово, шляхом спроб і помилок, почне намацувати єдино можливий шлях до порятунку?

Тут, на мою думку, дуже важливо врахувати, що насправді прямої залежності між рівнем життя і рівнем демократії не існує; в багатьох же випадках, хоч як це дивно звучить, вона може набувати протилежної залежності, коли грошовий фетишизм — не життя, а споживання — стає самоціллю. Більше того, той самий глобалізм, що спирався багато років на ідеологію «неоконсерватизму», породив і нові вкрай негативні явища, небезпечні для самого західного світосистемного ядра. Зокрема, ще Е. Тофлер у своїй знаменитій «Третій хвилі» писав про небезпеку того, що ТНК, левова частка яких — американські, все активніше починають діяти проти своїх власних «країн базування» — національних держав. Врешті так і сталося: американські ТНК, отримавши гроші американських платників податків з метою диверсифікації джерел постачання нафти задля гарантування економічної безпеки країни, використали її як надприбуток для власного збагачення [35].

Про те, що прагнення будь-що максимізувати прибуток вбиває національний ринок, а це своєю чергою призводить до деформації структури американської економіки, сприяє зростанню валютних резервів азійських країн в доларах і цінних

4.6. Солідаристсько-корпоративна парадигма антикризового розвитку України

паперах, номінованих у доларах, і вже серйозно загрожує економічній безпеці США, пише П. Б'юкенен: «Мірою того, як виробництво переміщується в Китай, а сфера високих технологій мігрує в Індію, американці, які опинилися на низькооплачуваних ...посадах в секторі послуг, почнуть відраховувати все менше на охорону здоров'я і соціальне забезпечення, та й податки штату скоротяться. Бебі-бумерів з високим рівнем доходу витіснять емігранти, що не мають ані досвіду, ані знань, тому уряду доведеться збільшувати податки на працюючих американців, щоб компенсувати відхід з ринку праці старшого покоління» [36].

Але це не головне: сформована установка на мінімізацію творчих зусиль, коли ідеали, пов'язані з обов'язками, витісняються вузькоegoїстичними приватними, у повному сенсі, інтересами і суто матеріальними потребами, за ситуації, коли спільноті потрібно зробити колективне надзусилля, продемонструвати, за словами П. Тілліха, «мужність бути», неминуче обертається втечею від реальності і водночас — від свободи.

Навіть людина, яка знається на законах функціонування сучасного фінансового імперіалізму не по чутках — Д. Сорос, у своїй останній праці (2006), намагаючись зрозуміти, «що не так з Америкою», доходить висновку, що головна вада полягає у споживацтві. Причому йдеться насамперед «про надто велике схиляння перед успіхом — що вимірюється грошима — у збиток сутнісним цінностям» [37], внаслідок чого «...Америка зазнає поразки, Ейфоричне суспільство, зовсім не стурбоване пошуками істини, не вміє подивитися в очі суворій дійсності. Це робить його вразливим для різного роду брехливих ідеологій, оруелівського новоязу та інших форм брехні...» [38].

У змістовному аналітичному дослідженні Д. Гарві, зазначаючи, що зараз США позичають близько «2-х млрд дол. щоденно», підкреслює, що внаслідок тотальної установки американців на заощадження творчої енергії «технологічна перевага також похитнулася, країна стрімко втрачає провідну роль у галузі культури та моральних цінностей» [39]. Безпосереднім наслідком цих процесів стало неухильне розмивання титульного англосаксонського етносу в США, що, як відзначають С. Гантингтон у праці «Хто ми? Виклики американській національній ідентичності» (2004) та П. Бюкенен у праці «На краю загибелі» (2006), вже реально загрожує існуванню країни.

До таких висновків доходять не лише представники консервативного напрямку соціології. Один із основоположників концепції фінансового імперіалізму Д. Гобсон у праці «Еволюція сучасного капіталізму» також проводив поділ між представниками промислового і торговельного капіталу і міжнародними фінансовими спекулянтами. Видатий фундатор американського інституціоналізму Т. Веблен писав про несумісність інтересів інженерно-технічної інтелігенції та «бізнесу», який все більше перетворюється на «зледачений клас» на тій підставі, «що мотив бізнесу — грошова вигода. Його метод — купівля-продаж. Мета — накопичення багатства» [40]. Як тут не згадати програмної праці В. Зомбарта «Буржуа: до історії духовного розвитку сучасної економічної людини», за яким головний недолік підприємця-міщанина в тому, що він насаджує ідеал економічної людини, для якої «жива людина з її щастям і горем, з її потребами і вимогами витіснена із центру кола інтересів і її місце зайняли дві абстракції: нажива і діло. Людина, отже, перестала бути тим, чим вона була до кінця ранньокapіталістичної епохи, — мірою всіх речей» [41].

Отже, гроші як свобода для одних і поневолення для інших рано чи пізно трансформуються у поневолення для самих поневолювачів, внаслідок чого в самому західному світі продовжуватиме наростати конфлікт між справжнім патріотизмом і гегемоністською плутократією. А тому, попри всю колосальну інерційність великих соціальних систем, епоха перекладання своїх проблем із хворої голови на ще більш хвору, спосіб життя за принципом «гроші не пахнуть» добігають свого кінця. Сьогодні не тільки в Україні, а навіть у розвинених західних країнах, все сильніше відчувається брак справжніх політичних і економічних еліт, меритократичних «творчих меншостей», інтелігенції у соціологічному сенсі цього слова.

Тому хочу підкреслити, що від того, чи з'являться в найближчому майбутньому в розвинених державах представники нової еліти (в західній політології вони отримали назву кризових або креативних менеджерів), яким на тлі глобальних екологічних катаклізмів, великого переселення народів, що фактично уже почалося, етнічного розмивання корінних націй, необхідно виконати завдання принципової зміни системи світового поділу праці і механізму функціонування самого глобалізму, буде залежати не тільки доля України, а й усього людства.

Отже, можна сподіватися на те, що час «временщиків» минає у всесвітньому масштабі. Причому політичні лідери справді нової хвилі цивілізаційного розвитку людства значно менше будуть зацікавлені формувати слухняні місцеві колоніальні адміністрації, як це відбувалось в останні десятиліття, коли самостійний державний курс навіть невеликих країн розглядався як небезпечний для існування загальносвітової системи економічного загарбництва прецедент «антидемократичного авторитаризму».

Таким чином, на протигагу ліберальним ідеям заміни не тільки виборних, а й обраних еліт найманими держслужбовцями, в осяжному майбутньому буде неухильно збільшуватися попит на політичних лідерів, яких американський політолог Б. Мейрофф цілком справедливо відносить до так званого героїчного типу лідерства і стосовно яких працюватиме антична максима, що її любив цитувати Н. Бонапарт: «З левом на чолі стадо овець сильніше за зграю левів, якими керує вівця» (точніше, баран).

І саме в цьому полягає не тільки наш шанс, а й шанс економічно розвинених країн на спільний порятунок.

Використані джерела та література

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. — С. 241–259.
2. Любашенко В. Історія протестантизму в Україні. — Львів : Видавнича спілка «Просвіта», 1995. — 350 с.; Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст. — К. : Наукова думка, 1993. — 373 с.; Чижевський Д. Західноєвропейська філософія в старій Україні (XV–XVIII ст.) // Д. Чижевський. Філософські твори у 4-х т. — Т. 2. — К. : «Смолоскип», 2005. — С. 97–112; Чижевський Д. XVII ст. в духовній історії України // Д. Чижевський. Філософські твори у 4-х т. — Т. 2. — С. 113–125; Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. — К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. — 472 с.
3. Кагарлицький Б. Периферийная империя. Россия и миросистема. — М. : Ультракультура, 2003. — С. 130–457.
4. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз. — К. : Вища школа, 1998. — 392 с.; Донченко Е. А. Социетальная психика. — К. : Наукова

4.6. Солідаристсько-корпоративна парадигма антикризового розвитку України

думка, 1994. — 208 с.; Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). — К. : Либідь, 2001. — 334 с.; Українська душа. — К. : Фекнікс, 1992. — 128 с.

5. Чижевський Д. Коменський і німецькі пієтисти // Д. Чижевський. Філософські твори у 4-х т. — Т. 3. — С. 153–157; Чижевський Д. Сведенборг у слов'ян // Д. Чижевський. Філософські твори у 4-х т. — Т. 3. — С. 158–200; Чижевський Д. Якоб Беме в Росії // Д. Чижевський. Філософські твори у 4-х т. — Т. 3. — С. 278–294; Чижевський Д. До характерології слов'ян. Українці // Чижевський Д. Філософські твори у 4-х т. — Т. 2. — С. 36–42; Чижевський Д. XVII ст. в духовній історії України // Д. Чижевський. Філософські твори у 4-х т. — Т. 2. — С. 113–125; Чижевський Д. Західноєвропейська філософія в старій Україні (XV–XVIII ст.) // Д. Чижевський. Філософські твори у 4-х т. — Т. 2. — С. 97–112; Чижевський Д. П. О. Куцки — український філософ *серця* // Д. Чижевський. Філософські твори у 4-х т. — Т. 2. — С. 206–216; Чижевський Д. Вплив філософії Шеллінга (1775–1854) в Україні // Д. Чижевський. Філософські твори у 4-х т. — Т. 2. — С. 164–171.

6. Трубецкой Н. История. Культура. Язык. — М. : Универс, 1995. — С. 365–367.

7. История отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX–XX в. — М. : «Изд-во политической л-ры», 1991. — С. 186–189.

8. Плеханов Г. Об атеизме и религии в истории общества и культуры. — М. : Мысль, 1977. — С. 86–96; Фроловский Г. Пути русского богословия. — К. : «Путь к истине», 1991. — С. 82–127; Смирнов В. Феофан Прокопович. — М. : Соратник, 1994. — 221 с.

9. Шлемкевич М. Загублена українська людина. — К. : МП Фенікс, 1992. — 168 с.; Цимбалістий Б. Тавро бездержавности. Політична культура українців. — К. : Видання Української Всесвітньої Координаційної Ради та Республіканської асоціації українознавців, 1994. — 61 с.; Базилевський В. Холодний душ історії. Есеї, статті. — К. : Ярославів Вал, 2008. — 680 с.; Маляренко В. Чому Україна відстала країна? // Голос України. — 25 вересня 2010. — № 179. — С. 6–7.

10. Сковорода Г. Повне зібрання творів у двох томах. — К. : Наукова думка, 1972. — Т. 1. — С. 420.

11. Там само. — С. 422.

12. Там само. — С. 420.

13. Там само. — С. 437–438.

14. Лойола И. Выдержки из общего экзамена // Андреев А. История ордена иезуитов. Иезуиты в Российской империи XVI — начала XIX века. — М. : Русская панорама, 1998. — С. 245 (приложения).

15. Кальвин Ж. Наставление в христианской вере. — М. : Издательство Российского государственного гуманитарного университета, 1999. — Т. 3. — С. 187.

16. Там же. — С. 188.

17. Чубинский В. В. Бисмарк. Биография. — СПб. : Образование — Культура, 1997. — С. 24–25.

18. Майка Ю. Социальное учение католической церкви. Опыт исторического анализа. — Рим — Люблин: Издательство Святого Креста, 1994. — С. 274–289; Иван Павло II. Пам'ять та ідентичність. Бесіди на зламі століть. — Львів : Літопис, 2005. — С. 69–131.

19. Тихолаз А. Г. Передмова // П. Д. Юркевич. Вибране. — К. : Абрис, 1993. — 416 с.

20. Горський В. Історія української філософії. — К. : Наукова думка, 2006. — С. 151–171.

21. Шморгун О. Нова соціально-економічна система: від утопії до... міфу? // Політологічні читання. — 1992. — № 3. — С. 17–49.

22. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К. : Видавниче товариство «Криниця» книголюбів України, 1991. — С. 91.

23. Там само. — С. 94.

24. Там само. — С. 90–94.

25. Данилів В. Ю. Солідарність і солідаризм. — К. : Видавничий дім «KM Academia», 2000. — 152 с.

26. Портрет солідаризма. Идеи и люди. — М. : Посев, 2007. — 320 с.

27. Шморгун О. Інтелектуальні корені українського солідаризму // Перехід IV. — 2002. — Вип. 9. — С. 33–36; Шморгун О. Основний зміст поняття «українська національна ідея» // Розбудова держави. — 1997. — № 6. — С. 10–20; Шморгун О. Україна: шлях відродження.

ЧАСТИНА IV. Держава та громадянське суспільство в Україні: європейські виміри

- Економіка, політика, культура. — К. : Фондація Ольжича, 1994, — 167 с.; Шморгун А. Антитоталитарный потенциал китайской социально-мировоззренческой традиции // Цивилизационные модели и их исторические корни. — К. : Наукова думка, 2002. — С. 333–346; Ткаченко В. Солідаризм: європейський досвід суспільної консолідації для України // Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. — К. : Фенікс, 2009. — С. 477–496; Метельова Т. О. Солідаризм в українському виконанні // Народний депутат. — 2006. — № 2 (14). — С. 82–85.
28. Шморгун О. Безпрецедентний прецедент. Світова фінансова криза: останнє попередження // Народний депутат. — 2008. — № 11. — С. 38–43.
29. Шморгун О. Світова фінансова криза в цивілізаційному вимірі // Філософська думка. — 2009. — № 2. — С. 56–72.
30. Шморгун А. Китай и постсоветское пространство: поиск цивилизационной альтернативы // Цивилизационные модели современности и их исторические корни. — К. : Наукова думка, 2002. — С. 346–365; Шморгун А. Этнонациональное измерение глобальных цивилизационных тенденций Нового и Новейшего времени // Цивилизационные модели современности и их исторические корни. — С. 258–365.
31. Фридман В. Социалистические Штаты Америки. Дежавю или Новые песни о старом. — М. : «Издательство НЦ ЭНАС», 2006. — С. 37.
32. Шморгун О. Інноваційна стратегія побудови політичної влади в Україні // Феномен інновації: освіта, суспільство, культура. — К. : Педагогічна думка, 2008. — С. 382–383.
33. Эрхарт Л. Полвека размышлений. Речи и статьи. — М. : «Руссико», «Ордынка», 1993. — С. 539.
34. Там само. — С. 442.
35. Сол Д. Ублюдки Вольтера. Диктатура розуму на Заході. — М. : Транзиткнига, 2007. — С. 568.
36. Бьюкенен П. Правые и не-правые. — М. : Транзиткнига, 2006. — С. 260.
37. Сорос Дж. Эпоха ошибок. Мир на пороге глобального кризиса. — М. : «Альпина. Бизнес. Бук», 2008. — С. 105.
28. Там само. — С. 111.
39. Харви Д. Краткая история неоллиберализма. — М. : Поколение, 2007. — С. 260.
40. Veblen T. The Theory of Business Enterprise. — N. Y. : Oxford Press, 1904. — P. 39.
41. Зомбарт В. Собрание сочинений в 3-х томах. — Т. 1. — СПб. : «Владимир Даль», 2005. — С. 216.

Відомості про авторів колективної монографії

БЛИЙ Олег Васильович	доктор філологічних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України
БОГДАНОВИЧ Іван Іванович	кандидат економічних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту європейських досліджень НАН України
ВОВК Віра Миколаївна	кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України
ВРАДІЙ Олексій Сергійович	кандидат політичних наук, науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України
ГНАТЮК Микола Миколайович	кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія»
ГОРЕНКО Олег Миколайович	кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАН України
ГОРЄЛОВ Микола Євгенович	кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України
ДМИТРЕНКО Микола Андрійович	доктор політичних наук, заступник директора Інституту досліджень проблем державної безпеки України
ДУДКО Ірина Дмитрівна	доктор політичних наук, завідувач кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
ЗДЮРУК Сергій Іванович	кандидат філософських наук, доцент, завідувач відділу гуманітарної політики Національного інституту стратегічних досліджень
КАЛІНЧЕВА Галина Іванівна	кандидат історичних наук, доцент, учений секретар Інституту європейських досліджень НАН України
КОНДРАТЮК Сергій Володимирович	кандидат політичних наук, науковий співробітник Центру перспективних соціальних досліджень Міністерства праці та соціальної політики України та НАН України
КУДРЯЧЕНКО Андрій Іванович	доктор історичних наук, професор, директор Інституту європейських досліджень НАН України, член-кореспондент Академії політичних наук України

МЕТЕЛЬОВА <i>Тетяна</i> <i>Олександрівна</i>	кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України
МИХАЛЬЧЕНКО <i>Микола</i> <i>Іванович</i>	доктор філософських наук, професор, завідувач відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних та етнопонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, член-кореспондент НАН України
РАФАЛЬСЬКИЙ <i>Олег</i> <i>Олексійович</i>	доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
СКУРАТІВСЬКИЙ <i>Вадим</i> <i>Леонтійович</i>	доктор мистецтвознавства, професор Київського Національного університету театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого, дійсний член (академік) Академії мистецтв України
СОЛОШЕНКО <i>Вікторія</i> <i>Віталіївна</i>	кандидат історичних наук, завідувач кафедри Київського славістичного університету
ФІЛОНЕНКО <i>Роман</i> <i>Юрійович</i>	кандидат політичних наук, науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України
ЧЕКАЛЕНКО <i>Людмила</i> <i>Дмитрівна</i>	доктор політичних наук, професор Дипломатичної академії України при МЗС України, провідний науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України
ЧОРНОГОР <i>Ярослав</i> <i>Олексійович</i>	кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України
ШЕВЧЕНКО <i>Олексій</i> <i>Костянтинівич</i>	доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних та етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
ШКЛЯР <i>Леонід</i> <i>Євдокимович</i>	доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту політичних та етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
ШМОРГУН <i>Олександр</i> <i>Олександрович</i>	кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України
ШУБА <i>Олексій</i> <i>Васильович</i>	доктор політичних наук, професор, завідувач відділу апарату Верховної Ради України
Ярош <i>Олег</i> <i>Анатолійович</i>	кандидат філософських наук, завідувач сектору східної філософії відділу історії зарубіжної філософії Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України

Наукове видання

**КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОСТІР
ЄВРОПИ І УКРАЇНА: ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ
ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

Монографія

*Керівник авторського колективу
і науковий редактор – доктор історичних наук,
професор А. І. Кудряченко*

Літературні редактори	Г. І. Калінічева Т. О. Метельова
Коректор-редактор	І. Е. Стрельбицька
Комп'ютерна верстка	Н. О. Даник
Дизайн обкладинки	Т. О. Клименко

*Оригінал-макет виготовлено у видавничо-друкарському комплексі
«Університет «Україна»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел. (044) 424-40-69
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 405 від 06.04.01*

*Віддруковано з оригінал-макета у видавничо-друкарському комплексі
«Університет «Україна»*

Підписано до друку 19.10.2010. Формат 70×100/16.
Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 32,54.
Обл. вид. арк. 34,48. Наклад 300 прим.